UJ FOLYAM. I. KÖTET.

ARCHÆOLOGIAI

ÉRTESITÖ

MDCCCLXXXI.

TARTALOM.

CZIKKEK.

Vegyes közlések, könyvismertetések.

Hivatalos közlemények.

RAJZOK.

Őskori emlékek.

Vaskori emlékek.

Antik emlékek.

Népvándorláskori emlékek.

Közép- és újkori emlékek.

I. KÖTET. UJ FOLYAM. I. RÉSZ.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. T. AKAD. ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS
AZ ORSZ. EMBERT. S RÉG. TÁRSULAT KÖZLÖNYE.

SZERKESZTI

PULSZKY KÁROLY.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1881.

TARTALOM.

HATÁROZAT.

A társulati választmány megbizásából már több izben felkértük a t. cz. Tagtársakat, hogy hátralékos tagsági dijaikat beküldeni sziveskedjenek.

A választmányi határozat értelmében mindazoknak, kik ebbeli kötelezettségüknek az «Arch. Értesítő» legközelebbi füzetének megjelenése előtt eleget nem tettek, *folyóiratunk jelenlegi füzete a mult évi s a folyó évi tagdijak utánvétele mellett küldetik meg.*

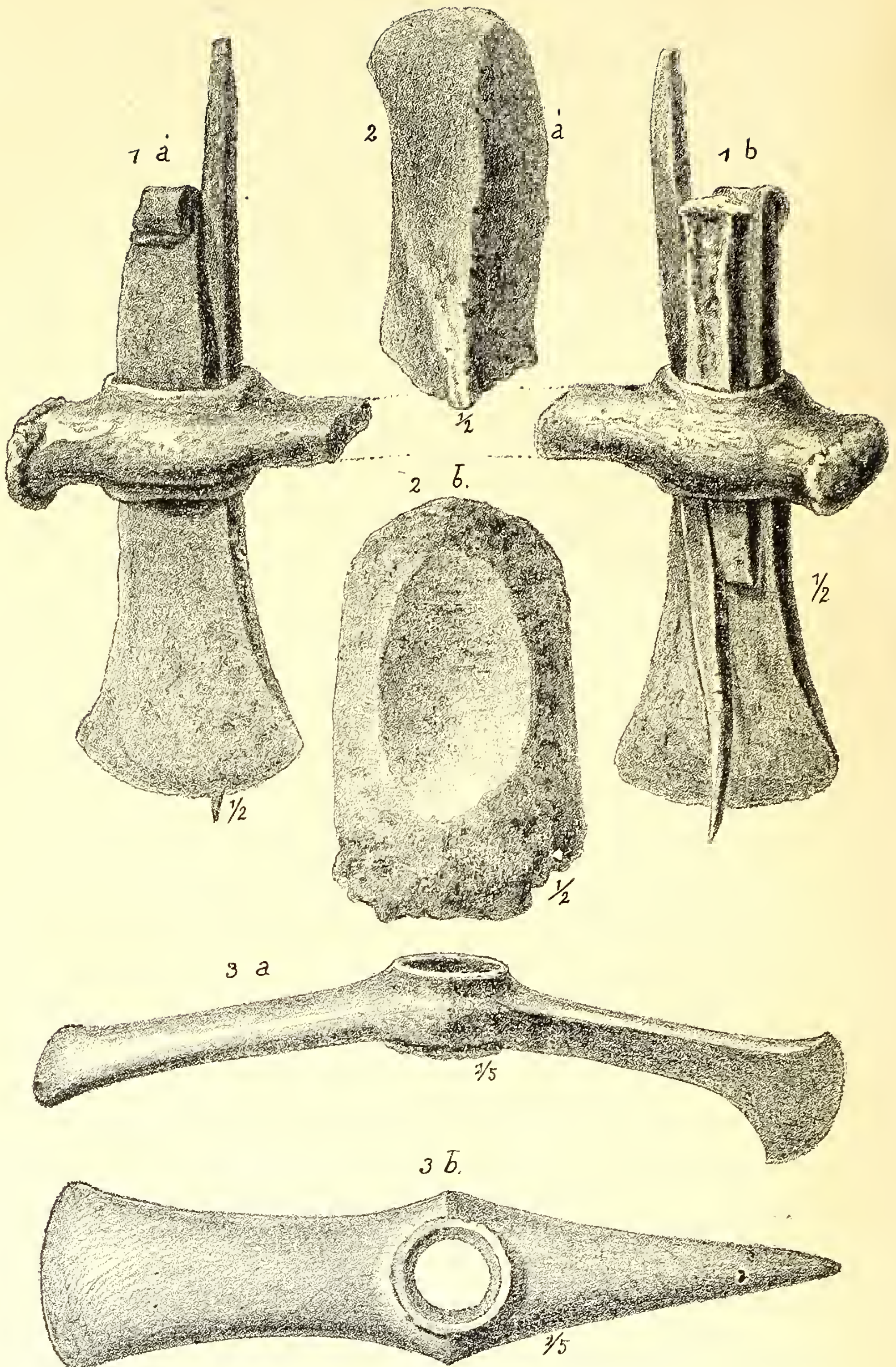
Budapest, 1881 szeptember hó.

A társulati titkári hivatal.

SZEGEDI LELETEK.

A roppant földmunka, mely Szeged városának biztosítására és feltöltésére szükséges vala, napvilágra hozott egy darab történelmet is: a régiségekben, melyek Szeged határában több helyütt felásattak. Ezek bizonyítják, hogy ezen tájékot, már ős régi idők óta mindig lakták, és pedig nemcsak a magyarok bejötte előtt, az avar korban, de még a rómaiak s görögök idejét megelőzve már akkor, midőn az ember nemcsak a vas-, hanem még a bronzeszközöket sem használta — még a rézkort élte. Ismeretes dolog, hogy a rézkori emlékek sehol Európában nem találtatnak oly számban mint Magyarországon. A m. n. múzeumban már a kétszázat meghaladja számok. Eddigelé azonban rendszerint szórványosan, egyenként, kerültek elé; csak a horvátországi lippiki lelet volt nagyobbszerű elrejtett kincs: nagyszámú réz balta, mind hasonló alakú; — rézkori sírleletet nem ismerünk eddig. Szegeden ezúttal napfényre került egy igen érdekes rézlelet, melynek rajzát a második oldalon adjuk. Ez sem sírlelet hanem kincs; áll pedig (1. táblán 1. *a, b*) három különböző alakú vésőből, melyek egy eltört csákánynyél lyukába bele vannak szorítva; (I. 2. *a, b*) öntésre készült réz rögből; (I. 3. *a, b*) egy réz csákányból, azon alakban, mely bronzban soha, rézben igen gyakran, fordúl elő. Nehéz elképzelni, miként voltak használhatók a réz-szerszámok, melyek természetök szerint lágyak; ez némileg azáltal ellensúlyoztatott, hogy sokkal nagyobb és súlyosabb alakban készültek, mint a bronztárgyak; de azért mégis a kopásnak nagyobb jeleit viselik magokon, mit a jelen esetben különösen az eltört

I-SŐ TÁBLA. RÉZLELET SZEGEDRŐL.

csákányon észlelhetünk, melynek foka a gyakori ütésektől egészen szétveretett. A nyél lyukába illesztett vésők közül az egyik egyszerű — lapos, alól széles — véső, melynek felső keskenyebb része, ott hol az a fogantyúba beleillenék, le van hajlítva. Ezen különös lehajlítás, melynek okát magyarázni nem tudom, gyakran fordúl elő a rézeszközöknél, különösen a fegyvereknél; de gyakran a szerszámoknál is nemcsak magyarországi, hanem azon leleteknél is, melyeket Cyprus szigetéből Franks, a British Múzeum régiségtárőre, a stockholmi nemzetközi kiállítás Compte rendu-jében közzé tett. Ezen lapos véső mellett látunk egy keskeny négyszögű vésőt, melynek foka az ütésektől szintén szélesebbre veretett, a mi használatáról bizonyságot tesz. A harmadik eszköz hosszú, hegyes, négyszög átmetszetű véső, mely akár fegyvernek is, például lándzsacsúcsnak, használtathatott, mert azon régi időkben minden eszköz úgy a háztartásban, mint harczban, hol szerszám-, hol fegyverkép szolgált.

A rézkor kérdése még mindig nincs tisztázva az archæologusok közt. Wylde, az irlandi tudományos Akademia régiséggyüjteményének őre, és a híres schweizi archæologus, Keller, voltak az elsők, a kik ezen kérdésre irányozták a tudósok figyelmét. Ezekre következtem én, az archæologiai nemzetközi congressus budapesti ülésében. Az ellenvetés mindig az volt, hogy a példányok nincsenek vegyelemezve, hogy az ónnak ideiglenes, localis híja kényszeríthette az embereket, hogy bronz helyett rezet használjanak gyártmányaikra, végre hogy bizonyos czélokra a rézeszközök alkalmatosabbak lehettek a bronzeszközöknél. Az első ellenvetést régóta megczáfolták. A vegyelemzés, a régiségtárgyakra nézve, csaknem minden múzeumban megtörtént, s nemcsak a mindig vörösréznek tartott tárgyakat valóban azoknak, hanem sok múzeumban a bronztárgyaknak nézett lapos vésőket is tiszta vörösrézből levőknek bizonyította. A második és harmadik ellenvetésnek van némi súlya, mert a nagyszebeni Bruckenthal-múzeumban a szent-erzsébetfalvi leletből csakugyan találtam egynéhány karpereczet vörösrézből, melyek, munkára és díszítésre nézve, egészen hasonlók az ott talált bronz karpereczekhez, de tökéletesen különböznek minden eddig talált réz régiségektől, melyeknek egyik főjellege a díszítésnek teljes híja, s a formáknak legnagyobb egyszerűsége. Ezek tehát csakugyan vagy

$^{1}/_{5}$ term. nagyságban.

II-IK. TÁBLA. CSERÉPEDÉNYEK SZEGEDRŐL.

az ón hiányából, vagy pedig azért készültek rézből, hogy színben különbözzenek a bronz karpereczektől. Ez utolsó eset azonban csak díszítményeknél fordúlhatott elé, mert nem képzelhető, hogy az, ki a keményebb s élesebb bronz fegyvereket és szerszámokat ismerte, rézből fegyvert vagy szerszámot készített volna. A rézalakok különben is nagyban különböznek a bronztárgyak alakjától és nagyságától. A rézeszközök t. i. sokkal nagyobbak és testesebbek, mint a bronzeszközök, s oly csákányok és balták, minők vörösrézből igen gyakran fordúlnak elő, bronzban eddig vagy épen nem, vagy rendkivül ritka példányokban találtattak. Jellemző a rézeszközöknél, hogy nyéllyuk van rajtok, mi mindenesetre sokkal gyakorlatibb mint a bronzkori tok a vésőnél. Épen azért tagadja Mortillet Gábor, a st. germaini múzeum őre, hogy a rézkor megelőzte volna a bronzkort, s az elébbit inkább a vaskorral hozza kapcsolatba, melyben a nyéllyuk és a balta gyakrabban fordúl elő. Észrevételét azonban megczáfolja ismét nemcsak azon okoskodás, hogy a ki ismerte már a keményebb, s ütésre-vágásra alkalmasabb bronzeszközöket, az aligha fog visszamenni a lágyabb vörösréz szerszámokra, főleg azonban azon tapasztalás, hogy a réz és vas szerszámok és fegyverek közt nincs semmi hasonlatosság az egy baltát kivéve, mely egyébiránt elvétve bronzból is fordúl elő.

A szegedi rézlelet mindenesetre hazánkban a nevezetesebbek közé tartozik s vetélkedik e tekintetben a lucskaival, hol egy réz csákány találtatott, kőkori eszközökkel együtt, mi bizonyságul szolgálhat, hogy a rézkor a kőkorból fejlődött ki.

A negyedik lapon lerajzolt 18 edény és edénytöredék mind Szeged tájékán találtatott; mind korong nélkül, kézből készült; mind a bronzkorba tartozik. Nevezetesebb köztük az 5., 7., 9. és 11-ik szám alatt levő edények. Mindezeken oly kis fülek fordúlnak elő, melyeken legfeljebb czérnaszál vagy húr vezettethetik keresztül. Alig képzelhetjük ezeknek más czélját, mint, hogy keresztül vezettetvén rajtok a húr, ezen akasztattak fel a falra, midőn használatban nem voltak. Még a 10. számú öblös edénynek csücskei és a 6. számú födélnek füle is ily használatra utalnak. A díszítések a 4., 8., 9., 12. és 14-ik edényen mind a legprimitivebbek, egyszerű vonalak, belekarczolva az agyagba, melyeknél még a párhúzamosság sem sikerült. Ez már inkább megkisértetett a 13-ik edényen, melynek alakja azonban

nagyon idomtalan. A 3-ik szám alatti tárgyat meg nem értette a rajzoló s azt felfordította, ez ugyanis világosan női testnek felső része, kifejlett mellel; letört feje, fájdalom, nem találtatott meg. Mindenesetre nevezetesebb tárgy, miután ez az egyetlen, mely nem használatra készült. Nevezetesek a 15., 16., 17. és 18-ik szám alatt látható kilyukasztott edények, minők az ország más részeiben is, ámbár ritkán, fordúlnak elő. Ezeket, hol tömjénező, hol olvasztó edényeknek tartottuk, a lucskai lelet azonban bebizonyította azóta, hogy ezen átlyukasztott edények nagyobb öblös edényeknek lábai s hogy a kilyukasztás csak díszítési tekintetből történt.

Pulszky Ferencz.

AZ ANTIK »TETTIX» ÉS ROVARTÁRSAI.

ADALÉK A ROVARALAKU ANTIK ÉKSZEREK ÉS ROVAR SYMBOLUMOK ISMERETÉHEZ.

Úgy érzem, hogy ha nem sikerül nekem e helyen a magam kimagyarázása, álláspontom helyességének kimutatása, sőt bebizonyítása, még pedig úgy, hogy ahhoz még a laikus kétsége se férhessen, nem egy hirtelenebb toll — kivált napi sajtónk tollait értem — legalább is szereplési viszketegről, hiuságról fog vádolni, természetesen abból indulva ki: «elvégre mi keresni valója van a régészet terén annak, a ki a recent állatvilággal foglalkozik? hiszen ez két merőben különböző, önálló tudományszak, mely szerves összeköttetésbe nem is hozható».

Ez a kiindulás azonban, bármily csábító szine legyen is, mégis-csak hamis egy kiindulás.

A ki az egyoldaluságig menő specializmus csábításának ellen tud állani; a ki akár az inductiv, akár a deductiv módszer alkalmazásánál a látszólag nem lényeges kapcsolatokat sem ejti el: legtöbbször épen e kapcsolatban találja meg a tudományszakok összefüggését s meg fog győződni, hogy minél nagyobb terjedelmet öltenek, minél nagyobb mélységet érnek el az egyes szakok vizsgálódásai, annál több az érintkezési pont is; s hogy elvégre is a tudományszakok különállása voltaképen csak munka-

felosztás; a viszony közöttök nem a különálló köröké, hanem a láncz szemeinek egymás közötti viszonya.

Áll pedig ez különösen a tapasztalati tudományszakokról. A régészet az emberi társadalom letünt korszakainak maradványaiban voltaképen az emberi társadalomnak, mint olyannak, fejlődési menetét kutatja; az állattan hasonlóképen jár el az állatvilág tekintetében, a midőn a palæontologiához intézi kérdéseit. Eddig e két szak párhuzamosan, de önállóan halad. De mihelyt tekintetbe veszszük azt, hogy az ember, létének minden korszakában, szükségképen relatióban állott az élő természettel, melynek egyszersmind része is; hogy az élő természet tüneményei mindenkor hatást gyakoroltak reá, mely hatás azután müveiben is visszatükröződött: hamar megkapjuk a régészetnek az állattannal való érintkezési pontjait is.

Most pedig legyen megengedve, hogy kimutassam, miképen kerültem én állattani kutatásaim révén a régészetbe.

A nagy Linné rendszerének, a melyet az állat és növény világra alkalmazott, legnagyobb vívmánya s egyszersmind erős alapköve az úgynevezett binær nomenclatura, azaz: minden megkülönböztethető s jegyei szerint leírt állat vagy növény faj kettős elnevezése.

Az egyik név a «genust», tehát a nemet, a másik név a «speciest» tehát a fajt illette; az előbbi rokon fajoknak közös jegyek alapján való összefüggésén, az utóbbi a rokon fajok közötti különbségeken alapul.

Hogy ezt egészen világossá tegyem, ime a példa: a ló, a szamár, a zebra, a quagga legfőbb közös jegye a lábnak egypatás volta s ezen az alapon ez egy nem t. i. Equus; de egyébként fark, fül, szinezet szerint különböznek egymástól, lesznek tehát Equus cabalus, Equus asinus, Equus zebra stb.

A rokonságnak és eltérésnek ily, névvel való rögzítése tette lehetővé a csoportok megalakítását, tehát a megismert alakok nyilvántartását is.

Szakasztott ez a rendszer az, a melyen a modern társadalom csoportosulása és nyilvántartása alapúl. Egy család tagjainak közös vezetékneve a rokoni kapcsot, az összetartozást mutatja ki, míg az egyes tagok keresztneve a fejenként való megkülönböztetést teszi lehetővé.

A család, a község, a kerület, a nemzet, nyilvántartásának

lehetősége ezen az elnevezési rendszeren alapúl s a párhuzamosság a Linné állat-növény és a modern társadalom rendszere közt tökéletes.

Noha nem tartozik ez értekezés keretébe, e párhuzamot érdekessége kedvéért mégis ide igtatom, mert először állíttattik föl.

A TÁRSADALOMBAN:

Család: vérrokonságból kikelt családtagok foglalatja.
Község: több család foglalatja.
Kerület: több község foglalatja.
Ország: több kerület foglalatja nemzetiségi alapon.

A TERMÉSZETRAJZI RENDSZERBEN:

Genus: több rokonfaj foglalatja.
Familia: több genus foglalatja.
Ordo: több familia foglalatja.
Classis: több ordo foglalatja fundamentalis szervezeti sajátságok alapján.

Természetes, hogy millió állat- és növény-faj, illetőleg al- és főcsoport elnevezéséről lévén szó, neveket kellett szerezni s minthogy a nomenclaturának, a tudomány nemzetközi érdekeire való tekintetből, oly• nyelvből kellett kerülnie, a mely Linné idejében a tudományban általánosan használatban volt, t. i. a latinból s részben, latinizálás révén, a görögből, tehát az ó-kor klassikus nyelvforrásából, Linné első sorban fölhasználta azokat a neveket is, a melyek e két nyelvben mint állatok és növények nevei megvoltak; nemcsak, hanem hamar kifogyván a készlet, reá került a sor az Olympusra, Orkusra s elvégre a neveknek bizonyos szabályok szerint való szerkesztésére is.

Így Proteus anguineus, az adelsbergi barlangvizek híres vakgyikja, az alakoskodó, Neptun tengeri borjait őrző, jósló tengeri istentől és az anguis-kigyótól kapta elnevezését; Mulgedium, egy növényfaj, a mulgere = fejni szótól ered s czéloz a növény tejszerü nedvére; Taraxacum, szintén egy növény nem, nevének származása: τάραξις = nyugtalanság és ἀκέομαι = gyógyítani, tehát physiologiai alapon: hascsikarást s az avval járó nyugtalanságot gyógyító növény stb. stb.

Elképzelhető az az etymologiai apparatus, melyet e nevek megköveteltek s megkövetelnek folytonosan.

Évekkel ezelőtt némely a sáskákra alkalmazott elnevezéseknek etymologiai megfejtésével s birálatával való foglalkozás közben reá akadtam a «Tettix» névre is, mely egy, csupa apró alakokból álló sáskanemnek adatott. A görög szótárak és a

commentárok azt a megfejtést adták, hogy «tücsök vagy czikáda; de czikáda alakú hajtű is, melyet a görög nők a konty megerősítésére s egyszersmind diszítésére használtak».

Ennek a magyarázatnak az eleje képtelenség, mert «tücsök vagy czikáda» ép oly kevéssé fogható egy kalap alá, mint akár a farkas a gerliczével. Ez paradox hangzású állítás, pedig sehogysem paradox, mert a czikáda szervezetileg ép oly messze áll a tücsöktől, mint a gerle a farkastól, lévén a czikádának szipja, a tücsöknek rágószerve, ép úgy, mint a gerlének csőre, a farkasnak foga. A külső alak is elütő.

Nyilván való tehát, hogy a görög «Tettix» jelentésének eldöntése a biologia mellett csak a régészet segítségével történhetett s a megoldandó kérdés az volt: melyik állatra alkalmazták a görögök a «Tettix» nevet? Erre csak egy hajtű, vagy a régi classicusok leírásai, talán e leírások commentátorai adhatták meg a feleletet s így egyszerre benne voltam az archæologiában és természetesen folyamodtam a nemzeti Muzeum régiségtárához is.

Pulszky Ferencz mondja, hogy tettixes hajtű eddig nem találtatott — tehát merőben az irodalomra voltam utasítva, melylyel ismét dr. Hampel József szivessége bőségesen ellátott.

A Cicada ókori *irodalmának* legalaposabb ismerője *Milde* a Cicadáról mint hajdíszről ezeket mondja: (Die Singcicaden etc. p. 33. Naturg. Mittheilungen über Meran). «Mit den goldenen Nachbildungen von Cicaden wurden nun namentlich die in einen Schopf zusammengebundenen Haare verziert, sie sollen aber auch an der Stirne und am Schwertgriffe getragen worden sein. Diese Sitte stand in höchster Blüthe zur Zeit der Perserkriege und verschwand bei Beginn des peloponesischen Krieges mit der zunehmenden Ueppigkeit; es galt dieser Schmuck zugleich als Auszeichnung, welche nur Diejenigen zu tragen berechtigt waren, welche zu den freien und ursprünglichen Eingebornen (*αὐτόχθονες*) gehörten. *Leider existiren weder Bilder noch Statuen aus jenen Zeiten,* an denen man diesen Cicadenschmuck (*τεττιγοφορία*) bemerkt.»

Mint idetartozót többek közt elősorolja

Virgiliust (Georg. 125. v.)

Ergo omnis caro residebat cura capilio,
Aurea solemni comptum quem fibula ritu
Crobylus et tereti nectebant dente cicadae.

Továbbá:

Aristophanest («Lovagok» 1331. v.)

ὅδ' ἐκεῖνος ὁρᾶν τεττιγοφόρας ἀρχαίῳ σχήματι λαμπρὸς
ὀυ χοιρνῶν ὄζων, ἀλλὰ σπονδῶν, σμύρνῃ κατάλειπτος.

Milde nincsen jogosítva azt állítani, hogy a Cicadának semmiféle antik képe nem maradt reánk, a mint ezt alább majd látni fogjuk.

Weiss «Kostümkunde» 731-dik lapján többrendbeli görög női ékszernek rajzát adja ezek között egy állítólagos Tettix-hajtüt is;* de az állat, a mely e tü tetejében ékeskedik, sem tücsök, sem czikáda, hanem pillangó (tábl. 12). Hogy hol található e tünek az eredetije? ezt Weiss nem mondja meg s nagy a gyanu, hogy ez a tü csak úgy találomra van szerkesztve; mert hiszen az antik symbolica a pillangót Psyche-nek foglalta le s így föl sem tehető, hogy esetleg «Tettixnek» is elfogadta volna. De ez a rajz mégis bonyolította a kérdést.

Guhl és Koner,** a görög nők hajviseletéről értekezve, csak annyit mondanak, hogy a konty (*κρωβύλος*) megerősítésére czikáda-alakú hajtüket használtak (pag. 193); továbbá (pag. 201) mondják: «*bekannt* sind jene mit der goldenen Cicade geschmückten Haarnadeln zur Befestigung des Krobylos, deren sich in Athen, wenigstens bis zur solonischen Zeit Männer und Frauen bedienten». Noha e tüket «ismereteseknek» állítják, nem mondják meg, hol láthatók, mi a voltaképeni kinézésük? az a tü pedig, a melyet lerajzolnak, szarvasfejet ábrázol, tehát még bonyodalmasabbá teszi a megfejtést, mert már czikádával, tücsökkel, pillangóval és szarvassal gyülik meg a bajunk.

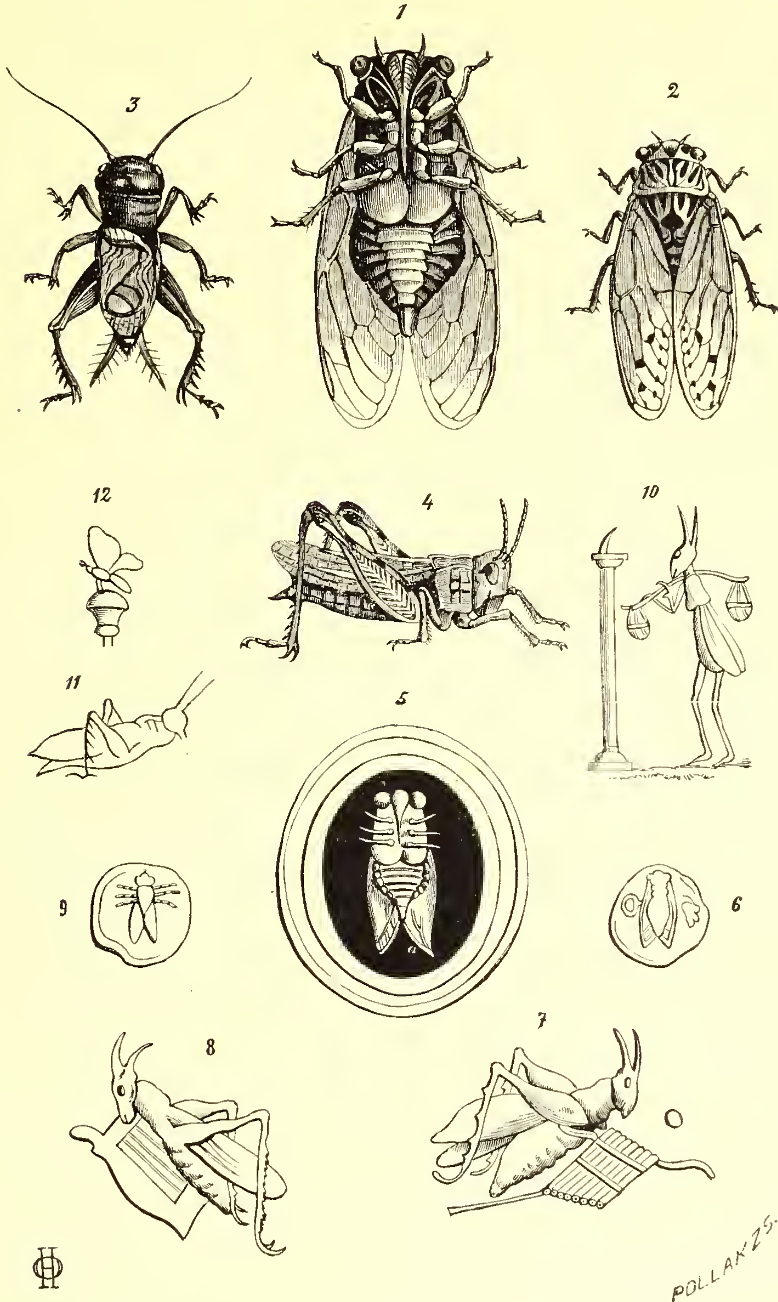
Nem boldogúltam.

Ekkor dr. Hampel úr figyelmeztetett egy magyarországi arany leletre, mely rovaralakú fibulákból állott, s a mely Pulszky Ferencz meghatározása szerint, a római korból származik. Az első pillantás már arra tanított, hogy e fibulák egynek kivételével a valóságos Cicadától kölcsönözték alakjukat: a kidülő szemek, a fej és torj aránya a test többi részéhez, a szárnyak aránya és a végtest látható részének formája és végre a nagyság és a habitus csak a Cicadára vezethetők vissza. Igaz, hogy

* H. Weiss: «Kostümkunde» 1860.

** Guhl und Koner: «Das Leben der Griechen und Römer» 1864.

nem hajtűk, hanem fibulák; de egy dolog mellett határozott tanubizonyságot tesznek, a mellett, hogy az antik ötvösség ismerte a Cicadát s föl is használta.

Hasonló alakokra rajzokkal támogatott hivatkozás történik az «Anzeiger für schweizerische Alterthumskunde»-ben (Zürich,

VII-ter Jahrg. 1874 p. 490 Nr. 190.) Az alakok Magyarországról valók s az ismertetés eleintén helyesen indul, a midőn azt mondja; «... welche Cicaden vorstellen, wie aus der Form des Kopfes, der vorstehenden Augen und dem Thorax geschlossen werden muss.» De a végén nagy tévedésbe esik, a midőn az egészet a tücskökre vezeti át, mert, a mint ki fog tünni, e két alak teljesen kizárja egymást, egybe nem vehető.

Hasonlóképen cselekszik Jahn Otto «Ueber den Aberglauben des bösen Blicks bei den Alten*», a midőn pag. 36 a sáskára tér s mindjárt úgy kezdi «Heuschrecke oder Grille» s pag. 37, jegyzet 31 «Heuschrecken oder Cicaden aus Onyx etc.»

Hamar beláttam, hogy a kérdés így nem tisztázható, leginkább azért, mert a commentátorok nem ismerik a különbségeket s a czikádát, tücsköt és sáskát hol egyazon alaknak veszik, hol összevisszatévesztik s hogy épen ennél fogva az eldöntés a zoologián múlik, a melynek legelső feladata, annak a meghatározása: mit különböztettek meg biztosan a régiek, s így tehát az elnevezéseik miféle alakokra vonatkoztak?

Evvel azután e következő kérdések szabták meg a kutatási irányt:

1. Ismerték és felhasználták-e a régiek a tücsök (Gryllus) alakját?

2. Mit tudtak a Cicádáról?

3. Mit tudtak a sáskákról?

4. Indolkolva van-e tehát ezeknek az alakoknak szótárakban és commentárokban való egybefoglalása a «Tettix» vagy «Cicada» elnevezés alatt?

5. Melyik alakra alkalmaztatott a «Tettix» elnevezés?

6. Miféle alakokra alkalmaztatott a görög ἀκρίδιον, a latin Cicada és Locusta elnevezés?

7. Melyik alak alkalmaztatott a hajtükre?

E kérdések megfejtésére kétféle biztos alap létezik, u. m. egyfelől az idevaló alakoknak rajzai, úgy a mint azok gemmákon s egyéb antik emlékeken mégis reánk maradtak; és másfelől azok a biologiai adatak, a melyek az antik classicusok irodalmi hagyatékában foglaltatnak. Minden egyéb csak találgatásra, önké-

* Bericht über die Verhandlungen des kön. sächs. Ges. für Wissenschaften zu Leipzig. Philolog. hist. Cl. 1855, I, II.

nyes magyarázatra, ráfogásra s eo ipso hibákra vezet, a mint ezt már fentebb ki is mutattam.

A feladatot végre csak az oldhatja meg, a ki az állatok habitusát, életmódját és elterjedését kellőképen ismeri: s így a feladat zoologiai is. Lássuk tehát a megoldást.

A valódi tücsök, Gryllus, még pedig akár a házi — domesticus — akár a mezei — campestris — után való puhatolás eredménytelen maradt; sem rajza, sem biologiájának valamely találó adata nem fordúl elő. A tücsök alakja (11. old. 3. ábra) elég jellemzetes, hogy a legprimitivebb reproductiónál is kényszerítő hatást gyakoroljon. Egyfelől a hosszú csápokat, másfelől a vastag ugró czombokat úgy a végtest végén kimeredező, árszerű nyelecskéket is a stylizálás nem enyésztetheti el egészen, mert a tücsök alakjának alapjegyei közé tartoznak. A szárnyalkotás is egészen sajátságos, t. i. a szárnyak egymást födik, tehát nem találkoznak széleikkel a test hossztengelyének megfelelően varratszerűen össze; a hát felől tekintve, az elrendezés assymmetricus, holott a reánk maradt rovaralakok képeinél mindenütt symmetricus szárnyalkat fordúl elő. Így állunk az alak dolgában.

A mi a biologiát illeti, a tücsök földalatti lyukakban rejtett életmódot folytat; rendkívül óvatos el-el tünedező alak s már ez sem ajánlhatta Apollon állatjának. És végre a mód, a melylyel hangját előidézi, úgy Aristoteles mint a többi természetrajzi író előtt is ismeretlen volt. E módra majd a sáskáknál fogok visszatérni, itt erről csak annyit, hogy a szárnyakon lévő reszelős erek és hangzó dobhártyák adják a hangot.

A tücsökkel így állunk.

Másképen áll a Cicada = Tettix dolga, melynek szabatos meghatározására úgy a költők, mint a természetrajzi írók, valamint végre a reánk maradt alakrajzok is határozott alapot nyujtanak; a meghatározás tehát úgy a habitus, mint a biologia alapján is megejthető.

Vegyük elő a biologiai részt, melynek vázlata a déli Európában élő legelterjedettebb s legfeltünőbb Cicada fajokra nézve a következő: a Cicada plebeja (11. oldalon 1. ábra, alulról nézve) és a Cicada Orni (11. old. 2. ábra felülről nézve) nyári jelenségek; a verőfényen, fákon és bokrokon tartózkodnak, hol a leveleket szurkálják, nedvet fakasztanak s a hím erős, tücsökszerű hangját

hallatja. E hangot egy sajátságos dobhártya szerkezettel idézi elő, mely a hasfélen két terjedelmes, pikkelyalakú födél alatt rejlik (lásd az 1-ső ábrán a harmadik lábpáron alúl); a nőstény néma; alak szerint mind a két rovar tekintélyes, föltünö.*

Ezt tudva, vegyük elö Anakreont és Virgiliust s többeket. Anakreon a Tettixnek szentelt ódában** így énekel:

ΕΙΣ ΤΕΤΤΙΓΑ.

Μακαρισομέν σὲ τέττιξ
Ὅτι δενδρέων ἐπ' ἄκρων
Ὀλίγην δρόσον πεπωκὼς
Βασιλεὺς ὅπως ἀείδεις.

Tehát körülbelöl:

Boldog vagy te oh Cicada,
Hogy a *magas fákon* élve,
Harmatcsepptől lelkesedve,
Királyilag énekelhetsz.

Az óda első négy sora már teljesen elégséges arra, hogy a Cicadát biologiai alapon fölismerjük. Sem a tücsök, sem a sáska nem szállja meg életmódjának rendes keretében a magas fát, tehát nem is ott hallatja hangját; a harmattal sem hozható kapcsolatba, mert nem fakaszt nedvet.

Halljuk Virgilust:

Virgilius (Eclog. II. 9—13.)

«Nunc virides etiam occultant spineta lacertos,
Thestylis et rapido fessis messoribus æstu.
Allia serpyllumque, herbas contundit olentes,
At mecum raucis, tua dum vestigia lustro,
Sole sub ardenti, resonant *arbusta* cicadis.»

Arbustum alatt a rómaiak egyáltalában faültetvényt, különösen pedig azokat a szálas ulmus ültetvényeket értették, a melyekre a szőlőt fölfuttatták. A költö tehát csak a Cicadát, az Anakreon Tettixét érthette.

Homér, hőseiről ezt mondja:

ἀγορηταὶ ἐσθλοὶ
τεττίγεσσιν ἐοικότες οἵτε καθ' ὕλην
δενδρέῳ ἐφεζόμενοι ὄπα λειριοέσσαν ἱεῖσιν.

(Nemes szónokok, hasonlók a Cicadához, mely az erdő *fáin* ülve hallatja kellemes dalát.)

* A rajzon természetes nagyságban adom.
** Anacreontis Teii Carmina. Editio S. F. Fischer, Lipsiae 1776 pag. 108.

Theocrit (XVI. 95.)

„νειοὶ δ' ἐκπονέοιντο ποτὶ σπόρον, ἁνίκα
τέττιξ ποιμένας ἐνδίους' πεφυλαγμένος
ἔνδοθι δένδρων ἀχεῖ ἐν ἀκρεμόνεσσιν.
(Oh bár szántatnék már vetés alá az ugar, midőn a Cicada a nyugvó pásztort lesve délben *fák csúcsán* dalát hangoztatja.)

Xenarchus (Athenæusnál Lib. XIII. cap. 10.)

„εἶτ εἰσιν οἵσιν οἱ τέττιγες οὐκ εὐδαίμονες;
ὧν ταῖς γυναιξὶν οὐδ' ὁτιοῦν φωνῆς ἔνι.
(Nem boldogok-e a Cicada hímek, hogy feleségeik hangtalanok.)

Ez a biologiai bizonyítás az antik költészet alapján.

Ennyit a költőkből.

Most pedig lássuk a természetrajz-írókat.

Aristoteles a «Tettixnek» két faját ismerte, tudta, hogy a nőstény néma, ismerte a hím hangszervét s oly leírást ad róla, hogy csupán csak a Cicadát érthette.

Plinius Secundusra nem tartozik semmi súly, mert Aristotelesen plagiumot követett el.

Cl. Aelianus* az első, a ki a Cicadát a sáskafélékkel öszszevéti: —

Lib. X. Cap. XLIIII. «Cicadarum genus multiplex a petitis harum tetum et cognitum et nominatum est. Unum apellant ex colore Cinereum, alterum Mebrax, aliud Lacetas id est Argutum, aliud Cercope. Aliud Achetam aliud Acanthiam nuncupat etc.»

A tisztázás lehetetlen, legfeljebb gyaníthatni, hogy a «Cinereus» egy Oedipodára vonatkozik, az Acheta *ἀχέτας* = hangzó — alatt talán a tücsök rejlik.

A zavart az sem oszlatja el, a mit ez az író Lib. X. Cap. XXVI. mond, t. i. «Cicada mas canorus est,» mert úgy a Cicadáknál, mint a sáskaféléknél is a hím zenél, a nőstény néma.**

Aristoteles azonban elegendő, mert a midőn a Tettixet jelesen jellemzi; a sáskát is — a mint látni fogjuk — határozottan megkülönbözteti.

Most tehát következik a Tettix = Cicada meghatározása a reánk maradt alakrajzok alapján.

* De animalibus natura. Editio Gessner 1691

** U. o.

Kétségbevonhatlan bizonyíték arra, hogy a régiek a Cicadát alak szerint jól ismerték, mindenesetre a berlini muzeumban őrzött kis carniol gemma, melynek gipszlenyomata muzeumunkban is megvan s a melynek háromszorosan nagyított rajzát a 11-ik oldal 5-dik ábrája mutatja. A gemma, Pulszky Ferencz szerint, alkalmasint görög.

Itt a Cicada alulról tekintve s valóban remekül van adva, annyira, hogy kivált a végtest alakját és gyürüzetét tekintve, bátran rámondhatjuk, hogy a művész előtt a Cicada plebejának egy kiszáradt példánya feküdt, t. i. olyan, a milyet az 1-ső ábránk mutat. Látjuk az árszerü szipcsőrt, a kidülő szemeket, a három pár lábat, hangszerv fedőjének jellemző formáját; sőt a szárnyerezeten is némi jellemzést.

A Tettix = Cicada habitusát így megtanulva, csak egy pillantást vetünk 6-dik ábránkra, melyet a «Monumenti inediti pub. dell Instituto di Correspondenza Archeologica.» (Roma. Tom. VIII. Tav. LII. fig. 415.) kölcsönöztem, mely az athenei numismatikai muzeum ólomnyomatai közül való s melyről a magyarázat azt mondja: «*Apis* (!) inversa alis clausis inter botrum et coronam», csak egy pillantás kell, hogy elmondhassuk: nem méh, hanem Tettix = Cicada.

A fejalak, a kidülő szem, a szárnyak magas kiindulása, vágása, aránya a testhez, az erezet, mely a körülfutó és nagy sejteket alkotó erezetet eléggé föltünteti, a végtest formája, még e primitiv kivételben is tökéletesen elégséges a Tettix = Cicada megállapítására.

Ez a primitive kivitt alak legjobb bizonyíték arra, hogy a habitusban vannak bizonyos kényszerítő vonalak és alakzatok, a melyek a kivitel alsó rendű fokain is érvényesülnek.

Így a 9-dik ábrát, melyet ugyanonnan kölcsönöztem, a honnan az imént letárgyalt Tettix - Cicadát, másnak mint légynek venni nem lehet, mert nemcsak a habitus szerint az, hanem kivált a lábak mondják annak. A művész t. i. a lábakon három ízet különböztetett meg s a lábakat egyenlő vastagságban tartotta; ha méh fekszik előtte s figyelme már a láb ízeire is kiterjed, akkor a harmadik lábpárt bizonyosan vastagabbra csinálta volna, mert a méh gyüjtő lába föltünő, és befoly a habitusra is. A magyarázat azt mondja: «Musca», ez helyes és azt bizonyítja, hogy a magyarázó ismerte a legyet; de nem ismerte sem a

Cicadát, sem a méhet, mert ha ismeri, nem magyarázza a Cicadát «apis inversa»-nak.

Evvel áttérhetünk a sáska meghatározására. Bevezetem egy rövid biologiai és orismologia vázlattal.

Az igazi sáskafélék a laicusnak okvetetlenül föltünő két csoportot mutatnak u. m. a Locustidákat, inclusive Decticidákat és az Acridium-féléket. A magyar ember az első csoportba tartozókat «sáskának», a másodikba tartozókat «szöcskének» mondja s ez utóbbiak tömeges fellépésük következtében az ismertebbek. Itt is a hímek szólnak, a nőstények némák; de a hangszerv a két csoportnál merőben különböző. A míg ugyanis a Locusta-Decticus-féléknél, úgy a tücsöknél is, a hangszerv a szárnyakon keresztbe futó reszelő erek és rezgő dobhártyák képében van meg s a hang előidézése úgy történik, hogy a hím hangszeres szárnyait vízszintesen, ollómódra mozgatja és rezegteti, addig az Acridium-félék himjénél a harmadik, vastag ugrólábpárnak testfelőli oldalán s hosszában egy lemezszerű reszelős ér fut végig, mely tehát a szárnyakhoz s így azok eredetéhez keresztben áll. Az Acridium hím (11. old. 4. ábra) zenéléskor ugróczombjait függőlegesen állítja fel, a testhez szorítja, mi által az ugróczomb reszelős ere, a szárnyak kiálló fő erét megérinti. A hím erre ugró czombjait előre-hátra kezdi mozgatni s természetesen elő áil a serczegő hang.*

A mi a két csoport alak szerint való eltéréseit illeti, úgy ezek eléggé föltünők, kivált azoknál az alakoknál, a melyek itt tekintetbe vehetők. A Locusta-Decticus-félék legfeltünőbb alakjainál uralkodik a hosszú csáp, a szárnynak a testhez viszonyítva, feltünő hosszúsága, a fejnek a test tömegéhez képest alárendelt volta; ellenben az Acridium-féléknél a szárnyak legtöbbször csak igen kevéssel hosszabbak a végtestnél (lásd 4-dik ábra), a csápok rövidebbek, néha épen rövidek; a fej vaskos, lófejszerű volta jellemzetes s a habitusra nézve döntő befolyású.

Hogy ha már most biologiai irányban latoljuk Aristoteles és Aelianus adatait, úgy azt fogjuk találni, hogy egyikök sem ismerte a hangnak a szárnyak által való előidézését, tehát a

* A kik ez iránt közelebbről érdeklődnek, azok sziveskedjenek «A rét zenevilága» czímü értekezésemet, mely a Term. tud. Társulat közlönyének 1876-ik évi augusztusi füzetében megjelent, figyelmökre méltatni.

modern rendszerben szereplő Locusta-Decticus, illetőleg tücsök csoport éneklési módját; de mind a kettő ismerte a lábczombok által előidézett zenét, tehát a modern rendszer Acridiumainak éneklési módját*; igaz, hogy Aelianus ezt a Cicadáról állítja, azonban tudjuk azt is, hogy ez az auctor a Cicadát és sáskát egy füst alatt tárgyalta, helyesebben kifejezve: összekeverte; elég, hogy e zenélési módot fölhozza.

Ebből világosan kitünik az, hogy a görög ἀκρίδιον és a latin Locusta alatt lábbal zenélő alak értendő, tehát a mi állattani rendszerünk szerint Acridium-féle, leginkább Stenobothrus-faj.

Forduljunk már most a reánk maradt alakrajzok felé.

A «Monumenti inediti publ. d. Inst. di Corr. Archeologica» VI-dik és VII-dik kötetének XXIX. tábláján a 10-dik ábrán egy tükör rajza van közölve, mely Belerophon indulását ábrázolja. Ott egy sáska is fordúl elő.

Bármily gyarlók is e sáska-alak körvonalai, mégis nemcsak azt mondhatjuk ki teljes bizonyossággal, hogy sáska, hanem azt is, hogy Acridium-féle, t. i. a lábbal zenélők csoportjából való; bizonyítja pedig ezt az utóbbit az ugróláb czombjának alkata, a szár tüskézete — noha ferdén van rajzolva; — a csápok hossza és a szárnyak aránya. Az e rajzhoz tartozó szövegben p. 142 pedig Roulez ezt mondja: «Un peu plus bas nous apercevons un *grillon* (!) ou espece de *cigale* (!). Cet insecte annonçe l'eté, dont l'ardeur excessif redouble son chant (itt jegyzetben idézi Virgil mondását: . . . . resonant arbusta cicadis); il etait aimè d'Apollon et lui etait consacrè. Ces animaux etant l'un et l'autre des attributs de dieu de la lumière, se trouvent a leur place sur une representation du héros solaire Bellerophon.» E magyarázatban az állat elnevezése merőben hamis, mert ha már «grillont» mond, nem mondhat «cigale»-t is, minthogy ez nem mindegy; de söt «sauterelle»-t sem mondhatna, mert az állat Acridium-féle, mire a francziának megvan a maga szava, t. i. a «criquet,» mely egy értelmü a magyar «szöcskével».

Az e tükrön előforduló alak tehát arra tanít minket, hogy az Apollónak szentelt e nemü állat egy lábczombjaival zenélő Acridium = szöcskeféle volt, melyet sem a tücsökkel, sem a Cicadával összetéveszteni nem szabad.

* Aristoteles «De animalibus stb.» Lib. IV, Cap. 9.

A midőn tanulmányommal ennyire haladtam volt, egy szerencsés véletlen egy könyvet játszott kezembe, a melyben fölfogásom helyességére nézve nem egy bizonyíték van letéve.

E könyv, dr. Ágai Adolf úr birtoka, czíme: «histoire de la Carricature antique par Champfleury, Paris, Dentu, deuxième edit. 1867.» E könyvben össze van hordva sok mindenféle anyag, u. m. reánk maradt antik szobrok, papyrus és fresco rajzok, gemmák stb.; az anyag szellemesen, francziásan, tehát jól is, rosszúl is, van felhasználva, mert tény, hogy némely ott karikaturának bevett alak épen nem az.

Többek között előfordúl számos állat-alak s ezek között sáskaféle is.

A 92—93-dik oldalon képét adja egy karikaturának, melyet egy a flórenczi muzeumban őrzött gemmáról vett, s a mely egy vizet hordó sáskát ábrázol (11. oldal, 10-dik ábra), a mint egy napóra az u. n. horologium solarium előtt elhaladva a napórára bámul. Ha e jól rajzolt karikaturánál a nem torzított részt t. i. a szárnyakat egybevetjük 4-dik ábránk szárnyaival, fogjuk látni, hogy e torzkép alapját szintén egy Acridium adta.

Még érdekesebb s mint bizonyíték még nyomósabb, más két gemmának sáskaképe, melyet Champfleury a 95-dik és 96-dik oldalon ad, s a melynek másolatát táblánk 7-dik és 8-dik ábrája mutatja. Ezek szerintem nem karikaturák, hanem symbolizálásai a lábbal zenélő Acridiumok, tehát az Apollónak szentelt szöcskék zenéjének. A 7-dik ábra az Acridiumot a pánsippal, a 8-dik ábra Apollo lyrájával hozza összekötettésbe, tehát az antik világ legkedveltebb s legtökéletesebb hangszereivel. Mind a két gemma a flórenczi muzeumban őriztetik.

E két alak leghatározottabban Acridium = szöcske. A torj és végtest közötti arány, a szárny aránya s kivált a 8-dik ábránál a szárny metszete, továbbá ugyanennél az ugró-, illetőleg zenélő-láb szárának fogacsolása, minden kétséget kizárnak. A 7-dik ábra Acridiuma még azért is érdekes, mert a zenélés hevét is föltünteti: kissé szétbontott szárny, a fölhúzott ugrólábczomb ezt bizonyítják s némely Stenobothrust pld. a St. miniatust megfigyelve, azt fogjuk találni, hogy szerelmi hevének tetőpontján csakugyan ilyen állásban zenél.

Nekünk, a mai kor gyermekeinek, kik a kifejlődött zene

iránt fogékonysággal és értelemmel viseltetünk, különösnek tünik föl az a magasztalás és megörökítés, a melyben a régiek a Cicadák csikorgó s az Acridiumok serczegő zenéjét részesítették; de ezt ki lehet vetkőztetni a különösség szinéből, ha meggondoljuk, hogy a régieknél a művészeteket a plastika dominálta, hogy az emberi társadalom akkori állapota kevéssé volt alkalmas a kedély, a hangulat cultusára, hogy az a kor nem a hangok, hanem a szavak hatalmának kora volt, hogy hódító, hatalmi volt az iránya is. Még ma is úgy tapasztaljuk, hogy minél nyersebb a hatalmi irányzat, annál primitívebb a zene: czinczog ott a guzla s más ehhez fogható, nekünk fülsértő hangszer zenéje.

Ezek után a fölvetett kérdésekre ekképen adom meg a feleleteket.

A tücsök, Gryllus campestris vagy domesticus nem szerepelt a régieknél sem mint ékszer, sem a symbolikában.

A görög Tettix egy értelmü a latin Cicadával, typusa a Cicada Orni és a Cicada plebeja, melyek a Hemipterák Homoptera családjába tartoznak, tehát a sáskákkal össze nem téveszthetők. Hogy a régieknek föltüntek, ez nagyon természetes, mert alak szerint nagyok, nappali állatok s azonkívül messze hallható hangjukkal különben is magokra vonják a figyelmet; és úgy Görög- mint Olaszországban is közönségesek. Hogy alakjuk ékszerek képében utánzásra fordíttatott, ez is érthető, mert a szárnyak föltünő erezete épen úgy mint — kivált a Cicada Orninál — (11. old. 2-dik ábra) a torj és végtest stylszerü dísze, mely aranyos sárga alapon sötét rajzokat mutat, szinte csábította az antik ötvösséget az alak felhasználására.*

A sáskafélék közül az ókori classicus természetrajzi írók irataiban épen úgy, mint a symbolicában a lábbal zenélő szöcskék = Acrididæ szerepelnek s a görög Acridion egyértelmü a latin Locustával. Hogy ezek tüntek föl leginkább, az onnan van, hogy mindenütt közönségesek, ugrásuk által legott feltünők, zenélésük könnyen megfigyelhető, mert a zenélő hímek néha tömegesen versenyeznek a nősténynek zenével való elbájolása körül s az affectus tetőpontján merőben megfeledkeznek minden óvatosságról.

* Ebből az is következik, hogy a Tettix névnek sáskára való alkalmazása az állattanban is hiba.

Legyen most megengedve, hogy végezetül azokra a rovaralakú fibulákra is közelebbről reátérhessek, a melyeket Pulszky Ferencz alább régészeti szempontból ismertet.

A Pulszky Ferencz értekezéséhez tartozó táblán, a 2-dik ábra kivételével, mely lényegesebb eltérést mutat, a többi alak mind biztosan a Cicadára vezethető vissza. Még azok a legprimitivebb bronzok (4, 5, 6. ábra) is mutatják azt a magasan álló, kidülő szemet, a torj rövidségét, különösen pedig azt a háromszöget, melyet az összetett szárnyak, metszésöknél fogva, a végtest hátfelén megalkotnak, födetlenül hagyván a végtestnek megfelelő felső részét, a mint ez a Cicada Orni rajzán is látható (lásd 11. oldal, 2-dik ábra).

Mindenütt megtalálhatjuk a szárnyaknak magas beiktatását, a végtesten való túlterjedését, a symmetriát, a mi Cicadára vall.

Különösnek csak az tetszhetnék, hogy a midőn az élő Cicadánál az összetett szárnyak a test hossztengelyéhez meglehetősen (|) szerüen állanak, a mi fibula Cicadáinknál kisebb nagyobb mértékben)(szerüen kifelé kanyarodnak.

Ennek oka háromféle is lehet. Először is mindenkinek, a ki rovarszárnyakat rajzol, a metszet körül épen azok a finomságok okozzák a legnagyobb bajt, a melyek a habitusra nézve döntők; ezeket csak úgy lehet sikerrel legyőzni, ha összehasonlító tanulmányokat teszünk, t. i. számos különböző metszésü szárnyakat, körvonalaik szerint pontosan tanulmányozva, rajzolunk. Westwood, egyike a leggenialisabb rovarrajzolóknak épen úgy, mint a régi Rösel von Rosenhof, csak így boldogultak.

A Cicada-szárnynál nagy bajt okoz az, hogy összetett állapotban a belső szél oldalt — kifelé kanyarodik, a külső ellenben befelé, e feladat pedig az, hogy e ki s be kanyargáson kívül még a szárnyvégnek jellemző elkerekítése is eltaláltassék. Olyanok, a kik nem összehasonlítás alapján rajzolnak, az egyik vagy a másik részt rendesen elhibázzák.

Annál a szép gemmánál is, a melyet a táblán 5. alatt adtunk s mely kétségtelenül természet után készült, a belső szélnek túlságos kikanyarítása a külső szél correctségének rovására már szembetünő, az)(már kivehető s a művész a külső széleket épen úgy, mint a végek elkerekítését már el sem talál-

hatta, miután a belsővel túlságba esett. Tehát az összehasonlító tanulmány hiánya lehet az egyik ok.

A másik okot kereshetjük az ornamentika kifejtésének követelményében, vagy inkább csábjaiban, a mire nézve a tábla 3. *a* Cicada-fibula igen tanuságos: a kikanyarított szárny több tért nyújtott a művész képzelő tehetségének s ornamentikai hajlamainak, mint nyújthatott volna a typikus szárnymetszet.

A harmadik okot abban kereshetjük, hogy nem tehető fel, hogy minden Cicada-alakú ékszer természet után készült; a természetes alak sem szolgált mindenkor correctivum gyanánt; sőt inkább nem egyszer rossz eredeti ékszer után gyarló másolat s ennek még gyarlóbb másolata készült, szóval, az eredeti forma a sok másolat során elkopott. Nemcsak az ókorban volt ez így, hanem ma is ugyanezt tapasztalhatjuk a modern képek, szobrok és ékszerformák körül. Sőt még arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy azok az antik ékszerek nem készültek mind a Cicadák classicus földjén, hanem messze eső coloniákban is, a hol a correctivum nem kinálkozott úton útfélen.

Hátra van még az a kisebb rovaralakú fibula, a mely a táblán 2. alatt látható. Ennek habitusa elüt a többiektől, az a jellemző ▽ nincsen meg; ellenkezőleg, a szárnyak belső széle varratszerüen érintkezik s a mellett a külső szél, egészben, némileg tört vonalat mutat; — az alak kicsiny is, s a torj sincsen kifejezve. Engemet ez a fibula kevésbbe Cicadára mint inkább a reczés szárnyú s díszes Ascalaphus rovarra emlékeztet, melynek hazája szintén Európa déli része, mely fölfogás ellen csak egy körülmény szól, t. i. az, hogy e fibulán a szárnyak oldalt észrevehetőleg /\ = házfedél állásúak mi Cicadára vall. Az eldöntés összehasonlítható anyag nélkül bajos, egy példányra való alapítása merészség volna.

Ez annak az archæologiai kirándulásnak, a melyre a «Tettix» elcsábított, — tudom, hogy csekély — eredménye; de hogy egy tanulság rejlik benne, arról bizonyos vagyok s ez az, hogy a recent állatok vizsgálata és ismerete összeköti a régészetet az állattannal, és hogy ha az igazság megállapításáról van szó, a minthogy a tudományban másról nem is lehet, akkor az egyik tudományszak reászorúl a másikra, s hogy így e két szak nem

haladhat mindig külön-külön, egymást ignorálva, még kevésbbé egymás ellenében, hanem haladnia kell karöltve s egymást kiegészítve.

A ki a régieknek finom forma-érzékét ismeri s tudja, hogy, kivált metszett köveiken, számos állatalakot oly tökéletességgel örökítettek meg, hogy még a faj szerint való meghatározás is lehetséges, azután pedig tapasztalja, hogy az archæologusok commentárai hogyan fejtik meg azokat az alakokat, az be fogja látni, hogy az igazság gyakran csorbát szenved, s hogy ez nem maradhat mindig így; sőt hogy a sok önkényes, hibás magyarázattal szemben már nagyon is el kell járnunk egy arany mondás értelmében; a mondás ez: «Détruire une erreur est plus que découvrir une vérité.» *Herman Ottó.*

A BOSNYÁK CZÍMER ÉS ZÁSZLÓ-KÉRDÉS.

I.

Bosnia és Herczegovina teljes birtokba vétele után, a közigazgatás minden ágában osztrák-magyar minta szerint történt meg a szervezés. Tekintetbe kellett ugyan venni a specialis mohamedán, századokon át meggyökeredzett, institutiókat is; de az európai állami élet sokféle tényezőinek is csakhamar útat nyitottak. A két tartományt a Sarajevoban székelő tartományi kormány igazgatja, s ez a cs. és kir. közös pénzügyministeriumnak van alárendelve. A hivatalos érintkezés, s az élet csakhamar kitüntette, hogy a katonai megszállás alkalmával használt ú. n. császári pecsét nem elégséges, s a czélnak meg nem felel. Ez okból már a múlt év elején szükségét látta a cs. és kir. közös pénzügyministerium, hogy az a kérdés: vajjon tulajdonkép milyen Bosnia és Herczegovina országos czímere és melyek ama tartományok országos színei? mielőbb megoldassék.

E czélból két rendelet intéztetett a bosniai s herczegovinai kormányhoz, 1880. május 29-én 2078. s ugyanazon év október 9-én 6711/B. H. I. szám alatt. Ebben meghagyás van arra nézve, hogy a Bosniában, Herczegovinában netalán előfordúló történeti anyag alapján tegyen a tartományi kormány a szóban forgó kérdésről jelentést. A bosnyák tartományi kormány legelőbb a horvát

báni kormányhoz fordúlt, mely a kérdés tanúlmányozásával Rački Ferenczet, a horvát akadémia elnökét bízta meg. Ennek, több horvát írónak s a tartományi bosnyák kormánynak a kérdés tárgyában kifejtett munkálatai azután a közös pénzügyminister révén az Országos Levéltárral, a M. N. Múzeummal s a M. Tudományos Akadémiával közöltettek, hogy a kérdés iránt véleményt adjanak.

Minthogy mindhárom tudományos közeg a kérdés lényegét tekintve teljes egyetértésre jutott, czímertani tekintetben érdekesnek tartjuk az ez irányban tett kutatásokat e helytt közölni.

II.

A bosniai czímert illetőleg, hogy a kérdést minél inkább tisztázni lehessen, az országos levéltár anyagán és a hivatalosan mellékelt adatokon kivül figyelembe vétettek a fővárosi három nagy könyvtár: az egyetem, a Magy. Nemz. Múzeum s a Magy. Tud. Akadémia enémü s felhasználható adatai, továbbá az idevágó külföldi és hazai irodalom s az «Országos Régészeti és Embertani Társulat»-nak munkálatai, — minthogy e társulat a jelzett kérdést 1879. november 27-iki ülésén nyilvános tudományos vita tárgyává tette, — végre felhasználtattak a velenczei államlevéltárból, — Mircse János úr szívességéből — bosnya oklevelekről függő pecséteknek gypsöntvényei is, melyekről a tárgyalás folyamában bőven lesz szó.

Ha az említett nagyterjedelmü s egymásnak heraldikai s históriai tekintetben sokszor ellentmondó adatkészletet összeilleszteni, részleteikben megegyeztetni megkísértjük, két főtanúság, illetőleg vezérelv tünik elő. Egyik az, hogy Bosnia királyainak 1463-ig, vagyis a török hódításig bizonyos conventionalis czímerök volt, melyet a magyar királyok mint fő hűbérurak ilyenül elismertek. Más körülmény, hogy a XVI. századtól kezdve Magyarország, illetőleg az általa uralt, s jogát ez elvesztett tartományaira soha föl nem adott királyi háza, Bosnia czímereül mind máig, az 1463-ig használatban levőtől egészen elütő czímert ismert és használt államjogi actusoknál; — míg másfelől déli szláv, heraldikailag müveletlen hatóságok, tudákos szerzetesek és idealista közjogászok ismét egy más, indokolatlan czí-

mert hoztak forgalomba Bosnia részére, mely heraldikai művekbe is átment és a jelenlegi tartományi kormány alatt eleinte a közéletben is széltében elterjedt.

E tanúsággal, illetőleg tapasztalattal szemben az 1463 előtti úgynevezett «régi» czímerre nézve, s az azután érvényben levőre kell összeállítani az adatokat, construálni a czímert s ennek alapján az ezentúl leendő államjogi használatra véleményt alkotni.

A heraldikának egyik *főtanúsága,* hogy a mai, úgynevezett állami czímerek eleinte az egyes államok, vagy tartományok akár teljesen souverain, akár csak hűbéres urainak voltak nemzetségi czímereik. Ilyen p. o. Baden, Württemberg stb. czímere, s ilyen volt kétségkivül az ú. n. régi magyar országos czímer is. Ez állami, szabatosabban szólva dynastikus czímerek trón- vagy egyéb változás alkalmával szintén változtak, új birtokosaik czímeréből bővültek, vagy pedig bizonyos alkatrészeikre nézve átalakúltak. A heraldikai színjelzés általán elfogadott elveinek alkalmazása előtt, tehát a XV. és XVI. században nem szólhatunk szigorúan construált állami czímerekről; az usus elvének megállapitása itt a fő, s a mi erre nézve útbaigazíthat, az háromféle kútfőre redukálható: *a)* a fennmaradt pecsétekre, melyek egyes oklevelekről függenek, vagy azokra rá vannak ütve, s ezzel kapcsolatban a czímerek, illetőleg pecsétek leírása az oklevelekben, *b)* a régi pénzekre s *c)* a műemlékekre.

A terület, melyet ma Bosnia s Herczegovinának neveznek, mindaddig, míg a török hódítás az ottomán birodalom integráns részévé nem tette, kis időszakokat, Tomasevics István uralkodását (1460—1463) kivéve, mindig külsőleg befolyásolt melléktartomány, avagy hűbéres állam volt. Néha, s kivált Kálmán magyar király uralkodásáig (1096—1114), de azután is, Nemanics István idejében a szerb fejedelmek befolyása túlnyomó, bírnak közvetlen területrészeket belőle s Bosnia urainak czímezik s czímeztetik magukat (Rex Rasciæ, Dalmatiæ, Bosniæ). Kálmán király óta, ki egy 1103. jun. 15-én kelt oklevelében «Ramæ rex»-nek czímezi magát (Farlati: Illyria Sacra III. kötet 164.), II. Béla 1135. és 1138-ban, II. Géza 1143. és 1157-ben, s III. Béla után már többi királyaink úgyszólván állandólag feltüntetik Bosniának függő viszonyát Magyarországhoz. II. Endre, 1198-ban Imre királyi bátyjának a déli vidéken

vezére, ugyancsak ez évben Chulmia (Herczegovina) vezérének írja magát. (Lucius: De regno Dalm. és Croat. Schwandtner kútfőgyűjteményében, folio-kiadás, III. köt. 234. és 255. l.) A hűbéres viszony tehát már Árpádházi királyaink alatt oklevelesen s köztörténeti adatokból bizonyítható, de heraldice már épen azért sem fejthető ki, mert Bosnia tisztán csak egyes területek conglomeratuma, melyeknek vezérei, ha éltek is külön czímerrel s pecséttel, ez csak a családi heraldika szempontjából érdekelhet minket.

A mai Bosniának északi része ugyanis a Száva mentében, az Unnától talán a Bosna folyóig, Dubicza, Zana, Orbasz vármegyéket képezte és a tulajdonképi Magyarországhoz tartozott. Voltak azután bánságok, vagyis az ország határainak védelmére szolgáló katonai kerületek, jelesen az Árpádházi királyok alatt a bosniai, a sói és az ozorai bánság, később kisebb területeket, mint a jajczai várat s mellékét jajczai bánátusnak, a mai Tuzla vidékét, régebbi sói bánátust Szrebernik központtal, szreberniki bánátusnak nevezték.

E területeknek külön pecsétjük s czímerük nem volt, mindenkor az illető bán magánpecsétje alatt kel az azon vidéket érdeklő rendelet, mi természetes is; így Lóránt nádor mácsai bán, Máté bán, Ernyei sói bán, saját pecsétjöket használták. Ilyféle bánság volt a bosnai bánság is a Bosna völgyében, melynek egyik bánja István, Nagy Lajos korában szintén a maga pecsétjével él.

A mai Bosniának déli részét, mely a mai Herczegovinába s Dalmácziába is benyúlt, Ramának nevezte a magyar diplomatika a Rama nevezetű, Herczegovinában eredő folyótól, mely a Narentába és azzal az Adriába ömlik. Ez már nem volt közvetlenül alávetve a magyar koronának, csak hűbérese volt és a szláv népiségek által szintén Bosniának neveztetett, míg Magyarország — mint érintők — e névvel csak az egyik bánságot jelölte.

Még tovább délre a határhegyeken túli tartomány neve, mely Dalmáczia s Montenegro mai határai között majd kisebb, majd nagyobb területtel bírt: Zachulmia, Chelm, később szentszávai herczegség; azután mikor Kossačich István IV. Frigyes császár pártfogása alá adja magát 1440-ben, németbirodalmi herczegi czímet nyer, a szlávok a herczeg szóból Herczego-

vinát csináltak tartománynévül, mely név korunkig megmaradt. E tartomány zsupánok kormányzata alatt állott, kik eleinte a szerb, később a bosnya, majd Mátyás alatt közvetlenül a magyar királyoknak voltak hűbéreseik. A zsupanátusok, ducatusok, melyek mint választott fejedelemségek a vagyonos dynastiák közt váltakoztak, természetszerüleg mindig más-más család czímerét involválták. Herczegovina különben is a magyarok előtt sok ideig Rama tartozékaként levén ismeretes, annak külön czímerét sehol sem tüntették fel: együvé értetett Ramáéval, vagyis Bosniáéval.

III.

Messzevágó s a feladattól nagyon is elkalandozó történeti fejtegetésekbe kellene bocsátkoznunk, ha a bosnya s a herczegovcz uralkodók egymáshoz való, a hűbériség s a czímerhasználat viszonyáról tovább értekeznénk; az előbbiekből is kitünik, hogy mily terület értendő 1528. előtt (Bosnia elvesztése előtt) Bosnia név s milyen Herczegovináé alatt, s eléggé kitünik az is, hogy ezek, mint ú. n. tartományok annyira szét voltak darabolva, annyi befolyásnak kitéve, még önmaguk közt is egyik-másik olygarcha fél-függetlenséget gyakorolva, hogy itt ú. n. *országos czímer* fejlődéséről szó nem lehet.

A mi már most a fennmaradt pecsétek, érmek s emlékek alapján constatálható régi, azaz 1463-ig, illetőleg II. Lajos koráig használt ramai vagy bosniai czímerre vonatkozó adatokat illeti, fölemlíthetjük, hogy Bosnia souzerain fejedelmei igyekeztek állami czímereikben — ha annak nevezhetjük — Magyarország állami czímerét utánozni.

Magyarország mai állami czímerének, vagyis annak a czímernek, a melyben a nyolcz pólya s a hármas halom már együtt előfordúl, legrégibb ismert példánya az 1385-ből való. (Pray: De Sigillis Tab. X. Figura 9.) Oly czímeres pecsétek, melyek a magyar államot nemcsak a mai úgynevezett anyaterületre nézve, hanem egészében tüntetik elő, Zsigmond ideje óta fordúlnak elő a magyar országos levéltárban lévő okleveleken szakadatlan sorban. A középkorban az egyes államok, provincziák czímereit rendszerint a *fő,* az anyaczímer köré, de külön pajzsban csoportosíták, mint az Anjouk utódai nagy pecséteiken

nálunk, a Jagellok Lengyelországban, a Valois-k Francziaországban, mint tették a Tudorok Angliában, s tették a nagy császári pecséteken a német-római császárok.

A nagy pecsét két részből áll: előlapján a király ülve ábrázoltatik, királyi pálczát tartva, trónja szögleteiben egyes provincziák czímerei, rendszerint a felső jobb sarokban az ország czímere; hátlapján pedig az ország főczímere s körötte jobbról-balról az illető melléktartományok (nálunk p. o. Slavonia, Dalmatia, Croatia, Luzatia stb.) czímerei, jelképileg ábrázolván a viszonyt, melyben az anyaállamhoz állanak. (Láthatók ily czímerek az országos magyar diplomatikai levéltárban Zsigmond idejéből, 1470., 1475., 1477., 1491. Lásd Pray: De Sigillis XIII., XV., XIII. s XII. táblákat.) Tvrdkoék pecsétjei, pénzei hasonlókép construálvák, bizonyos tekintetben a kir. család czímerét tevén középpontnak.

Mi volt ez a családi czímer?

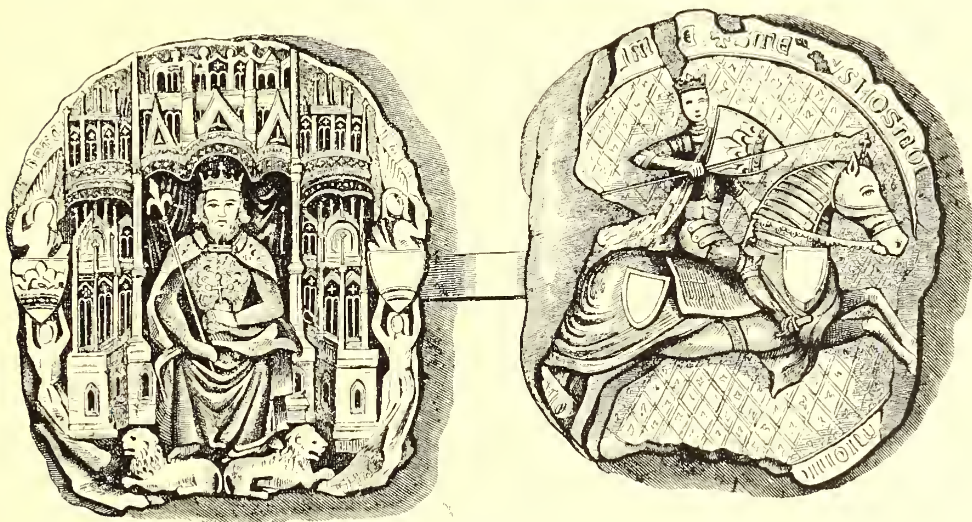
A horvát írók, jelesül Rački s dr. Bojničić Iván, mint ez utóbbinak a magyar országos régészeti s embertani társulathoz beadott értekezéséből kitünik, mindössze 12 pecsétet ismernek, melyek részint a zágrábi gyüjteményekben őriztetnek, részint a déli szláv folyóiratokban vannak kiadva. Račkinak véleménye szerint a pecsétek s az érmek arról tanúskodnak, hogy Bosniának úgynevezett régi czímere pajzsban egy három, illetőleg hat szirmú liliomos koronából állott. Ehez képest Rački mindjárt kész czímertervezettel is áll elő, melynek vázlatából kitünik, hogy kékben egy három, aranyliliomos szirmú, gyöngyös pártájú aranykoronát véleményez, melyből bíboros, hermelinbelü palást nő ki, kétfelől egy-egy aranyliliom állíttatván elő. A pajzsot ugyanily minőségü s díszítésü palást köríti, pajzsékül hasonló alkatú korona, mint a pajzsban, levén alkalmazva. A királyi palást két szegélycsúcsához (Zipfel) a pajzsbenti liliomok helyett aranyalma van illesztve. Bojničić Iván e vélemény ellenében más czímert tart Bosniáénak. Először is tagadja Rački heraldico-sphragisticus adatainak bizonyító erejét, idézi a m. országos régészeti társulathoz beadott véleményében I. Tvrdko bán (1354—1376.) Osztoja István király pecsétjét és ugyancsak I. Tvrdkonak (1376—1391.) mint királynak pecsétjét, melynek pajzsában «egy jobbra fekvő pólya látszik s e pólya fölött s alatt három-három liliom». Rački czímerterve-

zetét elveti, mert szerinte heraldikai nonsens a koronát, mely csak sisakdísz, czímer főalakként alkalmazni. Ugyancsak ő maga egy más tervezetet véleményez: vörösben három ezüstliliommal körített arany pantallért (bandelier). Dr. Krnsjavinak Račkit megtámadó «Obzor»-beli czikke s ennek a «Národne Novine»-ban foglalt felelete a kérdésre nem fontosak. A horvát kutatások, melyeket a 7977/B. H. ex 1880. bosniai kormányzósági fölirat igen szépen foglal össze, a kérdést illetőleg sok anyagot szolgáltatnak ugyan, de nem érik be ezzel tisztán, hanem mindjárt czímertervezetekkel állanak elő, melyek a kritikát mint komoly, államjogi érdekü nyilatkozványok, nem állják ki.

Ezzel szemben mindazon adatokat soroljuk föl, melyek nálunk, részint közvetve, részint közvetlenül feltalálhatók valának.

IV.

1. A magyar királyi országos levéltárban őriztetik 1400 deczember 8-iki kelettel Osztoja István királynak selyemzsinórról függő kettős királyi pecséte. (L. 1. sz.) E kettős kir. pecsét stylusára nézve teljesen megegyez a nyugat-európai egyéb sculptorok

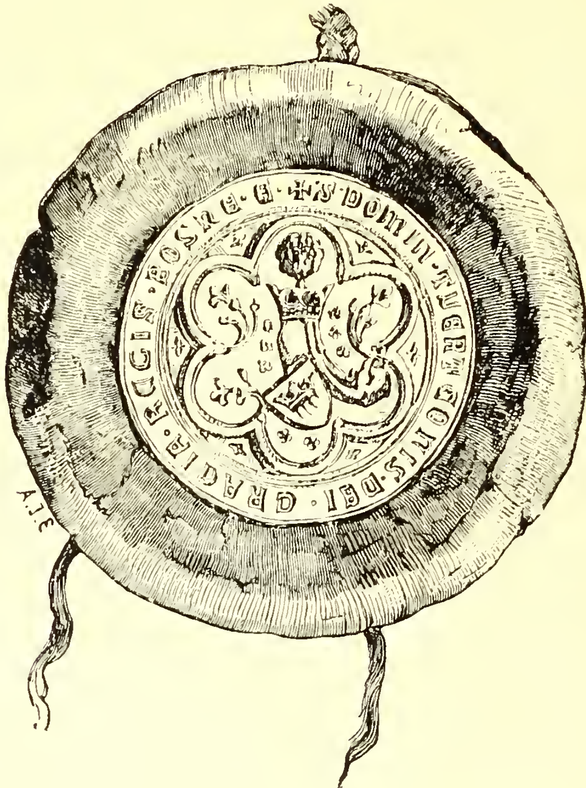

1. szám.

által vésettekkel. A pecsét mellső oldalán góth ízlésü mennyezetes trónuson ül a jobbjában keresztes országalmát, baljában liliomos kormánypálczát tartó koronázott, palástos királyi alak, lábait két oroszlánra fektetve. Balra az alaktól, angyal pajzsot

emel, melyben a pártától elváló liliomos összenőtt sziromzat látszik. Ugyancsak a pajzsból angyal emelkedik ki. Baloldalvást ugyanily alakulatot észlelünk, csakhogy az angyaltartotta pajzson tisztán a párta látszik. A pecsét hátsó felén damascirozott liliomos alapon jobbra vágtató koronázott lovas alak látható, jobbjában lándzsát, balján pajzsot tartva, melyben gyöngyös pártához három liliom-szirom van illesztve. Köriratából csak ez vehető ki: + STΠΘ (fan) VS HOSTOI (A) stb. Fametszetben közöljük ezen már Kukuljevics (Arkiv za jugoslavensku poviestnicu II. kötet. 1. 36.) s Érdy János által (A bosna és a szerb régi érmek. 1858. Pest. 1. és 7. l.) kiadott pecsétrajzát.

E rajz nyiltan azt mutatja, hogy Bojničić Iván hibásan hivatkozott e pecsétre, mint olyanra, melyen pólya, jobban mondva pan-

2. szám.

tallér látszik s fölötte három liliom. Korona az tisztán, s koronát jelez az angyal által a mellső részen tartott pajzs alakja is.

2. Ugyancsak az országos levéltárban őriztetik István Tamás (Christich) hártyára irott, vörös selyemzsinórról lefüggő

sárga viaszfészkű vörösbe nyomott pecséttel (lásd 2. sz.) ellátott «Sigillum quo utimur» szövetséglevele, melyet Hunyady Jánossal kötött. (Orsz. Lev. Neo Regestrata Acta Fasc. 1530. nro. 16.)

Hatos karámban jobbra dőlt pajzs látszik; abban három szirmú korona, mely alatt T betűt ábrázolni akaró '|' vonalzat tűnik fel. A pajzs fölött csöbör-sisak, e fölött pedig egy rózsás bogas ékítménynyel ellátott korona látszik. A koronából palástos uszály fejlik ki, a tér pedig, melyet e czímer betölt, czifrázva, nagyjából damascirozva van. A körirat: ✠ S× DOMIN× TUER-TCONIS · DEI · GRACIA · REGIS · BOSNE · E× ✠ E pecsét, illetőleg czímer két szempontból nevezetes. A pajzsban szemlélhető korona, mely alatt a T betű alakja látható, bizonyítja, hogy ez a korona eredetileg Tvrdko vagy magyarosan Tvartko család monogrammja T fölött került be a czímerbe, mit a pénzekkel is igazolhatunk. Különben ugyancsak a Jablonovich s a Sandal hírneves bosnyák családok pecsétein is neveik kezdőbetűi szerepelnek czímer gyanánt. (Velenczei államlevéltár Busta 5.) Másodszor István Tamás, ki I. Tvrdko király törvénytelen unokája volt s Hunyady János pártfogása következtében jutott Bosnia trónjára, — épen a szóban forgó szövetséglevél bizonyítja — nem a maga, hanem öregatyja pecsétjét használja, bizonyos jogfolytonosságot akarván ezzel kimutatni. A velenczei államlevéltár (Pacti Sciolti Secreta Senato V. Busta 5.) 53. számú okleveléről, ugyancsak meggyszín selyemzsinóron a rajzban bemutatott pecsét lóg. Ez oklevél, mely a velenczéseknek Bosniában biztonságot s mentességet biztosít, így kezdődik: «Stephanus Thomas Dei gracia Bozne et partis maritime Rex». Végződik pedig e czímertanilag fontos záradékkal: «In quorum fidem et evidentiam pleniorem præsens Privilegium fieri jussimus et Sigillo *quoad praesens utimur* privata ipsius condam Domini Tmerthko Regis patrui nostri, eo quod mihi Sigillum nondum sculptum est, fecimus communiri, quod quidem Sigillum quamtocius sculpetur, si opportunum fuerit, eciam præsentibus appendi faciemus». Kelt Jaÿtzán, 1444. (A pecsét, melyről a rajz kissé gyengébben vétetett, tisztábban tünteti fel a T-t.) Kitűnik ebből, hogy bizonyos jogfolytonossággal bírt a Tvrdko-családbeli korona, mint czímerbeli alak a bosnya vasallus királyok között, kik ha nem állottak is vérségi, vagy legalább törvényes vérségi viszonyban

vele, a királyság ideáját hozzá kötötték. Ez az István Tamás, 1461-ig tartott uralkodásáig mindig ezzel a még kiadatlan s itt rajzban közölt pecséttel élt, fiának pedig Thomassevics István, az utolsó bennszülött bosnyák királynak pecsétje eddig nem ismeretes. Tvrdkotól tehát, ki 1376-tól kezdve uralkodott 1463-ig, mely időszak alatt Bosnia, habár önálló királyság nem volt is, de a sok török invasio s Magyarország elfoglaltatása következtében souzerainitása csak igen keskeny alapon nyugodott — királyi pecsétein, mint czímeralakot a koronát viselte.

Eddig a mi levéltári adataink.

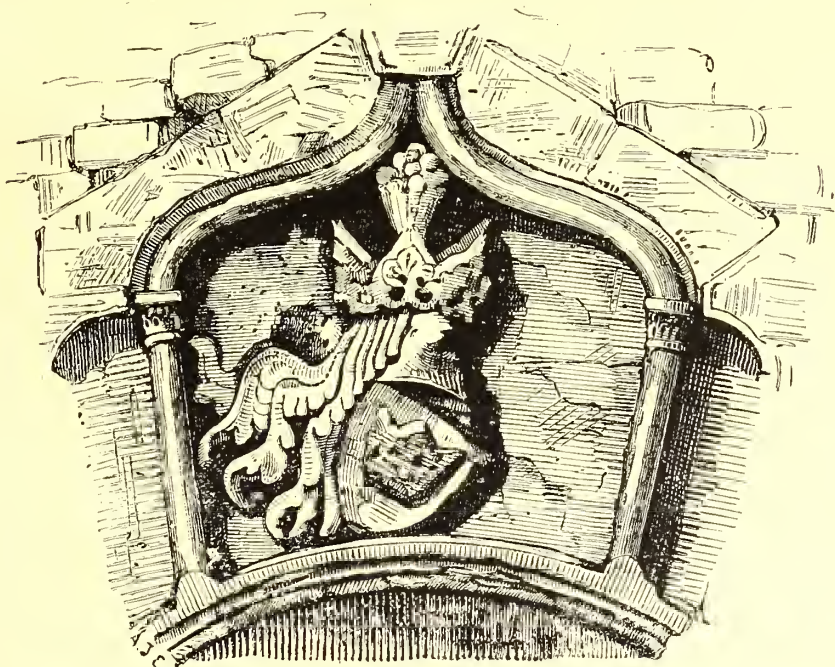
3. A magyar nemzeti múzeum kézirattárában őriztetik a b. Jeszenák-család levelei között Tvrdko bánnak, 1376-ban királylyá lett bosnyák királynak egy *báni*, illetőleg bán korából 1357-ből fennmaradt pecséte. E pecséten jobbra vágtató felszerszámozott lovon jobbjában hosszúnyelü, keresztes zászlójú lándzsát, baljában háromszögü, mezejében pantallért tartalmazó pajzsot tartó pánczélos vitéz látható. (Ez ábra megjelent az «Archæologiai Értesítő» XII. évfolyama 383. lapján.)

E pecsét Tvrdkonak csakis *családi czimerét* tartalmazza; mert a velenczei államlevéltár Pacti Sciolti Doc. 49. oklevéléről, melyben Tvrdko mint «Rex Rasciæ, Bossne, Maritimarumque partium» 1384-ben Suttescai aulájában beszél — oly pecsét függ, mely töredezettségénél fogva ugyan nem világosan, de eléggé sejthetöleg a *koronát* tünteti fel. Söt ha — mi szintén nincs kizárva — a lenyomaton látható pantallér melletti három pont liliomnak vétetik, ez csak állításunk mellett bizonyít, minthogy Tvrdko családi, jobban mondva báni czímere a Ljubič által kiadott érmeken a koronával (elölapon) gyakran elöfordúl s így a királyság, melynek korona a jelvénye, mintegy abstrahálva van a Tvrdko-családtól.

4. A bosnyák tartományi kormány átiratában említtetik, hogy Jajczában bég Kulenovics házában, a benyíló fölött egy czímertöredék van alkalmazva s annak egy rajza is mellékeltetik. Ezt, minthogy a múlt év nyarán Bosniát beútazván, láttuk s szintén lerajzoltuk a hivatalos melléklettel egyező rajza után, 3. sz. a. bemutatjuk, mely müemléki szempontból is érdekes.

Jajcza a XIII. században építtetett olaszok által s kivált

1463 után Mátyás király s a törökök közt vívott harczok s ostromok következtében lett hírnevessé. A Tvrdkok s utódaik harczaiban nevezetes szerepet játszott, s mindig királyi vár volt; innen a Tvrdko-czímer is. Az egyik még most is ép őrtornyon a magyar czímer látható a hollóval, jeléül annak, hogy magyar királyi őrség szállója volt. A czímer, mint ilyen

3. szám

bizonyítja, hogy a Tvrdkok s utódaik czímerökben a koronát használták; jelen esetben pedig a czímer szerkezete épen a nálunk 2. sz. a. István Tamás-féle pecsét czíméréhez hasonlít s így valószínű, hogy ez időből való. A korona alatti T is elmaradt, e csak nagyjából kifaragott, lekopott, dombormívü czímerről.

5. A tárgyra nézve megemlítendőnek tartjuk a két Ujlakynak: Ujlaky Miklós bosnyák királynak s fia Ujlaky Lőrincz bosnyák herczegnek sírköveit, melyek az illoki (ujlaki) minorita templom főoltára mellett láthatók, sírköveik rajzai pedig a «Hazánk» czímü folyóiratban közöltettek. Ujlaky Miklós, Mátyás király akaratából 1470-ben lett Bosnia hűbéres királyává, tehát hét évvel a török invasio, s az utolsó bennszülött király halála után. Síremlékén (1476.) látható a saját nemzetségi czímere, a cseh czímer s két három-három koronás czímer; az egyikben

egy Y alakú jegytől jobbra s balra egy-egy fő látható. Fiának: Ujlaky Lőrincznek sírkövén a herczeg jobbjában tartott zászlón is észleljük a koronát. E koronák a régi motivumok, az Ujlakyaknál a királyi méltóságot jelentik, bár nem azonos számúak a régi Tvrdko-symbolummal, mely 1384—1463-ig emlékileg igazolható. De ebből is kitűnik, hogy a korona szerepelt Bosnia régi czímerében; mert az, hogy egy, vagy két, vagy háiom korona ábrázoltatik-e, az épenséggel nem lényeges. Galiczia, Svéczia czímereiben is folyton változik a koronák száma; erre a középkori heraldika súlyt nem fektet. Az Ujlaky verette pénzeken azonban nem látjuk többé a koronát; aquiléjai utánveretek azok, az originalitás minden igénye nélkül.

S ezzel áttérhetünk az érmekre.

Az érmek a czímertannak első rangú segédforrásai levén, a szóban forgó tárgyra is világosságot derítenek. A déli szláv érmekre nézve kevés előmunkálatot találhatunk; legteljesebb még Ljubič gyüjteménye s egynéhány becses adatot foglal magában Érdynek a bosnyák érmekről szóló munkája (1858.). Kitűnik ezek közül, hogy

a) III. Tvartko (1396.) érmeinek képverete: letakart sisak fölött tobozfélével ékes nyilt korona, alól koronás T, a téren RT (Rex Tvartko) két változat.

b) István Tamás (1444.) érmeinek képverete ugyanaz, mint a fönntebbié, csakhogy a téren nem RT, hanem R és egy csatt látható, a pajzs koronája alatt pedig nincs T. A második változatban B látható, egy harmadikon pedig egy liliom. Egy negyedik s ötödik változatban nyilt korona látható, széleiről szalagok lógnak alá, melyek fölfelé kanyarodván, liliomokban végződnek, a korona alatt ST (Stephanus Thomas) monogramm látható (Érdy 4., 5., 10., 11., 12., 13., 14.). Megegyeznek ezzel a Ljubič úr Opis Jug. Nov. XVI. és XVII. tábláján előállított érmek is, melyek Rački dolgozatában is fölemlíttetnek. Megemlítendő még, mint döntő fontossággal bíró, a Rómában eltemetett Ilona bosnyák királynőnek síremléke, melyen a korona (XV. század) szerepel négy pajzsban.

Ezek alapján azt a nézetet valljuk, hogy 1463-ig a bosnyák gyér pecsét- s érememlékekből igenis a korona az a főalak, mely a czímerpajzsban előfordúl, de mindazáltal nem tartjuk Rački F. úr czímertervezetét elfogadhatónak, mert az

csak átalakítása annak a régi czímernek, mely nem a mostani Bosniát illeti, mely egy rég letűnt alakúlásnak volt a maga idejében sem általán elismert kifejezése, ízléstelen, és a czímerszíneket önkényesen válogatja, még pedig — úgy látszik — szándékosan olykép, hogy nemzeti színnek a horvát vörös-kék-fehér tricolor kerüljön ki. Bojničić Iván nézete, bár egyes adatai a kérdés *historiai* oldalát megvilágítják, — a kritikát ki nem állja. Ő a Tvrdko-család *báni* pecsétjéből állít össze egy új czímert, s e mellett az az ellenvetése, hogy a korona czímerdísz levén, a pajzsban czímeralakként nem alkalmazható, épen heraldikai szempontból nem áll. Ki éltében csak egy czímergyűjteményt lapozott végig, tudja, mit tartson ez állításról. És ezzel kapcsolatban Herczegovina (Chulmia) külön czímerének kérdését is röviden befoglalhatjuk, a mennyiben Herczegovinában részint souzerainek, a bosnyák uralkodók hűbéresei, vagy mint Kossačich István Mátyás hűbérese, vagy régebben kisebb olygarchák bírván a hatalmat, államosítás sohasem forgott fenn a szónak csak a középkori Bosniára alkalmazott értelmében sem. A velenczei és firenzei államlevéltárakban a sz.-szávai herczegek csakis magánpecséteikkel — Kossačiché négy csíkolat — ellátott okleveleik maradtak. S itt Herczegovinában nem levén meg a látszólagos folytonosság sem az uralkodó házban — egy bizonyos használt czímerről szó sem lehet. Később Herczegovina a törököktől Bosniához kapcsoltatván, a XVI. s XVII. század heraldikusai rendesen három-négyféle czímert — de egy hitelest sem — véleményeztek a Herczegovináénak.

Nyilatkoznunk kell még Bosniának, jelesül inkább a Sarajevo városa által fölvett czímerről, s a Bosniában előfordúló stečakok (emlékkövek) czímerészeti fontosságáról.

Bosniának most használt czímere Skorojevics Márk genealogiájában fordúl elő legelőször. Ábrázol két kulcsot (inkább megfordított pártás szálaknak nézzük), arra két koronázott hosszú üstökü szerecsenfő van feltűzve, a kulcsokon vörös mezejű pajzsban félhold és csillag. Tény az, hogy a XVII. s XVIII. század monographusai Du Fresne (Illyricum vetus et novum), Ritter Stemmatographiája, Schimek (Gesch. Bosniens), továbbá Zsefarovics Krisztofor (Stemmatographia, 1741.), Occhievia Fülöp (Epitome Vetustarum Bosnensis provinciæ. Ancona,

1776.) stb. ezt a czímert tartották Bosnia czímerének. A wojniczai kolostor főnöke a Rubcsics-féle, legföljebb XVII. századbeli czímer-compilatioból ezt közli, mint Bosnia czímerét; a hozzáirott magyarázat — mely az ott őrzött czímer-compilatiot XVI. századbelinek véli — naiv kisérlete a jóakaratú Miličičnek.

E czímernek, daczára, hogy használtatott, semmiféle jogosúltsága nincs:

a) mert semmiféle historiai adat sem támogatja,

b) mert hivatalosan eddig soha sem használtatott.

Egyszerűen a múlt század egymással s a geographiai elnevezésekkel tisztában nem levő heraldikusoknak valamely letűnt tartomány vagy máshonnan vett czímerről való csinálmánya egy tudományosan, még pedig ok nélkül octroyált czímer, melyet a két tartományban bőven előfordúló emlékköveken (L. Arch. Ért. 1880. f. 303. l.) látható czímerforma sírkőképek épen nem támogatnak. Bosniában s Herczegovinában az ilyen mindenféle adatokat, helylyel-közzel czímereket is magukon viselő nagy stečakok, síremlékek igen gyakran s nemcsak Čitluk vidékén, hanem déli Herczegovinában s keleti Bosniában is előfordúlnak. Heraldikai szempontból e síremlékbeli czímerek nem bírnak nagy jelentőséggel; az előkelőbbek (knazok) sírtömbein majdnem mindegyiken a kard, a félhold, a csillag s a kereszt fordúl elő, ú. n. czímerdaraboknak vagy combináltabb czímereknek semmi nyomuk. Ezeket tehát kútfőül felhasználni a jelen tárgyra nézve nem lehet. Még felhozhatnók azt a körülményt is a most használatban levő «grb»-(czímer)-re, hogy Ujlaky Miklós följebb említett síremlékén jobbról a felső czímerpajzsban két karó-féle alak mellett egy-egy fej látszik, de ennek jelentősége eddig ki nem puhatoltatott s így kénytelenek vagyunk e czímertől minden historiai nexust megtagadni.

Ugyancsak kevés actualis bizonyítékot nyújt a gr. Somssich Imre szívességéből bemutatott, s az Orsz. Rég. Társulatnak is præsentált Grüneberg-féle czímerkönyv (Constanz, 1485.) lapja. Az ehez hasonló czímeres könyvek, de még inkább czímeres gyüjtemények sokféle egymástól elütő czímereket imputálnak Bosniának, melyek mint úgynevezett változatok valamely heraldikus kérdés történelmi fejlődésének bibliographiai előadásánál tekintetbe jöhetnek ugyan, de jelen esetben nem.

Mindezek után a véleményünk megállapításánál döntő szempontokra térünk át.

V.

1528-ban Bosnia teljesen török kézre került. Magyarország minden viszonya megszűnt e tartománynyal, csak bizonyos közjogi ideál tartá fenn a hűbéruraság emlékezetét. A magyar királyok koronázási hitlevelük 5. pontjában igéretet tesznek, «hogy az ezentúl *visszahóditandó* tartozékokat (Tenuta) és részeket (Partes)» bekebelezik. Ez az igéret a koronázás alkalmával mindig kifejezést nyert. Az ország zászlósai a király személye előtt vitték mindenkor a magyar birodalom egyes tartozékainak s részeinek czímeres zászlóit. A magyar királyi czímben mindenkor előfordúlt a «Serviæ, Galiciæ, Ramæque Rex», s midőn 1804-ben gr. Cobenzl Lajos ezt ki akarta hagyatni, a m. udv. kanczellária 8246. s 8341. ex 1804. sz. a. felterjesztéseivel épen a koronázási hitlevélre hivatkozván, e czím megtartását továbbra is kieszközölte, hogy Magyarország *külön* nagy pecsétjében *Rama* czímere is helyt foglaljon.

Itt tehát csak az jön kérdésbe, hogy hivatalosan mely czímer tartatott Rama, vagyis a magyar értelemben vett Bosnia czímerének?

A bajor államlevéltár adata szerint 1484-ben Rama név alatt egy czímeres gyűjteményben kardot tartó kar fordúl elő.

Az 1499-ben Innsbruckban restaurált czímeres bástyán 40 czímer közt Bosnia czímere kardot tartó kart ábrázol; magánértesülés szerint a kievi egyetemen őrzött szláv pecsétlenyomatok közt 1500-ból Rama és Herczegovina czímere kardot tartó kart s Bosniáé három koronát ábrázol.

II. Lajos 1525-ben készült két nagy tallérján (Weszerle numism. táblái XV., XVI.) a kardot tartó kar jelezi 10 czímer közt a Ramáét, ugyancsak az a II. Mátyás koronázási érmén 1608. (Wesz. VII. táb.), III. Ferdinánd egyik érmén (Wesz. IX. 5.). Magyar írók: Palma, Révay, b. Nyáry Albert, újabban Ivánfy, dr. Horvát Árpád, dr. Finály Henrik, Dobóczky Ignácz heraldikusok s numismaták egyhangú véleménye oda irányúl, hogy úgy magyar czímer-gyűjteményekben, mint emlékeinken a kardot tartó kar ábrázoltatik, mint Rama czímere.

Sőt Dürernek az országos képtárban őrzött metszeteiben 1515. évben is a kardot tartó kar van «Bossen» Bosnia czímereként feltüntetve.

Hivatalosan, adattal hárommal rendelkezünk. A m. k. budapesti egyetem 1780-iki inauguralis diplomájában Rama czímerére nézve ez áll:

«In campo coccino brachium argenteum cataphractum strictam dextrorum vibrans frameam Ramæ *seu* Bosnæ». (Bíborban ezüst kar, mely kardot tart.)

Ettől eltérő az 1804. aug. 11-én kiadott «Neue Titulatur und Wappen Seiner Römisch und Oesterr. Kais. auch Königl. Ap. Majestät» 11. számozatlan lapján olvasható leírás:

«In dem grossen Wappenschilde der Könige von Hungarn finden sich die Wappen . . . . . von Rama *(im güldenen Feld ein rother gewappneter Arm, der den Säbel in der Faust, aus weissen Wolken hervorragt)*».

Az 1836-ban «Wappen und Titel Seiner k. k. Apostolischen Majestät Ferdinand des Ersten Kaisers von Oesterreich. Fol. Wien, 1836.» kiadott hivatalos rendelet 14. számozatlan lapján ezt olvassuk:

„*Zur Linken ragt im goldenen Felde am linken Schilderrande aus weissen natürlich gestalteten Wolken ein rother geharnischter Arm hervor, einen blanken Säbel in der blossen Faust schwingend, Bosnien oder Rama*".

A három leírás közül az 1804. s 1836. hiteles kiadás egymással megegyezik, mely szerint Rama vagyis Bosnia czímere: *aranyban fehér felhőkből kinyúló vörös pánczélos kardot tartó kar.* Az egyetemi diplomának leírásában az a passus, hogy ott az arany mező helyett bíbor említtetik, nem lényeges, a mennyiben a múlt század barok-heraldikusai épen azok, kik a bécsi kanczelláriáknál voltak alkalmazva, nem valami nagyon törődtek a színekkel s a pontos leírással.

Tény ennélfogva az, hogy Magyarország külön *állami czímerében* a Habsburg-ház alatt folyvást, de lehet mondani, a bosna királyság végleges megszüntétől 1476-tól Bosna czímerének a fenn érintett ramai czímer tekintetett;

hogy a koronázás alkalmával, jelesül 1830. s 1867-ben,

hogy a m. k. udvari kanczelláriának mint 1848-ig, illetőleg 1867-ig Magyarország legfőbb közigazgatási hatóságának nagy

pecsétjén ugyanaz a czímer használtatott, ez, sőt a magyar közjogi szempontból mindig perhorrescált osztrák összbirodalom heroldjai is Bosnia czímerét a magyar felfogás szerint ábrázolták:

nézetünk oda terjed, hogy nincs *semmi ok,* az eddig Bosniáénak tartott czímert: *aranyos mezőben vörös vértezetű felhőkből kinyúló kardot tartó kart* továbbra is nem használni, mint a jelenleg occupált tartományokét, *új czímerek alkotása csak ott lévén szükséges, hol a régiek vagy a gyakorlat, vagy a használhatóság elvének épen nem felelnek meg.*

VI.

Véleményünk első része után a kérdés második részére: a nemzeti színek megállapítására térünk át.

A nemzeti színek megállapítása annyiban nehéz, a menynyiben nagyon kevés vezérelv kalauzol e tekintetben. A török uralkodás alatt csakis az ozmanli vörös lobogó volt érvényben, különben mint határszéli ország érintkezéseiben gyakran megesett, hogy mindenféle jelvényt használtak lakodalmas menetekben, s nem áll az, hogy a piros-fehér zászló a régi bosnyák uralom idejéből maradt volna fenn. A zászlók (Fahnen) színének megállapításánál a heraldika egy, ugyan nem általán elfogadott, de eléggé indokolt elvet állapított meg:

minden zászló t. i. azon színekből tétetik össze, melyekből a czímer pajzsa áll.

Jelen esetben, ha a szerény nézetünk szerint elfogadandó kardos czímer lépne életbe: a zászló vörös és aranyszínű lenne. Ilyen színü vala különben a koronázási zászló is. Egyébként bármily színű zászló fogadtassék el, a horvát tricolor: a vörös-fehér-kék zászlónak mostani használatát semmi sem indokolja.

*

Tudjuk, hogy e tanúlmány sok kivánni valót hagy hátra, de így összefoglalva az adatokat, későbbi fejtegetéseknek biztos alapúl szolgálhat.

Dr. Thallóczy Lajos.

✠ A V E ✠ M A R I A ✠

G R A † A ✠ P L E N A ✠

Gábor angyal. Boldogságos Szűz.

Országos képtár.

RAPHAEL SANTI AZ ORSZÁGOS KÉPTÁRBAN.

I.

Egy ragyogó, igéző nő-alak világít a müvészet útján. Vágyat ébreszt — hívét lelkesíti, erőfeszítésre ösztönzi és kegyes mosolylyal megjutalmazza. Ábrázolásaiból legközvetlenebbül szólanak hozzánk az európai művészet fejlődésének indító okai, a nyugat nagy nemzeteinek s hosszú koroknak legbensőbb érzelmei. — A boldogságos Szűz alakja ez. Az ő tiszteletére énekeltek a középkor költői. Festők ecsete, szobrászok vésője versenyre költ, hogy a legnemesebb képet, bájoló színekben, tündöklő márványból, újra meg újra állítsa oda az áhitatos tömegnek.

«Μ Η Τ Η Ρ Θ Ε Ο Υ» az őskeresztyének «Istenanyja» és a renaissance „*Madonna*"-ja két, egymástól teljesen különböző fölfogás szülötte. Amannak — a vallás mysteriuma tiszteletet gerjesztö jelképének — láttára, meghajlanak a buzgók térdei. Emennél, az anya és gyermekének megható viszonya rokonszenves megindulást gerjeszt a megigézett szemlélő kebelében. A túlvilági helyébe az emberi lép — hódoló imádás nyomába rajongó szeretet.

Mária képének megalkotása — ez volt a keresztyén művészet első önálló tette; ezzel mondta ki a végleges szakítást a pogány hagyományokkal. Ez maradt a vezércsillag mindenkorra: mely pompásan felragyog a tökély megközelítése óráján; az aléltság idején pedig szelid fénynyel aranyozza meg a hanyatló művészetet.

A szent Szűznek szentelvék a festés első diadalai: CIMABUE Madonnája — a RUCELLAI-ak számára — FIRENZE remekműveinek csodás családfáján a legrégibb ős. Benne fölismerte az Arno-parti város népe babérjának első hajtását; diadalmenetben, trombitaszóval, kísérte az oltárhoz, SANTA MARIA NOVELLA-ba. . . . «MATER SANCTA DEI — SIS CAUSA SENIS REQUIEI — SIS DUCIO VITA — TE QUIA DEPINXIT ITA» ez a fölírás ragyog DUCCIO DI BUONINSEGNA *Maestà*-ján, a rengeteg oltárképen, melyet SIENA ajánlott föl védaszszonyának. Népünnepélylyel ülték meg ennek elkészülését is — kivonult a főpapság, a köztársaság tiszti kara; a lakosság végtelen sorokban, fáklyát hordozva, csatlakozott hozzájok; megkondultak az összes templomok harangjai.

Maria cultusa oly dúsan sehol sem virágzott, mint szent FERENCZ hazájában, a dombos UMBRIA-ban. Ott a MONTE CATRIO tövében szállotta meg DANTE ALIGHIERI-t a költői ihlet, mely a boldogságos Szűz dicsőítésére tört ki legmegkapóbban:

Vergine madre, figlia del tuo Figlio,	*Oh szűz anya, saját fiad leánya,*
Umile ed alta più che creatura,	*Te legalázatosabb, legmagasabb,*
Termine fisso d'eterno consiglio,	*Kit czélnak választott az ég tanácsa;*
Tu sè colei, che l'umana natura	*Az ember oly dicső lett általad,*
Nobilitasti sì, che'l suo fattore	*Hogy az, ki minket megteremte, s téged*
Non disdegnò di farsi sua fattura.	*Leszállt a földre emberkép alatt.*
. . . .	. . . .
In te misericordia, in te pietate,	*Ami csak ékesíti a világot,*
In te magnificenza; in te s'aduna	*Jóság, kegyesség és könyörület*
Quantunque in creatura è di bontate.	*Tebenned isteni egységbe állott.*
(DANTE PARADISO XXXIII. ÉNEK.)	(FORDÍTOTTA: RADÓ ANTAL.)

Miképen a közéletben: úgy a művészetben is érvényesültek az umbriai vérmérséklet sajátságai. Az apró tartományok *condottiere*-fejedelmei eladták katona tehetségöket, fegyveröket és

alattvalóik vérét, bármi fajta ügynek, Italia bármelyik államának. Ugyanitt születtek a festők is, kik a Firenze-ben lassan, fokozatosan, fejlődő művészetet elterjesztették a félsziget legtávolabb határáig: Borgo San Sepolcro-ban jött világra Piero della Francesca, kinek merész, tudományos modora, a Marca-k képírásába oltva, ott fanyar ugyan, de mégis sajátságosan ingerlő gyümölcsöket termett; Fabriano szülte Gentile-t — a kedvest — ki Velenczét fölrázta a byzanti művészetnek hasisa-okozta álomból.

Az Apennineknek ugyanezen tájékán látott napvilágot assisii szent Ferencz. Az ő rengeteg hatalma előtt kénytelen vala meghajolni maga a pápa. Be kellett állnia az egyház fejének is a nagy vallási forradalmár követői sorába. Épen ezen meghódolása által szerzett ő új életerőt, új terjeszkedési képességet a tespedő Romá-nak. A nép érzéseiben gyökeredzett ez a hatalom; abban a rajongásban, melynek hirtelen kitörései párjokat, azóta, csak az új világban lelték: a demokratikus fölfogásban, mely a hitvallást nem érti, nem magyarázgatja — hanem átérzi és megcselekszi.

Ugyancsak ezt ecsetelte Ottaviano Nelli és Niccolo Alunno. Hogy a művészet haladásával lépést tartsanak; hogy az ember alakjának szerkezetét megismerjék; hogy a csoportosításnak, a távlatnak — még homályfödte — törvényeit megvilágítsák; hogy színhangulat elérése végett, a festés új kezelésmódjainak titkait kutassák: mindez nem vala czéljuk. Arra törekedtek, hogy kifejezzék hódolatukat, buzgóságukat. A Madonnát festették aranyos díszü bíbor köntösben; orczájáról fenséges báj sugárzik; mozdulatait áthatja gyöngéd szeretet. Térdein gyermek Jézuska ül, áldásra emelve jobbját, hívatásának teljes öntudatában. Körülöttük vidám angyalsereg hegedül, lantol; az övedző fénykörben pedig mosolygó seraphfejek úsznak. Benső érzés sugárzik a képekből; olyan, hogy még ma is egyaránt hat a naiv olasz parasztra, ki négy évszáz óta alig változott; s a protestáns angolra, ki gondolkodásával és kedélyével messze távol áll a katholikus buzgóságtól: hiszen őt is megkapja az igaz kifejezésnek közvetlensége.

A XV-ik század második feléig még csak helyi jelentőséggel bírt ezen irány. Keletkezésétől fogva másfélszázad alatt nem is változott lényegesen. E földnek a művészetben előretörő fiai nem testvéreikre hatottak; hanem TOSCANA-ban és ROMAGNA-ban, LOMBARDIA-ban és VELENCZÉ-ben működtek. A számos idegen mester közül is, kik CIMABUE-től kezdve FRA FILIPPO LIPPI-ig diszítették itt a kolostorok és templomok falait — csak egy-kettő hatott PERUGIA, FOLIGNO, GUBBIO festőire; azok kik az umbriaiakéhoz hasonló felfogással adták elő a szent jeleneteket. Eltörülhetetlen nyomot hagyott a sienai TADDEO BARTOLI és mindenek fölött BENOZZO GOZZOLI, FIRENZE-ből, az istenes domonkos barátnak, a «FRATE ANGELICO»-nak tanítványa.

Két férfiú adta meg ezen iránynak az erőt hódításra, terjeszkedésre. BERNARDINO BETTI — IL PINTORICCHIO és PIETRO VANUCCI — IL PERUGINO.

Egyikök sem vala elsőrangú tehetség. Műveik vajmi ritkán tesznek fenkölt ihletről tanúságot. Munkálkodásuk fontosságát annak köszöni, hogy szűkebb hazájok területén túl, az olasz művészet legpezsgőbb központjaiban, ernyedetlen termeléssel, az umbriai festésnek sajátságos vonásait megkedveltették s népszerűekké tették.

BERNARDINO BETTI kettőjük közül a hívebbik eredetéhez. Festésmodora, rajza szoros rokonságát bizonyítja BENEDETTO BONFIGLI-val, az első festővel, ki PERUGIA-ban a középszerűségen felülemelkedett.

PINTORICCHIO-nak figyelemreméltó sajátsága az, hogy műveiben a tájkép nemcsak fontos szerepet játszik, hanem néha már főczéllá válik. Működése épen e miatt igényelheti méltán azoknak derekas figyelmét, kik az olasz művészet csodálatos föllendülésének — a XVI. század elején — indító okait fürkészik; kik Raphaelnak és Michelangelonak halhatatlan dicsőségét nemcsak bámulni, hanem érteni is akarják. A jelenkor alig ismer egyet is efajta képei közül; csak VASARI-ból tudunk róluk; de a szavak, melyekkel említi, arról is meggyőznek, hogy föltünést keltettek; nyomtalanúl, művész különczködésképp, nem vesztek el: *„1484-ben VIII-ik Innocentius pápa rendeletére a Belvedereben nehány termet és loggiát festett ki, hol — egyebek között — a pápa kívánsága szerint, az egyik loggiát puszta tájképekkel diszítette. Romát, Milanot, Genuát, Firenzet, Velenczét és Nápolyt*

ábrázolta, a hogy jelenleg a flamandusoknál dívik. Ezek — mert akkoráig ilyesmi nem készült — nagyon tetszettek.“ *

Pietro Vanucci érdekesebb egyéniség. Egyszer másszor, mikor jó napja van, müve úgy sikerül, hogy korának legjobbjai között méltán megilleti őt az első hely. Teljesen érvényre juttatja az umbriai festésnek szűz, lelkes kifejezését és egyszersmind bírja a firenzei művészetnek nagyszabású felfogását; alaposan ismeri, a festés minden ágában, a kutatások legújabb vívmányait.

Ilyenkor áll előttünk Perugino, a művész.

Perugino azonban nemcsak müvész, hanem *condottiere* is. Szolgálatába fogadja hazájának tehetséges festőit; a saját magával egykorúakat, s a fölnövekedő nemzedéket. Jól szervezett csapatjával számos föladatot vállal el. Falképeket készít Firenzében és Prato-ban, Romá-ban és Perugia-ban; oltárképeket fest a velenczei tanácsnak, Lodovico Sforza-nak, Elisabetta Gonzaga-nak, Caraffa bíbornoknak. Ő maga utazik; szerez összeköttetéseket, utánna jár a megrendeléseknek. Ezalatt pedig Firenze-ben vagy Perugia-ban, állandó műtermében, készülnek az ő rajzai szerint a képek, melyeket azután, egy-egy rövid hazarándulásakor, néhány órai munkával, saját müveivé tesz.

Némelykor gyönge képet szemlélünk: compositioja Perugino-é; ismerjük a szép oltárt, hol először alkalmazta. Azonban a példánynak készítője, — mely előtt megállottunk, — nem érezte, tehát nem is juttathatta érvényre az arczok kifejezését; nem értette meg a redőzet részleteit; nem tudott helyesen bánni az új modorral: az olajfestéssel.

Máskor ellenben oly müvekre akadunk, melyeknél nem ismerhetjük ugyan félre, hogy Perugino-nak csak üzletében termettek, és mégis méltán igényelhetik az elismerést. S ezt könnyen megérthetjük. Hiszen ebben az üzletben foglalkozást kaptak egyébkor önálló müvészek is. Gyakran felötlik egy-egy képen Pintoricchio, Don Bartolomeo della Gatta, Giovanni di Pietro-Lo Spagna, Raphael Santi, Gianniccolo Manni, Eusebio di San Giorgio, Tiberio d'Assisi kezevonása. Joggal

* Milanesi kiadása, III. köt. 498. oldal.

vesszük mégis Perugino munkáinak sorában az ilyen képet számba, mert ő alkotta meg a csoportozatot és a tájképet; ő állította össze a színeket, a tárgy természete szerint, kellő hatással.

A művészetnek ilyen üzletszerü gyakorlása nem vala teljesen újítás; hiszen a nagyobb munkákat: egész templomok kifestését, nem végezhették sajátkezüleg a mesterek. Perugino eljárásában az a figyelemre méltó, hogy nem csak saját nevelését, tanítványait, használja fel segédekül; hanem független festőkkel majd szövetkezik, majd ismét elválik tőlök.

Az ő eljárása divatos a XV-ik század végén s a XVI-ik század elején. Pintoricchio és Ingegno követték példáját, sőt Raphael is, — úgy látszik már ifjúkorában Firenze-ben, utóbb azonban Romá-ban mindenesetre — hasonló módon teljesítette a magára vállalt megrendeléseket.

Efajta üzletben készült országos képtárunknak Madonnája is (48-ik szám). Az új lajstrom nem füzi hozzá mesternek nevét; csak annyit állít a néző tájékozására, hogy Perugiá-ban készült a XV-ik század végén.

Pyrker egri érsek ajándékozta, egész képtárával, ezt a képet is a nemzetnek; 1844-től fogva 1875-ig a nemzeti muzeumban függött, azóta, a többi régi képpel, az országos képtárban. Korábbi viszontagságairól semmi nyom nem maradt; legföljebb annyit gyaníthatunk, hogy az egykori patriarcha Velenczé-ben vásárolta, mivel a legrégibb lajstromban — melyet Mátrai Gábor szerzett, — Luigi Vivarini, a kora-velenczei festő, müvekép szerepel. Újabban, Ligeti Antal-nak 1870-iki lajstromában, elnevezése jobban megközelíté a helyeset: Pintoricchio nevét viselte.

Ez a név csakugyan teljesen reá illik a kép keretének régi részein levő apró festésekre: az Angyali Üdvözletre. Pintoricchio rendes szokása szerint, ezen alakocskák temperával (enyvszínekkel) festvék; az arczok s kezek zölddel alákenvék; a bőr friss színét pedig úgy iparkodik előadni a művész, hogy a világos részeken, még a körvonalok mentén is, piroslό ecsetvonásokat tesz. Mária haja valamivel hamvasabb szőke Gábor angyal fürtös fejénél. Mind a kettőnél a temperának, sőt a korai olajfestésnek, egy rendes fogyatkozását, nem kerüli el, — de nem is iparkodik elkerülni, — a festő; s ez az, hogy a haj nem könnyü, lebegő, lágy fölülettel bír, hanem megvilágított részei úgy elválnak a többi-

től, mint a drót. A szöveteken a ránczok éleit sárgával jelzi a festő; kéken, vörösön, sárgán egyaránt.

Mária ruhája nagyon egyszerű. A régi symbolikus színekbe — a hitébe s a szeretetébe — van öltöztetve: köpönyege kék, dereka vörös. Az ég küldötte már pompásabb mezben jelenik meg. Bő, ránczos sárga köntöse, ott hol a fölső kart takaró szoros újj a vállba átmegy s második, külső, újjat képez, piros bélést láttat. A gallér barna. A kar alsó részét sötét kékeszöld szük újj fedi, melynek hasítékán a fehér ing tünik elő. Jobb vállán keresztülvetve piros köpönyeget visel. Kezében a szokásos virító liliomszálat tartja.

Mindkét alakon fölismerjük PINTORICCHIO jellemző kezevonását. Tartásban kecsességre törekedvén a művész, majdnem a keresettség határát túllépi; a kifejezésben pedig bensőséget és áhitatosságot iparkodván ábrázolni, csaknem erőtleneknek, édeskéseknek alkotja meg személyeit.

A jelen keret nem tartozott eredetileg a Madonnához, melynél három-három centimeterrel magasabb is, szélesebb is. Abból tehát, hogy az Angyali Üdvözlet mesterét megnevezhetjük, a fő-kép meghatározását illetőleg, semmit sem nyerünk. Az első összehasonlító pillantás, melyet, szemeinket az apró ANNUNZIATA-ról fölemelve, a fél életnagyságú Madonnára vetünk, meggyőz, hogy hasonló ugyan, de mégis más festő készítette. Az UMBRIA-szerte kedvelt, magasan ívedző szemöldököt, a nyilt homlokot mind a kettőnél megtaláljuk. A Madonna orczája azonban teljesebb, álla erősebb: ez teszi oly változatossá az arcz körvonalát. Ajakának kifejezése, a határozottan kanyarodó szélek daczára, lágy s még sem csucsorodik úgy, mint az alsó kis Máriáé; alacsony orra pedig emezénél kevésbé hegyes.

A művész eltalálta az ifjúkornak teljesen kifejlődött, de még síma, duzzadó formáit; hatásukat a karcsú nyak fokozza s a lágy szőke fürt, mely arczhosszant kígyódzik. Vékony átlátszó fehér fátyol bujik ki vele együtt a fejet takaró nehéz szürkés-viola kendő alól. Nehéz, sötétkék köpönyeg takarja a Szűz vállait s karjai alá az övbe türve, elfödi termetét; a tompa ránczok béllésre vallanak, mely a széleken itt-ott kifordulván, sötétzöldnek bizonyul. A testhez álló ruha, szük kézfejéig érő újjaival, karmazsinpiros. Széles, finoman bevésett arabeskekkel ékeskedő, arany szalagok szegik be a köpönyeget s a ruhát.

MADONNA. PERUGIA XV-IK SZÁZAD VÉGE.

Országos képtár 48. szám

A Madonna két kezén bizton ül Jézuska; egész öltözetét a derekát övedző finom pólyácska képezi. Balkezét térdén nyugtatja; jobbjával megáldja a nézőt, kire a képből letekint. Gömbölyü önérzetes arcza, határozott nézése, ellentétet képez anyjának alázatos, szüzies, öntudatlan kifejezésével, mely minden ízén tükröződik: szemlesütve, gyöngéden símul fejével a Megváltóhoz.

Tündöklő fény közepette áll az isteni csoport. A sugarakat, melyek közül vörös lángnyelvecskék csapnak föl, *mandorla*-vá sötét csík foglalja össze. Egykor szivárványszíneket játszott külsőn szélein; de a régi restauratornak kiméletlen ecsete ezeket részben, a sarkak aranyalapját pedig teljesen, elfödte feketével. Nyolcz seraph, hat-hat vörös, sárga, kék és violaszín szárnyával tarkítja a mandorlát.

Képünk compositioja, az alakok részletei — igaz — nem térnek el lényegesen sem felfogásban, sem elrendezésben a Madonná-nak számos egykorú ábrázolásától; de a biztos, a formákat oly helyesen jellemző, rajz és domborítás, az arczok és mozdulatok igaz érzése, a festő határozott egyéniségéről tanúskodnak. Régi módra dolgozott ez a müvész; úgy a hogy még a tizenötödik század elején Cennino Cennini tanítja: „*Örömödet abban leld, fáradozzál azon, hogy a legjobbat, a mi nagy mester kezeiből kerül, lerajzoljad .... és akkor, — ha a természet tehetségnek csak szikrájával is megajándékozott, — odajutsz, hogy saját modorod alakúl, mely bizonyára jó is leszen; mivel kezed és értelmed, hozzászokván folytonos virágszedéshez, töviseket aligha választand.*“ *

Perugino-nak kortársai közül melyik festette vajjon ezt a képet? — mert, hogy ezeknek egyike készítette, a felől a rajz s a compositio kétséget nem engednek.

Némi útmutatást a színek kezelése ad. A képet részben temperával, részben olajszínekkel ecsetelte a müvész. Amazokat a testekhez használta. Csiszolt gypszalapját szürkés zölddel egyenletesen vonta be; ez, a hol födetlenül hagyja, félárnyékul szolgál; a világos részeket rózsásvörös s halaványsárga, a verőfényeket vékony fehér vonásokkal készíti; a gyér

* Trattato della pittura. Cap. XXVII.

mély árnyékot s a körvonalakat barnával jelzi. Az egész felület tükör-síma. A többi rész ellenben mind magasabban áll és egymással sem képez egy síkot, hanem a világosabb völgyet, az árnyékolt pedig dombot. Ezekben reá-ismerhetünk a tizenötödik század olajfestés-modorára; — az ilyen kevert eljárásmód Perugino üzlettársainak idősebbjeinél dívott.

Andrea Aloysii Ingegno: ez az a festőnév, melyre képünket keresztelhettem volna, ha az országos képtár lajstroma készítésénél magasabb czélt nem tüzök magam elé, a szakirodalom színvonalán álló munka — a hogy tudósaink egymás müveiről oly szívesen mondogatják — végezésénél.

Kitünő külföldi tekintélyekre hívatkozhatnám, — pedig ez úgynevezett «komoly szaktudósainkat» mindég jobban meggyőzi, mint akármi, eredeti kutatásra alapított, eredmény: — Passavant-ra, Raphael életírójára; Wornum-ra a londoni National Gallery őrére, ki a lajstromot nagy gonddal szerkesztette; Charles Blanc-ra, ki «Membre de l'Institut», s a franczia müvészettörténetírók közül bizonyára a legnevesebbek egyike; Crowe-ra és Cavalcaselle-ra, az olasz festés történetének, Europaszerte ismeretes, szerzöire.

Mindannyian Ingegno neve alatt sorolják fel Madonnánk másait, melyek a képtárakban előfordulnak. Hét példányt említenek: Sir Anthony Stirling-ét London-ban; a National Gallery-ét (702-ik szám.); kettőt a Louvre-ban (jelenleg csak egy van kiállítva, a 435. szám, a másik a Musée Napoleon III-ban 175-ik szám vala); a nápolyit (egykor 84-ik szám); a Brera-ét Milano-ban; a Szt-Klára kolostorét Urbino-ban; nyolczadik az országos képtáré. Ha azonban figyelmesen elolvassuk a sorokat, melyeket a tekintélyes szerzök e képeknek s állítólagos alkotójuknak szentelnek, csakhamar meggyőződünk, hogy ők nemcsak a mester sajátságairól nem képezhettek határozott fogalmat maguknak, — biztos alap híján —; hanem az említett képeket sem hasonlították össze szorgalmasan.

Crowe és Cavalcaselle elég határozottan szólnak: «a nevezettek közül legjobb és kétségkívül mindannyinak eredetije Sir Anthony Stirling-é: Madonna félalakja, fél mandorla-alakú fénykörben, nyolcz Cherub-fejjel s az aranyalapba bevésett sugarakkal. Bal karján hordja az áldást osztó gyermek Jézust, —

míg a többin ez jobb oldalt áll. Képünkön a kifejezés és mozdulat leglágyabb s leggyöngédebb, a formák legpontosabban alakítvák, a vonások legbeszédesebbek; a redőzet is legtermészetesebb s legjobb, a szín legkellemesebb, a rajz leghelyesebb. Ezáltal bizonyul a többiek előképének, melyeket különböző kezek készítettek s becsben úgy következnek egymásra, hogy a második helyen az urbinoi kép áll, a harmadikon a National Gallery-é; ezután a párisiak, a nápolyi s a milanoi következnek. A Stirling-féle képet méltán tulajdonítják Pintoricchionak; de egyuttal mindazon vonások tünnek föl rajta, melyek bizonyítják, hogy az ő modora Fiorenzo di Lorenzo-étól származik. Mind ezek az említett Madonna képek Fiorenzo-ra utalnak, csakhogy Pintoricchio közbenjárásával... Ha csakugyan Ingegno-nak kell tulajdonítanunk a képek legnagyobb részét, akkor annyi bizonyos, hogy ez a festő Fiorenzo tanítványa s Pintoricchio társa volt.»

Ebből azután mondja meg valaki, hogy az érdemes szerzők véleménye micsoda! Fiorenzo, Pintoricchio vagy Ingegno festette-e a képeket? Mert alig nevezhetjük másképp, csak a megoldandó kérdés kikerülésének, a pár sorral utóbb felhozott magyarázatot: «Ingegno egyelőre fajfogalomként alkalmazható, mely alá az europai gyüjtemények számos képe tartozhatik».

Ingegno bizonyára létezett; nemcsak Vasari említi, hanem okmányok is maradtak, melyeket aláírt. Nem szabad tehát őt fajfogalomnak használnunk; ha nem maradt reánk bebizonyítható müve, akkor ne alkossunk magunknak ferde fogalmat az ő egyéniségéről oly képekből, melyeket aligha készíthetett egy s ugyanazon ember. Ekkora igazságérzést megkövetelhet minden szellemi munkás az utókortól.

De nemcsak ennyi az érthetetlen Crowe és Cavalcaselle fejtegetésében. Szövegükből az sem tünik ki: hogy ezek a képek csakugyan egy compositió ismétlései-e, melyek egymástól csak lényegtelen apróságokkal térnek el? Úgy látszik a National Gallery képét (702-ik szám) összetévesztették tőle teljesen különböző szomszédjával (a 703-ik számmal), Pintoricchio müvével, hol a Madonnát tájkép közepette látjuk szőnyeggel letakart kőpárkány mögött, melyen a gyermek áll.

Az urbinoi kép háttere is táj, s a Seraph-fejek a

mandorlával hiányzanak; egyébként azonban leírása megegyezik országos képtárunk Madonnájával.

Ily pontatlanul összeállított anyaggal szemben nem marad egyéb hátra, mint hogy kizárólag saját szemünknek higyjünk. A National Gallery (702) s a Louvre (435) példányokat ismerem. Com-

MADONNA. PERUGIA XV. SZÁZAD.
PÁRIS. LOUVRE 435. SZÁM.

positiojuk s színezésük, még a redőzet részleteiben is, teljesen megegyezik a budapesti Madonnaéval; az eltérések csakugyan csak lényegtelenek: a londoni képen a Madonna jobb vállát s a mandorlát csillagok díszítik; a párisi képen a felső sarkokban még két Seraph-fejet látunk. Mind a kettőn, a gyermek Jézus derekát takaró lepel sokkal erősebb, kevésbé átlátszó szövet, mint a mi példányunknál. Az országos képtár Madonnáján a formák nemesebbek, a kifejezés bensőbb, mint akár a londonin, akár a párisinál. Mienk-e az eredeti, vagy mind a három egy közös előkép után készült-e? — oly kérdés, melyre csak okmányok, vagy a képeken levő évszámok felelhetnének határozottan; pedig teljesen híján vagyunk minden efajta bizonyítéknak. Be kell tehát érnünk azzal, hogy megállapítjuk, mely környezetből kerültek ki, mely időben készültek, ezen müvek. És ha

ezzel nem is elégítjük ki teljesen a nézőnek jogosult kíváncsiságát, — legalább nem tudjuk be valakinek a más munkáját, melyet talán nem tartott volna magához méltónak; nem hamisítjuk meg egyéniségének képét tőle idegen vonásokkal, és így eleget teszünk a kegyeletnek, melylyel a régi mestereknek tartozunk.

II.

«Mily jóságos és bőkezű némelykor az ég; miképen halmozza egyetlen személyre kincseinek végtelen gazdagságát; mind a kegyeket és ritka adományokat, melyeket máskor hoszszú idő lefolyása alatt szokott számos egyén között fölosztani: annak világos tanúbizonyságát látjuk, a nem kevésbbé kitűnő mint kedves, urbinoi Raphael Sanzio-nál. A természet felruházta őt mind a szerénységgel és jósággal, milyet néha azoknál tapasztalhatunk, kik a többiek közül kitűnnek természetüknek bizonyos kedves emberségével, s ehhez gyönyörű díszül megnyerő előzékenység járul; mely minden fajta emberrel szemben s mindennemű ügyekben édesnek és kellemesnek szokott mutatkozni. A természet ő vele ajándékozta meg a világot, mikor Michelangelo Buonarroti keze által a művészettől legyőzve, Raphael-ben a szövetkezett művészet és erkölcsöktől akart legyőzetni. És valóban! Minthogy az akkoráig élt művészek legnagyobb része a természettől valami hóbortosságot és vadságot kapott, a mi nemcsak szeszélyesekké s különczködőkké tette őket, de oka volt annak is, hogy rajtuk gyakran inkább az árnyékoldalak s bűnök sötét foltjai ütötték ki magokat, mint azon erényeknek tiszta fénye, mely az embereket halhatatlanokká teszi; — helyén való volt tehát, ha ellentétül Raphael-ben fényesen ragyogtatta a léleknek minden legritkább erényét, annyi kecs, szorgalom, szépség, szerénység és tiszta erkölcs kíséretében, a mennyi elegendő, hogy elfödjön minden bűnt, bárminő csunya is, s minden foltot bármekkora. Bizonyára mondhatjuk ennélfogva, hogy az, ki oly ritka adományokat nyert, minőket Raphael d'Urbino-ban észlelünk, nem egyszerű ember, hanem, — ha szabad magunkat így kifejeznünk — halandó Isten; és a ki a hír könyvében, műveivel, ide lent köztünk, tisztelt

nevet hagy, az remélheti, hogy az égben fáradozásainak s érdemeinek megfelelő jutalmát kapja.

«Született tehát Raphael Urbino-ban, Italia egy nevezetes városában, az 1483-ik évben, nagypénteken, kilencz órakor este. Apja Giovanni Santi volt, nem nagyon kiváló festő; de jóravaló, józan eszű ember, ki tudta gyermekeit azon helyes útra vezetni, melyet balvégzete nem engedett megismernie saját fiatal éveiben. És minthogy Giovanni látta, mennyire fontos a gyermekeket nem dajka, hanem édes anyjuk tején fölnevelni: mikor fia született, — kinek a keresztelésnél a Raphael nevet helyes előérzéssel adta — megkövetelte, minthogy más gyermeke nem volt, s utóbb sem lett, hogy édes anyja szoptassa és hogy gyermek éveiben otthon az atyai erkölcsöket sajátítsa el inkább mint parasztházban, érdes emberek között, a kevésbe pallérozott, sőt durva erkölcsöket és szokásokat. És mikor a fiu fölserdült, festésben kezdte őt gyakorolni, mert észrevevé, hogy ezen művészetre nagy a hajlandósága és kiváló a tehetsége. Nem sok év múlt el s a még gyermek Raphael már nagy segítségére volt Giovanni-nak számos művében, melyeket Urbino területén készített. Végre megérté ez a jó s szeretetteljes atya, hogy ő mellette már csak keveset okulhat fia; elszánta tehát magát arra, hogy Pietro Perugino-hoz bejuttassa, ki, úgy hírlett, akkorában a festők között az első helyet foglalta el. E czélból ment Perugia-ba, hol azonban Pietro-t nem találta, s ezért, hogy kényelmesen bevárhassa, elkezdett San Francesco-ban egyetmást dolgozni. Mikor Pietro hazakerült Roma-ból, Giovanni, ki kedves és művelt ember vala, barátságot kötött vele, s a mint a helyes időt elérkezettnek vélte, a legalkalmasabb módon előadta kívánságát. És így Pietro, ki nagyon udvarias volt s kedvelte a szép tehetségeket, befogadta magához Raphael-t; Giovanni tehát nagy örvendezve Urbino-ba sietett, magához vette a gyermeket s Perugia-ba hozta, daczára az anya végtelen könnyeinek, ki őt gyöngéden szerette. Pietro, mikor meglátta Raphael modorát a rajzolásban és jó erkölcseit s magaviseletét, úgy ítélte meg, a hogy idővel az eredmény teljesen igazolta. Nevezetes tény, hogy mikor Raphael Perugino modorát tanúlmányozta, olyannyira utánozta, még a legapróbb dolgokban is, hogy képeit nem lehetett a mester eredetijeitől megkülönböztetni, s az ő s Pietro műveit biztosan

nem tudták egymástól szétválasztani. Világos bizonyítéka ennek egynéhány alak, melyeket PERUGIA-ban, SAN FRANCESCO-ban, egy olajjal festett képen kidolgozott MADDALENA DEGLI ODDI számára: és ezek: egy a mennyekre szálló boldogságos Szűz és Jézus Krisztus, ki őt megkoronázza; alul pedig, a sír körül áll a tizenkét apostol, kik az isteni pompát bámulják.»

Ennyit — s többet nem, — mond el VASARI a nagy férfiúnak művészszé neveltetéséről. Pedig könyvét ő alig huszonöt évvel RAPHAEL halála után írta. Hittek is neki hűségesen harmadfél századon át. Nem gondolta meg egyik követője sem, hogy FIRENZE-ben és ROMÁ-ban élt, és az Italia többi részeiben történtekről vajmi keveset tud, — azt is csak zavartan. Nem vették számba azt sem, hogy a két nagy városban már új nemzedéket talált; más viszonyokat, melyeket nem kötöttek össze a század első felével a hagyomány s az örökösödés folytonos szálai. Nem létezett már PIERO SODERINI-nek, a «non mai abbastanza lodato cavaliere» — soha eléggé meg nem dicsérhető lovag — FIRENZE-je, hol az ifjú RAPHAEL bámuló szemtanúja vala MICHELANGELO BUONARROTI és LIONARDO DA VINCI működésének. Letünt ROMA tündöklő aranykora is; az egykori szereplők közűl a kevesek, kik megmaradtak, csak «siratták a sír felett, melyben X-ik Leo fekszik, az irodalom virágzását, a művészeteket, az általános jólétet, a friss vállalkozási kedvet, a vidám szellemet, szóval minden javakat». A rettenetes vihar, mely 1527-ben ROMÁ-t, 1530-ban FIRENZE-t érte, rombolt s pusztított; de a levegő azért nyomasztó maradt. A művelődés szerteszórt harczosai soha nem tudtak megint összecsoportosulni; az ő törekvéseiket nem kísérte többé a nemzet rokonszenve; terveik megvalósítása már nem képezte Italia legfőbb vágyát. Az új, erőtlen, elsavanyodott nemzedék pedig: bánatos, tehetetlen, sóvárgással hallgatta az elmúlt szép idők emlékeit; hőseit ember fölötti lényeknek tekintette, kiket a természet nemcsak a legnagyobb képességekkel ajándékozott meg, hanem a legkedvezőbb, soha többé meg nem újuló, alkalmakkal, a legszerencsésebb viszonyokkal; — bámulhatja őket, de nem utánozhatja s nem érheti utól.

De az írók, kik VASARI állításait készpénzül elfogadták, nemcsak azokkal a viszonyokkal nem törődtek, melyek az ő felfogását sugallták, hanem azokkal sem, melyek között RAPHAEL

nevekedett és működött. Hiszen ők nem a művészet történetét tanulmányozták: egyes képeket akartak híres festő művéül igazolni, hogy becsüket Europa-szerte elismertessék.

Mihelyest azonban komoly kutatás tárgyát képezte az olasz művészet fejlődése, tüstént kitünt a XVI-ik századbeli szerző íratainak valódi értéke. Épen ötven éve múlt, hogy RUMOHR kimondotta e VASARI-féle életrajznak első részére a helyes jellemzést: «RAPHAEL nevelkedésének regénye» s kijelölte egészséges érzéssel az útat, melyen a művész ifjúkora valódi történetének megismeréséhez eljuthatunk: «Azon föltevésből kell kiindulnunk — így szól — hogy RAPHAEL, miután apja műhelyét elhagyta, sokkal függetlenebbül élt és működött, mint azt képzelni szokták, és alkalom adtával, majd PERUGINO vagy más festőnek szolgálatába állott, majd pedig önállóan dolgozott.»

A tudós, ki számos éven át tartózkodott Italiában, míg olasz érzés teljesen áthatotta, erre ez eredményre nem okiratok tanúságának összevetése útján, hanem RAPHAEL műveinek tanulmányozásából jutott, melyeket a VASARI nyujtotta vezérfonállal értelmesen nem rendezhetett. A mit ő helyes tapintattal eltalált s föltevésképp mondott ki, azt most már a szorgalmas kutatás bizonyossá tette. Ma már tudjuk, hogy MAGIA CIARLA, RAPHAEL anyja, 1491. október 3-án halt meg: tehát nem sirathatta, hogy fiát idegen városba tanulni küldték; hogy GIOVANNI SANTI 1494. augustus elsején hunyt el, s hogy második feleségétől BERNARDINA PARTE-től egy leánya született; hogy PIETRO PERUGINO 1493-tól 1499-ig folytonosan utazgatott s székhelye ekkorában FIRENZE vala; hogy 1499-ig RAPHAEL állandóan URBINO-ban lakott. VANUCCI csak 1500-ban telepszik meg PERUGIA-ban, ugyanekkor pedig egy törvényszéki okiratban azt a megjegyzést találjuk, hogy SANTI elhagyta szülővárosát.

RAPHAEL tehát tizenhét éves korában kerülhetett csak állítólagos mesteréhez. Tanuló ő ekkor semmi esetre sem volt többé. Az olasz művészek nevelését, a tizenötödik században nagyon korán kezdették: nyolcz-kilenczéves korukban adták be a fiúkat a műhelybe; az inaskodás három-négy évig tartott, ugyanaddig a segédkedés, s így tizenhat-tizenhét esztendős fiatal ember kész, önálló művész lehetett.

Nem nagyon hosszúra nyult az idő, melyet RAPHAEL PE-

rugino üzletében töltött; mivel ez, 1502 végén, Firenze-be költözik ismét. Pintoricchio, a másik mester, kinek megállapított híre a fiatal festő önálló föllépését megnehezítette volna, szintén eltávozott Umbria-ból; 1502-től 1506-ig Siena-hoz nagyszabásu föladat kötötte: a Piccolomini könyvtár kiföstése. A helyzet tehát kedvezett Raphael-nek, ki ez időtől fogva nem segédkedett többé. Független működésének első korszaka ekkor kezdődik. 1504 októberig tart; mikor őt is elcsábította szülőföldjétől a művészetnek fővárosa: Firenze. Ezen két év alatt alkotta bizonyára a képeket, melyekből még teljesen hiányzik a toscan festés, — kivált Lionardo, — hatásának minden nyoma; mert utóbb, az Arno partjára érkeztekor, ez őt tüstént hatalmasan megkapta. Modora ez időtájt két irányon alapszik: a perugiain, a hogy Vanucci és Betti kifejlesztették és a bolognain, melynek legközelebb Francesco Raibolini adta volt meg fontosságát. Timoteo Viti oltotta ezt Raphael-be. Vasari hallott valamit a két festőnek összeköttetéséről egymással, de mert Timoteo-t gondolta fiatalabbnak, őt képzeli tanítványnak és a viszonyt Raphael fénykorába: Romá-ba helyezi. Pedig Timoteo már 1495-ben befejezte tanulmányait Raibolini vezetése alatt, s kész mesterül tért haza Urbino-ba, épen akkor, mikor az elárvult Raphael leginkább szorult festő oktatására.

Raphael alkotásain ismételten kiüt a családi hasonlatosság Raibolini műveivel. Nagy fejtörést okozott ez a tudósoknak, kik Vasari szemüvegén át vizsgálták az urbinoi mester fejlődését, kivált mert sokkal tartósabban nyilatkozik Perugino hatásánál. Jellemző vonás Raibolini arczképein a természetnek gondos megfigyelése és hü ábrázolása; ez különbözteti meg mindenek fölött a rokon umbriai mesterektől, s épen ez adja meg Raphael legelső alkotásainak a bájt, melylyel Perugino-t felülmúlja. A realistikus érzés, — s ezt Timoteo delle Vite ébresztette ifjú honfitársában —, tette őt oly fogékonynyá a festés valódi haladása iránt, melylyel Lionardo és Fra Bartolomeo révén érintkezett firenzei tartózkodásakor.

Raphael-nek reánk maradt képei közül mintegy tizennégyet kell ezen két év munkálkodása eredményéül elismernünk. Köztük legfontosabb a négy oltárkép: Tolentinoi Szent Miklós

megdicsőülése, a Feszület, Mária megkoronázása és Mária egybekelése Józseffel. A művész fejlődését legjobban megismerhetjük a Mária koronázásából — melyet, Vasari szerint, Maddalena degli Oddi megrendelésére, San Francesco-ba Perugiában festett, jelenleg pedig a Vatican-ban őriznek — mert e képnek tizenhárom rajztanulmánya maradt reánk.

Jehosaphat völgyében áll a kősír; körülötte csoportosulnak az apostolok: balról hatan, élükön Péter; jobbról öten, Pállal, ki szemközt áll az apostolok fejedelmével és Jánossal az előtér legkiválóbb helyén. Középütt a sarcophagus mögött hitetlen Tamást látjuk, kinek unszolására levették a sír födelét, s most bámulva vesznek észre Mária holtteste helyén virító liljomokat és fehér rózsákat. A csoda hiteléül, Tamás kezébe, magasból lehull a Boldogságos Szűz öve s az ilyeténkép figyelmessé lett apostolok elragadtatva csodálják a mennyei látomást: fenn az ég boltján teljesíti Krisztus igéretét; megkoronázza «Libanon menyaszszonyát». Angyalok zeneszóval kísérik az ünnepélyes cselekedetet; a felhőkből, a felséges pár lábainál, imádkozó angyalgyerekek tünnek elő; legfölül pedig a Seraphim udvara lebeg.

Az apostolok közül háromhoz találunk vázlatot Raphael rajzai közt: Szt. Tamáshoz egy lapon a Wicar-féle hagyatékban, Lille-ben (Passavant-nak lajstromában Raphael rajzairól 384. sz.); az apostol fejéhez, nyakához és övet tartó kezeihez. Szent János négyszer fordul elő: Lille-ben (Passavant 385. sz. verso) a ruha redőzetének tanulmánya; Velenczé-ben a fej, nyak és könnyedén odavetve a csupasz felső test (Passavant 57. sz.) — az arcz itt jobbról balfelé fordul, mig a képen fordítva áll —; Oxford-ban ugyanaz a fej és nyak (Passavant 555. sz.); és John Malcolm gyűjteményében (Passavant 307. sz.) ismét ezen fej, csakhogy itt a ruha szegélyét, a képnek teljesen megfelelően, jelezte a rajzoló. A két utóbbi rajzot az eddigi kutatók: Passavant, Robinson és Ruland, úgy tárgyalják, mintha Szent Jakab fejének tanulmánya volna, ki a képen Szent Jánossal szemben áll az előtérben. A két alak között a fő különbség az, hogy János állása sokkal szenvedélyesebb: épen előre lépett, — testének sulyát még egészen jobb lába hordja; bal kezét kebeléhez szorítja; önkénytelenül kinyitja jobbját s hátra, lefelé vetette. Hirtelen föltekintett, hátra szegvén fejét, úgy hogy kifeszült nyakát látjuk. Minden mozdulatából rajongó odaadás sugárzik. Szent

Jakabon inkább a meglepetés tükrődzik: nyugodtan áll mindkét lábán; jobbjában könyvet visz; balját csodálkozó tartásban emeli; inkább tekintete, mint arcza irányul fölfelé, melynek éle ennek következtében csaknem függőleges. Az állnak rövidült rajza, a három említett tanulmányon, megegyezik Szent János arczával a képen, olyannyira, hogy pontos összehasonlításnál nem ismerhetjük félre.

A lillei gyüjtemény kis kréta-rajzát (Wicar lajstrom 720. sz,), Passavant (412. sz.) és Ruland (331. old. II. A. XII.) leírják ugyan, de nem ismerték meg, hogy ez is Mária megkoronázásához tartozik. Nagyon részletesen kivitt tanulmánya az öreg hosszú szakállú apostol fejének, ki mindjárt Szent Jakab mellett áll, Pétertől pedig a harmadik helyen. Ez már nem közvetlenül a természet után készült, hanem csak az alakok egymáshoz viszonyított állásának pontos meghatározása után, mert Szt Jakab arczéle szerint, mely a jobb fület s a szakáll egy szélét eltakarja, a rajz üresen maradt.

A kép fölső részéhez hét lapot ismerünk. A lillei gyüjteményben őriznek egyet (Passavant 384. sz. verso), mely a középső csoportot ábrázolja: Krisztust a mint Máriát megkoronázza. A művész ezen a rajzon az alakok mozdulatát kereste. Két fiatal embert ültetett a kellő helyzetbe s le is kapta őket papirjára, a mint voltak, hüségesen: testhez álló ruhájukban; a fölső karon bő újjakkal; a széles, kerek csattos, övvel. Mária alakjában teljesen eltalálta azt a mi képzeletében leledzett; Krisztust ellenben kissé változtatta a kivitelnél, valamivel inkább szemben helyezte a nézővel; az alak ezáltal szélesebb: méltóságteljesebb hatást gyakorol.

A British Museum rajzán (Passavant 440. sz.) a szélső, hegedülő angyal fejét és jobb kezét abban az állásban tanulmányozta Raphael, melyet végül megtartott. Ugyanezen angyal egész alakját látjuk a lillei rajzon (Passavant 383. sz.), csakhogy arczát itt velünk nem szembe fordítja, hanem egyenesen maga elé néz, úgy hogy oldalt látjuk. Mellette hasonló állásban ismételte őt Raphael, hegedű helyet guitarret adván kezébe; itt is mintául valamelyik segédjét használta, szük ruhában, s az angyal lobogó bő öltözetét utóbb rajzolta föléje. Egy másik lapon (Passavant 385. sz.) ismét angyalfej-tanulmány van; egy harma-

dikon (Passavant 407. sz.) a tamburát tartó angyal fejére ismerünk a fiatal fiú arczában, kinek fejét sapka takarja.

Oxford-ban két angyalnak gondos rajzát, a természet után, találjuk (Passavant 493. sz.). Az egyik ép úgy áll, mint a képen a szélső balra és szintén tamburint csörget; a kezek állása okozta a legtöbb bajt a művésznek, ki ezért újra oda rajzolta őket nagyobb mértékben, s külön megjelelte fehérrel a verőfényeket. A másik angyal guzsliczán játszik; csakhogy teljesen elüt attól, ki a képen ugyanezen hangszert kezeli; összeegyezik ellenben minden ízében, fejének, kezeinek, lábainak állásában azzal, ki az országos képtár kézrajzán hegedül.

Az országos képtár rajza — (Passavant 240. sz.) 0·157 m. magas, 0·193 m. széles sepia tollrajz, — a kép egész fölső részét ábrázolja; de Máriának nem megkoronázását, hanem mennyekre szállását. A Boldogságos Szüz, — fejét is betakaró hosszú köpenyben, melyet nyakánál csatt, derekán öv tart össze, — a mandorlában áll összetett kezekkel. Fölül a mandorla csúcsán egy, oldalt s alul két-két Seraphot látunk; a Madonna lábainál pedig két gyermek-angyal buvik elő. Négy angyal tamburával, hegedűvel, hárfával és guzsliczával kíséri Máriát itt is, miként a képen.

A Maddalena degli Oddi számára festett kép vázlatai között az országos képtár rajza külön áll. A többi tizenkét rajzban észlelhetjük Raphael eljárását, ekkorában, egyes alak megalkotásánál. Az alakok, a mozdulatok, lábállások, kéztartások, melyeket Perugino és Pintoricchio állapítottak volt meg, s az umbriai festők széltében használtak, — ezek töltötték el Raphael-nek képzeletét. De míg a többiek, az öreg híres mesterek is, az egyszer megrajzolt alakot újra meg újra alkalmazták: Santi nem elégedett meg a szolgai ismétléssel, hanem beállítja mintáját; megfigyeli a világítás elosztását az alakon s megrajzolja pontosan a természet után az egyes formákat: mindent a mit csak meglát. Még segédjeinek sapkáit és czipőit, sőt véletlen fogyatkozásaikat, — például a kis fiú szemhéjján a sebet a lillei rajzon (Passavant 407. sz.) — sem hagyja el.

Az országos képtár vázlata ellenben a képalkotás titkait árulja el. Oly észjárás első példája, melyet Raphael utóbb is követett, és pedig azon alkalmakkor, mikor minden erejét megfeszítette: Krisztus sírba tételénél, Atalanta Baglioni számára — hol az első vázlatokon Krisztus siratásával foglalkozott —;

RAPHAEL SANTI. MÁRIA MENYBEMENETELE. TOLLRAJZ AZ ORSZÁGOS KÉPTÁRBAN

a képnél, melylyel FIRENZE-ben hírre szert tenni iparkodott, és utolsó művénél: Krisztus megdicsőülésénél, — melylyel síkra szállott MICHELANGELO és SEBASTIAN DEL PIOMBO ellen, kik együtt készítették Lázár föltámadását; — itt is más vala első szándéka: Krisztus föltámadását akarta festeni.

Mária megkoronázását nem írja le sem a theologus Jánosnak, sem az arimathiai Josephnek, sem a sardisi püspöknek: Melitonak, tulajdonított apokryph írás, sem végre Jacobus de Voragine könyve, s ez volt Olaszországban a szentek életére a legelterjedtebb kútforrás. Mindezek Mária mennybemenetelét tárgyalják. A keresztyénség terjedésével, mikor keletkezésének eseményei mindinkább fölébresztették az érdeklődést, szükségkép történt, hogy a szereplők sorsát, melyről a szent írás nem emlékezik, a népben leledző epikus hajlandóság, ismeretes jellemvonásaikból, részletesen kifejtse. Mária martyriumáról sehol semmi nyom, haláláról semmi említés. Természetes indoka ezen némaságnak az, hogy a Megváltó megóvta anyját az üldözéstől meg a haláltól, s hosszú kínszenvedéseit megjutalmazta: egyenesen az égbe vévén öt maga mellé. De nem csak lelke szállott mennyekre. Hiszen, hogyan hihetné gondolkozó, vallásos kedély, hogy annak teste, ki egykor szíve alatt hordozta az Urat, az a szentséges ereklyetartó, a férgek eledelévé legyen, hogy szétbomoljék s porrá széthulljon mint a bűnös ember teteme! S ezen dicsőség tanúinak lenni: ez kétségtelenül egyike vala a lelkesítő örömöknek, mely a hü, áldozatkész apostoloknak jutott. «Isten, ki nagy jóságodban az egekből leküldted egyedül fogantatott fiadat, hogy alázatos személyemben időzzön és kegyeskedtél őt általam, alacsony által, megszületni: légy könyörületes a világgal és minden lélekkel, mely nevedet vallja. Urunk! az egek királya! az élő isten fia! fogadj be mindenkit, ki nevedet vallja, hogy dicsértessék a te születésed. Urunk Jézus Krisztus, ki mindenható vagy a földön s a mennyekben, ezen kérésemmel a te szent nevedre hívatkozom: minden időt és helyet, melyben nevemet említik, szenteld meg azt a helyet, és dicsőítsd azokat, kik az én nevemmel dicsőítenek téged, és fogadj el ilyen személytől minden fogadkozást, minden könyörgést, minden kérést», így imádkozik az apostolok kérelmére Mária, halála óráján. S az Úr felel: «Örvendezzék szíved és vigadjon, mert megadatott néked minden kegy és minden aján-

dék atyámtól, ki az égben van, és általam, és a Szentlélek által: a lélek, mely reád hívatkozik, az meg nem szégyenül, hanem könyörületet, vigaszt, támogatást és biztatást lel, atyámnak színe előtt, ki az égben van; mind azon a világon, mely most vagyon, mind pedig azon, mely lészen... Jer Libanon menyasszonya, jer s megkoronáztatol.» Ki kételkednék, hogy az Ur beváltotta szavát? Az áhitatos nép nem kételkedett; a festők megfestették; az egyház elismerte, odaállítván számtalan oltárra a boldogságos Szüz megkoronázását.

Maddalena degli Oddi Mária dicsőülését rendelte meg. A föladat megoldásánál, — bizonyítja a vázlat országos képtárunkban, — először a mennybemenetelre gondolt a mester. Ezzel a jelenettel oly behatóan foglalkozott, hogy már az angyalokat kezdte természet után megrajzolni (oxfordi rajz Passavant 493. sz.); ekkor azonban elejti s megfösti a koronázást.

Ha a két jelenetet összehasonlítjuk, reá találunk Raphael ezen elhatározásának valószínű okára: A mennybemenetelnél egymás fölött három emeleten oszlanak el a szereplők: alúl a sír körül az apostolok; fölöttük Mária zenélő angyaloktól környezve; végre legfölül, Seraphok seregének közepette, az Úr, ki a megdicsőültet áldással fogadja. A koronázásnál a főalakok és kísérőik, fönt, egymás mellé kerülnek; csak ez köti le a földön maradottak figyelmét: ez okozza minden mozdulatukat.

Raphael-nek erős drámai érzése nyilvánul, mikor Mária mennybemenetelét mellőzi s helyette megkoronázását ábrázolja; mikor fölismeri, hogy mentöl egyszerűbb a cselekvés, annál hatásosabb: minél inkább összpontosíthatja, mentől érthetőbbé teszi az összefüggést e közt s a személyek mozdulatai közt, annál inkább érdekli a nézőt. Ebben a művében megmutatja Santi, hogy Perugino műhelyéből mikor kikerül, már nem csupán jól fösteni, hanem a tárgyakat kellően megalkotni is tudja.

III.

Miért hagyta el Raphael 1504 végén a kedvező helyzetet, melyet, két év alatt, munkálkodásával Umbriá-ban magának megteremtett; miért kereste föl Firenze-t, hol föltünni sokkal

nehezebb volt, mint bármely más központban, hol elismert mesterek versenyzése vonta magára a műértő közönség figyelmét? — mind ennek sem okmányban, sem a festő műveiben külső okát nem találjuk. A lélektani okot helyesen találja el VASARI, bár egy soha meg nem történt eseménynyel hozza összeköttetésbe: MICHELANGELO és LIONARDO DA VINCI nyilt pályázatával a firenzi nagy tanácsterem díszítésére. RAPHAEL érezte, hogy az umbriai művészet szűk határok között mozog; legfőbb feladata még mindig a kegyeletes kép, hol az egyház hagyománya s a nép megszokása áthághatatlan korlátokat állítanak fel. Az ifjú mesternek éreznie kellett, hogy ily működés mellett mesteremberségre van kárhoztatva; hogy magasabb törekvéseinek nemcsak nincs alkalma nyilatkozniok, de még képzés híján idővel okvetetlenül el is vesznek. «Azon szeretet folytán tehát, melylyel a művészet magasztossága iránt mindig viseltetett, félretette munkáját, és minden reá nézve hasznosat és kényelmeset, s FIRENZE-be jött.»

Az ajánló levél, melyet magával vitt, egyaránt bizonyítja, hogy FIRENZE-ben egyéb czélja a tanulásnál nem vala, s hogy hazájában már elismerésre szert tett volt: «Jelen sorok átadója RAFAELLE urbinoi festő. Művészetéhez nagy a tehetsége s elhatározta, hogy egy ideig FIRENZE-ben tanulmányok végett időzik. S mert apját, kitünő voltáért kedveltem, úgy fiát is, ki szerény és szeretetreméltó ifju, minden tekintetben nagyon szeretem s óhajtom, hogy majd szép előmeneteleket tegyen. Ezért ajánlom Nagyságodnak a lehető legmelegebben. Az én kedvemért kérem, legyen segítségére és kedvezzen neki minden alkalommal, mert mindazt a jót és támogatást, melyekben Uraságod őt részesíteni fogja, úgy tekintem mintha magam élveztem volna! és lekötelezve érzendem magamat attól, kinek most ajánlom magamat és búcsúzom.» Így ír GIOVANNA FELTRIA DELLE ROVERE, SORA-i herczegasszony, PIETRO SODERINI-nek, a firenzei köztársaság élethossziglan választott *gonfaloniere*-jének.

FIRENZE-ben élénk mozgalmak voltak napirenden a művészet terén. A mesterek, kik még a tizenötödik század modorával dolgoztak, már csak nagy erőfeszítéssel állották meg helyöket az új szereplőkkel szemben. FILIPPINO LIPPI utolsó nagy művében, — 1504 elején halt meg — a STA MARIA NOVELLA-i STROZZI-kápolna frescoiban, látjuk: mint iparkodik dramatikus

életet önteni a jelenetbe; erőteljes színhatással megkapni a nézőt; és mégis — csak kuszált cselekvényt, s virító tarkaságot ér el. SANDRO BOTTICELLI-tól, LORENZO DE' MEDICI idejének termékeny mesterétől, a tíz év alatt, melyet a XVI-ik századból még megélt, egy nevezetesebb müvet sem találunk többé. PERUGINO, a korábbi nemzedék kedvelt mestere, kénytelen volt hallgatva eltürni, mikor MICHELANGELO nyilvánosan szemébe mondta, hogy «művészetben esetlen». Hiába fordult elégtételért a nyolczak tanácsához: azok BUONARROTI-nak adtak igazat.

A firenzei köztársaság bel- és külviszonyai megtisztultak volt. A közvetlen veszedelem, melylyel egyrészről CESARE BORGIA s a pápa fenyegették, VI. SÁNDOR halálával 1503-ban megszünt. Másrészről PIERO DE' MEDICI vízbefult s ezzel a FIRENZE zsarnokságára törekvő háznak tettereje, egyelőre, megbénult. PIERO SODERINI megválasztása, élete fogytáig, a kormány fejéül, állandóságot biztosított a létező alkotmánynak: «érett koru ember vala, vagyonos, nagy nemzetségből; általán úgy vélekedtek felőle, hogy hozzáférhetetlen s mérsékelt férfiú; a közügyekben sokat fáradozott, gyermekei pedig nem valának: s ezt nagyra becsülték, biztosítékául annak, hogy nagyobb hatalomra nem vágyik».

PIERO csakugyan szakított a MEDICI-ek pártoskodó önkényével a közügyekben; kinevezésekkel s titkos intézkedésekkel nem iparkodott oly követőkre szert tenni, kikre még az állam érdekeivel szemben is számíthatott volna; másrészt azonban elfogadta a MEDICI-kormány hagyományát, mely a müvelődés ápolását az intéző személyek egyik főfeladatának tekintette. Két férfiút iparkodott visszaszerezni szülővárosuk müvészetének: MICHELANGELO BUONARROTI-t és LIONARDO DA VINCI-t.

MICHELANGELO-t ekkorában Olaszországszerte elismerték legelsőnek a szobrászatban; de SODERINI a szakjába vágó megrendeléseken kívül másikat is jüttatott neki: a nagy tanácsterem egyik falának kifestését. A XVI-ik században semmi föltünőt ebben nem láttak; hiszen nem festők, szobrászok és építőmesterek nevelkedtek, hanem müvészek.

MICHELANGELO müvészetét, fölfogását, ma anélkül alig méltathatjuk, hogy szemünk előtt ne lebegjenek a SISTINA frescoképei, hol ő az érzések és gondolatok nagyszerüségével DANTE mellé emelkedik. Benne önkénytelenül, mindig a renaissance-mü-

vészet eszmetartalmának leghatalmasabb profétáját látjuk. Pedig ha fejlődésének csupán első korszakát vesszük szemügyre, félre nem ismerhetjük, hogy egészen más nyomon járt: kezdetben pusztán alaki föladatok megoldására törekedett. Híres Pietájában nem a hétszeres fájdalmak súlya alatt roskadozó anyát, nem a bűnös világot, saját kínszenvedéseivel, megváltó «ember fiát« látjuk; hanem az örök ifjú, rózsás újjú Eost, ki deli fiát, hős Memnont siratja. Davidja, «nem az alázatos gyermek, kit a filiszteus lenéze, mert ifjú vala» s ki csak az Úr nevében száll síkra; csak Istentől várja a győzedelmet: óriás az, fiatal Herakles, eltelve karja hatalmas erejének öntudatával.

A tanácsterem falának díszítésére szánt kép tárgyát a művész úgy látszik szabadon választhatta FIRENZE történetéből. Ő a CASCINE-i csatát ábrázolta —; de nem a küzdelem kétségbe esett erőfeszítését, mikor a diadal végzetes eldöntése egyes csoportokban, különféle árnyalatokban leli kifejezését. Csak véletlen eseményt rajzolt meg: firenzeieket, kik a tikkasztó hőség elöl gondatlanul menekülnek az ARNO hüs vizébe; most pedig meghallván az ellenséges trombita harsogását, fölkapaszkodnak a meredek partra és sietve kapják magukra ruhájokat, fegyveröket. Általános elragadtatást keltett műértő körökben «az alakok szokatlan helyzete; minden izomnak és ínnak szembeszökő kidomborodása. Egyik harczos fölállt már, másik térdepel, harmadik lehajlik, a negyedik lehasalt, hogy társát segítse, ki föltörekszik a vízből s levegőben lóg — s mindezek a legnehezebb rövidülésekben tüntek föl a néző szemei előtt.» A jelenet nem drámai hatalommal kapta meg a közönséget; hanem mert «ezen a lapon MICHELANGELO elcsodálkozó és bámuló művésztársainak megmutatta a rajzolás netovábbját».

BUONARROTI mesterséges alkotása megkapta a méltó elismerést. LIONARDO DA VINCI működése azonban sokkal termékenyebb vala; mélyebb hatást gyakorolt — kivált az ifjú művészekre. ANGHIARI-i ütközete évszázadokon át maradt kiinduló pontja a csatakép-festésnek; minduntalan találunk belőle merített részleteket és elrendezéseket. Ennél azonban még nevezetesebb tette a realistikus arczképnek megteremtése, mit szintén a XVI-ik század első éveiben vitt véghez, megfestvén MONA LISA-t, a bűvös-bájos asszonyt, kinek mosolya LIONARDO óta annyi festőt s annyi költőt elkábított: «Ez a fej könnyen meggyőz, mennyire

utólérheti művészet a természetet, mivel a festő ecsetelte a legfinomabb csekélységeket is. A szemekben ott valának a csillogó verőfények, ott a rezgő nedü, melyet a természetben folytonosan észlelünk; körülöttök pedig a halovány rózsás színek, s a pillák, miket csak a legnagyobb ügyességgel lehet megfesteni. Természetesebbet képzelni sem lehet, mint a hogy ő mutatja a szemöldököt, hol megfigyelhetjük: miként nőnek ki a bőrből a szálak itt sürübben, amott gyérebben; miként feküsznek a bőr likacsai szerint. Az orr, szép, gyengéden piros1ó, nyílásaival élőnek látszik. A száj azzal a metszéssel s a rózsás ajkak, melyek az orczák pirjával oly finoman összeolvadnak: azt véljük nem színek, hanem élő hús. A ki figyelmesen szemléli, az az ér verését meglátja a nyak gödrében. Valóban elmondhatjuk, hogy oly módon festette meg, mely a legkitünőbb müvészt, bárki legyen ő, megreszketteti és elrémíti.»

Mikor Vasari ezen szavait olvassuk, ne feledjük, hogy az egész XV-ik századon át festettek arczképeket aprólékos részletességgel, hogy nem általánosságban ezt hangsulyozza a szerző. Oly részleteket említ ő, melyek nem csupán a mindennapi hasonlatosságot idézik elő, hanem a kedély hullámzását fejezik ki: a szemek olvadozó tekintetét, a lélegző izgékony orrot, a mosolygásra fakadó ajkakat. S ha a kép elé állunk, — daczára a vastag mázburoknak, mely színét fakóvá teszi, legfinomabb árnyalatait eltakarja, — ma sem vagyunk képesek az igézetnek okára reámutatni, mert nem pusztán szép vonásokat festett a varázsló, hanem lelket: így oldotta meg a realistikus müvészetnek legfőbb föladatát.

Raphael fogékony lelkületére ellenállhatlan vonzást gyakorolt Lionardo müveinek rejtélyes bája. Összhangra vágyó természete csak a fokozatos fejlődést türte meg. Michelangelo tehát, ki ekkor czélnak a müvészet eszközeit tekintette, egyelőre nem hatott reá. Mikor Perugino-tól elszakadt, ő a betanult formáknak az életet iparkodott megadni, ellesvén a részleteket a természettől, s ez megérlelte őt a kinyilatkoztatásra, mely Lionardo képeiből sugárzik: hogy az emberi formákkal nem csak cselekvényt és szenvedélyt, hanem érző kedélyt is kell kifejezni. Hogy ő felfogta ennek mélyreható értékét, arról rajzai

tanuskodnak, kivált a tanulmány MADDALENA DONI arczképéhez, melyet jelenleg a LOUVRE kincsei közt élvezünk.

MADDALENA DONI. (RAJZ A LOUVREBAN.)

Az egyéni vonások érdekességét s hatalmas kifejezésképességét szemben az előzőktől átvett fejmintákkal, melybe minden müvész legfeljebb saját szépség-eszményét szőtte bele, szintén ekkor s ezen befolyástól indíttatva, fogta fel RAPHAEL. Húsz éven át tartó munkálkodása alatt — tudtunkkal — huszonkilencz arczképet festett s ezek közül tíz készült 1504-től 1507-ig FIRENZE-ben. PASSAVANT és RULAND méltán sorolják ezek közé az ifjú férfi arczképét országos képtárunkban. Ők FRANCESCO MARIA DELLA ROVERE, urbinoi trónörökös vonásait képzelik benne meglátni. Tüstént elejtjük ezt az elnevezést, ha meggondoljuk, hogy a fiatal herczeg 1491-ben született, tehát 1508-ban is még csak tizenhetedik évét töltötte be. Arczképünkön ellenben meglett ifjút látunk, kifejlődött vállakkal, megállapodott vonásokkal s

higgadt, meggondolt, arczkifejezéssel. Az ö száján is ott honol a kelő mosoly — nem a határozott ötletből kitörő nevetés előzmé-

RAPHAEL SANTI. ANGELO DONI ARCZKÉPE.
OLAJKÉP FIRENZEBEN A PITTI-KÉPTÁRBAN.

nye, de inkább a megelégedett, kedves lelkek jele. Az alak elrendezése a képfölületen oly feltünően hasonlít Agnolo Doni arczképéhez, hogy ez maga elegendő bizonyítéka a két mü egykorú

Klösz. Gy. fényk. Bpest.

RAPHAEL SANTI

FÉRFI ARCZKÉP — KÉSZÜLT 1505—6 TÁJÁN.

AZ ORSZÁGOS KÉPTÁRBAN

alkotásának. Az ifju kezét, a kép széle mentén elhelyzett, kőpárkányra nyugtatja; mögötte kitekintünk a tájékra: távolban kéklő hegyekre, nyári lak koronázta dombra, melynek alján kanyargó folyó a tóba ömlik, — oly vidék, mely ha szelídebb is, hasonlít a Lionardo-tól kedveltekre. A fiatal ember barna ujjatlan köntöst s alatta piros ruhát visel, melyet a nyaktól fodros ing széle választ el. Haja majdnem vállát éri, és sötét keretet képez a hosszú orczához. Fején piros biretumot visel; egészen a fajtát, minőt a bibornokok tesznek fel. Ez a rendes berretta-tól, mely akkorában dívott, azáltal különbözik, hogy semmi karimája nincs s négyszögletü alaprajzát, négy él jelzi. Az egykorú arczképeken, melyeket az akkori divat megállapítása végett átnéztem, csak egyházi méltóságoknál találtam a sapka ezen alakját, — hogy egy közel eső példát említsek, Bernardo Dovizio da Bibiena-nál, kit Raphael Romá-ban festett le.

Ha csakugyan főpapra kell ezen ifjuban ismernünk, úgy ez kiinduló pontul szolgálhatna az ábrázolt egyén biztos meghatározására és talán világosságot deríthetne Raphael pályájának leghomályosabb pontjára: összeköttetésére a pápai udvarral, mely alapját képezhette Romá-ba hívásának s a gyors előhaladásnak, melyet II. Julius kegyeiben tett. Nem téveszthetjük azonban szem elől, hogy a biretumot csak a tizenhatodik század közepe táján tették meg a bibornok-öltözet kiegészítő részévé; lehető, hogy korábban világiak is viselték. Épen mert ezen meghatározásra fontos feltevéseket lehetne alapítanunk, kötelességünk megkettőztetett óvatossággal eljárnunk, s csak akkor megneveznünk az ifjút, ha szerencsés véletlen kezünkbe játszsza valamely fölírással ellátott arczképét, mely minden kétséget kizár azonosságáról.

Lionardo a hívatott férfiú, ki végrehajtja a képzőművészet lényeges föladatát az újkor művelődésében. «Ő adta meg a mozgást s a lüktető életet az alakoknak. Ő rombolja le a vallásos hagyomány-szülte korlátokat — megható, elbájoló képeket fest, nem oktató, emlékeztető jeleket. Közvetlen előzői megszerezték a szükséges külső eszközöket; élő, de nem cselekvő embereket ecseteltek: az Utolsó Vacsoránál például a XV-ik szá-

zadban arra törekesznek, hogy jellemeket juttassanak érvényre az egyes alakokban; a néző azonban nem az esemény visszatükröződéséből érti meg a jelenet értelmét: eleve kell már azt ismernie; — gondolatainkat és érzéseinket csak eszmetársítással költi fel a kép. Lionardo kezébe veszi a tárgyat és drámaivá alkotja: halljuk Krisztus szavát: «Bizony mondom nektek, hogy egy közületek elárul engem»; látjuk az apostolok iszonyodó megdöbbenését, önigazolását, gyanakvását, magyarázgatását; érezzük, hogy nem puszta szó, hanem esemény, melynek hullámcsapása messze túlárad az előttünk ábrázoltnak határain, korbácsolja fel így ezen férfiak lelkületét.

Az ő koráig, legtöbbnyire az a gyermek-Jézus áll előttünk, kit Jakabnak protoevangéliumából, József asztalos történetéből, s a többi apokryphus írásokból ismerünk: a rettenetes fiú, kinek haragjától, a kit ér, az elszárad; ki még ha csak játszik is csodákat mível. Mikor a három keleti bölcs király eléje járul, vagy mikor megáldja az oltárképen körülötte csoportosuló szenteket, a színe előtt térdre boruló áhítatoskodókat: akkor tudja hatalmát, ismeri eredetét; anyja pedig s az angyalok seregei, az alattvaló alázatos hódolatával hajlanak meg előtte. Ennek a középkori fölfogásnak helyébe egy az újkornak megfelelőbb lépett Lionardo képein: valósággal emberré vált az isten; gyermekkorában valóságos gyermek; pajtásaival, keresztelő szent Jánossal s az angyalokkal ártatlanúl mulatozik; Mária önzetlen, hatalmas, áthasonító szeretettel ragaszkodik hozzá; gyermekké válik vele s bánatos megindulás mosolya gyaníttatja egyedül, hogy a jövő dicsőséges szenvedéseinek sejtelme terheli nyomasztóan lelkét. Ez a rejtélyekkel eltelt, sokoldalú kifejezés — mely oly nagyon megfelel a mester jellemének — érvényesül bájoló képein, a «Vierge aux Rochers»-nál s a Szent családnál, hol Máriát, anyját Szent Annát s Jézust látjuk. Mysterium van itt is; de nem vallásé, hanem ember lelkeé.

Fra Bartolommeo, — Savonarola nemes kedélyű követője — és Raphael léptek e téren nyomába. A mystikus vonást, mely Lionardo egyéniségéből nőtt, elhagyják s a renaissance szelleme szerint — mely a középkorral szemben a jelen élet becsét, az emberi érzések vonzó érdekességét, az emberi alak szépségét hirdette, — alkotják meg a Madonnát s gyermekét. Mint a lyrai költő, úgy Raphael is, helyzeteket és érzéseket

ábrázol, nem eseményeket és cselekedeteket. Egyszerűek a helyzetek — de az érzés bensősége épen ezzel költ fel rokonszenves megindulást.

Három főosztályba foglalhatjuk az ifju mester Madonnaképeit, a három szempont alapján, melyből alkotásukkor kiindúlt. Az egyikbe tartoznak az oltárképek — *„Sante Conversationi“*: a Madonna trónon ül gyermekével s körülötte — a megrendelő kívánsága szerint — szentek csoportosítvák, az egyháznak, a kápolnának, a felajánlónak s családjának védszentjei. Raphael-t ilyenkor a szokásos elrendezés korlátolta; külömbség efajta firenzei művei és az Umbria-ban dívók között csak az, hogy iparkodik, Fra Bartolommeo példájára — mint a «Madonna del Baldacchino»-nál, — valódi épületben elhelyezni az alakokat, hol ezek egymás mellett s mögött összefüggő, egymás mozdulatát indokoló, csoportokat képezhetnek.

A második osztálynál azt tűzi ki magának czélúl, hogy egy adott, egyszerű mértani alak szerint rendezze a személyeket, úgy, hogy állásuk a helyzetből természetesen következzék s a compositionalis föladat meg legyen oldva a nélkül, hogy a szemlélő figyelmébe tolakodjék. Igy a berlini «Madonna del duca di Terranuova»-nál, és a «Madonna della Palma»-nál a mértani alak egy kör; a müncheni «Madonna Canigiani»-nál egyenszárú, a madridi «Szent családnál a báránynyal» derékszögű háromszög. Ezeknél rendszerint, épen hogy bonyolódottabb legyen a föladat, nemcsak Mária s Jézus, hanem keresztelő szent János, Szent József és Szent Erzsébet is szerepelnek.

A harmadik osztályban érvényesülnek legtisztábban Raphael-nek költői hajlamai; itt festi számos változatban az anya gondos szeretetét s a gyermek ösztönszerű ragaszkodását. Majd egymáshoz simúlnak gyöngéd ölelésben; — így látjuk őket a müncheni «Madonna Tempi»-n; majd nyugodtan tartja gyermekét a boldog anya — például a «Madonna del Granduca» s Lord Cowper panshangeri és Niccolini-féle Madonnái; majd himbálva mulattatja — az Orleans-ház Madonnája; majd könyvben olvas, s gyermeke szintén kíváncsian tekint belé — például, a valószínűleg még Umbriában festett «Madonna Solly» és «Madonna Connestabile»; vagy mozdulatával elvonja az anya

figyelmét az olvasástól — így a berlini «Madonna Colonna»-n. Számos rajz mindég más meg más ötletekkel tünteti föl ugyanezt a viszonyt, és tanúskodik Raphael képzeletének kifogyhatatlan termékenységéről.

Legnevezetesebbek azonban ama képei, hol egyaránt törekszik költői érzését kifejteni s nehéz festői föladatot megoldani. Firenzei működésének ezen legtökéletesebb gyümölcsei a bécsi «Madonna nel verde», a firenzei «Madonna del Cardellino», a párisi «Belle Jardinière» és a budapesti Madonna. Mind a négyen Mária szabadban ül gyermekével, és hozzájok csatlakozott Keresztelő Szent János, Jézus kis pajtása; ki majd üdvözölve őt, térdet hajt, majd mulattatására játékszert hoz: kis madárkát vagy nádkeresztet. Egész sorozata a rajzoknak bizonyítja itt is, hogy a különböző helyzeteket, miképen fejlesztette egymásból, kötötte össze, és miképen rendezte ismét új compositióvá Raphael; mint vette ismét elő a már földolgozott, de ki nem aknázott tárgyat s csekély módosítással hogy alkotta új mesterművé.

A bécsi képen Mária ül s támogatja kezeivel Jézuskát, ki megfogja a térdelő János által nyújtott keresztet. A firenzein mind a két gyermek áll; Jézus, anyja térdeihez támaszkodva, símogatja a madárkát, melyet neki pajtása nyújt. A párisin megint Máriához simúl Jézus s reá tekint föl hízelkedve, nem pedig az őt térdet hajtva néző Jánosra. A budapestin Mária térdel s tartja a parton ülő Jézuskát, ki kezeit a szintén térdelő János felé nyújtja ki.

Két vázlat képezi a kapcsot a «belle Jardinière» és budapesti Madonnánk között. Az egyiken (Passavant, Vilmos hollandi király rajzainak lajstromában dd. Ruland: 67-ik old. XXII. 10. Philpot fényképei 1124. Ugyanaz a compositio, csak részletesebben kidolgozva volt Timoteo delle Vite neve alatt kiállítva Páris-ban 1879-ben. Braun fényképei 126. szám.) Mária úgy ül, mint a «belle Jardinière», csakhogy testének felső része inkább elfordul tőlünk: reánézünk bal vállára; feje pedig vissza fordul felénk, a mint a lábainál térdelő Jánosra tekint, úgy hogy szemben látjuk. És ugyanezt a bonyolódott tartást, — hol minden egyes testrész tengelye más-más irányban áll, miáltal a nyugodt mozdulat is szemet foglalkoztató változatosságot nyer, — találjuk még jobban kiaknázva az or-

RAPHAEL SANTI

MADONNA ESZTERHÁZY.

AZ ORSZÁGOS KEPTÁRBAN.

RAPHAEL SANTI. MADONNA JÉZUSSAL ÉS SZENT JÁNOSSAL.

TOLLRAJZ FIRENZEBEN, AZ UFFIZI GYŰJTEMÉNYBEN. (PASSAVANT 114.)

szágos képtár Máriájánál. János a rajzon megint emlékeztet részben a párisi képre, részben a budapestire; lábait s a hozzánk közelebb fekvő kart éppúgy rendezte el Raphael, mint emezen; tekintete ellenben Jézusra fordul, mint a párisi képen, hol szintén arczélét látjuk. A rajz s a «belle Jardinière» Jézusában közös, hogy a földön állanak; de játszi mozdulata a vázlaton, melylyel félig elbúvik anyja térde mögé, s az, hogy figyelme pajtására irányúl, ismét egy lépés országos képtárunk Madonnája felé. Mint ezen a rajzon, úgy egy firenzein is (Passavant 117.), János kutyát hozott magával; a Mária és János állása elüt ugyan attól, melyet az említett képeken látunk, Jézusé ellenben közeledik a budapestiéhez, Mária fölvette ölébe s ő most két kezét kinyújtva, simogatja az ebet, melyet János erölködéssel fölemel hozzá. Teljesen a budapesti Madonna compositioját találjuk egy másik rajzon a firenzei gyüjteményben (Passavant 114.); az egyedűli lényegesebb eltérés a tájkép elrendezésében van, mely a rajzon magasabbra emelkedik, úgy, hogy Mária fejének hátteréül szolgálnak a dombok, míg a képen a tiszta kék égboltozatot látjuk mögötte.

Még két rajz, egy s ugyanazon papírlap két oldalán, tartozik a budapesti képhez. Ezeket is Firenzé-ben őrzik. Passavant (116.) és Ruland (95. old. XXX. s 1., 2.) angyalfej tanúlmányainak tartják; bizonynyal a lobogó haj vezette őket félre, mert az angyaloknál az gyakorta fordúl elő így kibontva. A fej s a vállak jellemző állása azonban, söt a derék kivágása, mely a képen levő Madonna ruhájáéval megegyezik, nem engednek kétséget a felől, hogy itt csakugyan Máriánk fejének gondos tanúlmányát, élő minta után, kell fölismernünk.

Az országos képtár Madonnája bevégezetlenül maradt; csak alá van festve: a domborítás és színezés félig készült el. Ez a körülmény szolgált eddigelé útmutatásúl keletkezése korának meghatározásánál. Vasari említi, hogy mikor Rómá-ba indúlt Raphael — 1508 végén — müveit befejezetlenül hagyta Firenze-ben: például egy Siená-ba szánt Madonnát — alighanem a «belle Jardinière»-t — s a nagy oltárképet, melyet Baldassare da Pescia számára megkezdett. Ezekhez sorozzák, nagy valószínűséggel, a mi képünket is.

Egy évezreden át volt már az anya és gyermekének méltó ábrázolása a művészet egyik legfőbb törekvése. Képeikben visz-

szatükröződött hanyatló és keletkező eszmevilágok bíbora. Némelykor a tartalom volt olyan, melyet a festők ecsetelni nem tudtak; máskor a festés eszközei úgy elfoglalták figyelmöket, hogy a kifejezést elhanyagolták. Tartalom és eszköz Raphael-nél volt egyensúlyban úgy, miként előtte senkinél s utána senkinél. Négy század egyhangú ítélete elismerte, hogy ő a festés legkiválóbb hőseinek egyike. — Oly igazság ez, melyet kétségbe vonni épp oly kevéssé mer a ki műveltség hírére igényt tart, mint hogy Homeros és Shakespeare nagy költők. Mégis, a művésziekben félművelt, közönségünk többnyire csalódást érez Raphael műve láttára. Fölcsigázott igényeit nem gondolkodó tapasztalás termi, — rendkívülit vár, s fogalma nincs, hogy mi a rendkívüli. Tehetetlen képzelete minden alakot csekélyebbnek vél várakozásánál: a természeteset, közönségesnek; az egyszerűet, üresnek; a fínomat, gyengének tartja. — Mert szembeötlőt nem talál s nem veszi magának a fáradságot, hogy számot adjon magának arról, hogy minő föladatot minő eszközökkel oldott meg a művész: azt hiszi, hogy a műremekben rejlik az ő benne gyökeredző jelentéktelenség.

IV.

A renaissance szelleme Tommaso da Sarzana-val, V-ik Miklós-sal, ült a pápai trónra. Közvetlen elődei, IV-ik Jenő és V-ik Márton, élvezték ugyan már az egyház békéjét; de minden iparkodásukat arra kellett irányozniok, hogy Rómát megint lakhatóvá, a pápa biztos székhelyévé tegyék. Hogy ez ismét a művelt világnak fővárosává legyen, ezt a feladatot az egyházfők kötelességéül csak Miklós tüzte ki. A míg uralkodott, szüntelenül erre törekedett: maga köré gyüjtötte a legkiválóbb tudósokat, írókat és művészeket; alapított könyvtárt; megkezdte a pápa méltóságához illő palotának — a Vaticannak — s a római egyház hatalmának megfelelő templomnak — Szent Péterének — építését; s ezekből a mennyi elkészült, azt kidíszítette korának legelismertebb mestereivel. A rövid nyolcz év, melyet az apostolok fejedelmének székén töltött, nem vala elegendő, rengeteg terveinek végrehajtására. Halála óráján főgondját képezte tehát a megmaradók lelkére kötni vállalatainak folytatását;

meggyőzni őket, hogy ezek nem egyéni szenvedély, hanem átgondolt politika szülöttei: «Halljátok, halljátok, mondom, tisztelendő testvéreim, gondoljátok meg az okokat és szándékokat, melyek építésre és alkotásra reávittek s figyelmünket oly nagy mértékben fordították ezekre;» — így szól végrendeletében a bibornokokhoz — «kívánjuk, hogy Tisztelendőségeitek tudják és megértsék. Két főoka vala építkezéseinknek: csak azok látják át a római egyház tekintélyének legfensőbb és legnagyobb voltát, kik a történet tanulmányozásából ismerkedtek meg eredetével és növekedésével; azonban a többi emberek valamennyien, az egész nagy tömeg, járatlan a tudományban, sőt teljesen szükölködik ennek híján. Gyakran hallják ugyan bölcs és tudós férfiaktól, hogy a római egyház miképen eredt, mekkorára nőtt; el is fogadják valóságul s bizonyos gyanánt az ilyen véleményt; mindazonáltal gyenge, erőtlen alapon áll hitök, s idő folytán olyannyira vész, hogy bizonyára lassanként teljesen megsemmisül, ha csak szembetünő látványok nem hatnak reájok. Bámulatra méltó ragaszkodás létesül és gyökeredzik meg, ha a tudós férfiak állításain alapuló közvéleményt naponta folyvást erősítik és igazolják nagyszerü épületek, állandó emlékek, mintegy istenalkotta, örökkévaló, tanubizonyságok. Így szállhat ez nemzedékről nemzedékre, melyek egyaránt szemtanui a csodálatos alkotásoknak; így maradhat épen, így öregbedik. Mentől kiválóbb és tiszteletre méltóbb, mind a többi között, az örök város; az összes keresztény népek, a legnagyobb odaadással, mentől inkább dicsőítik és bámulják; annál szükségesebbnek tartottuk biztosítását és díszítését; mindenek fölött, mert nem téveszthettük szem elől, hogy a mindenható isten az egyház fejedelmének állandó székvárosául, a pápai szentség örökös színhelyéül rendelte. . . . Eszünkben és szívünkben ekkora s efajta épületek terve ezen okok következtében fogamzottak; nem nagyravágyásból, nem fényüzésből, nem hiú hivalkodásból, nem dicsőség vágyából, nem hogy saját nevünk emlékét továbbra fenntartsuk; hanem hogy a római egyház tekintélye nagyobbodjék, hogy az apostoli székhely méltósága az összes keresztény népek szemében növekedjék. . . .»

Fenn a Vatican második emeletének termében, hol most Raphael világhírü falképeit élvezzük, bolthajtás zárkövét díszíti a szerény Miklós pápa czímere — ki pajzsába nem családi

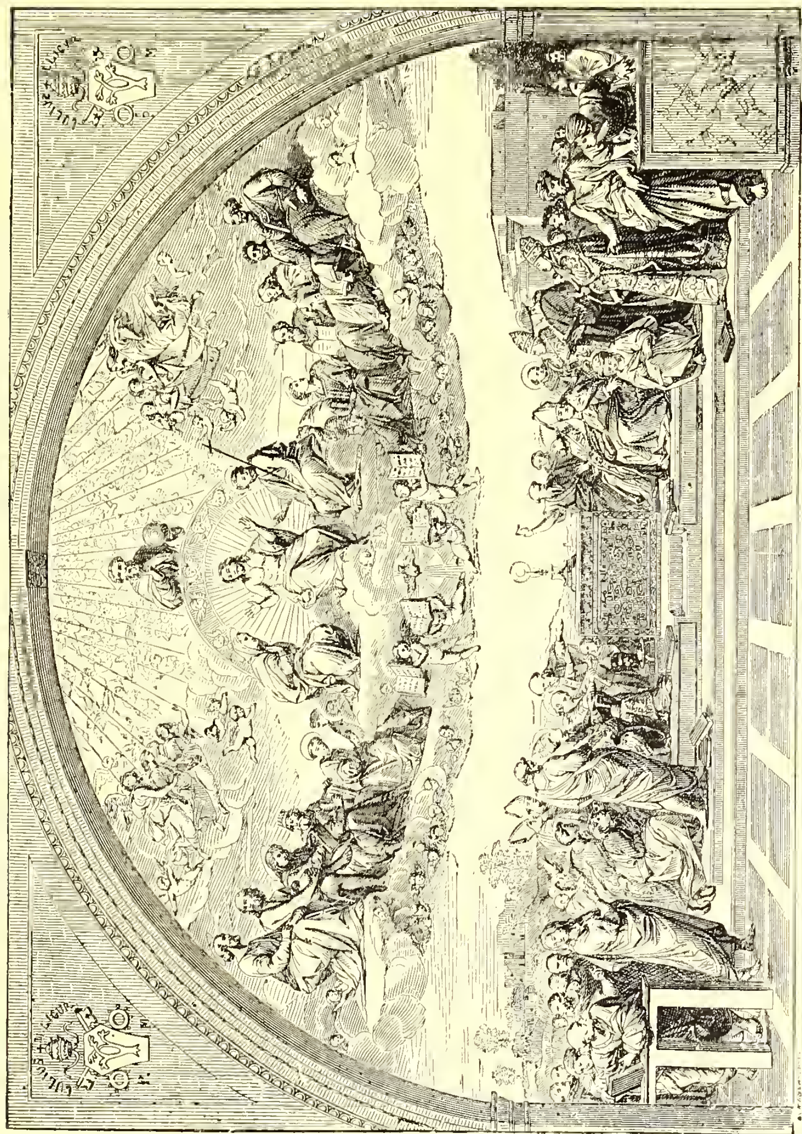
jelvényt, hanem szent Péter kulcsait tette, — hirdetve, hogy a renaissance legbüszkébb alkotásaiban a kezdeményezés oroszlánrésze őt illeti. A falak nem állottak mind pusztán, mikor Raphael 1508-ban Rómá-ba jött. Már Miklós számára dolgozott ott Benedetto Buonfigli, a perugiai mesterek Nestora; Andrea di Castagno, a firenzei tudós festők közt a legmerészebbek egyike; foligno-i Bartolommeo di Tommaso; Piero della Francesca, a távlattan lángeszű megalapítója. Pezsgő művész-életet keltett a termekben II-ik Gyula, ki ide tette át lakását, hogy ne kelljen élnie még azon falak között sem, melyeket Rodérigo Borgia-nak emlékezete megfertőztetett. Perugino, Antonio Bazzi, Luca Signorelli, Bramantino Suardi, Lorenzo Lotti és Jan Ruysch munkálkodtak itt 1507-től fogva.

Mi hozta Raphael-t Rómá-ba? miképen részesült ő is a megbizásban? Erre nincs egyéb adatunk, csak Vasari állítása: hogy honfitársa a pápa kedvencz építőmestere, az urbinoi Bramante, hítta őt meg. Egy levele tanúskodik, hogy 1508 szeptemberben véglegesen letelepedett Rómá-ban s hogy teljesen elhalmozták őt munkával. Bizonyos, hogy már ekkor kapott foglalkozást a Vaticanban; a pápa kegyét és bizalmát egészen megnyerte, olyannyira, hogy ez kész képeket leüttetett a falakról, hogy az övéinek helye legyen. Haláláig folyton foglalkoztatta őt a négy terem díszítése, — az utolsónak a «Sala di Costantino»-nak befejezését nem is érte meg: tanítványai végezték el az ő tervei szerint. Munkálkodását a «Camera della Segnatura»-ban kezdette, a teremben hol a pápa az eléje terjesztett okmányokat aláirni szokta. A bolthajtás csúcsától le a padlóig képekkel borította el a falakat. Ezek az emberi értelem négy legfőbb felfogásmódját ábrázolják összefüggően: a vallást, a philosophiát, a költészetet, a jogot. Általánosan elfogadott vélemény szerint — bár ez Vasari szövegének szószerinti tanuságával ellenkezik — az ugynevezett «Disputa» volt legelső ezen terem frescoi közül. Az igazhivő egyházat varázsolja szemeink elé a festő: középütt ragyog az Úrmutató egyszerü, négyszögletes oltáron. Minden oldalról széles lépcsőzet vezet hozzá, melyet elől a kép sarkaiban alacsony korlát

szegélyez; hátúl a kép jobb oldalán magas talapzat áll; középütt messzire kitekintünk a lapályra, melyhez balfelé dombok csatlakoznak; a legmagasabbiknak tetején serényen folyik nagy épület építése. Az egész tért az oltár körül sürü férfitömeg lepi el, mely a lépcsőzeten szétoszolva, egyes csoportokká alakul. Közvetlen az oltár mellett, két oldalt, székeken ül az egyház négy doctora: Jeromos, Gergely, Ambrus és Ágoston. A többiek közül a szentfény s a beléirt fölirás alapján megnevezhetjük aquinoi szent Tamás-t és szent Buonaventurá-t. Hármas koronát ketten viselnek, püspöksüveget hárman. Babérkoszorú teszi szembeötlővé Dante-t. Fra Girolamo Savonarola-ra egykoru arczképei által hitelesített, Fra Giovanni Angelico-ra pedig hagyományos vonásairól szintén reáismerhetünk a tömegben. A négy főszemély: a doctorok, fejezik ki vagy okozzák mind a többi személy mozdulatát és foglalkozását: Szent Jeromos a kinyilatkoztatást tanulmányozva mélyed könyvébe; Szent Gergely pápa elmerül az Úrmutató szemléletébe, hol az ostyában megjelenö Megváltónak alakja szemmel-látható tanubizonysága az evangelista-idézte szavaknak: «vegyétek és egyétek, ez az én testem»; Szent Ágoston tanítói hivatásával eltelve, toll alá mondja magyarázatait; Szent Ambrus pedig elragadtatva pillantja meg a fölöttük megjelenő dicsőséget. Oda fenn megnyilott az ég boltozata s a mennyek teljes fénye ragyog a nézőre. A kinyilatkoztatások velejét s tanúit ábrázolta itt a mester: az Úrmutató fölött a Szentháromság tagjait; legalul a Szentlelket fénykörben, mellette négy angyal tartja magasra a kinyilatkoztatás könyveit; középütt Krisztus ül, a megváltás végrehajtásának bizonyságául mutatja a sebeket kezén, seraphokkal tarkázott, félkörü szentfény-ív alatt, melynek két végénél, valamivel alantabb, helyet foglalt Mária s Keresztelő Szent János; e fölött a könyörületes Atyaisten áldva emeli jobbját. Fénysugarak töltik el a körülötte látható tért; csillogásuk között alig veszszük észre a harminczegy cherubot, kik az Urat körüllengik. Annál inkább szembeötlik két oldalt a három-három nagy repülő angyal, míg ismét a lábaiknál elterülö felhörétegben lebegő hét gyermekangyal csaknem eltünik. Az égboltozatot lépcsösen elrendezett nehéz fellegek szelik ketté, kiindulva két oldalt a Szentlélek mellől; de nem villámmal s mennykövel rakodvák, hanem számtalan mosolygó seraph-al és vidám gyermekangyallal.

Váltakozva ülnek ezen az ó- és ujtestamentom hösei. Krisz-

RAPHAEL SANTI. A «DISPUTA». FRESCO A VATICANI CAMERA DELLA SEGNATURÁBAN.

tus jobbján, Mária alatt: Jeremias, Szent Lőrincz, Dávid király, Evangelista János, Ádám, Péter, velök szemben pedig Keresztelő János alatt: Macchabeus Judás, Szent István martyr, Mózes, Jakab apostol, Ábrahám és Szent Pál apostol.

Alakjainak a kellő helyet, a terem bolthajtása szerint ívedző falsíkon, Raphael úgy szerzette meg, hogy félkörben rendezte őket el egymás mögé. Alul, hol az emberek egyháza tolong, egyes kiszögellő alakok törik meg az ív kanyarodását, melyek egyes, különbözően foglalkozó, csoportokká tagolják a gyülekezetet. Fölül az isteni egyház örök nyugalmát hatásosan fejezi ki a szigor, melylyel a félkör vonala érvényesül; a középtérbe helyezett Szentháromságot, az egész jelenet valódi magvát, egyszerü fogással sikerült a müvésznek szembeszökően kiemelnie: kissé előbbre hozza a kép középtengelyében az ív hajlásánál — alája pedig csupán a rideg élü, alacsony oltárt helyezi.

Tökéletesen a firenzei müvészet fiának vallja itt magát Raphael; az Itélet napján, melyet 1499-ben, Santa Maria Nuova udvarán festett Fra Bartolommeo della Porta megtaláljuk a Disputa elrendezésének minden elemét: a térnek félkörü kiaknázását, az ellentétet a fölső rész nyugalma s az alsónak hullámzása közt, a symmetria elérését nem egymásnak állásban és taglejtésben megfelelő, hanem egyenértékü, néha ellenkező mozdulatú, egymást ellensulyozó alakokkal. A kép-elrendezés nagy hagyományait, — melynek fejlesztése Giotto óta, két századon át, a firenzeiek legfőbb törekvéseinek czélját képezte — Lionardo-tól közvetlenül a domonkos barát örökölte; Raphael az ő kezéből veszi át az örökséget, s a lelkiismeretes hüség, az őszinte nyiltság, melylyel első nagy müvén, a Dispután, alkalmazza, bizonyítja, hogy mennyire segíti elő a müvészet növekedését az egymást követő nemzedékek szoros összefüggése. Valódi virágzás idején, nem retteg az ép érzékü müvész a plagium vádjától; nem negélyzi az eredetiséget; azt keresi, miképen oldhatja meg leghelyesebben föladatát; szivesen alkalmazza ujra elődjeinek vívmányait, mert legfőbb czélja nem az, hogy feltünjék, hanem hogy tárgyát müvészien megértse, müvészien megfesse: hogy müvészi eszközökkel hasson a szemlélő értelmére és kedélyére.

❦

Eszterházy herczeg gyüjteményében Raphael nevét viselte a lap, melyet itt eredeti nagyságban közlünk. Mind a két oldalán vannak alakok. Passavant a rajzok lajstromában hallgat róla, valószínüleg nem hitte, hogy a mester kezének müve. Ugyanígy vélekedtek — úgy látszik, — azok is, kik 1878-ban az országos képtárból kiválogatták a leghíresebb müvészek vázlatait, hogy a bécsi világkiállításon meggyőzzék a szakértő közönséget gyüjteményünk figyelemre méltó voltáról: nem vették ezt a lapot a sorozatba. Raphael-t csakugyan nehezen juttatja eszünkbe, tárgyánál fogva, a szembeötlőbbik rajz. Szobormü tanúlmányának látszik. Szakállas férfiút ábrázol; ez fölemelt jobbjában lándsavéget (? vagy villámot) tart; balját csípőjére teszi; tekintetét oldalt fordítja; lépése határozott; karcsú testének mozdulata változatos; állása merész, kihívó. Lábainál fegyverzet: pánczél, paizs, hever. Lépcsőfokon áll, mely széles talapzaton nyugszik. Ennek szélén szárnyas gyermeket látunk, ki kezében valami nyelet tart. A talapzat felső és alsó párkánya erősen kiszökellik. A sarkok diszítését két változatban kisérté meg a rajzoló: bal oldalt emberfejü sárkány kapaszkodik; jobb oldalt pedig koponya fekszik.

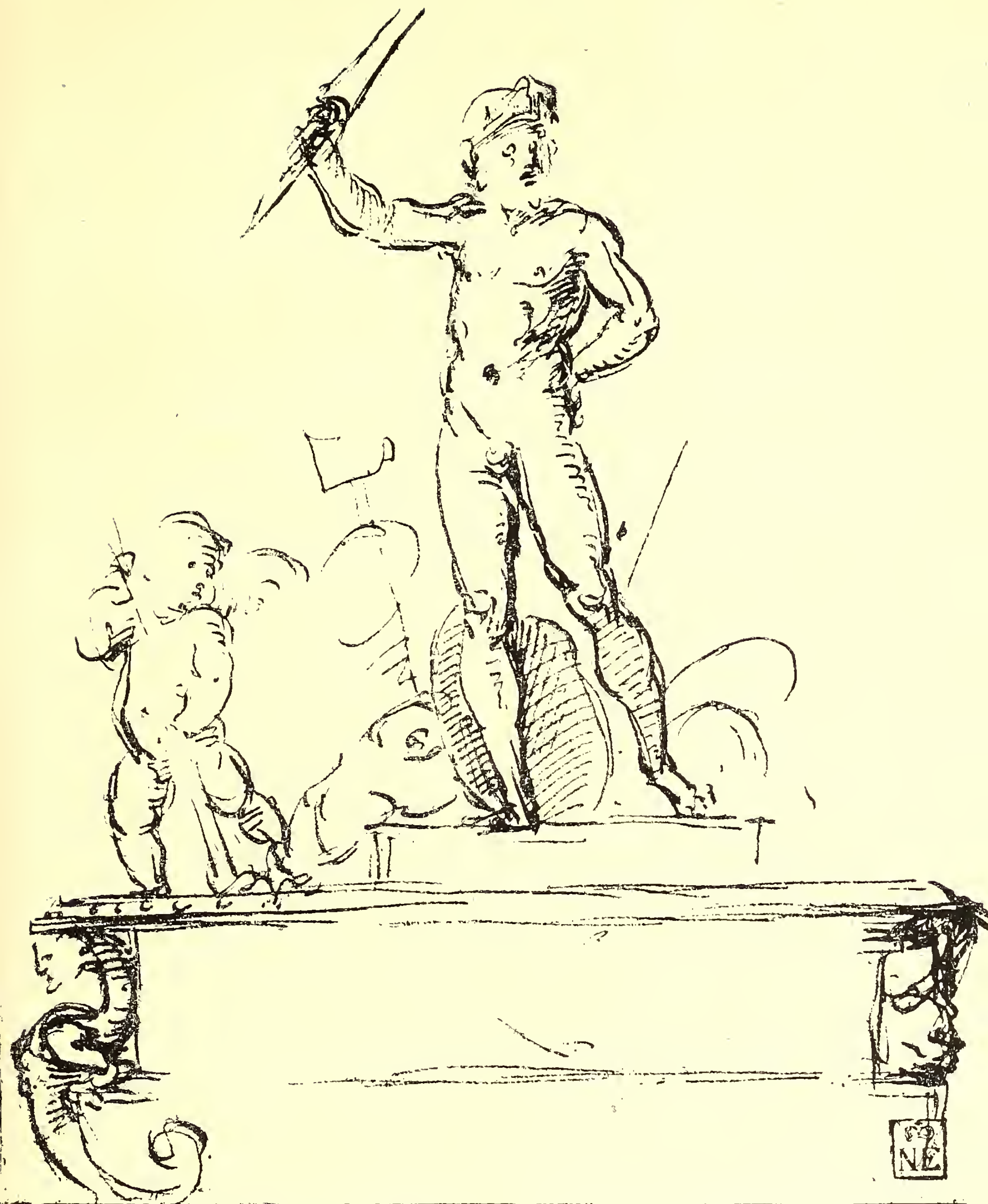
Raphael-nek egyik müvével sem hozhatjuk kapcsolatba ezen ábrázolást; szobormü-tanúlmányok szokatlanok nála — mintegy hatszáz ismeretes vázlata közül alig húszon akadunk ilyesmire; — tollrajzunk pedig oly könnyedén van sepiaval odavetve, hogy bizonyíték híján, pusztán a kézvonásról ítélve, aligha mernők a nagy mester nevét számára igénybe venni. A szükséges bizonyítékot szerencsére megleljük: ott a túlsó oldal szerény alakjaiban, melyeknek jelentését az eddigi kutatók nem vették észre.

A fölső sarokban — rézsút fölfelé irányuló, szakadozott, határvonal fölött — kilencz gyermekangyalka szorong. Alább egy kifejlődött ifju felső testét látjuk, csak alig egynehány vonással jelezve; de a lobogó haj s a nyak jellemző állása mégis elegendő heves mozgásnak kifejezésére. A ki Raphael kézrajzait apróra ismeri, ennek láttára tüstént megemlékezik a Disputa angyalainak egyik tanulmányáról az oxfordi gyüjteményben (Passavant 503, Ruland 182 oldal 91.), melyen ugyanezt az alakot, valamivel gazdagabban megrajzolva, találjuk. Ezzel megszünik minden kétség, hogy hova tartozik lapunk s ha szorgosan megvizsgál-

juk a falképet, csakhamar meggyőződünk, hogy a rajz felső sarkán vázolt gyermekek tanúlmányai a frescón az Atyauristen körül, a fénysugarak közt, csoportosuló angyalkáknak; az a melyik elől ül, háttal a nézőnek s fejét visszafordítja, változatlanúl megmaradt a képen is.

Országos képtárunk rajzgyüjteményében még egy a Disputára vonatkozó, tanulmányt őrzünk. Ezt már régóta fölismerték: Passavant lajstromában 241. szám alatt, Ruland művében a 183-ik oldalon, 111. szám alatt írta le, a következö megjegyzéssel: «valószínüleg régi másolata az előbb említett rajzok egyikének,» — tudniillik a Páris-ban Gasc úr, vagy a Chasworth-ban a devonshirei herczeg gyüjteményében levőnek. Oly tényre irányozza ezzel figyelmünket, mely Springer-nek is föltünt Raphael és Michelangelo-ról írott könyvében, épen a Disputa tárgyalásánál. Ő a következö szavakkal igyekszik ezt megmagyarázni: «Csakhamar gyakorlati rajziskoláúl használják Raphael római vázlatait; az ifjabb müvészek nagy gonddal és pontossággal másolják őket. A Disputához tartozó tanúlmányokat, úgy látszik, előszeretettel ismételték, úgy az egyes alakokra, mint a kép bal alsó részére vonatkozókat.» Ez a magyarázat csakugyan az egyedül valószínü, mikor egy s ugyanazon tanulmánynyal ismételten találkozunk, s az egyes példányok vonásról vonásra megegyeznek a nélkül, hogy a rajzoló saját kezejárását palástolni igyekeznék; ez kizárja a föltevést, hogy hamisítások előtt állunk. Érdekes eredményekre jutna az, ki a XVI. század első feléből reánk maradt kézrajzokat megvizsgálná s iparkodnék egyenként meghatározni az ifjú mestereket, kik Raphael és Michelangelo vázlatait tanulmány végett ismételték; ki összeállítaná, minő compositiok érdekelték őket leginkább. Ebből tisztán számot adhatnánk magunknak a nagy változás létrejöttének részleteiről, melyet a müvészet elszenvedett, mikor Raphael és Michelangelo kezeiből Benvenuto Cellini és Giorgio Vasari-éba jutott. Országos képtárunk rajzát illetőleg, azt hiszem, nem tévedek, ha Ruland megjegyzését azzal egészítem ki, hogy készítője Giovan Battista Franco. Föladatom azonban itt nem e rajzot a most jelzett szempontból méltatni; inkább az, hogy kijelöljem helyét és jelentő-

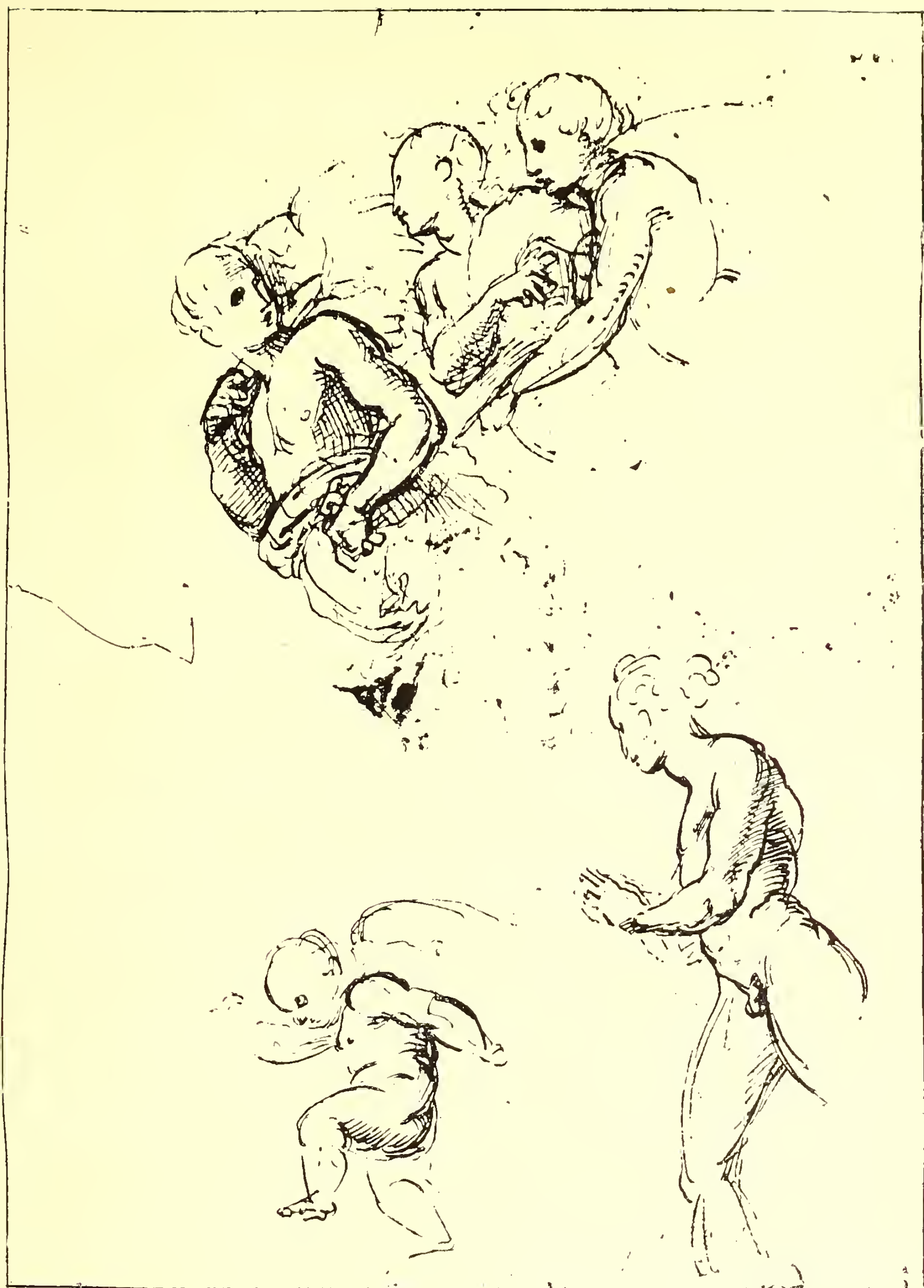

RAPHAEL SANTI. RAJZ AZ ORSZÁGOS KÉPTÁRBAN.

RAPHAEL SANTI. TANULMÁNY A DISPUTA ANGYALAIHOZ.
AZ ORSZÁGOS KÉPTÁRBAN.

RAPHAEL SANTI. TANULMÁNY A DISPUTA ANGYALAIHOZ.
OXFORDI GYÜJTEMÉNY PASSAVANT 503.

ségét — illetőleg az eredeti mintáét — a Disputa előkészítő tanulmányai sorában.

Raphael egyetlen művének megalkotását sem ismerjük oly részletesen, mint a Disputáét. Ruland 40 tanulmánylapot említ föl; ehhez a fényképekben közzétett rajz-készletből legalább még négyet vehetünk hozzá. A legelső gondolattal három lapon ismerkedünk meg: a windsorin (Passavant 429., Ruland 180. oldal 69-ik szám), a compositio baloldalát látjuk; az oxfordin (Passavant 501., Ruland 181. old. 73-ik szám) a fölső részt; Aumale herczegén (Passavant 356., Ruland 182. old. 98.) az alsót. Ezeknek összevetéséből látjuk, hogy Raphael eleinte az égben levő alakokat, egymás fölött három emeleten — nem kettőn, mint a falképen magán — akarta elhelyezni: legfölül az Atyaúristent; középütt Krisztust, teljes fénykör közepette, jobbján Máriát és két szentet, balján Keresztelő szent Jánost s megint két szentet; legalúl, Krisztus alatt, Szent Pétert s Szent Pált, kik mellé jobbra s balra két-két evangelistát ültetett. Alul egy épülőfélben levő oszlopcsarnok udvarán, melyet hátul alacsony korlát kerít, — úgy, hogy rajta keresztül dombos tájra tekintünk ki — ül az egyház négy doctora; mögöttük csoportosulnak az álló alakok. Az egyházatyák könyveikbe néznek vagy föl az égre; kísérőik vagy az ő mozdulataikat lesik, vagy gondolatokba merülve állanak. A csarnok közepén ifjú áll; fölmutat az oszlop fejéhez erősített czímerre; ő a képből ki, a néző felé fordúl s épp oly kevéssé törődik az udvaron levőkkel, mint ezek ő vele. A jelenet alakjai nem függnek össze: mozdulataik semmikép sem indokolvák; értelme ugyan felfogható, de voltaképen nincs kifejezve. Az örök egyház trónol fönt az égben; alúl azok gyülekeztek össze, kik ennek diadalmáért a mulandó világon küzdöttek; a pápa pedig a római egyház dicsőségének hirdetésére emel pompás épületet.

Raphael nem elégedett meg az ábrázolás ezen alakjával; de azért szorgosan tanulmányozott már egyes fejeket, mozdulatokat és redőzeteket a természetben. Bizonyítja ezt — ha nem tévedek — az egykor His de la Salle gyüjteményében, jelenleg a Louvre-ban őrzött lap (Passavant 361., Ruland 333 old. XXVII.), hol a vén borotvált arczú férfiúra ismerünk, ki az Aumale-féle rajzon, előre hajolva, Szent Ambrus könyvébe pillant.

A frankfurti Staedel-féle intézetben találunk egy tanúlmányt, (Passavant 280 Ruland 182 oldal, 101. sz.) hol az elrendezés már sokkal inkább megközelíti a véglegest annál, melyet az említetteken találtunk. A jelenet alsó részének bal oldalával foglalkozik a mester; a compositio még nagyon különbözik a falképétől: tizenhét alak képezi itt a csoportokat, melyekben utóbb huszonhárom szerepel ; mégis a leglényegesebb módosítások már végrehajtvák. A tért hátul határoló épület, a benne álló női alakkal együtt, elmaradt. A windsori rajzon, hol szintén csupán a kép baloldalát látjuk, a földi egyházat csak tizenegy férfiú képviseli. Raphael azonban nemcsak megszaporította számukat, de elhelyezésüket is gyökeresen megváltoztatta. Első vázlatain egy síkon csoportosítja őket; a főalakoknak, az egyházatyáknak, helye a félkörív vonalába esik: mindakét oldalon az egyik, a nézőnek hátat fordítva, az előtérben; a másik, szembefordúlva, a középtérben ül; előttök üres hely marad, a többi álló alak mögöttük szorong. Több tért nyerni az alakok elrendezésére, nagyobb mélységet adni a képnek, hogy a compositio alapvonala, a félkörív, hosszabb legyen, s így hasson, még ha élénkítés kedvéért számos alak alkalmazása által meg-meg töri; erre törekedett a művész, a frankfurti lap tanúsága szerint. Jeromos és Gergely most egymás mellett foglaltak helyet az emelt síkon, melyhez minden felől, szabad lépcsőzet vezet. Székök mögött három alak áll, előtte a következő fokon hárman térdelnek, s ugyanezen, a háttérben, ismét hárman állanak; közvetlenül az egyházatyák előtt, a kép közepén, két férfi társalogva jön fel hátulról a lépcsőre. Az előtér bal sarkát, mely most szabadon maradt, négy férfi tölti meg; egymással beszélgetnek; a főcsoporttal csak az, hogy a lépcsőre fölindulnak, és reáutaló kézmozdulataik kötik őket össze. Mivel ők hozzánk legközelebb állanak, méreteik a legnagyobbak; de még sincsenek, formailag sem, túlsúlyban az értelem szerint való főalakok fölött, mert, habár ezek középtérben ülnek, a lépcsőzet amazok fölé emeli őket. Az alakok itt valamennyien meztelenül ábrázolvák: a művész lelkiismeretesen számot vet minden egyes tag igazi helyzetével, nehogy utóbb, mikor a ruházat ezt elfödi, fejeket és végtagokat ábrázoljon ott, hol a megfelelő test valósággal el nem fér.

Ismét egy lépéssel közeledik Raphael a végleges megoldás-

RAPHAEL SANTI. TANULMÁNY A DISPUTÁHOZ A VATICANBAN. AZ ORSZÁGOS KÉPTÁR RAJZGYŰJTEMÉNYÉBŐL. PASSAVANT 241. SZÁM.

hoz azon tanulmányán, melynek négy példányát ismerjük: a devonshiri herczegén (RULAND 183 oldal 108.); Gasc urén (RULAND 183 oldal 109); a louvrein (RULAND 183 oldal 111) és az országos képtárén (PASSAVANT 241, RULAND 183 oldal 110) A korlátot, melyre utóbb a bal sarkon álló csoport főalakja majd reá támaszkodik, már jelzi; a csoportot magát függetlenebbé tette — kerekebb: a hozzánk legközelebb eső alak baljával mutat a középpont felé, nem jobbjával, s így a nagy gestus, melynek következtében karja beleért a középső csoportok közé, elmaradt; a háttérben, most négy alak társalog, miáltal be van töltve az űr, mely eddigelé az elő és középtér között tátongott. Gergely széke mögött itt is hárman állnak és hárman térdelnek, mint a frankfurti rajzon; mozdulataik is csak alig különbözőek. A két egyházatya valamivel távolabb űl most egymástól s köztük, hátul, egy fej látszik; Jeromoson túl pedig, mint a frankfurti rajzon, szintén kettő, de más, — szembeötlőbb.

A legfontosabb haladás, melyet e rajzon észlelünk az, hogy a kép alsó részének középpontját — úgy formailag mint értelmileg — RAPHAEL most határozza meg először: az egyházatyák előtt ott áll az oltár, rajta a kehely s az ostya.

Ezzel sem elégszik meg a mester; a csoportosítás még nem eléggé változatos: elől csupa álló alak, középütt a három térdelő, azután az ülők —; a mesterség nagyon is szembeszökő. Ujra előveszi a korábbi vázlatok szerencsés ötleteit: a Gergely trónusa előtt térdelők közűl a leghátsó föláll s reáhajlik társaira, mint a legelső tanúlmányokon. A szép ifjút, ki itt az oszlopok közűl a pápa czímerére fölmutatott, RAPHAEL most előrehozza, az előtérben álló csoport szélére, — annak helyére, ki hátat fordított; ezt pedig a térdelők elé, a lépcsőzet harmadik fokára, állítja. A trónus mögött beszélgető három férfi közűl a középsőt, ki kezének hatalmas gestusával mutat az oltárra, kiveszi s Jeromos mellé állítja; ezáltal a csoportot teljesebbé teszi, a néző figyelmét: határozottabban irányozza a középpontra. Az elrendezésnek ezt az állapotát találjuk a bécsi (PASSAVANT 199 RULAND 183 oldal 113), a milanói (RULAND 183 oldal 112), a turini (RULAND 184 oldal 115) és a firenzei (RULAND 184 oldal 110) rajzokon.

A falképen végre ismét megszaporodik az előtéri csoport. RAPHAEL megint oly alakokat alkalmaz, melyek a rendezkedés folyamatán kiszorúltak. A frankfurti rajzon Jeromoson túl két

férfiut láttunk; az egyik föl s vissza néz társára, ki föléje hajolva szól hozzá. Ezt támasztja most legelől a korláthoz; könyvet ad kezébe, melybe válla fölött el, a másik belenéz. Mögöttük még három új fej tűnik fel, úgy hogy a csoportban, hol eleintén csak négyen állottak, most kilenczet látunk. A csoportokat tehát folytonosan élénkíteni iparkodik a művész; az élettelen tárgyakat ellenben mind egyszerűbbekké teszi, megfosztja minden szembetűnő dísztől. A korlát a rajzokon, csinosan tagolt támaszokon áll: a képen ezek síma, négyszögű pillérek. A lépcsőzetnek négy foka volt; az utolsó, a legmagasabbik, mely a trónusok talapzatát képezi, középütt, az oltár előtt három kisebbre törik, hogy járhatóbb legyen: a képen ez is egyszerűbb, a lépcsőzetnek három a foka, s a legfelső középütt csak ketté válik. Az oltár a budapesti és bécsi rajzokon valóban gazdag: párkányos talp felett a sarkon angyalt látunk, kinek fején nyugszik az asztal lapja; első mezőjén fölirásos táblát látunk, egy-két szöggel megerősített szövet előtt, mely fölött seraphfej van kifaragva; a képen egyszerű koczka az oltár, beszőtt diszítésü síma kendővel leterítve.

Az ábrázolás jelentősége is határozottabbá válik a képen: az oltáron nem kehely s ostya áll, mint a rajzokon, hanem az Urmutató, melyben szemmel láthatólag megtörténik a *transsubstantiatio.* Raphael következetesen arra törekszik, hogy mentől elevenebben mozgassa, természetesebben csoportosítsa szereplőit. Az alaprajzot, melyen compositióját elhelyezi, mentől változatosabban akarja kiaknázni; egyszersmind azonban kifejleszti s pontos kifejezés által érdekesebbé igyekszik tenni a gondolatot is. Föladata e képben úgy látszik az vala, hogy dicsőítse szent Péter templomának, a római egyház emlékszerü megtestesülésének, építését. A nagy vállalat ünneplésére jelenik meg az égboltján a diadalmas, és csoportosul a földön a küzdő egyház. Az első vázlatokon ezt látjuk. A különböző tanúlmányok bizonyítják, hogy Raphael érezte e tárgy művészietlen voltát. A halhatatlanokat össszefüggésbe hozni oly múló eseménynyel, minő az építkezés; megjelenésüket úgy indokolni, monumentalis képen nem való. A vonatkozást ellenben mindazok, kik a tényt tudják, csekély jelből is megértik. El is ejtette első szándékát: hogy az emelkedő csarnokokat szembeötlően ábrázolja. A frescon csak távol a háttérben látunk készülő

falakat, s ez elegendő, hogy eszünkbe juttassa II-ik GYULA pápa nagyszerű vállalatát. Legfőbb czéljául azt tűzte ki, hogy valósággal érthetőkké tegye a szereplőket. Századok óta dívott a mód efajta gyülekezeteket azzal ábrázolni, hogy a hagyomány szentesítette főalakokat egymás mellé sorakoztatták: kezökbe adva, vagy melléjök helyezve az ismertető jeleket — ezek híján, melléjök írva nevöket: így fölfoghatta a néző, hogy együttvéve mit jelentenek. A symbolikában járatos katholikus tudta, hogy az a bíbornok az oroszlánnal, az szent JEROMOS; az a püspök korbácscsal kezében, az az eretnekek nagy ellenfele szent AMBRUS; az a másik püspök, lángoló szívvel kezében, az szent ÁGOSTON; az a pápa, madárral a vállán, az szent GERGELY; s tudta, hogy ők négyen együtt a küzdő egyházat képviselik. RAPHAEL-t az ilyen ábrázolás nem elégítette ki; ő odatette a gyülekezet látható indokát: a keresztény istenitisztelet legfőbb szertartásának, — az úrvacsorának — eszközeit: a kelyhet és az ostyát. Ennek értelmén tünődnek, ennek magyarázásán fáradoznak a szereplők mind. Végül még határozottabban fejezi ki magát: az oltáron ott ragyog az Urmutató s benne az ostya s az Ur vérévé, az Ur testévé válik. Így lesz az alakokkal való írás, melyet csak nagy nehezen betűzhet a hagyományok részleteiben tájékozatlan néző, az ő kezei közt közvetlenül fölfogható, életteljes, jelenetté; így szünteti meg az állítólagos korlátokat, melyek az úgynevezett symbolikus és az úgynevezett realistikus művészetet egymástól elválasztják; így teszi semmivé teremtő lángeszével az újkor æsthetikusainak betűkből s szavakból összetákolt tanait.

V.

Egy tehetséges festője a tizenhatodik századnak, GIOVANNI PAOLO LOMAZZO, szeme világát már harmincz éves korában elvesztvén, azzal iparkodott tovább is szolgálni a művészetet, melynek eddigelé életét szentelé, hogy tapasztalása eredményeit irásba foglalta. Könyvei a bennök előforduló, nagy mesterekre vonatkozó, számos adaton kívül, kivált azért érdekelnek, mert híven visszatükrözik korának elméleteit a művészetről. Az *Idea del Tempio della Pittura*-ban, melyet MILANÓ-ban 1590-ben

írt, phantastikus mezbe öltözteti elmélkedését: templomnak képzeli, s a részek leírásával tárgyalja a festést: «Miképen hét planéta kormányozza és intézi a világot, — hét oszlop gyanánt, melyeknek mindenike az eredeti világosságtól, Istentől, kapja fényét s idelenn, a megteremtett dolgok javára, szerteszéjjel elterjeszti —: úgy ezt az én templomomat is hét kormányzó támogatja és intézi, hét oszlopként . . . Szobraikat körben állítom fel . . . élethíven ábrázolom őket; kezökbe adom a müveik megalkotására használt szerszámokat; elkészítésükre anyagul oly természetű és tulajdonságú fémeket alkalmazok, melyek a természetük és tulajdonságuk uralta planétának megfelelnek . . . Raphael, az ötödik kormányzó, rézből való; a mi kedvességére, gyönyörűségére, kecsességére és szeretetreméltóságára utal . . . Raphael, Venus csillag arányait fogadta el, a leghelyesebbeket és legalkalmasabbakat, mindannyi közül. Az ősrégi babyloniai mathematikusok, kik minden planétának, természetével megegyező, állatot adtak, ezért tulajdonították Venus-nak az embert». Embernek, a többi művészekhez hasonlítva, helyesen mondja Raphael-t szerzőnk — embernek a humanisták felfogása szerint. Mind a többi lénynyel szemben, melyek egy-egy tulajdonság képviselői, az ember egyetemes. Raphael-ben saját kora már fölismerte ezt az egyetemességet, fogékonyságot bármi eszmére és irányra; ezt a képességet a multnak eredményeit tárgyilagosan felfogni — Lomazzo scholastikus hasonlatát így kell értenünk —; az utókor pedig ebben az újjáalkotó képességében leli okát, hogy mindig ő tűnik fel a renaissance legtökéletesebb személyesítőjéül.

Mikor Raphael Rómá-ba érkezett, Perugia-ban az umbriai vallásos képírók között kiküzdötte volt magának az elsőséget; Firenze-ben megszerezte volt a monumentalis festésnek századok érlelte termését; még a klassikus művészet hagyományait kellett meghódítania, hogy kora elismerje őt a művészet eszménye megvalósítójául. A renaissance előképe az ókor vala; de törekvése nem az, hogy másolja — ezt önérzete sem engedte — hanem, hogy folytassa annak barbárságtól félbeszakított fejlődését; hogy versenyre kelve vele fölül is múlja. Maga Raphael kimondja X. Leo pápához intézett, Róma ó-kori müemlékeinek fönntartását tárgyaló, jelentésében: «Szentséged föladatainak sorában méltán nem a legutolsó ama kevésnek gondozása, mi az olasz névnek és dicsőségnek ősanyjából reánk maradt. Hiszen ez tanúbizonysága

a férfiak fenségének, kik ma is, puszta emlékezetükkel, fölkeltik, és erőfeszítésre ösztönzik a köztünk leledző tehetségeket. Meg kell azt menteni, hogy nyomtalanúl el ne pusztítsák és szét ne rombolják a gonoszak és tudatlanok. Eddigelé már nagyon is megsértették a férfiakat, kik vérükkel annyi dicsőséget hoztak a világra, hazánkra és mireánk. Szentséged hagyja állva az ó-korból maradt előképeket; törjön gyorsan elérésükre és felülmulásukra. Ezt cselekszi ugyis a nagyszerü építkezésekkel, a törekvések élesztésével és pártolásával, a tehetségek fölkeltésével, és a szent mag hintésével a keresztény fejedelmek között. A háboru csapása szüli a romlást, minden tudománynak és müvészetnek vesztét; békéből és egyetértésből születik és éri el tetőpontját a népeknek boldogsága. Szentséged istenadta bölcseségétől és hatalmától várjuk mindannyian, hogy ez a mi századunkban megtörténik.»

Mindig emlékeznünk kell erre az önálló felfogására, ha az olasz renaissanceot meg akarjuk érteni. Hiába keressük itt antik formáknak szolgai másolását. A ki nem könyvekből, hanem ama kor emlékeiből, ismerkedik meg vele, meglepetve győződik meg mily csekély a hasonlatosság a firenzei s velenczei és az athéni s kis-ázsiai müvészet között. A renaissance nem sokszorosította az ó-kor szobrait és képeit, hanem — mert új világnézettel ismerkedett meg, mikor újra fölfedezte az antik müveltséget — müvészete czéljául az eddigiektől különbözőt tüzött ki. A keresztény világ szenvedésnek tekintette az életet, a renaissance a pogányoktól tanúlta, hogy élvezet; legfőbb erénynek a szellemi munkával való szerzést tekintette, s nem a lemondást; gondolatai nem túlvilági mysteriumok megfejtésén, hanem földi jelenségek megértésén fáradoznak. A müvészet föladata tehát nem vala többé isten dicsőítése, hanem az emberek formaérésének kielégítése; nem vallásos tanok és csodák népszerüsítése, hanem az emberi test és a természet szépségének hirdetése.

«A bevégzettségre, arra a bizonyos valamire a mi még hiányzott — így szól Vasari — arra reájöttek a müvészek, mikor a földből előkerültek a már Plinius-dicsőítette ó-kori szobrok: a Laokoon, a Hercules, a nagy belvederi torso, a Venus, a Kleopatra, az Apollo.» Ezen leletek épen Raphael-nek Rómá-ba érkeztekor történtek; sőt az ó-kor festéséről s diszítésmodoráról is

tiszta fogalmat ekkor adott Titus thermáinak föltalálása. De csalódunk, ha ezen szerencsés véletlenségnek tulajdonítanók a renaissance-szellemet legjellemzőbben megtestesítő művek létrejöttét. Események nem változtatják meg a művelődés folyását, ha nekik hatalmas egyéniség meg nem adja a tevékeny súlyt. Az antik művészet csodáinak Raphael előzői és kortársai közül számosan lehettek volna szemtanui. Ők azonban nem láttak keresztül a hagyomány, elfogúltság, megszokás alkotta sövényen; nem vették észre a termékeny tájakat közvetlen szomszédságukban, hol épen azok a virágok nyilottak, azok a gyümölcsök termettek, melyeknek keresésére ők hasztalan indúltak el a körben futó, régóta bejárt, ösvényen. Csak nagyon kevesen sejtették, hol rejlik a várva várt ige, kevesen betűzték ki s csak alig egynehányan szentelték magokat az urbinói mesterrel együtt a korszak legtökéletesebb föladatának: a formai szépség kinyilatkoztatása hirdetésének.

Miként Saturnus veszedelmes magzatait, úgy nyelik el az emberek közül kimagasló alakok versenytársaiknak emlékezetét. Az anthropomorphismus, mely arra késztete a népeket, hogy vallásukban emberhez hasonló lények tulajdonságaival és cselekedeteivel magyarázzák a természet tüneményeit, érvényesül a történet szokásos felfogásában is: ha korszakokról, fejlődésekről szólunk, mindég határozott egyének képe lebeg előttünk. Ez a kép pedig rendesen többet mutat annál, a mi a valósággal létezett személyekben meg vala; mert beléjök képzeljük koruknak minden jellemző vonását, nagy eredményeit és fogyatkozásait. Régóta nőtt, kalászt vetett, érett a termés; nem ők vetették, ők csak learatták. Mikor a renaissance művészetet említjük, három alakra szoktunk csak gondolni: Lionardo-ra, Raphael-re, Michelangelo-ra. A fogalom, mely így nyer kifejezést, helyes: ők csakugyan képviselik idejök legfőbb művészi törekvéseit. Csak az ő alakjuk nem felel meg a valóságnak: kisebbek is nagyobbak is mint a mekkoráknak képzelni szoktuk, mert emberiebbek, egyéniebbek valának. Mentől behatóbban tanulmányozzuk történetüket, annál érdekesebbeknek látjuk őket: meggyőződünk, hogy számos művésznemzedék munkálkodása hozta létre az övékének föltételeit; hogy az elsőséget nem egy könynyen vívták ki: versenyezniök kellett méltó társakkal, kik soká

kétségessé tették a diadalt, mely épen ez által válik még fényesebbé. Alaposan csak úgy méltathatjuk őket, ha számba veszszük pályájoknak nemcsak eredményeit, hanem körülményeit is.

Giovanni Antonio Bazzi — il Sodoma fejlődésében és művészetében hasonlít Raphael-hez, s egy úton haladva vele, alig maradt el mögötte. Született valószínűleg 1477-ben, a művészet központjaitól távol eső savoyai Vercelliben, hol még helyi jelentőséggel is alig bíró mesteremberfestőtől Martino Spanzotti-tól csak a művészet elemeit tanulhatta. Lionardo da Vinci hatása nyilvánul művei közül a legrégiebbeken, melyeket ismerünk; valószínű, hogy 1497-től fogva 1500 végéig, azon időben, melyből semmi reávonatkozó adatunk nincs, Milano-ban tartózkodott. 1501-ben már Siena-ba kerül s itt az umbriai művészet két főbb mesterével érintkezik közvetlenül: Pintoricchio-val, ki a Piccolomini könyvtárt díszíti nagy falképsorozatával, és Luca Signorelli-vel, kivel együtt fest a Monte Oliveto Maggiore-ban Chiusuri mellett. 1507-ben vagy 1508-ban viszi őt Romá-ba Agostino Chigi, a dúsgazdag bankár, ki neki, — mikor a Vaticanból többi művésztársaival együtt Raphael elől kiszorult — foglalkozást adott.

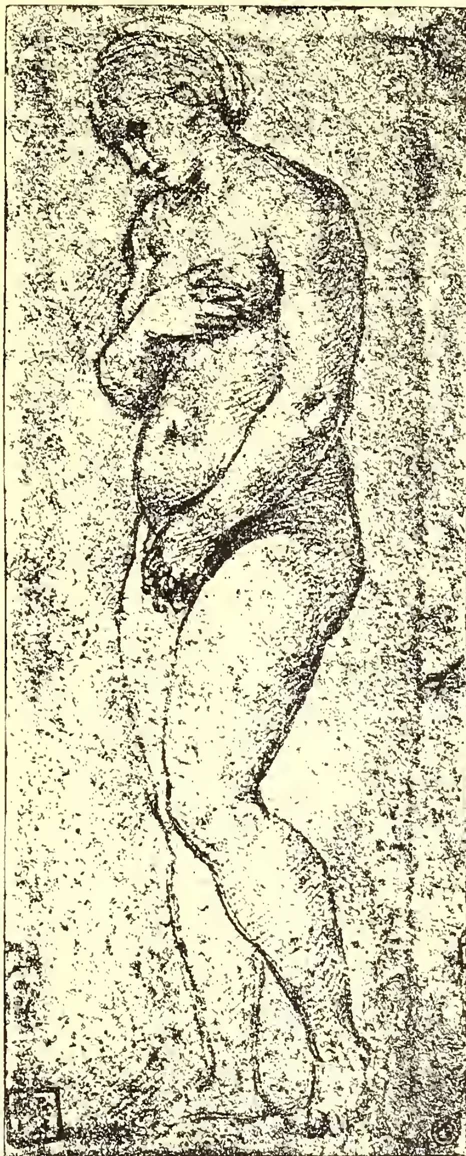
A Chigi — ma Farnesina név alatt ismeretes — villa termének falait díszíti Nagy Sándor és Roxane menyegzője; a kép, melylyel alkotója, ha egyebet sem teremt vala, már biztosította volna helyét a művészek legkitünőbbjei között. A tárgy megválasztása s földolgozása egyaránt jellemző példája a renaissance és az antik viszonyának. Lukianos leírásából *(ΑΕΤΙΩΝ Η ΗΡΟΔΟΤΟΣ)* ismerjük Aetion híres képét: «Gyönyörü szobát látunk, benne menyasszonyi ágyat; rajta a legbájosabb szüz, Roxane ül: szégyenlősen süti le szemét a belépő Sándor előtt. Mosolygó Erosok közül az egyik, ki mögötte áll, lehúzza fejéről a fátyolt s megmutatja Roxanet a vőlegénynek; egy másik, szolgálatkészen siet saruit leoldani, hogy lefeküdhessék; egy harmadik Eros megfogta Sándor köpönyegét és teljes erővel vonszolja, vezeti őt Roxanehoz. A király maga a koronát, melyet kezében tart, odanyujtja a leánynak. Mellette áll a vőfély: Hephaistion; égő fáklyát tart; gyönyörü ifjúra támaszkodik — azt hiszem ez Hymenaios. A kép másik részén játszadozik a többi Eros Sándor fegyvereivel: ketten lándzsáját czipelik s

utánozzák az ácsokat, kik gerendát hordva fáradoznak; másik kettő egy harmadikat hoz paizson — ez is a királyé — melyet fogantyújánál fogva visznek. Még másik belebujt a hátúl heverő vértbe, mintha lesné, hogy azokat ha közelébe jutnak, megijeszthesse.»

Sodoma képén megtaláljuk az ókori leirás minden lényeges vonását, ő még csak kiczifrázza a jelenetet, mint a hegedűművész az egyszerű dallamot. A terem nyilt ajtóin oszlopcsarnokokra kilátunk, s messze dombos tájékra, melyet tavaszi ártól duzzadó patak ketté szel. A pompás ágy dombormüves párkányain nymphák, tengeri lovak és kentaurok faragvák; a mennyezet redőzetét búvósdit játszó Erosok tartják; társaik pedig a levegőben rajzanak s czélozgatnak, édes sebet okozó nyilaikkal, a szerelmes párra. Roxane az ágyon ül, lesütött szemekkel; már csak vékony fátyol ruha maradt rajta; ez is lecsúszik már válláról s csak egy kis Eros, ki mellette áll, tartja még egy perczig. Szüzi elfogultságában nem is veszi észre, hogy az Eros, ki jobb lábáról a czipőt lehúzza, nem komolyan végzi kötelességét, hanem komikus erőlködésével csak halogatja; sem a másikat, ki ballábát simogatva, hamiskásan pillant hátra a távozó szolgálókra, melyek közül az egyik, egy néger nő, visszafordul s fölgerjedve, bámuló szemeket vet a vőlegényre, ki szintén elfogulva megállott. Sándor hódolva nyújtja menyasszonyának a koronát; bő köpönyege csücskébe fogódzik Eros s vonszolja előre. Fegyverzetét letette; ezt is Erosok foglalják el: a király mögött lihegve emelget egy darabot az egyik; a másik a lándzsát czipeli; ketten viszik a paizsot, melyről a harmadik lefordul, mert hordozói egyszerre hátrafordultak pajtásuk felé, ki nehéz vértbe bujva csak most érte őket utól. Közöttük állanak Sándor kisérői Hephaistion és Hymenaios.

Sodoma a kiséret kifejezésével a Sándor-t s Roxane-t elszédítő megindulásnak okait magyarázza meg, mely visszatükröződik a szolgálók s kisérők arczán, az Erosok játékán. Nem hangsulyozza úgy, mint Lukianos, ennek komikus ellentétét a szereplők komolyságával. Az ókori iró felfogásával a renaissance egy másik müvén találkozunk, mely reánk egy frescoban, egy metszetben s egy három példányban létező kézrajzban maradt. A kép egykor az úgynevezett Villa

Rafaele-ben volt, jelenleg Borghese herczeg tulajdona. Kétségtelen, hogy Raphael valamelyik tanítványa festette. A metszetet Jacopo Caraglio készítette, Marcantonio egyik követője. A rajzok közül azt a példányt, melyet Bécs-ben az Albertinában őriznek, mindig Raphael müvéül elismerték. Csak ujabban szólalt fel Morelli, Sodomà-nak tulajdonítván a rajzot: a Chigi-villabeli fresco tanulmányának véli. Morelli jártassága a kézrajzok meghatározásában oly ismeretes, hogy egyszerü tagadással nem szállhatunk szembe tekintélyével, Lübke és Förster pedig csak ezt tették, mikor azóta szerzett müveikben ragaszkodnak a régi felfogáshoz. Egy berlini tudós (valószínüleg Lippmann), ugyanezen véleményben osztozkodik; azzal igyekszik támogatni, hogy a Raphael-nek tulajdonított elrendezés egy antik composition (Millin 541) alapszik, s az ilyen felhasználása régi müemléknek Raphael-nél gyakran fordul elő, míg Sodomanál egyetlen egy ízben sem bizonyult még be. A hasonlatosság azonban az ókori és renaissance mű között oly csekély — miről gondos összevetés tüstént meggyőz — hogy aligha jogosít fel a kettö közt összefüggésre következtetni.

RAPHAEL SANTI. TANULMÁNY ÉLŐ MINTÁRÓL A ROXANE-HOZ.
ORSZÁGOS KÉPTÁR RULAND 317. XXXI.

Döntö tanubizonyságot vélek azonban az egykorú iró,

RAPHAEL SANTI. NAGY-SÁNDOR ÉS ROXANE.
RAJZ BÉCSBEN AZ ALBERTINÁBAN.

Lodovico Dolce szavaiban találni. Aretino czímü párbeszédében így szólanak Pietro Aretino és Francesco Fabrini:

Aretino: «Látta-e ön barátunknál Dolce-nál Roxane rajzát, Raphael keze müvét, melyet már rézbe is metszettek?»

Fabrini: «Nem emlékezem reá.»

Erre következik a rajz hosszú leirása, s ez nem hagy semmi kétséget, hogy csakugyan az egyik reánk maradt példány — talán az, mely most a Louvreban van — feküdt a szerző előtt.

Lodovico Dolce könyve 1557-ben jelent meg, Pietro Aretino halála évében, ki a munkát, — melynek éle Michelangelo ellen fordul — sugallotta volt, s bizonyára ismerte a kéziratot. Aretino jó barátja volt Sodoma-nak, ismerte Raphael-t is; ott élt velök Rómá-ban, pártfogója, Agostino Chigi, házában. Bizonyára, ha a rajz Sodoma müve, ő helyreigazította volna a velenczei irót.

Ha tehát ennek alapján teljes megnyugvással tulajdoníthatom Raphael-nek a bécsi rajzot, úgy ez bizonyítékul szolgálhat, hogy szintén Raphael müvét birjuk az országos képtár kézrajzában: a bájos kis nőalakban, mely Roxane-nak tanulmánya élő minta után. Ruland említi ezt lajstromában (317. oldal, XXXI. szám), de nem ismert reá, hogy mit ábrázol. Feje, felső teste, bal keze tartása teljesen megegyezik a bécsi Roxane-val; a telt formák minden izökben hasonlóak, a jobb kar s a lábak eltérö helyzetét pedig indokolja az, hogy a budapesti rajzon Roxane áll, a bécsin ellenben ül, mivel itt a compositio is elkészült; a többi alakok is már megrajzolvák.

Miként Sodoma, úgy Raphael is Agostino Chigi villajában dolgozott fel legmesteriebben antik tárgyat. Híres Galatea-ja díszíti az egyik földszinti termet. Még jellemzőbben érvényesíti azonban tehetségét Psyche történetében, melylyel a másik terem egész mennyezetét elfödte. Az ívezetekben mondja el a mesét: A halandó versenytársára féltékeny Venus ellenét Cupidonak megmutatja (1); czélját azonban nem éri el, mert fia, nem hogy üldözné a bájos leányt, sőt inkább elragadtatva dícséri a Graziaknak (2); Venus az új sérelmet hiába panaszolja el Junonak s Ceresnek (3); most bosszútól lihegve indúl magához

Jupiterhez (4), és könyörög igazságszolgáltatásért (5); ez kérését meghallgatja; útnak indítja Mercurt, hogy keresse meg Psychet s szolgáltassa ki Venusnak; a 'serény hírnök útra kél (6); Psyche a büntetésül reászabott vészteljes föladatok legnehezebbikét megoldotta; fölhozta az alvilágból Proserpina szépségkenőcsét; diadalmasan viszik öt Amorok Venus elé (7) s ő átadja üldözőjének a kívánt ajándékot (8). Cupido sem maradt tétlenül ezalatt, ő is nagyapjához fordúl, s Jupiter megsajnálja a szerelmes ifjút; megindúlva csókolja meg (9) s ismét elküldi szolgáját Mercurt, ki csakhamar hozza Psychet (10). A megoldást a mennyezeten magán, két nagy képben látjuk: Az istenek tanácsa összeült s meghallgatják a két felet: Venust és Cupidot; Mercur végrehajtja az egyhangú ítéletet, odanyújtja Psychenek a halhatatlanság italával, ambrosiával, telt serleget (1). A szerelmesek mennyegzői lakomája fejezi be a jelenetek sorozatát: az asztalfőnél ül a boldog pár; a Graziak balsamot hintenek reájok. Mellettök Jupitert és Junot, Neptunt és Amphitritet látjuk, velök szemben pedig Herkulest és Hebet. Vulcan a nyárson épen behozta a sültet, hitvese pedig, teljes kibékülés jeléül, kecses tánczczal mulattatja a társaságot, Pan furulyájának és a musáktól környezett Apollon lantjának zenéjére. A bort Ganymed és Bacchus kezelik s a vidám Horák virágot szórnak a mulatókra.

Apuleius meséjét használta itt Raphael, de önálló fölfogással — két jelenetet szőtt bele, melyekről az író nem tesz említést: Cupidot, mikor szerelmét bevallja a Graziaknak és Psychet, mikor az Amorok diadalban hozzák az alvilágról. Psyche szenvedéseit nem ábrázolja; ő Cupido szerelmét Psyche diadalát hangsúlyozza, míg a neoplatonikus szerző épen Psyche kínzatását tárgyalja legnagyobb kedvvel. Raphael nem egyszerű illustratora az antik mesének, hanem annak elemeiből új költeményt teremt: a megpróbált szerelemnek és boldog házasságnak dícsénekét.

Agostino Chigi termeiben korlátlanúl alkothattak a renaissance nagy művészei. Egyéni érzelmeiket közvetlenül nyilváníthatták itt. Itt nem feszélyezték őket uralkodóra, hivatalra, megrendelő felfogására való tekintetek. Villájában Agostino még

csak bankár sem, — otthon ő pusztán *humanista* : egy kép sincs vonatkozással kereskedésre; Poseidon, Hermes, csak a többi istenekkel együtt szerepelnek. Az ókor pompás fényűzését akarta ő új életre kelteni; nem csupán régi művek gyűjtögetésével, hanem hasonlóaknak létrehozásával. Házában gyülekezett a római társaság színe java s ha ő igénybe vette vendégeinek tehetségét nem a dúsgazdag pártfogó szerepét játszotta; hanem a barátét, ki rokon ízlésével fokozza a művész kedvét, értelmes tanácscsal támogatja, fínom ítélettel irányt ad neki az alkotásnál. Ez jogosít fel, hogy a festők szabad választását észleljük az itt ábrázolt tárgyakban; ezért következtethetünk belőlök méltán költő képességükre.

Michel Angelo első műve a Lapithá-k csatája, — Raphael-é Madonna. Amannak utolsó nagy szabású alkotása a végső ítélet, — emezé Psyche története. A firenzei mester a küzdésnek — az urbinoi pedig az áhitatnak ábrázolásával kezdi; amaz az ítélettel végzi, emez szerelemmel. De Raphael nem azt a szerelmet dicsőíti, mely annyi s oly bájos művekre lelkesítette Velencze művészeit: ő nem Venusnak és Párisnak végzetes, rejtett, szerelmét festi, mely emberek és istenek visszavonását okozza; hanem Cupidonak, a férfi világhódító hatalmának egyesülését a nőnek áldozatra kész, gyöngéd kedélyével — Psyche-vel. Épen abban rejlik a bűvös igézet titka — melyet még most is, elsápadva, kontár kezektől elcsúfítva, gyakorol Raphael-nek ezen műve — : hogy itt nem festői előadás a fődolog, hanem költői alkotás; nem ecset ügyessége mulattat, hanem igaz érzelem kelt a nézőben rokon megindulást.

S a festő méltóan koronázza munkáját koroknak elfogultságától, nemzetnek történetétől, felekezetnek felfogásától, egyének ízlésétől független tárgy előadásával, azon érzelmeket dicsőítvén a legbájosabb alakban, melyek minden emberi kedély legbenső magvát képezik.

Pulszky Károly.

DÜRER A. «FÁJDALMAS FÉRFIA»,

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ÚGYNEVEZETT KIS-PASSIÓRA.

Hazafias dolgot végzett mindenkor az, ki szépművészetünk nemzeti nyomait követni vállalkozott, hogy egybegyűjtvén emlékeit, belőlük kulturtörténelmi álláspontunkat kijelölje. Lettek légyen a művészet termékei hazai földön, vagy idegen égalj alatt, de magyar kezektől alkotva, egyaránt miénkül tekinthetők, és így nem kevésbbé hazafiasan vélekedünk cselekedni, ha tanulmányunkban egy hírneves magyar származásu művészszel foglalkozunk. Ezen férfiú, ki mesteri hírével korát eltöltötte DÜRER A.

Magyar származásának ő maga adja tanúságát az 1524-ik évről vezetett naplójában, hová sajátkezüleg következőket jegyezte: «Albrecht Dürer der Aeltere ist aus seinem Geschlecht geboren im Kœnigreich Hungarn, nicht fern von einem Stædtlein genannt Jula, acht Meil Wegs weit unter Wardein, aus einem Dœrflein zunächst dabei gelegen mit Namen *Eytas*». (Fr. Campe, Reliquien von A. Dürer. Nürnberg. 1828. 1. l.)

Magyar volt tehát minden ízében, vér a mi vérünkből, csupán családnevét fedezte homály, míg a «Századok» 1873-ik évi foly. 70 és k. lapjain közzétett véleményünkkel — mely Dürer legújabb kritikai életirójának, THAUSING M. hozzájárulását is megnyerte (l. Beil. zur Wien. Abendpost. 1878. 237. sz. 945. l. Zeitschr. für bild. Kunst. Leipzig. 1879. 41. és k. l.) — Dürer fennebbi sorainak nyomain indulva, megállapítanunk sikerült, hogy tulajdonképen «Thürer»: AJTÓSY-nak nevezték. E mellett szólnak nemcsak czímere, hanem különösen, eddig figyelemben nem részesült névaláirásai is.

Azon híres fametszete például, mely «der Triumphwagen des Kaisers Maximilian» (B. 139.) elnevezés alatt ismeretes, s a német renaissance legszebb alkotásai közé számíttatik, első, t. i. az 1522-ik évi, — gyüjteményünkben is egy példányban őrzött — kiadásának homlokán, következő feliratot viseli: «Dieser

wagen ist zu Nürnberg erfunden gerissen und gedruckt durch Albrechten Thuerer, im jar M.D.XXII.»

Okmány ez, mely a németre fordított magyar névnek azonosságára, viselőjének pedig származási helyére, Ajtós községbe vezet.

Haan L. (Dürer Alb. családi nevéről s családjának származási helyéről. B.-Csaba. 1878.) e nyomokon igyekezett okmányokkal igazolni: hogy az ajtósi Ajtós nemes család Békés vármegyében még a XV. és XVI. században létezett, s a Gyula mellett fekvő Ajtós helységnek földesura volt; megkísérlette továbbá bebizonyítani azt is: hogy Dürer ezen nemes család czímerével élt, s így a magyar nemes Ajtósi család tagjának tartotta és tudta magát.

Jelenben kitűzött czélunkhoz nem tartozik ez irányban buvárkodni, nekünk elég, hogy magyar származású, és minden ízében művész volt, nem a szó köznapi, hanem annak nagyszabású értelmében, kiről a művészet történelme átalában elismeri nagyságát a rajzban, compositióban, különösen pedig tragikai erejét, és a csendéletnek kedélyteljes felfogásában nyilatkozó művészi érzékét.

Tragikai compositióinak értékes hagyományát képezi «Passióinak» négy cyklusa, melyek minden idők mesterei és szakértői által nagy becsben tartattak, és ilyekül tekintetnek maig, különösen az úgynevezett „*Kis Passio*" képei, melynek *czímlapját* itt, az alább felsorolandó okoknál fogva, tüzetesen megismertetni feladatunk.

Dürer A. német-alföldi utazásairól vezetett naplójában (Fr. Campe, Reliquien von A. Dürer Nürnberg. 1828. 116. l.) kis fametszet-Passiónak „*Klein Holz-Passion*" nevezi azon képsorozatot, mely a teremtés történetét, a megváltás művével az utolsó ítéletig tárgyazza, és 1509—11. évek folyamán egymásután harminczkét képben (B. 16—32.) megjelent, mintegy ellentétben az Apokalypsis, Mária élete és a nagy fametszet-Passióval.

Valamint a Vaticán loggiáinak tizenhárom kupolájában szemlélhető ötvennégy festmény Rafael-biblia néven ismertetik (v. ö. J. D. Passavant, Rafael von Urbino. Leipzig. 1838. II,

203.) úgy a kis-Passió cyklus méltán megérdemli, hogy Dürer-bibliának neveztessék.

Ezen sok kiadásban ismételt fametszetek C. H. v. HEINECKEN állítása szerént (Neue Nachrichten von Kuenstlern und Kunstsachen. Dresden. 1786. 1, 70. és ismét, Leipzig. 1804. l. W. Heinsius, Allg. Buecherlex. u. o. 1812. II, 313.) első kiadása negyedrét íven szöveg nélkül jelent meg. Czímlapja, melyen a szenvedő üdvözítő alakja egy kövön ül, Dürer névjegyével van jelölve, fölötte: «Figuræ Passionis Domini nostri Jesu Christi» olvasható, ezt követi az egyes képek sorozatjegyzéke, azon rendben, mint azt Bartsch A. (Le Peintre Graveur n. ed. Leipz. 1866. VII. 119—121.) Heinecken által megállapítva átvette.

Heinecken Dürer A. fametszetei felett készített jegyzékében (l. m. f. 161. l.) eleve megjegyzi: hogy e munkájánál más egyéb gyüjteményeken kívül, a «Marietti»-féle általa kitünőnek tartott gyüjteményt kiváló figyelmébe vette. Heller J. kinek szavatossága Dürer metszeteinek kérdésében még mindig kitünő értékü, ezen jegyzéket igen tökéletesnek tartja. (Das Leben und die Werke Albrecht Dürers. Bamberg. 1827. II, 2. 307. l.) A jegyzékbe foglalt Dürer-metszetek mindannyi lapjait közvetlenül szemlélte, amelyek pedig szemei elé nem kerülhettek, azokra nézve pontosan kijelöli a forrást, honnan tudomást szereznie sikerült. J. Ch. Brunet (Manuel du Libraire. V. ed. Par. 1862. III, 82.) Heinecken leírását mint «fort exactes» dicséri.

Hausmann B., Dürer müveinek kitünő ismerője azt írja, (Albrecht Dürer's Kupferstiche, Radirungen, Holzschnitte und Zeichnungen. Hannover. 1861. 63. l.): Heller is Heinecken után* egy szöveggel ellátott kiadásról tesz említést, melynek fametszet czímlapján, fölül e szavaknak. Figuræ Passionis Domini nostri Jesu Christi, végén pedig: finit impressum Noribergæ. 1511. kellene állani, és hozzáadja, hogy hasonló kife-

* Különös, hogy nem csupán Hausmann, hanem Bartsch A. (m. f. 28. l. 12. sz.) és Heller is mindenütt e müiró nevét «Heinecke» írják, míg Brunet «Heinecken»-t használja. A «Nachrichten von Kuenstlern und Kunstsachen» 1789. május 3-dikáról kelt előszavában a szerző: Carl Heinrich von Heinecken-nek írja magát. A Dictionnaire des Artistes. Leipz. 1788. II. kötetének előszavában C. H. DE HEINECKE, olvasható.

jezés soha sem került szemei elé, sőt nem is lehet hiteles, mert Dürer valamennyi művén latin szövegben olvasható «impressum Nurnberge», de soha sem «impressum Noribergæ».*

Kár, hogy Hausmann, Hellernek idézését Heinecken soraival nem hasonlította össze. Itt meglelhette volna (m. f. i. Nachr. 172. l.): «Ezen kis-passió *újabb* kiadása e czímmel nyomatott: «Passio Christi ab Alberto Durer Norimbergensi effigiata, cum varii generis carminibus fratrum (?) S. Benedicti, Chelidonii, Musophili» hátulsó oldala szöveggel van ellátva, végén pedig olvasható: «finit impressum Noribergæ».**

Heinecken itt a passió-könyvecskének egy szöveggel ellátott második kiadása felől beszél, azonban nem eléggé pontos czímének leírásában, mely így hangzik: Passio Christi ab Alberto Durer Nu|renbergensi effigiata cu vary generis carmi||nibus Fratris Benedicti, Chelydony|| Musophili.

Ezen értekezésünkhez facsimileben mellékelt «Ecce homo» fametszetének alján következő distychonok állnak:

O mihi tantorum . iusto mihi causa dolorum
O crucis O mortis causa cruenta mihi
O homo sat fuerit . tibi me semel ista tulisse
O cessa culpis me cruciare nouis.
Cum privilegio.

Az utolsó vagyis a 38-ik lap homlokán a κολοφών áll, Impressum Nurnberge per Albertii Durer Pictore | Anno Christi Millesimo quingentesimo undecimo. Ezen záradékon kívül, mely a kiadvány helyét, idejét és a nyomdászt is kijelöli, következő figyelmeztetés olvasható: Heus tu insidiator . ac alicui laboris . ut ingeny surrep || tur . ne manus temerarias his nostris operi || bus inicias . caue . Scias eni a gloriosissi | mo Romanoru imperature . Maxi | miliano . nobis cocessum esse | nequis suppositicys for | mis . has imagines imprimere | seu impressas per imper | ry limites vendere audeat . q . | si per cotemptum . seu

* Ich habe — igy szól Hausmann — einen solchen Schluss nie zu Gesicht bekommen, er kann aber nicht echt sein, da bei allen Dürer'schen Werken mit lateinischen Text steht impressum Nurnberge, niemals impressum Noribergæ.

** «Diese kleine Passion ist von *neuem* gedruckt worden, mit dem Titel: Passio Christi ab Alberto Durer Norimbergensi effigiata, cum varii generis carminibus fratrum (?) S. Benedicti, Chelidonii, Musophili, mit Text auf der Rueckseite, und am Ende: finit impressum Noribergæ.»

auaricie cri ‖ men . secus feceris post honorum con ‖ fiscacionem. tibi maximum periculum sube ‖ undum esse certissime scias.»* Mindamellett ámbár a «Kayserlige Freiheit» mint Arend H. C. magát kifejezi (Das gedechnisz der ehren eines derer volkomnesten Kuenstler seiner und aller nachfolgenden Zeiten Albrecht Duerers. Goszlar. 1728. §. 9.) kellőleg fedezte e munka utánzását, még is egy olasz hírneves rézmetsző, ki a latin figyelmeztetést nem értvén, vagy érteni nem akarván, Velenczében (?) valamennyi metszetet utánozva kiadta, neve Marcus Antonius. Kiről később szólandok, most Heineckenhez visszatérünk.

A lapok első nyomatai közül, minden szöveg nélküli igen jeles példányok egész sorozatát, nemcsak nyilvános, hanem magángyüjteményekben is lehet találni, de mindenütt hiányzik a czímlap. Az amsterdami muzeumban egy példány őriztetik, melynek ívrét alakú minden egyes lapján négy kép van, azonban itt is hiányzik a czímlap. Hausmann azt tartja: *ez szöveg nélkül soha sem jött áruforgalomba*, de nyomban hozzáveti «ennélfogva csak is a szövegezett kiadás számára készült». Legyen hite szerént, de meg kell engedni, hogy Heinecken ellenében nem eléggé alapos az «impressum Noribergæ» után kiinduló következtetés, mert eltekintve attól, mikép «Noribergæ» tollhiba nagy nevű bibliografoknál ** is előfordúl, Heinecken az 1511-ik évi szöveges kiadásról szól, nem pedig arról, mely szöveg nélkül jelent meg, és melyről feltennünk kellene: hogy a metszet első nyomatának czímében Dürer neve teljesen mellőzve lett. Való, hogy a mütörténésznek okmányokkal kell állításait igazolni, innen nézve hát a dolgot, feltétlenül be kell ismernünk: hogy ezek Heineckennél hiányzanak, söt azt sem említi: hol látta a szöveget megelőző czímlapot.

Bizonyára a képsorozat fogalmazása, fára való átvitele, rajza és metszése közt több idő telhetett el; úgy látszik, mintha a művész önmagával elégedetlenül, a már kész famet-

* Hasonmását híven adta Lempertz H.: Bilderhefte zur Geschichte des Buecherhandels. Cœln. 1862. II. á.

** Pl. G. W. Panzer, Annales typographici ab Anno MDI. ad Annum MDXXXVI. continuati. Norimbergæ: 1799. VII, 450. No. 77. — J. G. Th. Græsse, Trésor de livres rares et précieux ou nouveau dictionnaire bibliographique. Dresde. 1861. II, 453.

szeteken is javitgatott volna. Hausmann szerént (R. Naumann, Archiv fuer die zeichnenden Kuenste. Leipzig. 1855. I, 54.) azon lap, melynek tárgya: Ádámnak és Évának kitiltása a paradicsomból* (B. 18.) kétféle nyomásban fordúl elő, melyen Éva alakjának hátgerincz rajzában egymástól eltérnek. Az akademikus Didot A. Firmin híres gyűjteményében (Catalogue des dessins et estampes. Paris, 1877. 39. l. 282. sz.) egy szöveg nélküli kiadást bírt, melyben Krisztus születése (B. 20.) minden eddig ismert példányoktól, ha mindjárt némi csekélységben is, de különböző vala. Hogy Dürer Krisztust az Olajfákhegyén (B. 26. és 54.) két példányban fogalmazta, az itt tárgyalt sorozat számára, ez átalában elismert tény. (M. Thausing: Dürer, Geschichte seines Lebens und seiner Kunst. Leipzig. 1876. 345. l.).

Terentianus Maurus szerint a könyveknek is meg van történetük *„habent sua fata libelli"*.** Külbecsüket nézve, ez átalában időről-időre változó; egészben véve, nagy mesterek műveinél emelkedik, kisebbeknél pedig sülyed értékük. Azon adatoknak, melyek Dürer metszeteinek és műveinek árfolyamáról tanúskodnak, kultúrtörténelmi fontosságáról meggyőződve levén, remélem, hogy a művészet barátait érdeklendi, ha itt fogja találni az amateurök versenyére és a műlapok becsértékére vonatkozó árjegyzékeket is. Dürer idejében a műdarabok elárusítása felette kezdetlegesen történt; művészünk helyben bocsátá piaczra munkáit, utazásai alkalmával mint áruczikkeket hordozta magával; tulajdon anyja, a jó Borbála asszony pedig azon napokon, midőn a nép vásárra gyülekezett, a réz- és fametszeteket nyilvánosan értékesítette. Ezt bizonyítják fiának velenczei levelei. Életének eme derültebb napjaiban sem feledkezik meg Pirkheimer W. barátjához 1506. ápril 2-ikáról szóló kelettel imigyen írni: «Hy mit last mich ewch befohlen sein vnd sagent meiner Muter daz sy awff daz *Heiltum**** feil las

* Egy renaissance-kori latin költő következő epigrammot írta felőle:

«Angelos hos cernens, miratus dixit: ab horto
Non ita formosos vos ego depulcram.»

** C. H. de literis, syllabis, pedibus et metris. 258. v.

*** Campe, Reliquien 19 l. Hertelln így olvasta, mit Eye, Leben und Wirken A. Dürer's. II. kiadás, Nördlingen 1869. 504. l. «heiltm» az összevont Heyligtumb, után kijavított. A középkor késő századaiban s a renaissance idejében a sz. ereklyék müvészileg kidolgozott foglalatban és pompás szekrényekben a templombeli karzaton

haben.» Dürer egyes műlapjainak árkeletéről németalföldi úti naplójából meríthetünk tudomást, hol bevételeit szorgalmasan elkönyvelve találjuk, itt azonban csak a kis-passióra vonatkozó tételeket ismételjük.

Dürernek e jegyzetei 1520-ik évről így hangzanak: «Item Sebaldt Fischer hat mir zu Antorff (Antwerpen) abkauft 16. kleiner Passion pro 4 fl.» (Campe, m. f. i. 81. l.) Nagyobb figyelmet érdemel azon jegyzék, melyet Brandau, portugalli kereskedelmi ügynöknek (factor von Portugall) ajándékozott műdarabjai felől pontosan állított össze: «ein kleines geschniedenes Kindlein, — így kezdi a művész és ekép folytatja — Mehr habe ich ihm geschenkt ein Adam und Eva, denn Hieronymum in Geheisz, den Herculum, den Eustachium, die Melankolj, die Nemesin. Darnach auf dem halben Pogen drey neue Marien-Bild, die Veronicam, den Antonium, die Weynachten und das Creutz. Darnach die besten aus dem Viertelbogen der sind acht stuecklein. Darnach die drey Bücher unser Frauen-Leben, Apokalypsin, und den grossen Passion, darnach den *Klein-Passion* und den Passion in Kupffer, das ist *alles werth* 5. fl.» (Campe, 87. 88.) Továbbá bejegyezve találjuk: «Ich hab gelöst aus zwey Adam und Eva, ein Meerwunder, j Hieronymus, j Reuther, j Nemesin, j Eustachium, j ganz Stueck Holzwerk, sieben Stueck des schlechten Holzwerks, 2. Buecher und *10. Klein Holz Passion*, alles umb 8 fl.» (Campe, 106.). Ezenkívül még egy ízben említi, hogy: «Ich hab 3 fl. aus dem Klein Holz Passion gelöst.» (Campe, 106.) E napló művészünknek átalában ismert nemes természetéről is tanúskodik, mely ösztönözte őt, hogy barátjait kedves emlékekkel lepje meg, azokat pedig, kik szolgálatokat tettek neki, jutalmazza.

Az elsőkhöz számította *Grapheus*, tulajdonképen Schryver Cornélt, Antwerpen város jegyzőjét,* kit 1521-ik év februárhó

«heyltumbstuel» állíttattak ki közszemlére. Igy például Bécsben sz. István templomában «alle iar an sontag nach dem Ostertag». (V. ö. Denis, Wiens Buchdruckergeschicht. Wien. 1782. 15. l.). A bécsi templombeli karzat — Heilthumstuhl — 1483-ból 1700-ik évben bontatott szét. Ábrája közölve van: Mitth. d. Alterthums-Vereines. Wien. XVI, 35. 47. kép. — Lœhner G. W. szerént: die Personen-Namen in A. Dürer's Briefen aus Venedig. Nürnberg. 1870. 9. l. a Quasimodo-geniti vagy is fehér vasárnapot követő pénteken, mely 1506-ban ápril 19-ikre esett, az ereklyék és a koronázási díszletek közszemlére állíttattak ki.

** Grapheus, polyhistor, V. Károly cs. 1520. Antwerpenben történt, s újabb

7-én a kis fametszet-Passió egy példányával megajándékozott, mely példány ezen jegyzettel van ellátva: Albertus Dvrer pictor opt. max. C. Grapheo dono dedit propria ipsius manv. VII. die Febr. an. DDD.XXI. E példány később az ismert Aldus és Etienne-k életírója, Renouard A. A. könyvtárába jutott.*

Áttérvén a Dürer halála utáni idők árkeletének történetére, midőn e fametszetek értékét nyomoznánk, nem akarjuk tanulmányunkat a számoknak gépies egymás mellé állítása által a szegénység unalmasságáig torzítani. Kulturtörténelmi adatok ugyan soha sem lehetnek szárazak, mert a nevek és számok értékes utmutatóul szolgalnak a kutatás tágas mezején; azonban az ide tartozó anyag megválasztása, határának felismerése, nem egy nehézséget gördít elénk; ennélfogva, ámbár nagy áldozatok árán sikerült kivált a XVII. és XVIII. század adatait összegyüjtenünk, még is mivel bármi törekvő magán igyekezet, a kulturtörténelem adatainak gyüjtésénél vajmi sovány eredménynyel állhat meg, viszonyítva a nagy és nyilvános gyüjteményekkel szemben, nagyon ajánlatos marad tehát azok számára, kiket szerencsés végzetük a müvészet és mütörténelem központjainak tüzhelyéhez állított, annak, mit nekünk nehézségekkel teljes kutatásaink közt elérni sikerült, bővebb adatokkal való gyarapítása.

Sandrart Joákim «Teutsche Academie» czímü müvében nem egy alkalommal hívja fel figyelmünket Dürer munkáinak jelességeire, de mi alapot sem nyújt e müveknek a kereskedésben folyó árukra nézve. Pauli J. G. nyolczszázharminczhat (?) Dürer réz- és fametszetből álló gyüjteménye Boroszlóban a 18-ik század első felében 400 frtra becsültetett.** Jean de Julienne, franczia mükedvelő (1686—1766.) háromszáz darab kitünő Dürer metszet birtokában volt, köztük százegy darabra rúgott a rézmetszetek száma, s mindezért 1767-ben csak silány 201 livrest lehetett a vételárból nyerni.*** Ide vonatkozó forrásaink

időben sokszor megbeszélt bevonulásához vitt egy «Gratulatio»-t. V. ö. Froppens J. Biblioteca Belgica. Bruxell. 1739. I, 201., hol G. jellemző Larmessin N. által metszett arczképe is látható.

* V. ö. Catalogue de la Bibliothèque d'un amateur, avec notes bibliographiques, critiques et littéraires. Paris. 1819. I, 20.

** Heller, das Leben und die Werke Albrecht Dürer's II, 1. Zeichnungen, Gemaelde, Plastische Arbeiten. Bamberg. 1827. 150. l.

*** L. Clément de Ris, les amateurs d'autrefois. Paris. 1877. 311. l.

kimerítőbbek kezdenek lenni a múlt századból, midőn az 1790-ik évvel Frauenholz Frigyes nürnbergi műkereskedő katalogjait közrebocsátani kezdette (I—IX. 1804.) avégből, hogy a rézmetszetek és műtárgyak kedvelőit, kereskedelmi nyilvánosan tartott árveréshez édesgesse. A készpénzben teljesítendő fizetés a conventiós pénzláb szerint történt, s provisió fejében 12 százalék fizettetett. A kezünkben levő példány pontosan jelezvén az árakat, azon helyzetben vagyunk, hogy azokat megismertethetjük, mi annálfogva sem fölösleges, mert Hellernél, a kis passio-nál, elő nem fordulnak, a ki pedig más Dürer lapoknál a Frauenholz-féle árakat idézi.

Frauenholz katalogjának több éven át megtartott czímét imitt közöljük: «Verzeichniss einer betræchtlichen Kupferstich-Samlung alter und neuer groestentheils seltener Blætter aus allen Schulen nebs Kupferstich-Werken und Kunstsachen welche den 21. Mertz 1791. in der Frauenholzischen Behausung in den gevoenlichen Vor-und Nachmittags-Stunden oeffentlich gegen baare Bezahlung in Conventionsgelde sollen versteigert werden. No. I. Nürnberg. 1790. k. 8. — Hatodik lapjának 75-ik száma alatt találjuk: 36. kis-passió kép, teljes példány, czímlap nélkül; eladatott; 4 frt. 30 kr. Ugyanezen év november 21-én (II, 12. 172. sz.) hasonló példány már csak 2 frt. 30 kr. kelt el. 1793-ik év szeptember hó 30-án (IV, 13. 173. sz.) «37. Ps. La vie de Jésus, où la petite passion, pet. 4. suite complette et bonnes epreuves» 37. frt. és «Figuræ Passionis Domini nostri Jesu Christi, prèmiere édition avant le texte» 1797. február havában 16 frtért árusíttatott el. (VI, 20. 1. 186. sz.)

A legjobb és keresettebb rézmetszők, mintázók és kőnyomdászok munkái felett egybeállított legkitünőbb katalogok közé tartozik a *Weigel*-féle műkatalog, melynek 28. évi folyama, 1838 — 1866. harmincz részben e czímmel 8-adrét jelent meg: «Catalog von Kunstsachen und Bechern, welche in der Anstalt für Kunst und Literatur (R. Weigel.) in Leipzig vorräthig oder durch dieselbe besorgt werden». A fametszet kiadású könyveknek ily gazdag készletével szemben, igen feltünő jelenség az, hogy Dürer kis passió-ja, az évek ily hosszú folyamán keresztül teljes példányban csak egyetlen egyszer (2790. sz. II, 106.) 37 kép 1511-iki czímlappal, mint latin szövegü, körül

nem vágott nagy szélekkel, eredeti hártyakötésben jegyeztetik és 15 *tallérért* kináltatik!

A sokat emlegetett Posonyi Elek-féle Dürer-gyűjteményben, melyet 1876-ban Hulot Párisból vásárlott meg, és ismét 1877-ben a berlini metszettár számára 100,000 frtért elárusított* benfoglaltatott a szöveges kiadás, az eredeti czímlappal és az «impressum»-mal, 38 képpel. (Catal. No. 133. 20. l.) Posonyi e példányt Münchenben a Pokorny-féle árverés alkalmával 226 frton szerezte. Brentano-nál Frankfurtban, 1870-ben (24. l. 254. sz.) egy szöveg előtti kiadás, czímlap nélkül 255 frton a londoni műkereskedő *Colnaghi* javára üttetett le. *Durazzo* Jakab marchese, egy teljes, szöveges régi préselt bőrkötésü példány birtokában volt; ezt Gutekunst 1872-ben (I, 181. 1858. sz.) 400 frtért adta el. Az 1511-ik évi 38. kitünő lenyomatú szöveges kiadást 1876-ban C. E. Liphart (480. sz. 46. l.) 201 markért adta, míg a következő év deczember havában F. A. C. Prestel frankfurti mükereskedő a C. Marschall-féle szöveggel előzött nyomatokat (17—52. kép. 259. sz. 17 l.) szinte szöveggel ellátott kissé piszkos czímlappal 370 markért adta el. G. I. Schwabe, Catalogue de livres rares No. VI. Paris. 1879. 276. lap. 2221. sz. a. Bisuccio D. velenczei kiadását 250. franc-kal jegyezte.

A tudományos irodalom és a művészet nyomait mindenkor zsákmányejtő szabadcsapatok követték, tapasztalhatta ezt Dürer is minden császári szabadalmak és szigorú tilalmak daczára. Hisz Nürnberg városháza alatt, tehát szemláttára, házalt szemtelenül egy idegen az ő compositióinak utánzásait árusítván, miért is kényszerítve levén a hatóság védelmét igénybe venni, a nürnbergi tanács 1508-ik év január 8-ikáról következő határozatot hozta: «Item einem frembden Mann, so unter dem Rathhaus Kunstprif feyl hat, vnd vndter denselben, die Ime betruglich nachgedruckt seyndt, soll man in Pflicht nehmen, dieselbe Zeichen alle abzuthun und deren keines hier fayl haben. Oder wo er sich des widern würd, soll man ihme dieselben Prif alle als ein Falsch aufheben und eines Raths hanndten nemen.» (Campe m. f. i. 183.) *Marc Antonio Raimondi* nem átallotta a kis passio képeit Dürer névjegyének elhagyása

* Kunst-Chronik. XIII. J. Leipz. 1878. 14. sz.

mellett utánmetszeni, s azokat üres táblácskákkal ellátva három különböző lenyomatban terjeszteni,[1] melyek az eredetiekkel egybevetve merevek és életnélküliek. Bartsch A. XIV, 401—16. pontosan leirja őket.

Külön értekezés tárgya lehetne, ha a kis-passiónak valamennyi másolata felől behatólag szólni akarnánk; e czélra a térrel nem rendelkezhetvén, meg kell elégednünk: hogy azokat időrendben felsoroljuk. 1553-ban a V. Geysler által rendezett «Passio vnsers Herrn Jhesu Christi» kiadásban már *Virgil Solis* másolatai jelentek meg.[2] I. Osta és P. Valgris velenczei nyomdászok 1557-ben az általuk kiadott «Contemplatio vitæ et Passionis Domini nostri Jesv Christi« számára egy névtelen által másoltatták Dürer képeit. Lufft J. 1558-ban a «Wittenberger Betbüchlein mit Calender und Passionel D. M. Luth.» számára kisebb másolatokat készíttetett. Hasonlókat tartalmaz a «Novi Testamenti æditio postrema per D. Erasmum R. Frankf. 1560. Verig.» Han. Az 1565—9-ik évek kiadásaihoz tartoznak a G jegygyel élő mongrammatista[3] műdarabjai. Ezekre következnek az 1571-ben *Solis Miklós* által közzétett másolatok.[4] Heinecken (m. f. i. 173. l.) egy 37. lapból álló rézmetszet másolatról tesz említést e czímmel: «Passio Christi ab Alberto Durero effigiata, I. A. Colon. exc. A. B.» hasonlóképen Wæsbergen exc. Az augsburgi másoló *Hopfer Lambert*, mint ezt ismét Heinecken állítja a XVI-ik század első harmadában ugyanezen kis passiónak 18. lapját ujra metszette.[5] Küssel Menyhért a Wæsbergen-féle copiákat másolta.[6] 1644-ben Mommart Józsefnél Brüsselben egy negyedrét kiadás jelent meg, e czímmel: «Historia Passionis Dni. nri. Jesu Christi ab

[1] Ezt G. Vasari is, bár mesésen, megemlíti: Marc-Antonio Bolognese, le vite de'piu eccellenti pittori, scultori ad Architettori. Firenze. 1880. V, p. 405. seg. Milanesi ezen Vasari-féle mesét jogosan «novella»-nak jellemzi. E tárgyban C. Th. Murr «description du Cabinet Praun.» 1797. a valót helyesen ismerte fel, és a 88. l. ki is fejtette.

[2] Többire nézve v. ö, C. K. Nagler, die Monogrammisten. München. 1879. V, 267. l.

[3] Nagler u. o. III, 165. e másolót a baseli és berni «Todtentanz» 1576-ban készült fametszeteinek mesterével azonosnak tartja.

[4] V. ö. Passavant J. D. le Peintre-Graveur. Leipz. 1863. 4, 127.

[5] Bartsch VIII, 526. és reá hivatkozással Andresen A.: Handbuch fuer Kupferstichsammler. Leipz. 1870. I, 694. csak 15 lapot említenek.

[6] Heller, m. f. i. 610. l.

Alberto Durero delineata.[1] Napjainkban végre Berlinben valamennyi metszet-lapok 1862-ben Burchard A. által fénynyomatban; 1868-ben pedig hiven fára metszve Deis C. által adattak ki.[2] Még az eredeti famintákról kell megemlékeznünk, melyekről Heinecken (m. f. i. 172. l.) hitelt érdemlőleg állítja, hogy Velenczébe vitettek, és itt új kiadás készíttetett utánnok: Weigel 1837-ben e kiadás egy példányát birta 5603. sz. a. I. 4, 38. tüzetesen leirja és 15 tallér áron hirdeti. E könyv teljesen tartalmazta a 37. képsorozatot e czímmel: «La Passione di N. S. Giesv Christo D'Alberto Durero.» Hátulsó lapján Moró M. verseivel. In Venetia. 1612. Appresso Daniel Bisuccio. 4. 42. l. Dürer arczképével aczélmetszetü körképben. Brunet, Manuel II, 911. a Didot-féle példány után behatóan ismerteti. Szerinte 1839-ben a felette elhasznált famintákból 36 darab Londonba a British Museum birtokába jutott, hol maig is őriztetnek. Henry Cole 1844-ben galvanoplasztikus mintákat készített róluk, melyek lenyomatait az «Events in the life of Jesus Christ» felhasználta. Weigel 1845. XVI. 73. 14593. sz. a. a közönséges kiadást 7, árnyékos nyomatát (Tondruck) pedig 10 és fél, a hártyanyomatot ellenben 21 tallérra tartotta.

Dürer metszeteinek sorozata közt a kis passió fametszetei vannak legjobban elterjedve, kivált a második szöveges kiadás; azonban mint a legilletékesebb tanu Hausmann (m. f. i. 63. l.) állítja, czímlap nélkül «die vollständigen Folgen mit dem echten Titel ausserordentlich selten, wie den von dem reichen Wiener Sammlungen (1861.) diejenige des Erzherzogs Albrecht allein eine solche besitzt, und keine der Muenchener Dürer-Sammlungen einen echten Titel aufweisen kann.«[3]

A dolog természetéből folyik: hogy ez a magángyűjteményekre nézve nagyobb mértékben alkalmazható, hol többnyire egy ujabbi másolat vagy kézrajz pótolja a czímlapot.[4]

[1] E másolókhoz nem sorolható Altdorfer Alb. 40 képeinek azon 38 darabja, melyek 1604-ben Hamburgban ezen álczímmel: «Alberti Dureri Noriberg. Germ. Jcones sacræ» jelentek meg.

[2] Eichstätt és Stuttgart. Eye A. 1872-ben magyarázó szöveggel látta el.

[3] Ez állítás igazságáról személyes tapasztalatok után meggyőződvén, mellette tanúságot tehetünk.

[4] Praun P. (Murr, Cab. 138—7. sz.) gyűjteményében volt egy teljes példány,

Annyi és oly sokféleképen írták le, rajzolták, festették, metszették és faragták az üdvözítő Krisztusnak alakját, mint a «fájdalmak férfiát», hogy nem volna csekély feladat a mübuvár részére, az ezen alakítások nyújtotta anyagot csak általában is felölelni. A szenvedő üdvőzítőnek mint «fájdalmak férfiának» (Ecce Homo) eme különböző ábrázolása, valamint a Veronika kendőjén előforduló arcza az Úrnak, Izsajás próféta látományainak (53, 3.) felfogásában, és a négy Evangelista (Máté 27, 26. 30. Márk 15, 15—19. Luk. 23, 25. Ján. 19. 1—6.) leirásaiban leli alapját. Izsajás látja a megkinzottat, kit a fájdalmak maguk emberének választának. Az új szövetség szerént pedig a római kormányzó katonáinak adja át, hogy megkinozzák; ezeknek durva erőszakosságaihoz füződik a zsidó királyság gunyolása, a tövisekkel való koronázás, és bibor palást alkalmazása által. Pilátus hogy az ekép szánandóan megkinzott iránt, a törvényház előtt egybesereglett és felindult népben a szánalmat felköltse, Jézust e szavakkal mutatta be: «Ihol az ember!» A latin fordítás szerént: Ecce Homo!

A fájdalmak férfiának müvészi motivuma tehát a megváltás egyszerü történetében található, és innen indulva, már Dürer előtt régen müvészi alakítások tárgyául szolgált, már a nyomdászat kezdetleges korában is. Ezen időről Weigel I. O. gyüjteményének katalogja szerént (Leipzig 1872.) a kora idők nyomtatványai közt hat különböző kép az 1450—1500 évekből soroltatott fel (108, 50; 163, 73; 365, 184; 456, 228; 472, 235; 486, 241. szk.), melyek többnyire Krisztust a koporsóban angyalok közt állva ábrázolták. Az 1466-ik évi E. G. gót betükkel jegyzett mester egy Dresdában létező rézmetszete Krisztust mint «Ecce homo»-t ábrázolja. (Passavant II, 58. 155. sz.) Ugyanettől való egy más kép 1467-ről, mely az üdvözítő arczát sz. Péter és Pál által tartott kendőn ábrázolja.

mely az összes gyűjteménynyel Frauenholz birtokába jutott 1801-ben. V. ö. Deutsches Kunstblatt 1854. 23. 204. szk. A Didot-féle «triage non decrit» Cat. Par. 1877. 282. sz. 39. l. árverés alkalmával visszatartatott. Czímlap nélküli, tehát csonka példányok, következő műbarátok gyűjteményeiben találtattak: Derschau (Nürnb. 1825.), Fumée G. (Bécs 1826.), Held M. (u. o. 1826.), Stœckl F. X. (u. o. 1838.), Cicognara L. (u. o. 1839.), Petzold B. (u. o. 1845.), Otto E. P. (Lipcse 1851.), Jungmeister A. W. (u. o. 1852.), Ackermann W. A. (u. o. 1853.), Sprinkmann B. (u. o. 1853.), Mechel K. (u. o. 1854.), Eissenhart J. J. (München 1861.), Endris J. C. (Bécs 1863.) és Bœhm J. D. (u. o. 1865.).

(Nagler, Monogramm. II, 660.) Egy régi névtelen mester Heinecken szerént (deutsche Kupferstichgeschichte, neue Nachr. I, 309.) Krisztust fején töviskoronával, a kínszenvedés eszközeit tartó angyalok közt állva ábrázolta. Ugyancsak általa említtetik egy dörzskép hasonló alakkal, valamint az üdvözítőnek egy mellképe töviskoronával, kezei mellén keresztbe téve. Híres továbbá Schongauer Márton «Ecce homo»-ja* formai szépsége, és a belőle kisugárzó mély érzelem által. Ezen mester és Dürer között benső művészi rokonság van. Mindketten tárgyalták a kínszenvedés tragœdiájának ama jelenetét, midőn Krisztus a kereszttel vállán a Golgothára vitetik, s kinjaitól kimerülve a kereszt terhe alatt lerogy. Ha Dürernek e jelenetet ábrázoló és Schongauer motivumaival a cselekvényben egyező nagy fametszet-passió képét (B. 10.) Schongauernek hasontárgyú ábrázolásával (B. 21.) egybevetjük, kétségtelenné válik, hogy Dürer Schongauernek műlapjait nemcsak ismerte, hanem tanúlmányozta is.

Ha a kora művészetek barátjának figyelmét nem kerülte el a körülmény, mily szivesen választotta már kezdetlegességének idején tárgyul a «fájdalmak férfiának» arczát, egyszersmind szemébe kell tünni: hogy Dürer ezen eszmény felett az ábrázolásoknak egész sorát alkotta, melyek ügyesen ismételtettek ugyan, de soha mások által túl nem szárnyaltattak.** Nevezetes műtörténelmi tény marad az is, hogy Dürer ezen egy tárgyat oly gyakran dolgozta fel, anélkül hogy a sivár ismétlés hibájába esett, vagy a fenséges eszme munkája közben legkevesbbé is lapossá vált volna.***

Az irónak, ki napjainkban a müvészetről szól, a bizonyítási anyag legcsekélyebbje sem engedhető el. Ennélfogva kitüzött határainkon belől Dürernek valamennyi tárgyunkhoz tartozó

* 69. kép, Würzbach A. M. Schongauer. Wien, 1880. 94. l. e képet 1470—73. évre teszi. A Didot-féle 1877-ik évi májusi árverésen e metszet 1500 frcon üttetett le.

** S. G. Dehio, die Komposition von Raffaels Spasimo di Sicilia und ihre Vorläufer, Zeitschr. für bild. Kunst. Leipz. 1881. XVI, 255.

*** Grimm V. itélete Dürernek Veronika és Ecce homo képei felől: «In den Holzschnitten, die wenige und harte Umrisse verlangen, hat er vorzugsweise den Typus beibehalten, aber den herben und ungefaelligen in den Kupferstichen sucht er mehr gemeine Naturwahrheit, die oft unschœn ist.» (Die Sage vom Ursprung der Christusbilder, Abhandl. der Berl. Akad. Phil. Hist. Kl. 1842. 167. l.) minden alapot nélkülöz.

eddig ismert müveit felsoroljuk. Megkezdjük ezt rézmetszeteivel, karczolataival és fametszeteivel, melyek időrendje és hitelessége megállapítvák, ezt követendik azután kézrajzai és festményei, utóbbiak a Dürer-tanulmányok nevezetes részét képezvén; azonban sok a csalit e téren, Hellernek megbízhatlan állításai pedig rendezö kezekre várnak. Az ujabbkori buvárlatok ugyan nem egy érdemes adatot derítettek fel, egész-

DÜRER A. ECCE HOMO. BARTSCH 20.

ben véve még is inkább Dürer kézrajzaival semmint festményeivel foglalkoztak, mi azonban megelégszünk itt átalában a nevezetesebb alkotásokat egyszerüen szemléltetni, csak is a fametszet kis-passió czímlapját, és egy birtokunkban levő kézrajzot méltatandván, annak müvészi és beltartalmára tekintvén.

Mindenek előtt egy a «fájdalmak férfiát» ábrázoló Krisztuskép (B. 20. rézmetsz.) kiterjesztett karokkal tünik fel.

Thausing (Dürer, 174. l.) kifogásolja benne az anatomiai hiányokat, a fej és szemek rajz-hibáit, és a véső bizonytalan kezelését oly felötlőnek tartja, hogy készültének idejét 1497-ik év előtti időkre hajlandó visszavezetni; míg Hausmann (m. f. i. 13. l.) az előtérnek szorgalmasan kidolgozott voltát emeli ki, és az érzésnek a kifejezéssel egybefolyó összhangjánál fogva (B. 21.) azt az 1512-ik évből származottnak hiszi. Retberg ellenben (m. f. i. 90. sz. 40. l.) teljes joggal 1507-ik év körüli időkre teszi. — Következik az 1509-ről keltezett rézmetszetü passio czímlapja: a «fájdalmak férfia» tövis-koronázottan sebhelyektől fedve, keresztbe tett kezekkel áll a kín-oszlop mellett, jobbjában ostort, baljában vesszőt tart. (B. 3.) Ehez sorakozik a felséges, csak is az Albertinában és Drezdában látható sz. Veronika, mindkét kezével tartván a kendőt, melyen az Úr képe látszik. Ezen karczolt lap 1510. évszámmal van jelölve. (B. 64.) A kis passio Veronika-képe (B. 38.) szinte 1510-ről van keltezve. Ugyanezen évszámmal van ellátva a fametszetü nagy passio azon képe (B. 9.), mely a töviskoronázott Urnak a törvénycsarnokban való kiállíttatását ábrázolja. Ezen nagy passio képsorozat czímlapja az ülő «fájdalmak férfia» amint kinzói által gúnyoltatik (B. 4.) 1511-ik évről való, valamint a kis passió fametszet czímlapja (B. 16.) és ugyanezen sorozat képe, mely azon jelenetet ábrázolja, amint Pilátus a megkinzott Krisztust a népnek bemutatja. (B. 35.) 1512-ik évre esik az ő összekötött kezekkel rajzolt «Ecce homo» (B. 21.) és a «fájdalmak férfia» a rézmetszetü passioból (B. 10.). A két angyal által tartott kendő Krisztus arczával (B. 25.) 1513-ra vall; a töviskoronázottan ülő üdvözítő alakja pedig (B. 22.) az 1515-ik; az angyal által lobogtatott kendő Krisztus arczának karczolatával (B. 25.) 1516-ik évekből valók. Végül megemlítjük a nagy Krisztusfőt, melyet Bartsch (VII, 182. Ap. 26. cz.), Retberg (m. f. i. 120. l. Ap. 141. sz.) a kétesek közé; Heller (m. f. i. 613. l. 1629. sz.), Eye (m. f. i. 516. l.) és Thausing (m. f. i. 363. l.) ellenben a művész hiteles lapjai közé sorolnak.

Alig lehet ez alakokat gazdagabb képzelődéssel alkotni, mint azt Dürer teszi vala a „fájdalmak férfiának“ itt felsorolt tizennégy ábrázolásánál. Kitünő tehetsége mind azt, mit metszeteiben előadni akar, mindenütt az eszközök legszigorúbb œkonomiájával

viszi véghez, rajzai mintha csak sziklába lennének vésve, az eszméből mindig a leglényegesebbet tükrözik vissza, hogy a történelmet nyugodt nagyságában világítsák meg. Ezen előnyé-

Paſſio Chriſti ab Alberto Durer Nu
renbergenſi effigiata cū varij generis carmi
nibus Fratris Benedicti Chelidonij
Muſophili.

O mihi tantorum.iuſto mihi cauſa dolorum
O crucis O mortis cauſa cruenta mihi.
O homo ſat fuerit.tibi me ſemel iſta tuliſſe.
O ceſſa culpis me cruciare nouis.
Cum priuilegio.

A KIS PASSIO CZÍMKÉPE.

ben fekszik kétségtelenül művészi erejének fő érdeme, mely Dürer typusaira a csodás szépséget lehelli.

És most vessünk vissza egy pillantást a fametszet kis passionak czímképére.*

* Eredetink, mely egy német államgyűjtemény szöveges másodpéldánya, s melynek papirja a magas korona víznyomatát mutatja, kitünő nyomatú, csak az sajnálandó: hogy szélei körülvágvák. Az itt felsorolt czímlap-másolatokon kívül vannak

Krisztusnak, mint a «fájdalmak férfiának» az egyszerü ábrázolása, mint a mellékelt másolatból látható, nem vonásokból álló rajz, hanem természet és élet.* Az amateur és műbuvár szemlélődvén, egyaránt merítenek ez apadhatatlan kútfor-

DÜRER A. ECCE HOMO. BARTSCH 22.

rásból, melynek conceptiója felől alapos és nagy készültségü müitészek osztatlan csodálattal nyilatkoznak. Hotho G. H. (Geschichte der Deutschen und niederländischen Malerei. Berlin. 1842. I, 118.) szerént e kis passió czímlapja a tartalom és hangulat kifejezésének mélységét nézve, lehetőleg elérhető

még egyesek a képsorozatban, melyeket Heller 552. l. idéz. A legjobbak közé soroltatik Retberg R. 129. sz. a. kiadott másolata.

* H. C. Arend f. i. h. egész naivul így szól: «Ich wollte noch mehr stuecke von besagten 1511-ten jahre anfueren, wenn nicht durch anschauung des gebundenen Jesu mein zum Zaertigsten mitleiden bewogenes gemüt mir stat jener lauter passionsstücke vorstellete.»

tökélyig jutott. Springer A. (Bilder aus der neueren Kunstgeschichte. Bonn 1867. 197. l.) azt jegyzi meg: hogy Virgil «Arma virumque cano» ismert kezdő versei, mint eposz bevezetése, legkevesbbé sem mulják fölül Dürer képét, mert elbeszélésének hőse erősen jellemző vonásokban lép elénk. Eye A. szerént (Erlaeuter. 18. l.) Dürernek e lapja minden munkái közt a legátgondoltabb és legmélyebben érzett. A művész eszményi felfogása a «fájdalmak férfiát» jelentékeny, symbolikus szentképpé alkotta; s legyen bár az allegoriák ideje meghaladott álláspont, *valamint elhalványultak a jelképek, s magyarázatuk mulékony*, az ki ez alakítást megérteni akarja, annak Dürer álláspontjáig kell emelkedni. Ha t. olvasóink türelmét edzeni hatalmunkban állana, úgy annak értelmét mi e képben csodásan elénk tárul, theologikus magyarázattal elemeznők, ettől azonban megkiméljük, elkerülvén mind azt mi képünk megértéséhez feltétlenül nem szükséges.

Dürer a töviskoronázott Krisztust háromsugaras nimbuszszal köríti, a mint ülvén, fejét jobb kezébe hajtja, nagy fájdalommal az emberi nem bünei fölött, mégis telve irgalommal azok iránt, kikért a megváltás munkáját elvállalta és emberré lőn. Sz. Pál szavainak közvetlenségével (Gal. 3, 1.) ki szerént «úgy szemeink elé iratott Jézus Krisztus, mintha közöttönk feszíttetett volna meg»; magába mélyedt arczáról pedig ama (Zsid. 6, 6.) komoly intelem szól: hogy az Isten fiát újra fel ne feszítsék és gunyolják. A természet jelenségeit, építészi * és más dolgokat, általában mindazt, mi által a külső érzék a lélek beléletét szemlélheti, előre kiszámított elhatározással mellőzte. Kimeríthetetlen levén az Isten-ember csodálatos és megfoghatatlan szenvedéseinek alakokban gazdag fogalmazása, rajzolása és festése, itt mégis az üdvözítő cselekedetei hogyan-mikéntjének előadásától tartózkodik, csak egyetlen alakban engedvén a figyelmes szemlélőnek az isteni erő és emberi szenvedés eposzába pillantani. **

* Marc Anton (B. 584, 1.) az üdvözítő alakját egy renaissance kapu alá állította, melyről egy üres felirattábla zsinórokon lóg alá.

** Messmer J. A. Dürer kis passiójának czímlapja felől szólván (Mitth. der Centr. Com. Wien. 1861. VI, 218.), ennek külső motivuma mellett állapodik meg, és az ülés nyugalmából indulva ki, távol eső történelmi adatok mesterkélt elővonszolásával akarja a compositió művészi oldalát feltüntetni.

Dürer «fájdalmak férfia» az idő hosszú során népszerü szent-kép maradt, mert a nép megértette alakját. Nálunk és a külföld hegyvidékein, országos és mezei utakon, hegyeken úgy mint a völgyekben, mindenütt Dürer eme hasonlíthatlanul szép fogalmazásának utánzásaival találkozunk, gyakorta Jeremiás siralmainak következő verseit olvashatván alatta: «Oh ti mindnyáján, kik átmentek az uton, figyelmezzetek és lássátok, ha vagyon-e fájdalom, mint az én fájdalmam» (1, 12.) Jézusnak ezen, az egész világot felrázó fájdalmára gondolt Chelidonius B. midőn a czímlap számára föliratkép a fenidézett verseket készítette.*

A kézrajzokra térvén át, előre kell bocsátanunk azon átalános észrevételt: hogy ez azon tér, melyen Dürer művészi fejlődésének menetét megismerhetjük, s képződési körének történelmi valamint æsthetikai méltatása mellett teljes figyelmünkre érdemes. Be kell azonban vallanunk, hogy a manap előttünk fekvő anyag hiányos volta mellett, még nem juthattunk oly helyzetbe, hogy kedvencz művészünk fejlődését biztos léptekkel követhetnők. Tagadhatatlan hogy az ide vonatkozó kiegészítő buvárlatok Heller ideje óta lassú léptekkel haladnak, különösen a Dürer festette képek kritikailag történelmi megitélését nézve, hiányzik minden biztos utmutatás, habár Hausmann és Thausing sokat kutatt és fáradoztak.

A tárgyunkat ábrázoló Dürer-féle kézrajzok közül eddigelé következők ismertetnek. Az Imhoff gyüjteményben 1588. két «Ecce homo» «gargnet» volt. (Heller II, 1, Dürer's Zeichnungen, Gemælde, plastische Arbeiten. Bamberg. 1827. 79. l.) Sandrart Joakim 1679. (Akad. II. H. Th. II, 89.) azt állítja, hogy műtermében lett volna a világhirű Dürer kézrajzai közül egy «Ecce homo», mit schmerzhaften Angesicht, fleissig mit schwarzer Kreide gezeichnet». A Heller-féle bambergi gyüjteményben volt (75. 76. sz. m. f. i. 33. l.) egy eredetére nézve

* Chelidonius Ben. benedekrendü szerzetes 1515-ben a nürnbergi szent Egyedről czímzett zárdának tagja vala, később a Miasszonyunkról czímzett bécsi «Schotten» apát. M. Denis die Merkwürdigkeiten der garellischen Bibliothek (Wien 1780. 567. 8. l.) munkájában pontos adatokat nyújt felőle. Wiens Buchdruckergeschichte u. o. 1782. 2012. l. — Aschbach J. die Wiener Universität und ihre Humanisten im Zeitalter K. Max. I. Wien. 1877. 82. 250. 369. l. megemlékezik felőle, anélkül hogy a szorgalmas Denis adatait eléggé figyelembe vette volna.

kétes «Ecce homo» összekötött kezekkel, s mellette volt egy más hasonló tárgyú «mit vieler Einsicht und grossen Geist» készült tollrajz tanulmány. A berlini királyi rézmetszettárban van egy névjegygyel ellátott «Ecce homo» tollrajza: itt Krisztus, Mária és János alakjai között mennyezet alatt ül, melyet 15 férfiu tart. Továbbá látható itt egy töviskoronázott Krisztusfő, aranyn al áttört zöld mezőben, névjegygyel 1510-ről keltezve. (Hausmann B., A. Dürer's Kupf. Rad. Holzs. Zeichn. 116—7. lapokon.) A dresdai rézmetszetgyüjtemény egy 1510-ről rajzolt «Ecce homo» képét őrzi, melyet Grüner fényképezett s közkézre bocsátott. (Eye, Leben Dürer's 327.) Dauthe J. C. Fr. Lipcsében 1817-ben egy tollrajz birtokában volt, mely az ostorozott üdvözítőt ábrázolta. (Heller, II, 1. 47. l.) Legujabban a berlini rézgyüjtemény egy Krisztust mint fájdalmak férfiát bolt alatt állva ábrázoló vázlatrajzot szerzett. (Izsa. után 63, 2. Lásd: Katalog einer Ausstellung von Zeichnungen alter Meister im Kupferstich-Cabinet. Berl. 1881. 5. l. 2. sz.) Az erlangeni egyetem könyvtárának Dürer rajzai közt egy aquarelle fordul elő: az ülő «Ecce homo»; 1614-ben Krüger Th. Nürnbergben metszette. (Hausmann m. f. i. 127. l. Heller II, 2. sz. 2260. 843. l.) A British Museum printroom-ja, egy töviskoronázott, szemeit égre emelő Krisztusfőnek van birtokában, 1503. évszámmal ellátva, e fölirattal «während Krankheit gez.» (Hausmann, R. Naumann's Archiv fuer die zeichn. Kuenste. Leipzig. 1858. IV, 36.) Silberrad I. G. a néhai buzgó műbarát egy szürke alapra rajzolt «Ecce homo» birtokában volt, mely később a Nagler-féle gyüjteménybe Berlinbe jutott. (Heller m. f. i. 91. l.) 1793-ik év september havában Frauenholz J. Fr. a Welser-féle nürnbergi gyüjteményből egy «Ecce homo» képet 5247. sz. a. (Cat. IV. 396.) 166 frtért árusított el; a következő 5248. számot, a töviskoronázott üdvözítőt, az Albertina 275 forint 30 krért vásárolta meg. A Caylus kabinetben szintén látható volt a megkötözött Krisztus, (R. Weigel, Die Werke der Maler in ihren Handzeichnungen. Leipz. 1665. 192. l.) A weimari képtárban két nagy szorgalommal kidolgozott «Ecce homo» rajznak kell lennie. (Heller, m. f. i. 95. l.) A bécsi Albertinának kiváló kincsei közé tartozik Krisztus kiállítása az úgy nevezett *zöld* passióban. (Braun. Fényk. 553. sz.) A herczeg Eszterházy képtár kézrajzgyüjteménye 1827-ben egy

DÜRER A. TANULMÁNY AZ ECCE HOMO-HOZ (B. 20.)

DANKÓ JÓZSEF GYŰJTEMÉNYÉBEN.

1522-ről keltezett s névjegygyel ellátott «Ecce homo» példányt mutatott fel. (Heller, m. f. i. 122. l.) Ezen évről birtak még kézrajzokat Birkenstock J. M. mübarát, és Lefevre F. az Albertina felügyelője. (Heller, m. f. i. 120 — 132. l.)

Dürernek egy részben ecsettel kidolgozott, 17 cm. magas, 10 cm. 4 mm. széles tollrajzát birom. Tárgya a «fájdalmak férfia». Ezen erős, egymástól 3 cmt-nyire eső, sodronyvonalakkal, valamint széles tojásdad körbe foglalt szokatlan kigyó alakú víznyomattal ellátott merített papirra rajzolt kép tüzetes leirását pótolja annak ide mellékelt másolata, hozzácsatoltatván a rézbe metszett B. 20. czinkographiája is, mert Dürer e compositióját, mint azt már fenebb említettük, rézbe metszette, azonban tollrajzunk minden elfogulatlan biráló előtt felötleni kell.

Napjainkban egy eddig ismeretlen Dürerrajz-lelet méltán ébreszt kételyeket, és e tagadásnak ép úgy meg van jogosultsága, mint az állításnak. Oly esetben tehát, hol biztos adatok hiányában a mü eredetéről számot adni nem lehet, a kétely megoldásának kulcsa lelkiismeretes összehasonlításban fekszik, ugyanazon mesternek más, minden kételyen fölül álló, hiteles kézrajzával, mely munkánál azonban a müvésznek nemcsak előnyei hanem gyengei is figyelembe veendők. Nem egy izben volt alkalmunk tanulmányozni a legnevezetesebb nyilvános gyüjtemények Dürer-kézrajzait, mindazáltal birálatunk biztosságára, vagy érvényére nézve, szivesen engedünk másnak, csupán azt vevén bizonyításunk alapjául, mi indokaink tárgyilagos folyományából következik; hisz a régi mesterek kézrajzainak legkitünőbb ismerői is nem egy alkalomnál tévedésbe estek.

A kérdéses rajz teljes benyomása valódisága mellett szól, s a compositióban Dürer névjegye mellett mintegy sajátos kézirása nyilatkozik, egészben véve, a mesterhez érdemes kezelésből. A «fájdalmak férfiának» alakján nemcsak a legegyszerübb természetesség ömlik el, hanem a mellékes dolgokban is jól kiszámított és sikerült öszhang uralkodik. Ha ezt a metszettel egybevetjük, tapasztalni fogjuk: hogy Krisztus a rajzban sokkal finomabban van érezve, söt kidolgozása is szorgalmasabb, amiben pedig a metszet eltér tőle, az kirivóan roszabb. Ugyanis az alak itt nyugtalanabb és kevésbbé arányos, részleteiben pe-

dig, hátrafelé hajló bal karja merev, jobb lába durva, térde sem domborul ki eléggé, míg jobbja nélkülözi az erőt és hatást. Mondhatlanúl sikerültebb ennél a rajz, nézve kivált a ruházatot és más részleteket is. Nem tehető fel az sem, hogy valamely másoló az ábrát az eredetinél (a metszet 10 cm. 4 mm. magas, 7 cm. széles) nagyobb méretekben dolgozza ki. Önkényt értetik: hogy a szakértőknek efölötti itélete elé nagy érdeklődéssel nézünk.

Rövidebbre foghatjuk értekezésünket Dürernek a «fájdalmak férfiát» tárgyazó festményei felett. Az eddig ismert, de többnyire kétes művek következők. Az augsburgi városházán őriztetett 1822-ben egy Dürernek tulajdonított «Ecce homo». (Heller, II. 1. 138. l.). A Hopfeld-féle gyüjteményben Boroszlóban található volt 1741-ben szintén egy «Ecce homo» 1512-ik évről keltezve. (Heller, m. f. i. 150. l.) A brémai műcsarnok szerencsés egy 1514-ik évről keltezett, valódi és jól megőrzött «Ecce homo» képet Dürer kezétől felmutatni. 1514-ben Burtin-nél Brüsselben állítólag egy hasonló tárgyú képe találtatott. Az egykoron Drezdában és Flórenczben kiállított Dürer-féle «Ecce homo» képek pedig már régen eltüntek. Heller (1805. 1822. 170. l.) a Wendelstadt-féle frankfurti gyüjteménynek egy képét, mely a «fájdalmak férfiát» ábrázolja, és egy másikat a göttingen-i egyetemi képtárból mint fínom és szorgalmasan kezelt munkát, említi fel. Josch Linczben egy 1512-ik évről keltezett névjegygyel ellátott, és az egykoron ismeretes Pirkheimer Charitas apácza-fejedelemasszonynak ajánlva volt «Ecce homo» birtokában vala. (Heller, 186. l.) Thausing szerént a Dogepalota, nemkülönben a milanói Casa Trivulzi «Ecce homo» képei Dürer műveinek sorozatából törlendők lennének. (Dürer, 271. l. 1. sz.) Nürnbergben, hol az idősb Imhof H. egy kis «Ecce homo» képet őrzött, Praun (Catal. 90. sz. 11. l.) a kis passió ábrázolását vászon alapon olajba festette. A Móricz-kápolna Dürernek tulajdonított «szenvedő Krisztusa», hamisítvány. (Eye, m. f. i. 405. l.) Alig lehetett hitelesebb a Zappi L. M. által 1821-ben Rómában fölfedezett «Ecce Homo» kép, melynek árát csinos kerekszámban 1500 frtra tűzték. (Heller, m. f. i. 241. l.) A napokban tünt fel egy mainzi ódondásznál «Schmerzensantlitz des Erlösers mit der Dornenkrone» Dürer névjegyével és az 1505-iki évszámmal. E kép Veit Ph. (†1877.)

hagyatékából került ide, azelőtt pedig a sachsenhauseni német urakházának majnai Frankfurtban képezte tulajdonát. (Allg. Zeit. 1881. 69. sz. 1008. l.) Végre meg kell még emlékeznünk a Dürer festette Pietá-ról a donatorral. Zahn (Jahrbücher für Kunstwissenschaft. Leipzig. 1868. 11. l.) a British-Muzeum Dürer kéziratai közt (III. 73. l.) egy munka-megrendelést talált, melyet gyorsan lemásolt s mit mi itt átveszünk: «Xps soll in der Kaltr. sten, Maria soll zw der rechten seiten stan, dy engell zw der linken seiten, der Korher for Maria kniet, petrus unden.» Lippmann innen kiindulva a berlini metszettárban őrzött, itt fennebb említett kézrajzra nézve azt tartja: hogy ez lett légyen az imént említett «Chorherr» által megrendelt kép vázlatrajza, de hozzáadja egyszersmind, elkészítette-e Dürer és ezután, megrendelt munkáját nyilt kérdés marad.

Ha Dürer sikereire tekintünk, fel fog ötleni, hogy magas tehetségeit nem találhatjuk a szellemével rokon monumentalis festészet terén oly eredménynyel, mely Olaszhon vele egykorú cinquecentistáinak nagyszabásu alkotásaihoz egyenlő joggal lehetne sorozható; mindamellett ha ezeknek és Dürernek befolyását az utókorra tekintetbe veszszük, az olaszoknak minden nagyszerűségök mellett is be kell vallanunk: mikép Dürer conceptióinak, réz- és fametszeteiben, a következő századok müvészetére kiható befolyása amazokét meszsze meghaladja. Ez azon tér, hol müvészetével a képzeletet és kedélyt megragadva, maradandó becsü műveket alkotott. A paloták és kunyhók, az iskola és család néma szentbeszéde lett az ő «fájdalmak férfiának» fenséges alakja, minden időn keresztül népszerű és szívet emelő.

Dankó József.

Az országos képtár rajzgyüjteménye tanulmányozásakor az olasz osztályban, a meg nem határozott lapok között találtam a kis rajzot, melyet itt eredeti nagyságban közlök. Első pillantásra mindjárt Dürer-t juttatta eszembe s az összehasonlítás meggyőzött, hogy az 1512-iki összekötött kezü Ecce homo-t ábrázoló rézmetszet tanulmánya fekszik előttem; az arcz, a fej, nyak és felső test tartása, a jobb vállról lelógó köpönyeg megegyeznek

DÜRER A. ECCE HOMO. BARTSCH 21.

DÜRER A. TOLLRAJZ.
TANULMÁNY 1512. ECCE HOMOHOZ. ORSZ. KÉPTÁR.

a rajzon s a metszeten. Eltéréseket mellékes dolgokban észlelünk: a rézmetszeten egy fát látunk tiszta égen s Krisztus feje körül három felé sugárzó szentfényt, a rajzon dombos tájék képezi a háttért, a szentfény pedig hiányzik. Dankó úr érdekes czikkéhez, mely épen Dürer Ecce homo-ival foglalkozik, kiegészítésül csatolom a metszetet s a rajzot, mely Dürer rajzainak lajstromát egy eddigelé ismeretlennel szaporítja. *Pulszky Károly.*

HAZAI ADATOK AZ ARCHAEOLOGIÁHOZ.

(Emlékek és leletek.) *Népvándorláskori telep Csallóközben.* 1876 elején Csallóközben az árvíz rendkívüli mérvet öltött, romboló hatása többféleképen nyilvánult, a dunai védtöltéseket és zsilipeket megrongálta, sok helyen az épületeket ledöntötte, a vetéseket kimosta, néhol az árkokat betemette, máshol a termőföldet elsodorván, örvényt kotrott vagy teknős völgyet hagyott maga után. Ez utóbbi eset történt saját ekeli birtokom déli végében is. A legrövidebb út, mely Ekelből Ócsára visz, Ekeltől nyugatra negyedórai távolban az ócsai Érikertek déli végénél szeli át a Szántó-ért, mely itt északdéli irányban halad. Az ekeli út és Szántó-ér érintkezési pontjától 240 méter

távolban, délfelé, utóbbinak keleti partján terül földbirtokom azon része, hol az árvíz a termőföld felszínét elsodorván, azt a Szántó-érbe seperte. Az így alakult völgyeletben 140 méter hosszú, 40 méter széles területen, tömérdek csont és cseréptöredék borította a felszínt, itt-ott nehány lépés távolban egymástól kisebb-nagyobb terjedelmű hamu és égettföld keverékű vörösesbarna foltok mutatkoztak s ily helyeken a csont és cseréptöredék is bővebben fordult elő. A csontok nagyobb emlősállatok csontjai, melyek itt eledelül voltak fölhasználva, bizonyítni látszik ezt ama körülmény is, hogy a csontok kisebb darabokra voltak tördelve s némely darabon az égés nyomai is észlelhetők. Tanulmányozás végett összegyüjtöttem ezekből 1 koponya, 1 szarv, 6 áll, 2 csigolya, 1 borda, 1 lapoczka, 6 szárcsonttöredéket és 9 fogat. A cserepek régi agyagedények durva töredékei, ilyeneket százszámra szedtem össze, hogy megkisértsem az összeállítást de a darabok apró volta és hiányossága miatt az nem sikerült, azonban e töredékek úgy anyagukra, mint diszítési motivumaikra nézve igen változatosak és érdekesek lévén, leirok közülök néhányat a következőkben.

1. Szabadkézzel idomított durva kerekalakú csészének felerésze, magasságá 6 és fél cm. oldala 11 és fél cm. szélesre öblösödik s 4 és fél centiméter átmérőjü kerek talpba fut össze; egy füllel volt ellátva melynek — mint a törés helyén látszik — szélessége 2 cm. vastagsága 9 mm. volt, karimája kissé kihajló és síma, oldalát szakadatlanul körülfutó csavarszerű bordázat ékesíti, falazatának középvastagsága 6 mm. anyaga rosszul égetett vagy inkább csak szárított, igen apró homokkeverékű szürkésfekete agyag, felülete kívül-belül grafittal van fényesítve. Hasonló a somlyói leletben is fordult elő.

2. Szabadkézzel idomított kerekalakú durva kis csésze, magassága 3 cm. átmérője karimájánál 7 cm., élesen kiszögelő oldala alul fölgömbalakulag fut össze, hol 18 mm. átmérőjű kerek csekély behorpadás képezi a csésze fenekét, füle egy volt, de letörött, szélessége 14 mm. vastagsága 3 mm., karimája kissé kifelé hajlik és síma, falazatának középvastagsága 4 mm. anyaga rosszul égetett homokkeverékű szürkésfekete agyag, felülete kívül-belül máztalan és diszítetlen. Az egész leletben ez a legépebb gölöncsérmű, csupán füle és kissé a karimája van letöredezve. Hasonló a somlyói leletben is fordult elő.

3. Egy durva kis bögrének negyed része: egész magassága 8 cm. nyaka 2 cm. magas s ezt csekély hajlatú síma karima szegélyezi, öblös oldala 4 és fél cm. átmérőjű kerek talpba fut, falának középvastagsága 5 mm., anyaga homokos, szürkésfekete, rosszul égetett agyag, felülete máztalan és diszítetlen.

4. Egy 7 mm. vastag falazatú edénytöredék 18 mm. széles, 5 mm. vastag füllel ellátva, anyaga mint az előbbié, máz és diszítmény nélkül.

5. Egy nagyobb öblöny töredéke, melynek 4 és fél cm. magas nyaka felül kissé kihajló síma karimát képez, közvetlen a nyak alatt diszes szalag fut körül, mely áll három vízszintesen körülfutó félhen-

ger pálczatagból s ezek közé beosztott két sor lánczbenyomatból; anyaga homokkal és apró kavicscsal kevert szürkésfekete agyag, felülete kívül grafittal fényesített, belül fénytelen, falának vastagsága 4—8 mm. közt változik.

6. Homokkeverékű szürkésfekete agyag edénytöredék falának vastagsága 7 mm., belül fénytelen kívül grafittal fenyesített, felületét párhuzamos vékony karczolatokból képezett, egymást szelő, szalagok ékesítik.

7. Fínom keverékű fekete agyag edénytöredék, függélyesen álló 1 cm. magas nyakát vékony hengerded karima szegélyezi, falának vastagsága 3 mm. kívül-belül grafittal van fényesítve, külső felületét rendetlen sorokban apró tojásdad behorpadások ékesítik.

8. Grafittal fenyesített fekete agyag edénytöredék, a karimát az oldaltól vízszintesen körülfutó síma pálczatag választja el, az oldal falazata gyenge hullámzatosságot mutat, középvastagsága 5 mm.

9. Apró, kavicsos homokkeverékű, fekete agyag edénytöredék, falának vastagsága 5 mm., felülete síma, grafittal fényesített.

10. Apró lyukú szűrőedény darabja, falának vastagsága 6 mm., anyaga homokkeverékü fekete agyag, felülete egészen be van vonva szilárd földkéreggel. Hasonló a szegedi leletben is fordult elő.

11. Kívül-belül grafitmázzal bevont síma edénytöredék, falának vastagsága 4 mm., anyaga homokkal és aprókavicscsal kevert, rosszúl égetett barna agyag.

12. Fínomabb homokkeverékű, rosszúl égetett, barna agyag edénytöredék, falának vastagsága 4—8 mm. közt változik, felülete diszítetlen, kívül-belül grafittal fényesített.

13. Durva, kavicsos homokkeverékű, barna agyag edénytöredék, falának vastagsága 8—11 mm. közt váltakozik, külső felülete göröngyös, durván grafitozott s három sor apró háromszög benyomattal diszített.

14. Homokkal és apró kavicsszemcsékkel kevert, fekete agyag edénytöredék, falvastasága 6 mm., fénytelen felülete egy-egy központtól távolodó, bekarczolt, többszörös negyedívalakú diszítést mutat, mely az egész felületet halpikkelyszerűleg borítja.

15. Diszítési motivumra nézve az előbbihez tökéletesen hasonlító edénytöredék, de ennek anyaga sokkal durvább kavicskeverékű fekete agyag, falvastagsága 14 mm.

16. Kavicskeverékű szürke agyag edénytöredék, falvastagsága 9 mm. felülete egyenetlen, külseje kevéssé fényesített s egymás fölötti kajszasorokban futó, bekarczolt, többszörös ívalakú diszítést mutat. E diszítési motivumot illetőleg, analogia a szegedi leletben található.

17. Kavicsos homokkeverékű, fekete agyag edénytöredék, fala 7 mm. vastag, felülete fénytelen, külsejét egyenes sorokban párhuzamos, rövid bevagdalások ékesítik.

18. Fínomabb homokkeverékű agyagedény töredéke, melynek

külső és belső felülete téglavörös, közepe fekete, külseje fényesített, falának középvastagsága 14 mm.

19. Durvább kovaszemcsés feketeagyag edénytöredék, felülete kívül fényes téglavörös, belül fénytelen fekete, falvastagsága 1 cm.

20. Fínomabb homokkeverékű agyagedény töredéke, 1 cm. vastag falazatának belseje fekete, felülete kívül-belül barna és grafittal fényesített.

21. Igen durva, nagy edény töredéke, anyaga rosszul égetett, homokos, szürke agyag, 12 mm. vastag falának felülete belül szürke, kívül téglavörös, külsejét sűrűn egymásra következő, igen durva, egyenes bekarczolások borítják.

22. Egy durva nagy edény nyakrészletes anyaga, falvastagsága, és színe mint az előbbié, laposra metszett, karimájának széle kiszögelő csűcsösödést mutat.

23. Durva nagy edény nyakrészlete, anyaga, falvastagsága mint 21. számé, törése mindkét szélén barna, belsejében szürke színt mutat, karimájának kissé kihajló széle durva benyomkodásokkal van czifrázva.

24. Igen durva edénytöredék, anyaga rosszúl égetett, kovaszemcsés szürke agyag, melynek külseje téglavörös, falának vastagsága 12 mm., felületéről ujjnyi széles pártázat emelkedik, mely ujjak durva benyomkodásával van czifrázva.

25. Durva fedő darabja, anyaga rosszúl égetett, homokos agyag, törése mindkét szélén téglavörös, közepén szürke színt mutat.

26. Durva fekete agyag edénytöredék, külseje téglavörös, 6 cm. hosszú, 2 cm. széles dudorodást mutat.

27. Fekete agyag edénydarab, 3 cm. hosszú, 2 cm. széles dudorodással.

28. Barna agyag edénydarab, 2 cm. széles, 7 mm. vastag füllel, felülete síma, grafittal fényesített.

29. Durva fekete agyag edénydarab, 3 és fél cm. széles 1. cm. vastag füllel.

30. Szürke agyag edénydarabka, keresztben átfúrt dudorodással.

31. Tégla színű agyag edénydarabka, hosszában átfúrt dudorodással.

32. Fekete agyag könyökalakú lapos edényfül grafittal fényesítve. — Ugyancsak a felszínen szétszórt cserepek és csontok között találtam 20 kisebb-nagyobb gömbölyded meg szögletes kavics- és kődarabot, diónagyságtól ököl nagyságig, 3 békateknőt egészben s kettőnek töredékét és 1 obszidiák töredéket. — Ily eredmény után felismerve a telep régészeti fontosságát, jónak láttam azt behatóan átkutatni. Az itteni ásatásom eredményét következőkben jegyeztem föl:

A Szántó-ér partjától keletfelé 52 méter távolban terült az 1-ső vörösesbarna folt, melynek hamu és égettföld keverékű anyagát egész terjedelmében kiásattam s az így támadt űr egy négyszögletes gödör alakját mutatta, melynek mélysége 60 cm., hossza 3·80 m., szélessége

2·30 m. volt, fenekét természetes sárga agyag képezte, melyen a tűz vöröses foltot hagyott. E gödörben a hamu és földkeverék között számos kisebb darabra tördelt emlősállat csontját találtam s ezekből tanulmányozás végett összeszedtem 6 szár, 3 áll, 2 bordacsont töredéket és 2 fogat. Találtam mintegy 15 gömbölyű és szögletes kavics meg kődarabot, diónagyságtól ököl nagyságig, valamint számos edénytöredéket, melyek között érdekesebbek a következők:

33. Egy fazék részlete, melynek nyaka és kissé kihajló karimája síma, oldalát négy vízszintes, sorban körülfutó, ujjak hegyével eszközölt, kerek benyomkodások ékesítik, alját kúszált vonalakban egymást szelő bekarczolások borítják, anyaga kavicskeverékű, rosszúl égetett, barnaszínű agyag, falának vastagsága 10 mm.

34. Egy fazék nyaktöredéke, kissé kihajló karimájának széle ferde, párhuzamos bevagdalásokat mutat, nyakán ujjak hegyével eszközölt durva benyomkodások egy vízszintes sorban futnak körül, anyaga kavicsos szürkésszínű, rosszúl égetett agyag, falvastagsága 6 mm.

35. Rosszul égetett, barna színű agyag edényke töredéke, grafittal fényesítve, melynek 3 cm. átmérőjű, kerek behorpadása képezte az edényke fenekét, fala 4 mm. vastag.

36. Igen durva, szürkésbarna agyagedény töredéke, a felületből kiemelkedő hullámzatos vonaldíszszel.

A 2. gödör az elsőtől délkeletre 28 méter távolban terült, mélysége 70 cm., hossza 2·50 m., szélessége két m., feneke mint az első gödöré. Tartalma hamu és földkeverék közt szétszórt néhány kövecs, állatcsont és edénytöredék.

A harmadik gödör a 2-tól keletre 6 m. távolban feküdt, mélysége 90 cm., hossza 4 m., szélessége 4 m., feneke mint az első gödöré.

Tartalma hamu és föld közé kevert állatcsontok, — melyek közül összegyüjtöttem 2 szár, 2 borda és egy csigolyacsontot, — továbbá 7 kavics és kődarab, diónagyságtól öKölnagyságig, valamint számos edénytöredék melyek közül legérdekesebbek a következők:

37. Kovaszemcsés, barnaszínű, rosszúl égetett agyag edénytöredék, falának vastagsága 7 mm. felületét egymást szelő függélyes és ferde, durván bekarczolt széles vonalak borítják.

38. Szürkésbarna durva agyagedény töredéke, felületét körömbenyomkodások diszítik.

A 4. gödör a 3-iktól északkeletre 6 méter távolban terült, mélysége 90 cm., hossza 3 m., szélessége 2 m., feneke mint az első gödöré. Tartalma mint a 2. gödöré.

Az 5. gödör a 4-iktől délkeletre 5 m. távolban, mélysége 50 cm., hossza 3·50 m., szélessége 2·50 m., feneke mint az első gödöré. Tartalma hamu és égettföld keverék közt szétszórt állatcsontok, ezekből összeszedtem 1 csigolya és 2 állcsonttöredéket, továbbá 2 kisebb kődarab és sok edénytöredék, melyek közt legérdekesebb a következő:

39. Igen durva edénytöredék, anyaga rosszúl égetett, kovaszemcsés

szürke agyag, melynek külseje téglavörös; falának vastagsága 12 mm., felületéről ujjnyi széles pártázat emelkedik, mely ujjak durva benyomkodásával van czifrázva.

A 6. gödör az 5-től délkeletre 20 méter távolban esett, mélysége 70 cm., hossza 3·50 m., szélessége 2·50 m., feneke mint a 2. gödöré.

A 7. gödör a 6-iktól keletre 11 méter távolban esett, mélysége 65 cm., hossza 3·50 m., szélessége 2·50 m., feneke mint az első gödöré. Tartalma mint a 2. gödöré.

A 8. gödör a 7-től északkeletre 6 méter távolban feküdt, mélysége 80 cm., hossza 3 m., szélessége 2 m., feneke mint az 1. gödöré. Tartalma mint a 2. gödöré.

A 9. gödör a 3-iktól délre 10 méter távolban esett, itt az árvíz a kulturföldet a gödör tartalmával együtt elsodorta, csupán a sárga agyag fenekén az égés vörös foltja volt látható.

A 10. gödör a 9-iktől délnyugatra 10 méter távolban terült, mélysége 50 cm., hossza 2·50 m., szélessége 2 m., feneke mint 1. gödöré. Tartalma mint a 2 gödöré.

Az első gödörtől keletre pár lépés távolban átlag 20 cm. mélyen a kulturföldben egy az eke által részben már megbolygatott sírt találtam — amennyiben az állcsont egy része kiszakítva a felszínen hevert s az edények szét voltak törve, — a temetkezés puszta földbe történt, koporsónak semmi nyoma sem látszott.

Az emberi csontváz fejjel nyugotnak fordítva, hanyatt fekve, kinyujtott tagokkal, testhez zárt karokkal volt elhelyezve; a koponyát eredeti helyén, de sértett állapotban találtam, a csontváz más részei épek.

A tárgyak melyek a csontváz mellékletét képezték, következők: mellén egy 6 cm. hosszu bronztű, melynek felső vége kis tekercscsé szélesbűl oly módon, mint a népvándorláskori leletekben talált függőknél pl. a nemes-ócsainál (lásd Arch. Ért. XIV. k. LI. táb. 5. sz.) vagy a szécsényiek és letenyeieknél; sajnálatomra a tű feje később letört és elveszett.

Baloldalánál egy hegyes csúcsban végződő, rozsdaemésztett vas tőr, pengéjének hossza 29 cm., legnagyobb szélessége 5 cm., markolata lapos csücskös gombocskában végződik — hasonlólag a nemes-ócsai kardhoz — s ezen szövet maradványai; a penge oldalán pedig a tok famaradványai szemlélhetők. Lábainál durva edények széttört darabjai, melyek anyaguk és diszítményeikre nézve megegyeznek a felszínen és a gödrökben találtakkal pl. a következő (40. sz.): igen durva edénytöredék, anyaga rosszúl égetett kovaszemcsés, szürke agyag, melynek külseje téglavörös, falának vastagsága 12 mm., felületéről ujjnyi széles pártázat emelkedik ujjak durva benyomkodásával; továbbá hat apró kovaszilánk és két lapos fehér gyöngyszem alabastromból.

Mint a gödrök tartalma mutatja, azok a telep lakóinak tűzhelyei voltak; a bennök talált edények főzőedényeik; az állatcsontok pedig a

tápszereikül használt emlősállatok csontjai, melyek között túlszámmal van az ökör, ló, birka és disznócsont.

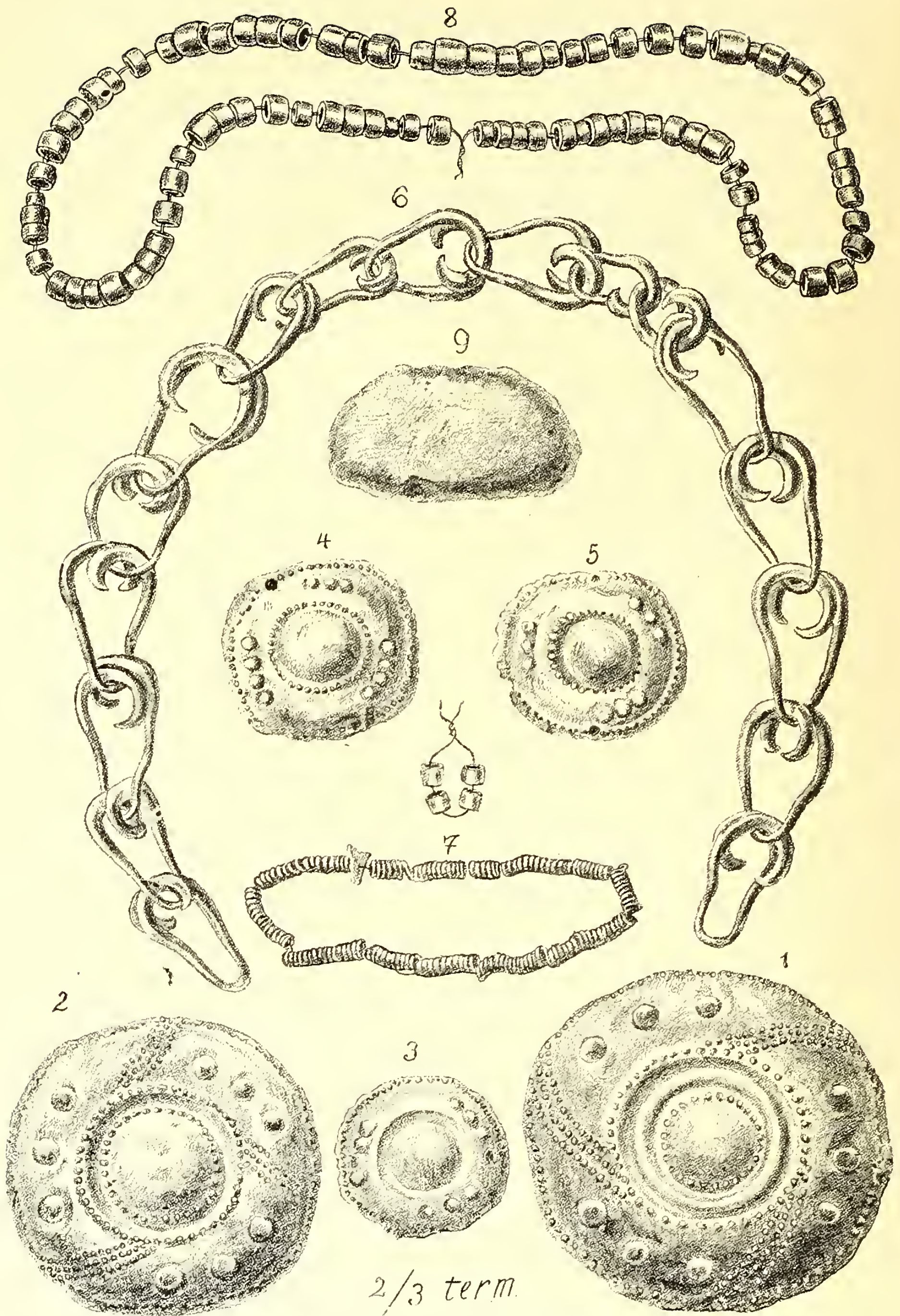
Ily durva főzőedényekben, mint az itteniek — melyek gyakran 10—14 mm. vastag falazattal birnak — a viz csak lassan melegedhetett; valószínű tehát, hogy a kavicsok és kődaraboknak — melyek itt egy gödörből sem hiányoztak — czéljok az lehetett, hogy megtüzesítetvén, az edénybe vettettek, hogy a víz melegedését gyorsítsák. — A sírban lelt kovaszílánkok, úgyhiszem, tűz kigyujtására használtattak.

Ama körülmény, hogy a fölszínen, a tűzhelygödrökben és a sírban talált edények, különösen a 24., 39., 40. számú edénytöredékek, anyagukra, égetésükre és diszítményeikre nézve annyira hasonlók, mintha egy ugyanazon edény részei volnának, igazolja azon föltevést, hogy azok egykorúak, következőleg a temetkezés is egykorú a tűzhelygödrökkel. A sírban vastőr találtatott, tehát a telep edényei is a vaskorba tartoznak, e vastőr, valamint a bronztű is oly tárgyakkal analóg, melyek a népvándorlási kor végéről származnak, tehát az ekeli telep kora is a népvándorlás utolsó századába tehető.

Végh Adorján.

(Aranylelet.) Somogyomon, Kisküküllő vármegyében, a múlt évben oláh földművelők szántásközben egy agyag edényre akadtak, melyet tüstént széttörtek, s mely a m. n. muzeumba került töredék után itélve, nem korongon, de kézből készült elég durva készítmény volt. Az agyag edényben rejlett egy bronz edény, vékony lemezből, melynek alakja a classicus régiség culturájának befolyását mutatja, ezt is széttörték a találók, fėneke hibázik s testének egy része. Ebben csakugyan arany kincs volt elrejtve, jelesen 26 drb. kerék pajzs-alakú díszítmény (phaleræ) három különböző nagyságban, 18 drb. szívalakú arany lánczszem, 13 drb. vékony sodronycsavar, 158 kisebb-nagyobb gyöngyszem, és egy 43 grammot nyomó rög aranyból, ezeken kívül 5 ezüst gyöngyszem. Szily, Kisküküllő vármegye alispánja, közvetitése következtében e tárgyak a m. n. muzeum birtokába kerűltek. Az arany, a mint az erdélyi leleteknél majd mindig tapasztaljuk, nem tiszta, hanem részben ezüsttel van vegyítve, miért színe halavány. Ez azonban nem mesterséges, szándékos előállítás. Nagyágon és Vöröspatakon az arany most is ezüsttel keverve találtatik s ugyanolyan színű, mint az arany régiségek, melyeket e vidéken találunk; a lakók nem foglalkoztak az ezüstnek elválasztásával az aranytól s ékszereiket egyenesen oly aranyból készítették, a minőt a bányából nyertek.

A pajzs alakú díszítmények alakjukra nézve hasonlók egymáshoz, két darab nagyobb. Alakjok a 134. oldalon 1. szám alatti rajzból látható: közepén a domború kerékdudort kivert gyöngysor környezi, ezt körűlveszi egy keskeny domború karima, melyen túl a paizsalakú boglárt kiegészíti a széles domború karima, alól-felűl gyöngysorral; a felsőből hárántékosan az alsóhoz hármas gyöngysorral három vonal, mely

SOMOGYOMI ARANYLELET.

a boglár mezejét három részre osztja, s annak mindegyike ismét három nagyobb kivert gyöngygyel van díszítve; súlyuk 19—1 és 18—9 gramm; a 13 középnagyságu phalera alakja ugyanazon tábla 2-ik számából kivehető: ezeknél elmarad a keskeny domború szalag, a középső két gyöngysor közt, melyek csak egy kis mélyedés által választatnak el egymástól; súlyuk változik 9—3 és 10—9 közt, a legkisebbek közt, melyeket 3., 4. és 5. sz. alatt lerajzolva látunk négy különböző változatot találunk: 1) két gyöngy-körözettel, az egyikkel a karima végén, a másikkal a középső dúdoremelkedés körűl, hol három, hol négy nagyobb gyöngyből álló háromszor visszakerűlő díszítéssel a széles karimán (134. old. 4—5. szám); 2) az alak hasonló az elsőhöz, de a belső gyöngykörözet elmarad; 3) a belső pontkörözet megmarad, de a hármas gyöngy elmarad; 4) mind a belső pontkörözet, mind a hármas dudorok hiányzanak. Ezeknek súlya 4—2, 4—4, 4—5, 4—6, 4—7 gramm, 4 és 3—9. Mindezen huszonhat pajzsalakú díszítmény felűl és alúl közel a karimához, keresztűl van lyukasztva, hogy felvarrathassék, látszik tehát, hogy ruhára alkalmaztatott. Tudjuk, hogy a római katonák ruhájok felett ily phalerákat hálóformában összevarrt szalagokon viseltek kitüntetésűl, sőt, hogy ily phalerák, melyekről De Linas bővebben értekezik,* a késő római császárok ruházatán is fordúlnak elő. A római írók azonban nemcsak a pectorálén említik a phalerákat, hanem a lószerszámnál is. A barbár népek, melyek nem rendelkeztek oly erős házakkal és szekrényekkel, mint mi, aranyukat, melynek becsét ismerték, ékszerekre szokták felhasználni, melyeket személyökön hordhattak és megvédelmezhettek. De ezeket oly alakban szerették készítve látni, mely értékesítésöket is könnyíti. Több író kimutatta már, hogy az ókor barbárjai gyűrűket, karpereczeket, lánczszemeket használtak nemcsak csereeszközűl, de valóságos pénzűl s ezt csakugyan bebizonyítva láttuk több leletnél, melyek hazánkban találtattak: így jelesűl a szigeti leleteknél, mely egész kiterjedésében jutott a muzeumba, hol annak csak egy része vétetett meg, megmérlegelhettük az egyes darabokat s azt találtuk, hogy azoknál is 9 és 10 gramm közt változott a karikák súlya, voltak aztán 18 és 20 grammosok, végre 50 grammosok, mindez mutatja, hogy készítésöknél volt tekintet a súlyra, s hogy a különböző nagyságúaknál volt bizonyos arány, mely különösen megfelel a macedoniai pénzlábnak. Különös, hogy a somogyomi phaleráknál is ugyanez arány uralkodik, itt is találunk 4—5 grammos, azután 9—10 grammos, végre 18—20 grammos díszítésekre, melyek tehát mind a két czélnak megfeleltek, ékszerek is voltak s pénzdarabok is.

Ugyanezt mondhatjuk a szívalakú lánczról, melynek 18 tagja együttesen 167 grammot nyom, alakjok a mellékelt tábla 6. száma alatt látható. Ily alakú aranylánczok gyakran fordúlnak elő hazai leleteinkben

* Orfévrerie mérovingienne, les œuvres de Saint-Éloi, etc. Paris 1864. 105.

és szintén úgy ékszerűl, mint pénzűl használtattak. A 7-ik szám alatt látjuk a sodronycsavarokat, a 8 ik szám alatt az arany gyöngyöket s a 7-ik szám felett a 4 ezüst gyöngyöt, mely annyiban érdekes, hogy a lelet korára némely világot vet. Az ezüstnek elválasztása más fémektől, melyekkel keverve találtatik, már nagyobb tudományt és magasabb culturát tételez fel, mint az arany díszítések, melyeknek anyaga könynyebben ki volt olvasztható az anyakőből, sőt mely hazánkban sokszor termésalakban is fordúl elő. E szerint e lelet nem tartozik a régi bronzkorhoz, mire a bronz edény alakja is vall, sőt bizonyítja, hogy e barbárok összeköttetésben voltak már a civilisáltabb nemzetekkel akár a rómaiakkal, akár a görögökkel, de a lelet korát és nemzetiségét szabatosabban meghatározni nem bírjuk, azt tehát nem tudjuk, vajjon a dákoknak vagy keltáknak tulajdonítsuk, ámbár ez utóbbiak díszítményei közt találkozunk néha hasonló alakokkal, mint a mi leletünknél. A lelet legnagyobb része a muzeum tulajdona, az erdélyi muzeumba és a nagyszebeni Bruckenthal-muzeumba egy-egy boglár a középnagyságúakból, a kisebbek változatából egy-egy lánczszem s gyöngy jutott.

Pulszky Ferencz.

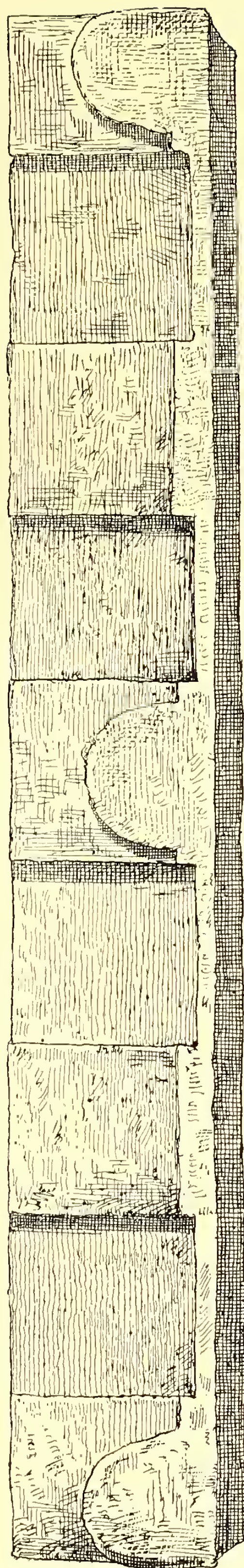
(Emlékek és leletek.) *Római sírok Pannoniában.* Nem gyakori dolog Pannoniában, hogy ugyanegy esztendőben két ép római sírra akadjunk. A múlt év ily ritka, szerencsés esztendő, mert megtörtént, hogy Budán november elején fölbonthattunk egy elzártságában teljesen érintetlen sarkophagot és alig néhány héttel utóbb Felcsuthról hasonlót jelentettek a muzeumnak. Egyik esetben sem lehettem kincsásó, a szerencsében csak annyi a részem, hogy mindkét kincset őrizhetem a muzeumban — azért a szemtanuké a lelet történetének elmondása, reám csak az ismertetés és némi magyarázat terhe nehezül.

I. *Budaujlaki török-utczai lelet.** A lelet körülményeit dr. Tergina Gyula így adja elé: «1880-ik évi november hó 3-án a II. ker. Törökutczában épen Gül-Baba sírja alatt, és a «Gyógyforráshoz» czímzett szállodától 100 lépésnyi távolságra, a Lukács-fürdő közelében, csatornaásás közben a munkások egy római kőkoporsóra bukkantak.

A fővárosi mérnöki hivatal a leletről tudomást szerezvén, dicséretre és követésre méltó gyorsasággal tett a m. n. muzeum igazgatóságának jelentést, úgy hogy a régiségosztályi őr távollétében az igazgatóság engem küldvén ki, már novemb. 4-én megjelenhettem a hely szinén, a hol a koporsót bántatlanúl hagyták addig, míg a muzeumi kiküldött megjelenik.

A kőkoporsó 1·65 cm. mélységnyire volt a földben. Miután az egész kőkoporsót, annak nagy súlya miatt az nap délutánján kiemelni már úgy sem lehetett, felbontatlanúl hagyni pedig az egész éjen nem volt tanácsos, nehogy valaki kirabolja, Havas Sándor és Peccári

* Előadatott a Rég. és Embertani Társ. 1880. évi nov. 28-ki ülésén.

BUDAUJLAKI RÓMAI SÍR.

alkapitány urak jelenlétében hozzáfogtunk a kőlap kiemeléséhez és a sír felbontásához.

A kőkoporsó fedele fölemeltetvén, egészen beláthattunk annak belsejébe, és csakhamar örömmel győződtünk meg arról, hogy itt egy egészen ép és teljesen sértetlen római sírlelettel van dolgunk, a melyben a tárgyak érintetlenek voltak, úgy a mint azok a halott mellé eltemettetése idejében helyeztettek el.

Elkezdettük tehát a sír kitakaritását. A koporsóban mely éjszakról délnek feküdt, a csontváz is ilyen éjszak-déli irányban volt elhelyezve, de a beszivárgó iszapos föld által csak nem egy lábnyi magasságra eltöltve találtuk. Miután tehát a földet rétegenkint gondosan eltakarittattuk, magában a sírban a hulla mellett a következő tárgyakat találtuk elhelyezve. (Lsd. a rajzot 137. old., mely a nyitott koporsót felülről mutatja; oldalt a födél keskenyebb lapja látszik). A hulla fejénél jobb oldalt egy 38 cm. magas 12 cm. átmérőjü kétfülű üvegedény volt, dült helyzetben, ugyan ilyen magasságú és méretű üvegedény volt a sír alsó részében is a váz lábainál jobb és bal felől, de a bal oldali üvegedény mellett még egy 14·5 cm. magas üvegpohár is feküdt. (Lsd a 139. oldalon 1, 2, 3, 5 szám alatt.)

A fej melletti és a sír alsó részének jobb oldalán talált üvegedények épek voltak, valamint az ivópohár is, de a sír alsó részének baloldalán fekvő üvegedény a benyomuló föld által összezuzatott.

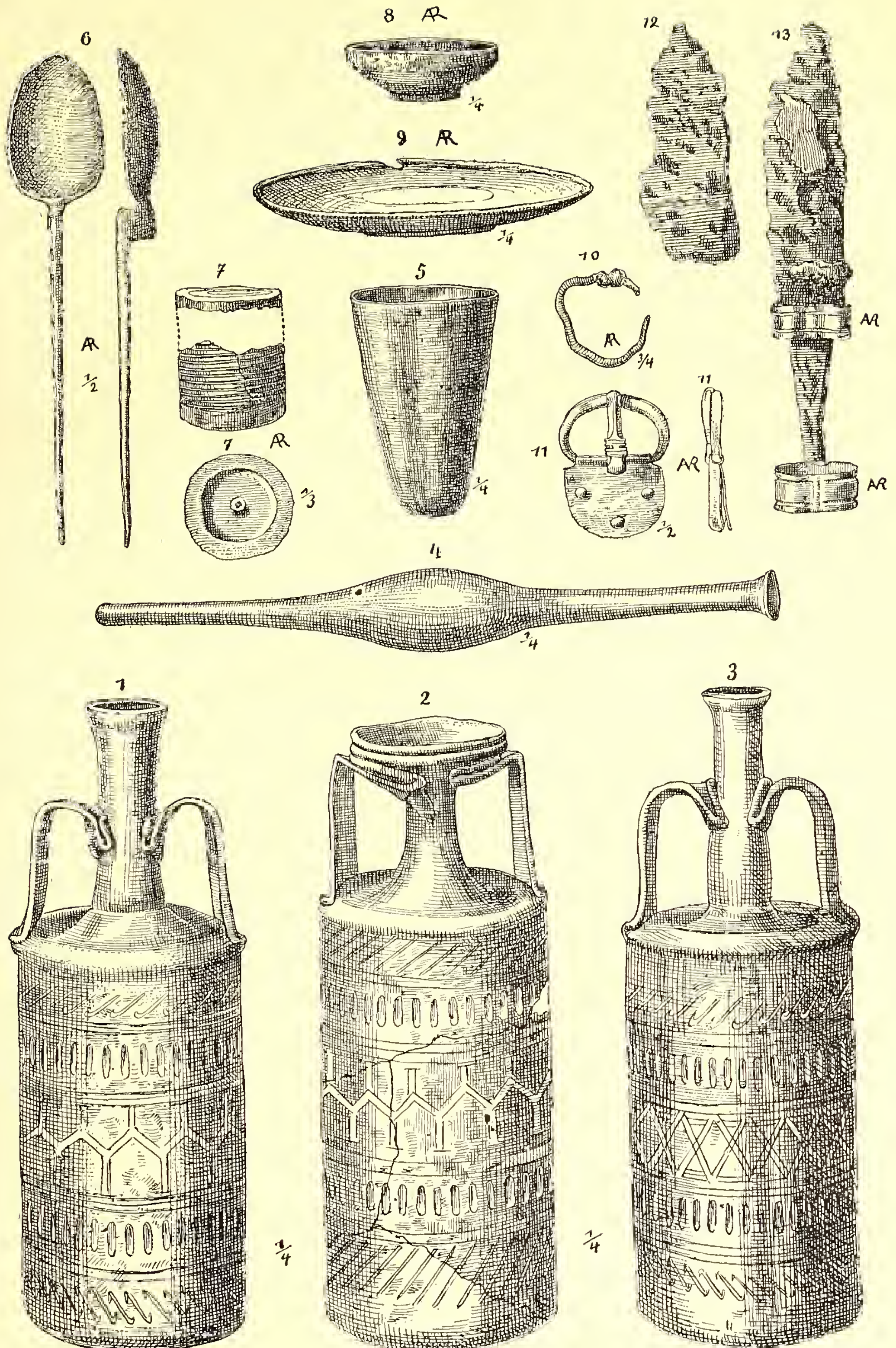
Az összetört részeket azonban az iszapból gondosan kiválogatva, az egyes darabokból sikerült ez üvegedényt is egészen összeállítani és összeragasztani, s azután kitűnt, hogy alakra nézve ez is csaknem egészen egyenlő az előbbiekkel, és csak az edény fülei vannak valamivel durvábban készítve.

A földrétegeket tovább szedve, a csontváz jobb keze mellett egy 12·8 cm. hosszú vaskést találtunk, a melynek pengéje egy 2 cm. széles arany karikával van a nyélhez erősítve, mellette pedig egy 2·1 széles arany karika feküdt, mely minden kétséget kizárólag a késhez tartozik és a kés nyelének zárfoglalatáúl szolgált. (139. oldalon 13. sz. ábra.)

A bal kéz mellett egy 20·7 cm. átmérőjű ezüst tányér egy 8 cm. magas, 9 cm. átm. ezüst csésze és egy 14·5 cm. hosszú ezüst kanál feküdt. (u. o. táblán 9., 8., 6. számú ábrák.)

A hulla dereka táján leltünk egy 12 cm. magas feketés anyagból készült szobrocskát (141. oldalon) és egy bronz dobozt (139. oldalon 7. ábra), a mely porszerű feketés anyagot, talán illatszert tartalmazott. A mell táján egy 38 cm. hosszú vékony, nyakú üvegedény feküdt (u. o. 4. szám); a térdcsont mellett pedig egy arany csat. (u. o. 11. ábra.)

A sír alsó részében a földből még egyes üvegtöredékeket szedtem össze, melyek hihetőleg egy üveg csészének részei voltak, de oly apró darabkákra voltak töredezve, hogy e részecskékből az egész

BUDAUJLAKI RÓMAI SÍRLELET.

edényt, mint ez az előbbinél sikerült, teljes lehetetlen volt összeállítani.

A sírnak kitakarítását este jó későn fejeztük be, a lelt tárgyakat pedig, magát a teljes csontvázat is, mely egy jól kifejlett, erős és magas, 30 éven túli római férfié lehetett, a muzeumba szállítottam.

Másnap, nov. 4-én, az utazásról megjött régiségosztályi őr jelenlétében, magának a koporsónak kiemeléséhez fogtunk hozzá, a mely nagy súlyánál fogva csak is emelő gépek segélyével volt eszközölhető, és még így is egész napi munkát vett igénybe, de este felé ezt a munkát is sikerült bevégezni, a kőkoporsót pedig teljes épségben a muzeum udvarára szállítani.

A kőkoporsó méretei a következők:

Egész magassága 1 m.,

az alsó rész magassága 70 cm.,

az alsó rész hossza 2·20 cm.,

tetejének hossza 2·25 cm.,

az alsó rész szélessége 9·2 cm.,

tetejének szélessége 1·12 cm.,

az oldalfal vastagsága 6 cm.,

a sarkophag áll egyszerű négyszögletű sírládából, és egy mindegyik oldalán 3—3 (összesen 6) félgömb alakú dudorral ellátott háromszögű keresztmetszéssel biró tetőből.

A koporsón a szépen kifaragott mező el van készítve a felirat számára, maga a felirat azonban hiányzik arról.»

Dr. Tergina úrral bizonyára mi többiek is méltán sajnáljuk, hogy a gazdag kincs egykori tulajdonosát nem méltatták utódai arra, hogy nevét a már kisimított mezőbe vésették volna.

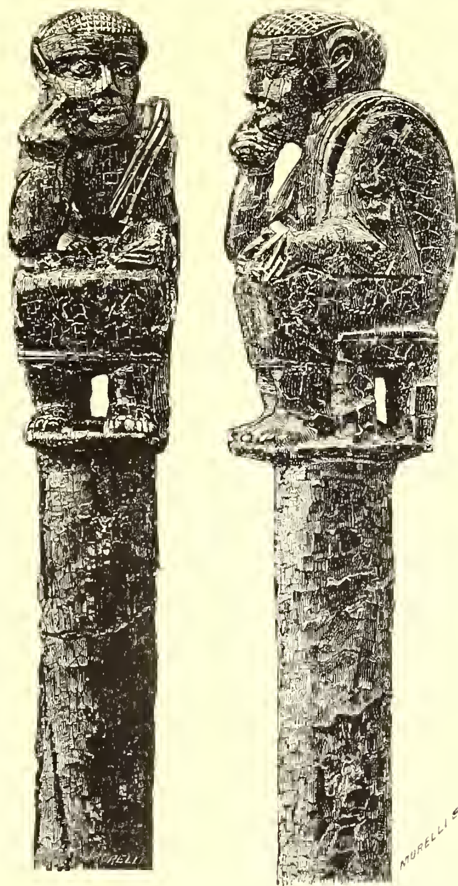
Még is fontosabbnak tartjuk azonban, hogy legalább meg van a kincs, olyan kincs, melynél érdekesebbet római sír azóta, hogy Römerünk 1863-ban felbontotta a Drasche-féle telken lelt híres sarkophagot — a muzeumnak nem jutott.

Ha a csontváz nem hirdetné, hogy férfi volt a sír lakója, a lelt tárgyakból alig sejtenők.

Az aranylemezű, gyönge markolattal ellátott apró vas tőrök (139. oldalon 12., 13. számu ábrák) inkább nő mint férfi kezébe valók, az ezüst karika (10. sz. ábra), a piperés szelencze (7. ábra), a hosszúkás illatszeres üvegedény (4. ábra) szintén nőre vallanak. Mint rendesen történt, a mit a halott életében használt, fegyvert, ékszert, eszközt stb. sírjába raktak. Gazdag, előkelő egyén lehetett, mert a kanál, a csésze és tányér ezüst; arany a szíjcsat, a tőr markolatán a penge tövét övedző szalag s a végső tok. A nagy üvegedények sem kerülhettek ki szegény ember háztartásából; szokatlan nagyságúak és egész felületök vésett ornamentekkel van borítva. Ez üvegedények használatát síremlékekből ismerjük, Rajna melléki domborműves sírtáblákon az ágyon kényelmesen heverő alak lábainál

a háromlábú asztal (tripodium) s az asztal mellett magas, füles, ilyfajta edények állanak a földön, víznek vagy bornak.*

Legérdekesebb az egész leletben egy gagatból** faragott kis szobrocska. Morelli Gusztáv mesteri vésője oly fametszetet készített róla, mely a legszebb külföldi metszetekkel vetélkedik. Természetes nagyságban. Egy öreg ember gondolatokba merülve zsámolyán űl, arczának támasztja jobbja három újját, balkeze pedig nyitott könyvet fog. Feje aránytalanul nagy, szemei düledtek, fülei nagyok és magasan ülnek, haja rövidre van nyírva, törzsökös teste javában meztelen, csak bal válláról csüng alá a köpeny, mely czombjait meg térdeit is takarja. A mint itt előttünk ül az öreg, rómaiaknál szokásos görög nevelőt képzelünk benne. Inkább szolga a mi emberünk, mint philosophus, bár könyve s elmélkedő magatartása is annak sejtethetné, de lényében semmi méltóság. A szobrocska kemény, de fölötte ügyes alakítása még leginkább a chinai régibb elefántcsontgombok genrealakjaira emlékeztet. Csak legvégül említjük, hogy maga az anyag is figyelemre méltó. A régi korból, csak elvétve is, mint ritkaság kerül elő a gagat. Ha megtörténik, hogy egy gyűjteményben — mint voltak pl. a Schaaffhausen-Mertens asszonyéban — néhány gagatgomb, gyöngy, karika, stylus és pálczácska van, társaink a Rajna mellett értekezésekkel ünneplik e ritka eseményt. Szobrocskát ez anyagból semmi európai muzeumban nem láttam és már e nagy ritkaság miatt is sajnálni való, hogy nem maradt teljes épségében. Megártott neki az átmenet a nedves sírból a száraz levegőre, a szén természeténél fogva repedezni kezdett és egy

GAGATSZOBOR A BUDAUJLAKI RÓMAI SÍRBÓL.

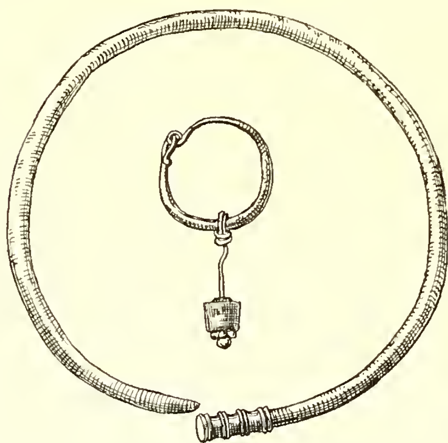
* Jahrb. J. V. f. Rheinlde IX. füzet, VI. tábla és Urlichs «Röm. Grabsteine in Köln» u. o. XXXVI. füzet 1. és 4. tábla.

** Dr. Krenner F. József meghatározása szerint.

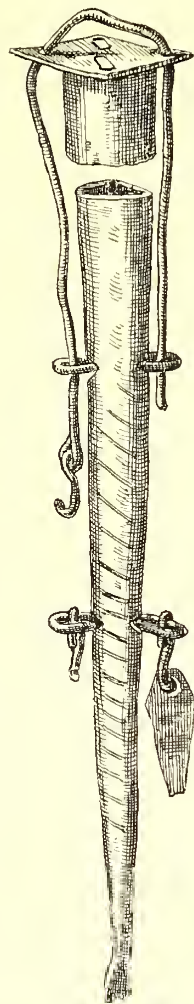
túlbuzgó szakkedvelő el is ejtette, onnan a kagylós törésü csorbulások az egyik oldalán. Most gelatinoldatban áztatva békében ott büszkélkedik osztályom harmadik szobájában. Morelli a mindenféle hiányokat is mesteri kézzel reprodukálta. A kerek pálcza, melynek végét az ülő alak ékíté, csak néhány cent.-rel hosszabb, mint itt rajzban mutatkozik; véglapja egyenetlen s így nem tudni mennyi tört le belőle, hogy minő hosszú lehetett a pálcza és mi volt tulajdonképeni rendeltetése.

Ha végig nézünk a sarkophagon s a benne megőrzött régiségeken, nem találunk bennük támpontot, melyből kiindulva korukat közelebbről meg lehetne állapítani. Legfölebb annyit mondhatni, hogy egész hasonló üvegedényeket a Rajna vidékén harmadik századbeli sírokban találtak s hogy az aranycsat nagyon közel jár azon idomhoz, mely népvándorláskori leletekben maradt fenn. Mint adat az aquincumi topographiához szintén fontos a törökutczai sírlelet, elősegíti a dunamelléki út pontos mepállapítását, a mely, miként utóbb a vízvezetéki csövek lerakásánál működő munkafelügyelőtől megtudtam, csakugyan egész közel a sarkophag mellett vonul el. Állítólag kevés mélységre a mai lóvasúti sínek alatt, alig két-három lábnyira reáakadtak. E sír végre új bizonyíték arra az állításra, hogy a Lukácsfürdő tájékán nem terjedt túl a római város.

b) *A felcsuthi sír.* Múlt évi októberhó 23-án, őszi szántás alkalmával Veisz Mór birtokos földjén kőtáblában ütközött az ekevas. Falun kívül esik a hely, nem messze egy hajdani tótól, közel a malomhoz. Azon a vidéken máskor is találtak már római nyomokat, téglákat s hasonlókat, de útról mely arra tartott volna, nem tudott a birtokos hírt adni. Mégis minden valószínűség szerint arra vonúlt a pannoniai belföldi utak egyike az Óbuda-Csákvári-Aquincum-Florianæ-i út. A sírt négy egyszerű kőtábla alkotta, mely kőlappal volt födve s az így alkotott koporsó alja téglákkal volt kirakva. A 69 cm. széles és 212 cm. hosszú felső kőlapot mintegy 80 cmnyi földréteg borította, melyet az ekevas áthasított. Dicséretre méltó a birtokos óvatossága: személyesen jelen volt a sír felbontásánál és csak így történhetett, hogy a teljesen ép sírleletből a csontvázon kívül, összegyűjthette az egész tartalmat, melyet Szinnyey Otmár úr közbenjárásával kérésemre rögtön a n. muzeumnak küldött. Veisz úr azt mondja, hogy a koporsó

KARPERECZ ÉS FÜLBEVALÓ A FELCSUTHI SÍRBÓL.

hossztengelye éjszakdélnek állott; a halott koponyáját délfelé lelték. A csontváz mellett fölszedett tárgyak nő sírjára vallanak; vannak köztük: aranysodronyú fülbevaló, apró gyöngyszemek aranyból, van bronz karperecz (142-dik oldalon), két bronz gyűrű, egyik nyilt másik zárt, és födeles illatszertartó tok (183-dik oldalon); oda utal végre a fénynyomatban idezárt ékszerszekrény oldala. Kaptuk még egy bronz lemezü csésze töredékét, rozsdás vas pálczákat, sárgás-zöld mázu füles korsót (144. oldalon) és két apró bronz érmet I. Valentinianustól,* melyek a lelet korául a negyedik század első felét állapítják meg. — Miként a budai leletben a kis öreg pædagogus szobrocskája adja meg az egész kincsnek főértékét, úgy itt az ékszerszekrényke, mely egész oldalán domborművekkel van diszítve.

ILLATSZERTARTÓ A FELCSÚTHI SÍRBÓL.

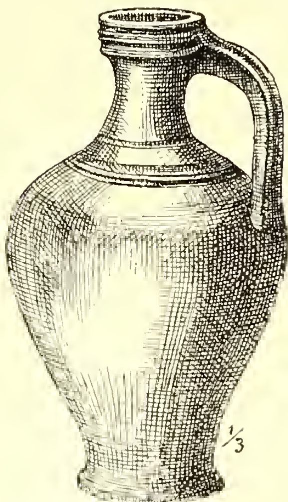
A szekrényke fából van készítve, az alakok bronzpléhből vannak kidomborítva. Mint a kulcslyuk mutatja, megvan a szekrény homlok oldala födelestől, oldalát két sor alak és közepett keskenyebb fries, födelét szintén egy sor alak diszítette; másik három oldalából csak számba vehetetlen töredékek maradtak. Négy egyforma nagyságu kép tölti be az alsó közt. Mindegyik lesbosi kymával van bekeretelve. Az első három alak bacchikus tánczot járó férfi és két nő, az utolsó muzsa. A görbe pásztori bot, mely kezében van, nem eléggé jellemzi a múzsát, az öltözet is a szokásos felső és alsó öltönyből áll, de hogy a tragœdia muzsája legyen, fölötte és mellette kidomborított név MELPOME | NE mutatja. A tánczoló férfiu meztelen, csak chlamys szállong tova bal válláról. Jobbra fordul, de egyuttal visszatekint s így a három elkülönített alak benne csoporttá egyesűl. Kinyújtott kezében a görbe pásztori bot, baljával fogja a kecskebakot, lába alatt a kigyós szekrény (cista mystica), melynek félig emelt födele alól kibúvik a kigyó. A női bacchansok is ily jelző symbolumokkal vannak ellátva. A jobbik fürtöt tart egyik, thyrsust másik kezében, párduczmacska ágaskodik előtte. A vele szemközt lépdelő nő mellett is látunk ily macskaidomu állatot, míg egyik kezében a görbe bot, másik kezében a veder (simpulum).

A felső sorbeli szélső alak, billikomot tartó férfi még szorosan e körhöz csatlakozik. A tulsó végén ismét múzsát látunk, ezuttal határozottabb jellemzéssel, mert kezében van a parókás, víg álarcz,

* Cohen VI. 405. l. 55. sz. — 404. l. 50, sz.

a vígjáték múzsáját jelezve, miként a THALIA felirat is bizonyítja.

A kulcslyuk tájékán csupasz lemezek borítják a fát s ezekre nyilván nem kezdettől fogva voltak a kisebb négyszögű képek reáillesztve. A gyönge bronzkéreg bizonyára már több helyütt rozzant volt, mikor a födél széléről e két kisebb lemezt ide rakták ; a kulcslyuk mellett balra álló lemezen az alak derékáig érő bemetszés legjobban tanuskodik e tatarozási szándékról. A kisebb lemezek tárgyuk szempontjából épúgy, mint stylistikai tekintetben a nagyobb képekkel járnak. A férfialak, mely az öt annyira-mennyire ép képen hol jár, hol lép, hol görbe kürtöt, hol állatot tart, majd meg keresztbe rakott póznán szőlőfürtöket hord s néha a görbe pásztori botot fogja, mind a Bacchus környezetéhez tartozó legény.

RÓMAI MÁZAS KORSÓ A FELCSÚTHI SÍRBÓL.

Ha megvolna a szekrény többi három oldala, nyilván e két előállítási körrel találkoznánk ott is. Meglelnők a múzsákat és bizonyára vele Apollot is, úgy hogy e körből minden oldalra jutna két alak, míg a bacchikus kört hat-hat alak képviselte, tehát összesen huszonnégy, melyek alighanem mindig hármasával voltak csoportosítva s egyikben valószínűleg Bacchusé volt a főhely. A fedél keretfája, melyből két ép oldalunk van — mindegyik 33 cmnyi — bizonyítja a szekrény rendes quadratikus idomát és adja a combinátiókra az alapot E szerint a kisebb lemezekből mind a négy oldalon huszonnyolcz férhetett el és talán nem tévedünk, ha föltesszük, hogy minden oldalon ugyanaz a hét alak szerepelt. Hasonlókép azt vélem, hogy a keskeny állatfries számára is, mely az egész szekrény körűl vonúlt, csak egy minta készült.

Mielőtt a felcsuthi szekrénykét közelebbről méltatnám, két más analog emléket kell említenem. Egyik a Bezerédy Miklós püspök tulajdonában lévő lovasbalatoni szekrény, mely a publicatiót évtizedek óta várja. Dr. Rómer F. Ferencz szíves közléséből tudom, hogy technika, stylus és kor tekintetében teljesen összevág a felcsuthival.

A másik — a pécsi scrinium — régóta ismeretes s ha itt közlöm fénynyomatát, nem azért történik, mert rajza kiadatlan, de mert mindkét kiadásnál tökéletesebb a jelen publicatio. Egyik kiadása 1858-ban a bécsi akadémia közleményeiben foglalt helyt.* A színes kőnyomat ellen az a fő kifogás, hogy még durvább mint az eredeti, IV. századbeli mű.

* Sitzgsber. 57. l.

Apróbb részletekben is van hiány. Hogy csak egyet említsek: a ki rajzolta, a hattyú nyakát nem ismerte föl, a szomszéd mezőben rosszúl oda bigyesztett lemezen. A Beszédes-féle fénynyomaton * csak a szín ellen lehetne formai kifogás, mert a tárgyról hamis fogalmat nyújt. Annál több kifogás van a szerző ellen, ki megfelejtkezett az állatfriessel diszített födélről, a fries egy darabját meghagyta a szekrény oldalán, a harmadik mezőben éktelenkedő töredék hovátartozását nem ismerte föl, pedig ez a második mező jelenetében a hattyút szépen egészíti ki stb. Most a mennyire lehetséges, teljesen kapják olvasóink a pécsi szekrényt és meg van adva a lehetőség, hogy a felcsuthival összehasonlítsák.

Mindkét szekrény gyári munka. Első pillantásra is mindenki felismeri rajtuk, hogy egy időből valók és talán ugyanegy helyen készűltek. A pécsi szekrény kétségkívül a külömbik, mert gazdagabb, tartalmasabb compositiók ékítik. Ha fölteszszük, hogy a másik keskenyebb lapon is három compositió volt s a hosszoldala csak olyan nagy volt, mint a felcsuthié, akkor az előbbi hat mezőhöz még nyolcz csatlakozik, tehát összesen 14 váltakozó jelenet volt a felső soron kidomborítva. Hozzájárul az alsó sorban hasonló arány szerint 26 alak. — Tehát egészben 36 különféle tárgyu mezőt kell föltételeznünk, mely egyenként önállóan terebelve van; minő szegény ehhez képest a felcsuthi (különben is kifoltozott) szekrény, melyen csupán egyes alakok szerepelnek, s azokból is a kisebbek csak két mintával vannak préselve. Változatosabb az állatfries is, mert míg amott hat különböző állatidomból van combinálva az egész sor, emitt csak három állat üldözi egymást; nem is tekintve azt, hogy amott a küzdelem több és változatosabb motivumokra nyújt alkalmat.

Alakítás dolgában nem oly jelentékeny a különbség: mindkét esetben az iparművészet alakítási képességét körülbelől egyformán az aggkor stádiumában találjuk. Ez a stadium nemcsak az életben hasonlít a gyermekkori tehetlenséghez, de a művészetben is. Tényleg azt tapasztaltam, hogy néhány gyakorló művész első pillantásra assyr izlésű, korai műveknek nézte a szekrényeket. Az emberek és állatok mozdulatainak conventionalis feszessége, gyakran hibás arányaik, az öltözet ügyetlen kezelése, nevezetesen a redők schematikus elrendezése, mind e sajátságok az állatfriesek soros idomításával együtt juttatják a néző emlékébe assyriai elemekkel megrakott archaikus görög edények compositióját. A mint azután közelebbről nézzük és a felhasznált motivumokat tekintjük, más a benyomásunk. Sok száz esztendőn át dolgozott rajtuk a művészet, más századokban az ipar is ezerszerte alkalmazta s utóbb mikor a művészet már elhaló félben van, múzsái, tánczoló bacchansai, hősei s hősnői, idealis személyesítései, lóemberei stb. szóval mindazok az egyes alakítások, melyek itt

* Desjardin-Rómer ismeretes művében XIV. táblán 89. sz. a.

is szemünk elé lépnek, a római műhelyben átalánosan használt és önálló, teremtő gondolkodás nélkül utánzott diszítési elemekké válnak. A végső kimerülés nincs messze — még egy század s az antik minták utánzásai keleten ép úgy, mint nyugoton alig élvezhető torzképekké fajulnak.

S ez elhaló iparművészetben mégis mennyi a dicsérni való! E satnya domborművek, mint domborművek minő korrektek! Jobb művészeti epochák vannak, melyek nem képesek különb domborműveket alkotni.

Még dicsérendőbb a technikai ügyesség. Az empaistikát a negyedik keresztény században még oly kitünően birják, mint akár egy vagy kétezer évvel előbb. Tudjuk, hogy a terebelés homerosi technika és tudjuk, hogy a Kypselos ládája e műág egyik ősremeke, mennyi szívósság van tehát ez antik műveltségben, hogy ezer éveken át híven adja nemzedékről nemzedékre technikai ügyességét.

A római imperium körében kevés ornamentalt szekrényke maradt reánk, mint nagy ritkaságokat ír le kettőt a Revue archéologique-ben Longpérier úr.* A szekrények jobb korból valók, mint a mieink — első századbeliek — de távolról sem oly érdekesek, mint akár a felcsuthi, akár a pécsi. Egyszerű lemezekből álló scriniumok gyakoriak, ilyenekre hazánkban is gyakran akadunk; volt Szegeden, Ó-Budán, Szombathelyen és másutt. Végül szükségtelen az ily szekrénykék használatát fejtegetni. Ha nem tudnók síremlékekből, antik frescokból, írók leirásaiból, maga az ékítés mineműsége az alak- és nagyság egyaránt sejtetné rólok, hogy kincstartó ládácskák lehettek.

Hampel.

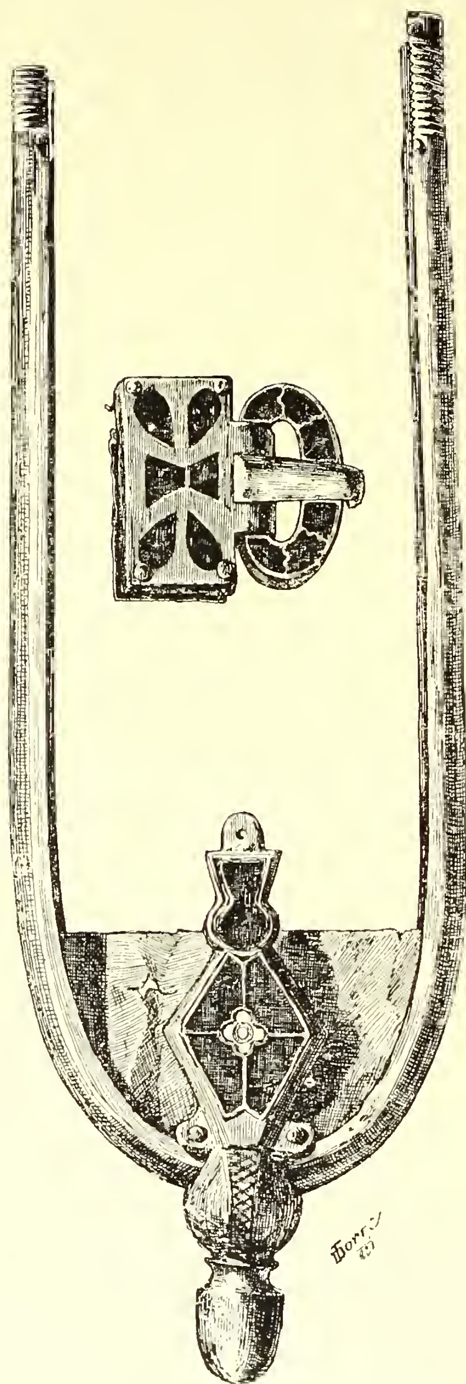
Rekeszes ötvösség Magyarországon. Alig volna érdekesebb kor a művelődés történetére nézve mint az, melyben a barbár pogány népek megtelepedtek a római civilisatió romjain, kikeresztelkedtek s államokat alapítottak, mialatt az új európai nyelvek alakúltak, ha e kornak pontos, részletes történetírói lettek volna. Azonban épen ez időkben hiányzottak a figyelő, lelkiismeretes írók. Jordanesen és Paulus Diaconuson kivűl csak hézagos adatok maradtak fönn a krónikákban, mesés mondák, régi törvények, legfölebb egyes epizódoknak sovány leírásai, melyek nem adják világos képét az időszaknak, a negyedik századtól a tizedikig — sőt nálunk a tizenegyedikig. Fennmaradtak azonban ez időkből rejtett kincsek és számos emlékek sírokban, melyek különösen újabb időkben sok tudóst foglalkoztattak. Az angoloknál megemlítendők Roach Smidt és J. M. Kemble, a francziáknál Abbé Cochet és Charles de Linas, a németeknél különösen L. Lindenschmit, ki most egy nagyobb kritikai munkában e korszak emlékeiből s irodalmi maradványaiból a népvándorlási kor művelődési történelmét kezdi összeállítani. Munkája, czíme után itélve, össze fogja foglalni az összes

* 1868. XVIII. k. XX. t. rajzzal.

német régészetet,* eddig azonban csak az első részének első füzete jelent meg, a merovingi idők régiségeiről. A munka becsét kisebbíti azonban a tudós szerző hazafi érzelme, mely ez idők minden emlékét kizárólag a német fajnak akarja tulajdonítani. Időre nézve I. Childerik frank királynak Tournayben fölfedezett sírját tekinti fölfelé a biztos határkőnek, — csakhogy az abban talált kincseknél e kor aranyművességének jellege már tökéletesen ki van fejlesztve, — a másik határt nála a keresztény vallás által megváltozott temetési formák teszik, melyek a karolingok korában a régi barbár traditiókat az életben és művészetben tökéletesen elenyésztetik. De Linas fölfelé Childeriken túl is vizsgál. Különösen az ötvös mesterségre figyelve, csakugyan sikerült neki ezt keleti, Sassanid emlékekkel szerves összeköttetésbe hozni, s ez újabb, a klassikus régitől és byzanti folytatásától eltérő, műizlés irányát keletről s nevezetesen Persiából származtatni, mire nézve a Torontál megyében, Nagy-St.-Miklóson, talált gazdag aranykincs, mely most a bécsi régiségtárban őríztetik, nyomós bizonyságúl szolgál.

Topographiai terjedelemre nézve Lindenschmit az ily emlékek határát, nézetünk szerint, nagyon szűkre szabja ki, midőn azt északkeleten Hollandból Göttinga és Erfurt vidékén át Csehországba, onnét délnek az Ens és Salzach mentében a bajor fennsíkon Svájczba s innét ismét Burgundba és nyugati Francziaországba viszi. Állítása szerint e határokon túl északnak és keletnek megszűnnek az ily sírleletek. Elismeri ugyan, hogy keleti Poroszországban, Dániában és a Svéd parton számos példányokban fordúlnak elő hasonló leletek, csakhogy ezek mégis némileg eltérnek a német-, angol- és francziaországiaktól, a mennyiben csaknem kizárólag nemes fémekből készűltek. Ezért behozott tárgyaknak tekinti azokat, úgy mint a velök sokszor együtt talált byzantin és keleti érmeket. Ugyanezt mondja hazánkról is, csakhogy állítása szerint azon magyarországi leletek, melyek a németekhez hasonlítanak, későbbi időkre mutatnak és hogy köztök a kincsek számosabbak mint a sírleletek. Megemlíti továbbá, hogy a IX. és X. században Magyarország és a skandináv észak nem annyira mint gazdagon termelő országok kifejlett műiparnak székhelyei, hanem inkább tömeges zsákmánynak lerakó helyei ismeretesek. Világos, hogy Lindenschmit csak a vezérkori magyarokról emlékezik ez állitásában, s tökéletesen megfeledkezik az avar államról, mely a VI. századtól a IX-dikig nálunk fönállt, s nem tudja, hogy az egy szt.-miklósi kincsen kivűl, minden egyéb számos leleteink sírokban találtattak, hol temetőkben, hol halmokban.

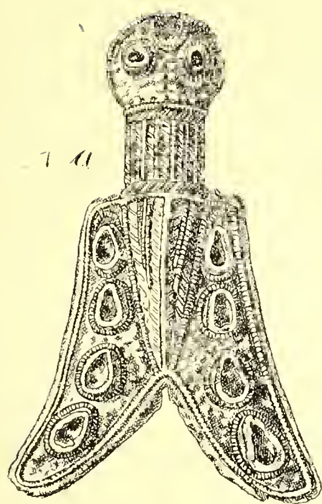
* Handbuch der deutschen Alterthumskunde. Uebersicht der Denkmäler und Gräberfundes frühgeschichtlicher und vorgeschichtlichtlicher Zeit von L. Lindenschmied. In drei Theile. Erster Theil die Alterthümer der Merowingischen Zeit. Erste Lieferung. Braunschweig Friedrich Vieweg und Sohn. 1880. Számos fametszetekkel.

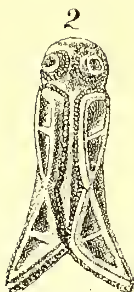

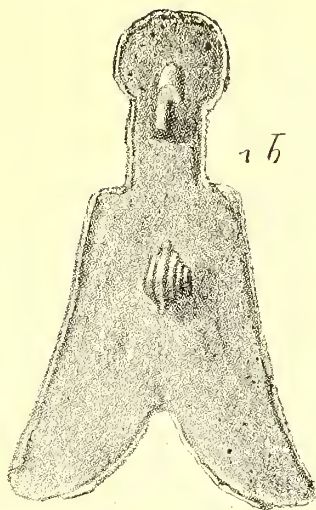
KOMÁROMI (?) KARDTOK VÉG ÉS CSAT.

A régészek e leleteket különböző névvel nevezték el. A skandinávok «második vaskor»-nak hívják, mi semmit sem jelent; hiszen nálunk, a francziáknál s angoloknál ez mindenesetre már a harmadik vaskor volna, mert a keltakort az első, a római kort a második vaskornak kell tekintenünk. Az angolok a gyorsabb tájékozás tekintetéből angolszásznak nevezik. Henszlman ez emlékeket a gothoknak igyekezett tulajdonítáni; Lindenschmit maga sokáig frank-alemannak czímezte, most azonban, tekintettel arra, hogy a Meroving királyok csakugyan németek voltak, ő is elfogadta a franczia elnevezést, s utolsó munkájában már kizárólag merovingkori német emlékekről szól. Mi azokat, melyek hazánkban találtatnak, bátran avarkoriaknak nevezhetjük, nem ismervén a VI. századnál régibb ilynemű emlékeket Magyarországban, melyek ezen idők különös technikáját képviselnék. E technikát de Linas jellemzőleg rekesz ötvösségnek (orfèvrerie cloisonnée) nevezte el, mert jellege a vörös gránat-kövek foglalása tömör arany vagy ezüst rekeszekbe; néha ugyan más köveket, lapis lazulit, amethystet, karniolt és üveget is látunk így foglalva, leggyakoribb azonban a gránátkő.

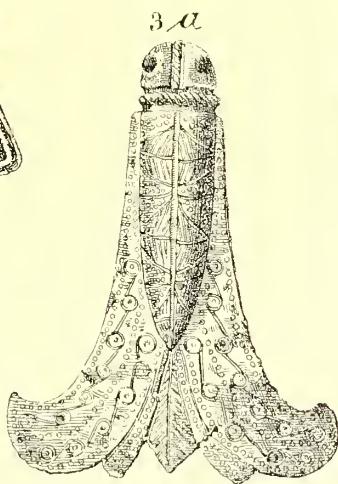
Zománcz oly ritkán fordúl elő ez emlékeknél, hogy de Linas azt egészen tagadja s állítja, hogy Szent Eligius, az első frank király hires aranyművese, nem ismerte a zománczozás mesterségét. Az itt közlött kardtok végén (Ortband) azonban, mely Komá-

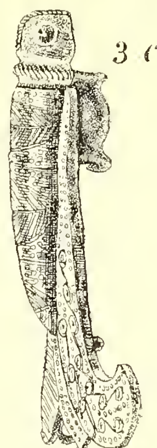

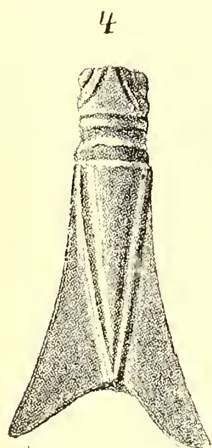

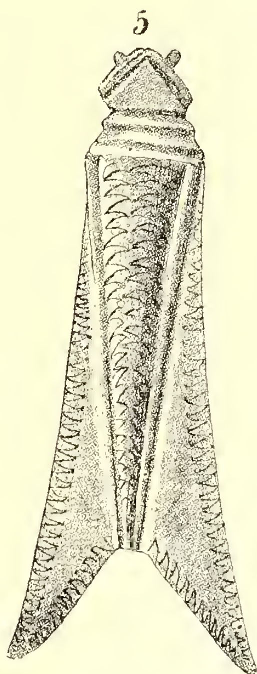

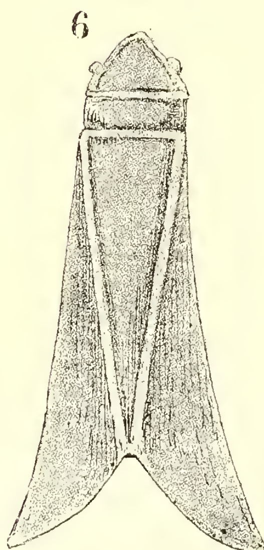

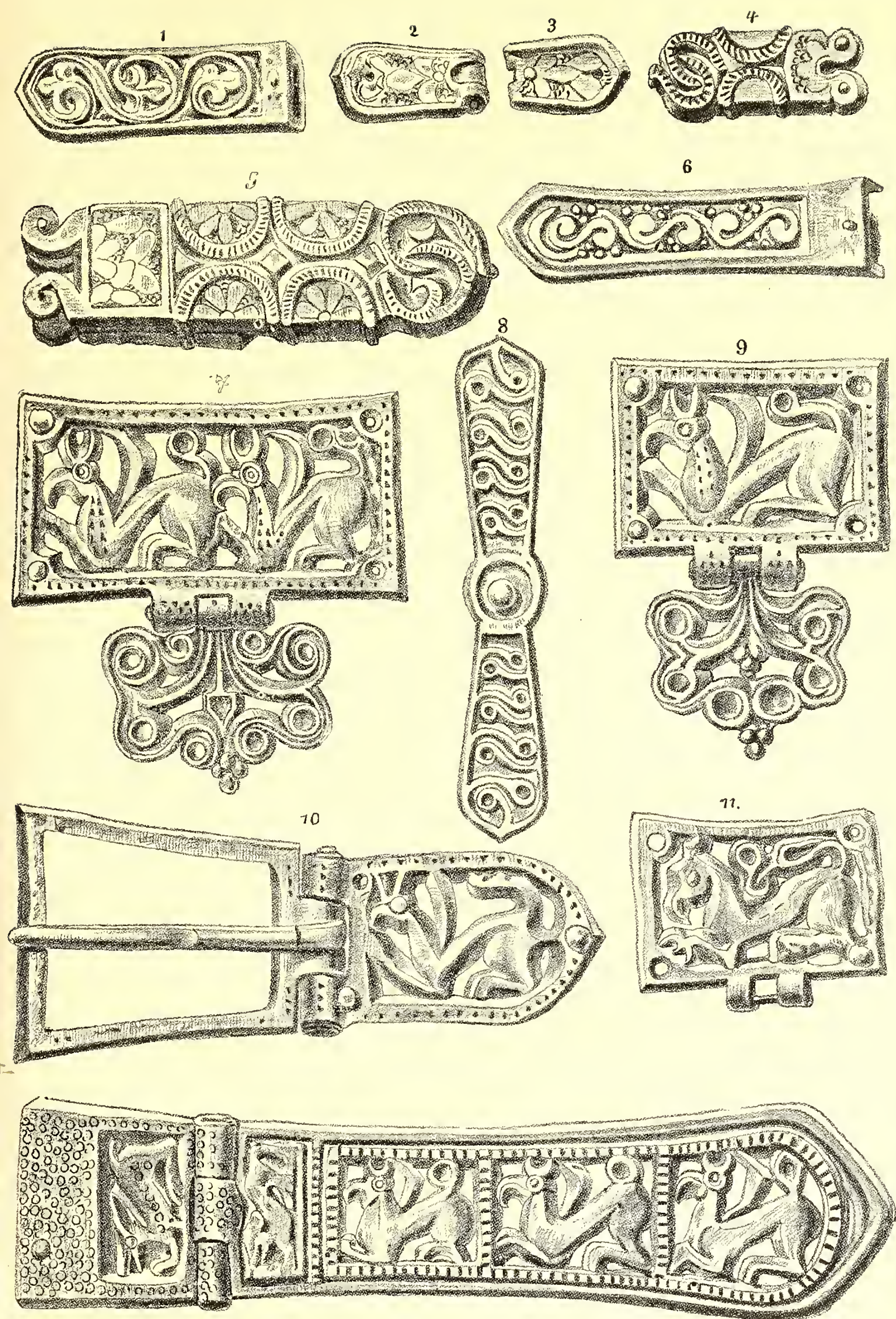

CICADA-FIBULÁK.

romban (?) találtatott s most Egger Dávid birtokában van, csakugyan látunk valóságos fehér zománczot a kis rózsában, a vörös gránátok közt. A gránátokkal díszített gazdag aranycsat pedig tökéletesen megegyez a Childerik király kincsével.

Ily rekesz ötvösséget találnak főleg csatokon, gyűrűkön, kereszteken, nyaklánczokon, hajtűkön s fibulákon. Itt jelenleg egy egész sor ily ruhakapcsot közlünk, melyek alakjok által a német, franczia és angol fibulák közűl kiválnak, mert a mint Herman Otto ismeretes természetbúvárunk azt bebizonyítja, ezek félre nem ismerhetően cicádákat ábrázolnak. A 3-dik sz. alatti, Erdélyben, Sáromberke táján találtatott, tömör aranyból készűlt, szemei gránátok, a test és szárnyak vonalos díszítéssel és karikákkal ékesek; 3*b* és 3*c* mutatja a hátlapot a fibula tűjének alkalmazását. Az 1*a* és 1*b* alatti kapocs, — előlről és hátulról, hol meglátszik még a mód, melyen az elveszett tövis bele volt illeszthető rekeszébe, hogy a ruhát összetartsa, — Györkönyön, Tolna megyében találtatott párjával együtt, s Magyari-Kósa alispán birtokából Jankovich Miklós gyűjteményébe s evvel a m. n. muzeumba került. Ezüstből készült, arany lemezzel be van vonva, melynek rekeszeiben a két szem s a szárnydíszítmény gránátok által képeztetnek. Még jellemzőbb a 2. sz. alatti fibula, mely Göd mellett találtatott és Schroy ajándékából a muzeumba került. Hermann ezt azonban Auclaphusnak nézi, nem cicádának. A 4-ik, 5-ik és 6-ik sz. alatt következnek ezekhez hasonló bronz ruha-kapcsok a muzeumból, melyek által bebizonyúl, hogy a cicáda-kapocs egy sajátságos magyarországi forma, mely eddig a külföldön nem találtatott, tehát nem hozatott be mint külföldi zsákmány, hanem valószinűleg itt készült.

Nem kevésbé jellemző a fibulának egy különböző formája, mely rendszerint, helyenként aranyzott, ezüstből készűlt, feje kiálló gombokkal díszített félkört képez, domborodó háta rövid, lába kivájt művel díszes. Ily kapcsok gyakran fordúltak elő külföldön későbbi merovingi leleteknél, nálunk is többszörösen képviseltetnek a muzeumban, egy erdélyi példányban ólomból is, a keszthelyi példányban pedig, mely az «Archæologiai Értesitő» 1880. évi XLIV. tábláján 1. sz. alatt közölve volt bronzból. E példány, mely a keszthelyi őskori temetőben ásatott ki, különösen nevezetes, minthogy kétségtelen merovingi formája meghatározta azon bronz szíjvégek korát is, melyek vele együtt találtattak s magyarországi őskori temetőkben oly gyakran ásatnak ki, mint például az adonyi, szegedi, sobori, ordasi, hódmezővásárhelyi, keszthelyi s pesti lóversenytéri leleteknél. Ily bronz szíjvégek szintén alig fordúlnak elő külföldön s a magyarországi leletek sajátságaihoz tartoznak. Készítőik nem birtak élénk képzelőtehetséggel, mert alakjokba nem tudtak változatosságot lehelni, a díszítésben pedig a phantázia szegénysége jelentkezik. Spirális és geometrikai vonalok, növényindák, griffek, két kutya, mely egy szarvast fojt s fölötte szaladó nyúl, két madár s két sárkányfő kimerítik jóformán az avarkori művész képzelő tehetségét.

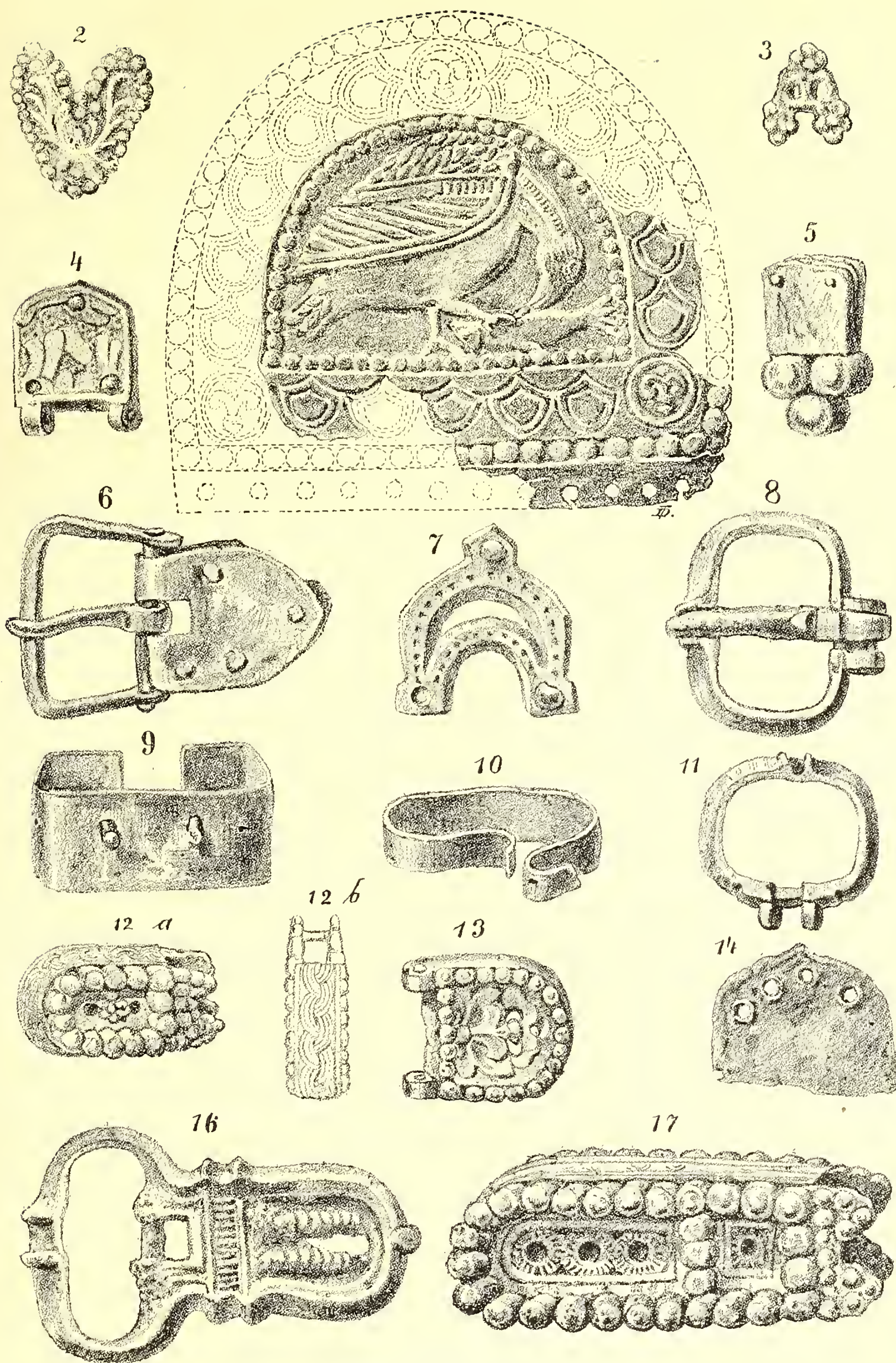

SZEGED-SÖVÉNYHÁZI LELET.

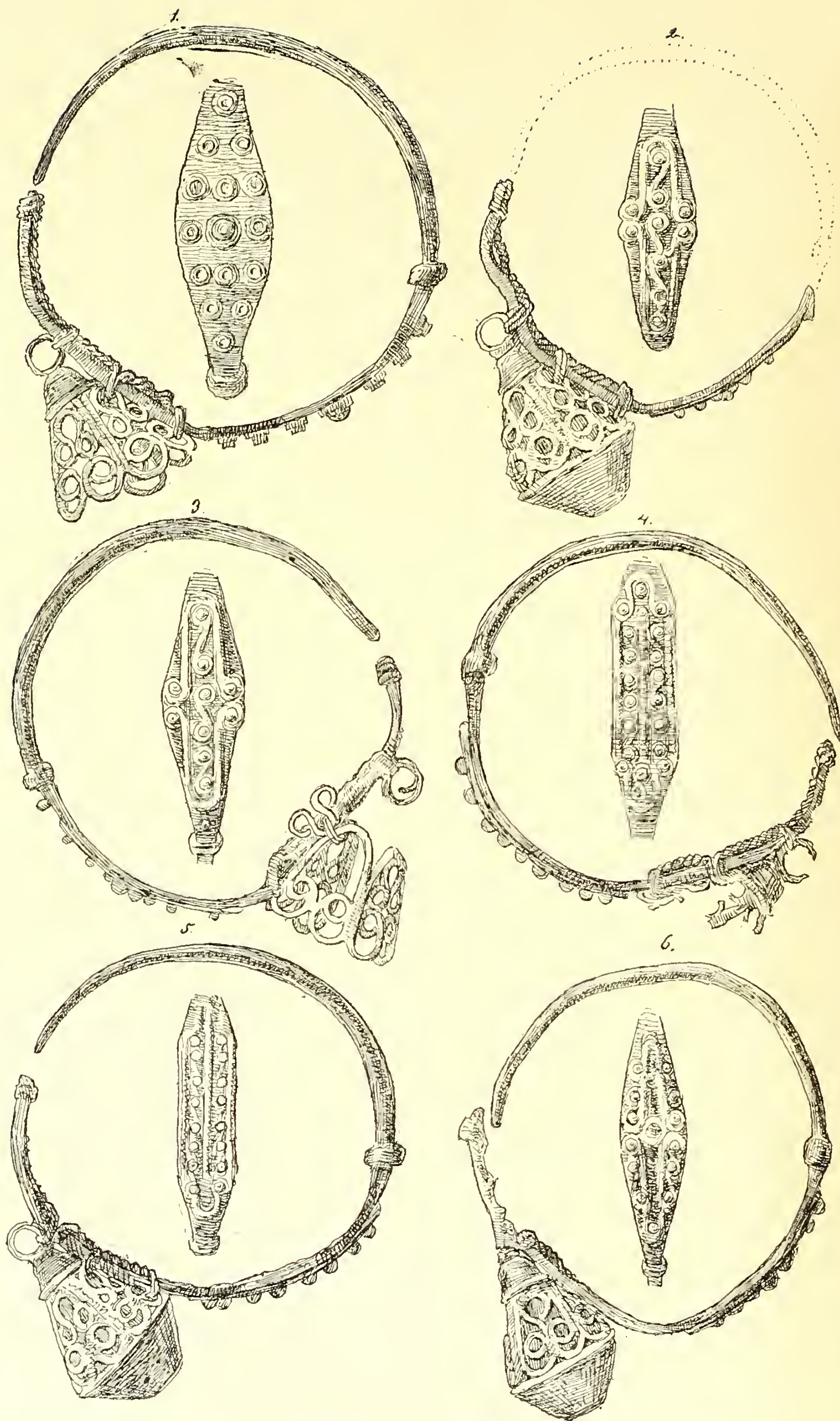
Különösen gyakori a grifdíszítmény, melylyel újra meg újra találkozunk az ország legkülönbözőbb részeiben, Nagyfaluban, Szolnok-Doboka megyében, Szegeden, Ordason, a Duna mellett, sőt Conze a Monumenti dell' Istituto di Correspondanze Archeologica 1877. X. kötetében 37. tábla 9. sz. alatt közöl egy ily szíjvéget, mely Trentinóban találtatott s tökéletesen megegyez egy hasonló szíjvéggel, mely a m. n. muzeum régi állagából való, s egy másikkal, mely a szegedi földmunkák alkalmával felásott egyik sírból került elő, három guggoló griffel egy sorban, felül pedig hosszú füles, rövid farkú, szaladó állattal, mely inkább nyúl, mint kutya.

Szegedről az «Archæologiai Értesitő» 1880-ban a XLIX. táblán már közlött egy avarkori gazdag sírleletet, az idemellékelt táblán adjuk most azon még díszesebb leletet, mely a szegedi régiséggyűjtemény magvát fogja képezni. A 12. sz. alatt látjuk a nagy szíjvéget a három griffel s a nyúllal; nevezetes, hogy a hozzávaló csat, szintén nyúllal díszítve, még összefügg vele. Minthogy számos leletekből tapasztaltuk, hogy minden sírban mindig csak egy ily hosszabb szíjvég találtatik, bátran állíthatjuk, hogy ez az övhöz tartozik. A 7., 9., 10. és 11. sz. a. csatok ugyanazon grif-díszítést mutatják, csakhogy a 11. sz. alattinak szárnya kevésbé jellemző, eltörpült s tökéletesen hasonló az ordasihoz. A 8. sz. a. díszitmény, milyenhez hasonló szintén mindig csak egy találtatik egy sírban, valószinűleg az öv közepére való, a 4. és 5. sz. alatti szíjvégek ismét együvé tartoznak, az 1., 2., 3. *b.* sz. a. növénydíszítményt mutatnak. Az eltemetett hősnek e szerint volt valószinűleg egy széles öve s egy keskenyebb pantallérja a jobb vállról a bal csípőig.

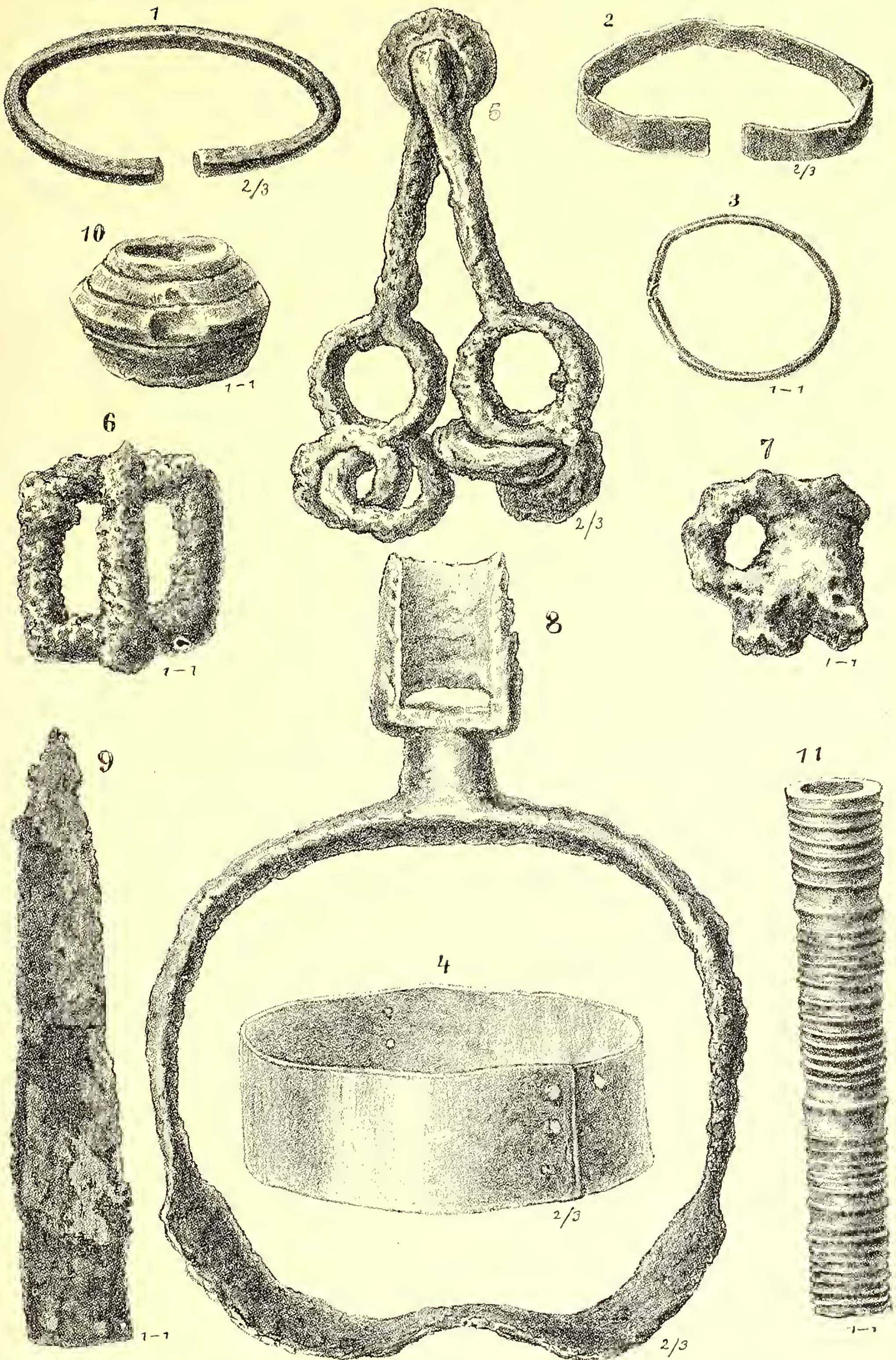
Még érdekesebb egy másik szegedi sírlelet, a mennyiben ennél eltérő formákat látunk, sőt az 1. sz. alatti lemezben oly technikát, minőt más avarkori temetőkben eddig nem találtunk. A vékony bronzlemezen terebelt munkában (getriebene Arbeit) sast látunk, jobb karmával egy felfordított halat tartva, melynek hasát csőrével felszakítja. A technika emlékeztet azon két római kis szekrény bronzboritékára, melyek az V-ik század kezdetéből reánk maradtak s e füzet más helyén bővebben m gyaráztatnak; a műizlés pedig hasonló némi tekintetben a nagy-szt.-miklósi aranylelet szintén terebelt díszedényeihez. Ezen műemléknél, t. i. a természetnek sokkal élénkebb megfigyelése vehető észre, mint egyéb avarkori régiségeknél, melyeknek díszítményei az iparosnak csak hagyományos minták szerinti működését árulják el. A leletnek többi részei is ritkábban előfordúló formákat mutatnak, mint például a 2. és 3. sz. alatti ruhadíszítmények s a 12., 13. és 17. sz. alatti a szokottaknál szélesebb, gyöngydíszítéssel ékes szíjvégek (12*b.* mutatja a 12*a.* szíjvég oldalát), s az adonyi leletre emlékeztetnek, mely szintén a közönségesektől eltér. (Lásd Arch. Ért. 1880 XLIII. tábla 8. sz.) A 6-dik, 8 dik, 11-dik és 16-dik szám alatti csatok kevésbé különböznek a szokott formáktól, ezek úgy mint a 4., 5. és 7. sz. alatti

SZEGED-ÖTHALMI LELET.

KESZTHELYI LELET.

KESZTHELYI LELET.

szíjvégek és díszítések mind bizonyságúl szolgálnak, hogy a bőr az avarok öltözeténél nagyobb szerepet játszott, mint a gyapjuszövet, evvel t. i. a fibula jár, melynek öblös hátába beleférnek az összetűzött posztóneműnek redői, avval a csat. A 9. és 10. számú bronzlemezek a tőrtoknak felső részét és közepét foglalták össze, a 14. szám alatti lemez pedig valószinűleg a tőrtok alsó végére volt díszűl szegezve.

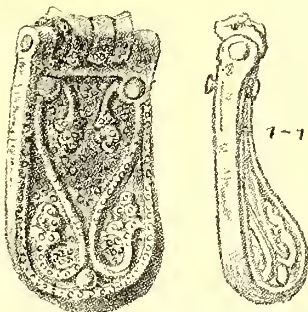
Lipp Vilmos, a keszthelyi avarkori temető szerencsés felkutatója a régészeti társulatnak beküldte újabb leleteit, melyek közt kiválnak a női sírokban talált érdekes fülbevalók, ezeket elébb nagyságok miatt karpereczêknek tartották (lásd Arch. Ért. 1880. 122. lap), ámbár a nő koponyája alatt találtattak, hatot közűlök közlünk az idemellékelt táblán. A karikák bronz-sodronyból készűltek, mely alsó részén szélesebben lapíttatott ki s díszítésekkel láttatott el; egy sodronyból készűlt körtealakú függöny lógott le rólok, melynek alsó részét kék üvegpaszta zárta le. Különös azonban, hogy mind a hat példányban ezen függelék sodronynyal hozzá van erősítve a karikához. A leletnek többi részei nagyobb részben férfi sírokból való: vas zabla 5. sz., kengyelvas 8. sz., csatok 6., 7. sz., késpengék 9., tőrnyél 11., az 1., 2. és 4. sz. alatti karpereczek női sírokból valók. — Találtattak még számos vastárgyak a sírokban, melyek azonban a rozsda által annyira meg vannak támadva, hogy használatokról alig szólhatunk biztossággal.

Pulszky Ferencz.

Ásatások Szilágy-Nagyfaluban. Hírből régóta ismerjük a szilágy-nagyfalusi halmokat, de gondosabb tanulmány tárgyává csak azóta lettek, mióta Mattyasovszky Jakab geologiai szakvizsgálatai alkalmával szemügyre vette őket. Már a táborkari mappa után is mesterséges, hányott halmoknak hitte őket, mert elszigetelten állanak a sikságban egymás mellett, mint az idecsatolt részlet mutatja. Azonban csak 1878-ban győződhetett meg föltevése helyességéről, mikor természetben látta. Akkorában egy közel száz holdnyi területen tizenhat halmot olvasott meg M., melyek a homokos és kavicsos diluvial síkságból kiemelkednek. A föld mívelése és a légköri behatások következtében némelyik halom már alig tetszik ki a sikságból s azért a táborkari térképen kevesebb halom van jelezve. A legnagyobb és legépebb a «Nagy halom» ; magassága 8°, átmérője 30°; a körülötte csoportosuló többi halom magassága 2°-ig száll le, átmérőjük legfölebb 6°-ig megy. E halmok régóta ébren tartották a lakosság képzelmét és kiváncsiságát, mert nem egyszer leltek szomszédjukban régiségeket és így, mint rendesen történik, a legkülönbféle, gyakran igen ábrándos föltevésekre nyújtottak alkalmat. Azért a vidék intelligentiája szívesen támogatta Mattyasovszkyt, midőn 1878 szeptemberben az egyik halom ásatásához fogott. A földbirtokosok br. Bánffy Zoltán és br. Bánffy Albert szívesen megadták az ásatási engedelmet ; Simó Ferencz úr és családja s Ajtay szolgabiró úr pedig hathatósan pártfogolták a tudományos vállalatot ; és így a nagyfalusi lakosság közreműködése mellett a 12. számú halmot — a legkisebbet — felásták. Magassága 2°, átmérője 6° volt. Anyagát rétegzés nélküli homokos agyag képezte, mely annál lazábbnak mutatkozott, mennél mélyebbre hatolt a kapa. Mikor még csak másfél lábnyira voltak a sík földtől, homokos kőtáblára bukkantak s alatta fától és csonttól származó hamurétegben három-négy urnára. Az edényekben hamu, félig elszenesedett emberi és állati (?) csontok ; az edényeken kívül tányérforma edények, vaspléhvel bevont edény maradványai fogantyúval, bronzcsat és érmek feküdtek.

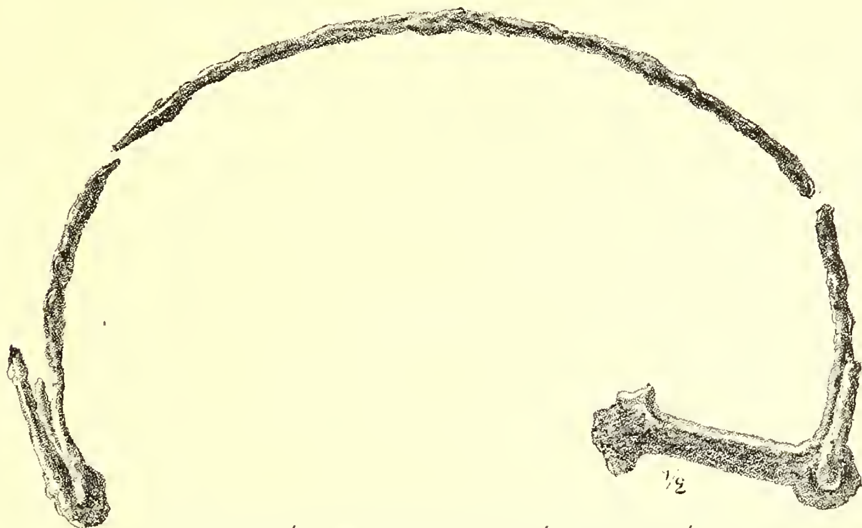
A bronzcsatot természeti nagyságban, fölülről és oldalt a 157. oldalon közlött rajz tünteti föl ; a vasfogantyút félnagyságban a túloldalon adjuk. A cserepekből

alább adunk két mutatványt. 1879-ben Torma Károly, ugyancsak Simó Ferencz támogatásával, ásatott föl egy halmot — az ő halma mappánkban 11. számmal van megjelölve. Torma a «limes dacicus»-ról tartott akadémiai előadásában ásatásáról kimerítő jelentést adott.

BRONZCSAT A MATTYASOVSZKY HALOMBÓL.

A múlt évi szeptemberhó első napjaiban nagyobb mérvű ásatások folytak ugyanott. Leginkább Szikszay Lajos, orsz. képviselő, Simó Ferencz és b. Bánffyék meghivása következtében Pulszky Ferencz, Rómer F. Ferencz s e sorok irója jelentek meg a hely színén és ifj. Bölönyi Sándor is tevékeny részt vett az ásatások vezetésében. Ajtay szolgabiró, a megye határozatából száznál több munkást állított rendelkezésünkre s így több halomban egyszerre folyhatott a munka. Pulszky, Rómer és ifj. Bölönyi urak szeptember 2 káñ egymásután négy kisebb halmot ásattak föl (2, 10, 13 és egy, mely mappánkon nincs föltüntetve); magam a 7. számú nagyobb halom fölhasitásához láttam és tetemes munkaerővel — átlag 50 munkással — három napig folytattam a munkát. E dombon

VASFOGANTYÚ A MATTYASOVSZKY-FÉLE HALOMBÓL.

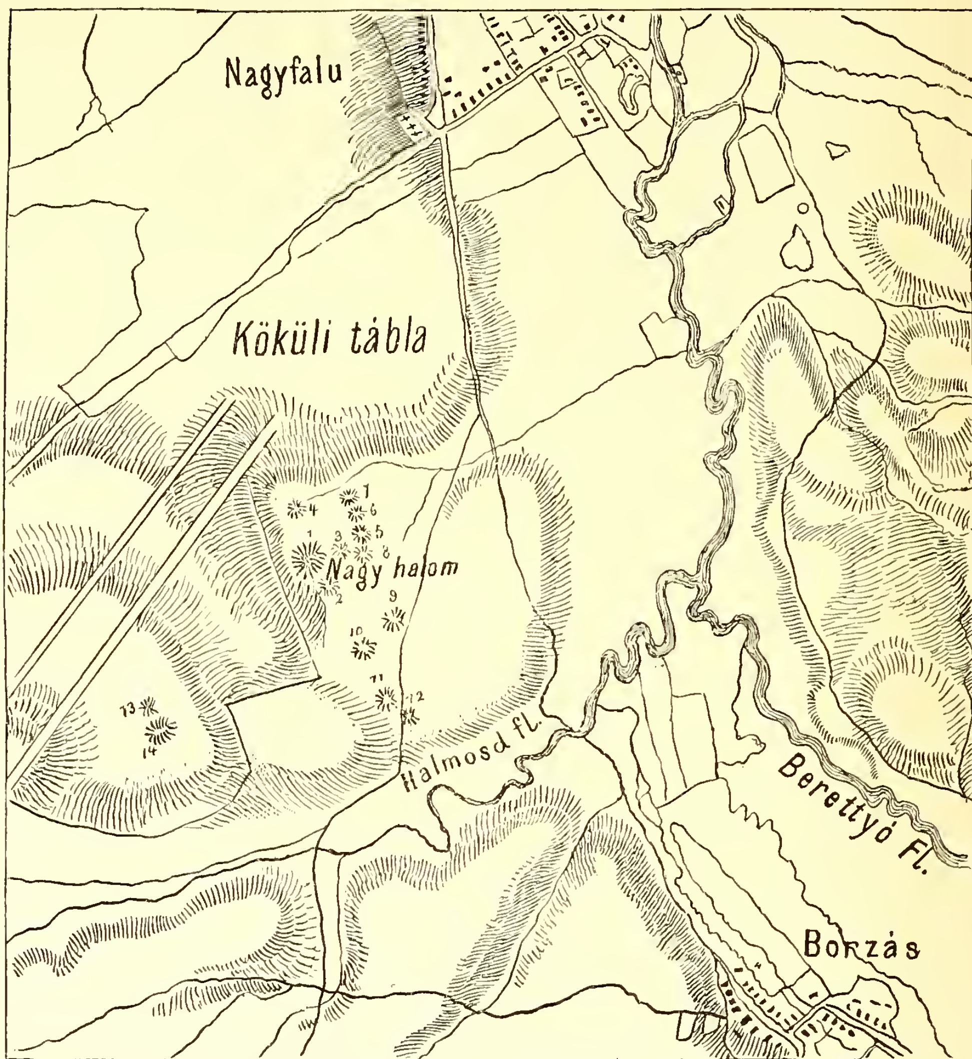
folyt ásatásról saját tapasztalásomból adhatok jelentést, a többi ásatási eredményekből csak a lelt tárgyakat ismerem.

A domb, melyen embereimmel dolgoztam, 6·10 méter magas volt, lapos teteje délfelé lejtősebb, úgy, hogy e részen vagy fél méterrel alacsonyabbra kell tenni magasságát; éj.-déli átmérője 37·10, kel.-nyugoti átmérője pedig 35·88 m. volt. Szigoruan keletelt négy egyenes árokkal mentünk kívülről a központ felé.* A föld minősége egyenlőtlen volt, rétegzés nélkül, hol homokos, hol termőfölddel kevert agyagot emeltünk ki, mindössze annyi constans különbséget tapasztaltam, hogy az éjszaki árokban jóval keményebb volt, mint a déliben, a mi légköri okokra vezethető vissza.

Midőn árkainkkal oly mélyre jutottunk, hogy már csak egy lábnyira voltunk a színtalajtól, az árkok központja tájékán egyre fekete foltok merültek föl, szén-

* Éltető Elek úr, megyei főmérnök szíves volt csupa tudományszeretetből mind a három nap a halomnál segítségemre lenni; a pontos méreteket is ő neki köszönhetem; számítása szerint a négy árokból kiemelt föld több mint 420 köbmétert tett.

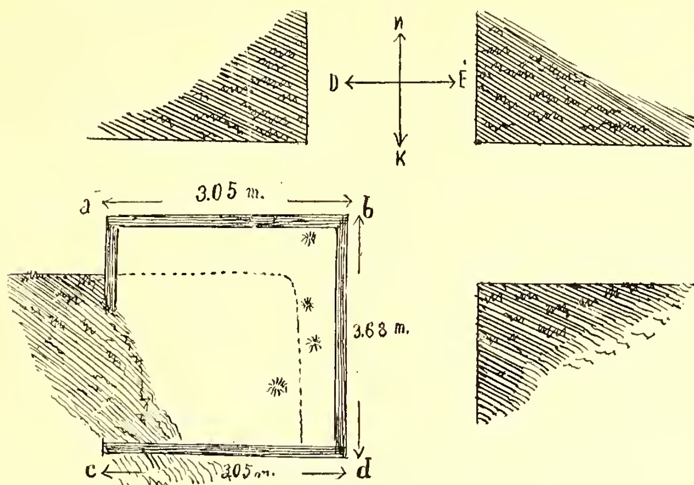
maradványok, hamu, félig égetett csontmaradványok s korhadt farészletek. Mikor a korhadt famaradványok irányát gondosabban nyomoztuk, csakhamar azt találtuk, hogy elkorhadt gerendákkal van dolgunk és midőn az egész tért alapjáig kimélyítettük, meg lehetett állapítani, hogy derékszög alatt érték egymást a gerendák és hogy mindig két-két gerenda feküdt egymáson. A négyszöget az idemellékelt vázlat elég pontosan — az Éltető főmérnök úr által fölvett méré-

A NAGYFALUSI HALMOK KÖRNYÉKE.

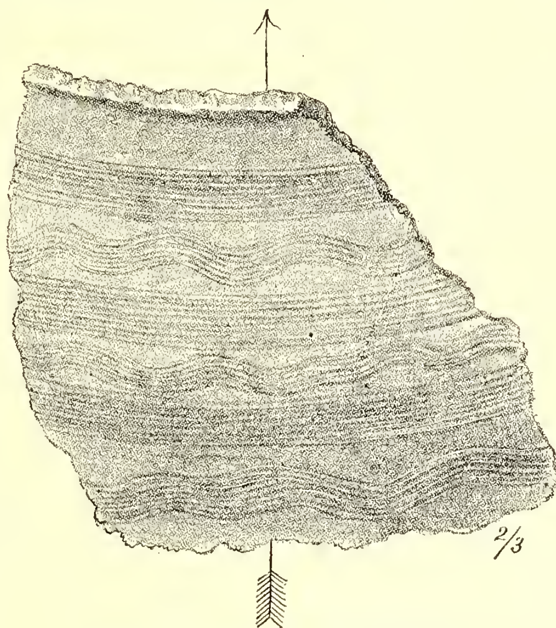
sekkel együtt — adja és rajzunk magyarázatára egynehány szó elég lesz. A sötéten vonalzott háromszögök az álló partokat jelzik, melyek az árkok után maradtak. Rajzunkból kitünik, hogy a bekerített négyszög nem fekszik szigorúan a halom központjában, de a délkeleti part alá vonul. Azért is nem áshattuk föl az egész négyszögöt, de jórészt aláástuk, mit a rajz is mutat, s így csak mintegy ötödrésze maradt érintetlen. A négyszög oldalai nem egyforma hosszuságuak, de csak csekély 5—6 cm. a különbség oldalaik közt; a gerendák függélyes vastagsági átmérőjét is lehetett megállapítani, a felsőé a 44 cmt, az alsóé a 40 cmt közelítette meg.

A hol a mappán — négy helyen — csillagok vannak, ott mindenütt edényfészkeket leltünk; az edények majd mindig nyilásával lefelé fordúltak, és a föld nyomásától, mely reájuk nehezedett volt, annyira egymásra szorultak, hogy ép

A NAGYFALUSI NAGYHALOM ALAPRAJZA.

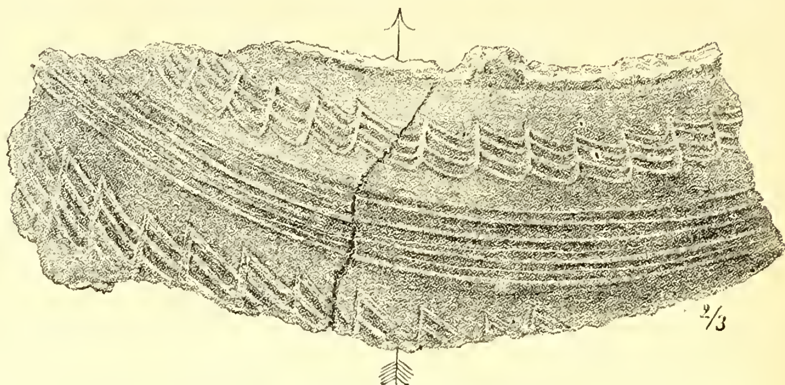
edényt teljességgel nem lehetett kiemelni. Nagyjából mégis 20—22 edény cserepeit szedtük ki; voltak bennök az égetés után visszamaradt apró csonttöredékek, korhadt famaradványok, hamu s legalul vasrészletek, nyílván oly pléhdarabok, minők Mattyasovszky halmában is előkerültek. Az összes cserepeket stb. Simó Ferencz úr gonddal megszárította s a többi felásott halmokból összegyűjtött tárgygyal a n. muzeumnak küldte. Legfontosabb valamennyi tárgyból a Römer-féle halomban lelt bronzcsat (lásd rajzát alább a 172-dik oldalon), melynek jellege a Mattyasovszky-félével összevág; hasonlókép összevágnak a cserepek, a mennyiben ilyeneket az összes hat halomban találtak.* Anyaguk átalában meglehetős durva, néha félig, néha egészen, de soha sincs egyenletesen átégetve, az edények korong segítségével készültek, de idomuk, a mennyiben némely nagyobb töredék után itélhetek, nélkülözi a classikus csínt; felületük legtöbbször érdes és csak ritkán czirádás. Néha tompa vagy hegyes hullámvonalak ékítik, olyanok, minőket az ide csatolt két rajz feltüntet. A cserepek jelzett minősége, a bemutatott két

EDÉNYTÖREDÉK A NAGYHALOMBÓL.

* A Torma halmából elékerült eserepekről nem szólhatok, mert nem tüntek szemembe az Erdélyi Muzeumban, a hol le vannak téve.

bronzrégiség s a vasrészletek elég támpontot nyújtanak arra, hogy a felásott halmok korát hozzávetőleg megállapítsuk, de nem annyit, hogy már a népet is, habár csak föltételesen, megnevezzük, mely őket rakta. A nagyfalusi bronzcsatok

EDÉNYTÖREDÉK A NAGYHALOMBÓL.

typikus idomait jól ismerjük, megtaláltuk stylistikus másaikat Ordason, Keszthelyen, Tiszafüreden, Szegeden stb., számos helyen *népvándorláskori* leletek közepette.

Jelenlétük egy-két halom legmélyén következtetni enged arra, hogy a halmokat nem rakhatták megelőző korban. A cserepek barbár, ügyetlen agyagművességre mutatnak, melynek csak keveset használtak a classikus előzmények. Egy keveset még is használhattak, mert nem kell föltételezni, hogy a rómaiak barbár utódjai találták föl a hullámvonalas diszítést, megtaláljuk Pannoniában is; bár megvallom, hogy eddig csak egyetlen-egy pannoniai eredetű edényen, Ebenhöch Ferencz kanonoktól ajándékba nyert szentmártoni eredetű, muzeumi edényen birom kimutatni. Az edény kékesszürke agyagból való sima felületű, idomát és diszítését az e lapon lévő rajz mutatja.

SZENTMÁRTONI EDÉNY.

Több analogiát a hullámvonalas ékítésre ez időszerint hazánkból nem bírok idézni, de van számos analogia szomszédos vidékekről. Itt csak keleti Poroszországot idézem, hol az ily fajta diszítésre már külön kathegoriát alkottak, úgy nevezik: «Slavisches Wellenornament». Mennyiben igazolt azon vidéken a szláv elnevezés ily fajta edényekre, melyek elég sűrűen voltak a múlt évi berlini kiállításon képviselve, vita tárgya lehet, de nem kérdés, hogy csakugyan a kora középkorból származnak, úgy miként az erődítések és halmok, melyekben találják.

Nálunk még kevésbé határozottan lehetne ily állítást kimondani; ethnographiai elnevezéssel pedig épen nem merném illetni sem a nagyfalusi csatot, sem a cserepeket és ez alapon e halmokat alkotó népet megnevezni is korai vállalatnak hiszem. Egyetlen támpontunk, mely a jelzett népvándorlási körön belül némileg számba jöhet: maga a temetkezési mód. Ha az ordasi és keszt-

helyi ismeretes temetők — hol hullámvonalas cserepeket nem találtunk — sorjában rakott sírokból állanak, akkor bizonyára a temetkezési mód szorosabban csatlakozik a római késő imperium temetési szokásaihoz, mint az elégetéssel járó, halom alá rejtés. A «kurgános» temetési mód alighanem keletről importált szokás; amott, kivált Oroszország délibb részeiben soká, még a X. és XI. században is dívott. A soros temetkezés úgy lép tehát föl, mint egy régi cultura utóhatása, a halmok építése pedig, mint idegen szokás kezdete. Ennyit és nem többet engednek sejteni a nagyfalusi ásatások, de azért is, hogy csak ennyit állíthatunk, köszönettel tartozunk sz. nagyfalusi buzgó ügytársainknak.

Hampel.

Vancha István esztergomi érsek két pecsétje. Vancha István 1238-ban váczi prépost és a királyi udvar kancelláriusa volt. E helyet csak rövid ideig foglalta el, mert már az 1240-ik évben titeli préposttá lett. Itt azonban még rövidebb ideig maradt, mert ugyanazon évben március 6-ika után már a váczi püspöki széken ült, s mint a királyi udvar kancellárja a tatárdúlás alatt, még az 1242-dik évben is betöltötte helyét. A csanádi és aradi prépost mellett ő volt egyike azoknak, kik IV. Béla király nejét a tatárdúláskor, Esztergomból, hol akkor a királyné tartózkodott, Ausztria határai felé kísérték. A Sajó melletti szerencsétlen ütközet után, a király őt segély eszközlése végett a római császári és a pápai udvarhoz küldötte, de előbb még a biztosabb menhelyet kereső királyt Zágrábba kíséré. Már ekkor jelölte ki őt IV. Béla király az esztergomi főérseki székre. E közben az esztergomi káptalan is egyhangúlag megválasztá érseknek, de mert a római pápai szék 1243-ik évi junius 24-ig üresedésben vala, pápai megerősítést nem nyerhete s csak IV. Incze pápa trónra lépte után 1243-dik évi junius 7-én erősíté meg a pápa esztergomi érseki székében.

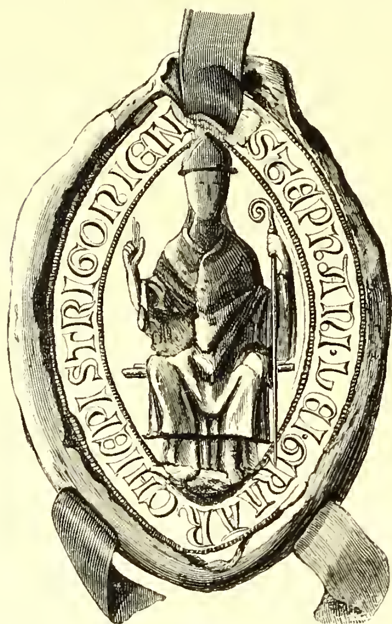
Kilencz évig, 1252. évi november elejéig ült érseki székén, midőn is bíbornokká és prenestei püspökké tétetett, s ugyan akkor az esztergomi érsekségről is lemondott, s még az évben Rómába útazott, de elmenetele előtt még az esztergomi káptalan érsek választási gyűlésén jelen volt.

A mindenfelé kutató és búvárkodó történelmi nyomozásnak sikerült, a most ecsetelt István esztergomi érseknek eddig ki nem adott s ismeretlen két pecsétjét kifürkészni. Ez alkalommal azokat a mellékelt két rajzban bemutatom.

Az 1-ső számú rajz mandorla alakú pontificális pecsét, melynek belső mezőjét szt. Márton püspök egy ülő, jobb kezének három első ujját áldásra emelő, baljában pedig befelé görbülő püspöki pásztorbotot tartó, palliumba öltözött, keskeny karimájú s csúcsban végződő süveges alak foglalja el. Körirata: S. STEPHANI. DEI. GRA. ARCHIEPI STRIGONIEN. A pecsét eredetije, egy 1247-ik évben István esztergomi érsek által kiadott s hártyára irt oklevélről keskeny hártyaszalagon függ. Ez oklevél szövegében István érsek köztudomásra hozza, hogy néhai Bán Mártonnak neje a Hontmegyében fekvő Dolmod földe birtokából egy bizonyos részt Jakab mester kalocsai éneklő kanonoknak s testvéreinek, Péter és Andrásnak, és ezek rokonának Ja-

kabnak, a neki és férjének tett szolgálatok jutalmáúl örök időkre adományozott.

A 2-ik számú rajz szintén mandorla alakú pontificális pecsétet tüntet elő, melynek belső terében egy hasonló, de álló püspöki alak van. Körirata: † S. STEPHANI. DI. GRA. WACIEN. EPI. Eredetije keskeny hártyaszalagról függő pecsét, mely egy 1244-ik évi, István esztergomi érsek által hártyára irt oklevélen van, s a múlt napokban a gróf Forgách család által a magyar nemzeti muzeumba

1 szam.

2. szám.

letéteményezett oklevéltár gazdag és nagybecsű halmazában található. Az oklevélben Gergely, Berenchi Lőrincz özvegyének, s előbb Tamás Ivánka fia nejének megbizottja vallja Zascin András mester meghatalmazottja előtt, hogy özvegy Berenchiné, Andrással, első férjének testvérével, a magával vitt női hozomány iránt barátságosan 15 ezüst márkában megegyezett, azt fel is vette s említett András a közben járó pristaldust, Bonsai Chatueket is két ezüst márkával kielégitette.

Ez oklevél kiadása körül érdekes azon körülmény, hogy azt István 1244-ik évben már mint esztergomi érsek adta ki, de még váczi püspöki korából használt pecsétet függesztett reá s ezt az oklevél szövegében sehol föl nem említi. Ehhez hasonló eset előttem ismeretlen, s talán kellő figyelmet érdemelne avatott oklevél-búváraink részéről, hasonló eseteket constatálni, ha olyanok ugyan más okleveleken is előfordúlnak. Egy esetben igaz, hogy az egri cisterek 1231-ik évben kelt oklevelüket Egrus első apátjuk pecsétével hitelesítették, de a conventnek saját pecsétje nem volt, s azt említett oklevelükben mentségűl fel is hozzák. Olvasható Fejér György Cod. dipl., tom IV, v. I. p. 162.

Szerény nézetem szerint jogi fontossággal és történeti értékkel bírhat az a kérdés s a jelen concret esetben e felteendő kérdésnek megfejtése: vajjon teljes hitelességgel és kellő jogerővel bírt-e az esztergomi érsek ama kiadványa, melyen a váczi püspök pecsétje függött? Tudvalevőleg, le egészen a XIV. század végéig, midőn még az oklevelek kiállításánál legalább hazánkban a kiállító bármi oknál fogva is nevét alá nem írta, a kiállított oklevél hitelét és annak teljes jogerejét a pecsét adta meg, de mindig annak a pecsétje, a ki az oklevelet kiállította. E kérdést azonban szakavatott jogtudósaink fejthetvén meg alaposan, részemről hozzá nem szólhatok.

Az első kérdésből kifolyólag következik a második kérdés: vajjon mi szolgált István, esztergomi érseknek indító okúl arra, hogy érseki kiadványára még váczi püspök korában használt pecsétét függeszsze? ha ezt ugyan szándékosan és nem tévedésből tette.

Azt, hogy Istvánnak — ki mint váczi püspök 1242. évben esztergomi érsekké postuláltatott, de csak 1243-ik évi julius 7-én erősíttetett meg székében IV. Incze pápa által, még 1244. évben sem volt volna érseki pecsétje, sem lehetőnek, sem valószínűnek nem tartom, nem, gazkodálkodási szempontból azért, mert ha, mint váczi püspök kiadványainak nagyobb hiteléül pecsétet vésethetett, ezt mint esztergomi érsek még inkább megteheté; nem jogi szempontból, mert a magyar diplomatikában e, legalább tudtomra egyedül álló eset, nem alterálhatta ama jogtételt: hogy a kiadványok nagyobb hiteléül a kiadványozó csak a saját állásával járó pecsétet nyomhatta vagy függeszthette okirataira.

Részemről őszintén megvallom, hogy ez érdekes diplomatikai eset megfejtése, látköröm szűk határán kívűl esik, s a megoldást szakavatott búvároktól kell várnom.

Megengedem, hogy e közleményem nem bír elég jogosúltsággal arra, hogy a figyelmet igénybe vegyem, mert a pontificalis pecsétek egyformasága, ha mindjárt kiadatlan is, jelentőségét elveszti az Árpádkori nemzetségek ismeretlen czímerpecsétjei előtt; de minthogy a Vancha nemzetség czímerpecsétje, ugyancsak Isván esztergomi bibornok-érsek révén 1251-ik évből már Péterffy «Conciliái»-ban, Török János «Magyarország prímása» czímű, s végre Knauz Nándor «Monumeta Ecclesiæ Strigoniensis» czímű munkájában rajzban kiadatott: ama hitben ringatám magamat, hogy jelen közleményemmel talán némi szolgálatot teszek az okiratok nyomozóinak, kiváltképen hogy oly szerencsés vagyok, a szóban forgó pecséteket eredetiben bemutathatni, midőn sem az oklevelek, sem a függő pecsétek valódiságához gyanu nem férhet akár ha az oklevelek kiállítási módját, akár irályát, akár pedig az akkori szokáshoz alkalmazott pecsétek odaillesztését, s azoknak jellegét veszszük is tekintetbe.

Nem így áll az eset a Péterffy és Török János által közölt s ezektől Knauz Nándor által átvett Vancha Istvánnak nemzet-

ségi czímeres pecsétével, mit én nem létezettnek, vagy ha igen, akkor hamisítottnak tartok. Mert eltekintve attól, hogy István esztergomi érsek csak 1252-dik évben lett bíbornok, de egyszersmind prenestei püspök is, és Péterffy mégis az 1251-ik évről adja a czímeres pecsétet, eltekintve attól, hogy mint bíbornok és prenestei püspök néhány napra reá, azaz 1252-dik évi nov. 13-án, érsekségéről lemond, s még az évben saját személyében jelen volt az esztergomi káptalan azon gyűlésén, melyen Benedek kalocsai érsek esztergomi érsekké postuláltatott s még az évben Rómába el is útazott: nem lehet, hogy egy heti időközre, t. i. nov. 7-től 13-ig oly czímeres pecsétet készíttetett volna, melybe mint prenestei püspök, esztergomi bíbornok-érseki köriratot vésessen; bár ha az esztergomi érsekséget tovább is administrálta, sőt annak egyik jövedelmét, még a csallóközi tízedet is élvezé. Eltekintve mindettől, a czímerpecsét külső jellege, compositiója elárulja a sokkal későbbi századok csinálmányát, minthogy a XIII. században sem hasított, sem vágott czímerpaizsok hosszúdad köralakban nem divatoztak, hazánkban egyáltalán nem, Olaszhonban is csak a XVI. századtól kezdve, s míg az akkori használatú három szögű paizsok százával találkozunk, nem combinált, de egyszerű czímerképekkel, ez a heraldikában, ha az valódi lehetne, unicum gyanánt állana előttünk. De végre azon körülmény, hogy Péterffy ezen czímeres pecsét közlésénél egyszerűen csak az 1251-dik évet nyomatta a rajz mellé s ha ez csak sajtóhibából történt is meg 1252 helyett, a nélkűl hogy az oklevelet, melyről annak függnie kellett, vagy az oklevéltárat, melyben az őriztetett, említette volna, azon föltevésre indít, hogy azt soha nem létezettnek tartsam, annál is inkább, minthogy az évszám lehető tévedése mellett, a névcsere még sem történhetett meg, minthogy István nevű esztergomi érsek és bíbornok, Vanchánál több nem volt, sem előtte, sem utána, minthogy I. István 1093. talán még sem birt oly czímeres pecséttel, mint a minőt Péterffy az 1251-ik évből közöl, s III. Isvánnak a Fejérkövi családból 1596. évben tudvalevőleg nem olyan volt czímeres pecséte, mint a minőt Péterffy rajzában szemlélünk, bíbornokká pedig sem I., sem III. István nem neveztetett.

Majláth Béla.

(INTÉZETEK ÉS GYŰJTEMÉNYEK.) *A nemz. muzeum érem- és régiség-osztályának gyarapodása 1880. deczember havában.* A régiséggyűjtemény szerzeményei közt túlnyomók voltak az őskori és római emlékek. Az őskoriakból első helyen említem két bronztőr töredékeit, melyeket Marossy János úr a bánhidai bronzlelet kiegészítéseül volt szíves megszerezni és ajándékba adni. A lelet többi darabjait már korábbi jelentésemben említettem volt A csongrádmegyei Pusztaszerről szintén bronzkori kincsleletből egy bronzvésőt kaptunk ajándékba dr. Kammerer Ernő úrtól. A véső a tokos vésők sorát egészíti ki. Dr. Nendtwich műegyetemi tanár úr, a híres nógrádmegyei terennei őstelepről származó, vonalas ékítményű bronzkarikát, tölcséridomú csüngő díszt és apró, felvarrásra készült, bronzpléhes pikkelyt hozott ajándékba. A tanár úr e darabokat még évtizedekkel ezelőtt kapta Terennéről, mely Jankovics és Kubinyi Ferencz ásatásai által vált ismertté.

Őskori edényeket két helyről kaptunk. Jelentékenyebb számmal Pécsről és Duna-Almásról. Előbbi helyen a molnárútczai Schapringer-ház építésénél mint-

egy 10 lábnyi mélységben akadtak edényekre, melyekből a muzeum egy régi barátja, ifj. Horváth Antal, pécsi ügyvéd úr volt szíves 10 darabot felküldeni. Az edények egytől-egyig csinos alak, ügyes technikai kezelés s a diszítés sajátszerű volta által, mely bekarczolt pontokból, körökből és vonalokból áll, tűnnek ki és az ú. n. pannoniai edényekhez tartoznak, melyeknek megitélése még nehézséggel jár. A dunaalmási edények rokon formát és diszítést mutatnak; bár kivitelök kevésbé finom. Weninger Vincze, uradalmi kasznár szíves volt mintegy ötven darabot a muzeumnak felajánlani; lelhelyök a Duna közelében fekvő nedves rét, hol egész urnatemető várja hálás régészeti kincs gyanánt szakavatott kutatóját. Az edényekben rendesen égetett csontmaradvány és hamu van; de azonkívül bronz gombostű, bronztőr pengéje és sok apró hengerded bronztekercs (minők az ercsiek). Mindezek most a n. muzeum gyűjteményében vannak és tanuságot tesznek arról, minő érdekes feladat volna a dunaalmási, nyilván bronzkori, urnatemetőt átkutatni. Urnasír maradványát hozta Kőváry Géza Czeglédről. Az uraság erdő mellett, szőlőforgatás alkalmával 3 láb mélységben, több egyéb kisebb-nagyobb edénynyel együtt csontok és hamu között találták az általa felajánlott két füles bögrécskét. Az edények elhelyezéséről annyit tudott, hogy minden nagyobb edény fölött volt egy kisebb; a nagyobb edények mind tönkre mentek.

A *római* emlékek két helyről Aquincum és Bregetio vidékéről valók. Első helyen néhány római kőemléket említek, melyek már régebben a n. muzeumnak voltak szánva s most Varga András építész úr szíves közbenjárásával rendeltetésök helyére jutottak. Köztük van a Junonak szentelt oltárkő, melyet már az Arch. Közl. utolsó kötetében ismertettem.*

Úgyszintén kaptunk egy kis arat négysoros felirattal, mely a centuria geniusának szóló dedicatiót tartalmaz, a vörösvári út belső részén hevert évekig, míg Fröhlich helybeli gymn. igazgató úr szíves volt reá figyelmeztetni.

Varga úr maga egy sírtábla töredékét s egy votivtábla csonka darabját, meg egy síremlék felső tympanonját ajándékozta. Ezúttal beérem azzal, hogy a két feliratos emlék feliratát lemásolom; a sírtábla elől és alúl csonka felirata így szól:

EXARCVSEXM
IDALAGENS
XX VIII MX
AMATERCA
TISSI

A votivtábla feliratából csak az első három sornak mintegy fele maradt meg:

I O M
VLGEMNV
APFIA

Taufenecker Györgyné telkén házépítés alkalmával római maradványokra akadtak. Egy oszlopalapzat, római al fresco festett falmaradványok, melynek egyikén emberi fej, üvegedeny töredéke, terra sigillata és ércz-salak. A tulajdonosné, Zsigmondy Gusztáv kir. főmérnök szíves közbenjárása következtében az összes leletet a m. n. muzeumnak ajándékozta. Ugyanonnan utóbb római bronzgyöngyöt is kaptunk Varga építész úr ajándékából.

Ugyancsak O-Budán a Grünwald és társa-féle szeszgyár udvarán építési földmunkálatok alkalmával római házak összedőlt falmaradványaira akadtak, mely alkalommal Zsigmondy Gusztáv úr két cserépmécsest, terra sigillata töredékeket és egyéb tárgyak közt stucco párkány darabjait óvta meg muzeumunk számára. A párkány hosszában futó domború diszítményekkel van ékítve (egymást űző állatok stb.), melyek mintával készültek; a stucco anyaga fölötte tartós gipsz és téglapor keverék és a kidomborodó alakok körvonalait igen élesen adta.

Ó-Szőnyről is több ízben kaptunk régiségeket. Vásároltunk bögrét, mely mint pannoniai készítmény sajátos színes diszítése miatt érdekes; a bögre teste

* Budapest czím alatt a «Magyarhoni Rég. leletek Rep.»-ban Arch. Közl. XIII. k.

felül barna, alúl sárga és közepett a barna mezőben négy sárga sáv vonul körül.

Marossy János, fáradhatatlan buzgalmú régiségkedvelő, ószőnyi leleteket küldött ajándékba: gyűrűs kulcsot bronzból, csontnyelű vaskést, terra sigillata töredékeket az egyikén LVTINVSF bélyeg, a másikon ARVSI; végre téglatöredéket, melyen római cursiv és lapidár betükkel vegyest három sornyi irás végső szótagjai maradtak; talán CISCON CESTUS ECCENED értelmöket nem lehet megállapítani,

Mikor deczember közepén Zsigmondy Gusztáv úr társaságában az ószőnyi castrumot bejártuk, több apróbb tárgyat hoztunk magunkkal, melyet a földbirtokos Feige Tivadar úr szívesen ajánlott föl a muzeumnak. Hoztunk egy apró bronzkarikát, gombos csonttűt, bronztűt, üvegkarikát és egy kőlap töredékét, melyen két sornak hat betűje maradt LVS EST

A többi szerzeményekről kevés a jelenteni való.

Apáczá'ól (Csanád m.) Csóti Samu úrtól XVII. (?) századbeli ezüst gyűrűt kaptunk ajándékba,

XVI. századi súlyos (6·8 grmnyi) aranygyűrüt ajándékozott a muzeumnak vizeki Tallián Lajos, cs. k. kamarás. A gyűrü fejét hat bevésett nyilvessző, s mindkét oldalán vésett alapon domború levél ékíti,

A budai várkertben folyó átalakítási munkálatok alkalmával XVII. századbeli téglára akadtak, melyen az évszám 1654, a készítő jegye és MAXIM felirat domborodik ki. Weber György kereskedő kertész ajándékozta.

Az éremgyűjtemény összes gyarapodása 139 drb volt, melyekből legtöbb a lengyel hármas garas. Ilyenekből állott ugyanis a pinnyei nagy éremlelet (Sopron m.), melyet Simon Gyula orsz. képviselő ur állított legnagyobb liberalitással rendelkezésünkre és a szölgyéni éremlelet is (Esztergom m.), mely hivatalosan került hozzánk, szintén majdnem túlnyomóan ilyenekből állott. Kaptunk még érmeket ajándékba Varga Andrástól Ó-Budán, Pletikoszich Sándor esperes-plébánostól Szontán, Kinneth Adolftól Dárdán, Sax Lipóttól helyben, Steiner János tanítótól Franzfelden, Killer Frigyes plébánostól Ó-Csanádon, Drucker Zsigmondtól helyben, ifj. Schwarz Józseftől Kúnágotán és Tusla Tivadartól P.-Füzitőn.

Budapest, 1880. deczember végén. *Hampel József.*

A nem. muzeum érem- és régiség-osztály gyarapodása 1881. január—április havában. Szűkre szabott költségvetés mellett sok ajándék s ezek közt több lelet, mely rendszeres ásatás gyümölcse: ez a jelen év első negyedének signaturája. Mint jelentésemből kitünik, a gyarapodás oroszlánrésze a római és népvándorlási kort érte.

I. *Az őskori régiségek* közt első helyen azokat említem, melyeket külföldről kaptunk. Egy angol vendégünk, mr. Walter Meyers, ki igazgatónk kalauzolása mellett ismeretlenűl nézte intézetünket, hálával emlékezett meg kalauza szívességéről és őskori kőeszközökkel ajándékozta meg a muzeumot. Voltak küldeményében silexek (ú. n. vakarók, scrapers) a híres Cissbury-i silexgödrökből és küldött kovaszilánkokat, minőket Theba mellől, Egyiptomból, b. Révay Ferencz is hozott egy ízben az intézetnek. Soká kérdéses volt: vajjon az egyiptomi szilánkok természetes úton keletkeznek-e vagy emberi kéz művei, mit annak idején leginkább Lepsius vont kétségbe? Most már semmi kétség, hogy Egyiptomnak is meg volt a maga kőkora s hogy a barna szilánkok e korra mennek vissza.

Hazai leletekből csak csiszolt kőeszközöket említhetek. Éles Béla Zombor vidékéről (Zemplén m.) két csiszolt kővésőt, továbbá emberi szárcsontot és kagylóhéjakat küldött edények- s edénytöredékekkel együtt, melyekben találtattak.

Több kőeszközünk ez idő alatt nem került — annál több a bronz. Köztük az első hely a bodrogkeresztúri nagy leletet illeti, melylyel hazai leleteinkből eddig csak az erzsébetfalvi nagy öntőműhely maradványai vetélkedhetnek. Amannak a sok rögön, a sok csonka szerszámon kívül a tömérdek erdélyi (?) idomú sarló (41 drb) s néhány sodronyos fibula adja meg különös érdekét. A lelet

fontossága miatt majd részletes tárgyalást is érdemel; szerencse, hogy legjelentékenyebb része idekerült s így meglehetős hű fogalmunk lehet a lelet összességéről.

Nem mindennapi szerzemény egy bronzkori kardpenge, melyet egy komáromi halásztól szereztünk. A Dunából halászták ki e tavaszszal a «nagy vár» falánál — a markolatlappal együtt hossza 55·5 cm. A csorvási (Békés m.) nagy bronzleletből néhány példányt idevaló kereskedő útján szereztünk meg: karimás vésőt, tokos vésőt és félkör ívű sarlót. A fém színe olyan, hogy csak gondos vegyelemzés után lehet majd eldönteni bronz-e vagy réz?

Csinosan diszített bronz lándzsacsúcsot ajándékozott dr. Kammerer Ernő. Szárnyai behajlók és a külső széllel párhuzamosan futó bordával ékítvék; a köpűt több sor zigzeg-dísz futja körűl. A lándsa Pusztaszerről való (Csongrád m.) és egyszerre találtatott azon ürvésővel, mely mint szintén K. E. úr ajándéka, még múlt évi kimutatásomban volt említve.

Wartha Vincze, műegyetemi tanár Zengről, rovátkos kis aranygyűrüvel gazdagította a præhistorikus ékszerek sorát. Szeniczey Ödön, orsz. képviselő, Kaszap Kálmán, taksonyi jegyző nevében két réz csákánynyal gazdagította az őskori réz eszközök már is tekintélyes számát. Mindkettő dupla pengéjü; éleik keresztben állanak. Mindkettő jó föntarsású. Pestmegye a rézeszközök statistikájában mindinkább fontos szerepet kezd vinni. Csató Ferencz, tövisi plébános, két csonka cserépedényt küldött be, mely Csáklyán (Alsó-Fehér m.), sziklás helyen találtatott. Mellékletek híján, melyekből a lelet korát pontosabban meg lehetne állapítani, arra kell szorítkoznia, hogy mint durva, kavicsagyagból esetlenűl idomított készítményeket «nem rómaiaknak» mondja.

Sebestyén Pál, kir. táblai bíró, még az ötvenes évek eleje óta őrzött magánál egy bronz sarlót Város-Lödről (Bakonyban) és három darabra tört, de egyébként teljes bronz kardpengét Szt.-Gálról, mind a két darabot nem rég Szalay István úr közbenjárására a n. muzeumnak ajándékozta.

Árkolás közben Bákóhalmán három kisebb és egy óriási nagy urnát (76 cm. magasat) találtak, volt az edényekben hamu, égetett csontok, egy pár félhold alakú csüngő dísz, egy kis dupla tekercs bronz sodronyból s egy bronz gombostű. Karpelesz Simon úrnak köszönhetjük, hogy az összes érdekes lelet ide jutott a muzeumba.

Mezőtúron a «Bári kettőshalomban» az utóbbi áradás ellen tett védmunkálatok alkalmából barbár készítésű edényekre akadtak a munkások. Pavlicsek Sándor tanárjelölt néhányat belőlök a n. muzeum számára megmentett.

II. A „*kelta*" *emlékek csoportját* két darabból álló lelet képviseli, melyet Rádfáról (Baranya m.) hozott dr. Kammerer Ernő. Egyik tárgy jellemző idomú vaskard, mely hüvelyével együtt négyszeresen meg van hajlítva. Alakja olyan, mint a híres szob-ipolyparti kardé. Többször akadt már példa, hogy sírokban a kardot meggörbítve helyezték a halott mellé, a n. muzeumban is van példa reá, a bronzmarkulatú vaskard Istenmezőről (Heves m.). — A karddal háromágú lándsacsúcsot találtak, vasból. Bronz zablát, minők a hallstadti leletek közt vannak, Ó-Szőnyről kaptunk.

III. *Mindkét Pannonia* dúsan járult római emléksorozatainkhoz.

Dunaföldvár vidékéről bölcskei Nagy Lajos úr, Hőke Lajos úr szíves közbenjárására négy római emléket ajándékozott a n. muzeumnak: egy római mérföldmutatót, mely az aquincum — mursai-útvonal 66-ik mérföldjét jelezte, továbbá egy emlékkövet a kömlödi sánczokból, melyet M. Aurelius tiszteletére 163-ban állított az első alpesi lovas csapat (kiadta Mommsen 3318. sz. a.) és két domborműves táblát, melyet alkalmilag részletesebben fogunk ismertetni.

Ugyancsak *Tolnamegyéből*, egy ecsényi gazdától, két római ekevasat vásároltunk. Ó-Buda s a határos terület folyton érdekes leleteket szolgáltat. Az idei januáriusban a budaujlaki Lujza-malom melletti Evező-sikátorban a vízvezetési csövek lerakásánál római sarkophágra bukkantak. Wein vízvezetéki igazgató szíves jelentésére rögtön a hely színére indulhattam s ő neki köszönhetjük, hogy a sarkophag most a n. muzeum első udvarában áll. Mint a legtöbb római kőláda, ez is föl volt törve s így nem csoda, hogy cserépkorsón, mécsesen, egy bronz korsón, bronz karikán és bronz karpereczen meg lemezen kívül, egyéb értékes tárgyakat nem leltünk benne. Maga a síriáda anepigraphikus, de rajta vannak kétfelől a szokásos geniusok.

Ugyancsak a Lujza-malom környékén a vízvezetéki munkálatok folytatásánál, római sarkophag töredékeire akadtak s ezek mellett egy szürkés agyagból gyúrt mécsest leltek, melyet Wein János igazgató úr be is küldött. A mécses alján VICTORIA bélyeg olvasható, oldalából egy darab hiányzik. A budaujlaki Kunewalder téglagyár részvénytársulati telek római topographiánkban classikus hely, mert mint hajdani római temető-hely, már számos régiséget juttatott a n. muzeumnak. A múlt télen e gyárral délnyugat felől szomszédos dombok lejtőjéről hordták a földet a dunai töltéshez s ekkor több ízben kerültek elő régiségek. A gyár derék felügyelője Kudelka úr, mindannyiszor nemcsak bejelentette, de be is küldte őket az országos rég., és embertani társulatnak és a társulat mindig szívesen ide ajándékozta. Így kaptunk februárius ban e helyről két agyagkorsót és egy csinos üvegedénykét, márcziusban római síremlékeket és domborműves kőlapokat.

Ugyanott márczius utolsó napjaiban a munkások három római emlékkövet találtak. Kudelka intéző bejelentésére rögtön értesültem a leletről és ő neki köszönhető, hogy a részvénytársulat igazgatója már néhány nappal utóbb a n. muzeumba szállíttatta őket.

Mind a három emlék sírtábla töredékek. 1. Legérdekesebb köztük egy (hajdan) polychrom sírtábla, melynek felső részében szokás szerint a férfi és az asszony és köztük a gyermek mellképe van kifaragva, a háttér zöldre volt festve s az öltözetek szélein a vörös színnek nyomai maradtak.

A fölirat következő.

D /	D(iis) M(anibus) | VIGILIVS PRIMVL |
VIGILIVS PRIMVL	LVS MIL(es) LEG(ionis) II. AD(jutricis) |
LVS ᵥ MIL ᵥ LEGIIAD ·	STIP(endiorum) XVII IVL(ia) VIC[TO] |
STIP XVII IVL ᵥ VIC//	RINA CONIVGI[CA] | RISSIMO F(ieri)
RINACONIVGIC/	C(uravit).
RISSIMO ᵥ F ᵥ C ᵥ	

A fölirat arról értesít, hogy Julia Victorina férjének, Vigilius Primullusnak, ki XVII esztendőn át szolgált volt az aquincumi II. legióban, e síremléket rakatta. — Evvel együtt

2. egy hasonló síremléknek töredéke; domborműves lapjából egy darab került elé ugyanazon a helyen. A dombormű bal szélén az oszlop maradványa látszik, a mezőben lévő nő alak mindkét kezével edényt (?) fog, jobbfelől férfi van, ki baljában strigilist (?) tart és jobbjával tunicája szegélyét fogja, nyaka körül vastag torques, közepett egy kis gyermek mellképe látszik.

3. Egy harmadik sírtáblából néhány töredék maradt meg. Megvan a tympanon jobb fele, ezalatt a mező megvan, de az alakok le vannak törve és csak egy férfi-fej helye látszik, jobb szélén maradt meg egy római compositoszlop.

Nem messze e téglagyártól, «az első óbudai téglagyár-egyesület» telkén márczius 30-dikán ugyancsak földmunkálatok alkalmával feliratnélküli, feltört födelű sarkophágra és két sírtáblára akadtak. Ezt a két utóbbi emléket a tulajdonosok kérésemre a muzeumba szállították. Az egyik felirat nélküli töredék, domborműves növénydiszítményekkel, a másik szabályos négyszögidomú kődúcz lyukacsos kőből, megrongált felülettel, a rajta lévő felirat így szól:

D /	D(iis) [M](anibus) | TI(berio) CL(audio)
TICLCONSTA	CONSTA(nti) | MIL(iti) LEG(ionis) II
MILLEGIIAD	AD(jutricis) (Cl ?) | FIRMI NO ET
FIRMINO ET CLı	CL(audiæ) (Mi ?) | MAE CL(audius)
MAE ᵥ CL TACITVS	TACITVS | POSVIT PATRO | NO
POSVIT PATRO	MAT(ri) | TRI PIENTISSI | MIS ET
NO · MAT////	SIBI VIV(u)S.
TRI PIE//ΛISSI	
MIS ET SIBI VIVS	

A felirat szerint Cl. Tacitus még életben van és az emléket patronusának

Tiberius Claudius Constansnak, testvérének (?) Firminusnak és Mima (?) nevezetű anyjának állítja.

Az óbudai lelhelyek közűl legtekintélyesebb számmal az *amphitheatrum* járult a római osztály gyarapodásához. Dr. Torma Károly hét heti ásatása alkalmával több mint hatszáz kisebb-nagyobb kő, fém, csont, üveg és agyagrégiséget gyűjtött össze a romok közt, melyekről a legnagyobb lelkiismeretességgel adott jelentést az amphitheatrumról írt érdekes monographiájában.* Azért itt a tárgyak sommás áttekintésével beérhetjük. Kaptunk onnan egy Nemesisfőt, 12 ép feliratos emléket és 10 másnak a töredékeit, volt továbbá több mint húsz töredék oszlopfőkből, fogadmányi oltárokból s egyéb apróbb kőtárgyak. Ezüstből készült vagy ezüstözött tárgy volt hat és pedig tükör, gyűrű, tű s egyéb apróságok, volt bronz fibula és gyűrű, pléhdarab és rög, mind bronzból, összesen 12 drb.

Találtak több mint ötven vastárgyat, ú. m. lándsacsúcsot, ajtósarkot, ütközőt, szeget, csatot, kulcsot, fejszét és kést; 15 drb ólomrögöt; csontból készült tűt, bárczát, késnyelet és tesserat, összesen nyolczat; 25 drb üveggyöngyöt és edénytöredéket. Legtöbb az agyag tárgy. Voltak terrasigillata töredékek, több esetben érdekes domborművekkel, gyakran rajta vannak a gyári bélyegek, közönséges edénycserepek sem hiányoztak és volt sok építő és fínomabb mozaiktégla. A keramikus tárgyak száma egymaga túlmegy a négyszázon. Végűl említem a falvakolat számos töredékét az amphitheatrumból és a mellette épült kis templomka faláról, a régi színezés jelentékeny és elég élénk maradványaival.

Folyó évi áprilisben Budán a zsigmondútczai 66. számú telken földhányás alkalmával óriási sírtábla került színre. Lomniczy Endre, városi kapitány szíves tudósítására dr. Tergina Gyula muzeumi tisztviselő rögtön a hely szinén megjelent és a síremléknek a muzeumba szállításáról gondoskodott. A szokatlan hosszú tábla — hossza 3·20 m. — a nedvességtől át volt ázva s így történt, hogy beszállításánál ketté törött, különben teljesen ép. Félkörű tympanonban legfölűl a meghalt arczképe, ezalatt a hosszúkás keskeny mezőben ugyancsak ő rövid katona-öltönyben közepett áll és kétfelől lovat tart kantáránál; következik azután a főmező, mely kétfelől korinthiai oszloppal van szegélyezve, tíz soros felirattal; a feliratos mező alatt két kakas fordúl egymás ellen és valami növényért(?) küzd; több mint egy méternyi darabja földben állott.

A felirat következőkép szól:

NERTVS
DVMNOTAL
F · VETERANVS
ALA❦HISP❦Ī❦SEs
QVIP❦LINGAVS
TER❦ANN❦LX❦
STIP❦XXXVI❦
H ❦ S ❦ E ❦
VALENS❦FRATER
H ❦ T ❦ M ❦ P

NERTVS | DVMNOTAL(i) | F(ilius) VETERANVS | ALA HISP(anorum) I (prima) SES | QVIP(licaris) LING(onus) AVS | TER ANN(orum) LX | STIP(endiorum) XXXVI | H(ic) S(itus) E(st) | VALENS FRATER | H(æres) T(itulum) M(emoriæ) P(osuit),

Az emlék egy hadastyán életrajzát adja. Neve Nertus volt, Dumnotalus fia, harminczhat évig szolgált a hispaniai első lovassági csapatban és mint másfél kapitulátiójú lovasnak, igénye volt két lóra, miként a dombormű is mutatja; hatvan éves korában halt meg Aquincumban, hová öreg napjaira visszavonult és testvére Valens, egyúttal örököse, gondoskodott eltemettetéséről és emléke megörökítéséről. Nertus és Dumnotalus, mindkettő galliai név, a felirat is bizonyítja, hogy gallus volt, és pedig a Lingones törzséből, mely a mai Francziaország keleti szélén lakott.** Az auster melléknév alighanem e törzs délrelakó részét jelenti.***

* Torma Károly: Az aquincumi amphitheatrum északi fele. Budapest, 1881. 88—100. ll.

** Forbiger: Europa. 1877. 155. l,

*** AVSTER(avia)nak kiegészíteni annál kevésbbé van okunk, mert e város messze éjszakra, Frieslandban feküdt, a mai Ameland helyén. Forbiger. 275. l.

ÓBUDAI SILVANUS-EMLÉK.

Végül az óbudai emlékek közül nem kevésbé érdekes a Silvanustábla, melyet itt rajzban is mellékelünk.

A Grünwald és társa szeszgyártársulat telkén ásták ki a múlt év telén és a nevezett czég legnagyobb készséggel a muzeumnak ajándékozta. Silvanusemlékek Pannoniában ugyan ép oly gyakoriak, mint bárhol másutt a római világ körében, de az itt közlött, melyet ájtatos római hölgy állított, mégis több tekintetben kiválóbb figyelemre érdemes. Leginkább azért, mert férfi Silvanust és női Silvanákat egymás mellett kifaragva szemlélünk.

Maga Silvanus őseredeti, általánosan tisztelt római isten. Őrzi az erdőt s a határt, mely legtöbbször az erdő szélét éri: innen van, hogy minden határszél neki van szentelve. «Omnis possessio Silvanum colit, quia primus in terra lapidem finalem posuit», így szól Dolabella* és «Silvane tutor finium» így szólítja az ősistent a nemzeti költő Horatius (Epod. II. 22.). Ugy látjuk, hogy még az imperatori kor, melynek talán harmadik századából származik e dombormű, is megóvja ősjelentősége emlékét. Jobbjával az isten görbe kést fog, balja a levágott galyat tartja**, lábánál a kutya föltekint urához.

Későbbi toldásnak látszik a phrygiai sapka. Lehet, hogy akkor kapta e római isten a keletiség symbolumát, midőn mindinkább áthatották a keleti kultusok a római vallás körét, a mi ép a második század végével kezdődött.

Kiknek képzelé a kőfaragó a Silvanus mellé állított női alakokat, kétséget kizáró módon megmondja a felirat: SIL.(vano) et . SILVA | NIS . SA(crum) FLA(via) | SECVNDINA | V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito). Silvanus társai, a hosszú öltönyű nők erdei nymphák vagy silvanák, kik úgy mint vezérök szintén galyat tartanak balkezökben, míg jobbjuk virágkosarat (?) fog. Pannoniában egynéhányszor szerepelnek a silvanæ feliratokban,*** mindig úgy, hogy helyesen «SILVANABVS» szól az ajánlás; az itt használt idom szokatlan és kisérő kép nélkül bizonyára homályos volna.

Mint erdei lények s görög eredetű nymphák utódai és alig tévedünk, ha a «nymphæ perennes»-t, kiknek egy más óbudai emlék szól (Rómer-Desjardin XII. t. 80. sz.) velök egyeknek képzeljük. Férfi kisérőjökkel együtt a mezei istenségek nagy köréhez tartoznak, melyet egy jámbor római «dii campestres» czímen tisztel egy aquincumi feliratban. (R-D. XII. 79.)

Ó-Szőnyről kisebb régiségeket szereztünk április havában: egy római téglát LVPICINI TRB (Lupicini tribuni) bélyeggel, domborműves diszítésekkel ékített terra sigillata darabokat s nehány apróbb bronz tárgyat. Az ószőnyi castrummal éjszakfelől határos egyik szőlőben egy kis korsó-raktárra akadtak. Több mint húsz bögre állott és feküdt egymás mellett egy rakásban. A gazdánál még 18 drbot találtam, melyeket a n. muzeum számára megszereztem. Némelyik egyfüles, másik dupla füllel van ellátva, ismét mások fülnélküliek. Különös rajtuk, hogy felületük legtöbbször vörösre van festve és sárga sávok vonulnak fekmentesen körül, nyílván belföldi gyártmányok. Talán ugyan e készletből való egy bögre, melyet Marossy János úr ajándékozott a muzeumnak.

Mintegy nyolcz centimeter magasságu kőszobrocskát küldött Marossy János úr. A szobor íjazó ifjut ábrázol, anyaga csekélyebb minőségű márvány.

Schwerer János úr szíves közbenjárásával a múlt hónapban ismét több római kisebb régiséget kaptunk. Gabrini Nándor Perlaszról gyöngyöket küldött; Kollonits István Uzdinból bronz függődíszt és agyaggolyót (lelh. Tomasevácz, Torontál m.), végre Schardtner József Zimonyból két fibulát és egy kisebb határozatlan bronz tárgyat.

A csáktornyai elemi népiskolai tantestület megörökítette magát a nemzeti muzeumban egy ezüstgyürűvel, melyet a testület nevében beküldött Jeney Gusztáv intézeti igazgató-tanító. A gyűrű főérdekét a római eredetű carneol-intaglio képezi, mely balra ülő meztelen ifjut (athleta) ábrázol. Maga a karika, melybe az antik kő foglalva van, közelébb áll a XVII-dik századbeli ezüstgyűrűkhez, mint az antik formákhoz s azért hajlandó vagyok azt hinni, hogy itt azon gya-

* Lachmann kiadásában. 302. l.

** Azért «dendrophorus» melléknévvel szerepel gyakran. — Lsd egy S. dendrophoros templomka feliratát, melyre Romában a Vigna Bonelliben akadtak. Annali 1860. 450. l.

*** Tétényi és petronelli feliratokban; Corp. Inscr. III. 3393, 4441.

kori esetek egyikével van dolgunk, a midőn antik követ modern időben is pecsétlőnek használnak. A lelhely Vizi Szent-György (Zala m.) melletti szőlőhegy, s kapálás közben találtatott.

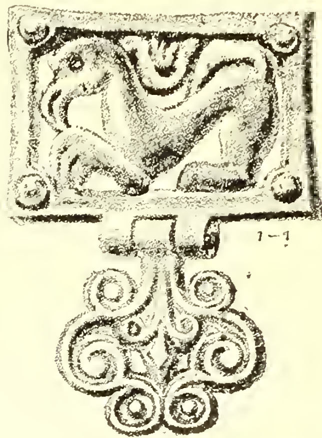
Az antik gemmák tanúlmányozására igen fontos azon három nagy gemmalenyomat-gyűjtemény, melylyel Pulszky Ferencz igazgató a régiség-osztály tudományos apparatusát gazdagitotta. Meg van (három drb híján) köztük mind a hatszáz drb, melyet a római instituto tett közzé és van 1213 drb, berlini gemmák után készűlt lenyomat.

IV. *Népvándorláskori lelhelyeink* közt legfontosabb volt Keszthely.

A keszthelyi temetőből újabban két izben nyertünk tárgyat. Előbb az orsz. Rég. Társulat költségén az őszszel kiásott leleteket kaptuk, azután pedig az idei tavaszszal talált kincseket. A tárgyak száma, melyeket dr. Lipp Vilmos ezúttal a a muzeumnak átadott, a négyszázat meghaladja; legtöbb a bronz ékszer (csat, szijvég, karika, gyűrü) és a vaseszköz, többnyire kések, ezüst tű csak néhány volt köztük. Egészben megegyezik a tárgyak jellege azokéval, melyeket e folyóiratban korábban rajztáblákon közöltünk. A mostani két leletből azokat, melyek kiválóbb figyelmet érdemelnek a — és — táblákon lerajzoltattam. Ilyenek különösen a sodronyos kosárkákkal ékített fülbevalók s a nagy fibula. Ily fibula az egész temetőből eddig mindössze csak kettő került elő.

Végh Adorján úr Nemes-Ócsán, a Csallóköz buzgó kutatója, újabban ismét érdekes népvándorláskori (?) lelettel gazdagította gyüjteményünket. Küldeményében voltak vas tárgyakon, cserépedényeken és csontokon kívül obsidiandarabok, kovaszilánkok és gyöngyök; Ekelen (Komárom m.) találta őket sorjában futó sírgödrökben. A szerencsés kutató más helyütt maga ad számot a leletről.

A népvándorláskori igénytelen, de nagyérdekű emléksorozathoz még egy griffes bronz csat járul, melyet Szent-Mihálytelekről (Csongrád m.) Justus Dávid hozott a muzeumnak. A csat és más hasonló csat töredéke, valamint kettős gyűrűjü agyaggyöngy úgy látszik egy nagyobb lelet maradványai. Szeged környéke népvándorlási leletekben bővelkedik.

GRIFFESCSAT A NAGYFALUSI RÓMERHALOMBÓL.

Ó-Szőnyről két népvándorláskori fibulát szereztünk, félkorongú fejjel.

A népvándorláskori leletekhez mint igen érdekes járul egy cicada idomu arany fibula, melyet Torma Károly szíves figyelmeztetésére sikerült a muzeum számára biztosítani. Lelhelye Sáromberke mellett Erdélyben. Rajzát adjuk a cicadás fibulák tábláján.

V. *Közép- és újabbkori tárgyak, kegyeleti emlékek.*

Az év legfontosabb szerzeményei közé tartozik IV. Béla király aranybullája. Helybeli régiségkereskedő útján kaptuk, a ki sajnálkozásunkra nem jelölte meg eredetét; talán idővel nyomába vezet a vörös-fehér (most már sárgás) kopott selyem zsineg, melynek darabja, mikor erővel letépték az eredeti okiratról, rajta maradt. A bulla nem tartozik az ismeretlenek közé, mert aligha nem egészen egy a Praynál közzétett (VII. ?) bullával. Mégis, mennyiben nem egészen hű a rajz, korszerű közzététele és a rokon bullákkal való összehasonlítása nem lesz fölösleges munka. Itt csak annyit említek, hogy bullánk egészben ép, csak az ülő király alakjában, közepett van az aranypléh átlyukasztva; súlya 14 arany 49·2 grm.

Érdekes kis architectonikus részletet kaptunk Mátyás király korából; párkánydarab vörös márványból; találták a honvédminiszteriumi palota építésénél a budai várban.

A modern hazai szobrászat körébe tartozik egy 33 cm. magas alabastrom szobrocska, melyet Nagy-Szebenben néhány évvel ezelőtt az őrtorony helyén

találtak. A muzeum megszerezte a műértékkel biró alakot és mert XVII. századbeli szász polgárt ábrázol 174. oldalon.*

Középkori kardjaink sora érdekes XIII. századbeli példánynyal szaporodott. A lapos korongú vaskardot Promontor mellett a Dunából kotorták ki; a vállalkozó Pichler Ferdinánd úr készséggel ajándékozta a nemzeti muzeumnak.

Thaly Kálmán közbenjárásával Luppa Péter, orsz. képviselő és közismeretű pomázi nagybirtokos, érdekes vas szuronyt ajánlott föl a muzeumnak. Thaly Kálmán szíves figyelmeztetése szerint e szurony azon legelső bajonettekből való, melyeket 1706—9-diki időben Rákóczi honosított meg nálunk. Lelhelye miatt is érdekes az igénytelen külsejű tárgy, mert Kalázon találták; egy régi torony közelében, mely mint a többi kalázi védművek a XVIII. század első éveiben gyakran volt kurucz támadások színhelye.

Papp Imre uradalmi számtartó Uj-Pesten, 75 cm. hosszu vadászkést (múlt századbeli?) ajándékozott, pengéjén szarvast kergető kutya és a vadászok életére vonatkozó német fölirat van bevésve.

XVI. századbeli vas sarkantyút adott a muzeumnak Freund Móricz Battán (Fejér m.); Battán halászták ki az idén a Dunából. Szárai görbitvék, hátúl csúcsba szögellenek, hatágú csillag képezi taréját.

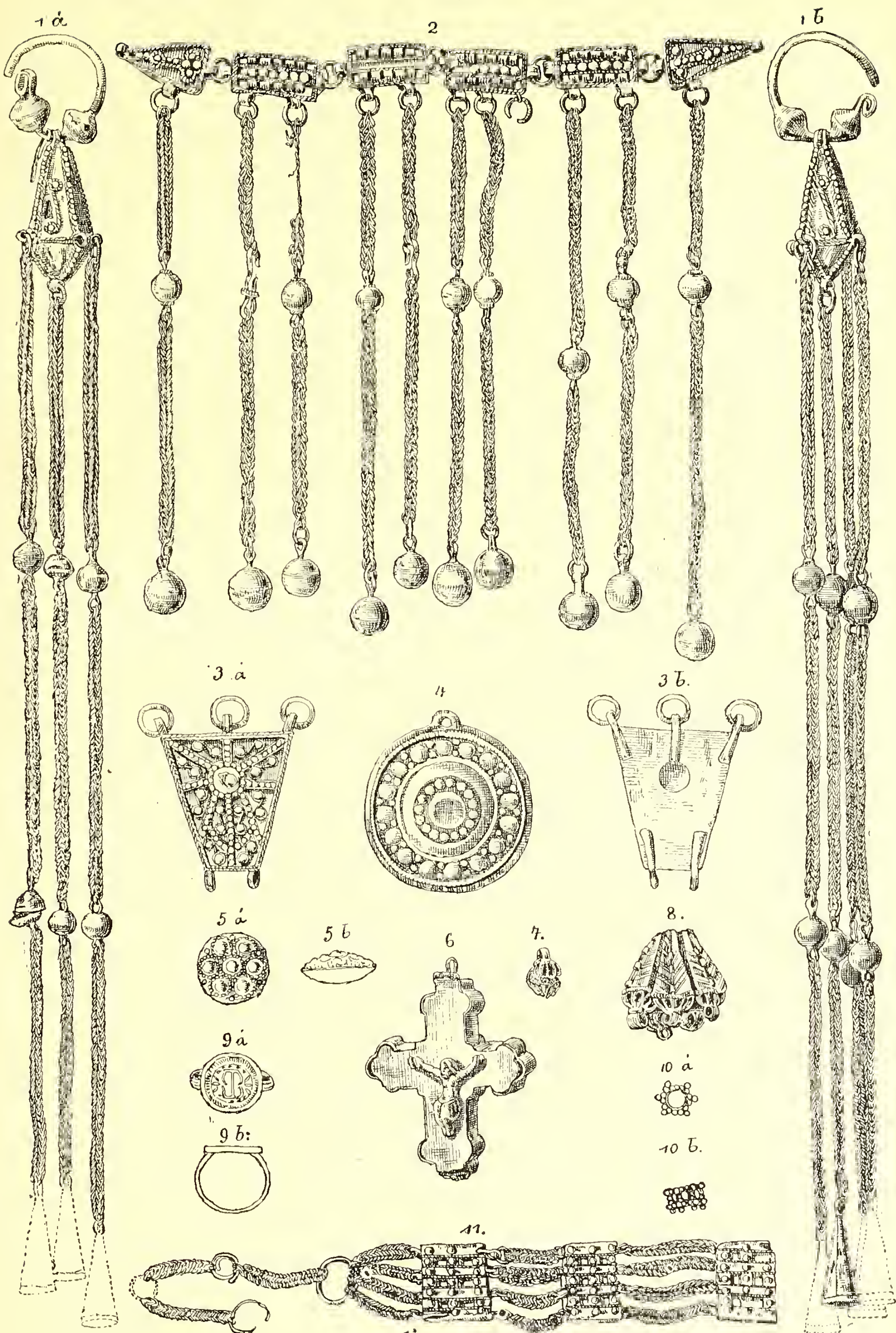
* Reissenberger tanár úr sziveskedett egy ugyanazon korbeli hasonló nagyságú nőszobrocskát, szintén alabastromból, mely Nagyszebenben a Bruckenthal-féle Muzeum tulajdona, a n. muzeum számára lefényképeztetni s így egyszersmind közölhetem ezt is. *Szerk.*

NAGYSZEBENI POLGÁRASSZONY A XVII. SZÁZADBÓL

NAGYSZEBENI POLGÁR A XVII. SZÁZADBÓL.

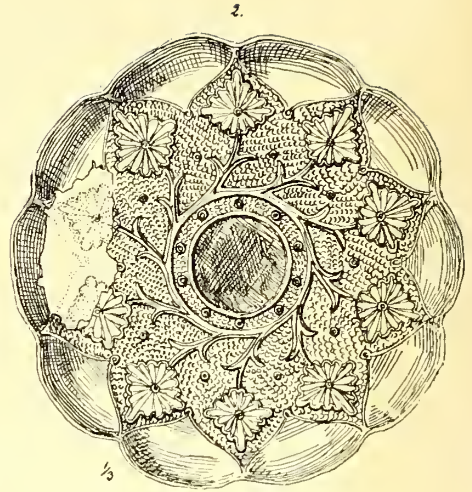
½ nagyság

ERNESZTHÁZI LELET.

1.

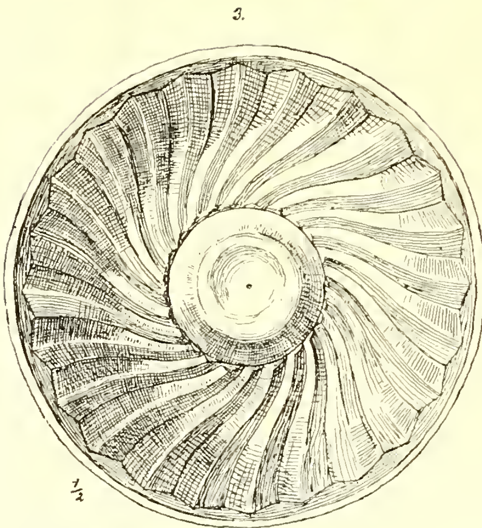
2.

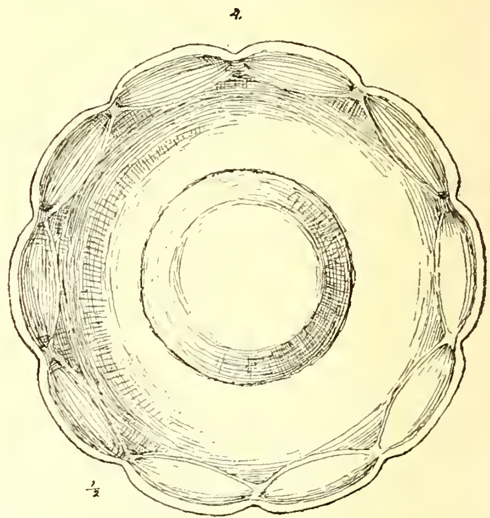

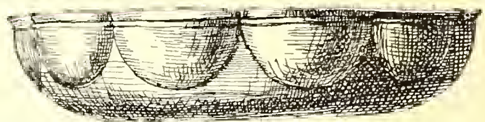
3.

4.

1—4 EZÜSTCSÉSZÉK A N. MUZEUMBAN. — EZÜSTCSÉSZÉK AZ ERNESZTHÁZAI LELETBŐL.

Egy XV. és egy XVI. századbeli vas sarkantyút küldött Csajághról (Veszprém m.) Meleg István.

Alighanem még középkori eredetű egy vasláncz, melyet id. Váli Béla szabadkai földbirtokos a muzeumnak ajándékozott. A láncz nyolczas alaku tagokból áll s végén karika van, hossza majdnem négy méter. Szabadkán találták homokhordás alkalmával egy öl mélységre a homokban.

Killer Frigyes az ócsanádi régi város maradványainak kitartó kutatója Szerb-Csanádról négyszögű középkori épitő téglát küldött be.

Özv. Kolbenhayer Ferenczné boldogult férje hagyatékából érdekes padolattéglát adott át, a tégla hatszögletü fölületén stylizált növénydísz van mázas szinekkel reá festve kék, zöld és fehér mázzal. A tégla XVII. századbeli felső magyarországi vagy sziléziai készitmény lehet.

Az erneszthházai ékszerleletből, mely még múlt évben oly méltó föltünést okozott, a n. muzeum egy ezüsttányért, ezüstsodronyból font hosszú sallangos fülbevalót és gömböcsdíszü csatot, az érmekből Lázárevicsfélét kapot. A lelet többi darabjai a temesvári muzeum tulajdonát képezik; az összes tárgyakat két rajzon egyesítve veszik olvasóink. A 175. oldalon az ékszerek, a 176-kon 3 és 4 szám alatt az erneszthházai tányérok 1 és 2 szám alatt pedig analog tányérok a Nemzeti Muzeum régiségtárából ábrázolvák. A lelet stylus és technika tekintetében szorosan csatlakozik a kúnhalasi ékszerekhez; és miként emezek a hazai izlésről a XIV. elején úgy az erneszthházai lelet a vele járó érmek tanusága szerint a XIV. végén s a XV. elején dívó izlést képviselik.

Egy erdélyi készítményű casula-csat, vert ezüstmű a XVI. elejéről, (?) melyet az utóbbi időben sikerült szereznünk, azért érdekes, mert rajta van a mesterjegy. Óntálat ajándékozott a n. muzeumnak Zechmeister Sándor dunagőzhajózási hivatalnok, mely a muzeum legjobb ilynemű készítményei közé sorakozik. Fenekén és peremén bevésett alakok diszitik, fenekén lovas férfi, a kor divata szerint, peremén vadászjelenetek. Paizs idomát utánzó pontozott keretben az évszám 1596. év és a hajdani tulajdonos (?) czímere: kürtön átszökő nyilvessző és a név kezdőbetüi D.P MG; a készítő mester bélyege két helyütt van beütve.

Két pecsétnyomót kaptunk dr. Despinits Péter kir. táblai birótól, melynek egyike a beszterczebányai asztalosczéhé volt, a másik nemesi czímert tüntet föl. Szintén czéhes pecsétnyomónak látszik (a kerekek és patkó után itélve), egy 1624-évi pecsétlő, Burich Gyula ajándéka Kis-Sennyén (Vas m.). Fischer Béla egy rézgyűrüt és jelenkori pecsétekről spanyolviaszban készített lenyomatokat, összesen 75-öt, küldött ajándékba Zala Egerszegről.

Királyházán még 1853-ban, templom-ujításnál 17(?)-ik századbeli sírra akadtak, melyben többnemű régiséget találtak. A kincset folyó évig letétben tartották Kassán s csak most szerezte meg a n. muzeum hivatalos úton. A kincs fődarabját zománczos kis bokréta képezi; rezgő sodronyra alkalmazott három rózsával és kövekkel. Kaptunk azonfelül türkiszes gyűrüt, koporsószegeket, melyek hol csillagosak, hol félholdidomú fejjel ékesek és dupla rézkeresztet, melybe Krisztus és Mária monogrammja, továbbá szent János és xaveri szent Ferencz nevei vannak bevésve.

Régibb művek idomát és jellegét utánzó XVII-ik (?) századbeli bronz öntvényeket kapott az intézet Vietoris János cs. kir. kamarástól Horóczon. Az egyik nyolcz centiméternyi szobrocska, kosfejű férfi-alakot ábrázol — olyan melylyel hazánkban több vidéken, különösen Erdélyben, de külföldi muzeumokban (egyet a kieli gyűjteményben láttam) találkozunk. Literati Nemes fabrikájából származtattuk, de alig helyesen, mert ime ez a beküldő szerint talán már L. kora előtt a század elején Horóczon (Trencsén m.) találtatott. — Ugyanakkor találták állítólag a másik két bronz öntvényt; egyik négyszögű lapon Lázár feltámasztását, a másik kerek idomú lemez V. Károly arczképét ábrázolja.

Az astronomikus készletekhez járult egy ónból készült zseb napóra 1606 évszámmal, Légrády Ignácz, takarékpénztári pénztárnok ajándéka.

Az utóbbi századok köznapi életét jellemzi némileg két igénytelen tárgy, melyet Herman István gazda Rimaszombatból, ajánlott fel. Az egyik hólyagos lámpás. A hólyag az üveget pótolta s úgy van alkalmazva, hogy hat függélyesen álló bordára felhúzták, a lámpás feneke és teteje szintén fából valók. A másik

itczés hordó, aligha nem pálinka számára; fenekén bevésett kezdetleges virágdísz és 1619 évszám.

Három érdekes modern zászlót kapott az intézet az utóbbi hónapokban. Az egyik 1848-diki honvédzászló: Kossuth szabad lovas csapatjának zászlaja, melynek anyja Kossuth Lajos neje, Meszlényi Zsuzsanna volt. Pulszky Ferencz még a hatvanas években vette volt egy magyar emigranstól és most a muzeumnak ajándékozta.

A másik Szalay László emlékét örökíti.

A modern kegyeleti emlékekhez a Szalay László 1861-iki választási díszzászlaja járult. A pestlipótvárosi hölgyek ajánlották volt föl az ünnepelt férfiunak, kinek leánya Havas Imréné, szül. Szalay Zsófia most örök emlékűl, kegyeletes megőrzés végett a n. muzeumnak adta át.

A harmadik zászló a dunai hajósmesterek czéh zászlaja, nehéz selyemből, 1814-ik évszámmal, a czéh megszüntetése után özv. Depiny Péterné adta a muzeumnak.

Cserny István tisztviselő Pozsonyból, nagy hazánkfia Kossuth Lajos iránti kegyeletből azt a tenta- és porzó-tartót, melyet K. L. képviselő korában, 1848-ban állítólag használt a n. muzeumnak adta. Mindkettő fából esztergályozott szerény tárgy, olyanok, minők még mai nap is használatban vannak a hivatalokban.

A modern emlékszerű tárgyak gyüjteménye számára a muzeumi igazgató fölajánlotta azon Ozmanie-rendjelét, melyet az alkalommal kapott, midőn Tahir bejt, ki a nemzetnek visszahozott néhány Corvin-codexet, ünnepélyesen fogadták.

Szalay István, nyug. min. tanácsos, négyszögü üvegedényt ajándékozott; egyik oldalán pipázó férfi-alak van reáfestve, tréfás német commentárral és 1793 évszámmal; curiosumként és emlékül az 1810-ik évi budai nagy tűzvészre, egy a tűzvészben összeolvadt üvegedényt.

VI. *Az éremgyüjtemény* összes növedéke 498 drb volt, melyekhez még egy drb emlékérem gipszmásolata járul. Jelentékenyebb ajándékok következők: József főherczegtől különféle korbeli érmek 20 drb., ifj. Sir Nándortól 109 drb lengyel garas és magyar denár a kisgyőri (Borsod m.) leletből; Bartha Iván ajándéka dr. Torma Károly közbenjárásával: Septimius Severus denárja; Ruder Mária 20 drb modern érme, a magyar földtani társulat ide ajándékozta jutalomérmét, melylyel a bécsi 1873-ik évi világkiállítás alkalmával lett kitüntetve; továbbá ajándékoztak még érmeket dr. Tárkányi Béla, Vasváry Mihály, Schwerer János és az ő közbenjárásával Rheinländer József, Wesselovszky Antal, Müller Gyula, Tragher József, Schardtner József, Schwanfelder Gusztáv, Panics Mihály, Imhof Ferencz, Kresztics Simon, Kollonits István és mások. — Vétel útján az ágrisi (Arad m.) barbár éremleletből szereztünk négy darabot, egyet minden főbb typusból, vettünk egy eddig ismeretlen Róbert Károly-féle denárt és Lazarevics szerb despota-féle (1389—1427) szintén ismeretlen denárt; éremcsere ez évfolyamban csak egy volt.

Budapest, 1881. április végén. *Hampel József.*

(IRODALOM.) MAGYAR FEGYVEREKRŐL. *(Das Landes-Zeughaus in Graz. Herausgegeben von der Vorstehung des Münzen- und Antiken-Cabinetes am St. L. Johanneum. Leipzig. F. A. Brockhaus. 1880. 4-r. 176. l. + XLV. + 149. l. XLIII. táblával.)*

«Hegyös tőrrel földön oly igen gyakdosá.»
Tinódi.

Nem rég jelentek meg Tinódi Sebestyénnek, a lantos diáknak összes művei, nagy élvezettel olvastuk át e versezeteket s gyönyörködtünk a magyar nemzet vitézi voltát hirdető, e nem annyira költői, mint igaz strophákban. A XVI. század derekáról szólnak ez énekek, s bizonyítják, hogy a magyar azon a földön, melyen élt, mint önálló harczi egyed vívott, tusakodott ellenségeivel. Németet uralt ugyan királyúl, de magyar vér, magyar fegyver védte a birodalmat azon a maroknyi földön, melyet övének mondhatott még.

Tömérdek idők múltanak azóta, s ma már nemcsak az együgyű paraszt ámul, ha szántóvasa rozsdaette nagy kópjákba, sisakokba ütődik, hanem kiváncsi

az amateur, a szakértő is, mikor *máshonnan*, idegen földről tanítják meg, hogy a magyar fegyver dicsősége nemcsak búsongó patrioták phrasisaiban él, hanem valamikor terjesztő s átalakító hatással volt a nyugat harczi modorára s fölszerelésére. Ily érdekes munka a gráczi fegyvertár nagy kiadványa, melyet Hampel József muzeumi őr volt szíves egyéb kútfőkkel egyetemben, ismertetés czéljából átadni.

Sok mindent lehetne mondani a magyar fegyvertani kutatásokról. Elmondhatnók, hogy a dívott kutató-módszer, mely azt véli, hogy csöppekből lesz a tenger, eddig egy tisztességes pocsolyáig sem tudta vinni, hogy az országszerte archæologizált közönség érdeklődése vigjátéki typusokban culminált, de úgyis merev negatióval vádoltatunk, s minthogy az u. n. ifjú nemzedék jeremiádái a munkaképtelenség palliativ köpönyegének vétetnek, — beérjük a föntebb említett munkának kissé részletesebb ismertetésével, meg levén győződve, hogy jön idő, mikor tán *belföldi* ilynemű munkákat fog birálni a következő sarjadék. Addig et voluisse sat est.

Jelen munka a gráczi Joanneum kiadványa, szerkesztője: Pichler Frigyes, az érem- és régiségtár előljárója. A mű két főrészre oszlik: az elsőben a stájer fegyverzet történetét tárgyalja ugyancsak Pichler 176 lapon, s XLVI-oldalon közli a fegyvertárra vonatkozó jegyzékeket 1568—1866-ig. A második félben a XLIII, igen sikerült, s ugyancsak Gráczban készült táblák szakszerű leírását olvassuk 149 lapon.

Az újabb renaissance stylben épült fegyvertár gazdaságáról fogalmat nyújthat, ha megemlítjük, hogy még ma napság is 8000 fegyverest lehet XVI. és XVII. századbeli fölszereléssel hadi lábra állítani. E fegyvertár a többi európai muzeumoktól s fegyvergyűjteményektől abban különbözik, hogy amazokban a ritka s szép darabokra fektettek súlyt, s az egyes példányok rendszerint vagy rendkívüli értékkel, vagy specialis érdekkel bírnak. A gráczi fegyvertárban az egyes korszakok tömegesen vannak képviselve, bizonyos jelleg szerént osztályozva. Valóságos raktára ez a különnemű fegyverzeteknek, melyek a letünt korszakok harczi életének külső és hív maradványai. Amellett e fegyvertár nem gyűjtésnek, mesterséges összeállításnak eredménye, mint a bécsi, dresdai, müncheni, turini, párisi stb. ilynemű fegyvergyűjtemények, hanem ennek megvan a maga történeti fejlődése; századokon át ez volt az osztrák örökös tartományok délkeleti armariuma, honnan a háború fegyvereit, akár egy szűk időkre tartogatott gazdag csűrből előszedegették. Nemcsak ezért, hanem darabjainak számánál fogva is érdeket gerjeszt e gyűjtemény: 28,000 darabnál több van benne. Ezekből a művezetre s alakra nézve legkiválóbb példányokat válogatá ki a szakértő kiadó. Történetéről érdekes annyit tudnunk, hogy a gráczi polgárok a XIII. század végén s a XIV-ik elején fegyvereiket külön építményekben őrizték u. n. fegyveres kamarákban, melyeknek élén egy-egy szertárőr állott, ki a reábizottakért felelős vala. A német polgári életnek különben ez általános vonása. A hol rendszeresen szervezett német polgárság volt; ott fegyveres kamarákat állítottak, honnan adandó alkalommal a kiállítandó polgárhad fölszerelése gyorsan s akadály nélkül történt.

Nemcsak Németországban, Svájczban, Hollandiában, hanem a mi szász és szepesi, felső és nyugat-magyarországi városainkban is találkozunk ez intézménynyel. Rendszerint tornyokban vagy toronymelléki épületekben őrizték a fegyvereket gulákba rakva: a lövegeket pedig az egyes bástyákon, némelyeket fölszerelve, másokat talpfa nélkül s leszerelve. E városi fegyertáraknak a XV. század végeig bizonyos polgárias, autonomicus jellegük volt, míg Miksa csá-

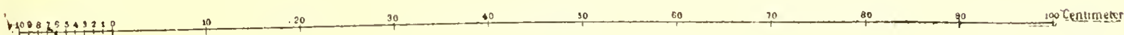
szárnak a közép-európai államokra nézve tagadhatlanúl döntő hatású hadi reformja ezeknek államosítását nem idézi elő. E fegyvertárak nálunk magyaroknál a XIV. században nyerik a legnagyobb jelentőséget. Erdélyben több helytt, Magyarországban: Kassa, Pozsony s a végvárak egész sora képezik a támadással váltakozó védműveletek anyagi alapját. Sőt az erdélyi fejedelmek alatt e fegyvertárak egészen magyar őrizetre bizvák, s ha nem mondhatjuk is azokat „*mai*“ értelemben nemzeti fegyverestáraknak, de tagadhatlanúl ezek már a specialisabb magyar fegyvertani történethez tartoznak, mint pl. a nevezetes sárospataki „*czeik ház*“ 1642-ben. (Történelmi Tár. 1879. 154. l.) A gráczi fegyvertár nemcsak a németeket érdekli, hanem ránk nézve is — történeti nexusát tekintve — fontos. A „*Zeughaus*“ ugyanis akkor vergődött legnagyobb jelentőségre, midőn az akkori felső-slavon végvidék: Zágráb, Kőrös, Kaproncza, Ivanič s az egész Dráva és Adria közti vidék a gráczi generalatus hatósága alá került. Innen szervezték a török ellen a védelmet s ezért a fegyverek őrzésére is alkalmas helyiséget kellett építeni. II. Károly főherczeg kezdé 1642-ben építtetni az új raktárt, mely 1645-ben a régi helyén el is készűlt s kétszáz éves tatarozás után most is meglehetős épségben fennáll. Nem tartozik ide, hogy a magyar végek s határok katonai fölszerelése s a gráczié közt összehasonlítást tegyünk, csak azt az egy körülményt említjük meg, hogy a gazdagon fölszerelt osztrák fegyveres-házakból fölfegyverzett bő számú védőrségen, melynek vitézsége nem állott a magyaré fölött, a török rohama mindig megtört. A «miért»-et ide nem tartozó történeti combinatiókkal kellene igazolnunk.

Hogy a gráczi fegyvertár magyar fegyverekre nézve oly érdekes példányokat tartalmaz, annak épen a török ellen kifejtett kölcsönös védelem a megfejtése. E réven jutottak érintkezésbe, e réven ismerték meg a német hadurak a magyar fegyvert s használták a XVII. és XVIII. század döntő harczaiban.

E folyóiratnak ugyan épen nem esik feladata körén kívül, hogy a fegyverek fejlődésének általános történetét tárgyalja s így kétségtelenül tanulságos volna a stájer fegyverekről írott Pichler-féle adatokban bő, tanúságos értekezést is megismertetni. Mindazonáltal teljesen elegendő, ha szemlét tartunk a magyar érdekű tárgyak fölött, melyek a terjedelmes műnek nem legérdektelenebb részét képezik.

Kizárólag a XIX., XX., XXIII. s XXIV. táblán találunk magyar érdekű darabokat: a XIX-en sisakot a XX-on pajzsokat, a XXIII-on hegyes tőröket, a XXIV-en kardokat. A sisakokat tartalmazót mi a 181-dik oldalon kisebbítve, a kardokat s pajzsokat szintén kisebbítve a 183-ik oldalon, s a hegyes tőröket a 185-dik oldalon közöljük.

A XVI. és XVII. század folyamán egy különös elnevezésü sisak: az úgynevezett magyar vagy huszársisak jön divatba. E sisakokról a név után indulva, korántsem kell azt hinnünk, hogy itt valami specialis magyar fegyverdarabról van szó. Közösen lengyelekkel, moskovitákkal szóval a törökkel és perzsákkal harczoló lovas népekkel viselte ezt a magyar huszárság. E huszársisakok keleti jellegre mutatnak; a XV. század végén s a XVI. elején magasabbak, hegyesebb csúcsuak s átlag véve sokkal diszesebbek, mint a XVI. század vége felé és a XVII. elején. Magyar érdeket e sisaknak az kölcsönöz, hogy a magyar könnyü fegyverzetű huszárság által használtatván, a német hadak a magyar huszársisakról vették a mintát, s a XVII. században már a nehéz fegyverzetű dragonyosok is e könnyű sisakot fogadták el, míg a huszárok azontúl nem hordtak vas vagy aczél sisakot, hanem kalpagosan jártak. Különféle hadi irók különféle magyarázatot adnak e fegyverdarabnak; practicus volta abban áll, hogy a könnyen

MAGYAR SISAKOK A GRÁCZI FEGYVERGYŰJTEMÉNYBŐL.

kezelhető és csak szíjakkal összefűzött huszáros pánczél-öltözet csakis a szintén könnyű sisakban nyert kiegészítést. Könnyen megmagyarázható, hogy Stájerországban a huszársisakot csak úgy gyártották és készítették, mint nálunk. Mindössze kilencz ily válogatott huszársisakot közöl a fentebbi munka. Az első ábra kissé dombordad, nyakvéddel ellátott, rézgombban végződő, mellső oldalán napellenző és forgóval ellátott valamikor kékkel befutatott sisakot ábrázol. A szögek rézbádogból készültek, a sisak súlya összesen 1·97 kiló.

A 2. és 3. ábra fekete, s a XVII. század elejéről való huszársisakokat állít elénk. Kerek, cannelirozott fedőjük napvédőjük széles és egyenesen elálló, melylyel mint minden efféle sisaknál, az orrvas mozgathatólag összefügg és egy csavar által igazgatható. A második ábránál a nyakvédő négy, a harmadik számúnál három czikkelyből áll. Mindkettőnél széles fülleppentyűkre találunk, melyek majd szív, majd kerek, majd ékalakban alkalmazvák e sisakokra. Mindkét sisak a XVII. század első feléből való. A 4. számu fekete sisak széles pikkelyes leppentyűivel gömbölyded és sima fedőjével. a XVII. század második felére vall. 5*a*, 5*b* közönséges huszársisakot mutat a XVII. század derekáról, melynek főérdeke az, hogy a napellenzővel kapcsolatban három hevederből álló arczvéd alkalmaztatott, a leppentyűk levélalakúak.

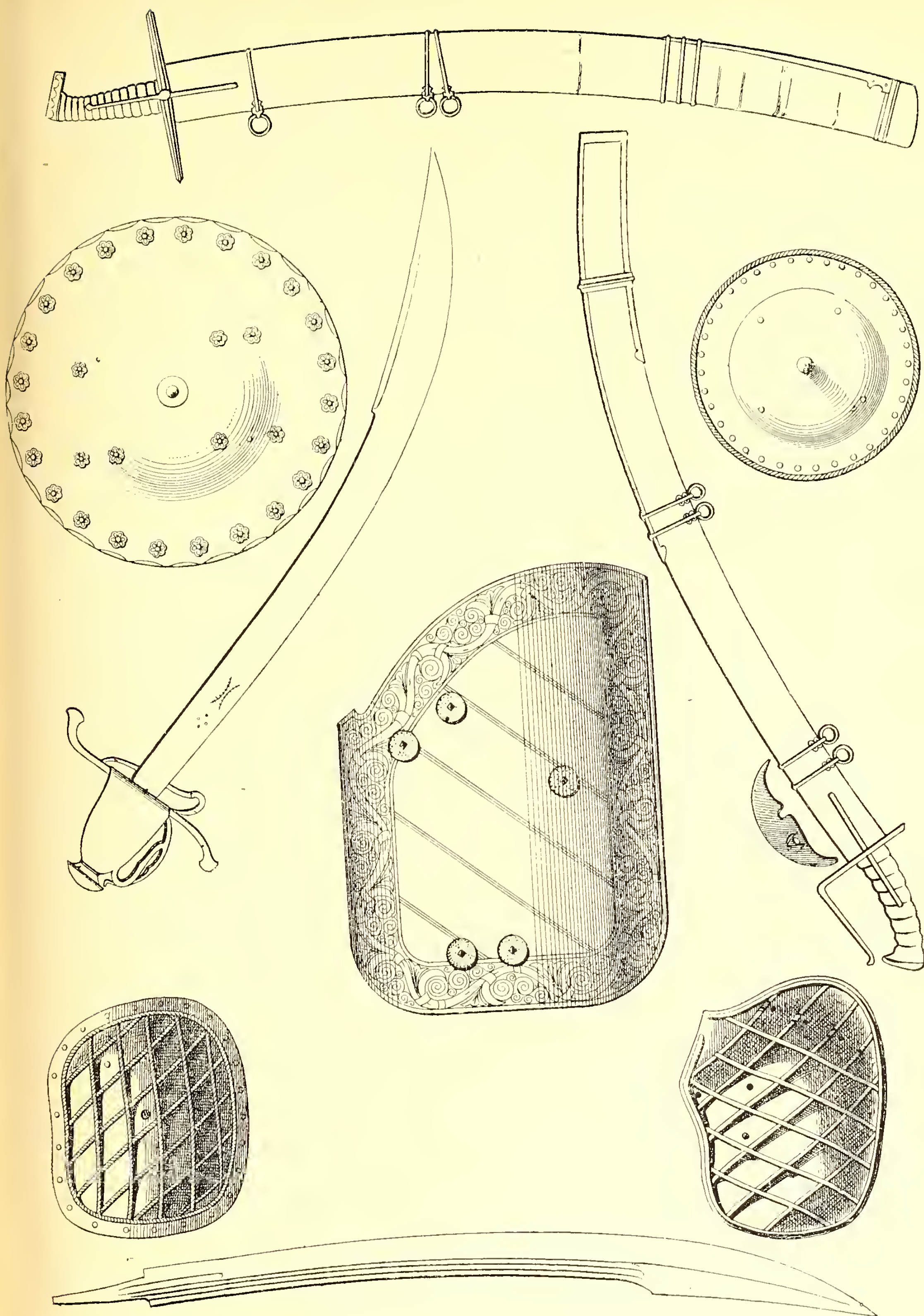
A 6. szám alatti kékre futtatott sisak, melynek szögei a tollforgó és az orrvas aranyozottak, tiszti sisakra vall. Belől bársonynyal van kibélelve és mintegy 4·60 kilót nyom, a XVII. század második feléből való. Ugyancsak ez időből való a 7 számu fekete sisak, mely arról nevezetes, hogy napernyője egy arczvédő lemezzel van ellátva, melyet a szükséghez képest fel s alá lehet tolni. Ez arczlemez egy hajlított aczélpánttal függ össze, mely a sisak fedő csúcsán gátcsavarral van megerősítve. Legközönségesebb alakú a 8*a* és *b* alatt ábrázolt sisak. Rendszerint a mint kalapácsolták, bekenték olajjal és ettől nyerte szürke szinezetét. Úgy a pilisfedő belülről, valamint a sisak fedő oldalai is bőrrel valának bélelve, ez a darab 2·20 kilót nyom. Sokkal ritkább a 9. számu nehéz jól bélelt fekete és ormóban végződő sisak, melynek számos párja ott őriztetik a fegyvertárban.

A legnevezetesebb európai fegyvergyűjtemények e sisakokat magyar specialis sisaknak tüntetik fel. Így ábrázolják egykorú képek a magyar huszárságot s az erdélyi darabontokat; de nem kell egyebet tennünk, csak rövid pillantást vetnünk a keleti, jelesül az ind, a perzsa s a török fövegekre, s azonnal meggyőződünk, hogy e sisak motivumai egészen azonosak. Alkalmazása pedig akkor válik általánossá, mikor a magyar és török fegyver közvetlen érintkezésbe jön egymással. Mindamellett van e huszársisakokban bizonyos typus az orrellenző, a forgó s a nyakvéd alkotásában, mely azokat bizonyos sajátszerűséget kölcsönöz.

A sisakokra következnek a védfegyverek, jelesül: a pajzsok (XX. tábla). Két u. n. magyar huszárpajzsot őriz a gráczi fegyvertár. A magyar könnyű lovasság a XVII. század derekáig jobbára lobogós kopját használt s ezzel kapcsolatban dombordad bőrrel kívülről, vászonnal belülről bevont pajzsot. Kerek fapajzsot használt a hajduság és darabontság is; ezeknek öltözetét láthatjuk az ambrasi gyűjteményben Bécsben.

Az itt a 183. oldalon közölt magyar pajzs 3·45 kiló nehéz, az oldalán lévő ékítmények vöröses barnák és szürkék, a mezőben három vörös dúcz látható. A pajzs külsején látható öt csavar jelzi a belől alkalmazott s hordó szíjjaknak szánt karikák helyét.

A támadó fegyverek közül a magyar *kard* az, mely a XVI. században bizo-

MAGYAR KARDOK S PAJZSOK A GRÁCZI FEGYVERGYŰJTEMÉNYBŐL.

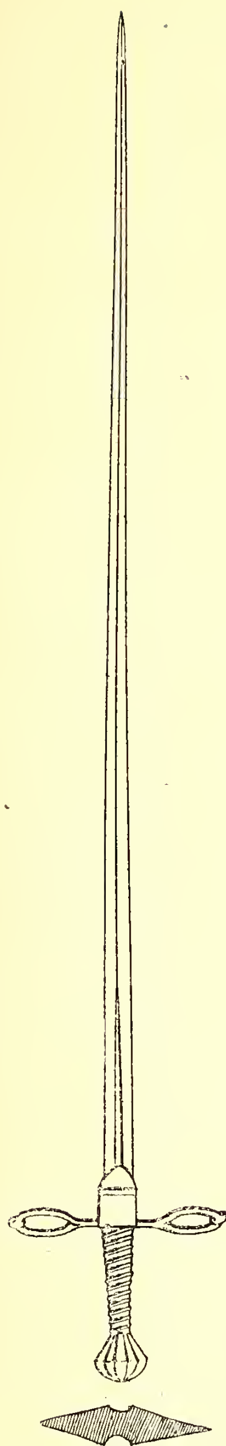
nyos specialis harczi jelentőségre vergődött. A bécsi Arsenal, a ЦАРСКОСЕЛЬКІЙ АРСЕНАЛЪ (tsarskoe-seloi), a goodrich-courti gyűjtemények s a belföldi nagyobb termek is háromféle használatú XVI.—XVII. évszázadbeli magyar kardot különböztetnek meg: a nehéz két marokra való pallost, széles lappal, kereszt-markolattal: vágó fegyver; azután következnek az u. n. hegyes tőrök, három-négyélű, hosszú, a pánczél rejtekein átható pengével. A huszárság a nyereg alatt balfelől viselte, s a XVI. és XVII. században rettegteté ellenségei vele. Az Arsenalban őrzik Gusztáv-Adolf csatazubbonyát, melyen nagyon megtetszik a négyélű hegyes tőrrel ejtett szúrás. (Leitner: Waff. d. Ars.) A huszárságtól a horvát könnyű lovasok vették át, s később széltében elterjedt, csakhogy másforma markolattal Német-, Spanyol- s Olaszországban. Az oroszok s lengyelek magyar markolatával együtt vették át, s úgy tüntetik föl, mint különleges nemzeti fegyveröket. (Kämmerer: A tsarko-seloi gyűjt. Pétervár 1869.) A gráczi fegyvertár három ily «panzerstechert» közöl, íme mi 185. oldalon reproducáljuk.

Az 1. sz. markolatán az egyik keresztvas derékszögben fölfelé, a másik ugyancsak derékszögben lefelé hajlik, mindkét hajlás gömbben végződik. A kard fogantyúja fából van és bőrrel borított s érczczel van végén beborítva. A penge kétélű. A 2. sz. a. hegyes tőr fogantyúja gerinczes, keresztvasai lefelé hajlítottak. A penge felső részéhez egy kis rézlemez van csatolva, alakjára nézve a XVI. század végéről való. A 3. sz. a. fegyver csavaros, fogantyús, kétélű pengéjű, fent szélesebb s lenn éles hegyben végződik. Markolata keresztalaku.

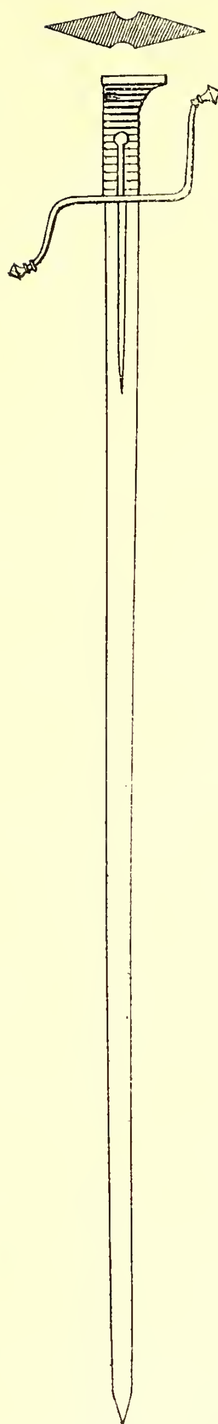
A 185. oldalon feltüntetett kardok az u. n. magyar kardokhoz sorozhatók. E vágó fegyver, ha szabad úgy szólnunk, a keleti nagy fegyvercsaládhoz tartozik. A délázsiai mohamedánok, a perzsák, a tatárok, törökök, oroszok, a cserkeszek hadi felszerelésében e görbe kard játsza a főszerepet. A magyar könnyű lovasság s az erdélyi hadak a török harczok idején fegyverzet dolgában sokat tanultak, sokat vettek át a hitetlen pogányoktól. Egyáltalában nagyon csekélyre becsülik közönségesen azt a hatást, melyet a törökség szomszédira gyakorolt. Harczászati szempontból rendkívül nagy a befolyás, mely a török hadakozás folytán magyaron, németen s egyátalán a nyugaton érezhetővé lett. S mi magyarokul, némileg a természetnél fogva is keletiek levén, legélénkebben fogtuk fel az első lüktetést, s mintegy közvetítő helyzetben lévén, révünkön át szürődött meg a tiszta török harczmodor minden mellékletével. Első sorban a fegyverzet az, melyen nagyon meglátszik. A magyarságnak mindenha meg volt az a faja megőrző tulajdonsága, hogy egyediségét daczára a hatalmas külbefolyásnak, soha fel nem adta, s mindenre a maga bélyegét rányomta. A kardok, melyek itt ábrázoltatnak, markolatuk praktikus voltával tünnek föl. Németül husarische Säbel-eknek nevezik. Magyar fegyvereknek nevezik: az ambrasi gyűjtemény, a párisi tüzérségi muzeum, a bécsi, a tsarskoe-seloi, a Wielopolski-gyűjtemények.

A közölt kardok valamennyien görbe pengéjű szablyák, kettőnek tokjuk is megvan, melyek «auf hungarische Art» vannak megvasalva. Meganynyinál, a legfölsőt nem tekintve, melynek keresztmarkolata van, czélszerű kézvédőt találunk, mint a hegyes tőröknél, majd az egyik vég fel, a másik lefelé irányulva, majd nyílt, majd bogas kezetvédő lappal, vagy lemezzel. Míg az egyenes német Degen-nek markolata függélyesen szorúl a kézbe, a huszár-szablyáé természetesen illik a marokra s a vágásnak sokkal nagyobb nyomatékot kölcsönöz, amannál az erőnek egy része mintegy le van fogva a marok szorítása következtében.

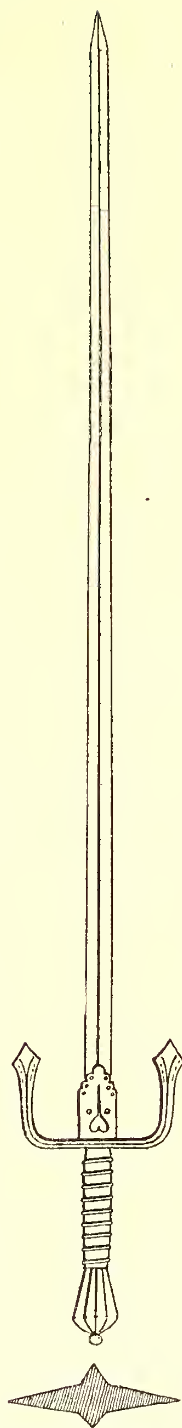
Az egyik kard markolata előre hajlik, s bőrrel beborított, kézvédője

3 szám

1. szám

2. szám.

MAGYAR HEGYES TŐRÖK A GRÁCZI FEGYVERGYŰJTEMÉNYBŐL.

csak kevéssé nyúlik ki mellső lapja derékszögben fölfelé irányúl. A markolat mellett két szorító lemez közé illik a tok. A pengén félhold-alakú jegy van ; a tokon pedig négy kardszíj-gyűrű.

A másik kard szélesebb, markolata : kereszt, három szíj-gyűrűje van, s a XVI. század végéről való.

A közölt penge ugyancsak magyar kardé. Az ismertetett munka azt mondja, hogy e magyar kardpengében a fringia, majd meg a Geneva szó olvasható. Fringiának tudjuk mit neveztek nálunk : az ily alakú régi huszárkardokat, most minden régibb kard alatt egyaránt fringiát értenek. A vármegyei hajduk még nem régiben ilyet viseltenek. E folyóirat hasábjain is volt szó a fringia szó eredetéről. Sokféle hypothesis van ; így e felirattól : *F*ranciscus *R*ákóczy *I*n *N*omine *G*entis *I*nsurgit. A Geneva szóra érdekes tudni, hogy az Zrínyi Péter hagyatékában egy kardot illetőleg ilykép említtetik : «framea cum ferro Fringiae Genuæ.» (Arch. Ért. VI. 164. 213.)

Nem akarunk e szó magyarázatába ereszkedni, csakhogy tiszta dolog, hogy a két följegyzés a pengéken — mint a gyűjtemény kiadója tévesen állítja — nem kétféle pengére vall, hanem teljesen egyfajta. A genuai eredetre nézve források nem igen vannak : kovácsoltak-e ott magyar formájú pengéket vagy nem ? E kérdés megoldásra vár.

Ugyancsak ily magyar formájú fegyverekkel élt a horvát végbeli lovasság is, a miért német szomszédaink gyakorta «crobatische Säbel»-nek hívják a görbe kardot. A XVI. század végén Egghardt Ábrahám, gráczi kardgyáros volt híres magyar-horvát pengéiről, ettől veszik leginkább a stájer rendek.

Ábráinkból kitünik tehát, hogy háromféle kardforma dívott nálunk, különösen : a két marokra való *pallos*, a görbe *huszárkard* (fringia, lengyelesen *szablya)* s a *hegyes tör*, mint szúró fegyver.

Nem czélunk a XVI. századbeli fegyverzetről s hadviselésről általában értekezni ; szólani kellene akkor még a buzogányokról, a fokosokról, csákányokról, ismertetni kellene a gyalogosok s a tüzérek lőfegyvereit, szóval oly tanúlmányt kellene tennünk, mely a tárgyalt kiváló munkával összefüggésben van. Ebben a közölt anyag bőven bizonyítja, hogy a német s nyugati fegyverzet a magyar hadaktól igen sokat s lényegeset recipiált, s hogy a XVI. és XVII. század harczai nemcsak politikailag s társadalmilag, de formai tekintetben is kiváló figyelmet érdemelnek.

Mondanunk sem kell, hogy a specialis német anyag, a rendelkezésre álló bő források alapján correcte van adva s leírva, becsét emeli pedig az is, hogy majd mindenütt — kezdve a XVI. századon — a fegyverek vételára s értéke — mai pénzben — közöltetett.

S most, midőn ez ismertetés végére értünk, még néhány szót. A fegyvertani irodalom terén — bár tudjuk, hogy óhajtásunk egyelőre csak pium desiderium — sok volna a teendő. Első a belföldi anyag gyűjtése, kapcsolatban a külföldi gyűjtemények tanulmányozásával. Ezt követné a nagyobb gyűjtemények cathalogusainak olynémű publicatiója, mint az előttünk fekvő. A sok főuri fegyvergyűjtemény, az érdekesb városi muzeumok s fegyvertárak illustrált catalogusa bizony nagyot lendíthetne e tudomány-ág ismeretén. A muzeum catalogusa — a mikor elkészül — bizonyára irányt fog adhatni ezeknek is.

Nem ártana az ilyenből sportot űzni, ez talán mulatságos és *tanulságos* is volna.

Th—y L--s.

KÜLFÖLDI ADATOK AZ ARCHAEOLOGIÁHOZ.

(Emlékek és leletek.) *Közép-Syriának építészete.* Közép-Syriának építészete fölöttébb fontos a művészet történelmében. Nem mintha az ott jelentkező modorban másutt egykoru épületek nem emeltettek volna; mert e modor Közép-Syriának nem kizáró sajátja; de mivel a másutt emelt egykoru épületek vagy egészen elenyésztek, vagy csak is igen rongált állapotban és elszórva maradtak fönn, míg Közép-Syriában ellenben, az utazók tudósításai szerint, nem csak épületeket, hanem csaknem egész városokat találunk, melyek lényegükben hosszú idők folytán keveset változtak.

A muzulmanok betörése Közép-Syria lakosait a tengerparti erősített városokba szorította, honnan előbbi hajlékukba vissza nem kerültek soha, de a győztes islamiták, nomad szokásaiknál fogva, sem telepedtek le e vidéken, másrészt nem pusztították el az ott talált épületeket sem; mert ezek csupán nagy kövekből lévén emelve, már anyaguknál fogva sem szolgálhattak a nomád sátrak s más épületek emelésére; mi a régi épületek enyészetének minden korban főoka volt. Itt a kitünö anyaghoz a későbbi és jelenlegi szegény lakosok nem nyúltak, hanem nyomorult hajlékaikat jól rosszúl a fönmaradt kőépületekbe illesztették és illesztik folyvást.

E nagy tömegben fönmaradt emlékek az építészet történetében nevezetes hézagot pótolnak. Alig vannak emlékek, melyek az időszámításunk előtti korba volnának visszavihetők; mert azokat a későbbi emlékszerű építészet a VI-ik századtól a VII-ikig, ujabbak anyagául használta föl; s így a föntebb kimondott igazság itt is áll. Az említett időponttól fogva sok építményen a keletkezés évét pontosan följegyezve találjuk, mi fontosságukat az építészet történelmében tetemesen növeli. Az utolsó keltezési datum az 565-ik év Kr. u.; ezentúl keltezést itt nem találunk, ámbár vannak utóbb emelt épületek nem csekély számmal.

Mindenek fölött, mint e tárgyra nézve igen jellemzetest, ki kell emelnünk, hogy valamint megtaláljuk itt a görög-római architecturát utolsó stádiumában, úgy előfordulnak a későbbi stylek csirái, előfutói, sőt meglehetősen kifejlett állapotai is, még pedig nem csak a byzanti és arab központi kúp-építészeté, hanem mi sokkal nevezetesebb, még a román-stylé is.

Közép-Syria a tengerparti Syria és az ázsiai sivatag közt feküdt, délről éjszakra tartva. Régi épületei leginkább két csoportban fordulnak elő: Damascustól délkeletre, mely a hajdani Aurantid, Batania, Trachonid és Ituria részét foglalta magába és ma részben a Haouran nevet viseli. Az északi csoport Antiochia, Aleppo és Apamea körűl fekszik és részét teszi a régi Seleucidának, Antiochene és Chaleidenenek. A talaj kihalt tűzhányó hegyeknek köszönhető, az élőfa ritka, kivált a déli tartományban, az építészi anyag tehát itt főleg kemény bazaltkő.

E vidéket az ötvenes és a hatvanas évek kezdetén bejárták és tanulmányozták: Vogué, Waddington és Duthoit. Épületeit mérték és lerajzolták; Vogué másolta és magyarázta az itt előforduló sémi feliratokat, míg Waddington a latin és görög emlékekkel foglalkozott és tanulmányai eredményeit könyvében adta ki.

Vogué díszmunkája két quarto kötetben ezen czím alatt jelent meg: «Syrie centrale, Architecture civile et religieuse du I-er au VII-e siècle par le Comte de Vogué. Paris, 1865—1877.» A szöveg 154 lapra terjed, az igen diszesen rézbe metszett táblák száma 151. A munka ára 90 o. é.-frt.

Ezen vidéknek keleti táján Palmyra, a délin Petra, a déli és északi épület csoportja közt pedig Baalbeck fekszik; mindhárom nagy kereskedelmi emporium volt, melynek dús felvirágzása Közép-Syriaiét is hatalmasan mozdította elő. Vogué munkájában e három várost nem tárgyalja; alig adja egy-két épületének mását; mert ezt más utazók tették; de főként azért nem, mert e városok épületei, különösen csak a késő görög római igen pompás ugyan, hanem már is elkorcsosodott stylt mutatják. Kevésbé mint Közép-Syriában találhatni itt oly elemeket, melyeket az arab, a byzanti vagy a román styl csiráiként lehetne tekinteni.

A *szerkezetre* nézve itt első sorban minden a kőanyagnak megfelelő s főképen a statika törvénye, a passiv ellentállás elve van szem előtt tartva; de a menynyiben az ív, bolt, sőt a kúp is van alkalmazva, másodsorban a kölcsönös ellensúlyozásra, az activ ellenállásra is van tekintet, s épen ez az: mi a bolt- és nevezetesen a kúp-építkezés további fejlődését előmozdítja. De az utóbbira nézve még sok tapogatással és csak többé-kevésbbé sikerült kisérletekkel találkozunk.

Vogué szerint az építkezés úgy történt, hogy többnyire az alsó emeletet magába a sziklába vájták és a kivájás által nyert kő-anyagot a felsőnek emelésére használták; miért is az épületek rendesen alacsonyak.

A szerkezetre nézve Vogué (m. 47. s k. l.) a következőt jegyzi meg. Az építő-fa absolut hiánya mestereinket utalta a kő-ívek oly combinátiójára, mely által nagy tereket befödni képesek lettek. — Párhuzamos, egymástól 6—10 lábra eső íveket húztak tehát, melyek tetejére egyenlő magasságra felvitt kőduczot helyeztek, ezekre jöttek azután a mennyezetet képező kőtáblák. Ha az ívek közti távolság nagyobb volt, vagy ha kiváló szerkezetet akartak előállítani, az ívekre rakott kőduczot egymás fölött megkettőztették s a felsőt az alsó fölött mindinkább kiszöktették, mi által az ívek közti osztályok vízirányos mennyezete megrövidült. Néha a hevederívek fölötti rakvány háromszögü, s így a mennyezet belül s kívül a fa-nyeregtető alakját nyerte. A vízirányos mennyezetet lesulykolt agyagos földdel megrakták s így az épület fölött terrace-okat állitottak elő, minők Keleten még ma is szokásosak. Az épületeken elég gyakran előforduló feliratok a hevederívek által képezett osztályt, arkádot, «apsis»-nak, a mennyezet kőfedelét «strater»-nek nevezik.

Az ívek a falból kiszökő pilléreken, azaz pilastereken emelkednek. Némely esetben e belső pilastereknek, kívül kiszökő támok felelnek meg, melyek által az ívek oldalnyomása ellensúlyozva van s így a kültámok rendszere előkészitve. Közép-Syria építészete csak nem kizárólag kőépítészet levén, a duczok elhelyezése egymás mellé igen egyszerű, nélkülözi, mint a régi hellen architectura, a kőragaszt (Malter), de nélkülözi egyszersmind az érczkapcsot is, mely például a Parthenonnál még nagyban van alkalmazva. De mivel a nehezen mívelhető, igen kemény kő nem engedte azt különös szabályossággal kifaragni, a kőrakás, a francziák úgynevezett apparelje, nem lehetett rendes, nem képezett mindig egyenes symetricus vonalakat, hanem egyenetlenségében néha az u. n. kyklopicus rendetlen kőrakáshoz hasonlít. Ugyanezen kő keménységének tulajdoníthatni, hogy a középsyriai épületeken igen ritka az ember- vagy állatalaku plastikai dísz s hogy az ornamentatió kiválólag geometricus és symetricus növényidomokra szorítkozik.

Azon esetekben, mikor nagyobb tér befödésénél az arkádrendszert nem használhatták, Közép-Syria lakosai a kúpot is alkalmazták. Hengerfalakra kúpot emelni könnyebb, nehezebb a nyolczszög fölötti kúp készítése, de legnehezebb ha az épület alja négyeg vagy épen hosszúkás négyszög; itt a pálha (pendentif, Zwickel) szükségessé válik; ennek feltalálásához pedig a középsyriaiak csak sok kisérlet és tapogatózás után jutottak.

Mi az épületek *elrendezését és nemét* illeti ezt; ámbár Közép-Syria polgárosodása a görögrómai volt, nem minden tekintetben vall arra a kútfőre, melyből eredett. Vannak ugyan, kivált az első két századból származó theatrumok, thermák, templomok, castellumok, amphitheatrumok, síremlékek, basilikák és több hasonló görög vagy római stylü épületek itt is; azonban az egynemű syriai épületek néha nevezetes módosításokon mentek keresztül, kivált pedig a basilika és a lakház. Az előbbiről, mivel a román templomnak megelőzője és mintegy anyjaként tekintendő, későbben szólok, itt főképen a *lakház* rövid tárgyalására szoritkozom.

A *pompeji lakház*, melyet az antik ház egyedüli ránk maradt mintájának kell tekintenünk, elrendezésében és felosztásában bizonyos meghatározott, csak nem állandó szabályt követ, melyben a fő elemeket az oszlopcsarnokkal minden oldalán körülvett udvar, az oszlopcsarnok mögött fekvő, ablakkal nem világított apróbb kamrák és a nagyobb, a bejárással szembe eső terem képezik. Az udvar közepén áll az «impluvium», mely a féltetőkről lecsurgó esővizet felfogja és földalatti medenczéjében hűvösen tartja. A helyiségek e csoportja a nagyobb házak hátulján ismétlődik és kis kerttel végződik. Kisebb házakban az oszlop-

csarnok a középső udvarnak csak egyik vagy másik oldalát foglalja el; de az impluvium itt is ritkán hiányzik. Újabb kutatások és fölfedezések Pompejiben constatáltak felső emeleteket és azokon ide s tova az utczákra szolgáló erkélyeket; az alsó emeleteken igen ritka az utczára nyiló ablak. Hol kereskedési boltok nincsenek, ott rendesen a ház az utcza felől tömör fallal van elzárva.

Közép-Syriában alig találni *városi házat*, de még *villát* sem, mely oly rendes épszögű tervet követne, mint milyen a pompeji rendes házaké; az utczák magok szabálytalanok, sőt gyakran vak- vagy zsák-utczák, melyek csak egyes házakhoz vezetnek. A házak helyiségei nem tömörülnek, mint Pompejiben egy középpont körül, hanem a helyiségek szétszórvák, sőt még a kapu is többször el van szigetelve. A tulajdonképi lak többnyire nagyobb teremből és sokkal kevesebb kis kamrából áll, mint Pompejiben; az egész előtt végig vonul az oszlopcsarnok, mely nem ritkán pillércsarnokká változik. Gyakran a többi építménynél magosabban emelkedő lak a szabadba nyiló nagy ablakkal van ellátva és az oszlop- vagy pillércsarnokba is nyilik nem csak ajtó, hanem ablak is. A terem a nagyobb ür miatt vízirányos fa-mennyezettel vagy alólról látható nyeregtetővel volt födve, mint azt a háromszögü oromban fennmaradt gerendalyukak bizonyítják. A felső emelet az alsó kamrák kicsinysége és kevés száma miatt volt szükséges, ez többnyire alacsony. Itt is a terem fő oldalán volt az oszlop- vagy pillércsarnok; az oszlopok vagy pillérek közt pedig rendesen díszes kartámok, balustrádok vonulnak végig. E felső emeletre többnyire szabad ég alatti küllépcső (Freitreppe) vezetett, holott Pompejiben a lépcsőház rendesen az épület tömörében volt elhelyezve. A lakosztályok többé kevésbbé czélszerütlen elhelyezése következtében az udvarok, noha egy háznál több is volt, szintén nem rendes alaku épszögek. A mellékudvarokon vannak elhelyezve a gazdasághoz szükséges épületek, u. m. konyha, magtár, istálló, borház stb. E melléképületek néha nagy tért foglalnak el, egymás közt és a főudvarral többnyire úgy vannak összekötve, hogy a háznak elegendő egyetlen egy kapu, melyen keresztül az utczával közlekedik, Nagyobb gazdasági építményeket csak Pompejinek külvárosaiban, mezőgazdaságiakat az u. n. Diomedes villájában, kereskedelmi raktárakat a hajdani tengerparti kereskedelmi házakban találunk. A középsyriai városi házak többnyire kisebb-nagyobb kertekkel birtak. Igen feltünő, hogy e kertekben síremlékek találhatók, antik templom alakjában, sőt vannak sírok az előudvaron is; mi azt jelenti, hogy itt a városban való temetkezés nem volt tiltva. Hol a lakosztály az utcza felé volt fordítva, ott a felső emeleten erkély (Balkon) elég gyakran fordúl elő, mit Pompejiben ritkán találhatni, meglehet azért, mert ott a házak felső emelete többnyire elpusztult. Általán véve a középsyriai lakházak szegényesebbek a pompejieknél, hanem becses kőanyaguknál fogva sokkal solidabbak, tartósabbak.

Vogüé az u. n. *arab*-stylt a Sassanidák *perzsa* styljétől származtatja s szerinte az inkább perzsának nevezhető. De minthogy a mohamedán vallásuak stylje u. m. az arab, mór és török oly sajátsággal bír, mely e hitbeliek közös tulajdona, inkább *izláminak* mondhatni. E stylnek több elemeit találjuk Közép-Syriában.

A 24. táblán látunk több ajtó fölötti diszítményt, melyek egy kharbet-elbeidani kis kastélyhoz tartoznak. Vogüé kérdi: vajjon e kastély maradékai nem származnak-e az V. és VII. század között uralkodó Sassanidák egyikétől és nem mutatják-e a régi irók által különösen dicsért sabaei művészetek egyik példányát. Másrészt V. úgy nyilatkozik (70. l.): «A faragványok stylje egészen sajátságos és emlékeztet kissé indiai vagy perzsa izlésre. Ily idegen elemet kivált az állat-fries árul el. Látunk itt elefántot és púposhátu ökröt, melyeket más művész nem faraghatott, mint kinek hazájában e négylábuak honosak; a sakál által leejtett kos, a sólyom által elért gazella egyúttal a sivatagban szokásos vadászatra és oly jelenetekre emlékeztetnek, melyeket az arab művészek ábrázolni kedveltek.» Hozzá adhatni, hogy az ornamentalis gyűrük egymásba füzése és némely növények különös alakja is az izlamita művészet sorába helyezhető.

43. tábláján Vogüé egy betoursai ház termének különféle ornamentatióját adja. E házat a terem falára rendetlenül és mintegy mintákként faragott díszek miatt ügyes szobrász házának mondja. «Az összekötés, melyben geometriai vonalak külön alaku levelekkel vegyülnek, engem első sorban érdekelnek; mert azokban a compositió oly előmintáit látom, melyek az arab ornamentatió alapját és jellemét teszik.»

Az 50. t. látunk öt ajtó és ablak fölötti félkörü mezején kifaragott mérművet (Maasswerk), melynek ketteje ugyanis izlamita jellemű, az egyik sajátos nyolczágu csillagának egymás melletti elhelyezése, a másik eyymásba fűzött gyűrüi után. Hasonló gyűrüfüződések fordulnak elő a 81. t. egyik kartámán is, mely Deir-sonbil egyik tizemlékéről van levéve.

A 110. t. egy refadi háznak oszlopcsarnokos homlokzata van másolva. A ház, felirata szerint, 510-ben épült, Simeon volt tulajdonosa, Airamis pedig építésze. Az oszlopcsarnok fölött párkányzat-féle diszítmény fut végig, de nem követi tovább a korona-párkányzatot, hanem épszögben törve a csarnok nyilása két oldalán ereszkedik le és szárát csigában végzi, Vogué szerint e csiga- vagy voluta-végzés itt legelőször jelentkezik az antik építészetben és később az arab (de még a román építészetben is) gyakran fordul elő.

Az izlamita constructióra nézve, találjuk Közép-Syriában a patkó-ívet (l. V. 33. t. fülke fölötti patkó-ívet) és a tojásdad kúpsüveget (l. V. 21. t. az ezrai templom kúpját).

A *byzanti stylnek* két fő jellemvonása: a központi elrendezés és a tökéletes pálhás kúp. A kúp fejlődését csirájától fogva Közép-Syriában találjuk. Midőn a kúp köridomu süvegét (la calotte) rendes négyszögre helyezzük el, a süveg alapjának csak négy pontján nyugodhatik; miért is, hogy annak nagyobb alapja legyen, az alsó négyszög minden sarkára új ferdén fekvő követ vagy alapot kell rakni s így a négyszögöt a kört inkább megközelítő nyolczszögggé tenni. E módot követve látjuk a chaggai kalybeben, azaz kis kápolnában (6. t.), mely eredetileg még pogány szentély volt és V. nézete szerint, előépítkezéssel keresztyén kápolnává a IV. század végén alakíttatott át. Itt a négyzet sarkaira négy hatalmas kőduczot raktak, melyen a terméskőből szerkezett kúpsüveg nyugodott. Hasonló módon jártak el Chagga más kúpos terménél, melynek alapja nem négyzet, hanem hosszúkás négyszög (l. V. 8. t.); de e kúpnál nem csak termés-, hanem ezen kívül rendesen faragott ékkövet is használtak. Hogy a kúpsüveg kör alakját még inkább megközelítsék, a négy sark nagy kövei fölébe másod sorban két-két követ, s még későbben ezek mindegyikére ismét két-két követ ferde irányban raktak s így tizenhat- és harminczkétszöget képeztek. Ez úgy tetszik az ezrai 510-ből származó templomnál történt, hanem itt csak két kősor alkalmazásával; mert az alap maga már is nyolczszögü. Megjegyzendő, hogy Vogué a bedőlt kúpsüvegnek tojásdad alakot tulajdonít, minőt már assyr domborműveken látunk s mi oly gyakran fordul elő az arab moseákon. Az átmenetet a négyszögből a nyolcz-, tizenhat- és harminczkétszögre, Vogué világosan vázolja szövege 44. lapján. Az utóbbi a kúpsüvegnek már igen alkalmas alapját képezi; azonban még ez is az üres gömbszelvényű pálhának csak korai előkészítőjeként tekinthető.

A ravennei sz. Vitalisról czímzett templomot Ecclesius püspök 526-ban kezdte építeni és Maximinianus püspök 547-ben szentelte föl. Ennél tehát régibb az ezrai. 515-ből származó sz. György templom és, Vogué szerint, az ezzel egykoru bosrai székes-egyház (l. V. 21., 22. és 23. t.). Mindhármának alapterve lényegében azonos: középső nyolcz pilléren emelkedő kúpos rész, körülvéve nyolczszögü körúttal, melynek minden sarkán egy-egy félkörü fülke van, keleti oldalon félkúppal födött, kiszökő, belűl félkörű, kívül többszögű apsis és annak északi és déli oldalán mellék, sekrestye-féle építmény. A bosrainak belső kúpja; mert nagy átmérőjü, vagy mert a kúp rosszúl volt szerkesztve bedőlt, és helyette későbben hosszukás három hajós templomkát építettek, de körútja a négy fülkével fennmaradt, E szerint a ravennai templomot az ezrai leányának mondhatjuk s így nyilvánvaló, mily korán kezdődött keletnek befolyása a nyugatra. A kúpépítészetnek kifejlése abban is mutatkozik, hogy az ezrai templomban a kúpsüveg nem közvetlenűl a nyolczszögön emelkedik, hanem a két rész közt nyolczszögü henger van húzva és hogy e henger ablakkal van keresztűl törve; holott régebben a világító áttörések vagy ablakok magában a kúpsüvegben nyilnak. E hengert vagy dobot (tambour, Trommel) Vougé maga neme a legrégibb példájának tekinti.*

* A la base de la coupole règne une série de petites fenêtres; c'est le plus ancien exemple existant d'un système d'éclairage qui réçut à Sainte-Sophie de Constantinople son plein développement (62. l.).

A rómaiak kúpjaikat oszloparkádokra rakták föl, mit kerek alapu épületeknél könnyű szerrel tehettek. Példájukat Közép-Syriában is követték, de nem mindenütt; mert átlátták, hogy a kúpnak erősebb alap kell, s igy az ezrai kúp alatt már oszlop helyett erősebb pilléreket találunk, még pedig ugyanazon czélszerű, a kúpnak és a mellékhajónak boltozatát már lenn előkészítő alakban, melyet innen a későbben emelt ravennai templomban is alkalmaztak. Hogy az oszlop erejében nem mindig bíztak a syriak, kiviláglik abból, hogy találunk templomokat, melyekben a középhajó oszlopai úgynevezett köpenynyel körülvétetve, erősebb pillérekké változtak. (L. Vogué 19. t.)

Az épületek *ajtói* rendesen megtartják a görögrómai keretek tagozását; többnyire egyenes vonalu felküszöbbel zárvák; de e küszöb fölött igen gyakran tömör félkörű mező emelkedik, mely többé-kevésbbé díszes mérművel ékeskedik. A *kapuk* és nagyobb ajtók csaknem rendesen ellátvák e félkörű mezővel, a „*tympanummal*“, melyet soktagu öregív «archivolte» keretel. Mind két módot a későbbi byzanti épületek is követik, jelesen pedig sz. Zsófia temploma Konstantinápolyban. Hasonló az ajtók kereteléséhez az *ablakoké.* Az ajtószárnyak, mint több maradványai mutatják, nem fából, hanem kőből készültek, ámbár az antik ajtószárnyak diszítését itt is utánozták. Még nevezetesebb, hogy az ablakokat is mozgó kőtáblákkal zárták el, mit egyrészt a fa ritkaságának, másrészt az üvegtáblák tökéletlen és nehéz készítésének tulajdoníthatni, hisz a nagyobb üvegtáblák előállítása még sokkal utóbb sem haladott sokra, úgy hogy a XV-dik századig a templomokban kisebb darabokból rakták össze a nagyobb táblákat. — A középkorben félig áttetsző követ, minő az alabastrom, használtak kisebb ablakok zárására; de ez is a fényüzéshez, a pazarláshoz tartozott. Hogy azonban még zárt ablaktáblánál is a helyiségben némi világosság legyen, a kőszárnyakat vagy táblákat apró lyukakkal törték át, melyek kereszt-, csillag-, rosette s más idomokat mutattak. — Ez tudtunkkal először Közép-Syriában történt, innen vette át a byzanti styl. Ilyen ablakok voltak sz. Zsófia konstantinápolyi templomában is. Vogué 13-ik és 14. tábláján hat, különböző épületekről vett ily ablak-másolatot ad. Látunk itt egyszerü kerek alaku átlyukasztásokat, másutt a kerek lyukak a körperipheriában vannak elhelyezve, vagy csillagot vesznek körül, a csillagok pedig hat vagy levél- vagy félhold-sugarakból vannak szerkesztve.

Mi az *oszlopokat* illeti, azok *kapitaeljei* rendesen a görögrómai alakot és díszt mutatják. Gazdagsága tekintetéből a rómaikorinthi mi mintát elébe tették a régibb görögkorinthinek, de az akanthuslevél közelebb áll a görög, mint a római akanthuslevélhez. Az előbbi levélosztályainak végei hegyesebbek, az osztályok közti bevágások kevésbé mélyek és tisztábban kerekek, a rómaiak vese-alakuak, végre a görög akanthusnak fő-középső szára (nervure) nincs diszítve, mint a római. Közép-Syriában a kevésbbé művészien kidolgozott akanthusokban a görögnek tulajdonait nevezetesen fokozták: a leveleket meghosszabították, végüket hegyessé (spiessig) tették. Ilyen akanthusokat találunk az egykoru, sőt még régiebb jeruzsalemi épületekben és főként a későbbi szent Zsófiában Konstantinápolyban. Ha tehát a jeruzsalemiak régebbek, alkalmasint Syria révén jutottak Konstantinápolyba. De vannak ilyeneken kívül egyszerű és kevésbbé tetszetős ágas-bogas akanthusok is. Olykor az akanthust nádlevéllel helyettesítik, sőt hihetően egyiptomi kapitaelektől vett gombát is alkalmaznak a kapitaelekre, minek példáját l. V. III. tábláján, hol a refadi templomról vett keresztdíszes kapitael van másolva, minőt a byzanti építészet későbben oly gyakran alkalmazott. Az *oszloplábnál* merőben megtartották az attikai alakot, hanem tagjait szaporították az ioninak tagjaival. Igen nevezetes, mennyire hasonlít az 510-ben épített refadi templomnak oszloplába (V. III. t.) a sz. Zsófiáéhoz. Van olyan eset is, melyben az akanthus kapitael megfordítva oszloplábnak használtatik; hasonlót már a perzsa építészet is gyakorlott, melyben harangalaku oszloplábakat találunk.

A középsyriai épületeket egészben mintegy az antik görögrómaiak folytatásaként tekinthetni; de minthogy már a későbben kifejlett stylek csiráját mutatják, mintegy átmenetet jeleznek az antik építészetből a középkoriba. Ezért gyakran elhagyják az antik szigort. Az *architrav*, majd a *fries*, majd mindkettő elesik és a *koronapárkány* közvetlenül a sima falat végzi be a tető alatt. E körülményt annak is tulajdoníthatni, hogy, mint Vogué is megjegyzi, az épületek általán véve alacsonyak, kivált a felső emeletek és hogy a kapu öregíve gyakran

belenyúl a felső emeletbe, sőt az oromba is. Az öregív körül vonul aztán a gerendázat mindhárom osztálya hanem fölöttébb keskenyített alakban. E mód általánossá válik a byzanti építészetben, de kezdetét már Diocletian spalatoi palotájában, sőt még ennél régibb római épületeken is észreveszszük. E modort többé-kevésbbé Közép-Syriában rendszeresen gyakorolják, hol azt mintegy állandó ujitásnak tekinthetjük; sőt vannak esetek, kivált síremlékeken, melyekben az architrav és fries teljes elmellőzése mellett, több egymásfölötti ugyanazon alakú párkányzat szökik ki a sima falból. Hol architrav, fries vagy ehhez hasonló tag fordul elő, ennek dísze többnyire az ágas-bogas byzanti akanthus, a venyige, hanem merev háromszögű és nem természetszerű levéllel, különféle, néha díszes rosette, melynek közepén a Krisztus-monogramma foglal helyet. E monogrammát különben igen gyakran szokták díszül használni, hihetően a vallásos érzék ösztönzésére; hasonló díszitményként használtattak különféle alakú edények, vázák.

A gerendázat két alsó osztályánál nagyobb szerepet játszik a legfelsőbb, a korona-párkányzat, mely lassan-lassan egészen eltér az antik rendszertől, még pedig két irányban; vagy egyszerűségében megközelítvén a csak három tagból álló egyiptomit, vagy a tagok ujjá alakítása és folytonos szaporítása tekintetében, előkészítvén vagyis inkább szülvén a byzanti tagok *superfoetatióját*. A legnevezetesebb átváltoztatáson ment át, mint Vogué is helyesen veszi észre, az egymásba olvadó horonyból és pálczatagból szerkezett karnies (doucine, Rinnleisten), melynek felső része mindinkább növekedett az alsónak hátrányára. E tagot aztán a koronapárkányzaton többször is, különös czél nélkül, csak a koronapárkányzat magasabbra emelése végett ismétlik, ellenben az antik esvetőt (larmier, Hängeplatte) elhanyagolják, midőn ezt vagy kevéssé szöktetik ki vagy czélellenesen keskenynyé teszik. Azonban ez eljárás mentségeül felhozhatni, hogy a száraz éghajlat kevésbé kivánta a falak óvását az esővíz ellen.

A tartomány szegénysége épület fában szükségessé tevén a tetőnek kőszerkezetét, ez csak ritka esetben nyeregtető, hanem rendesen vízirányos kőfedés, melyre agyagos földet sulykoltak. Az esőnek nagy ritkasága miatt az épületek terraceai Egyiptomban a földbefödést nélkülözhették s így a zarándokok lábalakjaikat bevéshették a mértföldek számával, melyeket utjokban megejtettek. Assyriában és Perzsiában ellenben a lesúlykolt föld rendesen használtatott, s innen vették át használatát Közép-Syria lakosai is. Hol nyeregtető van alkalmazva, ott alól az antik csatorna és a befedő táblák kezdete is fenn van tartva. Itt tehát kevés eltérést vehetni észre a régibb mintáktól. Végre a kúpnál a föld lesulykolása elmaradt és valamint a későbbi byzanti kúpoknál is, s a süveg vagy ékkövekből vagy falragaszszal összekötött tört kövekből alkotott szerkezete (bloeage, Zwicksteine, Gussmauerwerk) közvetlenül a szabad ég alatt feküdt.

Henszlmann Imre.

Numismatische Zeitschrift, herausgegeben von der Numismatischen Gesellschaft in Wien, durch deren Redactions-Comité. Zwölfter Jahrgang. Zweites Halbjahr. Juli—Dec. 1880. Wien. 1880. III. tabla. 25 fametszet. 289—522. l.

Tavalyi évfolyamunk utolsó számában föntjelzett folyóiratnak két félkötetét volt alkalmunk bemutatni. Ezúttal az 1880. évfolyam második félkötete fekszik előttünk. Kilencz nagyobb közlés, érmészeti irodalmi szemle, vegyesek s az eddig megjelent tizenkét kötetről általános tárgymutató foglaltatik benne, s ezenfelűl három tábla ékíti a magyarázó szöveget. Bő tartalom, bizonyos összefoglaló, általánosító szellem, a különleges tárgyak elhanyagolása nélkül, kiváló előnyei e «szerkesztő bizottság» kiadta vállalatnak. A dolgozatok közül egy: a Schalk Károlyé: a bécsi garas-pénzlábról a XV. században (1424—1480) érdemli meg első sorban a hazai érmészet iránt érdeklődő közönség figyelmét. Előbb azonban szemlét tartunk a többi közlemény fölött s azután kerítünk sort a Schalk-féle közleménynek, hogy annál bővebben szólhassunk róla.

A füzet élén dr. Mordtmann neves orientalista ujabb himjaricus érmeket ismertet. Himjaricus érmek alatt, arab, oly fajta érmeket értünk, melyek az izlam elterjedése előtti korban Arábiának államosított részeiben verettek. Langlois, Arnaud, Longpérier, Prideaux, Schlumberger foglalkoztak eddigelő arab, s kivált déli arab érmekkel, kikhez most Mordtmann is a birtokában lévő érmek megismertetésével járul. Nehány évvel ezelőtt Dél-Arábiában, Marib táján nagy

ezüstleletre akadtak ilyfajta érmekből, mely ötfelé is került. Legnagyobb részét: 300 darabot a British-Muzeum szerezte meg, leírásuk a Numismatic Chronicle 1878. IV. rész. 273—284. ll. olvasható, 180 darabot Schlumberger G. szerzett meg Párisban, s közzétett. Mordtmann e munkát már csak czikkének megírása után olvasta s így ettől függetlenül nyilvánítá nézeteit. 14 darab himjaricus érem jutott Mordtmann birtokába s ezeket írja le, főleg történetnyelvészeti szempontból. Két csoportra osztályozza ez érmeket: I. melyek hátsó lapjukon a bagolylyal, athenaei pénzutánzatoknak mutatkoznak, II. súlyok, képveretök s formájok tekintetében belföldi veretekre. Az utánveretek közt vannak, melyek a N.-Sándor előtti régibb athenaei folyópénz-minták után verettek, s Gaza, mint csomópont révén kerültek a sabai leghatalmasb déli arab királyságba, s ott aztán imitáltattak. Ezek teljesen az archaicus módra veretett atheni drachmakat veszik mintaképül, mellső lapjukon: Athene-fő, a hátsón bagoly.

Az újabb stylűek a Sándor utáni atheni veretek utánzatai, hátsó lapjukon a bagoly amphorán ülve. A többi hét bennszülött király verette érem leírása következik azután, melyből kiemelhetjük, hogy M. a legendákból nagy szakavatottsággal fejti meg az egyes verető királyokat s korukat. A fejtegetésekhez egy jól sikerült heliotypicus tábla van csatolva. Numismaticai munkáknál a heliotypiát immár széltében használják, úgy tudjuk, hogy a tervbe vett magyar numismaticánál is e gyakorlati módra lesz tekintet. Megjegyezzük egyébként, hogy Schlumbergernek ugyancsak e tárgyról írott s följebb mondott dolgozata inkább az artisticai részletekre terjeszkedik, míg Mordtmann czikke a legendák megfejtésében jeleskedik.

A második czikkben Missong Sándor, egy Krajnában talált s eddig ismeretlen érmet, Tacitus császár consulátusi érmét, mutatja be.

Mellső lapja: IMP | C | M | CLA | TACITVS | AVG, veret: babéros mellkép jobbfelől tekintve körded palásttal.

Hátsó lapja: P | M | TR | P | COS | PP Tacitus togában balfelé fordúlva; jobbjában ágat, baljában sceptrumot tart.

Ércz, nem élegült helyein az ezüstözés nyomaival. 21/22 mm.

Dr. Luschin ismertebb osztrák érmész egy hosszabb czikkben az ú. n. «Rollbatzen»: egy a XV. század elején s a XVI. derekán közkeletnek örvendő német-, svájczi-, olasz váltópénz etymologicus értelmét igyekszik fölvilágosítani. E kérdéshez Groten kezdve igen sok német numismata szólt, s mint Luschin ügyesen kimutatja: egy sem alaposan. Ő legelőbb a váltási rendeletekből kimutatja a pénznem keletkezését, bebizonyítja, hogy a sokfelé veretett «rollopatzenek» Konstanzból erednek. Konstanzban 1406-ban Hohenlandenbergi Hugo vala püspök, jóravaló, takarékos ember, ki elődjeinek adósságait fizetendő: nagyobb pénznemek verhetésére szabadalmat nyert. Ő verette aztán a czímerével ellátott batzeneket; czímere pedig (a landenbergi) négyelt paizs, első és negyedikben vörösben három ezüst *karika* (rollen), a második és harmadikban aranyfekete négyelés. E három karikáról a név: rollbatzen. Ausztriában nem igen divatozott ez eleintén igen jól vert pénz, Magyarországban egy 1542. kassai levélt. ügyiratban, egy számadásban találtuk, hogy egy német lovascsapathadnagy hagyatékából 91 ily rollbatzent (rollobassum) 7 magyari forintra váltottak be. A fejtegetés tetszetős, s nincs semmi ok ez indokolt feltevést bizonyító erejűnek nem ismerni el.

Kisebb vagy legalább nem elég közvetlen érdekű közlések: a Trachsel C. J.-é, ki appenzelli és sz. galleni kiadatlan érmeket közöl, a Donnebaueré, ki a negyvenes években nagyban gyártott XI., XIV., XVI. és XVII. századbeli cseh denárok és jetonokról értekezik, melyeknek hamis s nem rég Prága mellett «véletlenül» felásott mintái birtokába kerültek. A közlést kimerítővé teszi Smolik cseh tanár czikkének szórul-szóra való lefordítása, ki a hírneves Kilián-féle cseh-gyűjtemény hamis darabjait ízről-ízre kimutatja. Ehhez adalékúl a czikkíró is sok érdekeset közöl. Ugyancsak Trachsel az öttingeni grófi és herczegi érmek s emlékérmekről nyújt áttekintést, Mayer Adolf pedig négy darab Mária Terézia és Ferencz képével ellátott iker-tallérját közli, melyek szerinte valószínűleg próbaveretek.

Egész új tárgyat ölel fel Haas József, császári és királyi alconsul Shanghaiban, ki siami érmekről értekezik. A numismaticai irodalmi rovatban,

két minket magyarokat is érdeklő ismertetés olvasható: a Montenuovo-féle gyűjtemény erdélyi érmeiről s Reissenbergernek a Bruckenthal-féle erdélyi érmekről írott catalogusáról. Mindkettő elismerő hangon nyilatkozik e lajstromokról.

S most sort kerítünk Schalk Károly értekezésének: a bécsi garas-pénzlábról a XV. században. Schalk úrnak egy hasonló tárgyu értekezéséről, mely a magyar aranyforint kérdésével szoros kapcsolatban állott, múlt számunkban megemlékeztünk. Sok utánjárás, ügyes combinálás mutatkozott abban s nem hiányzik a szóbanforgó mostaniban sem.

Magyarország pénzverési és pénzegységi viszonyainak megszilárditásában az Anjouknak van legnagyobb részük, sőt kizárólagos érdemök. 1323—1386-ig a magyar aranyforint az európai pénzpiaczon a legkedveltebb pénznemek egyike, ligája a legszabatosabb, verve jól van, kiállítása csinos. A XIV. század végétől a XV-iknek derekáig értékében ugyan folytonos változás észlelhető, de Mátyás király, sőt Ulászló idejében is Európa keletén a többi pénzfajokkal szemben bizonyos szabályozó hatással bír; az osztrák, lengyel és cseh, valamint a déli tartományok pénzeivel szemben az a szerepe, mi a velenczei pénznek a Levantében. Ezzel szemben nem tagadható az sem, hogy kivált a határokon ugyancsak a bécsi fillérek és garasok, a lengyel s a cseh garasok magyar földön is és pedig gyakran teljes értékben forogtak, rosz veretük s értéktelen ligájok daczára. Nem használtak itt az ország törvényei; a közlekedés s az üzleti összeköttetés, valamint a váltópénznek sokszor hiánya csak terjesztésére voltak az idegen pénznek. Viszont a magyar pénz is széltében elterjedt és Schalk értekezésének épen az a ránk nézve tanulságos része, melyben kimutatja, hogy a magyar forint ligáját a bécsi fillérek veretésénél figyelembe vették, sőt azt tanuljuk az egészből, hogy a XV. században a magyar pénzverés határozott superioritást mutat az osztrákkal szemben. A 23 karatos magyar aranyforint alapján, mely 2·56 lat fínom ezüstnek egyenértéke és Schalk szerint 4·03 frtnak osztrák értékben felel meg, 1424—1480-ig összeállítva találjuk a bécsi filléreknek *a)* forgalmi, *b)* belső (intrinsèque) értéket. Kitünik e táblázatból, hogy a fillér belső értéke 1424—1435-ig: 2·25 o. é. krajczár, 1436—1457-ig: 1·968 kr., 1457—1460-ig a bécsi pénzverő nem működik, s 1460-tól a század végeig körülbelől 1·64 kr. A bécsi fillérek cursusa a magyar aranyforintokkal szemben 1461—1502-ig a Bécs-városi kamarai számadások, Birk és Chmel Regestái s levéltári adatok alapján van föltüntetve. Megértjük ebből, hogy 1461—1502-ig a magyar forint 180—330 bécsi fillérig emelkedett értékben.

Tagadhatlan, hogy Schalk kimutatásai igen értékesek a magyar pénzlábbal foglalkozóra nézve, már csak azért is, mert a sok utánjárást s valóban napszámos-türelmet igénylő számadás-böngészést és levéltári buvárlatot megtakarítja. A német (bécsi) pénzverő mesterek s a pénzverő házak ügyelőinek névsora egészítvén ki a tanulmányt, az alsó ausztriai monographusok lekötelezve érezhetik magukat. Kutatásának eredményeit Schalk a «Blätter für nieder-œsterr. Landeskunde» cz. folyóiratben (1881. 1. füz. 120. l.) már értékesíti egy közgazdasági tanulmányban, holott is Bécs városának 1458. adóssági tételeit fejti ki az általa kiszámított pénzértékekben föltüntetve.

Schalk tanulmányaitól az inductiv tényezőkül szolgáló adatok bőségét, mondhatni bízvást pontosságát, eltagadni nem lehet, mindamellett az eredmények egyoldalúak. Teljes képet nem nyerünk a pénzviszonyokról. Nekik osztrákokúl, tekintve a számadások s a pontos feljegyzések nagy számát egyrészről, a forgalmi terület központosított s a mellett kicsiny voltát másrészről, továbbá azt a körülményt, hogy az úgynevezett Münzrecht, a pénzverési jog határozott szabványokban jutott érvényre — e feladat megoldatása sokkal könnyebb. Nálunk a hol nyolcz, tíz pénzverő-ház termékei más-más láb szerint veretve, más-más értékben forognak, s az okleveles anyag szét van szórva széles e Magyarország minden levelestárában, sokkal nehezebb pontosabb eredményekre jutni. Lássunk csak egy felületes példát:

Pénznem	*Érték*	*Forrás*
Florenus aureus 1366.	a felső vidéken 33 garasban fogadtatott el, holott I. Lajos végz. szerint 14 garas, vagyis 84 denár az értéke	Orsz. Levéltár. NR. 1698 : 133.
« « 1367.	30 garas	NR. 944 : 9.
« « 1370.	28 «	NR. 1045 : 1.
« « 1374.	30 «	NR. 10 : 26.
« « 1378.	36 « Visegrádon	NR. 602 : 1.
« « 1379.	38 « 1 garas = 4 denár	NR. 382 : 18.
« « 1381.	40 «	NR. 58 Ansp.
« « 1381.	100 denár = kis ezüst «Zerechyn» pénz	NR. 21 : 23.
Florenus aureus vel Ducatus 1382.	Zalában 45 garas, 1 garas = 4 denár	NR. 4 : 62.
1383.	42 garas	NR. 324 : 16.
1388.	Visegrádon 60 garas	NR. 621 : 27/28.
1402—7.	38 garas, kassai liga szerint	NR. 750 : 34.
1405.	Szerémben 33 garas	NR. 15 : 12.
1406.	100 új denár	NR. 1672 : 86.
1406.	25 új garas	NR. 1081 : 12.
1415.	133 denár	NR. 688 : 53.
1424.	100 denár	NR. 20 : 7.
1425.	Ungban 48 új denár	NR. 196 : 26.
1429.	egy tiszta aranyligából veretett forint 4, száz dénáros forintot ér	NR. 725 : 7.
1522 —1582.	a magyar forint 74, 75, 80 krban fogadtatott el	kamarai akták.
Libra latorum denariorum Viennensium 1355. 1373. s 1375.	6 pensa = 60 magyar denár	NR. 401/22.
Libra nigrorum denariorum Vienn. 1436.	240 denár	fasc. 608. Actorum ex aula.
Marca latorum den. Viennensium 1305. 1337. 1385. 1434.	100 denár	u. o. s. fasc. 324/16.

E kis és nem teljes táblázat mutatja, hogy mennyire ingadoznak az értékek a magyar birodalom egyes vidékein.

Már most tekintve, hogy Schalk az Ausztriában forgott pénzekről való följegyzéseket vette alapul, nyilvánvaló, hogy eredményei csak territorialis becsüek s ha használhatók is, de nem exact (amennyire az e fajta eredmények olyanok lehetnek) becsüek.

E mellett nem szabad megfelejtkeznünk arról, hogy ez csakis az ércz-érték absolut akkori s az 1857. ércz-conventio szerint kiszámított becsét tünteti, a *pénzérték viszonylagos nagyságát a mostaniakkal szemben* feltüntetni Schalk meg sem kisérti.

Alig van ennél nehezebb, s mégis csábítóbb feladat. A közgazdaság, a kereskedelem, az igazi történelem: az emberi társadalom fejlődésének, érdekesnél érdekesebb kérdései vetik fel minduntalan magokat a buvárló előtt, nem csoda, ha biztos kalaúz nem létében lápba téved. Montanari (Della moneta), D'Hume (Essai sur le commerce), Pagnini (Del pregio delle cose), Neri, Conte Garnier, Leber (Appréciation de le fortune privée au moyen âge), Peruzzi (Storia del commercio e dei Banchieri di Firenze), L. Cibrario (Economia Politica del Medio evo) s még többen foglalkoztak ez érdekes tárgygyal. Az eddigi eredmények — az olasz és franczia világkereskedelmi adatok alapján — arra jutnak, hogy

1. át kell változtatni a régi pénzt újra, amennyiben kikutatjuk az ércz-vegyíték mennyiségét (a belső értéket) s azt a mai értékre változtatjuk át.

2. Összeállítjuk a gabonaárakat bizonyos időszakról s közép arányost keresünk.

3. A régi mértékek nagyságát derítjük föl.

4. A mai s a régi gabonaárak viszonyát szembeállítjuk, s aszerint calculáljuk a pénz becsét.

Természetes, hogy e számításokhoz, sőt még ahoz a közgazdasági tételhez is, hogy a gabonaárak emelkedése folytonos egyensúlyban van a népesség számának gyarapodásával, még sok szó fér, de tagadhatlan az is, hogy gyakorlatilag csak úgy van haszna e kutatásnak, ha látható alakban hírdetjük az igét. Schalk ezt meg sem kisértette, ami hiány ugyan, de hogy a bécsi fillérek kutatásánál a magyar anyagot teljesen mellőzte, az minden jó tulajdonságai mellett arról teszen tanuságot, hogy *csak* osztrák tudós.

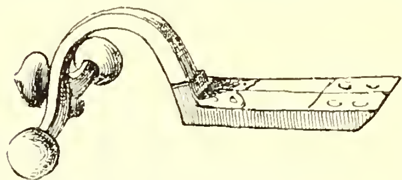
Thallóczy Lajos.

Alterthümer der Hercogovina. Von Moriz Hoernes. (Mit 34. Abbildungen) Wien. In Commission Carl Gerold's Sohn. 8-r. 124. l. Különnyomat a bécsi akadémia kiadványából.

Alig egy évvel az occupatio után, a bécsi közoktatási miniszterium Hoernes Móriczot, ki eddig római régiségekkel foglalkozott, s nehány iparművészeti kérdéssel bibelődött, Bosniába s Herczegovinába küldé, hogy ott a római régiségeket tanulmányozza. 1879-ben tavaszkor négy hétig utazott Hœrnes Herczegovinában, de csak a Narenta, a dalmát határ s az Imoski-Mostár közti vidéket látta. A mi római régiséget talált — édes keveset — a Hirschfeld lapjában tette közzé. Ebben a 124 lapra terjedő füzetben a két tartományban oly nagy számmal előforduló s annyira specificus stečak-ok (emlékkövek) leirását adja, s illustrálja rajzokkal.

Megvalljuk kétszeresen érdekelt minket e kis mű; egyrészről, mert magunk is láttuk jó részben a Hœrnes leirta emlékeket, másrészt mert az Arch. Értesítő m. é. 303—308. lapjain a stolaci kövek közül néhányat itt bemutatánk. Már említett közlésünkben megvallók, hogy két-három temető emlékeinek megtekintése után általános következtetéseket vonni sem nem akarunk, de nem is tudhatunk. Nehány jellemző tulajdonságát ez emlékköveknek kiemelvén, azokat ó-szláv, vagyis XIII—XV. százbeli emlékeknek tartottuk. Az emlékeken látható ábrák közül többet mi is lerajzolánk, de csak kettőt közöltünk. Hœrnes 32 rajzot ád, csinos kivitelűt. S mégis előbbre viszi-e velök, s egyáltalán utazása eredményeinek közzétételével ez emlékek ismeretét? Egy mákszemnyivel sem. Érdekes forrás, pontos rajzok, de még csak nem is teljes szemléje a beutazott vidéknek.

Bosnia és Herczegovina régiségeire nézve kalauz annál kevesebb van, mert utazási könyv sincs elég, s a mi van az is vázlatos. Roszkievicz, Thoemmel, Blau, Saint-Marie ujabban Schweiger-Lerchenfeld, Sterneck, Jukić munkái adnak valamelyes utasítást, de épen csak annyit, hogy van, Hœrnes e részben jól tette, hogy a herczegovinai francziskanusok historiai schematismusaiban (az egyik 1867. Spalatoban, a másik 1873-ban Mostarban nyomatott, de igen kevés példányban) közölt Bakula Péter mostari vicarius irta jeles régészeti s mondai conspectust vette alapul. De aztán nemcsak, hogy alapul vette, hanem szórul szóra lenyomatta, úgy hogy a munka, bár sok becses reflexio van benne, nem egyéb, mint az érdemes Bakula conspectusának németül commentált s illustrált kiadása. Ami különben a páter munkájának nem ártott; jól mondja Mostarban irt előszavában:

RÓMAI FIBULA STOLACBÓL.

«Adde nos (az olvasóhoz szól), inter turcas et schismaticos, zingaros, hæbreos commixtim viventis integram hujus Provinciæ populationem efformare: sed illi omnes quum nulla Registra habeant, aut cum habent eadem nosmet cautissime celent; antiquitatum monumenta introspicere haud permittant; qua via vel animosissimus completam historiam concinnare poterit?» A viszonyok ugyan jobbra változának, de azért a Száván túli Európa még mindig kívül esik a civilisált kutatási területen.

Hœrnes bár látta az általunk is beutazott vidékeket, nem vett mindent tekintetbe. Mi más szempontból indulván útra: a sporadice előforduló régészeti mozzanatokat, csak mint bonum meliust vettük tekintetbe. Így Stolactól egy negyed mértföldnyire éjszak-déli irányban egy ölnyi mélységben téglákkal falazott római sírra találtak kórház-ásás alkalmával a mult év tavaszán. A sírban egy férfi, egy nő, s egy gyermek váza találtatott. Ezekkel együtt két fibulát leltek. Ime az egyiknek rajza.

Hœrnes római rég. jelentéséhez tartozott volna megemlítni, hogy Stolac városa főpiaczán egy 1·5 méter magasságú Marsnak szentelt fogadalmi kő van felállítva. A fölirat:

MARTI . AVG
M . AEL . FIRMI
NVS . BF . COS
LEG . XIII . G
V S M L

Torma Károlynak megmutatván a felirat mását, annak helybenhagyásával így olvasandó:

Marti aug(usto) M(arcus) Ael(ius) Firminus b(ene) f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XIII g(eminae) v(otum) s(olvit) m(erito) l(ibens).

Amint e csekélységek elmaradtanak, úgy sok fontos is elmaradhatott, mert a Bakula említette bizalmatlanság ma is nagyban él minden európai iránt. Amit Hœrnes a Narenta hídjáról ir, az nem egyéb, mint összefoglalása az eddigi följegyzéseknek. Legérdekesebb még a mondai anyagnak összegyüjtése, mely e merész egy ívű hídhoz fűződik. Majd minden népnél valamely nagyobbszerü épület bevégzése emberi áldozathoz van kötve; Oláhországban az argesi zárdába Manoli mester a feleségét falaztatja be, hogy a tornyot ráépíthesse, itt Rade építő a velebi hegyvidékről hozatott szerető párt falaztat be a híd talpába, csak ekkor sikerült a híd s így nyeri vissza szabadságát a törököktől. Egyáltalán pedig az a nézet valószínű, hogy a XV. században építék ezt a maga nemében imposáns művet, melyre büszke még a herczegovcz guzlár is, mikor énekli:

«Mila braćo, čuda golemoga!
Kad se gradi kamena ćuprija
U Mostaru na vodi Neretvi . . .»

Blagaj-váráról, Nevesinjéről, Siroki-briegről sok érdekeset mond Hœrnes, bár itt elkerülte figyelmét a mintegy 200 nagy emlékkővel megrakott «Ördöghalom», említi Konjic vidékét (Bosnia határán, melyről Saint-Marie is sok érdekeset, de nem igazat irt), de mégis legmaradandóbb becsűek csinos fölvételei a stečakokrúl.

A rajzban közölt harminczkét ábrát tekintve s összehasonlítva a jellemzetesb darabokat, bizvást elmondhatjuk hogy a legendák után, melyek glagolita betűkkel irvák, keltük a XIII. századnál semmi esetre sem régibb, de a XV. derekánál sem ujabb. Művezetök arra enged következtetnünk, hogy mintáúl a római hanyatlás korabeli, vagy római efféle minták után dolgozó barbár sculpturai emlékeket vették, melyeknek motivumai a nem épen inventio nélkül való ábrákon ki-kiderengenek. A legtöbb emlékkövön bizonyos szláv mythologiai reminiscentia vagy babona tűkrödzik vissza, úgy hogy itt már igazán nem divatos phrázissal élünk, mondván, hogy műveltség történeti forrásokúl szolgálhatnak.

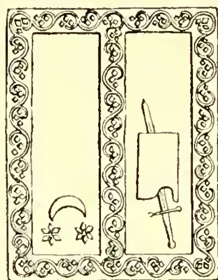
Altalános jellemzésükre idézzük P. Bakula szavait:

«Nullibi locorum in Europa invenire est tantam multitudinem veluti consitam antiquorum monumentorum et ut ajunt gentilitium Sepulcrorum, quemadmodum in Hercegovina. Est autem singulum sepulcrum circa corpus solide constructum et sæpissime etiam fornice instar cubicelli armatum ad terræ superficiem, tumque umma sepulcri plus munisve magno et plano præmunita lapide. Huic demum alium insidentem videre est tam magnæ grossitiei ut reapse obtupescat etiam expertissimus vir, et maxime si cogitaverit tam immensam molem quibus mediis transtulerint ad montes et colles non semel præruptos. Ubi duos indicatos lapides demiratus fueris, haud non frequens etiam tertium secundo insidentem videbis isque ad formam parvuli templi aut domus figuram referens diversa tibi emblemata præsentans in aliquid magnifici tuam rapiet mentem. In hujusmodi enim lapidibus sat affabre elaboratis præter familiarum stemmata etiam regia de stirpe prodeuntium multa alia est excisa ibidem videre, significantia qua occasione ibi sepultus occubuerit vel quibus in vita speciatim occuparetur. Inscriptiones autem glagoljiticæ sæpissime in monumentis desiderantur. . .» (A birtokunkban levő Schematismus (1867.) 20. lapján.)

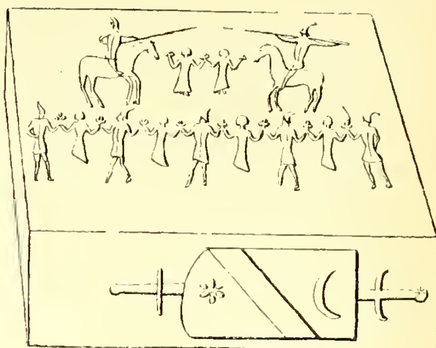
A Hœrnes látta legjellemzőbb gomilek (így is nevezik déli szláv nyelven e sepulchrakat) közül mintegy pótlékul bemutatunk ötöt.

Citluk mellett a délkeleti Herczegovinában, lankás hegyoldalon fekszik a

1. sz. a. 1·15 m. 2·03 hosszu s 0.72 széles kő, mely háromleveles czifrázat által két mezőre oszlik a felsőben pajzs s két élű, keresztmarkolatú kard az alsóban félhold s két csillag.

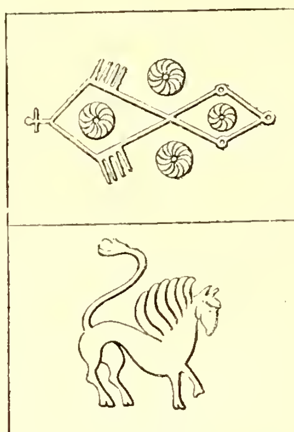
1 szam.

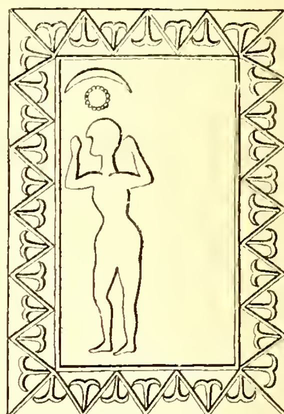
2. szám.

3. szám

4. szam.

5 szám.

HERCZEGOVINAI EMLÉK.

Jellemző ugyancsak a Broćnói fennsíkon lelt egy kőnek felrata: «Ave leči Radovan Rakoivič; proklet tko će tugin leči njegovo pleme. Itt fekszik Rakoivič Hilár, mindenki aki körülte fekszik, legyen átkozott, kivéve őt s nemzetségét.

A 2 szám alatti lapon (Borje mellől) egy tornát látunk; két lándsás lovast, a mint körűltök öt férfi s négy nő a kólot (táncz) lejti. A háttérben két egymás kezét tartó nő áll, kezökben három levelű virág (lóhere), a kólot lejtő férfiak a nőket mintegy emelni látszanak, s a két szélső zárja a colonnet. Itt is a nők s férfiak kezében közösen olyan három leveles virág látszik. A tumulus alsó oldallapján duczos pajzs, alsó részén félholddal a felsőben csillaggal látszik. A pajzson két kard van egymásra fektetve; de csak markolatjuk látszik.

Érdekes a 3. sz. ábrán látható halottkép, hosszú ruhában, befelé fordított lábakkal, keresztbe tett karokkal, lábainál a szerbek halálmadara: a kakuk ül. A délszláv halottas énekekben a kakuk játsza a főszerepet (Karadčič pjesme Srbske I. 597.)

Érdekesek a 4. és 5. ábrák. A 4. ábra mellső lapján egy szörnyet látunk: fele lova, karma ragadozó állat körme, farka: oroszláné, sörénye madárszárny, valóságos pegasusba ojtott griff, a kőlap felső részén valószinűleg a pápai kettős kulcsok ábrázoltatnak.

Az 5-ik ábra a zíg-zugos liliomos keretben egy mezítelennek látszó férfialak esdő karokkal látszik, fölötte koszorú s félhold.

E vadászati torna, lakodalmi, harczi jelenetek valamennyi emlékkőnek közös vonását képezik, de még nem lehet az összekötő kapcsolatot közöttük megtalálni.

Most igazában csak az anyagot gyűjtjük: s a mi van, az is csak Herczegovina egy részéről való, hol van még Bosnia alsó, s keleti része, hol lépten nyomon űzi egymást a sok emlék, hol a montenegrói határmente? Hœrnest ennyiben elismerés illeti, mint a ki rajzaival a tárgy anyagát szaporította.

Ugyancsak a teljesség kedveért megemlítjük, hogy Luschan ezredorvos a dalmát s herczegovcz határ széli gomilekről egy kis értekezést irt, mely a bécsi anthropologiai társulat ez idei kiadványaiban jelent meg. Bővebben szólnánk róla, ha Hœrnes művéről nem irtunk volna, de ez teljesen fölöslegessé teszi az úgy sem nagy igénynyel írott tanulmányka bővebb vitatását. Jóakaratu embernek nem sok apparatussal irott munkája, ez elég.

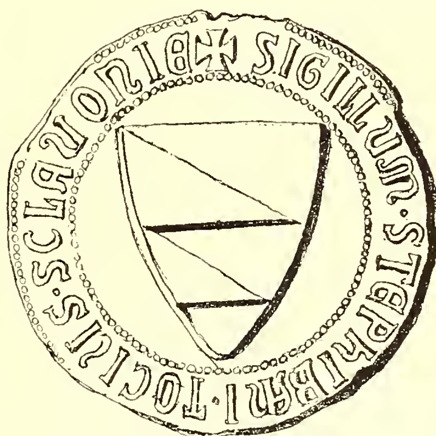
Végezetül pedig bocsánatot kell kérnünk, hogy e füzetben annyi szláv kérdéssel állunk vala elő, de jobb ha megelőzzük szomszédinkat, mintha megelőztetünk; már csak azért is, mert «turpe enim est in orbe peregrinum esse», kivált ha az orbis közelünkben van. *Thallóczy.*

EGYVELEG.

István bán, a gúthkeledi. Az «Archæologiai Értesítő» múlt évi folyama 365. és 366. lapján egy érmet s egy pecsétet közöltem, mind a kettőt Luschin után. Ez ismertetésben az eddigi nyomokon haladva, azt állítám, hogy az érmet «Subics István dalmáthorvát- és szlavon bán verette» s nagy ildommal, összehasonlítás czéljából, a szerkesztő szíves volt ugyancsak a föntebbi S. Istvánnak pecsétjét is lenyomatni.

Lássuk a dolgot közelebbről. Errare humanum est, kivált, ha az ember egy «jeles» tudósunk szerint gyertya mellett kénytelen tanulni az archæologiát. A hiba nem abban rejlik, hogy tán hibásan írtuk volna le az érmet, avagy pecsétet. Ime közöljük a pecsétet ismételve: pajzsban: balra fordúlt kettős ékezet vagy fogazat; a körirat; + SIGILLUM · STEPHIBANI · TOCIUS · SCLAUONIE ·

A pecsétek ismerete, vagyis a sphragistika ugyan önmagában véve, mint segédtudomány zárt tudománykör, de főleg akkor válik hasznossá, ha egyes történelmi kérdéseknél bizonyító, nyomós tanúként használhatjuk fel. Ez eset forog fenn most is.

ISTVÁN BÁN PECSÉTJE.

Salamon Ferencz «Az első Zrínyiekről» irott munkájában (17—39. l.) Nagy Iván családtani nagy gyűjteményében (XII. 436) s utánok az ujabb történetírók mint Brebiri II. Istvánt, a traui grófot, dalmát-horvát és szlavon bánt tartják 1232—1257. Styria katonai kormányzójának. E brebiri grófok a Subich-nemzetségből, illetőleg horvát clanból származnak, s őseik a Zrínyieknek.

Tény, hogy Salamon is, Nagy Iván is a Brebiriek genealogiáját Istvánon kezdve 1222-ön innen oklevelesen összefoglaló adatokra nem alapítják, sőt Salamonelőtt is már úgy rémlett, hogy az első Brebiriek: Joakim, Gergely, Mladen, Pál s II. István között nem egészen világos az összefüggés. Nekünk ezúttal a Subich, illetőleg Brebiri genealogiával folyóiratunk irányát tekintve, dolgunk nincs, csak a czímer kérdésére utalunk.

A Brebiriek pecsétjén I. Pálnak 1322. fennmaradt példánya után pajzsban sasszárny látszik. Az állítólag Brebiri II. István, a mi stájer kormányzónk pajzsában a hiteles rajz szerint ékezetet látunk. Brebiri II. István pedig az eddigi hiedelem szerint Pálnak atyja. Tehát az atya más pecséttel élt, mint a fiú. Ez egyenesen nem valószínű, mondhatnók lehetetlen. Következéskép vagy föntebbi

István nem Subics, vagy Pálék nem azok. Az utóbbiakról azonban okleveles bizonyítékink vannak, hogy Brebiri grófok, az előbbiről ugyanezek mást vallanak.

Az az István, ki 1250—1260 közt tótországi bán vala, nem Subich nembéli, hanem Gúthkeledi. Erre okleveles bizonyság IV. Bélának egy 1260. ápr. 23-án kelt oklevele, mely Pulszky Ferencz szívességéből a muzeumba került. Ez pedig nőágon való őseitől a Dessewffyektől örökölte, kik a Butykayék útján, Gúthkeled-descendensek útján kapják vala. Közli a Hazai Okmánytár 141. kötete 44. lapján. Az oklevélből ránk tartozik ez a passus: «Johannes filius Nicolai fratris vgrini de genere chak ad nostram accedens presenciam est confessus, terram suam quandam Guth nomine in comitatu albensi exitentem, que prius terra generationis Guthkeled dicitur extitisse, cum omnibus utilitatibus et pertinenciis suis sub eisdem terminis et metis quibus predicta generacio Guthkeled possederat, et post ipsos prememoratus Johannes possedit, dilecto ex fideli nostro Stephano bano *tocius Sclauonie* (de ipsa) generacione *Gutkeled* et per eum suis heredibus heredumque successoribus pro triginta tribus marcis perpetualiter vendidisse.» Ugyanez oklevélben ez a bán még Szabolcs- és Zemplénmegyékben szerez birtokokat.

Már most a Gúthkeled nemzetségről* tudjuk azt, hogy belőle származnak a Báthoryak, a Zeleméryek, a Szokoliak, a Butykayak (ezekből a Fehérváryak, Dessewffyek stb.). E családok czímerében benn van az ékezet, a XVI. századtól kezdve fogazat, a XV-ben pedig Báthory II. István (1474) czímerében ugyanaz a forma látszik, mint az itt közlöttben. Kétség sem fér hozzá, hogy e családok ugyanegy törzsből erednek az itt közlött pecsét birtokosaival. E törzs: a Guthkeled, nem a Subics. Az a Brebiri István tehát, kit horvát testvéreinkkel együtt a mi iróink is ú. n. törzsökös horvát eredetű, de a magyar állameszmének szolgált bánnak magasztaltak, nem egyéb XIII. századbeli előkelő *magyar* főúrnál. Föl sem tételezhetjük, hogy egyszerre két tótországi (mely alatt tudjuk mit kell a XIII. században érteni) bán, két István kormányzott légyen s így nem marad más hátra, mint a pecsét s okleveles bizonyítékok által Gúthkeledi Istvánt in integrum restituálni. Megjegyezhetjük azt is, hogy István bán, kinek fiai: Joakim s Miklós nem mint eddig hitték 1270-ben, hanem együtt már 1260-ban mint néhai említtetik. S ilykép az egész Brebiri-genealogia megdől, mint szigorúbb vizsgálatnál sok egyéb. E tévedést a föntebb eredetiben idézett oklevél könnyen eloszlathatta volna, de Fejérnél közöltetvén (IV. 2. 67. l.) éppen az Istvánra vonatkozó passus maradt ki. Megjegyzem végül, hogy ez oklevelekre dr. Pauler Gyula volt szíves figyelmeztetni. *th. l.*

* Eredetéről l. Túróczi Cap. XVI. Kézai után.

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRS. HIRDETMÉNYEI.

TAGVÁLASZTÁSOK. A társulat 1880. évi decz. 28-án tartott ülésében az 1881—1883. évre terjedő folyamra választattak (rendes) tagokul: Gremsperger József földbirtokos Bánhegyesen, aj. a titkár. — Gr. Kún Géza Maros-Németh, u. p. Déva, aj. br. Nyáry Jenő. — Tussla Tivadar földbirtokos Füzitőn, Komáromm., aj. a titkár.

A társulat 1881. évi január hó 25-én tartott ülésében megválasztattak (rendes) tagokul: Deininger Imre akademiai tanár Magyar-Óvárott, aj. br. Nyáry Jenő. — Wagner János prépostkanonok Nyitrán, aj. Gond Ignácz.

A társulat f. évi febr. hó 22-én tartott ülésében megválasztattak (rendes) tagokul: Nagy István ref lelk. Nagyváradon, aj. Dr. FraknóiVilmos. — Valkovszky Miklós lelk. Gézsényben, aj. a titkár. — Vodicka Lajos, hajógyári tisztviselő Ó-Buda, (hajógyár) aj. Varga Ignácz.

A társulat 1881. september 27-ikén tartott ülésében megválasztattak (rendes) tagokul: Dokus Gyula szolgabiró Sátoralja-Ujhelyen, aj. Czanyuga József. — Stieberth Lothár Ercsiben aj. Kuliffay Adolf.

Az országos régészeti és embertani társulat pénztári állása 1881. évi január hóban:

Bevétel.		*Kiadás.*	
Pénztári maradvány 1880-ról	224·30	Igazgatási költségek	23·50
Értékpapirok kamatjai	31·56	Póstaköltségek	18·21
Alapitványi kamatok	10·—	Kiadás	41·71
Rendes évdijak	180·—		
Előfizetés Archæologiai Értesítőre	6·—	Készpénz	451·86
	451·86		

Vagyon.

Vagyon	5000·—
Készpénz	410·15
	5410·15

Budapest, 1881 január hó hó 31-én.

Pénztári állás 1881. évi február hóban:

Bevétel.		*Kiadás.*	
Pénztármaradvány januárhóról	410·15	Igazgatási költségek	63·—
A tagok évdijai	80.—	Póstabérek	2·34
Értékpapirok kamatjai	69·—	Rajzolások	53·50
	559·15	Kiadás	118·84
		Készpénz	440·31
			559·15

Budapest, 1881 február hó 28-án.

Pénztári állás 1881. évi márczius hóban:

Bevétel.		*Kiadás.*	
Pénztári maradvány februárhóról	440·31	Igazgatási költségek	29·70
Évdijak befizetése	75·—	Póstabérek	2·75
	515·31	Meghivók	3·90
		Rajzoltatás	8·—
		Kiadás	44·35
		Készpénz	470·96
			515·31

Vagyon.

Értékpapirok	5000·—
Készpénz	470·96
	5470·96

Pénztár állása 1881. évi április-augusztus hónapokban:

Bevétel.		*Kiadás.*	
Pénztármaradvány márcziusról	470·96	Igazgatási költségek	175·59
Értékpapirok kamatjai	142·09	Arch. Értesitőért	535·51
Alapitványi kamat	5·—	Póstabérek	4·49
Évdijak	225·—	Utazás	11·50
	843·05	Kiadás	727·09
		Készpénz	115·96
			843·05

Vagyon.

Értékpapirok	5000.—
Készpénz	115·96
	5115·96

Budapest, 1881 augusztus hó 31.

Czanyuga József, pénztárnok.

A TÁRSULAT PÉNZTÁRÁBA befolyt 1880. deczemb. 18-ától 1881. május 10-ig:

a) Alapitványi kamatok 1881-re: b. Mednyánszky Dénes, b. Nyáry Jenő és dr. Rómer Flóris Ferencztől 5—5 frt.

b) Évdijak 1879-re: Butykay József, Deák József, Hetényi Lipot, Körner Iván és Szobisek Józseftől 5—5 frt. — 1880-ra: Bartók Géza, Bertalanffy Gyula, Bikkesy Béla, Butykay József, Cséplő Péter, Cserhalmy József, Déghy István, Ferenczy Lajos, Gond Ignácz, Hetényi Lipót, ifj. Horváth Antal, Keller Emil, Kiszelák Sándor, Kovács Albert, Könyöky József, Krecskay Antal, gr. Kún Géza, Kuratskó István, Lomniczy Endre, Muttnyánszky Ádám, Nátafalusy Kornél, dr. Öreg János, Perczel Dezső, Pintér Sándor, Stirling Sándor, Tagányi Károly, Téglás Gábor, Torma Károly, Tóth Gizella, Töttössy Béla, dr. Unterberg Adolf, dr. Vajdovszky János, Varzely János, b. Vécsey Józsefné, Vigyázó Sándor, Villányi Szaniszló, Varga András és Zbóray Bertalan 5—5 frt. — 1881-re: Bartók Géza, Békey István, Beliczay Jónás, Blümelhuber Fer., Bunyitay Vincze, Conlegner K., Czanyuga József, Despinits P., Dorner Kálm., Drachotuszky Ferencz, Dusóczky Károly, Ebenhöch Fer., Fábry Nándor, Fekete Fidelis, Gremsberger József, Haraszty Jákó, Heksch A. F., Hopf János, ifj. Horváth Antal, Ivánffy Ede, Kálóczy Lajos, Killer Frigyes, Kleiszl Kár., Krancsevits Péter, Kuliffay Ede, Marossy János, Modrovics János, Pálffy Sándor, Petykó Elek, dr. Platz Bonifácz, Pulszky Fer., Ragályi Miklós, Schwerer János, Sperlágh József, Szalay János, Tariczky Endre, P. Teppé Albin, Tiszafüredi régészeti egylet, Vagner József, dr. Vajdovszky János, Valkovszky Miklós, Vanke György, Várady József, Varga Ignácz, Varzely János, Vásárhelyi Géza, Villányi Szaniszló, Weifert Hugó, Zaáry József, Zsigmondy Gusztáv, Zsilinszky Mihály és Zsolnay Juliska 5—5 frt. — 1882-re: Torma Zsófia 5 frt.

A TÁRSULAT PÉNZTÁRÁBA befolyt 1881. május 10-ikétől 1881 szept. végeig.

a) Alapitványi kamatok 1881-re: Fraknói Vilmos.

b) Évdijak 1880-ra: Csontosi János, Pulszky Pyloxena, Milecz János, Serák Károly, Méry Etel. — Évdijak 1881-re: Fábry Nándor, Szegedi A. Kilit, Csontosi János, Barna Ferdinand, Dosztal Gasudentius, Egger Dávid, Egger Gyula, IV. ker. Ferenczrendiek zárdája, Frivaldszky János, Fuchs Gusztáv, Fuchs Rudolf, Hegedüs C. Lajos, dr Henszlmann Imre, Hunfalvy Pál, Pfeffer Ignácz, Pauler Gyula, Pulszky Polyxena, Aigner Lajos, Ballagi Aladár, Forster Gyula, Hantken Miksa, Kaán Ágoston, Kurtz Vilmos, Markusz Gyula, dr. Szabó József, Szilágyi Sándor, Tárkányi Béla, Méry Etel, Auguszt Gerő, Vég Adorján. — Évdij 1882-re: Méry Eteltől.

FIGYELMEZTETÉS ÉS KÉRELEM. Kérem társulatunk tagjait, hogy a maguk körében társulatunknak pártfogókat nyerni sziveskedjenek.

Társulatunk alapszabályai 6 §-a szerint alapitó tag lehet mindenki, *a)* a ki az «Orsz. Rég. és Embertani Társ.» céljainak megvalósítására legalább 100 (száz) o. é. forintot készpénzben vagy teljes biztosítékot nyujtó 5%-os megfelelő értékü papirban adományoz. *b)* Évdijas taggá választathatik egy tag ajánlatára, minden, a régészet és embertan iránt érdeklődő, ki kötelezi magát, hogy három éven át 5 o. é. forintot fizet. A társulati év mindenkor januáriusban kezdődik. Tagsági bejelentések a társ. titkárhoz (nemz. muzeum), pénzküldemények *Czanyuga József* társ. pénztárnokhoz (nemz. muzeum) küldendők. Társulatunk tagjainak a tagdij fejében az *Archæologiai Értesitő* jár, 30 ívnyi szöveggel, képes táblákkal és a szöveg közé iktatott számos illusztrátióval. Reclamátiók a titkárhoz intézendők.

TÁRSULATI ÜLÉSEK SORRENDJE 1881-ben: október 25-én, november 29-én, deczember 27-én — mindig keddi napon délután 5 órakor a M. T. Akadémia heti üléstermében (1. emelet).

LAKHELYVÁLTOZTATÁS. Kérem tagtársainkat, hogy saját érdekükben pontosan tudassák a titkárral lakhelyüket és lakhelyük változtatásáról is minél előbb értesitsék a titkári hivatalt. Az V. számban közölt betűrendes lajstromba netán becsúszott hibák helyreigazítását köszönettel veszszük.

KÉRELEM. Kérjük tagtársainkat, hogy előforduló leletekről és egyéb régészeti mozzanatokról a társulati titkárt vagy a n. muzeum érem- és régiségosztályát lehetőleg gyorsan értesíteni sziveskedjenek.

DISZOKMÁNYOK dolgában még nem jelentkeztek tagtársaink elég számmal, hogy azokat kellő díszszel kiállítani lehessen, azért kérjük őket, hogy minél sűrűbben jelentkezzenek.

AZ UJONNAN BELÉPŐ TAGOKAT e folyóirat borítékán szoktuk megválasztatásukról értesíteni s folyóiratunkat azonnal küldjük számukra.

Franklin-Társulat nyomdája

I. KÖTET. UJ FOLYAM. II. RÉSZ.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

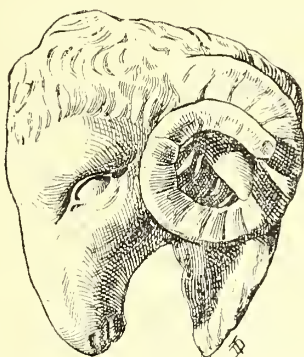
A M. T. AKAD. ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS
AZ ORSZ. EMBERT. S RÉG. TÁRSULAT KÖZLÖNYE.

SZERKESZTI

PULSZKY KÁROLY.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.
1882.

TARTALOM.

HATÁROZAT.

A társulati választmány megbizásából már több izben felkértük a t. cz. Tagtársakat, hogy hátralékos tagsági dijaikat beküldeni sziveskedjenek.

A választmányi határozat értelmében mindazoknak, kik ebbeli kötelezettségüknek az «Arch. Értesítő» legközelebbi füzetének megjelenése előtt eleget nem tettek, *folyóiratunk jelenlegi füzete a mult évi tagdij utánvétele mellett küldetik meg.*

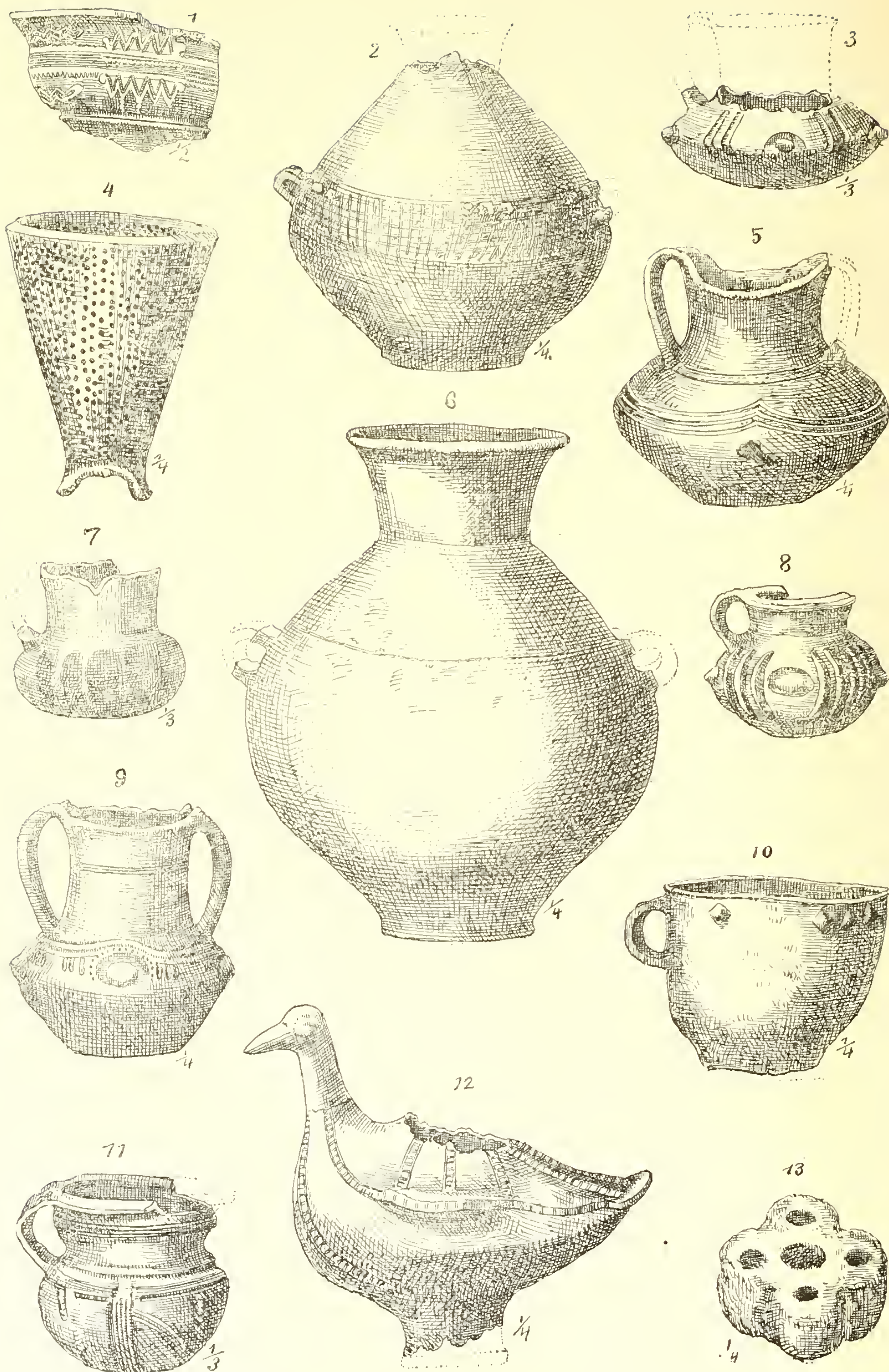
Budapest, 1882 február hó.

A társulati titkári hivatal.

BÖKÉNY-MINDSZENTI LELET.

Midőn HORVÁTH GYULA képviselő, a tavaszi nagy áradások alkalmával mint kormánybiztos Szeged mellett a legnagyobb erőfeszítéssel megerősíttette a bökény-mindszenti gátat, azon rendeletet adta ki, hogy minden régiség, mely a földásatásoknál előkerülne, a legnagyobb figyelemmel félre tétessék. Ez meg is történt s ő mindazt, a mi ez alkalommal a védgát irányában találtatott, a magyar nemzeti muzeumnak adta át. A rögtönzött gyors munka lehetetlenné tette, hogy az ásatás szakszerűen történjék meg, és hogy szabatosan jegyeztessék fel, mi találtatott; így itt is, mint a szegedi öthalmi ásatásoknál, több időszak emlékei kerültek össze, például egy kelta ezüstpénz a macedoniai Fülöp-féle tetradrachmák mintájára, római rézpénzek annyira megrongálva, hogy alig ismerhetők meg, csak az egyik darabon lehetett meghatározni I. Constans veretét. Különböző korszakokból valók a cserépedények is, melyek a bökény-mindszenti védgát hoszszában találtattak s melyeket a 202. oldalon látunk; mindnyája korong nélkül kézből készült. Az 1. és 11. sz. alatti azon csoporthoz tartozik, melyet Rómer Flóris pannoniainak elnevezett s valószínűleg a római időkben a benszülöttek által készíttetett; az 5. és 9. sz. alatti edényeken nevezetes a fülek félhold alakú vége, minővel a rákospalotai leletnél is találkoztunk, ezekhez állnak közel a 3. és 8. sz. a. csücskös edények. A 2. és 6. nagyobb edényekhez aránytalanul kis fülekkel, a pilinyi leletekben találjuk a hasonlatosságot. Legnevezetesebb a 12. sz. alatti edény, melynek

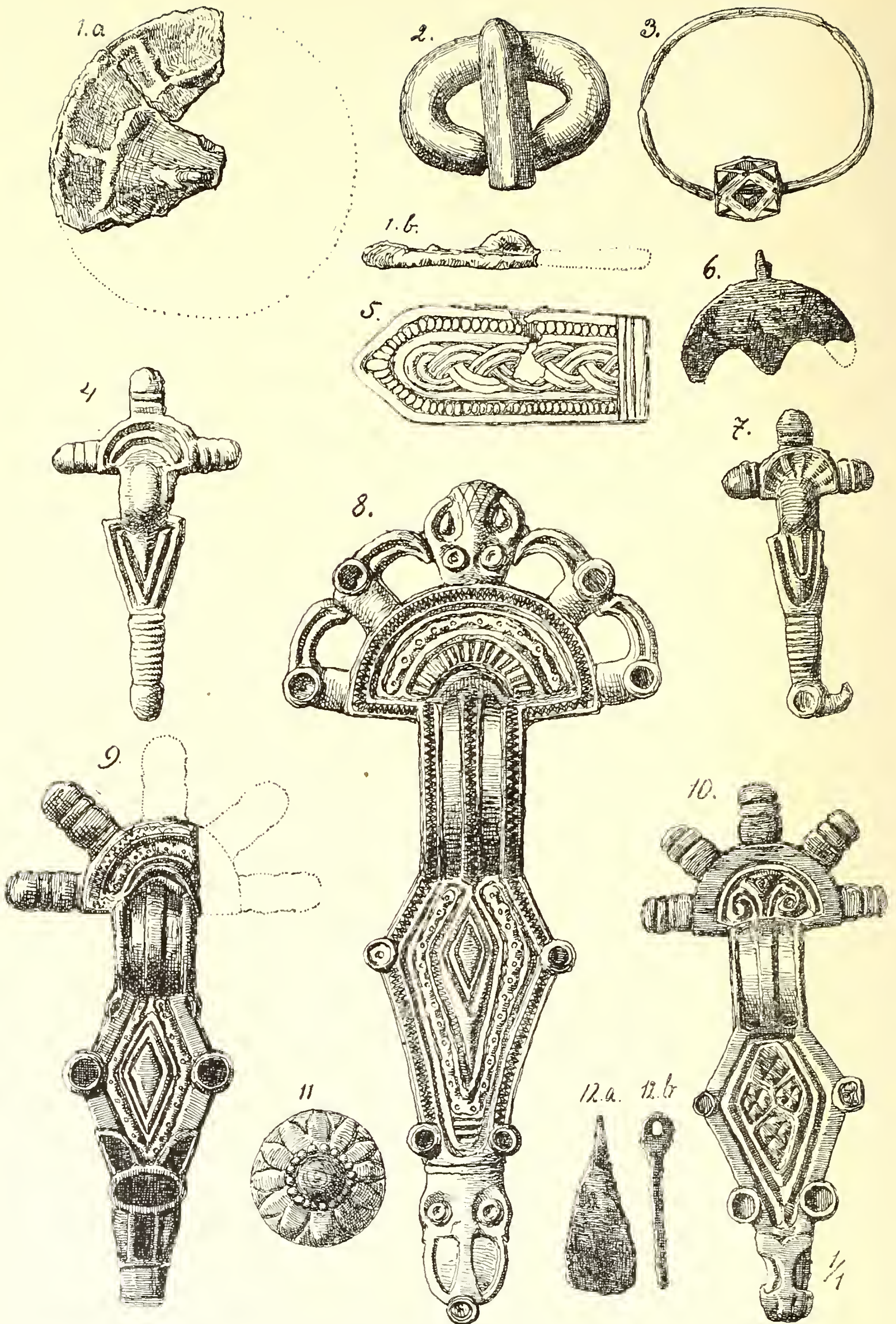
EDÉNYEK BÖKÉNYMINDSZENTRŐL.

madáralakja neméhen eddig egészen új; hasonló nem találtatott nálunk. A 4. sz. a. szürő, számtalan likacsaival már több helyről ismeretes, de nem tudjuk mire használtatott.

A felásott tárgyaknak legnevezetesebb része azonban kétségen kívül egy gazdag sírlelet a népvándorlás idejéből, mely formáiban egészen megegyez azon ékszerekkel, melyeket a németek és francziák merovingiaknak szeretnek nevezni s melyek nálunk «avarkori leletek» néven ismeretesek. Nem kevesebb mint tíz ruhakapocs, hat pityke, négy szíjvég, egy fülbevaló, több csat és csüggő jutott így a nemzeti muzeumba, s e tárgyak stylje mutatja, hogy csakugyan együvé tartoztak. Mindezen ékszerek durva rézrozsdával voltak beborítva, csak az egyik szíjvégen látszott aranyos ragyogás, s a fülbevalónak aranya felől nem lehetett kételkedni. Amint azonban e tárgyak gyenge sósavoldattal kitisztíttattak, világos lett, hogy a fibulák helyenként meg voltak aranyozva, a szíjvégek pedig és pitykék bronzból készültek, aranylemezzel voltak befedve, sőt néhol a bronz alap tökéletesen el volt a rozsda által emésztve s csak a fedő aranylap maradt meg érintetlenül. E körülmény megfejti az ozorai aranyleleteknél is a drága fém vékonyságát a szíjvégeken, mert ezeknél is aranylemez fedte a bronzmagot, mely a rozsda által tökéletesen megsemmisült.

A bökény-mindszenti leletnek nevezetesebb részeit adjuk a 204-dik oldalon, ezek közt főleg kitünik a 8. szám alatti bronz fibula, mely egyes részeiben aranyozva volt s befoglalt sötétvörös kövekkel díszlett, melyek közül azonban némelyik elveszett.

A ruhakapocs feje félkör alakú. A diszítmény motivuma: négy madárfő egymás mellett, s egy phantasztikus állatfő. Ily madárfejek gyakran fordulnak elő e kor diszítményei közt, nemcsak hazánkban, hanem Németországban is. LINDENSCHMIDT ismert munkájában sok ily példányra akadunk. A fibula háta csak kevéssé domborodik, a mi bizonyságúl szolgálhat, hogy a ruhakelme, mely e csat által összetartatott, nem készült gyapjuból s ugyanazért nem vetett vastagabb redőket, hanem selyemből vagy vászonból állt, s csakugyan e fibula párjának hátulsó részén látszik még a vasrozsdában a fínom kelme szövetének nyoma, sőt némely szál meg is van tartva s lenre vall. A kapocs lába, a mint ez ezen időben majd mindig szo-

LÖKÉNYMINDSZENTI LELET.

kásos volt, rhomboid formába szélesedik ki s phantastikus sárkányfőben végződik. Az egész azon jellemző diszítésekkel van tele, melyek a klassikus idők hagyományaitól tökéletesen eltérnek, de azért még is elég tetszetősek s melyeknek eredete még mindig bizonytalan: valószínűleg keleti. A kapocs hátlapján letört a tövis, látjuk azonban, hogy vasból készült, a bronzhoz hozzá volt forrasztva s mechanismusában a spiralis sodrony ruganyosságára támaszkodott. E fibula két, egymásnak tökéletesen megfelelő példányban találtatott, tehát női sírból került elő; mert ezekben a fibulákat majd mindig párosan találjuk, a mint a ruhát a két vállon összekapcsolták. A második fibula azonban az ásatásnál széttört s csak darabokban maradt ránk.

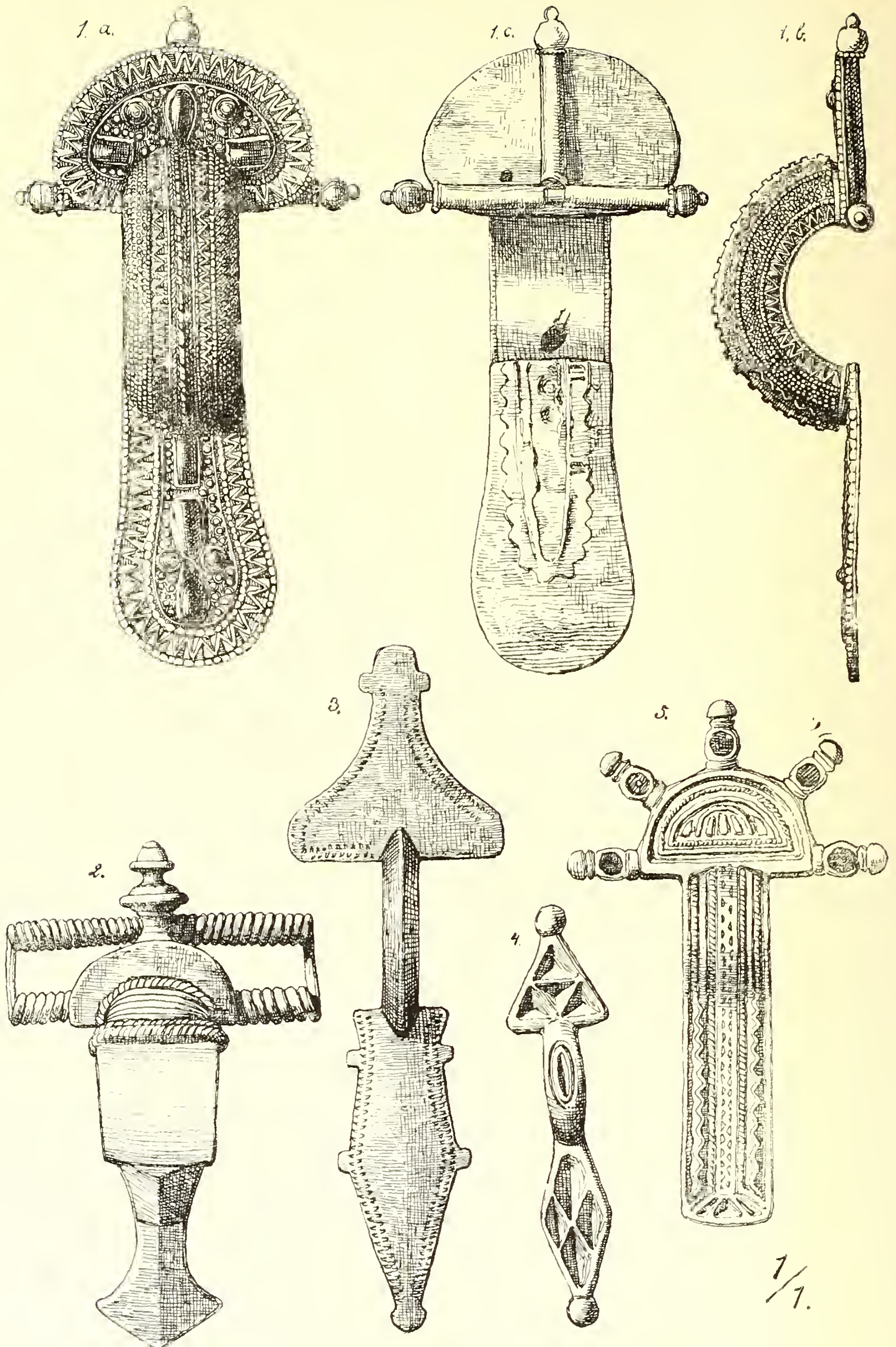
Szintén páros volt a 9. szám alatti ruhakapocs, melynek egy része hiányzik; párjának csak a lába maradt meg, gránátokkal gazdagon ékesítve, a kövek alatt az aranyozott bronz rovátkás, mi különös fényt kölcsönöz az átlátszó gránátoknak. E fibulán is a láb phantasztikus főben végződik.

A 10. szám alatti ruhakapocs szintén páros, feje szintén félkörü és öt hegygyel ékes, teste gránáttal díszes sárkányfőben végződik, egészben véve azonban szegényebb az előbbinél.

A 4. szám alatti kapocs a legegyszerübbek közzé tartozik, három hegye van csak, háta s lába egyszerü; párja, mely tökéletesen megfelelne neki, nincs ugyan, de egy másik ruhakapocs találtatott ugyanott, mely nagyjából hozzá hasonló, végre a 7. szám alatti fibula egyszerübb, lába a jellemző madárfőben végződik.

A szíjvégek egyike, mely az 5. szám alatt van lerajzolva, egyszerü fonott motivumot tüntet föl, a 3. szám alatti fülbevalónál a gránátok kiestek az aranyfoglalásból, alakja egyébiránt tökéletesen megegyez más ily fülbevalókkal, melyek népvándorlási leleteknél gyakran fordulnak elő.

Ugyanezt mondhatjuk a 2. szám alatti tömör csatról is; ez erősen megezüstözött bronzból készült és szintén több példányban találtatott. Hasonló csatok, hol ezüstből, hol aranyból, hol bronzból, a muzeum régiségtárában számosak. Nehezebb szólni az 1. *a)* és *b)* alatti töredékekről; anyaguk valószínüleg az úgynevezett tükör-fém, vagyis oly bronz ötvözés, melynél 25—30% ón 70% rézzel van keverve, miáltal a fém szürke ezüsthöz hasonló fényt nyer, ellenben igen könnyen törik. Nehéz

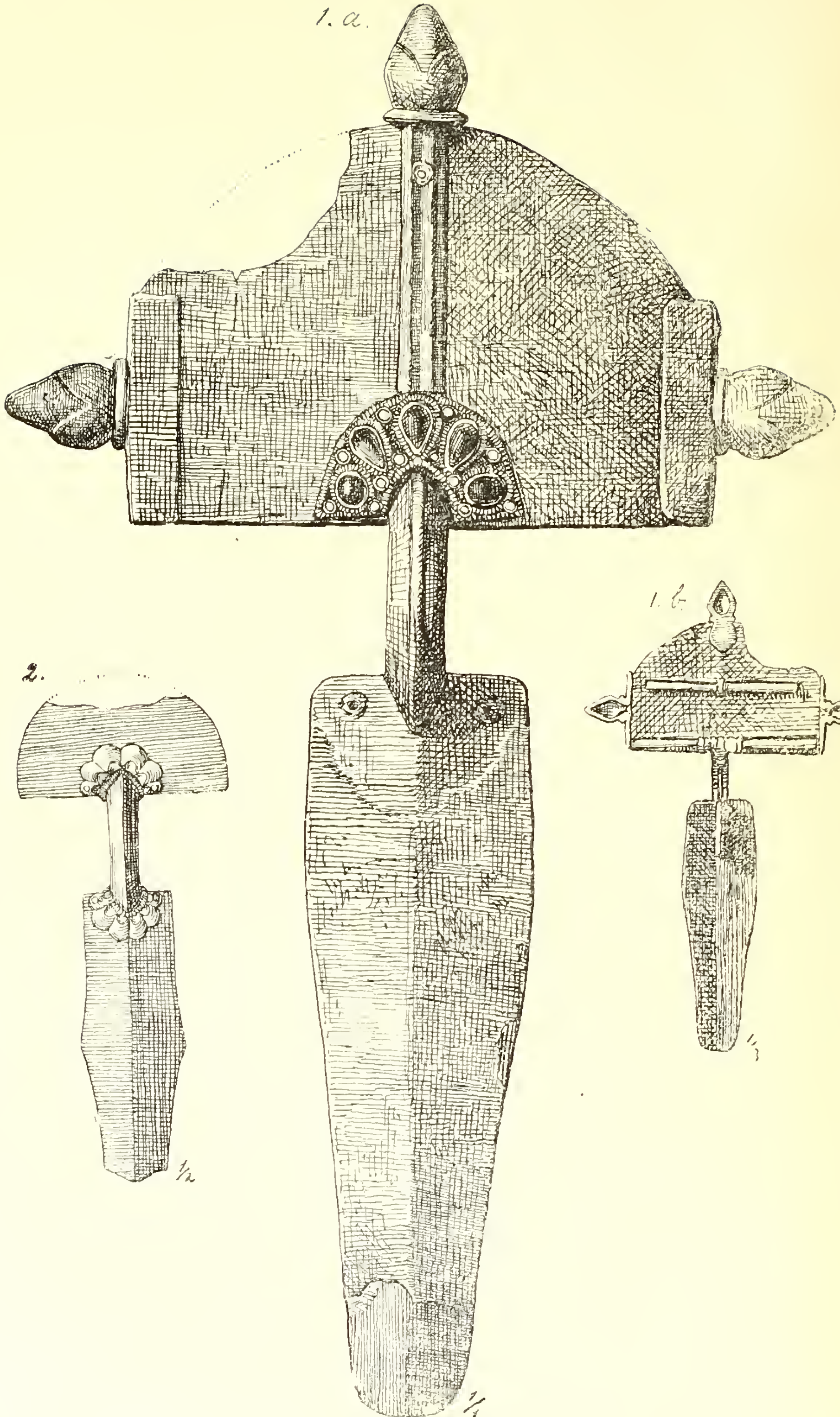

FIBULÁK A MAGY. NEMZ. MUZEUM RÉGISÉGTÁRÁBÓL.

meghatározni, mi diszítési czélja lehetett e korong alakú, durván öntött tárgynak, melynek körülbelül csak egyharmad része jutott reánk. A 6. és 12. szám alatti csüggőkre nézve nincs semmi észrevételünk, a 11. szám alatti aranypityke pedig, a minő hat példányban került elő e leletnél, valószínüleg az övet diszesítette, melyhez a szíjvégek is tartoztak.

Az ősrégészet kutatói újabb időben sokat foglalkoztak a ruhakapcsokkal, különösen Hildebrand és Montelius a svéd, Undset a norvégiai és Otto Tischler a königsbergi tudósok; az elsők főleg typologiai kutatásokkal igyekeztek felvilágosítani a fibulák egymásutáni korát és megmagyarázni, miként alakultak a különböző formák egyik a másikból. Az általuk felhozott módszer nyomán mi is igyekeztünk az úgynevezett «merovingi» fibula formájának eredetét kimutatni. Ennek jellege különösen a félkör idomú fej többé-kevésbé számos diszített kisugárzásokkal, az aránylagos lapos nyak s a rhomboid alakú láb. Ehhez legközelebb állónak találtuk a 206. oldalon 1. szám alatti, erdélyi gazdag arany fibulát, mely Jankovics Miklós gyüjteményéből a m. n. muzeumba került s neméhen a legszebb példányok közzé számítható. Formája mutatja, hogy a hanyatló római korban készült, anyaga tiszta sárga arany, nem azon halványabb electrum, mely az Erdélyben készült aranydiszítményeket jellemzi. Munkája is sokkal jobb, mint hogy annak provincialis eredetet tulajdoníthatnánk. Feje félkör alakú, granulatiókkal s bevésett háromszögü diszítménynyel borítva s azonfelül három befoglalt hosszukás karneollal és két gömbölyü pasztával ékes. Nyaka rendkívül díszes, teljes félkörben emelkedő s lábával egyforma szélességü. A kapocs lábán ismét látunk három vörös karneolt és két kék pasztát; az egész egyike a leggazdagabb fibuláknak, melyeket a római korból ismerünk. A fej félköréből három gomb dudorodik ki, ha azonban a kapcsot megfordítjuk s hátlapját vizsgáljuk (1*c*), azt fogjuk találni, hogy e diszítés tökéletesen organikus, mert a három gomb ama két arany rudacskának díszes vége, mely a kapocsnak — fájdalom — elveszett tövisét tartotta.

Ha e ruhakapocscsal az 5. számu fibulát hasonlítjuk össze, mindjárt szemünkbe tünik köztök a hasonlatosság, sőt úgy látszik, mintha az egyik a másiknak mintául szolgált volna még a diszítésben is, csakhogy az utóbbi már provincialis

BAKODI ÉS SZABOLCSI FIBULÁK.

munka, melynél ama gombok, melyek az 1. számu fibulán a tövistartó rudacskák végei minden konstruktiv jelleget elvesztettek s kizárólag diszítésül szolgálnak. Az eredeti három gomb helyett már ötöt látunk itten, a hátsó lapon pedig a vas tövis és tartója, minden organikus összefüggés nélkül e diszítésekkel, eg szerüen hozzá van forrasztva a fibulához. A 3. és 4. számú ruhakapocs, melyek mind a m. n. muzeum gyüjteményéből közöltetnek, egészen különböző fejalakot mutatnak, mely inkább a háromszögből fejlődik ki s egyszerübbnek tünik fel, söt a római fibulával semmi rokonságot nem mutat. Az ily alakú ruhakapcsok azonban sokkal ritkábbak mint azok, melyek inkább az 5. számú fibulához hasonlók, nem is látszanak typologikus összeköttetésben lenni azon formákkal, melyeket például a bökény-mindszenti leletnél találtunk s melyek hazánkban oly gyakran fordulnak elö. Mi tehát ezeket nem annyira eredeti formáknak tartjuk, mint inkább eltérő divatnak, mely csak kevés példányban maradt reánk. A bökény-mindszentiekkel némi atyafiságban van egy különös nagy fibula-alak, mely az avarkori sírokban néha előfordul s melynek egyik díszes példányát a 208. oldalon 1.*a)* alatt adjuk. Itt is látjuk a félkörü fibulafejet a három díszes makkalakú gombbal, a nyak ellenben oly keskeny, mint a 206. oldal 3. és 4. példányánál, a láb ismét kiszélesedik és hosszúkás keskenyülő idomban végződik. E ruhakapcsok, melyek közül kettő a bakodi puszta egyik gazdag sírjában találtatott, kettőnek töredéke a szabolcsi muzeumban, egy pedig a primás gyüjteményében őriztetik, mind oly szürke fémből készültek, mely eddig vegyelemezve nem volt, de fénye s törékenysége valószínűvé teszik, hogy ez az úgynevezett tükörfém, mely az ezüst színét és fényét utánozza. A 2. szám alatti ruhakapocs a szabolcsi példányt hozza elénkbe s mutatja, hogy készítőjök a keskeny fibulahátat külön tagnak fogta fel, s azért alól és felül ízléses diszítésekkel különözte el a kapocs fejétől és lábától. Ez a bakodi példányon is észrevehető, csakhogy itt az alsó diszítés lepattant s az ásatásnál valószínüleg elkallódott. Ha e fibulákat megfordítjuk, (lásd 1.*b.*) látjuk, hogy a fej gombjai nincsenek organikus összeköttetésben a fibula szerkezetével, hogy tehát kizárólag díszül szolgáltak s mint ilyenek forrasztattak hozzá a fibulához. A tövis ellenben két vízszintes rudacska által tarta-

tott, melyek egyszerüen a fibula belsejéhez, szintén minden organikus összefüggés nélkül oda vannak forrasztva. E kettős rudacska azonban a római késő császárság formáira emlékeztet, melyeknél a kettős rudacska szerkezetét a félkörü kapocsfej mellett igen jól képviseli a 206. oldalon a 2. szám alatti ezüst fibula; ennél a tövis a kettös spiralis sodronydísznek végét képezi s így szerves összeköttetésben áll az egész kéttagú fibulával.

A barbár korban fenmaradtak még a római typusok hagyományai, de a mi ezeknél még szerves volt, az amazoknál egészen díszesítéssé vált, a hagyomány lassan-lassan feledésbe ment s új formák alakultak, melyek az eredetiekhez nem hasonlítottak többé, s a diszítésnél is ily barbár styl állott be, melynek eredete valószínüleg keleten keresendő.

Pulszky Ferencz

ANTIK ÓLOMTÁRGYAK A MAGYAR NEMZETI MUZEUMBAN.

Tisztelt szerkesztő úr.

A jelen év húsvétja körül kelet felé, az önök nemzeti muzeumjába indított engem a vegyész érdeklődése a fémek története iránt, mert ez valósággal az emberi nem fejlődése történetében is jelentőségteljes föladat. Az igazgató úrnak előzékenyen megadott engedelmével végig vizsgáltam — az őrnek, Hampel József urnak szíves segítsége mellett, — a régiséggyüjteményt, ólom tárgyakat keresvén: mivel épen az ólomleletek, melyek az Alpeseken innen egyáltalán ritkák, eddigelé, mintha — a «Piombi» kivételével — nem részesültek volna kellő figyelemben. Midőn utóbb Önnel találkozván, ez a kérdés beszélgetésünk tárgyát képezte, s a társaság oszlása következtében kénytelenek valánk ezt abbahagyni, Ön szíves vala engem fölszólítani: állítsam össze kutatásaim eredményét az elejtett kérdésről — az ólom használatáról a régieknél, kivált a rómaiaknál. — Akkor adott

igéretemet íme beváltom, habár — bevallom — némi vonakodással, mert ismerem hézagosságát eddigi kutatásaimnak e tárgyban.

A könnyüség, melylyel az ólmot nyerni és földolgozni lehet, lágysága, magas fajsúlya egyrészről; másrészről pedig kevéssé föltünő volta határozták meg már a régi népeknél alkalmazását azon czélokra, melyekre még ma is részben használjuk. Sőt még gyakrabban is igénybe vették, mint napjainkban, mikor a vas és egyéb anyagok léptek részben helyére.

Felsorolt tulajdonságainál fogva az ólom czélszerűnek mutatkozott számos technikai alkalmazásra, művésziekre ellenben csak nagy ritkán. Ezért találunk ez utóbbi irányban alig egyebet csak az ipar-művészet termékeit s ezek is nagyon középszerűek. E csoporton kezdem meg ismertetésemet. Ide tartoznak az általam eddigelé átvizsgált anyag szerint:

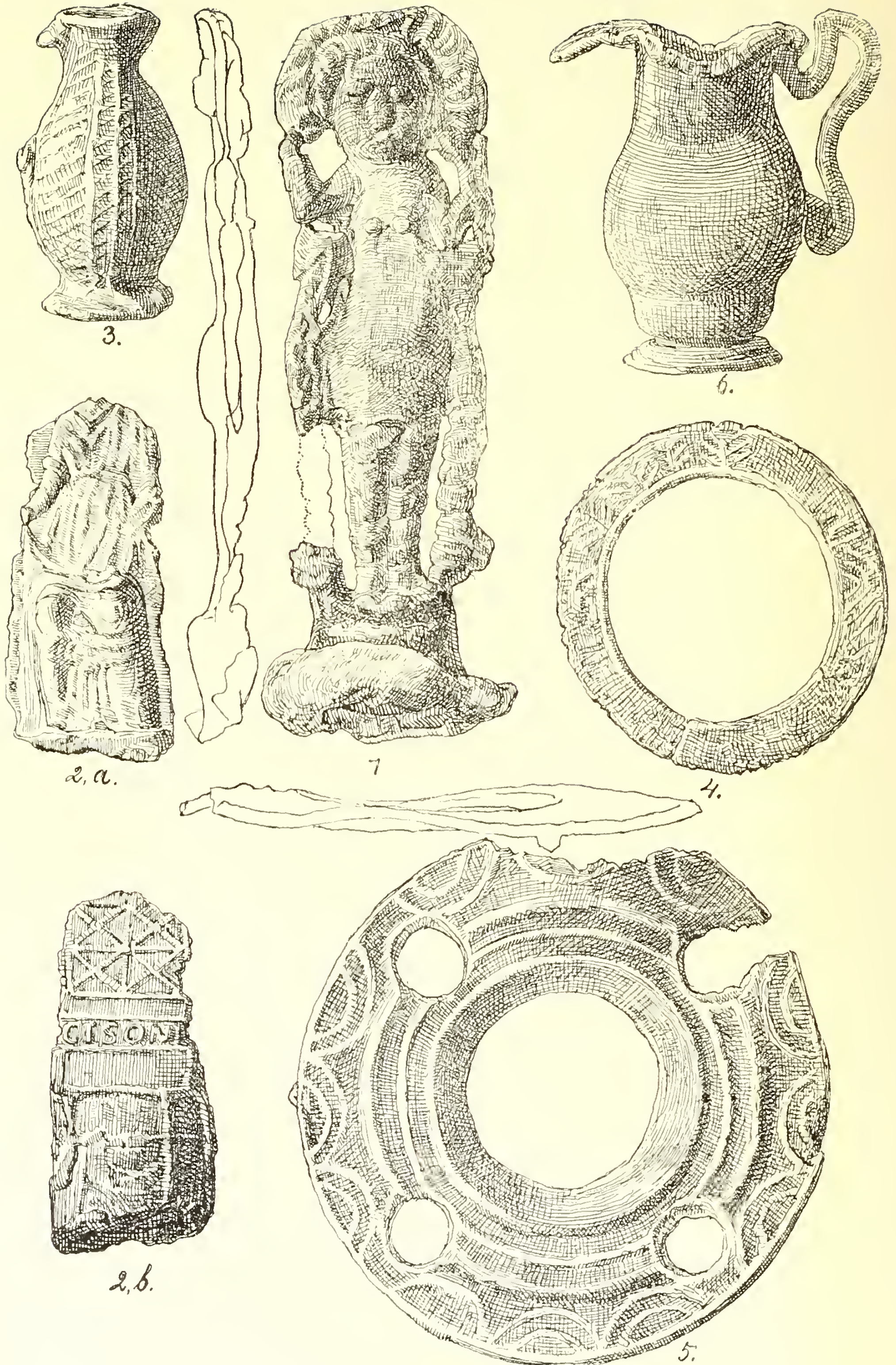
1. Emberi alakoknak egész laposan dolgozott ábrázolásai, a fajták, minőek gyermekeink ólom-katonái.

2. Lapok alakos ábrázolásokkal.

3. Edények.

Az első fajtából két női alakocskát találtam a magyar nemzeti muzeumban. Az egyik (212. oldalon 1-ső szám) 0·105 m. magas; fölülete barnásfehérre élegedett; lelhelye Szombathely. Az alak egész meztelen, mit kivált a gondosabban kidolgozott és épebben megmaradt hátsó részen észlelhetünk. Daczára annak, hogy az alakocska egészen lapos, jól felismerhetők a vállak, a czombok s az ikrák; mind dombormü gyanánt van mintázva. Hátúl a fejen a csomóba kötött haj szabályos nyolczlevelü rózsát képez. Az egész alakot egy szegély környezi, melyben úgy áll, mint egy fülkében. Kétségtelenül kápolnácskában elhelyezett Venus-t ábrázol. Két hasonló Venus-alakot említ De Meester de Ravestein saját gyüjteményében.

E képecskéknek talán ugyanaz a jelentősége vala, mint napjainkban azoknak, melyeket a zarándokok a szent helyek emlékéül haza hoznak, vagy pedig fogadalmi képek lehettek. Az Apostolok cselekedetei bizonyságot tesznek, hogy az ilyen «templomkákkal» való kereskedés régenten virágzott: «Az időben pedig nem csekély háborodás támada az Úr útja miatt. Mert egy Demeter nevű ezüstmüves Diana ezüst *templomkáit* készítvén, nem kevés nyereséget szerze a müvészeknek. Össze-

ANTIK ÓLOMTÁRGYAK A NEMZETI MUZEUM RÉGISÉGTÁRÁBÓL.

híván őket és azokat kik efféle művesek valának, mondá: Férfiak! tudjátok, hogy e mesterségből van keresményünk; s látjátok és halljátok, hogy ez a Pál nemcsak Ephesusban, de egész Ázsiában rábeszéléssel nagy sokaságot tévelyíte el, mondván: hogy nem istenek, a mik kezek által készíttetnek». [1]

Fölhozhatok még egy herculanumi képet; IPHIGENEIA-t Taurisban ábrázolja. Ezen a két békóba vert barát előtt egy DIANA képet látunk, mely körül szintén templomka — kerek ív — van alkalmazva. E votiv- vagy emlékképekhez sorolhatjuk talán, a kis NEPTUNUS-t, mely LIPP úr közlése szerint a szombathelyi muzeumban látható.

Az anyag könnyen elpusztítható volta okozza talán, hogy gyakrabban nem leljük az effélét. A gyüjteményekben egyébiránt még sokat őrízhetnek, mi nem vált ismeretessé, minthogy még sohasem irányozták erre a figyelmet. Nem hallgathatom el ez alkalommal azt a megjegyzést, hogy az archæologusok ritkán törődnek az anyaggal, vagy legalább többnyire pusztán a külső látszatból ítélnek, ott is, hol csak vegyelemzés adhat biztos fölvilágosítást. Még folytonosan összevétik az ólmot, az ónt és ötvényeiket.

A nemzeti muzeumban őrzött alakok másodika szintén laposan van dolgozva; 0.05 m. magas; gazdag redőzetű ruhába van öltöztetve: trónuson ül; feje hiányzik. Hátúl, az alak övének megfelelő magasságban, a trónus támján tisztán kivehetők a domború betűk; CISON (212. oldalon *2a*, *b* szám). Az archæologusokra kell bíznom az alak s a fölírás megfejtését.

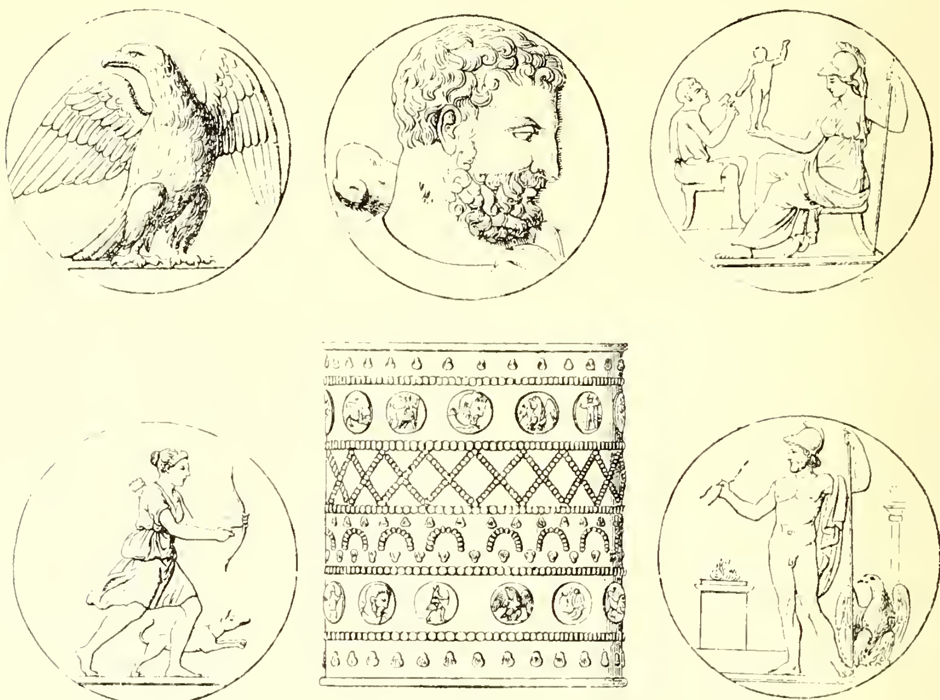
Az alakos ábrázolások második fajtájából — domborműves lapok — két példány van a nemzeti muzeumban. Az egyik 0·075 m. hosszú és magas, a másik 0·07 hosszú, 0·09—0·095 magas. Mind a kettőn az ábrázolások MITHRAS tiszteletére vonakoznak, és egyes részletek kivételével azonosak. Az egyik lapot kiválóan szép, egyenletes szürkésfehér élegréteg borítja. [2] Hasonló munkát látunk a metzi amphitheatrumban lelt ólomlapon; rajta VICTORIA RÓMA mellképét koronázza. [3]

[1] Ap. csel. XIX. rész 23—26. vers.

[2] Le vannak írva és rézmetszetben közölve a Tudományos Gyűjteményben. 1818. III. 64. lap. A Bittnicz-féle gyűjteményből Szombathelyen.

[3] Grivaud de la Vincelle Recueil p. 30.

Díszített ólom edényekről keveset tudunk. GERHARD említ egy edényt BAKCHUS-sal, SILEN-nel és a négy évszakkal[4]; OVERBECK POMPEJI-jében egy, bélyeggel vert kerek képekkel ékes ólom pohár rajzát adja,[5] melyet a mellékelt rajzban (1. szám) mi is közlünk.

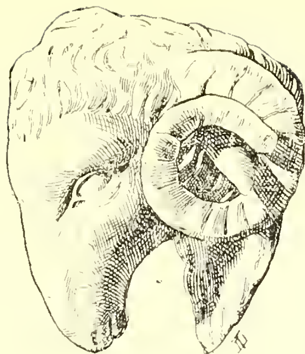

1. szám.

A három fölsorolt művész-technikai fajtán kívül még megemlíthetjük a katonácskák, lovasok[6] és tornászok[7] teljesen művészet híján szűkölködő alakocskáit, melyekről valószínű, hogy gyermekjátékszerekül készültek.

Művészi tekintetben messze fölötte áll az eddig megbeszélt tárgyaknak egy apró kosfej (2. szám), melyet alkalmam volt látni RÁTH GYÖRGY úrnak előttem oly előzékenyen megnyitott gyűjteményében. Az erősen hajlott orr, a vékony, csak egyszer előre kanyarodó szarvak, görög műveken gyakorta lát-

4 Antike Bildwerke I. 87.
5 3-ik kiadás 548. lap 312-ik szám.
6 De Meester gyüjteménye lajstromában. N. 1492. és 1493.
7 Caylus VI. p. 277.

2. szám.

ható kosfejek alakját juttattja eszünkbe. Az erősen kidomborodó részeken jól észlelhetjük a fémnek homályos fényét; a mélyebben fekvő részeket fehéres éleg takarja.

Sokkal fontosabb szerepet játszik az ólom technikai alkalmazásokban.

4. Az ólom első sorban kötanyagúl szolgált szívóssága következtében. Kőépítkezéseknél vagy a kövek érintkezési lapjai közé öntötték vagy lyukakat vájtak a koczkákba, melyeket vas kapcsok tartottak össze, s ezeket ólommal töltötték meg, hogy ezáltal a kapcsok erősebben álljanak. Erre nézve idézhetjük Vitruvius-t II. cap. 8. § 4. *cum ansis ferreis et plumbo frontes vinctae.* Ez az utóbbi eljárás nyilván nagyon régi időkben dívott, már Herodotos is utal reá. Elmondja (I. 186.) hogy Nitokris királyné egyesítette Babylon két részét, hídat vervén az Euphratesen. A hídat kőkoczkákból építette és ezeket vassal és ólommal egyesítette: «*δέουσα τοὺς λίθους σιδήρῳ τε καὶ μολύβδῳ*». Mind a két eljárás példáit találhatjuk még a régi Róma egyes épületein. Az elsőt (az érintkezési lapok összeforrasztását) bizonyára alkalmazták az aquincumi amphitheatrumnál is. A nemzeti muzeum látogatói az ásatásból került s most ott kiállított tárgyak között láthatnak egy ilyen olvasztott ólomdarabot.

Hasonló elven alapúlt e fém alkalmazása márvány és ércz műveknél. A márvány tárgyak összeillő darabjait szögek kapcsolták össze, melyek a lyukakba ólommal voltak beerősítve.[8] Nagyobb ércz műveknél ólommal kiöntötték a hiányokat, melyek a külön öntött részek összeillesztésénél maradtak: „*interque om-*

[8] Archæol. Zeitung N. F. I. 65.

nes sinus commissurarumque iunctura plumbum ire suffusum" így szól Arnobius a «Disputationes adversus gentes»-ben.[9]

Olvasztott ólmot használtak egyszersmind tárgyaknak forrasztására: vajjon a Dodonában, a templomban s a temenosban talált ólomdarabok arra szolgáltak-e, hogy a köveket összetartsák, vagy hogy a fölszentelt ajándékokat alapjukra erősítsék? azt Carapannos nem dönti el.[10] Végre az ólom összekapcsoló tulajdonságát fölhasználták még gazdasági eszközöknek fa és vas részeinél is: pl. az olajprésnél;[11] az olajmalom — *trapetum* — oszlopánál is azt ajánlja Cato, hogy elébb fűzfával kiékeltessék, azután, hogy ólommal kiöntessék, nehogy mozogjon — *Eo plumbum effundere caveas ni labet columella.* — Ép úgy körülvegyék ólompántokkal a gabnamértékeket is — *modiolos circumplumbatos.*

5. A colossalis szobrok lábait ólommal kiöntötték, hogy biztosabban álljanak; ennek érdekes példája látható a bécsi császári régiség-gyűjteményben.

6. Ép úgy, a hogy napjainkban is a nemes fémből készült vékonyra kidolgozott tárgyakat gyakorta értéktelenebb anyaggal kitöltvén, megerősítik és az elhajlástól megóvják, úgy régenten is ólommal töltötték ki néha a vert díszitéseket — *emblemata.* Ilyest látunk például a hildesheimi lelet egyik tárgyánál: a Kybele-dombormüves serlegen.[12]

Nagy edényeket, mindenek fölött a cseréphordókat — *dolia* — ólomabroncscsal körülvették, hogy tartósabbakká tegyék — *dolia plumbo vincito vel materia quernea alligato.*

Cavedoni[13] leírja egy ily nagyobb terjedelmü edény töredékét, melyen még meglátszik ez az összedrótolás. Több helyütt át van fúrva, a lyukakba ólomszögek vervék, melyek kívül-belül félkör átmetszetű ólomszalagok által összekötvék, s ezek így hálót képeznek. Therában is találtak egy különben értéktelen amphorát ólommal nyitolva.[14] A gyüjteményekben ritkán látunk e fajta edényeket, nem, mert ritkán találkoznának, hanem mivel a földmüvesek, ha efajtákat lelnek, széttörik őket,

9 VI. 16. Lásd Göppert érdekes doctori értekezését: Ueber die Bedeutung von ferruminare und adplumbare in den Pandecten. Breslau, 1869. 34. lapon.

10 Dodone et ses Ruines, Texte. pag. 106.

11 Cato de Re rustica. 18.

12 R. Schöne zum Hildesheimer Funde Hermes III. 477.

13 Bolletino de Instituto Archeologico. 1846. p. 34.

14 Ross. Insel-Reisen. 1. 67.

hogy ólomra szert tegyenek. Cavedoni a hordóknak efajta megerősítésére vonatkoztatja Plinius következő mondatát is XVIII. 64. 2: *Dolia quassa sarcire ipsorumque laminas scabendo purgare ac novos facere.* *Sarcire* jelentését úgy érti, hogy az ólom abroncsok fölrakását teszi és reájok vonatkoztatja, hogy reszeléssel tisztítandók. Nekem azonban valóbbszínűnek látszik, hogy a *sarcire* az abroncsok — *materia quernea* — föltevésére vonatkozik és megfelel Cató *alligare*-jének, a *laminae* pedig dongák, melyeket vagy tisztítani kell, vagy pedig újakkal kicserélni. Könnyen eszükbe jutott összetörött cserépedényeket is ilyen ólomhálóval befonni, ahogy napjainkban vasdróttal szokás, söt néha a lyukakba más edények cserepeit alkalmazták, s azután ólomkapcsokkal erősítették meg. Ennek érdekes példája a Gerhardtól közzétett díszedény.[16] Egészen közönségesnek látszik az ólommal való tatarozás. Terentius Varro-nak Satyrarum Menippearum reliquæjében,[16] a következő mondatot találjuk: *sed quae necessitas te jubet aquam effundere domi tuae? si vasa habes pertusa, plumbum non habes?*

Ólommal erősítették oly edényeiknek fedelét is, melyeknek különös pontosan kellett zárniok, pl. gyógyszertartóknál találunk ólomgyűrüt vagy ólomfedőt.[17]

7. A rómaiak ismerték ugyan már az edények belső felületének czinelését, a hogy napjainkban dívik, mégis gyakorta ólommal vonták be azokat, mivel legalább Plinius idejében (XXXIV. 48. 2,) több mint tizenegyszerte olcsóbb volt a czinnél. Egész koporsókat béleltek ki ólomlemezekkel.

8. Az ólom egyik fontos alkalmazását lelte a vízvezetéki csöveknél, melyeket Vitruvius VIII. 7 *fistulae*-nek mond ellentétben az agyagcsövekkel — *tubuli.* — Lemezekből készítették őket, melyeket mag körül hajlítottak. A széleket egymásra kalapálták s azután kívülről összeforrasztották. A lemezeket legalább is tíz *pedes* = 2·96 méternyire kellett önteni. Agrippa és Vitruvius korától fogva a régiebb mértékegységeket a használatból elhagyták s a *quinaria*-t használták *modulus*-úl. Vitruvius állítása szerint a *plumbarii* ez alatt egy csövet értettek, melyet

[15] Auserlesene Vasenbilder. 2. Nro 145. Leírása a 180. lapon.
[16] Ed. Rise. 227. lap.
[17] Göppert. L. cit. 36.

öt *digiti* széles lemezből hajlították: *ex latitudine autem laminarum quot digitos habuerint antequam in rotunditionem flectant ur magnitudinem ita nomina concipiunt fistulae.* E szerint mivel egy *digitus* = 18.5 millimeter,[18] a *quinarius*-cső körülete 92.5 millimeternyi vala. Frontinus de Aquis I, 25. helyesen jegyzi meg, hogy a *modulus* e meghatározásában bizonytalanság leledzik: *sed hoc incertum est, quoniam cum circumagitur (lamina) sicut interiore parte adtrahitur, ita per illam que foras spectat, extenditur.* Vitruvius szerint a legszükebb csőnek teljes átmérője legalább is 29 millimeternyi vala; Frontinus ellenben, ki Nerva alatt élt, valóbbszínűnek tartja, hogy a *quinaria* nevét onnan kapta, hogy átmérője a *digitus*nak öt *quadrans*-a azaz: 18.5 + 4.6 = 23.1 millimeter. Míg a csövek neve Vitruvius-nál megfelel a lemezeknek hüvelykekben mért szélességének, addig Frontinus-nál az átmérő *quadrans*-ainak száma határozza meg *vicenaria*-ig. Pl. tehát: *senaria*, ha az átmérő $^{6}/_{4}$ *digitus*. A *vicenaria*-tól fogva sokkal lassabban nő az átmérő. A *vicenaria*-ig követett elv szerint az *octogenaria* átmérőjének 80 *quadrans*-nyi = 20 *digiti*-nyinek kellene lennie, tényleg azonban csak 10 *digiti* és 26 *scripuli* vala. Frontinus I. 58. A *centenariá*nak 25 *digiti*nyi átmérővel kellene bírnia, valósággal azonban az csak 11 *digiti* és 80 *scripuli*-nyi vala. Frontinus I. 62. Vitruvius szerint a legvastagabb cső kerülete 100 *digitus* volt, azaz: 1.85 meter, a mi 588 millimeternyi átmérőnek felel meg. Frontinus szerint akkorában leginkább használatos 25 *moduli* közül legszélesebb az volt, melynek a *fistula centenum-vicenum* felelt meg. (I. 63.) Átmérője 228.3 millimeter volt. Vitruv méretei alig hihetők. Az, hogy Plinius — XXXI. 31 — szintén fölhozza, hitelességüket alig növeli. Azt hiszem, hogy az egész XXXI fejezetet Vitruvius-ból írta le. Még a Frontinus által közölt méretek mellett is bizonyára gyakorta szakadtak át a csövek, kivált, mert előszeretettel ott alkalmaztak ólomcsöveket, hol a víznyomás erős volt.[19]

A magyar nemzeti muzeum régiségtárában egy csövet őríznek, melynek hossza mintegy 0.52 m. — tehát az eredetinek csak egy hatodrésze; — átmérője 0.068 m.; falvastagsága 0.005—0.007 m. Frontinus terminologiája szerint tehát ez: *fistula quinum denum*, minek átmérője szabály szerint 0.0693 m.

[18] Hultsch Metrologie.
[19] Plinius XXXI. 31. 1.

A lemezfal összeillesztésénél hasadék van, a cső érdes, kissé rozsdaette.

A csöveknek szánt lemezeket mintákba öntötték, melyekbe homorúan voltak bevésve a fölirások, úgy hogy ezek magán a csövön domborúan jelentek meg. Többnyire a consulokra vonatkozó adatokat tartalmaznak, példáúl azok, melyek Lyonban őríztetnek;[20] vagy a császárra s képviselőire, a városi tisztviselőkre, magán-egyénekre — POPPÆUS HERMES vizvezetékén Bajæ-ben — társulatokra, — példáúl Cumæ-ban: *Puellarum municipii Cumanorum*[21] — melyek az építés költségeit viselték. Más esetekben a gyáros — *plumbarius* — nevét olvassuk, példáúl: *ex officina Martini plumbarii.*[22] A budapesti csövön nincs fölírás; talán az elveszett részen állott. A rómaiaknak magasan kifejlesztett vízvezetéki intézménye következtében nemcsak Rómában léteztek terjedelmes csőhálózatok — melyet NERVA idejében láttak el új vízvezetékkel, — hanem a vidéki városokban is voltak bizonyára. Pompeji figyelmes látogatója ezt részben épen megmaradva szemlélheti.

Vitruvius melegen száll síkra az agyagcsövek mellett az ólomcsövekkel szemben (VIII. 7): „*multo salubrior est ex tubulis (agyag) aqua quam per fistulis (ólomcső); quod per plumbum videtur esse ideo vitiosa, quod ex eo cerussa nascitur, haec autem dicitur esse nocens corporibus humanis.*“ Mindennek daczára széltében alkalmazták, s még ott sem tartózkodtak tőlök, hol az ásványvizek vegyi hatása csakhamar elrontotta őket. PAUSANIAS-nál találjuk amaz érdekes megjegyzést (IV. 35. 12), hogy Dikaiarchiában — Puteoli közelében, egy meleg forrás van «*ὕδωρ σφίσι θερμόν*» mely egynehány nap alatt széteszi az ólomcsöveket, melyekkel levezetik: «*διεξῄει γὰρ διὰ μολύβδου ῥέον*».

Az ólom csövek ily kiterjedt használata mellett nem csodálkozhatunk, hogy készítésök fontos iparág vala, melybe kivált a császárok korában nagy vagyonokat fektettek.

9. Nagyon feltünő tény az, hogy must befőzésére katlanokat — *sapa* — és teknőket a kenyérgyúrásra ólomból készítettek, daczára, hogy legalább részben helyesen fölismerték ez

[20] Leírta Boissieu: Inscr. ant. de Lyons. 1854.

[21] Opere dell' Ist. Archæol. 1838. p. 77—79.

[22] Lanciani. Ricerche topografiche sulla città di Porto. Annali dell' Ist. Arch. 1868. p. 192.

anyag veszedelmes tulajdonságait. Efajta katlant Pompejiben egy korcsmában leltek — valószínüleg *calda* készítésére használták; a teknőknek pedig egynehány példányát pékboltban.[23] Mindakettőből volt alkalmam darabocskákat vegyelemezni. — *Dolia plumbea*-kat is használtak.

Ólom edényeket használtak kenőcsök[24] és egyéb gyógyszerek[25] főzésére, ólom mozsarakat a gyógyszertárakban:[26] μολυβδίνη θυΐα. Gyakran a présből kifolyó oliva-olaj fölfogására használtak ólom vagy ólommal bélelt ládákat.[27] Néha akadunk ólom edényekre, melyeknek rendeltetését pontosan nem határozhatjuk meg. A Musée de Ravesteinban 1491. szám alatt egy hengeralakú edény van, mely Frascatiban került elő; De Meester hamutartónak véli. A magyar nemzeti muzeum régiségtárában is van egy hengeralakú, minden díszítés híján szükölködő edény, melynek átmérője 0·03 m.; felső széle szabálytalanúl kicsorbúlt; magassága 0.06—0.075, vegyelemzésem szerint tiszta ólom. Talán kenőcstartó lehetett.

10. Fontos szerepet játszott az ólom a fegyverzetben. Ebből készültek a *glandes*. Mommsen figyelmeztet,[28] hogy ezeket főleg ostromoknál használták, ezért találjuk őket tehát leggyakrabban olyan városok környékén, melyek hosszú ostromot állottak ki. A rómaiak ritkábbak a görögöknél; többnyire a város alapítását követő hetedik és nyolczadik századból valók. Valószínüleg agyagmintákba öntötték őket: *glandes fundere* (Cæsar de bello Afric. cap. 20.), néha domború fölírás van rajtok. Egy csínos *glans* karcsú *aculeis*-sal és «L·XV» fölírással van Ráth György úr már említett gyüjteményében. (Lásd 4. számot). Birtokosának nincs pontos adata lelhelyéről, de föltehetjük, hogy — legszélesebb értelmében véve — Pannoniában került elő, mivel itt állomásozott a XV-ik legio.

Szokásos volt *glandes*-t hajítani, melyekre tudósítások voltak bekarczolva; így kivált áruló tudósításokat lehetett a városból az ostromlókhoz juttatni: „*indicium glande scriptum misit*“

23 Presuhn.
24 Plinius XIII. 3.
25 Plinius XXXIII. 35. 4.
26 Dioscorides V. 95. és Plinius XXXIV. 50. 2.
27 Columella XII. 50.
28 Corpus Inscr. lat. I. p, 188—194.

és „*mittere glandem inscriptam solebat*“ (de bello Hispanico cap. 13. és 18.).

Költői túlzás persze, hogy a *glandes* röptükben megolvadtak: „*liquefacto plumbo*“[29] vagy vörös-izzóvá lettek: „*ignem concipit in auris*“.[30] Hiszen az ólom 334°-nál olvad csak, oly hőfok, melyet még kilőtt ólom sem ér el, annál kevésbé a hajított. Nem válhatok el ezen tárgytól a nélkül, hogy meg ne emlékezzem a lendületes és dallamos sorokról Ovidius Liber Metamorphoseonjában. A szerelmi vágyódásnak fölhevülését ecsetelvén a következő hasonlattal él:

Non secus exarsit, quam cum Balearica plumbum,
Funda jacit. Volat illud et incandescit eundo,
Et quos non habuit, sub nubibus invenit ignes.

Úgy látszik, hogy a *glandes*-en kívül egyszerű golyókat is hajítottak *plumbea* t. i. *pila*. Mikor Severus a csatában Trimurtium mellett — Lyon sur Saône környékén — lovával elbukott, azt hitték, hogy ólomgolyó találta halálosan: *mortuus ictu plumbea credebatur*.[31]

Még két említését találtam az ólom hadi czélokra való alkalmazásának. Egyszer, hogy az ostromlottak nehéz ólomsúlyokkal földhöz nyomták a falaikat törő kost *aries*; másszor, hogy Scipio Aémilianus tanácsolja egy város ostromakor a folyó gázlóit megrakni ólommal terhelt vassúlyomszerű — *murices* — szögekkel kivert deszkákkal, hogy az ostromlottak át ne kelhessenek és meg ne lephessék a tábort: *tabulis plumbatis consternere*.[32]

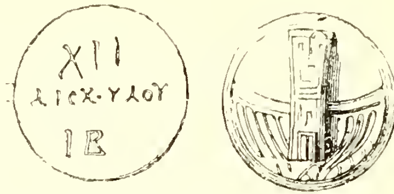
11. Hasonló alkalmazása, még egyebekre is volt az ólom golyóknak. A *pankratiasta*-k belefonták őket a *Caestus*-ba, hogy a csapást súlyosabbá tegyék.[33] A *plumbatae* valószínűleg több farkú ólomgolyó-korbácsok valának; legalább találták Rómában egy martyr sírjában korbácsot lánczocskákból, melyeknek végén golyók csüngenek, — igaz, hogy ezek érczből valók, de ez valószínűleg a kínzó eszköznek tökéletesített példánya. A ren-

29 Vergilius Aen. IX. 588. és Lucanus VIII. 513.
30 Lucretius VI. 305. és köv.
31 A. Spartiani, Severus cap. 11. 2.
32 Valer Maxim. III. cap. 7. 2.
33 Virgilius Aeneis V. 405.

des igazságszolgáltatás is hasznát vette s a későbbi időkben folytonosan használta.[34] Végre ólomgolyókat használtak zsinorok nehezítésére, példáúl mérónnál, horgászó zsinornál, már a legrégibb korban — HOMEROS is említi.

12. Nagyban használták az ólmot a legkülönbözőbb nemü jegyekre — *tesserae*, — melyeket ma rendesen pléhből, sárgarézből vagy papirosból szoktunk készíteni. A reánk maradt efajta tárgyak száma — kivált római eredetüek — akkora, hogy még áttekintését sem nyújthatom ezúttal. Már a múlt század elején állított össze RECUPERO báró Rómában egy 2200 darabból álló gyüjteményt. Rendeltetésük sok esetben még nincs tisztázva, máskor könnyen eltaláljuk, hogy mire használták.

Számos Circusba belépti jegy volt bizonnyal, Amphitheatrumba, Theatrumba — példáúl a melyek Pompejiben kerültek elő 3. rajz — és egyéb müvészi látványosságokra. Azokat, melyeken istenségek képeit találjuk, talán emlékérmekül osztogatták vallásos körmeneteknél és más nagy ünnepekkor.

3. szam.

Mások megint, a *tesserae frumentariae*, utalványok a gabona-kiosztáshoz; rajtok *modius*-t látunk, kinövö kalászokkal: *Annona* jelképét. Mások megint jelzésül erősíttettek egyes tárgyakra, például *amphora*-kra. Némelyek átfurvák, nyilván zsinóron lógtak s a pecsét lenyomatát tartalmazták. Vannak köztök amulettek, mások megint családi érmek. Játékpénzül is szolgálhattak némelyek.[35] Azokat, melyek azonosak a használatba levő pénznemekkel STIEGLITZ[36] próbanyomásoknak tartja. FRIEDLÆNDER J. a régi olasz érczemlékpénzek tárgyalásakor fejtegeti, hogy az eredeti viasz-minták először ólommal öntettek ki, s hogy a müvész maga ezen dolgozta ki a fínomságokat vésőjével, s hogy

34 Lásd Codex Theodosian. 9, 35. 2—11, 7, 3—12, 1, 80.
35 Stieglitz Archæolog. Unterhaltungen. II. p. 133.
36 Id. h. p. 159.

ez az ólom érem volt azután mintája az érczöntésnek. Lehet, hogy az ércz kezelésében oly járatos régiek hasonló módon jártak el, s hogy ilyen minták maradtak reánk. Hiszen tudjuk, hogy még a pénzt is részben öntötték s csak akkor állították a bélyeg alá. Nincs tehát kizárva, hogy a „*piombi*“ közt az új pénznemek ilyesfajta mintáit bírjuk.

A *tesserae* rendszerint kerekek, ritkábban három- vagy négyszögüek, rhombus vagy tojásdad alakúak, többnyire laposak, vagy egyik, vagy mind a két oldalukon bélyegezvék; némelyek gömbölyűek, átfúrvák s csak egy oldalt hordják a bélyeg nyomát. Rendeltetésükhöz képest bélyegzésük többnyire durva: egyes betük, monogrammok, egész szavak, vagy eddig még meg nem fejtett jelek. Mások csinosan kidolgozvák, fejeket látunk rajtok, vagy egyéb alakos ábrázolásokat.[37] A fém lágysága daczára soknak fölülete épen maradt. Itt meg kell még említenünk a kerek pénzalakú tárgyakat, melyek ezüst lemezzel bevont hamis pénz magva valának: — *animae nummorum.*

A *tessera*-tól és emlékérmektől különböznek azon *piombi*, melyek *bolletta*-kúl szolgáltak: néha márványtömbök mélyedéseibe beleerősítvék, a császár képe van reájok verve, arra szolgálhattak, hogy e tömbök a vám alól fölmentettek.[38] Ezekkel nem kell összetévesztenünk az ólomdarabokat, melyeket oszlopoknak stb. belsejébe vésett mélyedésekbe helyeztek. Magánszemélyek neveit látjuk rajtok, rendeltetésök valószínüleg az építőnek emlékét az utókor számára fönntartani — használták őket kivált Trajanus kora óta.[39] Más czélra szánt *bolletta*-kat gyüjtött Salinas Sicilia szigetén.[40] Görög fölírások vannak rajtok; két, keskeny csík által összekötött lemezből állanak, egyes példányokon az egyikből kúpalakú nyújtvány áll ki, mely bele illik a másiknak egy megfelelő mélyedésébe.[41]

Egy szép, már összeállított példányt láttam a cs. régiséggyüjteményben. Sicilia híres volt szövetgyárairól, így tehát való-

[37] Gaillard a spanyol nemzeti könyvtár lajstromában 1852. p. 24. és Tav. VI. Találtatott Lucena mellett.

[38] Stieglitz i. h. II. 139.

[39] Stieglitz i. h. 140.

[40] Descrizione di una raccolta di Piombi antichi siciliani. Annali dell' Ist. arch. 1864. p. 343—355.

[41] Mon. dell' Ist vol. VIII. Tav. 11. A. n. 1.

színü, hogy ezen ólmok gyárjegyek, melyeket a szövetekre reá akasztottak épen úgy, a hogy napjainkban is dívik; erre utal az is, hogy gyakran teljesen azonos példányok kerülnek elő, egyes esetekben tíz példányt is ismerünk; ezek nyilván egy s ugyanazon gyár termékeit jelezték. SALINES ezért nevezi őket *piombi mercantili*-nak.

13. Súlyokat is készítettek ólomból, habár erre minden fémek közül ez a legkevésbé alkalmas. A nemzeti muzeum régiséggyüjteményében is van egy ép példány. Négyszögletes, minden oldala 0·16 méternyi. Az egyik fölületen olvassuk *ΔΕΚΑΛΙ/ΤΡΟΝ* a másikon *ΔΙΚΑΙ/ΟΝ* domború betükkel.[42] Lelhelye Új-Moldova, nem pedig Óbuda, a mint azt a Monuments epigraphiques mondják.[43] Súlya 3·25 kilogramm. Tíz *libra* a legpontosabb meghatározások szerint 3·27 kilogramm.[44]

14. Ólmot használtak íróeszközül is. Vonaloztak vele. Kinek ne jutna eszébe Catullusnak pompás gúny-költeménye a goromba Suffenusra, melyben említi a „*membrana derecta plumbos*"-t? Másrészről pedig ólomlemezekre is írtak. Efajta *plumbeis voluminibus*-ra jegyeztek föl a legrégiebb időkben nyilvános adatokat: *publica monumenta.*[45] A Hippokrenenál mutattak PAUSANIAS-nak egy erősen megrongált ólomlapot — *μολύβδον*, melybe állítólag Hesiodos *Ἔργα*-i valának bekarczolva.[46] Ólomlapokba voltak vésve az átkozódások — *κατά δεσμο* — melyekről Tacitus megemlékezik.[47] Athen környékén egy sírban találtak efajta átoktáblát görög korból.[48] Egy hasonlót leltek Cumæ mellett; Krisztus után a második vagy harmadik századból való; görög fölírása szitkokat tartalmaz; valószínüleg egy megsértett férjéi neje Valeria Coıatilla ellen.[49] Végre meg kell itt említenünk a dodonai jós levéltár maradványait. 0·001—0·003 meter vastag ólomlemezkék; rajtok népeknek és egyeseknek kérdései és imádságai

[42] Lásd rajzát Monuments épigraphiques du Musée National Hongrois XLIX. N. 239..

[43] V. ö. Kiss Ferencz: Tudománytár. 1834. 197.; újabban Rómer M. N. Muzeum feliratos emlékei 1873. 132. l.

[44] Hultsch Metrologie. 117.

[45] Plinius XIII. 21.

[46] Paus. IX. 31. 4.

[47] Annales II. 69.

[48] Bœch. C. J. Græc, 538—539.

[49] Hensen; lerajzolva az Annali dell' Istituto 144. T. d'Agg. G.

ZEUS NAIOS és DIANA-hoz. A KARAPANOS és FOUCART által kibetűzött 42 lemez tartalma a legkülönfélébb: politikai kérdések, melyek békekötésekre vonatkoznak; kérdések ellopott párnák miatt; betegek tudakozódása, minő áldozatok árán nyerhetik vissza egészségüket; üzletemberek tudni akarják vajjon vállalatuk sikerülni fog-e; a féltékeny Lysianias biztos akar lenni, hogy Nyla tőle esett-e teherbe? — mindez az isten elé került.[50] Egynehány efajtát volt alkalmam Bécsben TRAU F. úr gyűjteményében látni. Egyik fölírást rajtuk sikerült GURLITT-nak megfejtenie.[52]

15. Hátra maradtak még némely apró tárgyak, melyeknek rendeltetését és jelentését nehéz megállapítanunk. Ide tartozik két gyűrű a nemzeti muzeum régiségtárában. Az egyik — 212. oldal 4. szám — egyszerűn van diszítve; átmérője 0·05 m., a gyűrű-csík szélessége 0·009 m. A másik — 212. oldal 5. szám — gazdagabb ékességgel 0·075—0·08 m. átmérőnyi; szélessége 0·025 m.; négyszögben elhelyezett négy 0·01 m. átmérőjü lyuk van rajta. A körület egyik pontján rövid eltörött kúpos nyujtván áll lefelé. Mind a két gyűrű lapos, a nagyobbik vörösesbarnára élegedett. Bármennyire kevéssé díszes is az ólom, még is mindakét tárgy úgy látszik ékítmény vala.

Ólom, ónnak csekély nyomaival a letörött fülü kis kancsó a nemzeti muzeumban, — lásd 212. old. 3. szám természetes nagyságban — erősen belepte sárgás-barna éleg; lelhelye Ó-Szőny. Talán fogadkozási ajándék volt ez is, mint az összehasonlítás végett a 212. lapon 6. szám alatt közlött tiszta ón kancsócska. Ezen eléggé világosan észlelhetjük, hogy két darabból álló mintába van öntve. Delosban egy puzdra tömör ólomutánzását találták, súlya 5·8 kilo. — ez is fogadkozási ajándék.[52]

Most még meg kell beszélnünk az ólom szerepét, mint ötvényelemét és némely chemiai vegyéét.

16. Ólmot gyakran az olvasztás könnyitésére vegyítettek az érczhez öntéskor.[53] Későbbi korban ezt a vegyítést hamisítás czéljából alkalmazták úgy, hogy Kr. u. a harmadik században

[50] Karapannos. Dodone et ses ruines. Paris. 1878.
[51] Archæol. epigraf. Mittheilungen aus Oesterreich. IV. 61—64.
[52] Urlichs. Ann. dell. Ist. 1842. g. 88. és Tuv. d'Agginetau K.
[53] Ottf. Müller Handbuch der Arch. 3. Aufl. §. 306. p. 423.

TACITUS AUGUSTUS kénytelen volt a következö rendeletet közzétenni: „*si quis miscuisset aeri plumbum, capital esset cum bonorum proscriptione.*“[54]

17. Egy másik ötvénye az ólomnak — ónnal — szerte használatban volt forrasztásra: *ferruminare* — a hogy GÖPPERT ezen szakkifejezés értelmét éleselméjüen megállapította már ismételve idézett tudori értekezésében. PLINIUS két vegyítéket ismer, mely a mi forrasztási ötvényünknek megfelel. Fölhozza, hogy ólmot ólommal gyanta vagy ón által kell forrasztani és viszont ónt ónnal, gyanta vagy ólom által: *glutinum resina plumbo*[55] — *plumbum nigrum albo jungitur*[56] — *jungi inter se plumbum nigrum sine albo non potest . . . ac ne album quidem secum sine nigro.*[57] Azután részletesebben tárgyalja az ólom és ón ötvényét: *stannum*. Ötvényül ólomcsövek forrasztására a *stannum tertiarium*-ot nevezi: 2 rész ólom, 1 rész ón;[58] ötvényül bronz és ezüst forrasztására a *stannum argentarium*-ot felerészben ólom, felerészben ón.[59]

18. Római üvegben találunk néha jelentékeny mennyiségü ólmot, melyet nyilván szándékosan kevertek az anyagba.

19. Festékül kivált két ólomvegyet használtak: vörösnek a *minium*-ot, mit PLINIUS a *colores floridi*-hez sorol;[60] fehérnek az ólomfehéret, mely a *colores austeri*-hoz tartozik. *Minium*-mal festették meg a rómaiak ünnepnapokon JUPITER ábrázatát; a *triumphator*-ok is *minium*-mal festették ki arczáikat; utóbb ez kiment divatból, de mégis a *minium* szükséges alkatrésze maradt a győzelmi lakománál használt kenőcsnek. Nem állapíthatjuk azonban meg biztosan, hogy a rómaiak mikor jelzik ezen kifejezéssel a czinobert s mikor a napjainkban használt miniumot. Ezt az utóbbit fölismerhetjük a *cerussa usta*[61] név alatt, készítés módjának alapján — a legfínomabb fajta az ázsiai — *purpurea* — vala. Az ólomfehéret — *cerussa* — azon a módon készítették, mely ma is dívik hollandi eljárás névvel. Smyrná-

54 Flav. Vopiscus Tacitus cap. 9. §. 30.
55 XXXIII 30.
56 XXXIII. 30.
57 XXXIV. 47.
58 XXXIV. 48. 1.
59 Göppert föltevése szerint i. h. 26. 10-ik jegyzet.
60 XXXIV. 12.
61 XXXV. 20.

ban találtak, *cerussa nativa*-t, a görögök ezt a bányatulajdonos nevével — *Theodotion* — jelezték.[62] A római nők arczfestékül használták a *Cerussa*-t.[63] Már THEOPHRASTUS ismerte a szénsavas ólmot s azt *ψιμύθιον*-nak nevezi.

20. Szólnunk kell még befejezésül röviden az ólomnak alkalmazásáról a gyógyításnál. A fémet magát lemezekben használták sebforradások lenyomására; az altestre helyezték őket Oneiragmus ellen és általán a nemi inger csillapítására.[64] Fínoman szétdörzsölt por alakjában használták nehezen gyógyuló genyedéseknél, bőrbetegségeknél, chronikus szembajoknál és scorpioszúrás ellen is ajánlották. A *Cerussa*-t, gyakran ólomczukorral keverve, hűtő-szernek tartották s a nevezett betegségeknél rendeltetett. Minium és Cerussa alakjában az ólmot kenőcsök és flastromok készítésénél használták.

Jól tudom, tisztelt szerkesztő úr, mennyire hézagosak e jegyzetek; csak vázat képeznek, melyet még ezentúl kell majd megtölteni. Ha mindazonáltal rendelkezésére bocsátom közzétevés végett, azt főleg azért teszem, mert a tárgyalás szempontjának, — mely tudtommal eddigelé új — némi fontosságot tulajdonítok. A tárgyat így szemlélve, áttekintést nyerünk egy fontos fémnek kevés figyelemre méltatott történetéről.

Graz, 1881. *Hoffmann B. V.*

62 Vitruvius VII. 7. 4.
63 Plinius XXXIV. 54.
64 Plinius Cælius Aurelianus V. 7, stb.

4. szám.

A TOPUSZKOI TEMPLOMROM.

Hajdan Németországot tartották a *csúcsíves styl* bölcsőjének; miért is e stylt *németnek* nevezték.

Stieglitz az elsők közé tartozik, kik Németországban e stylről tüzetesebben írtak. Keletkezését saját honában állhatatosan védi, nemcsak 1827-ben megjelent «Geschichte der Baukunst» czímű munkájában, hanem még annak 1837-ben megjelent második kiadásában is, melyben állítása mellett érvként idézi az angol Hope-nak vagy tizenkét ezen véleményéhez járuló pontját.

Hiába! a francziák elsőbbsége e tekintetben már akkor is, mikor Stieglitz könyvének második kiadását sajtó alá adta, mindinkább kezdett földerülni. Elébb, mintsem a németek, honosították meg náluk a Francziaországból vett csúcsíves stylt az angolok; ez még a XII-ik században történt, és íme! megismertetet bennünket Lubich az 1879. és 1880-ik «Viestnik» czímű horvát régészeti folyóiratban a topuszkoi templommal, mely 1212 körül már tökéletes csúcsíves stylben felépülvén, a legrégibb német, 1227-ben emelt trieri, «Liebfrauenkirche»-t legalább is egy egész évtizeddel megelőzi.

Ugyanez történt a *román építészet* ügyében, melynek bölcsőjét majd Franczia- majd Németországban keresték, — sőt Vitet az elsőbbséget a németeknek engedte azon föltétel alatt, hogy ők viszont a csúcsíves stylben az elsőbbséget a francziáknak engedjék meg. S íme előáll Vogüé «Syrie centrale Architecture civile et religieuse du Ier au VII siècle» czímű 1865—1877-ig Párisban megjelent könyvével[1] és abban felmutat majdnem tökéletes román stylű épületeket, melyek a hasonnemű franczia, olasz és németeket négy-öt századdal megelőzik.

[1] Lásd ismertetését Henszlmann Imrétől az Arch. Ért. új folyam I. köt. 187. oldalán.

Visszatérve a német pretensióhoz: idézendő idősb Didron-nak nyilatkozata az «Annales Archéologiques» XVI. köt. (1856-ik évfolyam) 307. és 308. lapján, hol e folyóírat szerkesztője (id. Didron) kimutatja, miszerint ő 1830-tól 1841-ig írt számos czikkeiben a franczia elsőbbséget világosan bebizonyította.[2]

Vitet kimutatta, hogy a kölni dom az amiensinek leánya, mely több mint fél századdal megelőzte az előbbit. De az amiensi székesegyház maga nem áll a csúcsíves franczia épületek élén, nem mutatja e stylnek fejlődését, hanem, mint már e styl tökéletes példánya a Francziaország északkeleti részén az őt megelőző és előkészitő templomok mintegy következménye és utódja tünik fel.

Ezen igazságot elismerve, a franczia véleményt a németek közül először elfogadták Mertens és Reichensperger, míg mások előítéletökről nem tudván egészen letenni a csúcsíves stylt germannak nevezni tanácsolták. Hiába! az elismert legrégibb csúcsíves templom Németországban a fennt említett trieri levén, ez csaknem egész századdal ifjabb a saint-denisi apátságinál, melynek része már 1140 előtt kezdett emelkedni.

Mertens-nek «Die Baukunst des Mittelalters, Geschichte der Studien über diesen Gegenstand» czímű könyve Berlinben, 1850-ben jelent meg; ő határozottan hozzájárul Vitet-nek igaz véleményéhez a kölni dom irányában,[3] úgy szintén elismeri,

[2] De 1830 à 1841 le directeur actuel des «Annales Archéologiques» a publié dans l'«Européen», dans la «Liberté des Arts», la «Revue de Paris», la «Revue du progrès social», l'«Artiste», la «Revue Française», l'«Univers» et le «Moniteur universel», réproduit par le «Journal des Débats», une série assez considerable d'articles d'archéologie et de rapports à M. M. Guizot et de Salvandy, ministres de l'instruction publique, *où l'origine exclusivement Française de l'architecture ogivale et la nationalité parfaitement française des plus grands artistes du XIII-e siècle sont démonstrées par tous les faits possibles, et, on peut le dire, ressassées sous toutes les formes.* Ces doctrines ont été reproduites plus tard très amplement, dans les nombreux volumes des «Ann. Arch.» par M. M. Lassus, Félix de Verneilh, Viollet-Leduc, comte de Montalembert, baron de Roisin, et, surtout a ce qui concerne les artistes du moyen-âge, par le directeur même des «Annales».

[3] «Das ist in der That, dass der Cölner Dom, obgleich inmitten des deutschen Bodens befindlich, und gewissermassen in der deutschesten Provinz, wenn man die Stellung in Rücksicht nimmt, welche Cöln im deutschen Reich, unter den Handelsstädten, in der Civilisation überhaupt, einnahm, und hier von den schönsten und edelsten Beispielen einer heimathlichen (?) Kunstweise umgeben, *durchaus und in aller Hinsicht, ohne die geringste Gestalt oder ein Ueberrest aus dieser letzteren, nur als ein Resultat der Schule von Franzien erschien* (i. m. 27. l.). — Die Cölner

hogy a saint-denisi templom, Páris mellett, mint a csúcsíves stylnek első teremtménye tekintendő.

Az «Ann. Archéol.» XXIII. köt. (1863-ik évf.) FÉLIX DE VERNEILH «le premier des monuments gothiques» czím alatt a sz.-denisi templomról, mint az első, legrégibb csúcsíves emlékről tüzetesebben szól. VERNEILH a csúcsíves styl lényes sajátságaként tekinti:

1. a kiszökő gerinczekkel rendszeresen ellátott keresztboltot,

2. a csúcsívnek rendszeres alkalmazását minden ívre, legyen ez nagy vagy kicsiny, szerkezeti vagy diszítményes.

3. a korinthi kapitælkas és geometriai, emberi, állati vagy phantastikai alakok helyett alkalmazott, a végtelenig változatos, lombozatot. Mi minden a sz.-denisi templomban már is előfordúl.

VERNEILH-nek jellemzése nem kimerítő, ebben lényeges momentumok hibáznak, u. m. a főelv, mely szerint a csúcsíves styl feladata (legalább a templomoknál) magas boltozat alatt tág és világos, a káros külbefolyások ellen biztosított helyiséget teremteni, melyben a boltozat oldalnyomása kültámakra átvihető úgy, hogy belső hordozó tagjai (oszlopok, pillérek, tövek), a helyiségnek üreit minél kevesbé kissebbítsék.

Mondhatjuk azonban, hogy ennek sikeres kezdete is meg van téve az 1144-ből származó s.-denisi szentélyben; ez is el van érve sokkal inkább itt, mintsem akármely e szentélynél régibb templomban.

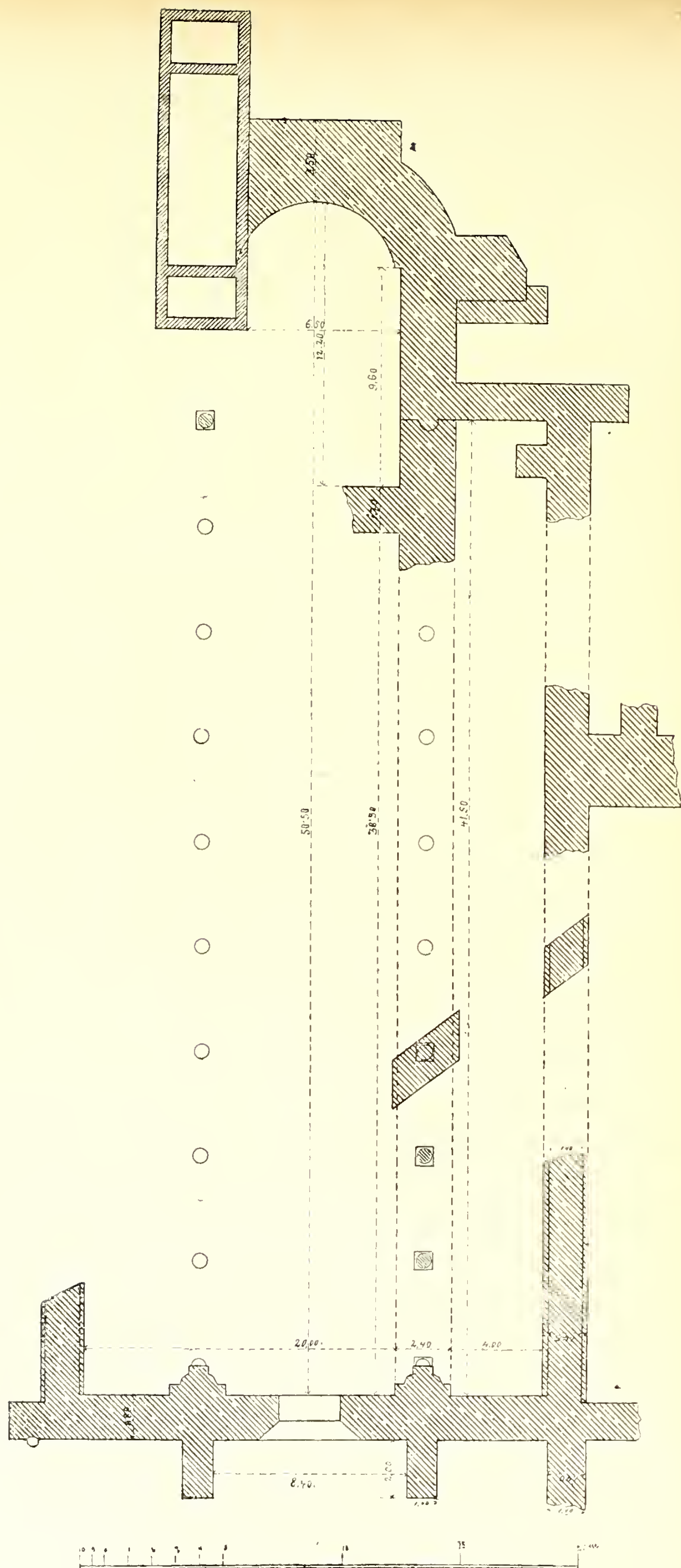
Tudjuk, hogy a kör és a henger legkisebb térben legnagyobb tömeget foglal magában. Innen van, hogy a csúcsíves styl, kivált kezdetében és különösen Francziaországban a román pillértől visszament a basilika oszlopához, nem csak a S.-Denisben, hanem még a rheimsi hossz-szentélyben és más kora csúcsíves templomokban. De az oszlopkapitæl fölött emelkedő boltgerinczek tömörsége nagyobb felületet kivánván, mint minőt

Dombauschule oder die Baukunst des Cölner Doms ist nicht nur zur Zeit ihrer Gründung i. J. 1248, sondern fortwährend seit dem, und bis zum J. 1300, von den Bauhütten von Paris und Amiens abhängig geblieben (i. m. 55. l.). — Man kann annehmen dass die Schöpfung, die Erfindung der gothischen Baukunst, gemacht worden sei in der Zeit nahe vor und um d. J. 1137 — nachdem Suger (a sz. denisi apát) schon in der vorangegangenen Zeit sich mit dem Gedanken dazu getragen habe. Ich schreibe in der That den Bau von St. Denys einer ganz ausdrücklichen und so intentionirten Arbeit des Abt SUGER zu, die er in seinen Schriften (de administratione sua — u. liber dedicationis) hinterlassen hat» (i. m. 101. l.).

az oszlop a hordáshoz elegendő, hanem az összes gerinczezet alapjánál csekélyebb körzete szolgáltathatott, szükséges volt tehát a kapitælt és vállkövét annyira szélesbíteni, mennyire ezt a gerinczezet alapja feltételezte, vagy pedig minden gerinczezet osztálya alatt külön, kapitælféle gyámkövet az oszlop tövéből kiszöktetni. A tő, melyen a gerinczhordást már alól a tőből kiszökő gerinczhordók előkészítik, a németek úgynevezett „*Dinst*"-jei csak későbbi találmány és kivált Németországban divatos, hol az oszlop a csúcsíves épületekben sokkal ritkább és hol a gerinczhordók közzé szélesebb és mélyebb horony a boltsüvegeknek megfelelvén, az árnyék hatását növeli. Francziaországban sokkal gyakrabban, mint Némethonban, oszlopkák az ablakokat is bekeretelik és ilyenek közel állítása egymáshoz, valamint az ablak- úgy a kapubélleten sem engedi a horonyok, hol ilyen van, kellő szélesítését; úgy, hogy ha ide szobrokat állítanak, ezek feltünőleg keskenyek és soványak, meglepő magasságukhoz képest.

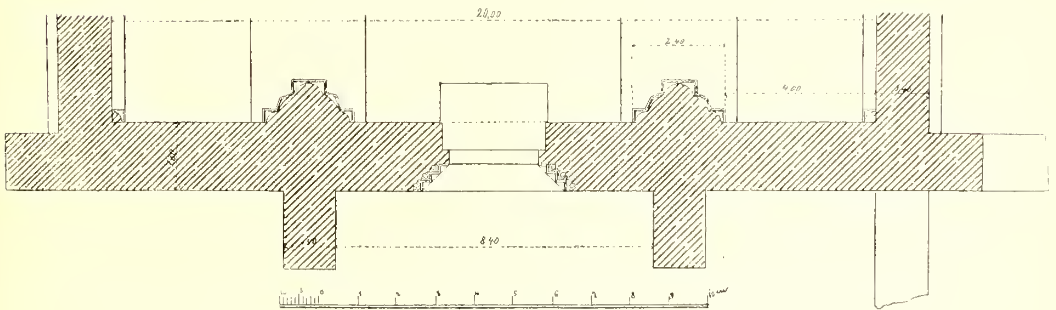
A belső térnek lehető kitágítása a boltozat oldalnyomását a külső támakra átvinni parancsolván, legelőször tökéletességére felvitték a támrendszert Francziaországban, midőn a támakat a régibb széles falszalagok, *Lissenen*, ellenében, most hoszszúkká, kiszökőbbekké tették; mert az oldalnyomás ezen irányban müködik. De kifejlesztették legelőször Francziaországban az ívtámat is, melynek ívei a középhajó magas boltozatának oldalnyomását semlegesítik. Ezen a támak által eszközölt semlegesítés egészen nélkülözhetővé tette a templomok oldalfalait; miért is Francziaországban sokkal gyakrabban, mint másutt, ablakürök lépnek a körfalak helyébe; ablakok foglalják el a támak közti egész tért. S ez szükséges volt, mert az ablakok festett képei, ha amazok kicsinyek, a templomot homályossá teszik. De szükséges is volt az ablakok nagysága, kivált a középhajóban; mert itt a nyílások igen magasan vannak alkalmazva. Németországban gyakoribb az úgy nevezett csarnoktemplom, melynek három hajója egyenlő magassággal bír, mig Francziaországban inkább a basilika elrendezését, az oldalhajóknál magasabb középsővel megtartották, mi egyik oka volt annak, hogy a csúcsíves egyházak az égfelé nőttön nőnek.

Miután így a franczia és német csúcsíves styl közti különbséget röviden érintettük, átmehetünk a topuszkoi rom jellemzésére.

A TOPUSZKOI TEMPLOM ALAPRAJZA.

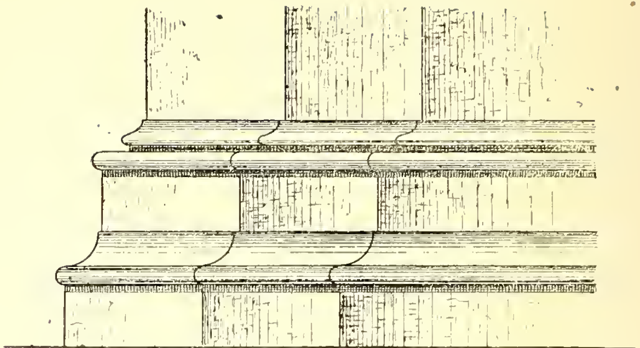
1. szám.

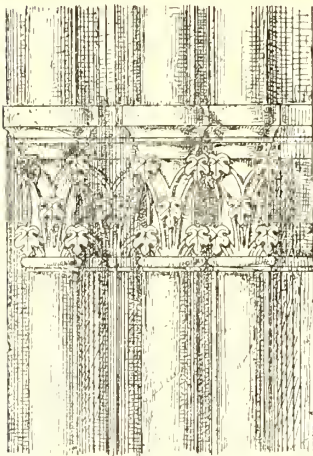
2. szám.

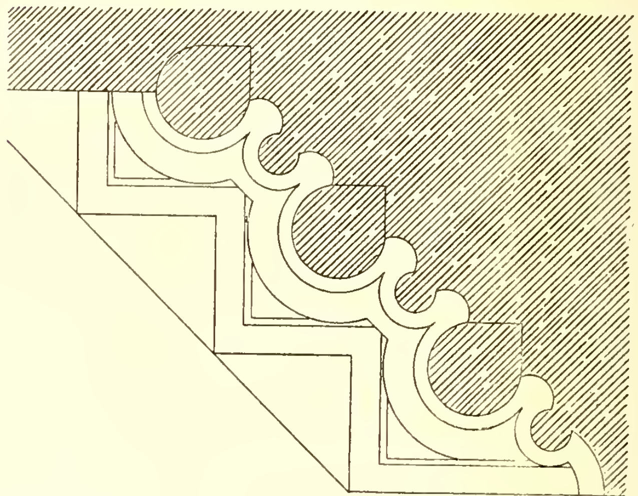
6. szám.

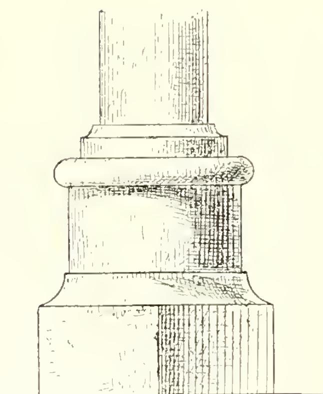
1 szám.

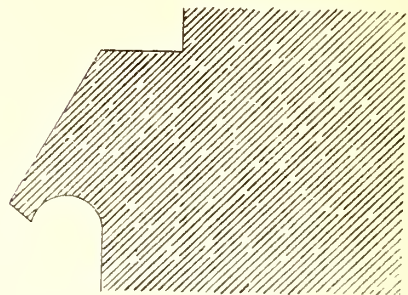
5. szám.

2. szam.

4. szam.

3 szám.

A 232. oldalon a topuszko-i templomrom alaptervét adjuk. Északi mellékhajója nincsen kiásva, mert abba a kert-ültetvények bele nyúlnak, valamint a szentély északi részét is egy üvegház foglalja el. Ugyanazon okból a zárda-épület alapzatát sem takarták fel. A déli mellékhajóhoz, úgy hiszik, torony volt csatolva; azonban a falnak csekély vastagsága e nézet ellen szól. A templom belsejében a fenmaradt oszlopalapzatok értelmében az egész oszlopsort biztosan kiegészíthetni.

A maradványnak legfontosabb részét látjuk a 233. oldalon, hol a nyugati homlokzat majd nem egészen fenálló része van ábrázolva, (1. szám), valamint nagyobb mérvben annak alapterve is van előadva (2. szám). Legalól látszik a kiásott főkapuzatnak talapja, sőt az ez alatti a kapuhoz felvezető lépcsőzet is. A kapubéllet, fél magasságában ki van törve. E kapu fölött nyílik az óriási ablak, melynek csúcsa igen hegyes (Lanzettebogen), minő a styl első korában többször fordúl elő, sőt a mintegy abroncsokkal ellátott oszloptövek is e korra mutatnak. Hasonló hegyes csúcscsal bír az oromnak ablaka is, hol ugyanis az oszloptövek gyürüi láthatók. Az orom majdnem egész magasságában fenáll és a kép be van keretelve a kapuzat oldalán felszökő támpárral, melyek tengelyei a templom középhajója szélességének felelnek meg. Táblánkon kitetszik a faragott kővel történt ruházat, mely a fal törött kőből álló magvát eltakarta. A déli tám megegyező minősége az északiéval, nem teszi valószínüvé, hogy ez valamikor a déli mellékhajóból kiszökő toronynak északi falát képezte volna.

A 234. oldalon (1. szám), látjuk a homlokzat kettős talapját. Kivált a felső mély, az alsó pálczatagba csak nem egészen bevágott horonyában a franczia iskola kora idejét árulja el.

2. ábra a főkapu három nagyobb, három kisebb faloszlopból álló bélletet ábrázolja. A faloszlopok szoros állítása és a köztök levő sekély és csekély horonyok volta ugyanis a franczia iskolát jellemzi.

3. ábra a támpárkánynak igen egyszerü és általánosan szokásos szelvényét adja. E szerint a tám erejének kisebbítése itt nem csak az oldalon, hanem szemközt is történt.

4. ábra egy a templom sarkában álló faloszlopnak alját ábrázolja. Itt is a láb kettős és még annyira egyszerü, hogy épen az átmeneti styl alakjára emlékeztet.

5. ábra a faloszlopok felső részét mutatja. A kapitæl lombozata franczia stylű; kerek vállköve (Kämpfe) nincsen még nyolczszögre törve.

6. ábra a nyugati homlokzat nagy ablaka bélletének alaptervét adja, mely három oszlopból és több sekély horonyból áll. Itt azon bevágás is látható, melybe az üvegtáblák vaskerete volt beillesztve.

Figyelmünket első helyen ébreszti azon körülmény, hogy itt sem pillérrel, sem tővel, hanem tiszta oszlopokkal van dolgunk; ezek választották el egyedül a középhajót a mellékesektől; feltünő továbbá, hogy ezen oszlopok nem erősek, átmérőjük nem nagyobb mintegy 0,67-nél, mi mindenesetre elég csekély az osztályok (travée) 4,52-nyi hossz-mérvéhez; az arány e kettő közt csaknem 1 a 7-hez; mert $\frac{4{,}52}{0{,}67} = 6{,}\frac{50}{67}$. Midőn az antik építészetben ezen arány a legtágabb oszlopközben, a *diastylos*-ban csak úgy áll, mint 1 : 5, esetünkben az oszlopok tág állítását annál bátrabbnak tekinthetjük, minél súlyosabban nyom a bolt a vízirányosan fekvő tehernél. Azonban másrészt számba kell vennünk a bolt oldalnyomásának átvitelét is a külső támakra. Igaz, hogy ilyeneknek nyoma sincsen templomunk északi oldalán; igaz továbbá, hogy ilyen támak déli oldalán sem láthatók, hol a mellépületek falai e hiányt pótolják; de meg látszik a főkapu melletti támak hosszúságán, hogy itt a külerősítést szemben tartó franczia elv van követve. A déli mellékhajó fenmaradt részén látszik, hogy ez sokkal alacsonyabb volt a középsőnél; mért is amannak támjai hihetőleg a magas bolt oldalnyomását semlegesítő íveket küldtek fel a középhajóhoz.

A franczia módot, mely szerint az ablak és kapuk béllete faloszlopkákból van összeállítva, a topuszkoi egyháznál is látjuk alkalmazva 234. oldalon, még pedig oly szorosan, hogy az oszlopkák közt csak keskeny horonyok jelennek meg. Ezen oszlopkák másrészt a Verneilh által követelt kapitæl-lombozattal díszlenek 234. oldalon; mert itt a régibb, inkább képzeleti alakok, helyett három sorban öt osztályú levelet látunk, melyek a vidék növényeiének elég jól megfelelnek; jellemző továbbá az is, hogy a külön oszlopkák kapitæljei az egymással összekötött levelek által mintegy folytonos egészet képeznek. Végre

említendő még a kapitæl vállköveinek köralapja is, minőhez hasonlót gyakran Francziaországban találunk.

Mivel az oldalfalak támait nem ismerjük, a mellékhajók ablakai tágasságáról sem szólhatunk; azonban a főhomlokzat alsó ablakát mégis jó tágasnak mondhatjuk.

Hogy a szentély kívül egyenes, — belül még régibb módra, körvonallal van zárva; e körülmény, valamint egy eredeti a templommal összekötött toronynak hiánya [4] azon szigorúbb szabálynak tulajdonítható, melyet Sz.-Bernárd a franczia cziszterczíták számára alkotott és mely innen e rendnek más országi templomaira is elterjedt.

Az eddig elmondottakból kiderül, hogy a topuszkoi templom egyenesen és kizárólag franczia stylü, még pedig szigorú, koracsúcsíves stylü, mit már LUBICH is megismert és kimondott. Ez egyházat pedig II. ANDRÁS király által Clairvauxból (Clara vallis) meghívott cziszterczíták építették, mit a következőben felhozandó okmányokból bizonyíthatunk. LUBICH is idéz ide vágó okmányokat, azonban mi övéit és másokat bővebben adjuk TKALCSICS-nak «Monumenta historica episcopatus Zagrabicensis» 1873-ban Zágrábban megjelent könyvéből.

A legrégibb illető okmány II. ANDRÁS-é, kelt 1205-ben; ez tartalmazza a király adományát, melylyel a Clairvauxból meghívott cziszterczita barátok topuszkoi zárdáját alapítja.

„Andreas dei gracia Hungarie rex etc. notum esse volumus etc. quod terram de Gorsa, cum omnibus suis appendiciis eo iure et ea libertate, qua nobis tempore ducatus nostri seruire tenebatur, cum omnibus hominibus, seruis et liberis deo et beate Marie contulimus ad abbatiam construendum de domo clareualensi, ordinis cysterciensis. — Datum anno regni nostri primo“ (1205.)

Ugyan e királynak 1211-ből származó oklevelében ezt olvassuk:

„proprie deuocionis uoto quod dudum animo conceperamus inducti, monasterium — in loco qui dicitur Toplica, duximus construendum, fratribusque clareuallensis domus ordinis cysterciensis contulimus possidendum. — Si quis uero post tempus huius

[4] A templom délnyugati sarkán álló épület, melyet ERBER toronynak nevez, alig vehető olyannnak; mert falai nem erősebbek a templom oldalfalainál; de ha ez harangtorony volt is, nem lévén rendszeresen összekötve a templommal, hihetőleg azzal nem egyidejüleg épült fel.

nostre donacionis que facta fuit regni nostri anno secundo[5] *aliquid de rebus eiusdem monasterii — fraudulenter uel uiolenter subtraxerit districte precipimus et sub pena regie indignaciones edicimus quod illud cessante contradicione eidem ecclesie restauretur — (Monasterio) eam concedimus libertatem qua agriensis et pelisiensis ecclesie ex regali dono utuntur."*

Más e királynak 1213-ból származó okmányában:

„Licet omnia Cysterciensis ordinis monasteria que olim bone memorie patres nostri reges Hungarie construxerunt specialiter diligamus maxime quia ceteris deo firmius inherere et tam assiduis quam frequenter pro nostris excessibus exorare creduntur monasterio tamen de Toplica quod de proprio nostro fundauimus regni nostri anno primo ampliori dileccionis prerogativa tenemur, eo quod fratres clareuallensis cenobii inibi conuocauimus" — következik az adományozott birtok előszámítása és végül. — *„Et ut hec a nobis facta donacio nullis unquam temporibus ualeat aboleri ad preces venerabilis Theobaldi tunc temporis eiusdem loci abbatis presentem paginam sigilli nostri testimonio fecimus insigniri".*

Más 1213. kelt okmány az itt mondottat csak nem szórólszóra ismétli, más ugyanazon évről, kelt ezt mondja:

„Ex conquescione dilecti abbatis nostri Toplice nobis innotuit quod elemosina nostra quam ei per priuilegium nostrum contulimus de die in diem minuitur quod nobis in obprobrium cedit et in ecclesie nostre Toplice maximum detrimentum maxime de castrensibus suis quos aliqui de uicinis eius contra privilegium nostrum detinere presumunt etc." (A bánok tehát oda utasíttatnak, hogy ezen kihágásoknak véget vessenek.)

Tkalcsics, András királynak még más öt 1213-ban kelt oklevelét idézi, melynek mindegyike a monostorra és annak hatalmas szomszédjai által tett kárára vonatkozik; egyikében a király mondja, hogy ki a monostort sérti, mintegy szemevilágát sérti: *„qui male fecerit predicte domui quasi quis tetigerit pupillam oculi mei".*

A topuszkoi templom építkezési idejére legfontosabb a következő 1220. kelt okmány:

Ego Martinus dei gracia corbabensis[6] *episcopus notum facio*

[5] Valamennyi többi illető okmányokban áll «anno regni nostri primo».

[6] A korbabiai püspökség 1461-ben a zenggibe beolvadt.

tam presentibus quam futuris: quod cum consecrarem ecclesiam S. Stefani in Vernice recognitum est in presencia mea de hominibus abbatis Toplice qui eandem ecclesiam per concessionem eius construxerunt quod predictus abbas et monachi Toplice habent eandem iurisdictionem in predicta ecclesia S. Stefani in Vernice quam debet habere dominus uel patronus in ecclesia fundata in terra sua. Et quod occasione prefate ecclesie S. Stefani nullum fiet preiudicium ecclesie Toplice in poste(rum) de terra uel de redditibus suis neque per sacerdotem eiusdem ecclesie neque per aliquam aliam personam sed terra et elemosina domini regis ecclesie de Toplice libera manebit in eternum. Et ne hoc qualibet temeritate uel alienius fraudulencia de cetero ualeat perturbari presentem paginam sigillo nostro fecimus communiri. Actum anno gracie MCCXX.

Ez okiratból kiderül, hogy a vernicei egyház a topuszkoinak leánya volt és, hogy mivel az előbbi az utóbbinak emberei által 1220-ban a beszentelésig készíttetett el, az anyaegyháznak felépítése a leányáét minden esetre több évekkel megelőzte ; miért is LUBICH a topuszkoit 1206. és 1211. közzé teszi, mihez ezen kérdést csatoljuk: vajjon az 1213-ból származó okmányok feltünően nagy halmaza miatt az építkezési legnagyobb serénykedés nem inkább ezen évre teendő-e? Legyen ez bárhogy, biztosnak mégis vehetjük, hogy a topliczai templomnak felépítése legalább egész évtizeddel régibb a legrégibb német csúcsíves egyházénál, melynek az 1227-ben felépült trieri boldogasszonyét (Liebfrauenkirche zu Trier) tartják és mely a Rheims melletti braini már a XII-ik században átmeneti stylben épített leánya.

A felhozott okmányokban Topuszko mindenütt Topliczának van nevezve, mi meleg gyógyfürdőjére vonatkozik, honnan a cseh város Teplicz neve is származott.

Topuszko a régi római *Ad fines* nevü helyiségen áll és a hajdani első báni ezred területén, délkeletre Glinától, fekszik. Topuszko vidékén több római emlékkő került napfényre, melynek feliratait LUBICH idézett czikkében magyarázza; azonban feladatunkat csakis a kora csúcsíves stylü templom tárgyalására szorítottuk. Romunk a fürdő kertjében áll (im «Plantage-Garten»), melynek alkatát nem akarták elrontani s így az ásatás

csak a rom déli oldalán történt; és itt is a monostori épületek, a «clausura», csekély tekintetbe vételével.

Lubich, Sieger[7] után említi, hogy a franczia kormány az apátságot szétbontatta és anyagával több katonai épületet emeltetett. 1818-ban I. Ferencz király, utazása alkalmával a még fennálló nyugoti homlokzat fenntartását megparancsolta. Idézi továbbá Lubich, Kunits könyvéből,[8] hogy munkája megjelenésekor Glinában még éltek emberek, kik a templomot még épségében is látták miképen a pompás csúcsíves boltozat az eső és szelek káros hatásának volt kitéve, végre látták, miképen maga a templom is lebontatott és építészi anyagai más épületek emelésére használtattak fel. Utóbb gróf Gyulay Ignácz, bán, parancsára és az első báni-ezred ezredesének Nestor János erélyes közbejövetele által a templom nyugoti homlokzata meg lett mentve.

Az idézett okmányok egyikében említve van, hogy a király a topuszkoi apátságnak ugyanazon szabadalmat adományozza, melylyel az egri és pilisi apátságok birnak. Későbbi okmányok a magyarországi cziszterczita-rend három főapátságát említik: a zirczit, pilisit és pásztóit, ezeknek régi épületeiből az új zirczi templom mellett emlékül még csak egy díszes tő áll, mely az átmeneti styl teremtménye, holott a topuszkoi rom már is a kifejlett, kora csúcsíves stylt mutatja. A cziszterczita rendet III. Béla, Imre és II. András királyok honosították meg nálunk, még pedig többnyire Francziaországból meghívott szerzetesek által. Innen van, hogy a legrégibb fennmaradt cziszterczita épületek a franczia építési stylt követik, és hogy mivel az apátfalvi templom (Borsodmegyében) már állott, midőn a topuszkoinak építéséhez fogtak, ez valamint a zirczi egyház is még az átmeneti stylben van építve, és alkalmasint ilyenben épült fel a pilisi is.

Az egyik okmányban említett egri apátsághoz a fennálló apátfalvi templom tartozik; ezt és az apátságot «Abbatia de Bél, triumfontium» tárgyalta Ipolyi «A kúnok bél-háromkúti másképp apátfalvi apátsága és XIII. századi egyházának leírása»

[7] L. Fr. Dr. Sieger «Die Heilquellen von Topusko in Croatien 1845.»

[8] L. «Historisch-topographische Beschreibung des Mineralbades Topusko Carlstadt 1829.»

czím alatt az «Archæologiai Közlemények» VI. (1866. évfolyam) kötetében, mely leíráshoz én a templom arányainak taglalását csatoltam. Ipolyi az épületet II. Kilit, egri püspök (Schmidt «Episcopi Agriensis» szerint 1225-től 1242-ig) alapításának mondja. E szerint a topuszkoi ennél régibb volna, holott az ezt illető okmányok az apátfalvit, mint régibbet említik és másrészt is egész megjelenése ódonszerűbb tekintettel bír.

Az apátfalvi is követi, mint a topuszkoi, a czisztercziták szigorúbb szabályát abban, hogy szentélye egyszerű egyenes vonallal van zárva, nem körözik, egy belső szentélyt sugárzó kápolnák, mint akkor Francziaországban nagyobb templomoknál szokásos volt, és nincsen semmi tornya, minőt a benczések ikertorony alakban szoktak alkalmazni. Az egyszerűség a templom csekély hosszában is mutatkozik, épen ugy csekély magasságában is; végre a templom pillérei is igen egyszerűek, midőn ezek alakja a négy sarkán levágott négyeg. Vállívei és hevederei tompa csúcsívesek, mig ablakai mindenütt még körívvel zárvák; a templom nyugati és keleti homlokán és áthajója szárnyán rózsa-ablak töri át a falat. A templom csekély díszét képezik a nyugoti kapuzat, a kapitælek és gyámkövek; az utóbbiak lombozata és profilje világosan franczia mintákra utal. Különösen díszes a kapu félkör mezejét bekerítő lombozat, míg magában a mezőben sem dombormünek sem festésnek nyoma nem vehető észre. Mint nagy ritkaság honunkban, említendő a kapuzat több-színüsége (polychromiája), melyet külön színü kőnemek rendszeres alkalmazása eszközöl.

Ámbár valószínüleg későbbi eredetü, mégis mint az ugyanis franczia iskolából származó két templom itt idézendő: mindkettő *soproni*, mindkettőt leírtam «Magyarország csúcsíves stylü müemlékei» czímü 1880-ban a vallás- és közoktatási miniszter rendeletére közzé tett könyvemben; különben Sz. Mihály templomának leírása megjelent a bécsi «Mittheilungen der k. k. Central-Commission» I. kötetében (1856. évf.) és a benczésekének leirása ugyanazon folyóirat VIII. (1863. évfolyam) kötetében.

Sz. Mihály templomának csak hosszhajója és a toronynak alsó része még az első építkezésből származik, míg a tökéletlen kereszthajó, az egész szentély és a sekrestye későbbi eredetüek. A két mellékhajó mindegyike valamivel szélesebb a

főhajó fél szélességénél; mindhárma fölött egyszerü keresztbolt emelkedik, de ezek nem veszik kezdetöket közvetlen az oszlopok fölött, hanem nyugosznak külön kis oszlopkákon; melyek magok és a főoszlopok vállkövei közt nevezetes hézagot hagynak. A válívek (Scheidebogen) tompa csúcsívesek; az oszlopok és oszlopkák nem birnak valóságos kapitælekkel, hanem csak soktagú vállkövekkel (Kämpfer). A középhajó nem emelkedik kellőleg a mellékesek fölött s igy nincsenek abban magas ablakok, a templomot tehát csak a mellékhajó ablakai világítják, ezek két osztályúak: keskenyek és csúcsívben zárvák, csúcsívökben két háromlevelü lóher és ezek fölött négyszirmú rózsa látható, mi még a szigorú stylre mutat. Ép oly szigorú alkotású a déli hajó nyugati kapuzata is; bélletét minden oldalán három faloszlop és sekély és keskeny horony képezi. A béllet tagozata az öreg ívben (archivolte) ismétlődik, mely alatt a levétel a keresztről volt festve. A fal-oszlopkák lábaikban és kapitæleikben a franczia iskolát követik. A megfordított attizáló lábalakú koronapárkányzat alatt még régibb módú félköríves friest látunk, melynek szárai is félkörrel végződnek. A támak tömörek, két osztályúak és a koronapárkányzat alatt szöglet-csúcsban záródnak. A franczia módot főképen a hajók oszlopai jellemzik.

Ámbár kisebb, mégis díszesebb az előbbinél a benczések temploma. Ez eredetileg a ferenczieké volt, hanem újabban a soproni gymnásiumot ellátó benczések birtokába jutott; ez áll háromhajós csaknem négyeges hosszhajóból, nagy szentélyből és egy aránylag igen magas oldaltoronyból. A főhajót a két mellékívtől minden oldalán két-két erős oszlop különíti el; a hosszhajó tehát csak három hosszosztályú. Az oszlopoknak nincsen lába és kapitæl helyett itt csak egyes egymástól elkülönített gyámkövek fordulnak elő a nyolcz gerinczosztály alatt, hanem ezen gyámkövek csinos stylizált lombozatot hordanak. A későbbi időben újított vállívek az egyenoldalú fölött szerkesztett csúcsosabb íveket képeznek, ugy szintén a hasonlólag későbbi boltívek is. A tágas szentély falaiból féloszlopok szöknek ki, melyek a vállkövek fölött egyszerü keresztboltot hordanak. A kapitæleket csinos, a franczia iskola értelmében stylizált lombozat diszíti. Az ablakok ugyanis a franczia befolyást árulják el; midőn a belső faloszlopok és külső támak közti tért egészen

elfoglalják; választékaiknak (Pfosten) van ugyan lábuk, de nincsen kapitelük, a csúcsív alján lóheríveket képeznek, melyek fölött, a csúcsban, egyszerü három lóher jelenik meg; mi egészen a kora szigorú stylt jellemzi. A támrendszer, föleg a szentélyen tökéletesen ki van fejlesztve.

Sem a Sz. Mihály-, sem a benczések templomának építési korát nem ismerjük, egyikének sincsen altemploma.

Építészeti arányok.

Mint jártak el a régiek építészeti arányainak meghatározásában, előadtam a «Fehérvári ásatások eredménye» (Pesten, 1864-ben) czímű és a «Magyarország csúcsíves stylü műemlékei» czímű Budapesten, 1880-ban megjelent két könyvemben; e munkáimban van előadva az alább használt betük eredete, értéke és jelentősége.

Az egység, melyet 𝔘-val *(unitas)* jegyzek, az alapterv (l. 232. old.) középhajójában és a hosszszentély hosszában 9,60 meterre van adva: a templom egész szélessége ürben *(im Lichten)* 20·00 meterre van feljegyezve, melyről, a két mellékhajó számára kétszer le kell vonnunk 5,20; maradt tehát 9,60 m.

A templom előtt találunk följegyezve: a kapuzat két oldalán álló tám-pár közt 8,40; egy-egy támnak fél szélessége számára 0,70; mi egészben 9,80 tehát 0,20-al többet tesz mint a templom belsejének 9,60-nyi egysége. E különbség csak is kiviteli hibának tulajdonítható; mert a templom oszlopai tengelyének elvileg ugyanazonosnak kell lenni a támak tengelyével; mert ez amannak egyenes folytatása.

A metert 40,630 régi római hüvelykre véve 9.60 meter teend 32½ régi római lábat. A középkor épitészei a régi római lábat mértékként használták.

A TEMPLOM HOSSZMÉRETEI

MÉRVE:

Az apsisnak falvastagsága	3,50
A hosszszentély kezdetéig 12,20 — 9,60 =	2,60
A hosszszentély hossza 12,20 — 2,60 =	9,60
A diadalív szélessége 38,30 — 36,60 =	1,70
A hosszhajó ürben (Lichtenlänge 38,30 — 1,70 =	36,60
A nyugati falnak szélessége	1,80
A támnak kiszökése	2,00
	57,80

(3,50 + 2,60 + 9,60 + 1,70 = 17,40; 2,60 + 9,60 + 1,70 + 36,60 = 50,50)

ELVI MÉRET:

Az apsis falvastagsága	2𝔇 =	3,53
A hosszszentély kezdetéig	4𝔍 =	2,56
Hosszszentély	𝔘' =	9,60
A diadalív falvastagsága	½𝔨'1 =	1,71
Az első osztályig ...	4𝔊 =	3,84
Hét osztály à ⅓𝔇' = 4,52 tehát 4,52 × 7 =		31,64
A nyugati falig ...	(1,18) 𝔉 =	1,17
A nyugati fal vastagsága	4𝔦 =	1,80
A támnak kiszökése	½𝔎' =	1,98
A templom egész hossza		57,83 méter.

(3,53 + 2,56 + 9,60 + 1,71 = 17,40; 9,60 + 1,71 + 3,84 + 31,64 + 1,17 = 50,52)

A TEMPLOM EGÉSZ HOSSZA:

9,60 m. vagyis az egység 𝔘', hatszor véve ad 57,60 métert; a különbség tehát csak 0,20-nyi és ezt is kisebbíthették volna, ha a szentély túlvastag 3,50-nyi falat nem 2𝔇-re, hanem csak 𝔄-ra = 3,24-ra veszik.

A mellékhajó szélessége adva van: 4,00 + 1,20 = 5,20 ehez legközelebb áll a sorozatnak 2𝔅-je = 5,29.

A mellékhajónak hossza adva 41,50-re 4⅓ egység ad 41,60-at.

A NYUGATI HOMLOKZAT MAGASSÁGA:

7,85 — 0,85 + 0,20 =	7,20		
	4,01		
	3,71		
	2,30		
	1,70		
	1,20		
	2,10	𝔘' =	9,60
Kiegészítés a csúcsig	0,95	𝔇' =	13,57
összesen	23,17		23,17 méter.

A középhajó oszlopának átmérője, mennyire a kis mérvű rajzon mérhető 0,65 egész 0,70-ig, más hasonló példák értelmében 𝔞 = 0,67-re tehető; egyik osztály hossza tesz ⅓𝔇' = 4,52, e szerint az oszlop átmérőjét az osztály (travée) hosszában találjuk $\frac{4,52}{0,67} = 6\frac{50}{67}$, tehát csak nem hétszer.

Van kétféle falvastagságunk, — nem számítva az apsis túlságos falvastagságát, — úgymint a nyugati homlokfal 1,80-nyi = 4𝔦 = 1,80 és a hosszhajó-fal 1,40-nyi = 𝔨½' = 1,40-nyi vastagsága.

A tám hossza, a kiszökéshez véve a fal vastagságát is, 2,00 + 1,80 = 3,80, vagyis 4𝔊 = 3,84.

A nagy ablak egyenes magassága adva van 4,01, ehez legközelebb áll a sorozat 𝔎'-ja = 3,97. A kisebb ablak egyenes magassága adva van 1,70-re; ennek megfelel ½𝔨'1 = 1,71.

Ha már most a francia iskolából származó négy templomunk fő mérveit egymással hasonlítjuk, ezeket fogjuk találni:

A benczések soproni templomának hossza, betudva a szentélyzárás falvastagságát 4 𝔘'
az apátfalvai keleti fallal és támkiszökéssel ... ... $4\frac{1}{2}$ 𝔘'
a topuszkói templomé ... ... 6 𝔘'
a soproni sz. Mihály egyházának eredeti hossza nem tudatik.

A hosszhajó szélességi arányában e három-hajós templomok egymáshoz igen hasonlók; mert egy-egy mellékhajó szélességének alapmértéke többnyire a középhajónak fele, minőtől csak keveset távozik akár nagyobb, akár kisebb szélességével.

A magasságok az elméleti sorozat számaiban kifejezve:

Apátfalván a csúcs 4 𝔯 = 0,425, a talptól a fedelig 𝔇'' = 1,732 ... egészben 2,157
Topliczán 𝔇' + 𝔘' (𝔇' = 1,414 𝔘' = 1,000) ... ... « 2,414
Sz. Mihály templomé; a csúcs 4 𝔈 = 0,601 + 2 𝔘' = 2,000 ... ... « 2,601
A benczések templomáé 3/2 𝔘' = 1,500 + 2 𝔘' = 2,000 ... ... « 3,500

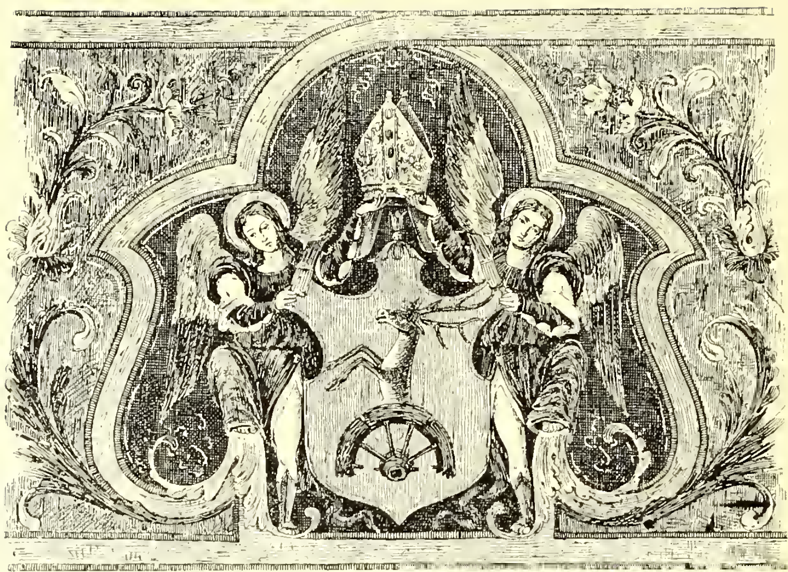
A pillérek vagy oszlopok átmérőjének aránya az osztály hosszához:

Apátfalván a pillér-átmérő az osztály hosszához, mint 1 : 4
A benczések templomának az oszlop-átmérője « 1 : 6
Topliczán ... ... csaknem 1 : 7
Sz. Mihály templ. ... ... « 1 : 8-hoz.

E szerint sz. Mihály temploma Sopronyban a legbátrabb épület, az apátfalvi a legnehézkesebb, középen állnak a topliczai és a benczések temploma.

Vizsgálatunk befejezéseül kimondhatjuk, hogy a franczia csúcsíves stylben clairvauxi szerzetesek által tervezett czisztercita templom legalább egész évtizeddel régibb a legrégibb német csúcsíves templomnál; miből világos, hogy a csúcsíves stylnek bölcsőjét nem lehet Németországban keresni.

Henszlmann Imre.

BAKOCS TAMÁS SÍRKÁPOLNÁJA ESZTERGOMBAN.

A renaissance kornak reánk maradott műemlékei közül hazánkban fontosságát és épségét illetőleg, kétségkívül legnevezetesebb az a kápolna, mely ma az esztergomi székesegyház déli hosszhajójába nyílik.

A kápolna elkészítésének esztendejét, építtetőjét s rendeltetését tudatja velünk az érczfölírás, mely belsejében csillog. Az emlék figyelmes megvizsgálásakor azonban számos kérdést vethetünk föl, melyre a szembeötlő betűk adósak maradnak a felelettel: vajjon eredeti alakjában szemléljük-e? mennyit egészítettek ki rajta a jelen században? minő volt eredeti alakja? mifajta ízlés szülte? melyik művész alkotta?

Az olasz művészettörténet ősapja, Vasari, e kápolnáról megemlékezik ugyan, de nem építőjéről szól, hanem az oltár faragójáról: *Andrea Ferrucci da Fiesole*-ről: «Készített egy márvány kútat, melyet a magyar királynak küldött s mely nagy becsületére vált. Az ő kezeiből került ki egy márvány síremlék is, mely szintén magyarországi városba, Esztergomba küldetett. Ezen a boldogságos Szűz vala igen szépen kidol-

gozva más alakokkal együtt. E sírba helyezték el utóbb az esztergomi bíbornok hamvait.»[1] Ezen idézetben a szerző sírt, nem pedig oltárt említ. Dankó József kanonok úr érdeme, hogy ezt, mit hazai tudósaink elébb nem vettek tekintetbe, a kápolnában még fennálló fehér márványra vonatkoztatta,[2] s hogy az oltárral összeköttetésbe hozta Bakocs érsek pecsétjét,[3] melyet az 1. számu rajzban közlünk a nemzeti muzeum régiségtárában őrzött vörösviasz lenyomat után.

Dankó föltevését igazolja és bizonyossá teszi egy adat, melyet Fraknói Vilmos kanonok úrnak köszönünk: Bakocs egy levelében, melyet a parmai levéltárban őriznek, fölkéri Mazzuoli orvost, hogy a számára Firenzében készített fehér márványoltárt hozza magával Magyarországra.

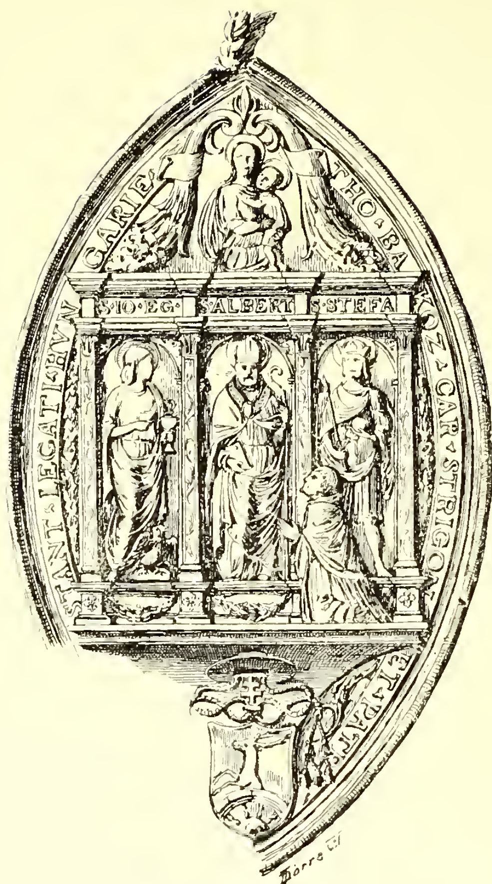
A fehér márvány asztal jelenleg egy vörös márvány oltárasztal fölött emelkedik, melynek előlapján goticus minusculákkal: i h s-et látunk kivésve. Valószínü, hogy ez eredetileg nem tartozott a kápolnába. A fehér oltárlapon domboru gyümölcsfüzérekkel diszített talapzatról négy pillér emelkedik. Köztük három fülkét látunk, melyeknek középsője a másik kettőnél magasabb. A fülkékben napjainkban készült alakok állanak jelenleg; a régiek kivesztek belőlök, talán a török foglalás idején. A középső fülke jobboldali pillérén a térdelő bíbornokot látjuk domboruan kifaragva.

A két alacsonyabb fülke fölött maradt tért megtölti a négy Evangelistának dombormüvezetü fél-alakja. E fölött szépen tagozott főpárkány húzódik végig. Rajta dombormüves tábla nyugszik az Angyali Üdvözlettel, melyet jobbról-balról bőségszaruk s ezekből kinövő sphynx-alakok, fölül pedig — diszítések közt középütt — angyalfej kerítenek be. A főpárkány két végén égő szövétneket tartó geniusok térdelnek. Az emlék ezen felső része az, mely teljes frisseségben maradt reánk s ebből

[1] Vasari: «Le vite de' più eccellenti pittori, scultori ed architettori. Firenze Sansoni MDCCCLXXIX. Tom. IV. p. 479. «Fece anco una fonte di marmo che fu mandata al re di Ungheria la quale li acquistò grande onore. Fu di sua mano ancora una sepoltura di marmo, che fu mandata similmente in Strigonia, città d'Ungheria; nella quale era una Nostra Donna molto ben condotta, con altre figure: nella quale sepoltura fu poi riposto il corpo del cardinale di Strigonia.»

[2] Josephus Dankó: De ortu progressuque Capellæ Bakácsianæ commentariolum. Strigonii 1875. p. 11.

[3] U. o. p. 12.

1. szám
BAKOCS BÍBORNOK PECSÉTJE.

itélhetjük meg, hogy nemcsak alkotásában, de egyszersmind kivitelében is a renaissancekor szép termékeihez tartozik.

Mi állott egykor a fülkékben? — A pecséten ábrázolt emléken középütt szent Adalbertet, jobb oldalán szent János Evangelistát, bal oldalán szent István királyt látjuk (l. 1. sz. rajz). A kápolnát azonban a boldogságos Szüz tiszteletére emelték; Vasari pedig Mária alakját nevezi meg; végre Ursinus Velius, ki 1527-ben látta eredeti állapotjában a kápolnát, női szentek szobrairól szól.[1] Ha e tanúságokat összevetjük, úgy talán jogosítva érezhetjük magunkat, ha a pecsétet nem fogadjuk el mérvadóul s azt véljük, hogy az emlék főhelyén a szent

[4] Casparis Ursini Velii de Bello Pannonico libri decem. Ed. Kollar. Vindobonæ MDCCLXII. p. 10. «ara ipsa sustinet *deas* tres ex marmore Lucensi.»

Szüz szobra állott. Vasari ugyan nem egészen találóan fejezi ki magát a mü rendeltetéséről, mikor síremléknek mondja, de még sem nagyot hibázik, mivel a bíbornokot csakugyan alája temették, a szemtanu hitelességét pedig a kápolna felajánlása a Szüznek megerősíti. A pecséten ábrázoltaknak döntő volta ellen vall még az is, hogy a főpárkány fölött nem az angyali üdvözletet látjuk, miként Esztergomban, hanem a Madonnát gyermekével, a fülkék magassága pedig egyforma s hiányzanak az Evangelisták félalakjai.

Míg az oltár készítője felől a felsorolt adatok minden kétséget szétoszlatnak, addig a kápolna építőmesteréről nem nyujtanak semmi fölvilágosítást. Teljesen a mü compositiójára s a részletek stylistikus vonásaira vagyunk tehát utalva, ha csak némi valószínüséggel is akarjuk a mestert vagy az iskolát meghatározni, melynek e szép alkotást köszönhetjük.

A kápolna, a renaissanceban gyakorta alkalmazott központi épület alaprajzával bír (l. 251. oldal). A négyszögletes, kupolafedte központi rész sarkaiban két-két kanellirozott korinthusi pillér áll. Ezeken nyugszik a főpárkány. Pendentifek emelkednek róla, melyek a kupola súlyát hordozzák. A pendentifek közeit minden oldalon félkörív tölti ki s ezekben három oldalt kerek ablakot veszünk észre. A főpárkány is csak három oldalon húzódik végig; friesén pedig bronzbetükkel a következő fölirás van kirakva:

THOMAS · BAKOCZ · DE · ERDEVD · CARDINALIS · STRIGONIEN · ALME · DEI · GENITRICI · MARIAE · VIRGINI · EXTRVXIT · ANNO · M·CCCCC·VII.

A pendentifekben egy-egy czímert látunk: kétszer Bakocsét, egyszer II. Ulászló királyét, egyszer Szakmáry György pécsi püspök s magyar kanczellárét.

A nagy pillérek között nyílnak a kereszt karjai. Homlokzatuk három oldalt egyforma; ugyanolyan talapzaton, mint a nagy pillérekė, támaszok emelkednek egyszerü befejező taggal koronázva. Félkörív sima zárkővel kapcsolja össze őket. Az ív, a pillér és az architrav közt támadó háromszögök dombormüvekkel diszítvék. A kereszthajók boltozata cassetteirozva van.

A negyedik oldal eltér alkotásában a többi háromtól. Itt ugyanis, a támaszok a nagy pillérek magasságáig érnek fel, az architrav nem nyúlik keresztül, hanem visszaszökve, a támaszok befejező tagját képezi. Fölötte emelkedik egy félkör ív s ennélfogva ezen kar nyílása tetemesen magasabb a többi hároménál. Benne vannak elhelyezve jelenleg a márvány székek, melyek fölött nagy ablak nyilik — csupasz volta elárulja, hogy nem tartozik az eredeti tervbe (l. 252. oldal).

A mostan nyugatra fekvő karban három lépcső vezet az oltárhoz. Szemközt a leghosszabb kart látjuk (l. 253. oldal); végében két ajtó van, — az egyik vak, márványból készült, a másik fából; ez a sekrestyébe nyílik. Köztük kiterjesztett szárnyú angyalfővel díszes consoleon a chorus ablaka nyugszik. Magába a chorusba a sekrestyéből jutunk.

Az egyik karnak eltéréseit a többiektől nem magyarázhatjuk meg a kápolna mostani megjelenéséből, kivált ha tekintetbe veszszük, hogy a nagy ablak újabb eredetü.

1824-ben az esztergomi várdombon tett földmunkálatok alkalmával a kápolna egykori helyén föllelték vörös márvány alapkövét; rajta a következő fölirás;

THOMAS · BAKOCZ·DE · ERDEVD ·
CARDINALIS · STRIGONIENSIS ·
DICAVIT · MDVI[5],

mely az építés megkezdésének idejét pontosan meghatározza; az építés tehát egy évet igényelt: a főpárkány ércz fölirata mondja, hogy 1507-ben készen állott. 1527-ben Ursinus Velius még sértetlenül látta s következőképen írja le: «A magas sziklára épített fellegvár s a fallal körülabroncsolt domb kitünő erődítéseken és épületeken kívül szent Adalbertnek pompás és tágas egyházával díszes. Csodáljad azt a fenséges templomot, melyben

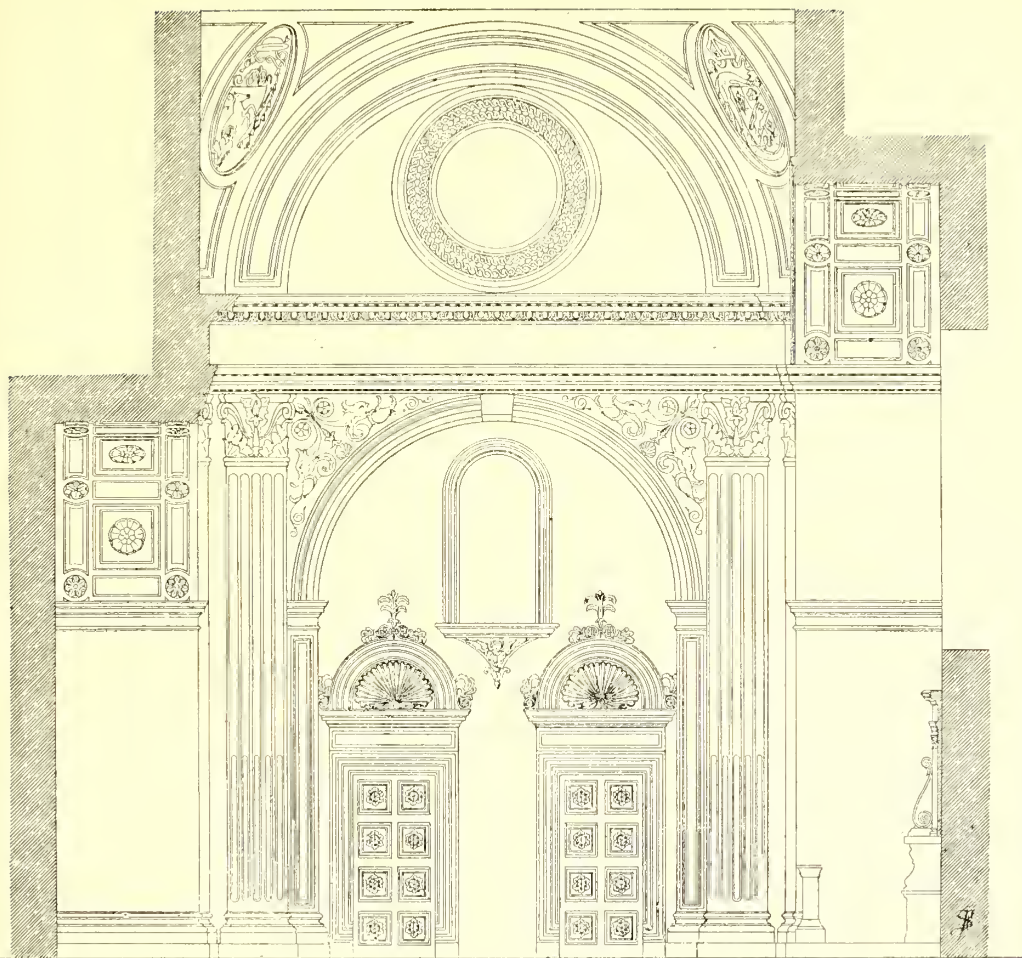
[5] Lásd I. N. Máthes: Veteris arcis Strigoniensis etc. descriptio. Strigonii MDCCCXVII. p. 60.

A BAKOCSKÁPOLNA ALAPRAJZA.

A BAKOCSKÁPOLNA NYUGAT-KELETI ÁTMETSZETE.

A BAKOCSKÁPOLNA ÉSZAK-DÉLI ÁTMETSZETE.

a nagy Tamás bíbornok, esztergomi érsek, költségén porphyrszerű kőfalaival szembetűnő kápolna épült; az oltáron magán három nőszent áll lunii márványból, bizonyára olasz művészek munkája. Legfelső mennyezete gyönyörű, domborművekkel ékes, aranyozott domborművekkel van bevonva, kívül pedig a kagyló alakjára épített tetőt ezüstözött cserepek borítják.»[6] Tudjuk, hogy

[6] Id. h. p. 10. «Arx editæ imposita rupi, et totus ille collis muro circumdatus, praeter cætera tum munimenta egregia, tum ædificia, magnifica et ampla æde sacra Divo Adalberto perinsignis est. Augustum id revera templum in quo sacellum conditum est sumptis ingenti Thomæ Cardinalis antistitis Strigoniensis illustre parietibus ex porphyrietico lapide; ara ipsa sustinet deas tres ex marmore Lu(c)nensi; opus artificibus Italis haud dubie elaboratum Ejus summa laquearia laminis inauratis cum

1683-ban, mikor Esztergomot a töröktől visszafoglalták, szent Adalbert egyházából, melyhez a kápolna tartozott, már csak romok állottak. A kápolna maga ellenben, kupolája kivételével, épségben maradott, mert ezt tatarozták ki annyira a mennyire az isteni tisztelet megtartása végett. Az oltár ekkor még eredeti helyén állott; tőle balra a márvány ülőhelyek, szemközt a sekrestyébe vezető kar nyugat felé terjedt el. A negyedik oldal egykor Adalbert egyházába nyílott, most azonban a szabad ég nézett be rajta. A helyreállításkor ezt elcsukták, az új falban ablakot s ajtót hagytak, mely elé nyolczszögletü fedett előcsarnokot helyeztek. Egy kis domború mintán, melyet a jelen század elején Mathes készített s most a székesegyházban őriznek — látjuk a kápolna vörös márvány homlokzatát, mely egykor a szent Adalbert egyház belsejében díszlett (l. 2. sz. rajzot).

Ugyanezen mintán észlelhetjük, mit Mathes könyvében még pontosabban elmond:[7] hogy miképen volt a kápolna eredetileg világítva. Az oltár és az ülőhelyek fölött levő pendentif-közökben egy-egy kerek ablak nyílott. A karzat-, illetőleg sekrestye-oldalon, levő kerek ablak a pendentif-közben régente, úgy miként napjainkban is vak volt. Az ülőhelyek fölött végre, nem csak a pendentif-közben látunk kerek ablakot, de alatta is egy másodikat.

Ezen tényekből nyilvánvalóvá lesz, hogy a magasabb nyílás képezte a bemenetet Szent Adalbert egyházából, mivel a négy oldal közül háromnak volt kerek ablaka a pendentif-közben, s ennek itt nincs helye. Bizonyára tehát az átellenes karban, — melyből most a székesegyházba lépünk — voltak egykor elhelyezve

cœlatura mirabili tectum sustinet argentatis tegulis conchæ instar fabrefactum». Említi még Oláh Miklós 1536-ban szerzett Hungariájában. Kiadta: Bél Mátyás: Adparatus ad Historiam Hungariæ. Posonii MDCCXXXV. p. 14. «Alterum sacellum in latere Ecclesiæ meridionali a fundamento, ad summum usque intrinsecus ex rubro marmore, eoque politissimo, per Thomæ Cardinalem, Patriarcham Constantinopolitanum, maximis impensis exstructum. Hoc superne in orbem coarctatur, ex cupro inaurato concameratur, opus sane magnificum et pretiosum.

[7] Id. h. p. 58. Ara Capellæ huius erat orientalem versus, supra quam habuit fenestram unam rotundam; meridiem versus supra stalla marmorea duas æque rotundas, et ab occidente supra chorum unam cœcam habuit solum fenestram in qua vitri loco cor spinea circumdatum corona sequentem habet circularem inscriptionem: DIVAE MATRI. Aquilonare vero latus aut frontispicium Templo olim claudebatur, Templo vero per hostem diruto, totum patebat vento, imbribus omnibusque aëris injuriis expositum ad tres orgias solum obmuratum tardiusve marmore vestitum, tractu denique temporis fenestra alia, porta et vestibulo octogonæ formæ auctum est.

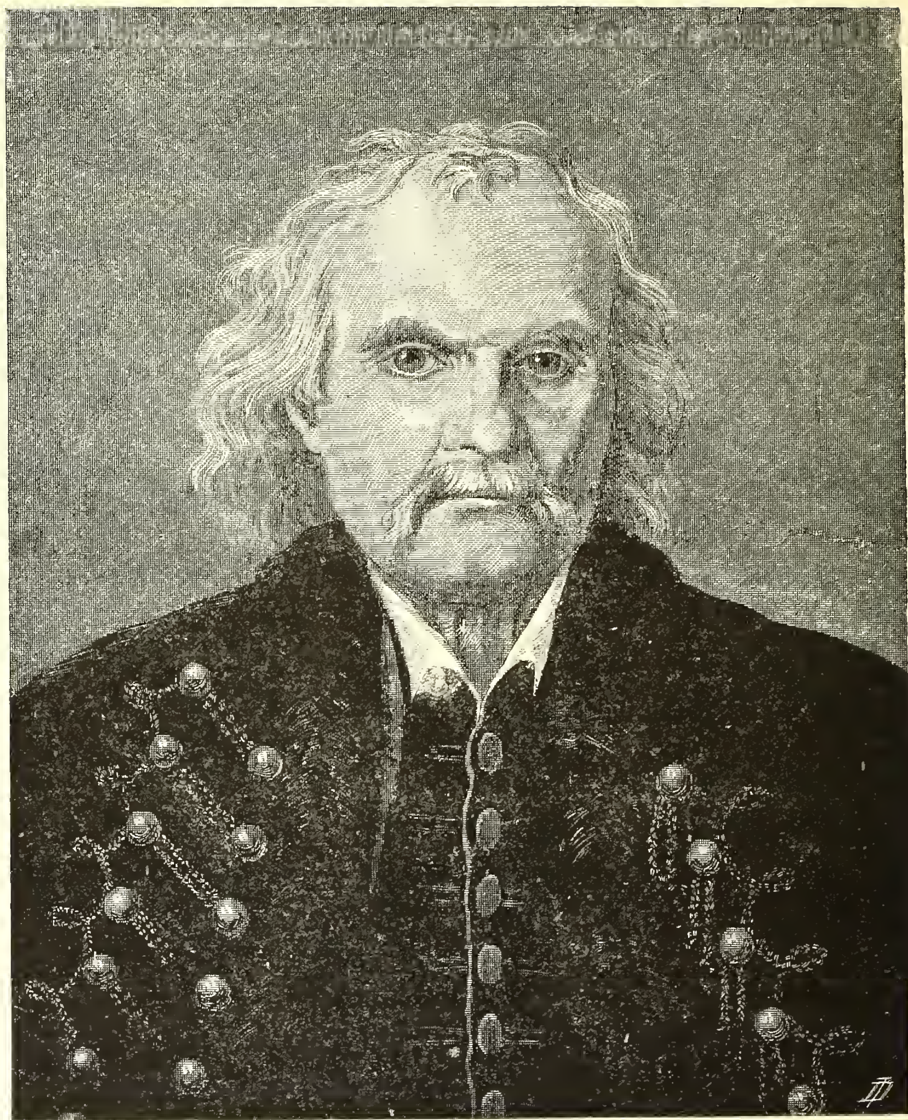
a márványszékek s a két kerek ablak. A kápolnát tehát az 1824-ben történt áthelyezéskor egyszerüen megfordították úgy, hogy az előbb keletre fekvő kar az oltárral együtt nyugatra került.

Építészeti szempontból e mű legjellemzőbb vonása az, hogy a pendentif-közöket használták fel az ablakok elhelyezésére. Sokkal eredetibb ötlet ez, semhogy útmutatóul ne szolgálhatna, ha építőjét kutatjuk. A világosságot bebocsátó nyílásoknak ugyanilyen elhelyezésére Siena mellett akadunk a Baldassare Peruzzi által épített Belcaro palota kápolnájában. Baldassare Peruzzi a XVI-ik század első évtizedeiben Rómában Bramante mellett a legnevesebb építész vala. Az ő alkotása Agostino Chiginek villája, mely Farnesina név alatt világszerte híres. Azt hiszszük, hogy nem túlságosan merész föltevés, bár még részletesebb bizonyításra szorúl, ha Bakocs kápolnájának tervezőjét az ő személyében vagy legalább az ő környezetében keressük.

Pulszky Károly. *Fellner Sándor.*

2. szám. A BAKOCS KÁPOLNA A XVIII. SZÁZADBAN.

FALKONER GYÖRGY ARCZKÉPE.

ADATOK A FESTÉS TÖRTÉNETÉHEZ BUDAPESTEN A XVII. ÉS XVIII. SZÁZADBAN.

I.

Budának a töröktől való visszafoglalása után minden téren új élet keletkezett, mikor Lipót király parancsára polgárok telepíttettek itt meg, és pedig többnyire kézművesek. Az

1688-ban letelepedők között előfordul egy festő is: Strudel Döme.[1]

Strudel nem csak azért érdemli figyelmünket, mivel mint a festészet fecskéje első tünik fel hazánk fővárosában, hanem mivel ő jeles művész-család ivadéka vala. E család Tirolból származott; utóbb Bécsben telepedett meg. Ott működött Dömé-nek fivére Pál, mint mérnök és igen ügyes képfaragó. A két testvér bokros érdemei miatt 1707-ben bároságra emeltetett. E családhoz tartozhatott Péter is, ki 1648-ban született és Bécsben élt, hol mint festő szép nevet szerzett magának. Már hat évvel előbb mint a testvérpár (1701-ben) Strudendorf prædicatummal, emeltetett bároságra. Mint a szépművészetek Akademiájának igazgatója és cs. asztalnok 1714-ben zárta be tettdús életét.[2]

Strudel Dömé-nek Budán gyakorolt festői működéséről biztos adatokkal nem szolgálhatunk, de azt megjegyezhetjük, hogy bároságra történt kinevezése után itélve, ő többnyire állami szolgálatban működhetett, talán mint mérnöki és épitészeti rajzoló és festő.

Az egyházi anyakönyvek egy másik festőnek nevét is megőrizték számunkra e századból. Ez Zeubiger János András, ki Budán a várban 1693. év november 14-én temettetett el.[3]

Zeubiger munkásságának akkor Budán igen bő terét találta. A várban, csakhamar a visszafoglalás után, több templom és kápolna nyittatott, sőt a vízivárosban is keletkezett kápolna. Névleg a jezsuiták, kik 1687-ben a főtemplomot átvevén, ott már a rákövetkező évben festvényekkel ellátott *hat* oltárt birtak, melyeket idő folytával tökéletesbitettek és tizenháromra megszaporították. Ugyanők nagyszerű rendházat, pap- és fineveldét, valamint tanodát (akademiát) emeltek, melyek házi kápolnáit, termeit, sőt folyosóit festvényekkel diszítették. 1692-ben az Országúton kálvária-állomásokat építtettek, melyekben 15 darab,

[1] «Dominic Strudel Mahler.» — «Specification der gesambentlichen Burgern in Ofen.» Podhradczkytól, v. ö. Uj Magyar Muzeum. V. folyam, 1855. I. köt. 573. sk. ll. Eredetije a főváros levéltárában.

[2] Kneschke, Deutsches Adels-Lexicon. IX. k. 93. l. Wenedikt, Geschichte der Wiener Stadt und Vorstädte. 598. l.

[3] A budavári főplébánia temetkezési anyakönyve így tartá fenn emlékét: «1693. Nov. 14. Joannes Andreas Zeubiger, Pictor Kalbensteinensis. (Temető pap) P. Pustabonyák.» Kalbenstein talán Kalbe, Saale folyónál, Magdeburg mellett.

az Üdvözítő szenvedése történetét ábrázoló festvényt helyeznek el. 1696-ban megvették Török-Bálint helységet, hol templomot és több épületet állítottak és szereltek föl. Természetes, hogy ily nagy számu festvények nem csupán a Budán tartózkodó festők ecsetei alól kerültek ki, hanem már készen szállíttattak Budára. Biztosan állíthatom, hogy több festvény került ide Pozzo András jezsuita laicus testvér igen ügyes ecsetéből.

Pozzó a XVII. század második felében Bécsben elt, s ott igen buzgón müködött; kivált frescoit kedvelték. Tőle való a bécsi egyetemi templom minden oltárképe és kupolájának frescoja, de több más templom is bir tőle képeket. A budai főtemplom számára készített munkában a halál akadályozá meg őt. (Meghalt Bécsben 1709-ben.) De festvénye, mely xaveri sz. Ferenczet ábrázolja, a mint karingben öltözötten, valamely keleti királynét keresztel, mégis lekerült Budára és a főtemplomban e szentnek állított oltárára, mint fő kép helyeztetett.[4] Ugy látszik ez a kép az 1723. évi tüz áldozatává lön.

A jezsuitákon kivül ez idétt még Budán a sz. Mária- és a Kapisztrán tartománybeli ferencziek, a kapuczinusok, a karmeliták és a sz. Ágoston rendüek is megtelepedtek. Mindezek templomokat és zárdákat építtettek, melyekbe a képek nagy száma, mint mellőzhetlen kellék, volt elhelyezve. Azonban nem csak a szerzetes rendek buzgalma vette igénybe a festészetet, hanem a világiak is nagy kegyelettel viseltettek a szent képek iránt. Ujonan épült házaik homlokzatára mint faldíszt sz. képeket helyeztettek, minőket még most is, — vagy néha már csak üres helyeiket, — gyakorta szemlélhetjük. Lakszobáikban sem hiányzottak a szent képek s más festvények, sőt gazdagabbak kápolnákat építtettek vagy templomokban állíttattak oltárokat. Mivel e korszakban Budán temérdek volt a kereskedő és iparos, ezek számára a festőknek czímtáblákat kellett készíteni. De szokásban volt a házaknak is nevet adni, a mit festett vagy faragott jelvénynyel fejeztek ki. Egy némely ily nevezetnek még maig is fentartatott emléke. A csekély számú festők ennyi igénybe vétele könnyen elhitetheti velünk, hogy tekintélyes és vagyonos férfiakat, kik többször vették a festők ecsetét igénybe, maguk számára külön festőt hozattak Budára. Igy bizonyos, hogy

[4] Annua Collegii S. J. Budensis, az 1710. évhez.

Buda kormányzója BECK MENYHERT LIPÓT báró, tábornok és v. belső t. tanácsos, saját festővel bírt, kinek nevét följegyezve nem találtam, de az említtetik róla, hogy midőn 1687-ben a báró halálos betegségbe esett, azon fogadalmat tette, hogy ha a veszélyből szerencsésen megmenekül, ezüst lámpát és xaveri sz. Ferencz képét fogja felajánlani a főtemplomnak. Egészségét visszanyervén, fogadalmát teljesíté és *saját festőjével* készítteté India apostolának, sz. Xavernek díszes képét, a mint az indusokat kereszteli. [5]

Mind ezek után itélve, okvetetlen azon meggyőződésre kell futnunk, hogy a XVII. században sokkal több festőnek kellett Budapesten működni, mint kiket itt megneveztünk és igen valószinű, hogy többen azok közül, kikről a jövő század elején találunk adatokat, már e század végével is itt foglalkoztak.

II.

A XVIII. században mintegy iskolát képeztek a budai festők, egész a jelen század első éveiig; mondhatjuk ezt, mivel Budán egy festő-család telepedett meg, melynek tagjai ősük ügyességét örökölve, több mint egy századon úgyszólván monopolisálták e művészetet. A budai festő-iskola feje és festőcsalád törzsapja: FALKONER GYÖRGY.

A Falkoner-család eredetileg nagy-brittániai, ennek volt tagja FALCONERUS JÁNOS tudós jezsuita, ki egyház-polemiai iratai által lett nevezetessé. Meghalt 1657 jul. 7. én. [6]

FALKONER GYÖRGY szintén Nagybrittaniából származott; ő magát *skót*-nak vallotta. Budára kerülését a családban fentartott hagyomány szerint, így hallottam elbeszélni. Atyja katona volt, s két gyermekkel bírt, midőn nejét elveszté: az 1646-ban született GYÖRGY és egy leányka; hivatása a harcztérre kényszeríté őt, mindkét gyermekét tehát jó emberek gondjára bízva; GYÖRGY-öt egy előkelő család vette magához, melynél, mivel atyja a harcztéren elesett, fölneveltetett. A gazdag család a fogadott fiúval együtt Bécsben telepedett meg, hol az ifju gondos

[5] U. o. az 1687. évhez.

[6] Jöcher, Gelehrten Lexicon, II. Th. 510. l.

nevelésben részesíttetett és nagy kedve levén a festészethez, a legjobb müvészeknél nyerte kiképeztetését. Ekkor Bécsben leginkább virágzott CANLASSI másképp CAGNACCI GUIDO (meghalt 1681). Lehet hogy ennél nyerte GYÖRGY kiképeztetését. Ott müködött még akkor a már említett frater Pozzo. Egy esemény azonban rögtöni változást okozott GYÖRGY pályáján, ki az évek hosszú sora által már ama elökelő család tagjává látszott volt beolvadni. A család úrnőjét női kézimunka végett gyakorta látogatta MARIA ANNA (Mariandl) nevü csinos de egyszerü nevelésü leányzó. GYÖRGY szeme ezen fennakadt, de szivét is neki ajándékozá. Urnője e viszony megszüntetését követelé tőle, de ő azt tenni nem akará, hanem a leányt az oltárhoz vezeté, hogy mint hitvesével Bécset odahagyva, menjen nagyvilágot próbálni. Utja a Dunán lefelé Budára vezeté, itt nyeré szerelmének első gyümölcsét 1703-ban márczius 2-kán. Ez az első biztos adat,[7] melyet GYÖRGY mester budai tartózkodásáról birunk. Lakását a budai telekkönyv[8] megörökítette, e szerint 1704-ben a «Franziskaner Platzl» nevü téren lakott, mely megfelel az országház-utcza ama részének, mely a várőrségi templomot érinti. E kisebbszerü házat úgy látszik, csakhamar megszerezte magának, mert ugyanazon telekkönyvben 1706 jan. 20. már mint háztulajdonos említtetik.

Mindamellett hogy háztulajdonos volt, mégis a mostoha sorssal sokat kellett küzdenie. Gyakorta találtam följegyezve róla a pauper (szegény) kifejezést. Budán ekkor könnyü volt háziurrá lenni, az itt megtelepedni akaróknak ingyen, vagy ez idő tájban csekély árért adtak háztelket, vagy házromokat, a minők a vár éjszaki részén, a hol az ostrom történt akár hány volt; e romok csekély tatarozás által lakhatóvá tétethettek. Ilyen viskó lehetett GYÖRGY mester háza is, melyet utóbb, midőn a család vagyonosabbá lőn, ráfizetés mellett nagyobb házért becserélt. Minden szegénysége mellett GYÖRGY házi életében boldog volt szeretett neje mellett, ki őt öt gyermekkel

[7] A budavári főtemplomban kereszteltek anyakönyvében ez áll: «1703. Mart. 2 Maria Catharina. (Szülők:) Georgius Falkoner et uxor ejus Mariana. (Keresztszülők:) Wolfgangus Henricus Pessinger et ejus uxor Maria Catharina. (Keresztelő:) P. Stephanus Pustabonyak».

[8] Erdey Henrik úr, fővárosi főlevéltárnok a legnagyobb készséggel szíveskedett a telekkönyveket és végrendeleteket használatra kezeimhez szolgáltatni, a miért ezennel köszönetet mondok.

ajándékozá meg: MARI, POLIKARP, HENRIK, FERENCZ és JÁNOS-sal, kiknek egynémelyikéről még meg fogunk emlékezni. Egyszerre azonban nehéz felhők látszottak GYÖRGY háza fölé tornyosúlni, neje kinek a magyar éghajlat nem tett jót, komolyan kezdett a magyar lázban betegeskedni. GYÖRGY mesternek a keresete is gyéren ment, a sok apró gyermek pedig egyre éhezett, és félhetett, hogy nejét már-már elveszíti. Ez aggasztó helyzet volt. Neje ágya felett függött ama szép Szűz Mária kép, melylyel férje egykor őt meglepé és melyhez kiváló bizalommal viseltetett. E buzgalomra gerjesztő képre tekintett GYÖRGY mester is és oltalma alá helyezé magát szerencsétlen állapotában. Egyszerre az ajtón koczognak, idegen lép be és sz. képet kíván magának festetni. Megpillantván az ágy felett függő Mária képet, elrendeli, hogy annak mását készítse a mester számára s előlegül tekintélyes összeget ad át neki, azon meghagyással, hogy a kitűzött időre eljő a képért. [9] GYÖRGY mesteren az inséges helyzetben anyagilag segitve lőn, a mit az isteni gondviselés csodás művének tekintett. Ebben rendületlenül bizva, enyhitést keresett benne azon fájdalmában, melyet szeretett, még csak 26 éves nejének 1712 máj. 2-kán történt kimúlta okozott neki. [10]

A minő nehezére esett a veszteség, ép úgy szivén feküdt gyermekeinek gondozása is, mit maga, mivel gyakorta napokig kellett a házon kívül, sőt más helységekben kenyerét keresni, nem volt képes teljesíteni, azért ezeknek anyát kelle szereznie, s nőül vette az ugyan egyszerü szülőktől származó, de mind testi mind lelki jelességekben gazdag hajadont, PESCH AGNEST, [11] kivel szinte boldog házasságban élt és vele kilencz gyermeket

9 Szóbeli értesítés nyomán. E tekintetben legtöbb köszönettel tartozom Murgách Károly, cs. kir. államszámvevőségi tanácsos özvegyének, született Fröhlich Mária ő nagyságának, valamint ennek nővére Sidonia kisasszonynak, kiknek kegyeiből, mint a Falkoner család rokonaitól a család némely tagjának arczképét is birom.

10 A budavári temetkezési anyakönyv így említi: «1712. die 2-a Maji, Maria Anna uxor Georgii Falkener pictoris et civis NB. *pauperis*. 26 annorum obiit heri ex *Febri Hungarica* et phrenesi. (Temetkezési hely:) Apud RR. PP, Franciscanos. (Temető pap:) P. Stöcklein». Hő szerelmének korán elhunyt neje iránt, abban is jelét vélem felismerhetni, hogy őt lakásával az átellenben volt temetkezési helyen hagyta eltakarítani.

11 A budavári főtemplomban eskettek anyakönyvében feljegyezve találom: «1712. Nov. 22. D. Georgius Falkoner et Agnes Peschin. (Násznagyok:) D. Henricus Pösinger, Berardus Gahanigg, Casparus Illmer. (Eskető:) P. Wolff, Pader».

nemzett. Ezek névleg: Antal, Erzsébet, Magdolna, Sebald, Engelbert, Julianna, Silvester, Matild és János. Ezek, kivéve Anná-t és János-t kiskorukban elhaltak, e kettőről azonban alantabb még megemlékezünk.

György mester festői müködéséhez Budapest és környéke múltjából több kegyeletes emlék füződik, melyek felemlítését azért is, mivel a festészetre, de azért is, mivel a főváros múltjára vonatkoznak, érdekesnek tartom.

Budától éjszak-nyugotnak, az erdők között elrejtett Budakesz faluban, a múlt század harminczas éveinek elején élt Taub János ifju, ennek szokása volt egy, az erdőbe vezető út mellett álló tölgyfa előtt, valahányszor arra ment, süvegét megemelni. Midőn ezen szokásának oka miatt társaitól megkérdeztetett, mivel a fán semmiféle sz. kép, vagy kereszt nem volt, eltökélé magát, hogy a fára valamely szent képet fog helyezni; vett is e czélból egy olasztól, kik ily árúval akkorában házalni szoktak [12] egy krajczárért egy Mária képet, melyet a a tölgyfára elhelyezett. 1732. Taub súlyos betegségbe esett és már minden reményét elvesztette felgyógyulásához. Ekkor különféle gondolatai között eszébe jutott ama kép is, melyet a tölgyfára függesztett, s a mely az idő viszontagságai miatt már sokat szenvedett, s egészsége visszanyerésére legczélszerűbbnek gondolá azon fogadalommal a boldogságos szüzhöz, a betegek e menedékéhez fordulni, hogy azon esetre, ha közvetítése által egészségét visszanyerné, a már elromlott papir kép helyett, kész volna vászonra festett képet szerezni és a tölgyfára függeszteni. Ez fogadalom gerjesztése után azonnal könnyebbülést érzett és néhány napra tökéletesen felgyógyult. Megemlékezvén fogadalmáról, szüleinek engedelmével Budára jött, a hol a várban felkereste Falkoner György mestert, kitől több képet kért megszemlélésre, ezek között leginkább tetszett neki az, mely a később nevezetessé vált, a tölgyfához nevezett, bold. Szüz Mária búcsujáróhely kegyelem-képévé lőn. E képet megvette *két* rénusi forintért és hogy igéretének eleget tegyen, a tölgyfához elvitte, ott tehetsége szerint léczekkel és deszkákkal körülvette

[12] Ilyen házaló képkereskedő *olasznak* vulgo «Bild-Kramer»-nek emlékét fentartotta a sz. Annáról czímzett plebánia temetkezési anyakönyve. Őt *Grisso* János Máriának hívták s 50 éves korában, 1732 ápril 4-én halt el. Talán ez volt, kitől Taub a Máriaképet vette.

és szalmából fedelet készített reá, s így kis egyszerü kápolnácskát készített, melyben alig ketten vagy hárman fértek meg.[13] Azonban a kedves kép egyre több és több tisztelőket nyert, úgy, hogy a vallásbuzgalmú ZICHY grófi család, kinek ezen hely tulajdona volt, itt 1768-ban templomot emeltetett, melybe a képet, melyet BIRÓ MÁRTON veszprémi püspök, «Angyalok Királynéja» képének nevezett el, fényes ünnepélylyel áthelyeztette, és a Trinitáriusok rendjének őrzésre átadta. 1784-ben midőn a Trinitáriusok eltöröltettek, a kép a budakeszi főoltár felett elhelyeztetett, a hol még mai nap is őríztetik. Ott szemléltem meg én is. Méretei a képnek 37 cm. magasság és 34 cm. szélesség. Tárgya a bold. Szüz mellképe, ki maga előtt tartja gyermekét. Ez jobb kezét áldásra emeli, baljában pedig irásszalagot tart, melyen: «In gremio Matris sedet Sapientia Patris» szavak olvashatók. Szájával pedig anyjának nyilt melléhez közeledik. E kép hasonlít a budakrisztinavárosi kegyelemképhez, melyet FRANCIN PÉTER PÁL kéményseprő mester 1700-ban készíttetett Olaszországban a Vigezo völgyi Dire helységben tisztelt kegyelemképnek mintájára.[14] GYÖRGY mester képe ettől nagyságban és alakban különbözik és annak csak eszmében utánzata.[15] A kép jelenleg több részben felül van festve, arcz és testrészek azonban még eredetiek és ezek bizonyítják a mester ügyes technikáját és ama sajátos modort melynek megalapítója volt. A színezést a természetnek megfelelőleg adja s nem keresi mohón a világítás és árnyék elhelyezésével a feltünést.

Egy második müvéről GYÖRGY mesternek szinte biztos adataink vannak. A jezsuiták, mint Budapest egyetemes plebánosai, az elővárosokban a lelkészi teendőket administrátorokra bízták, ilyen volt a vízivárosban RASPASSANI TAMÁS, ki 1718-ban egész tetemes vagyonát szent ANNA tiszteletére épitendő templom és paplakra hagyta. E vagyonból a mainap is paplaknak használt épület vásároltatott és abban ideiglenes

[13] «Protocollum Residentiæ Budensis Trinitariorum.» Kézirat az egyetemi könyvtárban.

[14] Miller Joan. El. Ferd. Historiographia Ecclesiarum in Civitate Budensi. Kézirat könyvtáramban.

[15] Az e képről megjelent 8-ad rétű rézmetszet csínos mű, de nem hüen adja vissza az eredetit. (Gyüjteményemben.)

kápolna készíttetett, melynek számára GYÖRGY mester sz. Anna képét festette. E képért RASPASSANI hagyatékából 1724—25 polgári évben harmincznégy rénusi forintot kapott.[16] A kép méretei 2·65 m. magasság és 1·95 m. szélesség. Tárgya sz. Anna, ki körülbelől tiz éves leányát Máriát oktatja, mellette áll férje sz. Joachim. A levegőben angyalkák repdesnek. Az alakok mellett rózsalombozat élénkszinü virágaival pompázik, a háttérben tájkép látszik. Kár hogy a kép a vastag kenczekéreg által igen el van fedve, sőt az idő foga is meglátszik rajta. E kép további történetét illetőleg megemlíthetem, hogy az a templom elkészültével annak főoltárára helyeztetett, onnan pedig, midőn 1771-ben a jelen nagyszerü főoltár készíttetett, mellékkápolnába vándorolt, melyből 1876-ban, az áradás után, raktárba került.

Ezeken kívül még GYÖRGY mester ecsete alól kerültek ki ama festvények, melyek az őt túl élő nejének AGNES-nek 1745 márt. 27-én kelt végrendelete[17] mellékletében felsoroltatnak. Ezek: Keresztelő sz. János, 8 arczkép töle és gyermekeitől,[18] sz. Pál, szüz Mária gyermekével, az angyali üdvözlet, sz. NOTHBURGA, segitő sz. MÁRIA, és hat kisebb festvény.

Ama számos képet, melyekről bizonyos, hogy a FALKONER család valamely tagja által festetett, — de nem bizonyos vajjon GYÖRGY mesternek ecsete hozta-e létre? — alantabb együttesen fogom felsorolni.

Minden szorgalma mellett GYÖRGY mester egész életén át vagyonra szert nem tehetett, sőt *szegény* de becsületes polgárnak ismertetett, kitetszik ez második nejével közösen készített és 1741 márt. 21-én kihirdetett végrendeletéből.[19] Ebben kivánják a házasfelek, hogy temetésük róm. kath. egyházi szertartással, de a legegyszerübben történjék meg és földi maradványaik a polgári temetőbe helyeztessenek el. A ferencziek templomában

[16] A Raspassani-féle hagyatékról készült számadásban, a főváros levéltárában a «Patronalia» czímü csomagban, e tárgyról következőket találom feljegyezve: «Dem Herrn Falconer Mahler uor dasz grosze Altar-Bild der heyln Mutter Annæ lauth der quittung fl. 34. — Item: dem herrn Simon Tischler Maister in der Vestung uor die leisten dessen altar-Bilds fl 1.—». Feltünő olcsóság a mai viszonyokhoz hasonlítva!

[17] A fővárosi gyámhivatal levéltárában.

[18] Az arczképekről az egyes családtagoknál külön megemlékezendünk. György mesternek arczképét, úgy vélem, fia Polykarp készíté s e nyolcz között nem fordul elő. Itt ugyanis a végrendelő özvegy nő és gyermekeinek arczképei értetnek.

[19] Az 1740. év junius 11-dikén kelt végrendelet a fővárosi gyámhivatal levéltárában.

minden félért két sz. mise mondassék. A kis vagyon haszonélvezete a túlélő nejéé, annak halálával, az *adósságok* lefizetése után történjék meg annak megosztása az örökösök között.

Midőn e testamentum kihirdettetett, már GYÖRGY több mint egy hónapja meg volt halva és eltemetve s ez volt talán egyik oka, hogy nem a legnagyobb egyszerüséggel, mint végrendeletileg kivánta, ment az végbe. A közbecsülésben élt 95 éves öreg úrnak 1741. év febr. 14-én reggel aggkórságban történt kimulta köz érdeklődést keltett.[20] Temetése másnap ment végbe nagy néptömeg jelenletében, melyhez tekintélyes contingenst szolgáltattak a kálváriahegyről visszaérkezett körmenet tagjai. Az idő is felette kedvező volt. Reggeli 10 órakor indult meg a gyászmenet zeneszó mellett a halottasházból és a clarissák temploma ajtajáig kisértetett a plebániai lelkészi teendőket végző jezsuita pater által; mert ezen templom sírboltjába helyeztetett örök nyugalomra, hisz kedvencz leánya ERZSÉBET, SOPHIA néven clarissa-apácza volt. Ezen apáczák kivánatára és költségein nyerte a szegény agg mester a díszesebb temetést.[21]

Ha meggondoljuk, hogy a festés feltünően csekély honorálása mellett, mily fáradalommal nevelte s többnyire el is temette GYÖRGY mester tizennégy gyermekét, — kik közül csak három élte őt túl,[22] — úgy hogy egészen családjának élvén, neki áldozta szorgalmának gyümölcseit, s azért mindig, egész végső perczéig, szegénységgel kelle küzdenie: jól esik tapasztalnunk, hogy gyermekei közül egyik, a kire legkevésbé számíthatott, a világtól visszavonult apácza, szerzi meg neki, az általa megérdemlett végtiszteletet.

Arczképét van szerencsém bemutatni (256. oldalon), mely után itélve jellemteljes jókedélyű és egészséges öreg úrnak látszik. Valamint a festésben az egész FALKONER család GYÖRGY-

[20] Az öreg György mesternek mind halálozásáról, mind pedig temetése körülményeiről, érdekes esemény gyanánt, megemlékszik a budavári jezsuiták collegiumának naplója. Kézirat az ottani főtemplom irattárában.

[21] A budavári főtemplom halottak anyakönyve így emlékezik róla: 1741. febr. 14. D. Georgius Falkonet Scotus Pictor 95 annorum Senecio. Genetus ipsa est morbus. Apud Sanctimoniales S. Claræ. Usque ad earum templum funus comitatus est P. Stephanus Plankensteiner.

[22] Julian karmelita, Sophia clarissa és a kiskoru János.

től nyeré a főtypust, úgy fővonásai a törzsatyának a család többi tagjainak arczképein is felismerhetők.

Özvegye Agnes, négy évvel túlélte őt, és 1745. év márczius 27-én gutaütés következtében 72 éves korában halálozott el. [23] Végrendeletében esedezik a clarissákhoz, kik számára, leánya Sophia rendelkezésére 100 frtot hagyományozott, miszerint engedjék meg, hogy férje és legifjabb gyermeke János mellé temettethessék a zárdatemplom kriptájába. Összes vagyonát mostohafiának Polykarp-nak gyermekei számára hagyta. [24]

III.

György mester legidősb fia, Polykarp, volt első nejétől; született 1706. január 26-kán. [25] A festésre atyja oktatta őt, kinek ügyességét örökölte s jeles tehetségei, szorgalma által magát abban tökéletesbíthette volna, ha őt a kérlelhetlen halál, neje Mária Anna, [26] három gyermeke: Antal, Barbala és Ferencz, valamint az őt túlélő atyja oldala mellől 32 éves korában, 1739. január 18-kán el nem ragadja. [27]

Polykarp vallásos érzülettől áthatott férfiú volt, erről tanuskodnak festvényei és végrendelete is, melyben megható szavakkal ajánlja lelkét Istennek, csekély vagyonát pedig az adósságok lefizetése után gyermekeinek hagyja; de sz. misék szolgáltatásáról is gondoskodik. [28]

György mester második fia Henrik József 1708-ban feb. 4-én született. [29] Szorgalmas tanulás után, azidétt Budán létezett

[23] Ugyanazon anyakönyv nyomán.

[24] Az 1745-ben márczius 27-én kelt végrendelet a fővárosi gyámhivatal levéltárában.

[25] A budavári főtemplomi kereszteltek anyakönyve szerint Polykarp, Wolfgang, Györgynek kereszteltetett.

[26] Neje Mária Anna másodszor férjhez ment Schultz Frigyes festőhöz, kiről alantabb még külön megemlékezendünk, ezt is túlélte és megörökölte. Meghalt 1781 ápril 30-án, 80 éves korában. Tekintélyes vagyont hagyott maga után.

[27] A vízivárosi temetkezési anyakönyv így említi: «1739. Jan. 18. D. Polycarpus Falkoner Pictor, Annorum 32. Hectica. In Cœmeterio Civico. (Temető pap:) P. Ignatius Prételi».

[28] A végrendelet a fővárosi gyámhivatal levéltárában.

[29] A budavári főtemplomnak kereszteltek anyakönyvében így: «1708. Feb. 4. Henricus Josephus Alexius, (Szülei:) D. Georgius Falkener pictor, Mra Anna consors. D. Georgius Pössinger Pictor stb.

legszigorúbb szerzetbe lépett, karmelitává lőn. A szerzetben frater JULIA-nus nevet vőn fel és pappá lőn szentelve. Haszonvehető élelmessége s kivált a festészetben birt jártassága miatt a szerzetben igen kedvelt egyéniség volt. A budai karmelitatemplom, mely jelenleg várszinházul szolgál, ép akkor építtetett, midőn JULIAN testvér a szerzetesi fogadalmak letétele után működését megkezdheté. A templomnak alapköve 1725-ben, márczius 4-kén tétetett le, fölszentelése azonban csak 1763-ban szeptember 18-án történt. A templomot valami tiz oltár és temérdek kép diszité. Boltozatára a frescot a FALKONER-ek festették, frater JULIAN közreműködése mellett.

GYÖRGY mesternek hetedik gyermeke s második nejétől PESCH AGNES-tól legidősebb leánya volt ANNA ERZSÉBET, született 1714. október 23-án, [30] ki már gyermekkorától nagy ügyességet tanúsított a festészetben, melyre őt atyja előszeretettel és örömmel oktatta. A tantárgyakban bővebb és szorgos oktatását, úgy látszik a clarissák zárdájában nyerte. Ezek ugyanis 1718-ban Buda városával kötött szerződésben [31] kötelezték magukat, hogy a város tanácsának jogot és hatalmat adnak arra, hogy egy polgár leánykát a zárdába felvétethet, ki ha kedvvel bír a szerzetbe lépni, abban ingyen felvétetnék. Ennek következtében a tanács által ajánlott a zárda falai között nyerte leendő hivatására a kiképeztett. Hogy ERZSÉBET, e neven hivatott átalán, igen szép tehetségekkel és jeles készültséggel birt, számos adat bizonyítandja az elmondandókban. Apáczává történt felvételét minden hozomány nélkül, mégis leginkább a festészetben birt ügyességének köszönheti. Zárdai neve SOPHIA lőn. Felvételéről a budai clarissa apáczák felvételi jegyzőkönyve így emlékezik meg: «T. Sr. SOPHIA FALKONERIN Jött a szerzetbe Anno 1734. Ez a kép Irásban való Tudományáért vétetődett be ingyen.» [32] SOPHIA nővér nagy örömmel élt hivatásának, lehet hogy azon körülmény is lelkesíté őt a szerzet iránt, mert ép azon évben született, midőn a clarissák itt Budán megtelepedtek; vagy pedig, mivel őt jámbor atyja, mint hetedik gyermekét, — Isten-

[30] A budavári főtemplomi kereszteltek anyakönyve szerint.

[31] A város tanácsának 1718. évi ápril 29-én kelt tanácsülési jegyzőkönyv kivonata szerint A volt m. k. helytartóság levéltárában Fundationalia ad an. 1747.

[32] Gróf Berchtold novi püspök által, 1776-ban felvett jegyzőkönyv *B)* melléklete. Szinte a m. k. helytartóság levéltárában.

nek feláldozta.» (a szent szám által lelkesítve). Elég az hozzá SOPHIA nővér örömmel élt hivatásának és nagy buzgalmat fejtett ki ebben Isten dicsőítésére. Leginkább sikerült ezt tennie ügyessége által a festészetben. Igen hálás és terjedelmes tér nyílt számára midőn a budai Clarissák az eddigi ideiglenes templomuk helyett 1743. terjedelmesebb új templomot kezdének építeni. Ennek olajfestvények és frescok általi díszitésében soror SOPHIA sokat fáradott. BERCHTOLD gróf s püspök, ALBERT szász herczeg és országnádorhoz a clarissákról beküldött jelentésében [33] leírja azok budai templomát; megemlítvén, hogy abban hat oltár áll és belseje gazdag díszitményekben. E díszitmények főképen festvények voltak, melyek között számos készült SOPHIA soror ecsetével. Mind ezen képek a templom 1782-ben történt bezáratása alkalmával a szélrózsa irányában széthordattak, egyet azonban ezek közül sikerült fölfedeznem s ez is elegendő bizonyság arra, mily ügyességgel bírta SOPHIA az ecsetet kezelni. E kép a clarissák eltörlése után a vár főtemplomába került, honnan birtokomba jutott. [34] Tárgya gyönyörü ifjú hölgy mellképe a középkor festői öltönyében. Széles arany öv keriti körül derekát, vállain hermelinnel bélelt vörös palást nyugszik, búzavirág színü ruháját csipke és lovag-ujjak díszitik. Fején azonban apácza-fátyol van. Szemeit, melyekből mennyei gyönyör tükröződik, ég felé emeli. Balkezével feszületet, jobbjával okíratot tart. Ez okmányon «Privilegium» szó olvasható, róla kétfejüsasos függő pecsét lóg alá. A kosárban, melyet jobb karjára füzött, még több lepecsételt levél van. Előtte herczegi és kilencz ágú grófi korona feküsznek. Eddig e kép sz. Klárának tartatott, de mivel sz. Klárának atyja, SCIFFI, csupán nemes ember volt e koronák nem illethették meg leányát. Azonkívül sz. Klárát nem kereszttel, hanem szentségtartóval kezében szokás ábrázolni. Kereszt s herczegi korona árpádházi boldog Margitnak volnának attributumai, [35] lehet tehát, hogy erre, vagy türingiai sz. Erzsébetre, vagy pedig NAGY LAJOS király anyjára ERZSÉBET-re czéloz a festvény,

33 1776 szept. 23-áról keltezve. Az említett levéltárban.

34 Midőn a budavári főtemplom átépítése miatt kiüríttetnék, főtisztelendő Ráth József apát, esperes és plébános úr ő nagysága kegyeskedett avval, a templomnak tett némi szolgálatok fejében, megtisztelni. Fogadja e helyen is leghálásabb köszönetemet.

35 A Clarissák budavári temploma a szeplőtelen Szűzön kívül boldog Margitnak tiszteletére is volt szentelve, tehát b. Margit képével is kellett birnia.

ki 1334-ben Ó-Budán alapított a clarissáknak gazdag klastromot, kit az apáczák szent gyanánt is tisztelték. Én e képet allegorikus alaknak tartom, mely jelenti, hogy az apáczának a földi javakról le kell mondani s ezért kiváltságot nyer a mennyei jegyesre. Azonban bárkit is ábrázoljon a remek kép, technikai kivitele elárulja az ügyes női kezet, mely az ecsetet a mennyei gyönyör kifejezésére oly szerencsésen volt képes használni. Különben a festői technika sokban hasonlít György mester műveihez, kinek iskoláját azonnal föl lehet benne ismerni. A kép méretei: 60 cm. magasság és 42 cm. szélesség.

Egy másik tere Sophia soror festői működésének volt a pergamen-festés. Ily képek azonban, mivel a mai nyomtatott apróbb s kiosztani való szent képeket helyettesítették, nem nyerhették a kellő figyelmet s szorgalmat, mégis Sophia nővér, ha valakinek kedveskedni akart, ez irányban is remek műveket hozott létre. Egynémely kép, melyet rokonai megőriztek, tanúskodik erről.

Nagyon dívott a clarissáknál egy bizonyos neme a női kézimunkának, melyet ők „*polion-munkának*" nevezének. Ez pedig abból állott, hogy arany, ezüst és selyem szálakból a legváltozatosbb virágokat készítették, melyekkel ereklyéket, pergamen festvényeket, szalonnakő vagy viaszból készült alakokat foglaltak körül. Ezen kézimunkát kisebb nagyobb mértékben minden apácza értette. Berchtold püspök imént említett jelentésében dicsérőleg említi azt kivált, mivel e műveik által sok jótevőt és jóakarót szereztek maguknak. Sophia soror ebben is művész volt. Láttam magán oltárkáját, mely gazdag volt ily díszitményekben s leleményes alakzatuk által mesterük kiváló ügyességét tanusították.

Midőn 1742-ben a clarissák zárdájában az Üdvözítő szívének tiszteletére testvérület alakult, ennek tagjai feljegyzésére Sophia testvér díszes album készítésével bízatott meg. Az ívrét nagyságú album aquarel czímlappal és festett czímerekkel bir. Jelenleg az országos levéltár kincstári osztályában őríztetik.

Sophia testvér egyéni jelessége megismerésére művészi működésén kívül zárdai tevékenységét kötelmei teljesítésében szintén tekintetbe kell vennünk. Ez iránt jelességére nézve szintén a legjobb garantiát találjuk rendtársai bizalmában és szeretetében, mert a zárda-elöljárói hivatalokkal tiszteltetett meg. A rend

feloszlatása előtti években discreta volt. Tudvalevőleg a clarissák zárdafőnökei apátnők voltak, de ezen hivatal inkább csak czím volt és előkellő családok sarjai által viseltetett. A zárda tulajdonképeni főnökei a perjelné és a discreták valának.

Midőn 1782-ben II. József császár a clarissa-rendet mint csupán elmélkedő (contemplativ) életet élő és más határozott foglalkozással nem birót megszüntetni kivánta, a sorsuk felett aggódó apáczák jövőjük iránt nehezen tudtak határozni, néhányan a fogadalmak alól kivántak fölmentetni, mások valamely más szerzetbe óhajtottak felvétetni. Sophia néhány rendtársával együtt, a rend főnökeivel egyetértve, az iránt folyamodtak, hogy készek volnának az eddigi elmélkedő élet mellett akár a nőneveléssel akár betegek ápolásával foglalkozni, mert Buda mint nőnevelő intézetekben úgy kórházakban igen szegény. [36] Ily lelkesült vala Sophia rendje fentartása és szülővárosa java iránt. Mind a mellett, hogy az akkori herczegprimás Batthyányi József gróf leghathatósban pártolta a folyamodványt, [37] mégis a rend feltétlenül megszüntettet.

Ekkor Sophia testvérnek is oda kellett hagynia a 48 évig lakott zárda falait, melyekhez öt temérdek kegyeletes emlék füzte: a templom sírboltjában nyugodtak övéi, falait saját és jó édes atyja kezemüvei disziték. Ott nyerte zsenge korától nevelését, ott töltötte élete nyarát, s most attól kényszernek engedve, válnia kellett. Unokaöcscse, Ferencz, — t. i. fivérének Polykarpnak fia — vele együttérezte a bánatot, mely szeretett nénjét érte, s azt enyhíteni törekedett, házában, mely a zárdával szemközt állott, számára oly lakást építtetett, minő zárdaczellája volt, még az ablakokra is készíttetett farostélyú rácsot, minővel a czella ablakja birt. Itt élte Sophia testvér végnapjait, oly foglalkozások között, minőket a zárdában szokott volt gyakorolni. Rajzolt, festett, polyonmunkát készített, söt bizonyos ünnepekre az apáczafánkot is megkészíté. A halál életének 76. évében érte el öt, 1790. év szept. 26-kán. [38] Másnap nagy részvéttel,

36 A helytartótanácshoz bemutattatva 1782 febr. 7-én.

37 Kelt Pozsony, 1782. febr. 7-én. Mindkettő az országos levéltár helytartósági szakaszában.

38 A budavári temetkezési anyakönyvben így: «1790, Sept. 26. obiit Sophia Falkoner exclarissa, sepulta 27-a, 76 annorum, ex gangrena. Provisa omnibus. In Cœm. Civico. Sepeliens: Comes Emanuel a Starhembeg Parochus.

a város összes lakói által gyászolva, temettetett a köztemetőbe. Gazdag gyüjteménye családi festményekből, melyeket a zárda kótyavetyéjéből sikerült megmentenie, ápolójának, unokaöcscsének FERENCZ-nek birtokába került.

SOPHIA sorort nem csupán kitünő tehetségei, hivatásának példás teljesítése tették közkedveltté, de lelki tulajdonai mellett, a mi a külsőségekre sokat adó világ előtt a fő, testi szépsége is. Arczképe után itélve, mely reánk fennmaradt, SOPHIA igen szép hölgy volt, gömbölyded arcza szabályos vonásokkal birt, fekete szemei és sötét szemöldökei igen helyesen illettek egészséges színü arczához.

GYÖRGY mester legifjabb fia JÁNOS GOTTHÁRD született 1726 máj. 5-kén, atyja 80 anyja 53 éves korában.[39] Ez utóbbinak kiváló kedveltje, ki őt tudóssá óhajtá nevelni, a tanitás költségei fedezésére szerencsésen sikerült GYÖRGY mesternek közkedveltsége és élelmessége révén, PLATSCHLAGER JÁNOS MIHÁLY veszprémi kanonok által szegény sorsú tanulók élelmezésére letett alapítványt 1738-ban számára megnyerni,[40] melyet haláláig élvezett is, mi anyjának legnagyobb fájdalmára 1743-ban május 29-kén 18 éves korában váratlanul következett be.[41] Atyja tetemei mellé takaríttattak földi maradványai, a nővére által lakott zárda kriptájába.

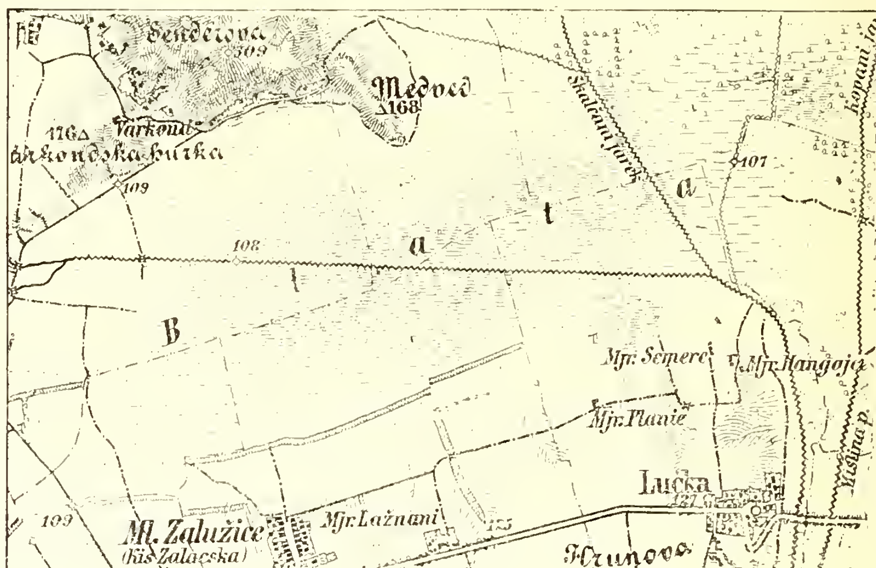
Némethy Lajos.

39 A budavári főplébánia kereszteltek anyakönyvéből.
40 Miller, Historiographia Eccl. Bud. kézirat.
41 A budavári főplébánia temetkezési anyakönyvéből.

HAZAI ADATOK AZ ARCHÆOLOGIÁHOZ.

(Emlékek és leletek.) *Lucskai lelet.* Ungmegye nyugatán — ott, hol a Kárpátok Beszkid nevű része a lapályba nyúlik, a Vihorlát-hegység tövében — egy tág medencze terül, melybe a hegység patakjai folynak és valaha tavat képeztek — mely tó még mai napig is a vizes rétekből és nádasokból álló — több 1000 holdnyi, úgynevezett Blatta területét képezi.

A Blatta határa délről egy magaslat, melyen a kassa-ungvári államút több község határát szeli. — Lucska helység határában, az országúttól balra a Blattára közvetlen eső szántóföldek, leleteink színhelye. Terjedelmük eddig, a cserepekről itélve, körülbelül két kilométer hosszban terjed a tópart hosszában. Már régebb időktől fogva, a mezei munkálatok alkalmával, találtattak cserépdarabok, de mint ez sok helyütt történik, figyelembe nem vétettek; — csak a

LUCSKA TÉRKÉPE.

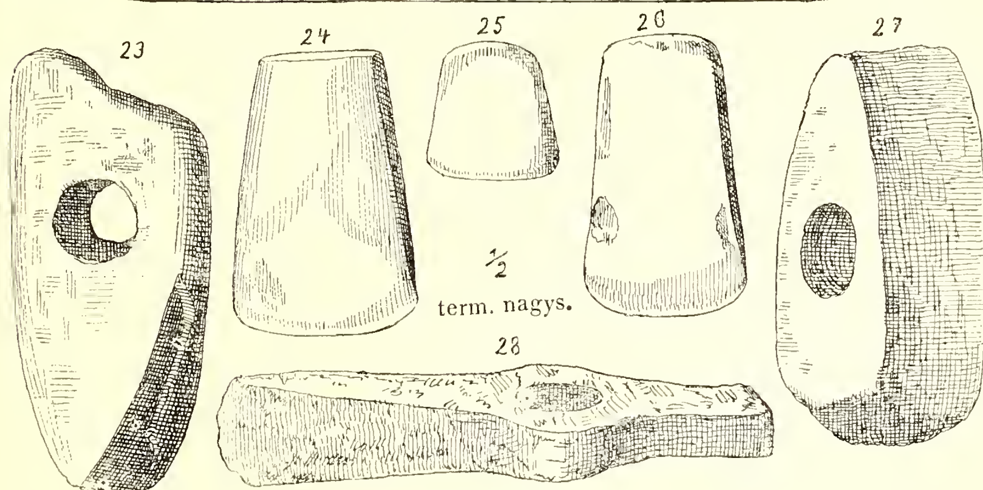
70-es években találtatott egy vízmosásban ama nyilt urna és lyukas edényrész, melyek már az 1876-ki ősrégészeti congressuson Budapesten be voltak mutatva. Több évig ezután megint semmi sem találtatott, csak itt-ott egy cserépdarab, egy kova- vagy obsidian-szilánk.

1880. év tavaszán, erős eső után, mely a felső földrétegeket meglazította, találtunk végre egy urnát és pár edényt egy csoportban, és ezen siker álta felbátorítva, hozzáláttunk a rendszeres ásatásokhoz.

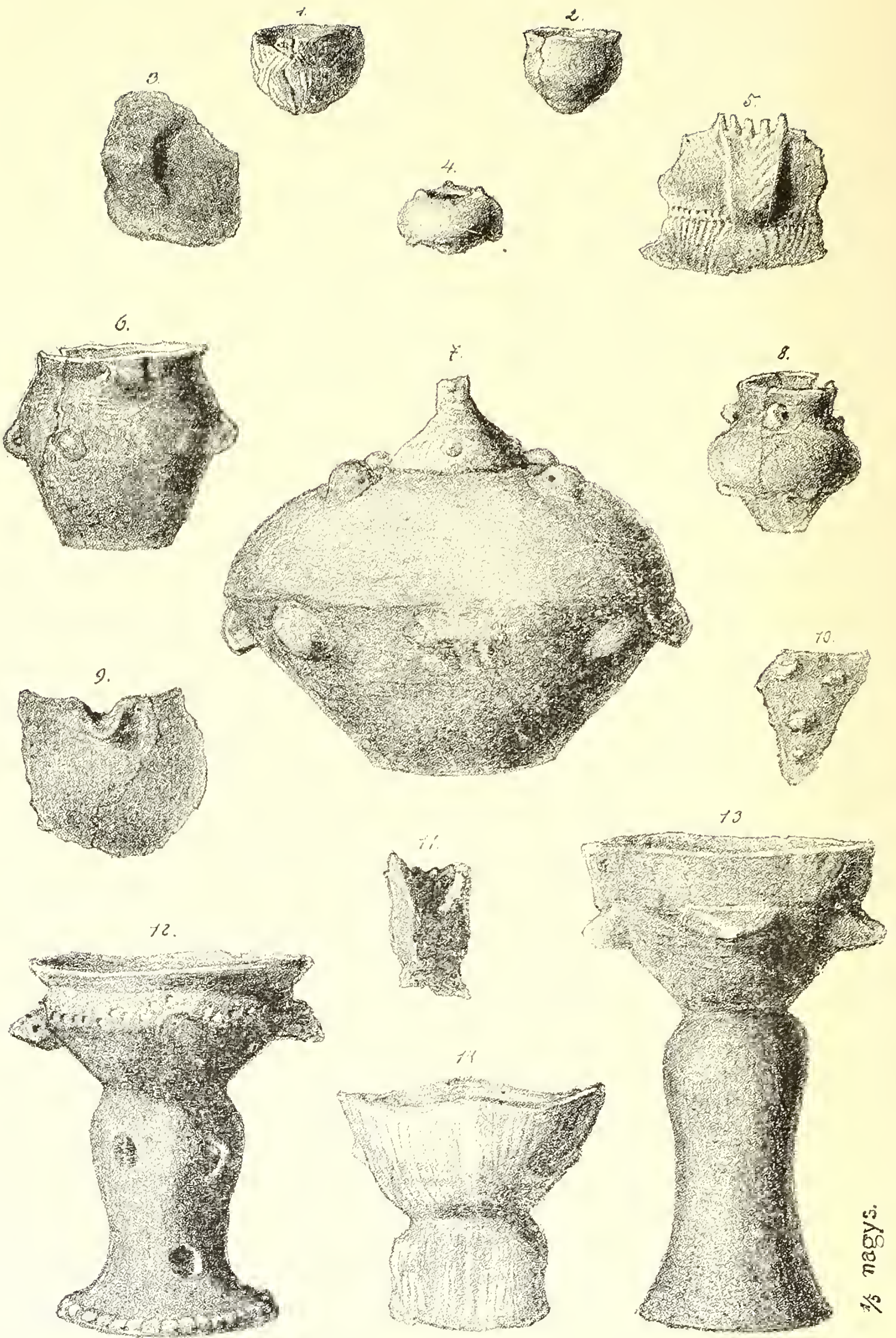
Mindjárt más napra reábukkantunk egy csupor-csoportra, — melynek jellege a többi talált 7 csoporttal tökéletesen azonos és melynek gondos, systematicus összeállítása minden véletlent kizár.

Minden ilyen csoport egy magában önálló egységet képez, s egymástól 2—4 méter távolságra volt; és soha sem kevesebb, mint 4, de némelykor 8,

⅔ term. nagyságb.

LUCSKAI LELET.

LUCSKAI LELET.

sőt 10 darab edény volt együtt, úgy hogy összesen 60 drbot voltunk képesek épen kiszedni.

Az edényekből leletenkint egy vagy két nagyobb urna, körül állítva kisebb-nagyobb csuprokkal, volt részint egymáson, sőt egymásban is elhelyezve. Minden ilyen csoportnál rendszeresen mellékelve volt egy dupla öblü edény, melynek használata eddig nem ismeretes és bár ezen talált edények mind nagyságra, alakra és színre nézve különböznek, mind a mellett tagadhatlan, hogy tökéletesen egy jellegüek; jelenleg csak három ilyet mutatunk be, de ismétlem azon körülményt, hogy mindegyik csoportnál egy ily jellegű edény vagy épen, vagy részben találtatott. (Lásd 274. oldal.)

Ezen csupor-csoportozatok többnyire 30 cmtr. mélységben kezdődtek és egy méterig haladtak; a mint az agyagos altalajba értünk, ritkán találtunk nyomot. A csuprok alá, köröskörűl voltak elhelyezve, úgy szintén alájok bigygyesztve, obsidian és kova fegyverek és kőbalták, sőt két esetben ezen kövek, mint azon anyag, melyből azok valószínűen készíttettek. (Lásd 273. oldal.)

Négy nagyobb urnában a megégetés biztos nyomait: hamut és csontrészeket találtunk; valamennyi csoportot pedig tűz által átváltoztatott földrétegeken.

Három csoportozatnál a csuprok kiszedése után emberi fogakat és pedig két esetben kinőtt emberét, egyben gyermekét találtunk. Ezekből combinálva, azon hypothezist koczkáztathatjuk, hogy temetkezési helylyel állunk szemben.

Tovább folytatván ásatásainkat, egy kis méter távolságra semmit sem találtunk; többé ily rendszeres csoportra nem jöttünk; ellenben 3 helyütt körbe halmozott, a közel hegységből származó trachytköveket, melyek némelyikén emberi kéz és tűz nyomai látszanak és rajtuk faszén és hamu-maradékok, továbbá több őrlő kövek, tökéletesen észlelhető nyomokkal, hogy hivatásuknak szolgáltak, továbbá orsók és nehezékek.

A terület egyébként el volt lepve cserépdarabok által, melyeket kosár számra szedtünk és melyek különbsége úgy agyagminőség — a legdurvábbtól a legfinomabbig — úgy alakra nézve, a legprimitivebbtől az átgondolt ízlésteljes rajzokig — úgy színre nézve is, mert feketéket és vöröseket is találtunk — akkora, hogy hivatva éreztem magamat, ezen cserepek egy némelyikét a mellékelt rajzok által bemutatni, hogy a szakközönség némi tudomást szerezzen a leletünk ezen részének gazdagságáról.

Találtunk továbbá elszórva számtalan állatfogakat, egy medve állkapocsrészét, sok kovát és obsidian-szilánkot, melyeknél a használás tökéletesen látszik és melyeknél az a nevezetes, hogy oly anyagokból voltak, melyek a mi trachythegységünkben nem találtatnak és a hegy alján több mértföldnyi távolban elnyuló hegységből valók. Továbbá a mit még ki kell emelnem, hogy bár összes leletünkben csak egy réz fegyver volt, több edényben érez-olvasztási nyomokat véltünk felösmerni. (Lásd 273. oldal.)

Midőn ezen, talán nem egészen érdektelen leletek szerény leirását bevégzem, azon reményt fejezem ki, hogy a tudományos körök ennek megitélését átveszik és hogy ezentúl ezeknek tapasztalatai által vezérelve — és kitünő képviselője által támogatva — ásatásainkat eredményesen folytathatjuk és jövő évi közlésemet még sokkal érdekesebb leletek nyomán ismételhetem.

Gr. Stáray Antal.

(Két adat a Margit-sziget történetéhez.) Ráskai Lea a budapesti egyetemi könyvtárban levő «Példák könyve» 28. lapján így végzi egyik példáját: «Ezt irtak vrnak eztendeveben. Ezer evtzaz tyz ez-

tendevben. Ezen eztendevben kezteek chynnalny boltozny az egyhazbely sanctuariomot». Az ugyanott található Cornides-codex 408-dik lapján szintén Ráskai Lea ezt irja: «Vegeztetet zent lucia azzon estyn zerdan. Vr zvletety vtan. Ezer. evt zaz. tyzen evt eztendevben. Ezen eztendevben zenteltek meg az kapolnat. zent katerina azzon napyan vasarnapon». A Margit-legendából, mely ugyanez apácza irásában maradt ránk, világosan kitünik, hogy Ráskai Lea a margitszigeti szent Domokos-rendi apáczakolostor tagja volt. Ezt megerősíti Ferrarius Zsigmond is («De rebus Hungaricæ Provinciæ ordinis prædicatorum commentarii». Bécs, 1637. 220. l.), a Ráskai Lea irásában fenmaradt és most a magy. nemz. muzeumban őrzött Margit-legendáról azt állítja, hogy az apáczák a török elől menekülve a Margitszigetről vitték Nagyszombatba. Erről bővebben a Nyelvemléktár VIII. kötete előszavában. A fentebb idézett két adat tehát kétségtelenűl a margitszigeti dómés apáczakolostor templomának sanctuariumára és kápolnájára vonatkozik. Hogy e két adat még fölhasználatlan, azt tudom, mivel eddig Ráskai Leának sem neve, sem tartózkodása helye nem volt ismeretes; de hogy mit nyom, mennyit ér, azt itéljék meg mások, nekem arra nincs elegendő szakismeretem. *Wolf György.*

(Intézetek és gyűjtemények.) *A n. muzeumi érem- és régiségtár 1881-ben (május—deczember).* Országos régiségtárunk gyarapodása az utóbbi nyolcz hónap alatt bámulatba fogja ejteni mindazokat, kik tudják, minő nehéz viszonyok közt élünk, mikor mindenfelől korlátolják ez országos intézet hatáskörét megyei és városi muzeumok meg társulatok dicséretre méltó helyi buzgósága, mikor folyton szűkül a terület, mely neki tápot nyújthat és mikor gazdag gyüjtők concurrentiája ellen kell síkra szállanunk szűken kimért dotatiónkkal.

Hogy mindazonáltal nem álltunk meg, nem maradtunk hátra, de sőt aránylag tetemesb a haladásunk, mint a korábbi években, ezt örömmel jelenthetjük s ezt első sorban régészeti ásatásoknak köszönjük. Fölösleges hangsúlyozni, tudja már ma minden ügybarát és kedvelő, hogy a sírok, temetők, halmok és telepek tökéletesebb képet tárnak elénk a hajdani míveltségről mint szórványosan fölszedett régiségekből összerakott kaleidoskop-szerű tárlatok. Szakkedvelő főuraink ez igazságot egész hévvel fogták föl; már régebben b. Vécsey József rendezett szakszerű ásatásokat, utóbb gr. Sztáray Antal és neje követték példáját, legújabban gr. Zichy N. János és gr. Batthyány Géza szintén rendeztek jószágaikon régészeti ásatásokat. A főurak után az állam s a főváros áldozott ásatásokra s ez ásatásokból többnyire a n. muzeum gazdagodott. E kedvező körülményekhez járul, hogy a nyilvános földmunkálatoknál, a Dunameder szabályozásánál több tekintet van a n. muzeum, a tudomány érdekeire, mint volt korábban; többnyire sikerült megnyernünk a technikus tiszteket és vállalkozókat a jó ügynek. Lelkes ügybarátainknak is a vidéken és a fővárosban, kiket alább egyenként említek, sokat köszönünk.

Ellenben évről évre inkább tapasztaljuk, hogy az érvényben álló leletrendszabályok kevés haszunkra vannak, sőt inkább magánkézbe, kereskedőkhöz, igen gyakran az olvasztó tégelybe vagy külföldre terelik a kincseket s így gyakran helyrehoztatlan kár okozói.

Ezek a kedvezőtlen és kedvező tényezők, melyek a lefolyt esztendőben

muzeumunk gyarapodását befolyásolták. Hogy magáról a növedékről kellő tájékozást nyerjünk, úgy mint megelőző esetekben, kor szerint csoportosítva sorolom föl előbb a régiségeket, azután az érmeket. Tekintettel a nyolcz hónap alatt fölgyült anyaghalmaz gazdag voltára, csak némely esetekben lehet egyik másik lelettel behatóbban foglalkozni; a rajzok majd a leirások rövidségét helyrepótolják és kiegészítik.

Kezdjük a fölsorolást *a*) Az őskori csoportnál s itt meg kell emlékeznünk a *tószegi* telepről. A tószegi telepről, honnan már annyi érdekes lelettel gazdagította n. muzeumunkat, Abonyi Lajos (Márton Ferencz) újabban ismét nyolcz tárgyat küldött. Van köztük egy csont kalapács töredéke, érdekes a bevert concentrikus kördíszek miatt, továbbá nagy födőlap fele töredéke agyagból, benyomott keresztdíszítményekkel, agyag kanál és többféle cserép bögre.

Ugyancsak Tószegről ajándékozott Dolenszky Imre plébános, Abonyi Lajos úr útján, a Laposhalomban lelt 11 db. érdekes őskori tárgyat. Van köztük agyag kanál, csontvésü és csontnyilcsúcs, több tárgy kőből, mely amulettnek látszik, átlyukasztott disznófog, átfúrt kagylóhéj és agyag karika.

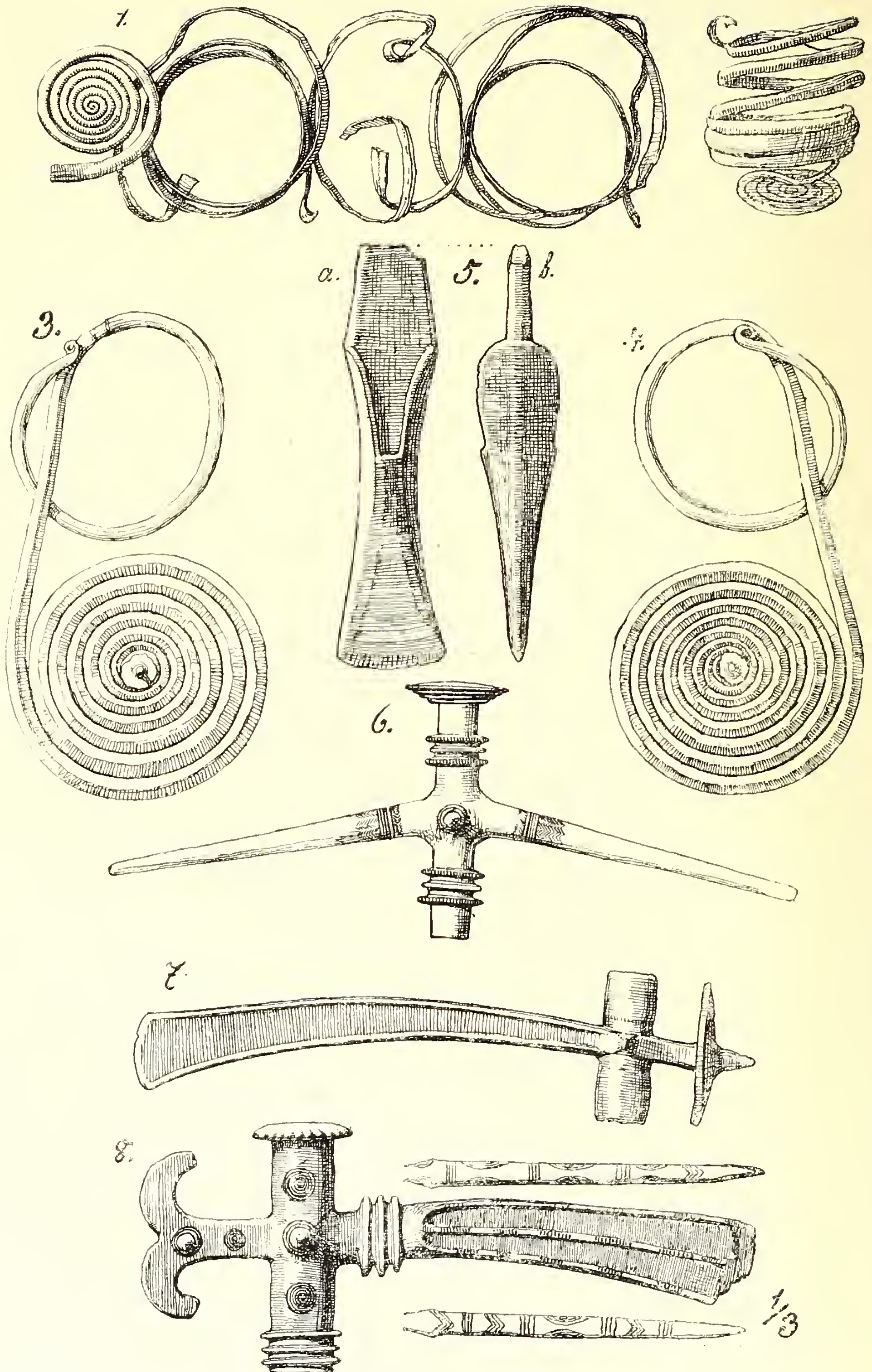
Csiszolt kőszerszámot csak kettőt kaptunk a polgárdii Somlóról gr. Batthyány Géza ásatásából.

Gazdagabb őskori bronzaink gyarapodása. Hol ajándékozás, hol vétel útján lehetett egyes darabokkal a sorozatokat kiegészíteni. Jelentékenyebb leletet csak egyet kaptunk, Coburg Fülöp herczegtől Felső-Baloghról; e nagybecsü ajándék a korábbi jelentésemben említett bodrogkeresztúri [1] nagy lelettel ez év legfontosabb szerzeményei közé tartozik.

Valovics Ferencz, uradalmi tiszttartó, szives volt a herczeg megbízásából a baloghi leletről részletes tudósítást küldeni. E szerint «a bronz tárgyak a herczegi gazdaságban az erdő közelében egy szelid emelkedésű szántóföld lejtőjén, az ekebarázdában födöztettek föl egy aratónő által, kinek sarlója aratás alkalmával — valószinüleg a borona által kirántott vagy az esőviz által kimosott kézvéd sodronyszálába akadt, mely az akadályt elhárítani akaró aratónő által a sarlónak nagyobb erővel való megrántása által még jobban napfényre hozatott. Az asszony látván, hogy valami fénylő ércztárgyba akadt sarlója, azt arató társaival tudatta, s azok a sodronyt kihúzták és tovább kutatván és ásván a földet, a bronz régiségeket fölfedezték és kiemelték. Ezen régiségek sem agyag, sem más valami edénybe betéve nem voltak, hanem a puszta földben, szépen egymásra rakva egy csomóban 12—15 cm. mélységben találtattak, ércz vagy másféle nyél egy csákányban sem találtatott. A lelethely körül jókora területen ásatásokat tétetett az uradalom, azonban eredmény nélkül. A két sodronykarvéd a találók által kuszáltatott össze. A találók a tárgyakat a rájok ragadt földtől megtisztították s azt vélvén, hogy arany kincset találtak, a lelt tárgyakat aranyműveseknek és zsidóknak árulgatták és csak midőn azok által csalódásuk felől fölvilágosíttattak, jelentkeztek leletükkel a baloghi tisztnél.»

A leletről ide mellékelt rajzunk pontos képet nyújt. Legfölül az összevissza kúszált karvédő tekercsek, (1. 2. szám) jobbra balra a párosával előforduló korongos tekercsek (3. és 4. sz.), továbbá egy véső (5. a. b.), egy pálczás (6. sz.) és két pengés csákány (7. 8. sz.). A leletnek idoma miatt legérdekesebb darabja a 8. számú csákány, melynek korong helyett hátul két félkörívű hajlásban kiszögellő rövid pengéje van; nagy pengéje vonalas díszekkel, köpűje bütykökkel van ékítve. Csákányaink közt eddig ezt az idomot még nem ismertük, a

[1] Arch. Ért. Új. Folyam. 166. l.

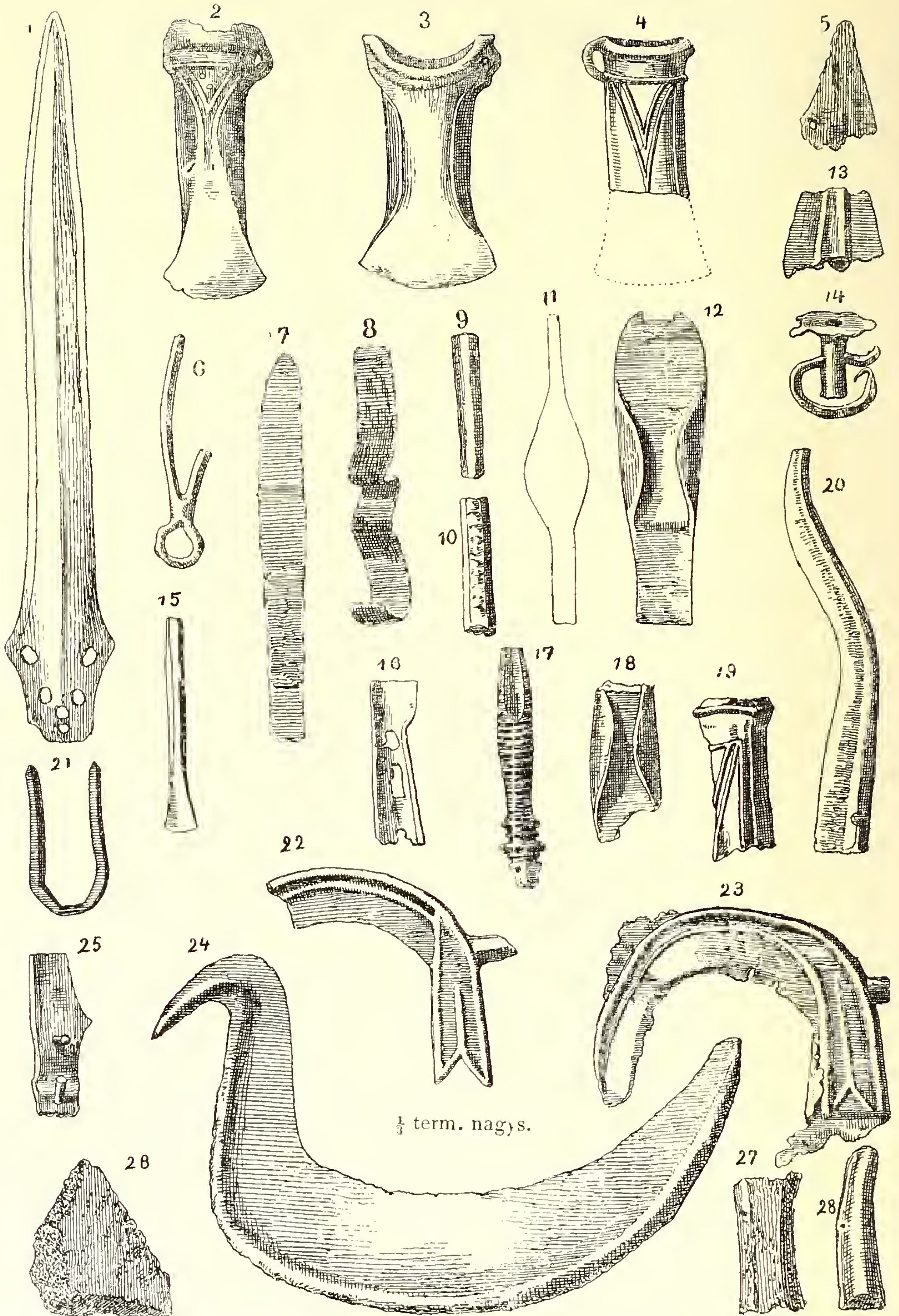
FELSŐ-BALOGHI LELET.

baloghi lelet általa hazai bronzformáinkat egygyel gazdagítja s ebben van főfontossága. Másfelől a pálczás csákány is érdekes, mert csak ritkábban nyomozhatjuk hiteles bronzkori leletekben. Utoljára a pilini leletben tünt föl egy szép példánya,[2] mely úgy, mint a baloghi, mindkét karján s köpüjén díszítve volt; ott is pengés csákányok voltak mellette. Ezek a közönségesebb bronzkori fegyverek közé tartoznak; csak a n. muzeumban van közel húsz db. belőlök, a vidéki gyűjteményekben lévő példányok is körülbelől ennyire mennek.

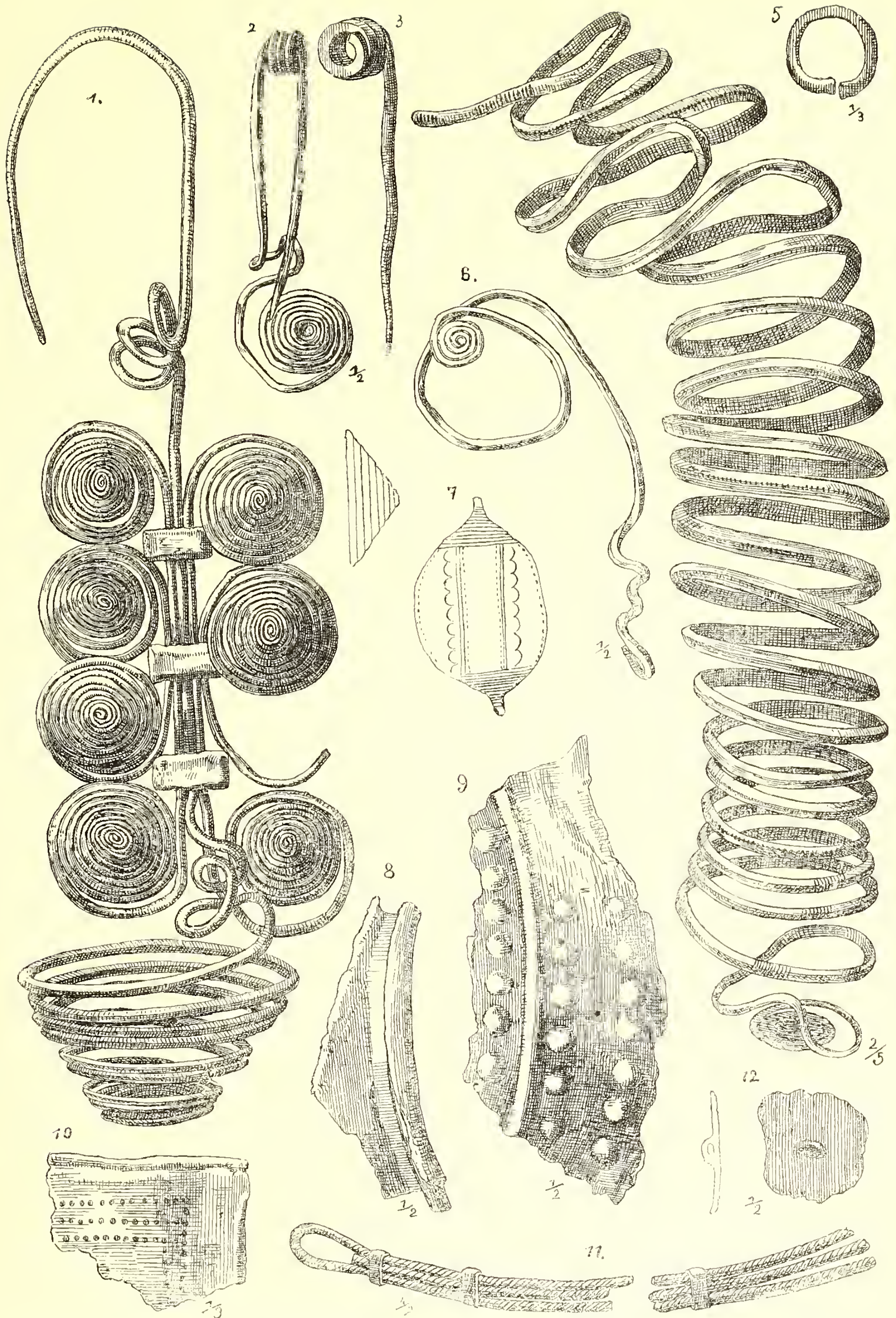
A kézvédek is a gyakoriabb tárgyak közé tartoznak. A minő gyakoriak nálunk a támadó és védő fegyverek e különös fajai, oly ritkán lelik külföldön, elterjedésök a magyarhoni bronz-regiora szorítkozik és annak sajátos typusai közé tartoznak. Ha e szűkebb körön belül keresünk analog leleteket, a fönemlített pilini leleten kívül ott találjuk a n. muzeumban a szebeszlóit (Turócz m.), az andrásfalvit és szent-ivánit (Liptó m.), királyházit (Hont m.), még közelebb esik hozzá a nagy rimaszombati bronzlelet, távolabb esik az abaújszántói és szabolcsi, a szoboszlói (Hajdu m.) és szamosmederbeli (Szatmár m.). Mint e rövid áttekintésből is látszik, e formák leginkább hazánk éjszaki részéből ismeretesek, a mi helyi iparra mutat és így joggal föltehető, hogy az ékes fegyverek is, melyeket egy bronzkori vitéz a baloghi határban elvesztett vagy elrejtett, szintén nem messze földről kerültek, de a szomszédban készülhettek.

Belföldi bronz-ipar mellett még inkább szól a bodrogkeresztúri nagy lelet. Korábbi igérethez híven[3] tartozom részletesb bemutatásával, mely most teljesíthető, mert két rajztáblát is csatolhatok leírásához. Jó részét miskolczi rézművestől vettük, más részéhez ide való kereskedő útján jutottunk; nem lehet tudni, mennyi veszett el a nagy leletből, sejthető a sok csonka töredékből, hogy jó sok hiányzik belőle. Kevés hazai bronzlelet van, mely oly sok tekintetből ébreszti föl érdeklődésünket, mint ez össze-vissza töredezett eszközök és ékszerek egyvelege. Nyilván öntőműhely maradványaival van dolgunk, hol az összegyüjtött csonka tárgyak beolvasztásra vannak szánva, ilyen a legtöbb véső, sarló, kés stb., a bronzlepények, rudak, pálczák, alaktalan rögök, összesen 82 db. (I. tábla 9, 10, 26, 27, 28. sz.) ily olvasztott töredékekből támadnak; továbbá vannak újból készült darabok — a sarló (I. t. 23. sz.) és a véső (I. 2.), melyek csak az imént kerültek ki a mintából, se a szélök, se a fölületök nincs kisimítva. Szerszámok és ékszerek nagy változatosságban vannak, mintha csak szándékosan gyüjtötték volna össze számunkra, hogy egy mutatóra lássuk, minők voltak szerszámaik a háztartásban, az ipar és földművesség körében, s a férfiak és nők mivel díszítették fejüket, fülüket, karjukat, újjukat, ruhájukat; fegyver csak kevés van. Volt 15 füles és tokos véső (I. 2, 3, 4, 12, 18, 19), 5 keskeny véső (15, 21), 12 db. késpenge és markolat (16. és 25. sz.), borotvának markolata (6. sz.), sarló igen sok akad, van 48 db. belőle, mind a három ismert formából, a legegyszerübből (20. sz.) azon fajtából, melynek nyélbe való lemeze van (22, 23) és a hajlított végűből (24.) és van négy fűrészlemez (7. 8. sz.). A fegyverzethez tartozik egy apró tőrpengécske (5. sz.), egy hosszú keskeny tőr (1. sz.) és a karvéd (I. tábla 4. sz.), melyet talán több joggal az ékszerekhez számíthatunk. Az ékszerekből első helyre egy diadema töredékeit teszszük (II. t. 11. száma), a nálunk oly jellemző fibulákból van nyolcz egész vagy csonka darab (1, 2, 3, 7, 8), vannak gyűrűk (5.) és van füles gomb (12.) Sodronydarabok és lemezek nagy számmal találtattak, némelyek nyilván edényekből valók (8, 9, 10.). Két tárgynak még

[2] Leírását és rajzát lásd Arch. Ért. XIII. 108. l. és a mellékelt kőnyomatú táblán.
[3] Arch. Ért. Új f. I. 166. l.

BODROG-KERESZTURI BRONZLELET I. TÁBLA.

BODROG-KERESZTÚRI BRONZLELET II. TÁBLA.

megközelítőleg sem ismerjük rendeltetését, a rovátkolt fölületü pálczáét (I. 17.) és a karimás szélű hengerét. (I. 14.)

Ha már most az így röviden bemutatott műhely-maradványokon a kül- és belföldi jelleg szempontjából nézünk végig, kicsiben egy leletben együtt találjuk a késő hazai bronzkort jellemző összes tüneményeket.

Hogy a kétségtelenül belföldi és a magyarhoni region túl csak elvétve jelentkező typusokon kezdjük: a tokos véső csúcsba futó szélekkel (I. 3.), a hátul hegyesen görbülő sarló (I. 24.), még inkább a sodronyos fibulák (II. 1.) s a sodronyos diadema[4] (II, 11.) tisztán sajátjai a mi regiónknak.

Ellenben nemcsak itt, de jóformán egész Közép-Európában készültek oly vésők kések, sarlók (a föntebbi idom kivételével) és tőrök, minőket tábláinkon látunk.

Távolabb eső vidék typusa egy talpas véső (átalán az angolok úgy hivják «with a stopridge»), mely Európa nyugoti részein közönséges és az éjszaki Németországban meg Skandináviában elterjedt fibulaforma, melyből csak egy középső csonka darabot birunk (II. 5.)

Míg ezek az alakok mind az Alpeseken innen fejlődő ipar szülöttjei, addig déli vidékről importált egyes czikkeknek is nyomára akadunk. Ilyen a borotva (I. 6.) és ilyenek mindenek előtt az edényrészek (II. 8, 9. 10.) trébelt bronzlemezből, a minők bizonyos korban egész Európát árasztották el és a melyekre kétségtelenül reá illik Lindenschmiték nézete a déli importról.

E részletek megállapítják számunkra a bodrogkeresztúri lelet viszonylagos korát. Nem csodálkoznánk, ha egyes tárgyakon vasrozsda-foltokat látnánk; mert e lelet idején már széles világraszóló összeköttetéseik voltak a Közép-Duna kereskedőinek és ha ritka is lehetett a vas, kétségtelenül ismerték. Ha a bodrogkeresztúrival egykorú leleteket keresünk hazai leleteink közt, arra a tapasztalásra jutunk hogy legnagyobb, legfontosabb leleteink egykoruak vele; csak a terenneit, komjáthi, rimaszombati, felsődobszai, hajduböszörményi, erzsébetfalvi leleteket említem. Anyagi irányban magas fejlettségű, sokoldalú míveltség maradványai ezek, és egyedüli tanujelei. Irott és képes tudósításaink nincsenek e korról, a mit róla tudunk e gyér hallgatag leletekből van merítve. Csoda-e, hogy fölismerésében és helyes megitélésében oly végtelen lassan haladunk és hogy minden parányi emléket, mely reá fényt deríthet, oly gonddal gyűjtünk!

A nagy leletek után a szórványosan előkerült egyes emlékekre térhetünk. Legtöbb gonddal gyüjtjük a rézből való régiségeket. Csekélyszámú réz fegyvereinkhez réz tőr és réz lándsacsúcs, a szerszámokhoz két pengéjű csákány járult; kereskedőtől vettük, a ki állítólag Új-Szőnyön szerezte a három tárgyat.

Réz tárgyaink száma továbbá Komárom vidéki lapos réz vésővel szaporodott. Vörösréz csákányt kaptunk Bük Lászlótól Élesdről (Bihar m.). Három keskeny és egy lapos réz vésőt vettünk helybeli régiségkereskedőtől, a ki az ország különböző részeiből gyüjtötte őket. Áttérve az egyes bronz emlékekre, legfontosabb hogy Kuliffay Adolf úr Ercsiből bronzkori öntőmintáinkat ismét egygyel gyarapította, agyagból való és csonka egyik oldala bronz pálczák (?) öntésére szolgált másik oldalán egy véső idomának fele része látszik.

Bronz vésőt és bronz karpereczet vettünk helybeli kereskedőtől.

Szalkáról (Hont m.) füles bronz vésőt küldött ajándékba Csepreghy Gyula, Dr. Rómer F. Ferencz szives közbenjárásával.

4 Analogiáját lásd az Árvaváralján őrzött kincsben és Egerben a lyceumi gyűjteményben.

Tokos bronzvésüt vettünk, füleset, csúcsba futó széllel, pereme alatt hosszában futó domború vonaldíszszel, kereskedőtől, ki állítólag Új-Szőnyről kapta.

Nádlevél idomú bronz tőrt vett a n. muzeum, magyarországi lelhelyről közelebbi helyhatározás nélkül.

Pulszky Ferencz igazgató nyílt végű karpereczet ajándékozott, bronzból, pontozott díszítményekkel, lelhelye Maglód (Pest m.).

Torma Károly aldunai útjából Varadiai Baich Vilmos úr ajándéka gyanánt őskori bronzsodrony-részletet és egy kis cserép edényt hozott.

Átfúrt cserépkorongot és dudorokkal díszített cserép bögrét ajándékozott Baloghy Dezső.

Két őskori cserép edényt, csészét, két urna fenekét és csontdarabkákat találtak Ivanovan (Torontál m.) házaépítésnél; Schwerer János úr közbenjárásával ajándékozta Mariancsics Imre, községi jegyző Ivanován. Durva edénytöredékeket küldött be Steltzer Frigyes, ev. lelkész Kiszácson (Bács Bodrogh m.).

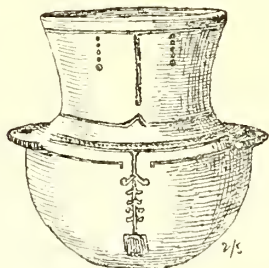

ZSITVATŐI EDÉNYEK. $\frac{1}{3}$ nagys.

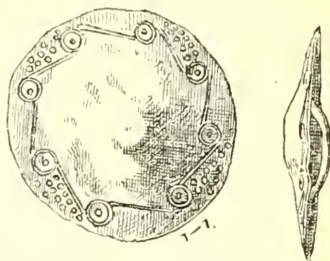
Az idei tavaszszal Zsitvatőn, Komárom megyében, kavicsbányában a munkások a lehulló földrétegben mintegy ölnyire a szin alatt edényekre akadtak, az edények, a találók jelentése szerint, nem egy fészekben voltak, nem is sorjában állottak, de szabálytalanúl voltak elhelyezve. Némelyikben égetett csontmaradványokat leltek. Ugyanazon helyről bronz gombostűt és bronz kúpocskát hoztak a munká-

sok, továbbá két kőeszköz is onnan került, három darabra tört, átlyukasztott golyó, és (talán amulettnek használt) lapos kőeszköz homokkőből, melynek egyik vége át van lyukasztva. Hossza mindössze 8·8 cm. szélessége pedig 1·7 cm.

A lelet félreismerhetlen rokonságban van a Zsitvatővel átellenben fekvő dunaalmási urnatemető edényeivel. Néhány jellemzőbb példány rajzát ide mellékeljük. Egy pillantás fölismerteti az edények formájában és díszítési módjában azt a jelleget, melyet conventionális néven, addig míg találóbb elnevezésünk nincs, pannoniainak szoktunk nevezni. Karcsu, elegans idom, benyomott finom pont- és vonaldíszek, a mélyedésekben fehér krétaszerü anyag, ezek az ismérvek, melyekkel tószegi, dunaföldvári, pécsi stb. ősedényeken találkoztunk. Ez edények korának pontos megállapítására még mindig hiányzanak a kellő támpontok. Római és barbár vidékeken egyaránt találjuk, urnatemetőkben és terramarekban, gyakran sokkal durvább edényekkel együtt fordulnak elő, bronz és csiszolt kőeszközökkel, római befolyást nem árulnak el, tehát a római kort megelőző időkből származtatnók, de határozottan különböznek a «kelta» vaskori leletekkel föltünő agyagmivességtől, tehát ezen kornál is régibbnek kell itélnünk. Ennyi, mit ez ideig róluk mondhatunk. A zsitvatői leletben voltak urnák, bögrék

NAGYLOÓKI EDÉNYKE.

ARANYOSMARÓTHI (?) ARANYGOMB.

s egy csésze; egészben 12 darabot szereztünk. Azóta másfelé is elszéledtek zsitvatői edények s így, meglehet hogy nagyobb temető, nem egyes sírok maradványaival van dolgunk. Más pontról, Fehérmegyéből a nagylóoki urnatemetőből, is kaptunk egy érdekes edénykét, mely legszorosabb kapcsolatba hozza ez új, érdekes sírmezőt az említettekkel. Az edénykét gr. Zichy N. Jánosnak köszönjük, ki az idei septemberben ásatta föl a lóoki őstemető egy darabját és a gazdag urnasorozattal a fehérvári muzeumot ajándékozta meg. E muzeum őre, Hattyúfy Dezső, külön monographiát szentel a fontos lelhelynek.

A nagylóoki és zsitvatői leletekkel rokon a bákóhalmi lelet, melyből több tárgyat már az áprilisi jelentésben említhettem. Most ezekhez egy jókora, 72 cmnyi magas urna sorakozik, melyet Karpelesz Simon úr volt szives május elején utólagosan beküldeni.

Mindennemü őskori és római agyagkészítményeket, kővésőt és néhány kisebb római régiséget köszönünk Schwerer János úr szives közbenjárásának. A legtöbb tárgy Ivanova vidékéről való.

Glogonban (Torontál m.) pinczeásáskor három karpereczet bronzból, egy kis füles bronzpikkelyt, fekete agyaggyöngyöt és barbár érmet leltek.

Schwerer János úr közbenjárása folytán ajándékba küldte a tulajdonos Schwanfelder Gusztáv, glogoni jegyző.

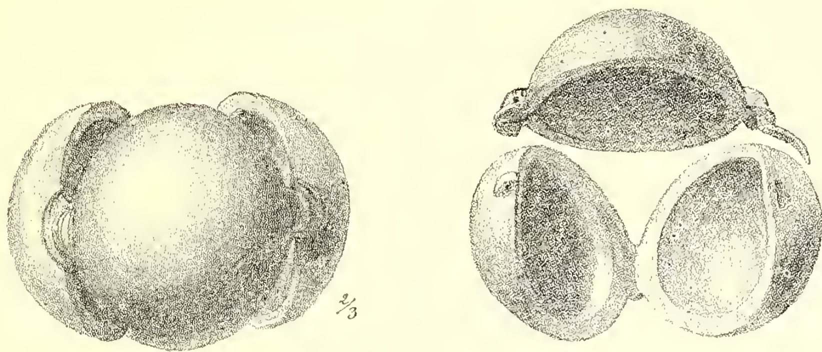
A pesti határban a Rákoson vasuti töltés építése alkalmával emberi

koponyákkal és csontokkal vegyest öt, durván készült agyagedényt leltek; Schopp Ignácz X. kerületi elöljáró, kérésünkre beküldte.

II. *A „kelta" kori* emlékek száma két érdekes darabbal gyarapodott. Állítólag Aranyos-Maróthról való egy kis kúpidomú gomb, melynek fölülete bevésett kör, pont és vonaldíszekkel ékes, oly módon, mint a híres fokorui lelet arany gombjai; rajzát itt adjuk természetes nagyságban.

Pulszky Ferencz igazgató ajándékozott egy karpereczet, melyet Ercsi közelében kotort ki a Dunából a kotrógép. Mellékelt rajzunk egyszer oldalt mutatja az ékszert, a mikor mind a három üres félgömb zárva van, másik rajzunk meg különválasztva tünteti föl a két állandó tagot a harmadik mozgó tagtól és mutatja ez utóbbin a görbe hajlású nyelvet, melylyel belényúl a mélyedésbe, hol mozog, a karima túlsó oldalán pedig a zárás módját.

Az ercsii három félgömbü karperecz egy elterjedett, ismeretes karperecztypust képvisel, melynek ez üres félgömbök jellemző ismérvei. Nagy ritkán

ERCSII DUNAMEDERBELI LELET.

egyedül két ily nagy gömbből áll a karperecz, sokkal gyakoribb mikor négy, hat, hét, kilencz és több gömb áll egymás mellett, hol közvetlenül hol beléékelt mondola idomu tagoktól elválasztva.[5] Mennél több a gömb, annál kisebbek szoktak lenni. Fölületök néha nem csupasz, de mindenféle domborodásokkal és mélyedésekkel ékes. Rómer kalauzában[6] bemutat néhányat a bronzkori ékszerek közt. Egész Közép-Europában találjuk ez idomokat a muzeumokban, de sokkal ritkábban a nagy gömbüeket, mint a sűrü gömbüeket. Ez utóbbiak korát a híres hallstadti temetőben való előfordulásuk állapítja meg.[7] Használatuk nemcsak megközelíti a történeti kor kezdetét, de nincs okunk kétségbe vonni, hogy még a római korban itt lakó barbárok is kedvelték e typust; mire talán a rokonidomú marosportusi karpereczek, az erdélyi muzeumban, szolgálhatnak például.

Hampel József.

5 Példák: Nemz. Muz. I. terem. XLVII. 15—19. sz. alatt a szentesi leletből — «Ant. préh.» XVI. 26. Ipolyi gyűjteményéből. — A N. Muzeumban I. terem XXIV. 4, 5, 1—3, 6, 18. 13, 14; 11. 12.

6 Műrégészeti Kalauz. 43. l.

7 Sacken. «Die Gräber von Hallstadt» XVI. tábla, 10—14. sz.

KÜLFÖLDI ADATOK AZ ARCHÆOLOGIÁHOZ.

(EMLÉKEK ÉS LELETEK.) *Középsyria építészete. II.*[1] A középsyriai épületek befolyása a román építészet fejlődésére Vogué fölfedezései után minden kétségen kívül van helyezve. Most a kérdés csak ez: mikor kezdett e befolyás Európa nyugatán érezhetővé lenni, hol a román építészet a XII. században virágjában állott. Francziaországban, a tökéletes román styl bölcsőjében, Viollet-le-Duc szerint a középsyriai befolyás egykorú a keresztes hadjáratokkal. Vogué ellenben ezt az ikonoklasták, tehát Leo Isaurius (717—741) idejére teszi.

Viollet-le-Duc mondja (Diction. de l'Archit. VII. kötetében 417. l.), hogy a provençali iskola még inkább bele élte magát, mint a toulousi a Syriába menekült görög-római építészet elemeibe. Ha a sz. gillesi és az arlesi sz. Trophime portalékat, melyek a XII. század végén keletkeztek, vizsgáljuk, hihetnők, hogy az Antiochia és Aleppo közti úton nagy számmal előforduló emlékek maradványai állanak előttünk. És valóban e tartományt a keresztesek I. Bohémond, Guiscard Róbert fia vezérlete alatt 1098-ban meghódították és Antiochia vidéke 1268-ig a nyugatiak kezén megmaradt. A Provençalok természetes köteléket képeztek Francziaország- és a Syriában megtelepedett keresztes vitézek közt; nem csodálhatjuk tehát, hogy ama görög-római emlékekben oly gazdag tartományból haza hozták azon művészet elemeit, mely hivatva volt nyugaton a XII. század lefolyása alatt nagy tért hódítani.

Ellenben Vogué így nyilatkozik (id. m. 20. s k. l.): «Midőn elismerjük, hogy a nyugati művészetben a keleti eszmék kitörülhetlen nyomokat hagytak maguk után, hogy kelet nem csak némely díszrészlet mintáját szolgáltatta, hanem a román styl lényeges elemeinek egész sorozatát, kénytelenek vagyunk a kutforrás keresésében előbb menni a keresztes hadjáratok koránál. A szent háboru idejében a franczia építészet már megtalálta határozott irányát; ennek legbiztosabb tanusága az, hogy a keresztesekkel együtt bevonult Palestinába és ott uralkodott csaknem vetélkedő társ nélkül addig, míg a frank uralom tartott. Számtalan emléket emelt rövid idő alatt; emléket, melyek stylje oly egybevágó és egyöntetü, hogy ezt csak határozottan megállapodott stylnek és véglegesen határozott módszernek tulajdoníthatni». — Mondja továbbá Vogué, hogy a XII. század építészei, bár fölötte ügyesek és eszmélkedők, még sem vergődhettek föl egyszerre az általok elért magas polczra; hanem «magok előtt egy kevéssé ismert, három századon át tartott erőlködés és tapogatás által előkészített mezőt találtak s így kölcsönözhettek oly vidéktől, mely akkor egyedül volt képes mestereket szolgáltatni: kelettől. Nézetem szerint ez előkészítő homályos korszakba kell helyeznünk kelet iskoláinak közvetlen hatását nyugatra, oly hatást, mely nem csak a kereskedelmi közlekedésen és fényüzési czikkek behozatalán, hanem az ikonoklasták által kiüzött, vagy a művészet pártfogói által meghívott mesterek befolyásán alapult.»

«Az e korban és e közvetlen befolyás alatt emelt épületek eltüntek; a melyek fönmaradtak, minő az aacheni dom és sz. Vital temploma Ravennában, kivételes fennmaradásukat kivételes kőszerkezetüknek köszönik; a nagy bazilikák, a toursi, a sz. dénisi, a sz. galli és más hasonlók ellenben csak famennyezettel bírván elenyésztek, és ha styljükről fogalmat akarunk szerezni, azt föltevés útján nyerjük. Merészség-e az, ha azokat bizonyos tekintetben a nagy syriai bazilikákhoz hasonlóknak képzeljük, hogy a nyugotiaknak is volt háromszög orom alatti előcsarnokuk (porche, Vorhalle, Vorbau), oszlopokkal díszített kül szentélyük, tornyos homlokzatuk, ha bár nem ugyanazonos a tourmanini vagy kalatsemanival legalább ugyanazon elven alapuló, mely ugyanazon a keleti előpéldányokból szerzett szellemből kiindulva a XI. és XII. század nyugoti emlékeit teremtette?»

[1] Lásd az első czikket Arch. Ért. Új. Foly. I. köt. 187. és köv. ll.

Vogué díszmunkájának tüzetes tanulmányozása után kénytelenek vagyunk a keleti befolyásra nézve nem Viollet-le-Duc, hanem Vogué véleményét fogadni el. E befolyás pedig legvilágosabban nyilvánul a román templomokban, melyek a közép-syriainak közvetitése által a római basilika forensishez csatlakoznak.

A római basilika mind nevére, mind elrendezésére, mind használatára nézve az athenai basileos stoatól származik.[2] E két épületnemben a mindkettőt egyaránt jellemzőt és lényegest a középtérnek (hajónak) az oldalterek fölötti emelkedésében, közvetlen világításában (a magasban levő ablakok által) és állandó tetőzetében kell keresnünk. A basilika forensis rendesen három emeletű középsőjén karzat vonult végig és eredetileg hihetően főkép törvényszéki helyiség volt. Azonban miután a kereskedés mindinkább elfoglalta az eredeti négyszögöt, a törvényszék kényelmesebb eljárása végett székhelyéül a négyszöghez, mint már lényeges póttag, félkörü apsis, (hemikyklos vagy chalkidikon) csatoltatott. A római forensis idő folytán tehát nem csak a törvénykezésnek és a kereskedésnek nyilt meg; hanem sétálásnak, olvasásnak, sőt időnkénti vallásos szertartásnak és egyéb más czéloknak is szolgált.

A középsyriai basilika, melynek valószínüleg csak is egyházi rendeltetése volt, megtartotta a forensisnek oszlopos háromhajós hosszházát (Langhaus), alkalmazta a főhajó keleti végén a félkörű apsist vagy szentélyt, a mellékhajók szinte keleti végén kisebb félkört, az apsidiolt. Hosszhajója nyugati vége egész szélességében eleinte a «narthex» nevű előcsarnok uralkodott, de későbben e narthex csak a főhajó szélességét foglalta el, a két mellékhajó elébe pedig, habár a hajón túl nem emelkedő, ikertornyot építettek. Mivel az ikertorony az egész nyugati homlokzaton nem szökött ki, a közte levő előcsarnok fölött terrase maradt, mely majd födve s így csarnokká alakítva az ugynevezett «loggia», vagy szabad ég alatti volt. A keresztyénség ó-korában e terraseon bizonyos időben egyházi szertartásokat végeztek; későbben a tornyok kiszöktetése miatt a terrase a román építészetben eltünt. Az ikertorony közt nyilt egy vagy három díszkapu, mely az előcsarnokból ismét egy vagy több ajtón keresztül magába a templomba vezetett.

Ez elrendezés, mint lényeges, változatlanul ment át nyugatnak legrégibb román basilikáiba, melyek csak későbben nyertek a hosszhajó és szentély közé szúrt, két ágával a hosszhajón kiszökő kereszthajót, és az apsis és áthajó közé szúrt hossz-szentélyt, mivel a román egyház az úgy nevezett latin hajónak alapidomát nyerte. A két mellékhajó apsidiola helyett már Közép-Syriában is találunk épszögű sekrestyét, kincstárt, könyvtárt, vagy más egyházi czélokra szolgáló kisebb helyiséget. A nyugati román templom hosszhajóját szintugy mint a forensis és középsyriai basilikát famennyezet födte, ritkábban és csak későbben boltozták be, elébb az oldal- még későbben a fő hajót is. Még ritkább a mellékhajók fölötti karzat vagy «tribuna», mely a forensisban gyakran és a középsyriaiban is előfordul (l. a chaggai basilikát Vogué 16 tábláján.)

A legnevezetesebb azonban a középsyriai ikertoronynak szervi összekötése az egészszel s beillesztése a basilika testébe. Nyugaton, ott hol nem a syriai, hanem a forensis szolgált mintául (pl. Olaszországban) a torony még a VII. században is magában, a templomtól elkülönítve állott, míg szervi beillesztését Középsyriában már az V. században találjuk; s így ez építészeti változtatást egyenesen itt feltaláltnak s innen a nyugatra elterjedtnek kell tekintenünk.

Szint oly nevezetes, hogy nemcsak a basilika tervü, hanem még a csarnokféle (Hallen-Kirche) román templom mintáját is Közép-Syriában találjuk; mert miután az oldalhajó a fölötte levő tribuna által szükségképen emelkedik, és a főhajó magasságát éri el, az egész hosszhajó ugyanegy födél alatt úgy emelkedik, hogy főrésze magas ablakot nem nyerhetvén, világítását csak is a mellékhajók ablakai által nyerheti, mi a csarnoktemplomnak fő jellege.

A mondottak után természetesnek fog látszani Vogué következő véleménye: «Szabad tehát föltennünk, hogy a VIII. IX. és X. század tapasztalatlan építé-

[2] «A székesfehérvári ásatások eredménye» czímü könyvemnek 69. l. Ugyan e munkában tüzetesen van czáfolva Zestermannak véleménye, mely szerint a keresztyén basilika nem a római forinsestől származik, hanem eredetileg az ó-keresztyének szükségletéből fejlődött.

szei ismerhették a Syriában dívó módot, alakzásokat; hihetjük, hogy az első koronázott barbárok által a keletről meghivott építészek tanítványai és örökösei voltak azon szapora syriai iskolának, melynek emlékei egyedül maradtak fönn maig, hanem nagy tevékenysége korában, bizonyosan hazájok határain túl is kiterjesztették hatásukat. Igy magyarázhatjuk azon a syriai profilek és részletekhez hasonló idomokat, melyek a kilenczedik századból a tarasconi sz. Gábor, az avignoni Notre-Dame és aixi S. Sauveur templomokon ránk maradtak; így magyarázhatjuk utóbb a Rajna-parti és franczia, a keleti előpéldányok behozatalából származott építészeti alakokat is. Ez utóbbi behozatal a X. és XI. században nem jön talán közvetlen a syriai iskolákból vagy azok tanítványaitól, hanem az ezeket helyetesített byzanti iskolákból, melyek a boltot és a kupot amazok alapelvein építették.» Itt Vogüé megjegyzi, hogy e helyütt Konstantinápolyt kell értenünk; mert ekkor Syria már a muzulmanok hatalmában volt. Viollet-le-Duc ellenben Syriának a keresztesek által történt meghódítására a XI. század végén figyelmeztet; mi ellen tekintetbe kell vennünk, hogy ekkor a román építészet már meglehetősen előhaladott nem csak Franczia-, hanem Németországban is.

Vogüé véleménye megerősítésére több franczia emléket hasonló syriaival vet össze, nevezetesen a Normandia és a Bretagne határán levő pontorsoni templomot (l. 24. l.). «Ha e templom homlokzatát a galb-louzei és tourmaniniival hasonlítjuk össze, az analogiát szembetünőnek fogjuk találni: az egyiknek elrendezése a másiknak fordítása a tizenkettedik század második felének román nyelvére. A román templomoknál oly ritka roppant középponti nyilása, az ikertoronynak csírája a jellemző syriai homlokzatra emlékeztet, és oda tartozik még a nagy közép nyilás fölötti loggia is.»

Vogüé atlasa 122—150. tábláján négy syriai templom rajzát adja, melyet csaknem román temploménak mondhatni: a galb-louzeit, VI. század (122—129. táb.), a tourmaninit VI. század (130—136), a behiohit VI. század (137, 138. t.); ezen templom alapterve egyszerűbb a többiénél: szentély-zárása nem a félkörű apsis, hanem egyenes vonal), és a kalat-semanit, V. század második fele (139—150).

Ezek közt a legkifejlettebb az utolsó. *Kalat-Semant Simon telkével* fordíthatjuk; mert itt töltötte a hires Simeon stylita életét. E szentnek tiszteletére emeltetett a kalat-semani templom és nagyobbíttatott a már elébb itt állott zárda az V-ik század második felében. Az egyház közepét teszi nagy 100 láb átmérőjü szabad ég alatti nyolczszög, melynek közepén állott sz. Simonnak 45 láb magas oszlopa, és melynek négy oldalából négy három hajós templom alaku épület keresztidomban szökik ki. A tulajdonképi templom a nagy kereszt keleti szárnyát képezi. Három hajós hosszházának (Langhaus) középsője nagy félkörű, öt ablakos apsisban végződik, az előbbinek csak fél szélességét mérő két oldalhajó egy-egy kisebb egy ablakos apsidiollal van zárva. A főhajót minden oldalán, kilencz korinthi oszlop választja el az illető mellékestől; amaz nyereg-, ez féltetővel volt födve, az utóbbiban, alacsony volta miatt karzatot, tribunet alkalmazni nem lehetett. A templomot későbben nyugati homlokzat építésével a nagy nyolczszögű udvartól elválasztották, ez elég egyszerű és kevéssé díszes; de fenmaradt a nagy kereszt déli szárnyának fölötte díszes eredeti homlokzata.

Voguének 142. t. látjuk a nagy apsisnak jelen külső állapotát és 143. t. egyik travéejét restaurálva. Ot félkörben zárt ablaka minden oldalán korinthi féloszlop szökik ki; az ablakok öregívének (archivolte) tagozata egyenes vonalban folytatva van a féloszlopig. Az alsó ablakok néhányai fölött vannak igen egyszerű (öregív nélküli) ablakok a felső emeleten, de minden alsó féloszlop fején, hasonló díszes korinthi féloszlop emelkedik a felső emeleten is, mire Vogüé megjegyzi, hogy ha itt az egész magasságban csak egy oszlop volna alkalmazva, és az alsó és felső emelet közti párkányzat e féloszlop közepén gyűrűt képezne, akkor tökéletes román apsis volna előttünk; Vogüé még ezen kivánságát is teljesítve találjuk egy kokonayai házban, hol ily oszlopgyűrű, hanem szabadon álló két oszlopnál fordul elő; tehát már az oszlopgyűrű is megvan és alkalmasint itt is, mint későbben a román és csúcsíves stylben azon rendeltetéssel, hogy az egymásra rakott tőhenger közti rést elfedje a tő mintegy

monolith jelenjék meg.[3] Ha már most a koronapárkányzatot tekintjük, itt csodálkozásunkra ez alatt még az úgynevezett félkör-ives frieset is találjuk, mely a román építészet épen ezen helyén számtalanszor megjelenvén, e styl kiváló jellegei közé számíttatik; csak hogy apsisunk friesének félkörei a románoknál nagyobbak és köztök gyámkövek foglalnak helyet, mi külömben nem példátlan a román építészetben sem.

Forduljunk most az épület déli szárnyának igen díszes kapuzatához és homlokzatához (l. V. 141. t.) és hasonlítsuk ezt össze V. l. Duc «Diction. VII. k. 418. l. csak részben adott arlesi S. Trophime kapuzatával. Maga V. l. Duc mondja az utóbbiról: «szerkezetére, profiljeire és díszesítésére nézve e kapuzat egészen görögrómai-syriai; szobrászatára nézve pedig gallo-római világos bizanti befolyással». Kalat-Semanban az igen tágas közép kapunyilás oldal oszlopain és cannelirozott pilasterein emelkedik az építmény felső öregíve tompa háromszögű orom alatt; csakhogy az öregív Kalat-Semanban üres és a franczia archivolte alatt dombormű-díszes mező jelenik meg. Az orom párkányzatát mindkét példányban apró, a syriai példányban sűrűbben álló kis gyámkövek hordják. A főkapu két oldalán van kisebb mellékkapu, Syriában szintén, mint Arlesben tompa orom alatti öregívvel, mely utóbbi Syriában üres, Arlesben dombormű-díszes mezőt fog körül. Miből kitetszik, hogy V. l. D. az arlesi kapuzatot hasonló syriaiból való keletelése igen alapos. Arlesben maga a főkapuzat közép oszloppal van ketté osztva, Syriában, hol a külkapuzatra a templom tulajdonképi bejárása következik, a kettős ajtónyilás csak ez utóbbinál van alkalmazva.

Kalat Semanban a főkapuzat fölött emelkedik a főhajó, oldalát cannelirozott pilaster szegélyezi, falát négy félkörben zárt ablak töri át, mely fölött ismét a félkörives fries látható, melynek ablakközti szára is félkörben végződik, a mint ez a román friesnél is számtalanszor elfordul.

Nevezetes még az, hogy a belső falak is féloszlopokkal vannak díszítve, melyek azok felületén valóságos osztályokat (travées) képeznek.

A basilikaszerű templomoknál kevésbbé viselik magukon a román jellemet a *középsyriai zárdák* vagy kolostorok. Ezek közül Vogué az V. századból származó chaggait a legrégibb barát-épületnek mondja. Elrendezése úgy szólván csonka és fejletlen (l. alaptervét V. 22. t.). A IX. század elejéből származó sz. gálli zárdaterv előpéldányául, nem a syriai teuzt, hanem a pompeji házak impluviumféle udvarát tartja, mely mind négy oldalán a szükség szerint több rendbeli oszlopcsarnokkal van körülvéve, s így az épület a szemlélőre egy kisebbszerű város benyomását teszi. Ellenben a chaggai zárda egyetlen udvara nem teljes impluvium; mert csak két oldalán van oszlopcsarnoka. Kevés abban a terem és lakhely is, de mégis megvan Vogué nézete szerint, egy könyvtár, melyben a könyveket a falba mélyedett fülkikben őrízték.

Teljesebbek és fejlettebbek az előbbinél a kherbethaszi és el-barahi zárdaépületek, ezeknek van saját kis templomuk vagy kápolnájuk is. A nagy termen és kisebb lakóhelyeken kívül Vogué itt is könyvtárt és iskolát vél feltalálni. Egyébiránt itt nincs tökéletes impluvium és nincsen határozott tervszerűség. El-Barahban az épület még leginkább rendes négyszöghez közeledik.

Rendes épszögben van építve a tourmanini kis zárda, melynek anyagát két közvetlen mellette kivájt cisternából vették (l. V. 130. t.).

Végre legnagyobb a kalat-semani templomhoz tartozó zárda-épület, mely két nagy udvarral és számos, rendes épszögben épített lakhelyekkel bír, külön kápolnája be van kerítve tornyokkal erődített fallal.

Az *erődítésekre* Vogué kevés figyelmet fordított, ámbár ilyenek Syriában is meglehetős számmal fordulnak elő; vannak, melyek tornyokkal ellátva még római castrumok, de vannak későbbi egyes vagy körfalba épített tornyok is. Khabet-Hajjban toronymaradványt látunk, melynek ajtaja fölött egy alúl kilyukasztott a támadó fejét veszélyeztető erkély, egy úgynevezett machivali, (Pechnase,) szökik ki. Itt az ajtó a torony földszinti helyiségébe vezet, de van oly torony is, melynek csak felsőbb emeletébe juthatni könnyen elszedhető falépcsőzeten.

3 Oszlopgyűrűt találunk Vogué 7. t. is, melynek épületét szerző praetoriumnak tartja s így még a római korba viszi vissza. Oszlopgyűrűk Vogué más tábláin is fordulnak elő.

Ilyen a chaggai, melyhez később a zárdát építették E tornyon is volt kiszökő a támadó fejét fenyegető alól átlyukasztott erkély.

Figyelemreméltók az úgynevezett *pandocheiak* vagy *xenodocheiak*, melyekből hihetőleg a kelet hanai vagy karavanserai eredtek, fogadók, melyekben az állatok számára van istálló, de az emberek számára csak is puszta hálóhelyiség; az eledelt az utasnak magával kell vinni, legfelebb ha elkészítésére tüzet kap. Felirata szerint a deiraemani pandocheiont, melynek nézletét Vogüé 114. tábláján adja bizonyos Simon 477-ben vagy 479-ben (az előbbi év a táblán, az utóbbi a szöveg 128. l. van adva) befejezte. Az épület nem nagy, két emeletes, van oszlop- és pillércsarnoka. Alaptervét Vogüé nem közli. Talán a 109 tábláján másolt épület, melyet Vogüé az általa megvizsgált házak legnagyobbjának és legkülönösbjének tart, szintén fogadó volt?

A *házakról* szó volt, hol a középsyriai építészet styljének befolyását a byzantira futólag tárgyaltam.

Mi a *sírokat* illeti, itt a legkülönbözőbb alakzással, elrendezéssel és elhelyezéssel találkozzunk úgy, hogy ezeket a legkülönbözőbb előpéldányokból vetteknek és legkülönbözőbb előpéldányokat szolgáltatóknak mondhatjuk. Elhelyezésökre nézve találjuk azokat nem csak külön temetőkben, hanem templomok szomszédságában és magánházak kerítésében is; elrendezésökre nézve azok vagy földalattiak, a sziklába vájottak, vagy a szabadban álló emlékek, vagy olyanok, melyek a földalatti helyiséget föld fölötti építkezéssel kötik össze, vagy a függőleges sziklafalba vésett temetkezési kamra előtt előcsarnokkal vannak ellátva. Alakjuk majd torony-, majd templom-, majd ház-szerű, oszlopcsarnokosak, gulával vagy kuppal födöttek, egyes prismaticus stellák vagy egyes vagy több oszloposak; sarkophagok, sőt köztük van a katakombák arcosoliuma is. A sirok számos példányait adja Vogüé 29 táblán, kezdve a 70-kén.

Ha már most a három képzőművészet viszonyát egymáshoz tekintjük, Közép-Syriában legnagyobb szerepet játszott az építészet, csekélyebbet a plastika, legcsekélyebbet a festészet.

Feltünő az emberi és állati alak ritka volta a kiválólag *plastikai* antik gyakorlat korához ily közel álló időben, mely egyenesen az antik művészetnek, bár hanyatló, folytatása. Az ember alakját itt jelvények helyettesítik, még pedig állati alakban; ugyanis ritkán megjelenő jelvények, mint például a bárány és a páva, a katakombák haljelvénye, Vogüé rajzaiban nem található. Mint jelvény annál gyakoribb a Krisztus monográmmja, melyet úton útfélen alkalmaztak, ajtók fölött, frieseken, kapitæleken és más helyeken. Nagy szerepet játszik még a geometriai és a növénydísz, mihez a párkányzatok, oszloplábak s egyéb építészeti helyek tagjainak szaporítása járul. Vannak pl. a korinthi akanthus-levelei, melyeket még az antiknál is éle-ebben, metszőbben, hegyesebben kidolgoztak; de egészben véve még a legjobb akanthus-levelek sem mérközhetnek a régibbek kecses szökkenésével és bájos idomú stylizálásával.

Vogüé a *falfestészetnek* csak igen csekély nyomait taláíta Közép-Syriában; miért is azoknak csak egy táblát (a 151-ket) szentel, s itt is a három példa közt, csak a harmadik egy párkányzat befestése, mondható valóságos falfestménynek, melyről Vogüé ezt mondja (154. l.).: «A harmadik alak Kalat-Semanból való, ez az egyetlen, mely fogalmat ad az épületek belső díszítéséről. A dísznek alakja és választása antik előpéldányokon alapszik, mint az egész szerkezetnek rendszere. E töredékben csak vörös, zöld, fekete és fehér szín van használva: de ezek az összhangzat törvényeinek bizonyos értésével vannak öszszekötve.» Az alakok cziczakkok, kevés kis, azok közé elszórt levelekkel és a habmæandor.

Visszatérünk az *építészeti részlethez.*

Az építészeti kiváló dísztag itt is, mint mindenütt az antik világban, az *oszlop*, még pedig a rómaiak pompaszerető gyakorlata utánzásával a római-korinthi oszlop, mely Közép-Syria oszlopainak nagy többségét teszi, de melytől a román művészet egészen elszakadt. Az elszakadás első lépése az volt, hogy az akanthus-leveleket inkább s inkább csak vázlatilag dolgozták ki, elhagyván az antik széleinek mély bevágását és osztályai hegyesítését, a szélek simákká, bevágatlanokká lettek, ellenben a levél középső visszahajtott végét mind tömörebbé tették, míg ez a kifejlett román levélben valóságos virággá vagy rosetté vált. Elhagyták lassan lassan a levelek rostjait (nervure) is; de mi

a későbbi román styl levelét különösen jellemzi, hogy az t. i. lefelé tágulván, oly ránczozatot képez, minőt csak szövetnél láthatni, az akanthus ily elkorcsosodásával Közép-Syriában még nem találkozunk. Hanem találkozunk mással, mely szintén a későbbi romanismusban szokásos, t. i. az elkorcsosodott akanthus-levelek nem egyenes, hanem ferde állásával, diagonal vonalban (l. V. 48. tábláját). De nem csak a korinthi, hanem az antik dori és ioni kapitælt is elkorcsosositva találjuk Syriában, még pedig ugyanazon módon, melylyel kivált az ó-romanismusban fordúl elő. El-Barahban a kapitæl közvetlen az oszlop hengeréhez csatolt négy éktelen ionizáló csiga által van képezve, a vánkost pedig gyámkő metszi keresztül (l. V. 47. t.), Serdjillaban pedig az éktelen dori vánkos (echinus, Pfühl) felső részén nyolcz csiga, visszatetsző kicsinységben jelenik meg (l. V. 47. t.). Ugyanis egy serdjillai ház kapitæljein oly kiszökő gyámköveket látunk, melyek az egésznek csaknem keletindtai oszlop-fő silhouetteje tekintetét szerezik (l. V. 33. t.). Más serdjillai ház oszlopcsarnokában vannak tökéletesen román alaku kapitælek (l. V. 30. és 31. l.); itt a kapitæl alatt tőgyűrűk is láthatók. A ház felső emelete csarnokának oszlopa rövid és vaskos; ilyent az antik építészet sehol sem türt. Vogué 136. tábláján van egy facettirozott kapitæl, csörlődött bemélyedésekkel, minőt a gyémántok csiszolásánál szokás alkalmazni. Hasonló facetirozott kapitælek mindennapiak a romanismusban. — Egy serdjillai ház oszloptövén az antik dagadozás (enthasis, Schwellung, galbe) még elég világosan jelenik meg, míg az oszlopláb csak keskeny szalagból és sima plinthusból áll. A román építészet kedvelte a henger és a plinthus négy sarka közé közvetítő leveleket, sőt állatok helyezését is; ilyféle átmenetet Közép-Ázsiában még nem találunk; de találjuk gyakran az attikai oszloplábat, melyet, bár elferdítve, mégis tagozatát egészben megtartva, számtalanszor használt a román építészet is.

Miután a román építészetben a beboltozás mindinkább szokásba jött, az oszlopot a bolt hordására elegendőnek nem találták; miért is oszlop helyett a *pillért* fogadták el. De a pillér alkalmazását már Közép-Syriában is találjuk, nevezetesen a roueihai templomban (l. V. 68. és 69. t.), hol a pillér a görög Tau betű alakjában jelenik meg, s két ágával a főhajót a mellékestől elválasztó ívet, harmadikával a főhajó osztályait elválasztó ívet támasztja. E pillér még antik módra van cannelirozva, Vogué az épület keletkezését a VI. századba teszi. A pilléreket gyakran a házak csarnokai előállítására használták Közép-Syriában. Pillért oszlop helyett alkalmazva látunk a galb-louzehi templomban is (l. V. 122. t.). Vogué 19. tábláján adja a gennaonati basilika alaptervét, melyet még a IV. századból származtat, maga a basilika és előudvara eredetileg csak oszlopokkal bírt, hanem későbben az oszlopokat kő-köpenynyel körülvéve, pillérekké változtatták át, a basilikában hosszukás négyszög az előudvarban négyeges pillérekké («les colonnes furent englobées dans les piliers des arcs parallèles»); a hosszukás négyszög hosszabb a fő,rövidebb a mellékhajó irányában, az utóbbinak zárfalaiból az előbbi pillérek irányában pilasterek szöknek ki, minőket a román épület zárfalaiban is találunk.

Valamint egy oszlopot úgy a *pillért* is itt ritkább esetben, a román építészetben sokkal gyakrabban előforduló egyszerü *gyámkövek* helyettesítik, melyek tő nélkül a fal felületéből közvetlen szöknek ki, és táblájukon a heveder-íveket veszik fel. Ilyen gyámkövet ad Vogué 48. tábláján; felülete akanthus-levéllel van díszítve. A példány El-Barahból van véve. Sőt vannak gyámkövek, melyekre oszlopokat rátettek. mit szintén a román építészek gyakoroltak. Ilyen gyámkövek kisebb oszlopaikkal kivált a templomok felső emeletén fordulnak elő. Ily elrendezés díszes példányát látjuk a galb-louzehi pilléres templomban (l. V. 122. és 126. t.).

A középkori építészetnek az ívek oldalnyomását felfogó és egyensúlyozó lényeges szerkezeti tagja a *tám* (contrefort, Strebe), mely csak a csúcsíves stylben vergődött tökélyre, azonban már a románban is van alkalmazva. E tám a kerítőfal kül felületén kiszökve, a kültám, belső felületén kiszökve, pedig belső tám vagy pilaster. A támnak mindkét nemét találjuk Vogué 8. tábláján a chaggai épületen. Vogué a III. századból származó római palotának tartja, melyben magas hivatalnok székelt; miért is az arabok ma is quisariehnek, azaz cæsariának nevezik. A támak mintegy 10 lábnyi távolságban egymástól állanak, s így a megfelelő ívekre és vízirányos mennyezetül hosszabb kőduczokat lehetett

rakni. Vogué e támakat a támak legrégibbjeinek tartja, [4] melyek a bolt oldalnyomását egyensúlyozzák; egyébiránt más anyag, például a földnek nyomása ellensúlyozására támakat az antik világ, kivált akropolisain, gyakran alkalmazta, sőt a támak hasznát már Egyiptomban is ismerték.

A támaszok fölötti *keskeny friesben*, hol előfordul, látjuk azon *félkörives* alakokat, melyeket a német Kleinfriesbogennak nevez. Erről már elébb is szólottam itt kiemelem, hogy ez Közép-Syriában csaknem minden idomban fordul elő, melyben azt a romanismus használta: ugyanis egyenesen levágott szárakkal és nagyobb mérvben a khalat-semani templomon (l. V. 140. t.), kikerekített szárakkal ugyanott (l. V. 141. t.), és gyámköveken emelkedő szárakkal ugyanott (l. V. 142. t.). Midőn e félköröket egymásba fűzik, minden félkör alatt a két szomszéd szárának összekötése két csúcsívet képez, minőt a behiohi templom ajtaja fölött látunk (l. V. 137. t.). Vannak, kik innen származtatják a csúcsíves íveket; de ez csak esetleges külső alak, míg Viollet-le-Duc alapos magyarázata szerint a csúcsos-ív szerkezeti és organicus kellékekből vette eredetét, és ezen értelemben a csúcsos boltozatot már Egyiptomban és Assyriában is találjuk.

Különös díszítési mód az, melyet a *mérmű* (Maasswerk) a csak kevéssé a falalapba bemélyedt alakjaival hoz elő. Ezt a középkori építészet sajátságai közzé számíthatni. Ily mérművet, hol alakos dombormű nincsen, különösen a kapuzatok mezején szoktak alkalmazni, akár kör- akár csúcsíves. Vogué 50 tábláján öt köríves mezőben látható mérművet ad, a második és harmadikat tökéletes románnak mondhatjuk, míg a negyedik és ötödik arab jellemű; ilyen keresztyén monogramm-féle alak elhagyásával, volna az első is.

Mindezek után határozottan kimondhatjuk, hogy a román építészetnek kezdetét, sőt több tekintetben fejlődését is Közép-Syriában találjuk fel, és ez a középkori archæologia legújabb vívmánya. *Henszlmann Imre.*

(Cesnola ásatásai Kypros szigetén.) *Cypern. Seine alten Städte, Gräber und Tempel. Bericht über zehnjärige Forschungen und Ausgrabungen auf der Insel. Von Louis Palma di Cesnola. Autorisirte deutsche Bearbeitung von Ludwig Stern. Mit einleitendem Vorwort von Georg Ebers. Jena 1879.*

Ama tíz évi fáradtságos kutatás, melyet Palma di Cesnola Kypros szigetén végzett, a Schliemann ásatásainál is nyomósabb és jelentősebb anyagot hozott napvilágra annak megitélésére: hogy mily hatalmas befolyással volt a Kelet az ókori hellén művészet és műveltség fejlődésére.

Palma di Cesnola tábornok, Piemont egyik grófi családjának sarja, jelenben a new-yorki muzeum igazgatója. Részt vőn a krimi hadjáratban, majd az amerikai polgár-háborúban; Lincoln elnök tragikus halála előtt egy nappal nevezte ki őt az Egyesült-Államok consulává Kyprosba. Állását Larnakában 1865 telén foglalta el, s ott tartózkodása alatt hivatalos gondoktól ment minden idejét ama búvárlatoknak szentelé, melyekről jelentése most előttünk fekszik.

Az egymástól legtávolabb álló korok és stylek emlékei kerültek napvilágra, az emberi alak durva és kezdetleges utánzatától, az ugynevezett «bálványok»-tól kezdve egész a római császár-szobrokig. A cserépedényeknek is előfordul minden neme, a durva kezdettől az archaikus hellén vázákig. A lelet a maga változatosságában hű képét adja Kypros viszontagságos múltjának. Helyén való tájékozásul Kypros történetének főkorszakait a lehető legrövidebben olvasóink emlékezetében fölidézni.

Kyprosról az első tudósítást Kr. e. XVI. évszázadból egyiptomi, emléken találjuk. Egy költemény, mely a XVIII. dynastiabéli, építkezést szerető III. Thutmes pharáót dicsőíti, elmondja, hogy ő a nyugoti tartományokat meg-

[4] C'est le plus ancien exemple que nous connaissions (?) de l'emploi du contrefort comme elément de resistance à la poysée des voûtes, et je n'ai pas besoin d'en signaler l'intérêt; c'est le dèveloppement de cette fonction du contre-fort qui, dans les mains des architectes français du moyen âge, a donné à l'architecture gothique son principal caractère et a rendu possibles, ses plus originales hardiesses. Il est curieux de voir dans un coin ignoré de l'Orient, et au troisième siècle de notre ère, ce pas fait dans cette voie féconde par des constructeurs obligés de suppléer à l'absence de matériaux pas des combinaisons nouvelles.

hódoltatta, és Phönikiát (Kefti) meg Kyprost (Asebi) átkutattatta.[1] Ez emléken a kyprosi uralkodó úgy van ábrázolva, a mint a pháráónak a hódolat adóját nyújtja át. E hódoltsági függés fönnállott I. Seti (1490), sőt nagyon valószínű, hogy még III. Ramses alatt is (1200). Ez időtájban kezdték a phönikiaiak Kypros gyarmatositását, hová vitorlás hajóikkal egy nap lefolyása alatt eljuthattak. A sziget nagy rézbősége hatalmasan ingerelte a phönikiai kereskedőket. Az első egyiptusi korszakból kevés útbaigazító nyom maradt — az egyiptomphönikiai kort, a hogy Lepsius is nevezi, kiterjeszthetjük egész a IX. századig. K. e. 707-ben kezdődik az assyr befolyás: Sargon tudniillik meghódítja Kyprost, s annak fejedelmét adófizetőjévé teszi, a mint ezt az 1846-ban Larnakában talált Sargon-dombormű is tanusítja.[2] A VI. században Kypros ismét Egyiptomnak hódol. (Herodotos) Utóbb e sziget a perzsa Kambysest uralja és szolgálja Egyiptom ellen. Dárius alatt Phönikiával és Palæstinával egy satrapatusként említik. Nem nagy idő múlva Kypros föllázad a perzsa uralom ellen, s a sziget egy része hellén fönhatóság alá kerül. Ezt a nemzeti föllendülés korszaka követi. 410-ben a salamisi Evagoras az egész szigetet jogara alá hajtja. Majd az egyik Ptolemaios alatt Egyiptomnak mintegy raktárává lesz, míglen Kr. e. 58 körül Róma teszi reá kezét.

Természetes, hogy Kypros szigetén, a tengerből kimagasló sziklán, mely Európát Azsiától elválasztja, s annyit ideig vala Eris-almája a hellének és phönikok, Egyiptom, Assyria és Persia küzdelmeinek; — mint Ebers mondja — a hol a hellén és semita istentisztelet oly bensően forrottak össze; ott a keleti és hellén művészetnek is sajátságos módon össze kellett olvadnia. De a muzeumokba csak szórványosan került kyprosi emlékekből ezt megbizonyítani eddigelé lehetetlen volt. Históriai, ethnographiai, topographiai szempontokból eddig is birtunk jeles dolgozatokat De Las Matrie, Engel és Löher műveiben. Az archæologia mezején is, mint Cesnola elözőit, dicsérettel említhetjük De Luynes herczeget és Vogué grófot.

Az ujabb kutatások igen hálás tért nyitottak a kyprosi nyelv és irásmód vizsgálatára. Mióta az idaliumi, két nyelvű, — phöniciai és kyprosi betüs föliratokat Lang úr fölfedezte a kyprosi föliratok ügye is hatalmasat lendült. Kiváló szolgálatokat tettek e tekintetben a tudománynak: Dr. Birch, Smith György, Smidt Mór, dr. Decke stb.[3]

A jelentéshez csatolt fametszetek igen alkalmas segítők a kyprosi művészet lényegének tanúlmányozására. Most e tábláknak csupán rövidre vont ismertetésére szorítkozunk, talán akad még alkalom, hogy a kyprosi leletek fontosságát szigorú kritikával méltathassuk.

Említém már, hogy az első periodusnak mi biztos nyoma sem maradt fönn; a phönik-kyprosi korszakért ellenben gyakorta észleljük vázákon és vésett köveken. Az 1. szám alatti gemma példánya ezen phönik stylnek. A két istenalak valódi phönik typus; az ilyetén képen fölemelt szárnyak állítólag chaldeus jellegre vallanak. A karvalyfejű isten mögötti jegy phönik és carthagói fogadalmi köveken gyakran látható. A váza (2. szám) szintén phönik eredetű, (van rajta phönik fölirat is). Az egész tisztán mutatja az úgynevezett mértani stylt.

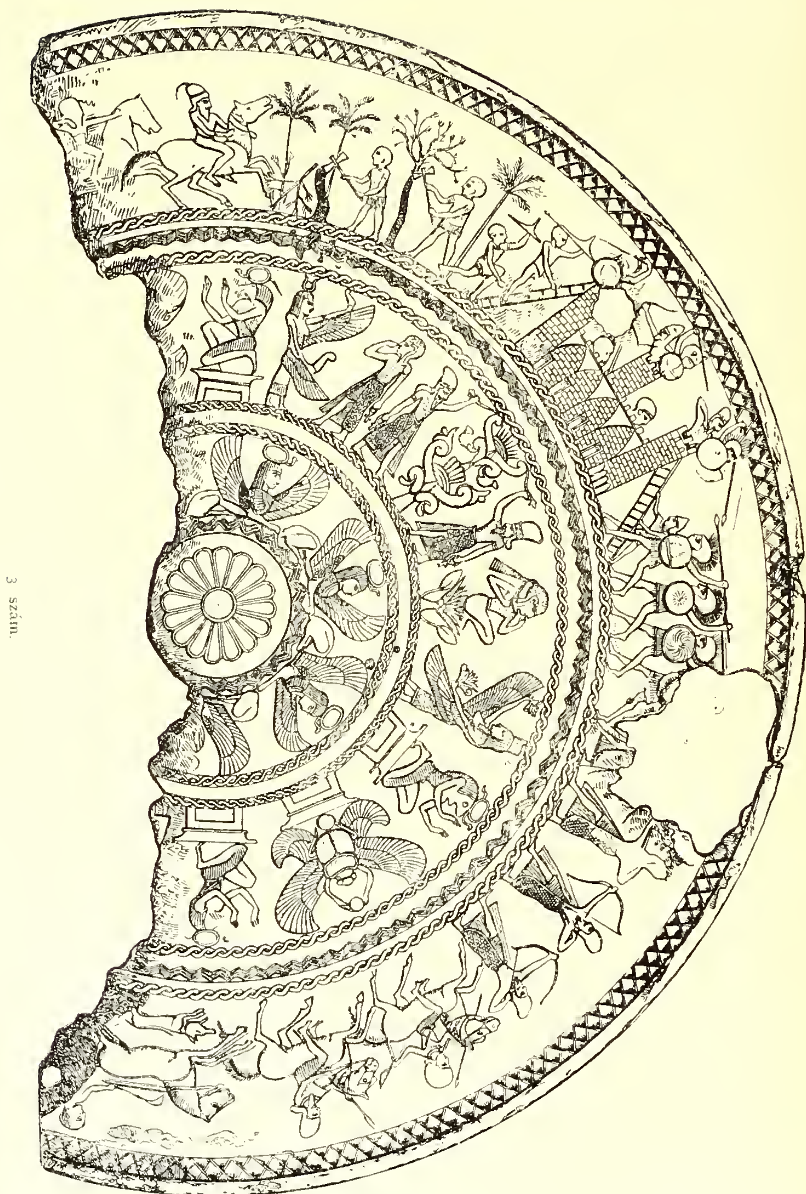
1. szám.

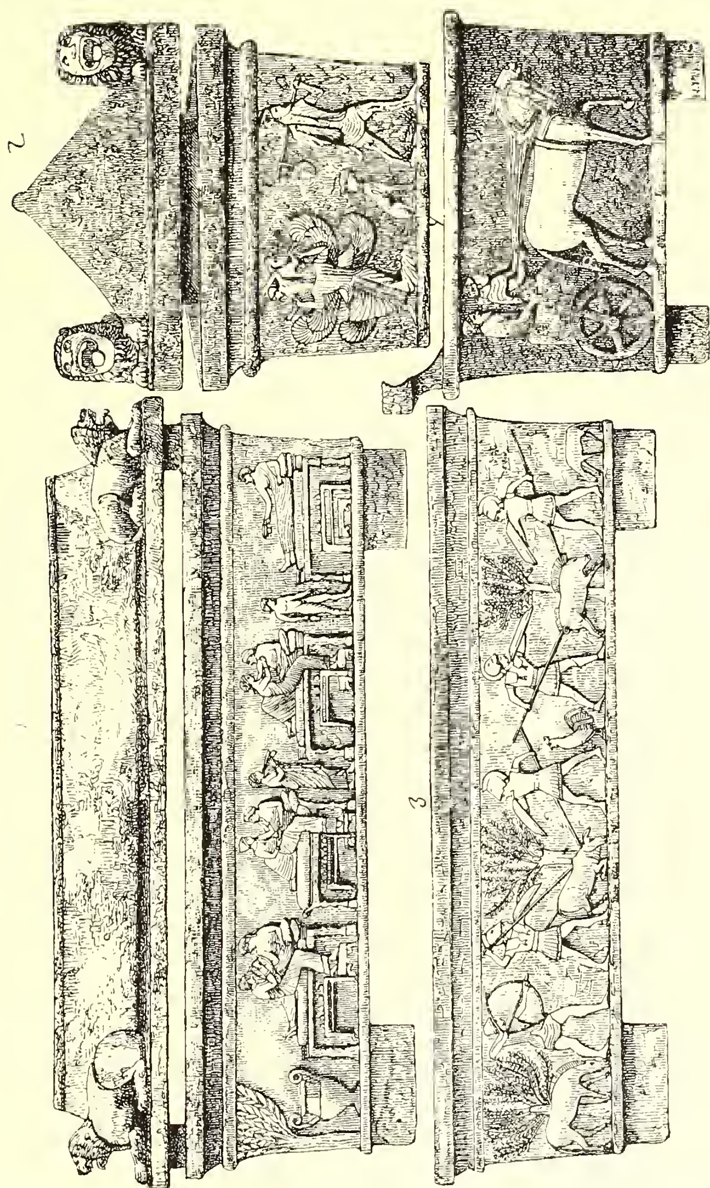
2. szam.

A VI. és VII. században kezdett észrevehetően működni az assyr és egyptusi behatás. A 3. és 4. számu rajzok ennek megbizható képét nyújtják. Az ezüst csésze (3. sz.) töredékét Amathusban lelték. A legbelső része tisztán egyptomi jellegű, közepét assyr és egyptusi symbolumok díszítik, míg

[2] Cesnola. I. tábla; az eredetit a berlini muzeumban őrzik.
[3] Mr. Lang: Cyprus, its history, its present, resources and future prospects. London, 1878. p. 333. V. ö. Georg Curtius: Studien VII. 219.

3 szám.

4 szám.

felül az assyr, egyptusi elemek közt hellenek is jelentkeznek. A golgoi-i sarkophagusokról (4. sz.) mondhatnók, hogy hellén komponálta és keleti ember vésője faragta ki. Nem találom fölöttébb szerencsésnek Cesnola «archaikus» jelzőjét, a sarkophagust inkább «homerikusnak» mondhatnók. Efféléknek képzelhette Homeros a híres mesterműveket, melyeket leir. Igaz görög szellem keleti mezben. A dombormű kezelése assyr kézre vall: csak alig emelkedik az alap fölé. A Medusa kifeszített szárnyaival egészen keleties, ellenben a bal felől lépdelő Perseus már mutatja, hogy a művész szabadulni iparkodik az assyr merevségtől. A vadászjelenet ugyanilyet mutat. A fák és állatok keletiesek, a férfiak görögök. Igen figyelemre méltó jelenség, hogy az ingadozó styl daczára a legtöbb szobron azokat a typusokat látjuk, a melyekkel a sziget benszülötteinél mai is találkozunk. Cesnola ezt «kyprosi typus»-nak nevezi, s úgy véli, hogy a keleti, afrikai, és görög (árja) typusok vegyületéből jött létre.

Megemlítendők még a számtalan vésett kövek, melyek ezen iparművészeti ágnak majdnem teljes ókori történetét tartották fönn. Ring úr a munka függelékében érdekes adatokat közül a gemmák ismeretéhez.

Az építészet köszön a legkevesebbet ez ásatásoknak. Jóllehet Cesnola kiásatta Aphrodite nagy templomát Paphosban, a mai Kukliában; de a maradványok mi fogalmat sem nyujtanak az ó templom styljéről, melyet Vespasianus helyre állíttatott volt. *D. I.*

(Hissarlik és Mykene.) Minél jobban megismeri a világ Schliemann ásatásainak megbecsülhetetlen tudományos értékét, annál buzgóbban lát hozzá tudományos botlásainak kijavításához, melyre őt szokatlanúl élénk phantasiája ragadta. Valóban Schliemann nem bizonyíthatta meg kézzel fogható módon, hogy a Mykenében kiásott sírok Agamemnon és társainak nyugvó-helye, sem hogy a Hissarlikban napvilágra hozott város a «szent Ilion», s ennyiben ez állítások lehetősége - valószínűségéhez csakugyan szó fér. A nemzeti naiv eposz alapja történelmi esemény ugyan mindig, de a naiv eposz eseményei még sem vehetők soha semmi szín alatt csupán históriai tényekül. Midőn Schliemann esküszik Homeros minden szavára, nem csekélyebb hibát követ el, mint a kik Homerost föltétlenül megtagadják, és neki egyáltalán nem hisznek. Valóságként az ember csak annyit fogadhat el, hogy Görögország és Kis-Ázsia egykor harczban egymással szemközt állottak. Minden egyéb bizonytalan. Nem valószínűtlen, hogy Agamemnon nevű király volt; lehetett Priamos nevű is. Az azonban, hogy ezek csakugyan egy időben éltek, a harcz vezérei valának, a harcz színhelye Trója volt, vagy hogy Homeros csak az ismert eseményeket Trója nevéhez köti, ez jóformán örökre eldöntetlen maradand.

Midőn 1873-ban az augsburgi «Allgemeine Zeitung» urbi et orbi hirdette, hogy «Priamos kincse» sok évezredek rejtekéből napvilágra került, a skeptikusok nem adák be menten derekukat, sőt az e hírt nyomon követő könyv[1] sem oszlatá el a kételyeket. Schliemannnak kevés testi-lelki hive is aggodalmaskodott a fölött: vajon e kezdetleges aranyművek s még kezdetlegesebb cserép edények valósággal ama mesterművek-e, a melyek Homert lelkesitették. Maga Schliemann is óvatosabbá vált műve újabb kiadásánál, s most első, a kritikával nem sokat törődő lelkesedése ugyancsak megcsappant. Ebben már ritkábban téved a képzelet világába s feszegeti oly ellenmondást nem tűrő hévvel a lelt műtárgyak ábrándos atyafiságát Homeros leirásaival.

Mióta Winckelmann a kelettől minden ráhatást elvitatott a görög művészet keletkezése és fejlődésére: tana az archæologiának megingathatatlan dogmájává lőn. Jóllehet Thiersch a «Művészet fejlésének korszakai»-ban kimutatta a keleti befolyást, mégis Ross Lajost, midőn 1841-ben azt a véleményt koczkáztatta, hogy «a görög képzőművészet, a vallás és társadalom keletkezése még sem érthető összehasonlítás nélkül ama már előhaladottabb keleti népek kulturájával, melyek amazokra hatottak», e miatt dilettans touristának s eretneknek bélyegezték.

[1] Trojanische Alterthümer. Leipzig, 1874.

Az utolsó huszonöt év alatt a keleti tanulmányok óriási előhaladást tettek, a görög szigetek, Görögország és kelet közt e természetes közvetitők, átkutattattak; a szem élesült, a keleti és görög műtárgyak összehasonlító tudománya gyarapodott: most világos előttünk a keleti befolyás hatalmas volta. Schliemann leletei végre egy egész új szempontot nyujtanak nemcsak a keleti és görög művészet kezdeteit illetőleg, hanem ha ehhez fogjuk a kyprosi, palæstinai, prænestei stb. kutatásokat is, szemünk új összekötő szálakat talál a keleti és ó európai művészetek között.

Schliemann, — mint a berlini Antiken-Cabinet igazgatója igen éleselműen megjegyezte, — az archæologiai ásatásokba egy új tényezőt hozott be. Ez a «mélység érzéke». A valódi hegymászó nem pihen elébb, mig a tetőre nem ér, Schliemann sem nyugszik, míg az őstalajhoz nem jutott le. Ezt tette Hissarlikban, hol arra csak 52 és fél lábnyi mélységben bukkant. Hét egymástól különböző, egymáson nyugvó törmelék-rétegen kellett áthatolnia, hogy leérjen. Mind e törmelékrétegek — véleménye szerint — más más város maradványai. Helyes-e véleménye? azt csupán az építészeti maradványok alaposabb vizsgálata döntheti el.[2] Az öt alsó várost a lelt tárgyak nyomán történet-előttieknek nevezi, a hatodikról azt véli, az valamely lydiai város, a hetedik végre a históriai «Novum Ilion».

Minket most csupán az öt præhistorikus város érdekel, a melyek harmadikában került elő a nagy kincs, s a melynek romjai rávallanak, hogy tűzvész következtében pusztult el; ezeknek nyomán tekinti Sch. Homer Trojájának. Nem bocsátkozom ama vitás kérdés taglalásába: vajjon Trója a bunarbasi fönnsíkon, vagy Hissarlikban feküdt? Ha ragaszkodunk Homeros leirásának topographiai részleteihez, sok — mondhatnám minden — vonás Hissarlikra vall. Ezt bizonyítják a hagyomány, az újabb s kivált az eredménytelen bunarbasi ásatások is.

A legcsodálatosabb és meglepőbb az, hogy az öt præhistóriai város leletével a középtenger egykor civilizált részein jellemző vonásaiban csupán egy rokon leletet ismerünk. Ezek a Santorinon talált præhistorikai régiségek, melyeket három réteg tajtkő és hamu alatt találtak Itt házakat is ástak ki, melyek apró, agyaggal összeállított kövekből építvék; s a második város architecturájára emlékeztetnek. Fouqué s Garcex e santorini leletet teljes joggal teszik a második évezred elejére. A hissarliki lelet hasonló datálásával alighanem a helyeset találjuk el. Némely hasonló vonásra bukkanhatni Mykenében, Spatában, Kyprosban; de ebből hasonló következtetést nem igen huzhatunk. Hiszen némely tárgyak közt a válrokonságok, egymástól igen távol álló korokban is felötlőek. Másként áll a dolog Európa más lelhelyeivel, a hol nem csupán egyes tárgyak hasonlítanak egymáshoz, hanem hasonló az egésznek jellege a hissarliki leletével. Ily lelhelyekre Latiumban, Pomerellenben Dániában akadtak. Kivált azonban Magyarország, — ezt Schliemann maga hangsulyozta — gazdag az e fajta præhistorikus leletekben.[3]

A szembeöltő hasonlatosságok nyomán mely következmények vonhatók le erőszakolás nélkül? Csupán az, hogy mind ama népek, a melyek Hissarlik táján lakoztak, mind pedig azok, melyektől a magyarországi leletek erednek, ugyanegy műveltségi fokon állottak.

Ez alkalommal egy hozzávetést akarok felhozni, mely ha merésznek tünik is föl, talán mégis figyelmet érdemel. Valóban nevezetes, hogy a hissarlik-i öt város tárgyai egy s ugyanazon műveltségi fokról tanuskodnak, és hogy a fejlődésnek, előhaladásnak semmi nyomát sem észlelhetjük. Meg kell gondolnunk, hogy e leletek hosszú idő-szaknak, legalább néhány századnak maradványai, mikor egy helyen keletkezett s ismét elpusztult az öt város. A megállapodást, állandóságot nem szabad ama conservativismusként tekinteni, mely például Egyptomban a vallás által szentesített alak és schémaként nehezült a művészetekre. Hissarlik-

[2] Schliemann összezavar mindent, mi az építészeti maradványokra vonatkozik. E részben sokszor kell még őt felülvizsgálni és kijavítani, mert az építészetre vonatkozó dolgokat tárgyalja a legkevesebb szakértelemmel.

[3] Hampel: Antiquités préshistoriques de la Hongrie et Catalogue de l'Exposition préhistorique des musées etc. de la Hongrie. Erdélyi Muzeum. 1880. 153. Torma Zsófia.

ban a technika ismeretének merő hiánya állott a haladás útjában. Ilyféle jelenségek előfordulnak ó-Európában mindenütt. Különböző korszakokba sorolt leletek gyakran mutatják ugyanazt a fokát a technikai ismereteknek. Jóllehet akadhatni Hissarlikban is roszabb és jobb, egyszerű és bonyolultabb szerkezetű műtárgyakra, hanem valódi folytonos fejlődést, igazán szemmel látható előhaladást — minő pl. a görög agyagipar termékeié és ornamentikáé — megállapítani teljes lehetetlenség. Az összes indogermán népek — úgy látszik — ama korban külső impulsusra vártak, hogy gazdag adományaikat kifejleszthessék. A görögöknek is semita befolyásra volt szükségök; ez volt a kovász, mely nagy tehetségeiket erjedésbe hozta. Valószínűen Hissarlikban is indogermanok laktak, kik a præhistorikus kor nagy népvándorlása alkalmával Ázsiából fölkerekedtek s indultak éjszaknak. A mint ama korban, melyben ismét népvándorlás leviharzott, Magyarországon mérték össze erejüket mind ama törzsek, a melyek keletről a római birodalom felé özönlöttek, az Ázsiából kivándorlóknak Magyarország volt az első megszálló-helye: tehát nagyon valószínű, hogy a történelem előtti korban is Magyarország vala az első állomás, melyen át az indogermán áramlat Nyugat-Európába nyomult. Remélhető, hogy idő folytán a hasonló leleteknek egy sorozata kijelöli az útat, melyet az első jövevények bejártak. Akkor aztán módunkban lesz pontosabban szemügyre venni a ködös, homályos ősidők maradványait s a történeti idők barbárjait. Hissarlik és Európa más ezzel rokon lelhelyei, a mint vélem, amaz összes culturalis állapotokat állítják elénkbe, a melyeket az indogerman törzsek magukkal hoztak közös őshazájokból az európai vándorlásra, s a mely műveltség ott évszázadokon és tán évezredeken át a fejlettség ugyan azon stadiumán állott.

A könyv részleteire térve, említenem kell azt a haladást, melyet Schliemann művének szerkesztésében észlelhetnünk. És ez nem csekélylendő dolog. Kitünő index segíti elő a mű használhatóságát. Számtalan tudósítása a meglevő analogiákról, számos tudósnak közreműködése, igen emeli a könyv értékét. Sajnos most is találkozunk egyes független kérdések külön tárgyalásával, melyeket szerzőnek oly szivesen elengednénk. Ezek tették korábbi műveit majdnem élvezhetetlenekké.

Pausaniastól tudjuk (II. 16. 6.), hogy Mykene romjai alatt van Perseia forrás, e körül Atreusnak és ivadékának kincses házai, és Atreusnak, Agamemnonnak és társainak sírjai. Öt ilyen sírt ír le és hozzáteszi: «Klytemnestra és Aigisthos sírja valamivel távolabb, a falon kívül van, mivel őket méltatlanoknak tartották arra, hogy oda temettessenek, a hol az általuk meg gyilkolt Agamemnon és társai feküsznek». Ebből világos, hogy a kincses házak az alsó városban állottak, s ama falak alatt, a melyek közelébe Klytemnestra eltemettették, csupán Mykene falait érthetjük. Schliemann már 1869-ben azt vitatta, hogy e falak az *akropolis* falai, s a Pausanias által említett öt sír az Akropolisban van. Az ásatások csak látszólag adtak igazat Schliemannak. Valóban talált is az Akropolisban, az *agorán* belül öt sírt, és egy hatodikat kívűl az agorán, a melyek a bennük lelt kincs nyomán csakugyan királyi síroknak tekintendők. — Ha e sírok valóban azok, melyeket Pausanias látott, csak az a különös, hogy a bennök levő tömérdek érték miként kerülte el a mindig szokásos kifosztást. És ha e sírok mindjárt Pausanias idejében romhalmazok alá temetkeztek, hogyan történt, hogy a romok semmit sem őríztek meg az V. század maradványaiból? Az is ellene szól, hogy Stamatakis úr az erőd ásatása alkalmával az agorán belül bukkant egy hatodik sírra, mely sehogy sem akar a másik öttel Pausaniashoz alkalmazkodni. E sok ellenmondást, úgy véljük, csak az alsó város alaposabb átkutatása szünteti meg.

Akár hogy áll a dolog, akár Klytemnestra áldozatai feküsznek ott, akár más névtelen hősök, nekünk csak az fontos, hogy a lelet tárgyait helyesen keletezzük és rendezzük el művészetök szerint. Ha Hissarlik egyes műtárgyai egyenként semmi positiv tudáshoz sem juttatnak, s be kell érnünk az összesről alkotott általános képpel, úgy Mykenében más útra kell fordulnunk. Az egyes tárgyak pontos megvizsgálása, összehasonlítása számos hasonló leletekkel az egész leletnek meglehetősen jellemzetes és tiszta képét fogja adni.

Amaz érdekes síremlék ismertetésével kezdem, melynek keletkezési korát Schliemann minden elfogadható ok nélkül, Kr. e. a XV. századra teszi. — A díszítést majdnem kizáróan csavarvonalok képezik. (L. I. rajz.) Az emberek ábrázolása a legrégibb modorra vall, és a kevéssé domborodó körvonalakon

1. szám.

belől semmi részlet nincs jelezve. A vállakat szemközt látjuk, a csupasz arczot pedig oldalról, a csipő keskeny, mint ezt az egyptomi szobrokon is észleljük. Egészen hasonló alkotásokat találunk a bolognai Certosa sírkertben.+ E síremlékek az aranytárgyakkal egy szellemre vallanak, annyi különbséggel, hogy ezek

+ Arch. Zeitung 1871. p. 7.

már elárulják a mester ügyesebb kezét, míg amazok merőben gyakorlatlan kezek esetlen mintázatai. Az arany- és ékszertárgyak a lelet legfontosabb része, belbecsök maga 60 ezer forintnyi értéket képvisel. Az aranyból szépen dolgozott melldíszek «pettorali» — díszítése, határozottan ázsiai jellegre vall. A vert munka nagyon szépen van kidolgozva. Ily melldíszeket találtak a Regulini Galatti-féle sírban[5] Cærében, s egy katona sírjában Cornetoban[6] Palestrinában.

3. szám.

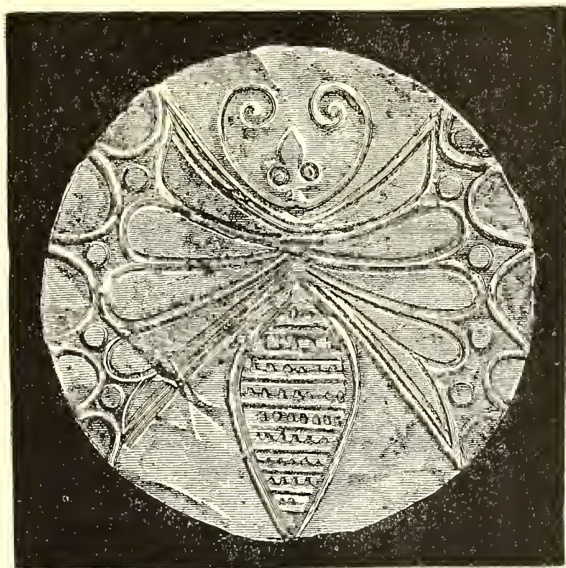

2. szám.

Az arany fejdíszek jobbára pajzsalakú vert domborodásokkal diszítvék, aranylemezből készítvék, a mely közepe táján rendszerint három-négyszeresen megszélesedik, szélei pedig végtől végig vékony bronz sodronyra vannak hajtva. (l. 2. sz.)

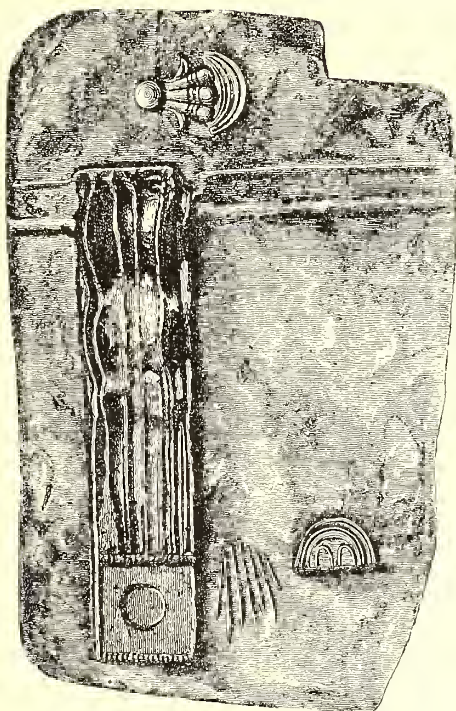
A Dipylon[7] mellett fekvő ős sírokban aranykereket is leltek, a melyek a halottaknak fejékül szolgálhattak. Számosak az aranygombok. Magvuk fából készült s ezt vésséssel díszített arany lemez boritja (l. 3. sz.). Figyemet érdemlők a rhomb alakúak[8] minden sarkukon két-három gombocska. A legváltozatosabb ornamentatió azonban a számos arany lapokon látható. A vonal díszítéseken kívül láthatunk levelet, fát, tentahalakat, pillangókat[9] (l. 4. sz.). Az eddig talált álarczok szintén ázsiai eredetre mutatnak.[10] Ezeken kívül arany edények, serlegek, karpereczek, melltűk, hengerek, övek, levélkeresztek, tűk, gyűrűk, kardmarkolatok, arany lemezzel bevont kardhüvelyek, különböző arany pantallérok állatok, mint galamb, sas, griff, cicádák és sok más, néven nem is nevezhető tárgyak találtattak.

Mindezk styljét csak negative jellemezhetjük, t. i., hogy nem görög, hanem barbár. Túlnyomó az ó ázsiai jelleg, mely Lenormant szerint, kivált a vésett munkákban, részben phöniczíai, babyloniai, részben chaldeus befolyásra vall. Daczára ennek, épen a fölszámlált tárgyakat kell hazaiaknak tartanunk. Ezt bizonyítják a Mykenében talált mintakövek. Ezek basalt és granit koczkák; mind hat oldalukon alakok vannak, melyeknek kinyomatát a tárgyakon megismerjük. Schliemann úgy vélekedik, hogy ezek segélyével öntötték az ékszereket. Minthogy azonban az öntő-csatornának nyomát sem találjuk rajtok, inkább hiszszük, hogy vert művek előállítására szolgáltak (l. 5. sz.). Az arany tárgya-

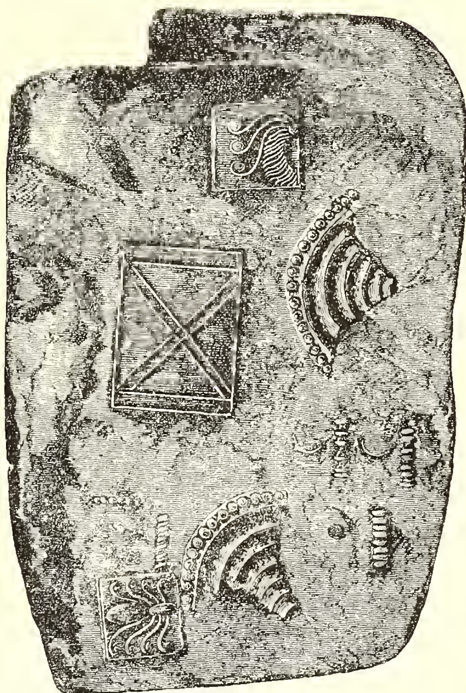
5 Mus. Greg. I. 82.
6 Mon dell, Inst. X.
7 Ann. dell Inst. 1872. p. 154.
8 Schliemann Mykenae no. 377—386.
9 Ugyanolyan No. 233—252. A m. nemz. muzeumban 2. szoba 1, szekrényben őriznek két lemezt, melynek diszitése teljesen hasonlit a Schliemannál 401. szám alattihoz.
10 Benndorf: Antike Gesichtshelme und Sepulcral-Masken. Wien. 1878.

4. szám.

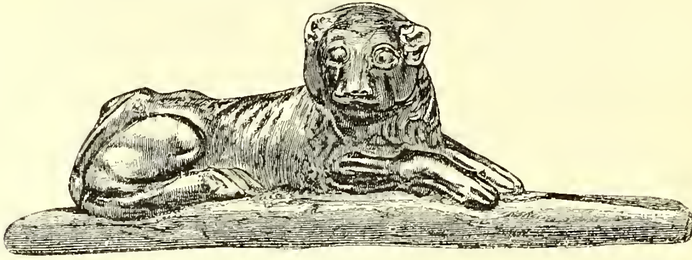

5.*a* szám.

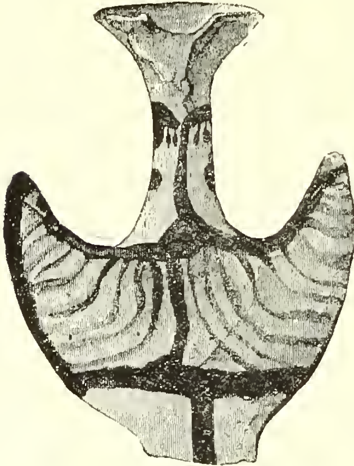
5 *b* szám.

kon észlelhetjük a kézművesség különféle fokát. Némely durván dolgozottak mellett látunk csinos technikájuakat, melyeket csak régi és fejlett styl hozhatott létre: ez itt rendesen az ó-ázsiai. Alig tévedünk, ha a legszebb darabokat keletről behozottaknak, a durván alkotottakat pedig hazai utánzatoknak tartjuk.

6. szám.

Ily módon észlelhetjük azt is, hogy a keleti befolyás mennyiben adott tápot a hazai utánzásnak, s az kivált az arany vázákon és serlegeken miként törekszik eredetiségre. Merő ázsiai stylre vallanak az emberi és állati alakok. Néha ázsiai ott is, hol dombor díszítésekként (l. 6. sz.), akkor is kevert szobrokként, látjuk őket, mint képzelt alakokat, pl. griffek, hippokámpok, sphinxek, máskor oroszlánok, párduczok, galambok és a többi. Gyakran előkerül kétféle állatnak összealkotása, minő a mi czimereinknél is előfordul, s egészen modernbenyomást tesz. Ily alakítások gyakorta fordulnak elő az ázsiai domborműveken cyprusi leletekben, vésett köveken és lykiai érmeken stb.[11]

7. szám.

A lelt tárgyak közt az aranyból valók sokkal fejlettebb műérzékre vallanak a cserépedényeknél. Ez egyébiránt természetes. A kincsek az akkori művesség legmagasabb fejlettségét mutatják, míg az agyagmű azt a középmértéket képviseli, mely minden korra nézve a legjellemzőbb.

A mykenei lelet látszólag legkevésbé jelentékeny, valójában pedig leglényegesebb részéhez: a fazekas művekhez értem.

A mykenei agyagművességben két válfajt különböztethetünk meg, u. m. cserépbálványokat és cserépedényeket. Ama cserép alakok, melyeket Schliemann bálványoknak mond, részben állatfigurák jobbára tehénfejjel, részben ember-alakok durva mintázatai, nem ritkán szintén tehénfejjel ékeskedve. Néha a fejhelyén csak hosszú szarvak láthatók, melyek a dombor-műben két oldalról ábrázolt kebel mellől nőnek ki (l. 7. sz.); olykor meg a félhold symbolikus szarvai.[12] Minden dísz e bálványokon a rikító vörös, vagy fekete festék szabálytalan elmázolásából áll.[13]

A mykenei leletben a bálványok ép oly kevéssé tájékoztatnak, akár csak az aranyművek. Tájékoztatónkúl tehát nem marad egyéb hátra, csak a szórványosan talált cserépedény. A tudomány az ősrégi agyagművek díszítése fölött több mint évtizede vitatkozik. Annyira eljutottunk, hogy az ornamentika fejlését jeles — részben kitünő — alapvető munkák világítják meg Conze-től, Helbig-től, Brunn-tól s másoktól.

A legrégibb decoratió a vonal, mely eredetében a szövés, hímzés és fonásra vihető vissza. A szín merőben hiányzik, a díszítések bekarczolvák, részint

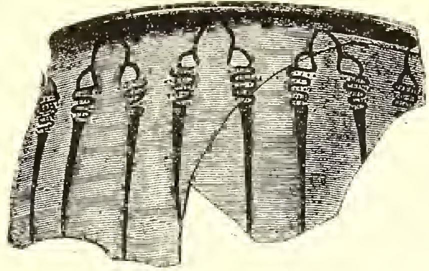
[11] Curtius: Ueber Wappengebrauch und Wappenstyl im griech. Alterthum.
[12] Hasonló bálvány látható a m. nemz. muzeumban. Jasiposban és Tiryusban is találtak hasonlókat.
[13] Schliemann Mykenae. Taf. A. B. C.

egyenes, részint párhuzamosan kanyarodó vonalak. Egy lépés előre egyrészt a színek alkalmazása, a vonaldíszítésre és az állatidomok, ábrázolása csupán vonásokból állítva össze. Ezt a díszítést Conze «őseurópainak» vagy textilempaisticusnak nevezi. — (l. 8. sz.)

Az érez-technika haladásával az ornamentika különböző motivumokat von a maga körébe, kivált a kör- és csavar-vonalat. Ez eszközölte az idomban a mozgalmasságot, a formát, ez majd hullámossá, teljessé válik (l. 9. sz.). Ez az ős ázsiai styl. Növényeket ritkán utánoznak. Évszázadok gyakorlata után e styl keleten a fejlettség magas fokára jut, s csak aztán kezdi meg a phönicziaiak közvetítésével a Középtenger partjain divatos stylt kiszorítani. Az ekorbeli leletek, a hová Mykene

8. szám.

9. szám.

is tartozik, éktelen különbséget mutatnak a törekvés és kivitel közt. Míg kivitel a kezdet nehézségeivel küzd, a művész fölöleli a keleti ornamentika minden typusát, sőt teremt maga is, pl. némely tengeri állatok typusait (l. 10. sz.).

10. szám.

Newton e stylt «decoration florale»nak nevezi. E fejlődési korok a historia előtti időre esnek. Krisztus előtt körülbelől az 1000-dik évvel kezdődik keleten a historia kora. Ezt bátran nevezhetjük a zsarnokság idejének. Mindent egy és ugyanazon minta után idomítanak, minden szabad mozgás, minden egyéni el van nyomva, minden fölött a számtani alakiság zsarnokoskodik.

11. szám.

E szellem uralkodott a művészetben, e szellem hozza létre az úgynevezett mértani stylt. Ez útat talált Görögországba is (l. 11. sz.). De ott a már ekkor szabadon mozgó szellem, kifejlődött egyéniség legyőzte a keleti formaiságot, és néhány század alatt óriási pályát futott meg czélja felé. Minden merevséget, életnélküliséget legyurva, a görög agyagművesség a fekete és vörös figurák archaicus lépcsőin át már az ötödik században eljutott az úgynevezett virágzási korhoz.

A mykenei cserépedények jobbadán a «decoration florale» korából valók.

A sírokban talált edények durvák, jobbára korong nélkül készítvék. Hasonló vázákat találtak Tiryosban, Naupliában, Aeginában, Athenben, Thébában, Rhodoson és Kyprosban.

A díszítés halvány festékkel, vagy élénkbarna mázzal van festve. A halvány barna, vagy vörös festék közvetlenül az agyagra van mázolva. A díszes cserépedények felületét gyakran fényessé csiszolták, némelyeket világos ibolyaszínnel festettek be, a mikor a csiszolás elmaradt.

Különb munka a fénymázzal festett váza. Ez már korongon készült és keményre ki van égetve. A pattogzó fénymázra gyakran fehér pontokot nyomtak, vagy vonalakat húztak.

Ha még egyszer átpillantjuk az egész leletet, menten szemünkbe ötlik annak nem görög jellege, melyről már az arany tárgyaknál is szólottunk. Épen nem csodálkozunk, hogy e miatt sok archæologus vonta kétségbe e tárgyak görög származását. Figyelmet érdemel Köhler Ulrik minden tekintetben olvasásra méltó munkája,[14] melyben úgy vélekedik, hogy e tárgyak ama doriai törzs reliquiái, a mely egykor Mykenében lakozott. Ludolf Stephani pétervári archæologus közleményei is nagy föltünést keltettek. Murray úr egész komolyan vitatja, hogy Mykene magaslatain valamikor german törzsek laktak,[15] s az ott lelt tárgyak e tanyázás emlékei. Forchhammer ellenben kétségtelennek állítja e lelet perzsa jellegét, s úgy véli, hogy a tárgyak a plateai csata után zsákmányként jutottak Mykenébe, mely harczban Mykene négy száz emberrel vőn részt.[16]

A kultura ősforrásait alig derítjük föl valaha minden kétséget kizáró bizonyossággal, hanem a régiség-tudomány mégis világot vet a népek egymás közti viszonyaira az őskorban. Azon fáradozik, hogy a történelem előcsarnokát, kitágítsa, és hogy a fölburjánzó gaztól megtisztítsa. Ezért tisztelet és hála

[14] Mittheilungen des arch. Inst. in Athen. III. 1.
[15] Academy 15 december 1877.
[16] Mykenae und der Ursprung der mykanischen Funde von dr. Forchammer. Kiel. 1880.

illeti az oly férfiút, mint Schliemann, ki oly önzéstelenül és oly áldozatkészséggel működik közre. Schliemann ásatása nem csak tett a tudomány érdekében, hanem valósággal tudományos tett, a szó legigazabb értelmében.

Diner József.

(IRODALOM.) *Aspelin: Suomalais-ugrilaisen Muinais tutkinnon alkeita. Helsingfors, 1875. 8-r.*

A tudományok közül azokat, melyek mindenkit, a ki a művelt ember nevére igényt tarthatni vél, egyaránt kell, hogy érdekeljenek, világpolgáriasaknak nevezhetnők, ellentétéül azoknak, melyek egyes országok, nemzetek fiait szűkebb értelemben kell, hogy érdekeljenek, s melyek ugyanazon oknál fogva egyedül tekinthetők szoros értelemben vett nemzeti tudományoknak. *Az előbbiekhez sorolhatók:* a vallás, az általános történelmi, az úgynevezett reál vagy kenyértudományok, az utóbbiakhoz: a valamely országnak, avagy nemzetnek: nyelvművelése, történelme, annak minden segédtudományaival együtt. Ezeknek művelése, tekintve földrészünkön ha nem is mint eddig hiszik vala, egészen rokontalanul állásunkat, de minden esetre egyedül álló, magunkra hagyatottságunkat, *különösen nálunk magyaroknál* minden honfinak annyira kötelessége volna, hogy én részemről még csak azt sem tartom czélhoz vezető helyes intézkedésnek, hogy egyetemünkön a tudori süveg elnyerésére nem kivántatik meg a mind kettőben való egyenlő jártasság, vagy is az, hogy a nyelvész egyszersmind nemzeti történetművelő, viszont ez utóbbi egyszersmind nemzeti nyelvművelő is legyen; mert a kettő karöltve jár, s mint édes testvérek egyike a másika nélkül sokszor meg sem érthető-, nem is említve azon egyoldalúságot, mely rendesen az e tudományágak csak egyikét művelőkhöz tapadni szokott, a szűk látáskört, mely az ilyeneknek azon arányban szokott osztályrészök lenni, a melyben hazafiasak lenni akarnak, úgy hogy épen azt érik el, a mitől lehetőségig őrizkedniök állana érdekökben.

A régészet, mint tudomány, testvérei között úgyszólván legifjabb, s innen van, hogy közöttök számára eddig a hely sem igen volt tüzetesen kimutatva. Én őt az én, számba vételt nem igen igénylő, nézetemmel a hazai történelem, nagy feladatok megoldására s teljesítésére hivatott *segéd tudományának* tartom, s bár eddig mint mondám, helye, segédtudományi rangja a nemzeti tudományok között nem lévén kimutatva, nem tekintették szorosan vett nemzeti tudománynak s az eddig e téren nálunk tett búvárlatok inkább az európai mozgalmaknak voltak utánzói, s jobbára az őskori ember kulturai mozgalmait, fajunkra való különösb tekintet nélkül tárgyazzák vala, — nem hiányoztak mégis egyes nagyon fontos vizsgálatok, melyek nemzetünknek s a fajnak, melyhez tartozunk, az ural-altajinak, régiségeit tartják vala szem előtt, a mely tekintetben az oroszlánrész e társulat nagy érdemű elnökét illeti, ki 10 évi nagybecsű tevékenysége alatt nem egy fontos adatot búvárolt, nem egy részletet ismert föl nagy tudományával részint avarok, részint tisztán pogánykorbeli magyarnak nemcsak, hanem a ki buzgó tevékenységét figyelemmel kisérte, lehetetlen, hogy észre ne vette légyen, mily nagy előszeretettel foglalkozik a hazai régészetnek, (melynek jóformán ő volt a megteremtője), épen ezen oldalával.

Tudva azt, hogy a régészetnek, ez ifjú tudománynak születéshelye egyenesen éjszakon, különösen a skandináv tudósoknál keresendő, tudva továbbá azt is, hogy nemzetünknek egyetlen egy polgárosult testvér nemzete a szuomi (finn) ezeknek a növendéke, s mint ilyen egyenesen hozzájok tartozik, nem felesleges egy pillanatot vetnünk finn rokonainkra különösen azon tekintetben, mily szempontból fogják föl, s művelik azok az ősrégészetet?

A 60-as évek vége felé húzamosb ideig tartózkodott volt nálunk egy fiatal finn tudós, derék Aspelin R. J., ősrégészeti tanulmányokat téve a m. n. muzeumnak Európaszerte tekintélyesnek ismert régészeti osztályában. A mily szerény ember, akkor még senki sem gyanította volna, hogy ez a férfi van hivatva hazájában e tudomány atyjává, megállapítójává lenni, a mivé azóta valóban lett, s az 1876-iki régészeti és archaeologiai congressuson hazáját már mint ilyen képviselte nálunk.

1875. évben jelent meg ily czímű műve: Suomalais-ugrilaisen Muinais tuekinnon alkeita vagyis magyarul: A szuomi-ugor régészet elemei. Helsingfors 1875. 8-r. Ezen elég terjedelmes műben annak szerzője, mint ezt már művének

czíme is mutatja s műve előszavában bővebben is kifejti, csak is a finn-ugor népek régészetére terjeszkedve ki, határozottan nemzeti álláspontra helyezkedett.

Tehette ezt a finn tudós annyival inkább, mert erre minden más művelt nép fiánál inkább volt hivatva, azon soha senki által kétségbe nem vont történelmi ténykörülménynél fogva, miszerint a finn-ugor népek, melyek egyikének maga a most említett tudós régész is egyik hű és hálás derék fia, egész azon időtől fogva, mióta mostani hazájokban megtelepedve az európai népek tagjává lettek, folyvást azon területen laktak, s így Aspelinnek minden más nemzetbelinél hozzáférhetőbb, közelébb álló volt hozzá azon tudat, hogy azon óriási földterület, mely a keleti tenger és az Uralhegység között elterült vala; melyhez fajunk is tartozik, a finn-ugor népcsalád öröke, ősi lakó helye volt, s ha ma nem az, koránt sem e népek akár szellemi, akár testi csenevészsége volt az oka, hanem egy részt azon körülmény, hogy míg késő nem volt, az örökös villongásoknak melyeknek előbb utóbb fel kellett őket emészteni, nem tudtak egy oly elhatározással véget vetni, a milyen volt az oroszoknál a varegoknak az uralkodás elfoglalására való meghívása, a magyar nemzetnél pedig az Árpádháznak a nagyfejedelemségi méltóságra való megválasztása, hogy utóbb e méltóság csaknem egyidejüleg, az oroszoknál császársággá, nálunk apostoli királysággá nőjje ki magát; más részt egy másik körülmény, az t. i. hogy a kereszténység hozzájok legkésőbben terjedett el, s midőn ez bekövetkezett, a kereszt győzelme az ősrégi pogány vallás felett nem a meggyőződésre ható okok eredménye, hanem csak a nálok ellenségkép megjelent európai, részint német, részint svéd, részint orosz népek — ezekénél hasonlíthatatlanul tökélyesb fegyvereiknek volt tulajdonítható, nem köszönhető; a keresztség elfogadása a legtöbbnél egyértelmű lévén a hódítással, ősi nemzetiségökből, úgyszólván erőszakos kivetkőztetéssel, más szavakkal; a nemzethalállal. A közöttök hegemoniát gyakorló kazár és bolgár népszövetségek elenyésztével a mindinkább terjedő orosz birodalomba bele olvadtak, s ma már az egy finn és eszt népet kivéve, részint már is kihaltak, részint kihaló félben vannak.

Aspelin, művében a rokon népek fennebb jeleztem roppant területre terjedő összes lakhelyeit vizsgálat alá vévén, a talált tárgyakat, a szerint a mint azokat a kő-, bronz- és vaskor régibb és újabb korszakaiba tartozóknak találta, minden egyes népre nézve lakhelyeit külön-külön csoportosítva tárgyalja. Igy a kőkorszakot mamut és ős zarándszarvas korszakra osztván, a rokon népek lakta területekre nézve az első csoportot *balltilhvánnak*, a másodikat *nyugoti finnek*, a harmadikat *keleti finn-csoportnak* nevezi el, s így tárgyalja sorba egymásután, egyenként ismertetvén a nevezetesb s jellemzetesb leleteket.

Mint nem szaktudósnak — hanem egyszerüen régészet-kedvelőnek, a kit az ősrégészet, e nagy fontosságú tudományos kérdések megoldására hivatott szép ifjú tudomány, csak annyiban érdekel közelebbről, a mennyiben lehetetlen összehasonlító nyelvésznek lenni a nélkül, hogy az ember egy kissé régész is ne legyen, a mint csakugyan mind a skandináv, mind az orosz régészek nem mellőzik ott, a hol az magától ajánlkozik, a nyelvészet felvilágosításait, és viszont a nyelvészek sem a régészetét, — mint kedvelőnek nem lehet feladatom, s ezt a tér sem engedné, hogy az Aspelin ismertette kőkorszakbeli specimeneket ismertessem, azért ezeket mellőzve, csakis egy-két lelet feltárásának olyatén körülményét szakítom ki művéből, mely képes az itt jelenlévő díszes közönségnek is becses figyelmét magára vonni.

Ilyen mindjárt a következő:

Aspelin a kőkorbeli temetkezésekről szólva, egyebek közt így szól, az 1-ső csoportot tárgyaltában: Ugy látszik, hogy a holttetemek elégetése és azok hamvainak hamvvedrekbe gyűjtése és lapos kövekből alakított sírokba való elhelyezése e csoportban a kőkorbeli ottani lakosoknak általános temetkezési módja volt. Azonban kőeszközök más sírokban is találtattak, melyeknek kőkorbeliségét kétségbe vonhatni. Egy temetkező dombban a Windau vize mellett Kúrország kovnói kormánymegyéjében egy emberi csontváz mellett kőszekerczét találtak, de már a mellette lévő egy másik dombban nagy lapos kövekből készült sírban hat csontváz fekszik vala, mindegyiknek a nyakában, mintegy nyakékül, vasláncra fűzve több emberkaponya. Láthatjuk innen, hogy az emberiség a maga gyermekkorában korántsem volt valami szeretetre méltó,

hirtelen haragúak voltak, mint a gyermekek, s hamar elbántak egymással, úgy mint ezek szoktak, a hol ezt gondos szülői felügyelet nem gátolja.

Ugyan e csoportbeli régibb és később korbeli kőtárgyakat tárgyalta közben a kurföldi öböl melletti niddeni leletről szólva, így szól. «A tenger partjától mintegy 800 lépésnyire eső korhadt földtájékon durva mivű cserépdarabok találtattak, ezenkívül 18 kész és 10 félig kész lyukatlan fejsze, 6 kisded csiszolt kovakő vésű (Haumeissel, Stemmeisen) és durva borostyánkő (merikivi?) darabok s ezek között félig kész durva emberi arczkép.» Ezt itt azért láttam helyén valónak idézni, mert ezelőtt néhány évvel 1876 a Budapesten megtartott VIII. régészeti és anthoropol. congressuson egyik elsőrangú tekintélyes tudósunk a kupát mellökhöz szorító szobrokat Spanyolországtól kezdve egész az Uralig, a hol ezek találtatnak, mind a gót ipar terményeinek állítá azon oknál fogva, mert a népek, melyeknek területein találtatnak, állítólag művészi érzékkel nem birnak. Ime itt azt látjuk, hogy alakérzékkel még a kőkorszak embere is birt, annyira vele született érzéke ez az emberiségnek; azt mondhatni erre, hogy a kőkorbeli emberiség nemzetiségét nem ismerjük, — s így a most említett emberi arczkép alkotója is gót lehetett, — erre a felelet az, hogy ama roppant területen, melyen mint fentebb említém, ősidőktől a finn-ugor népek laknak vala, — igen számos nőt ábrázoló kőszobrokat találtak, melyek közül annak, melyet Strahlenberg s utána Aspelin is közölt a művében, még eddig megfejthetetlen irás olvasható a hátán, s az annyira nem magában álló tény, hogy valamint a női kőszobroknak, és más ábrázolásoknak, úgy az e vidékeken talált ismeretlen, némelykor igen szép, és szabályos irásnemeknek Oroszországban egész irodalmuk van. Ezeket is mind gót műveknek tartsuk? ha a dolog így áll, valóban ezermesterek voltak, különbek az apostoloknál a kik a számtalan nyelvek tudását tüz nyelvek alakjában egyszerre kapták, mert ezek, a kik valamennyi ismeretlen és ismert, volt, meglévő és leendő népek nyelvét irástudományával együtt ismerték, kellett hogy ezt egyenesen az anyjok méhéből készen hozták légyen a világra.

A fennebbi nézet, mely úgy látszik az európai tudósok ama képtelen előitéletnek lehet a viszhangja, mely szerint az árja és sémi népek egyedül tehetségesek, a turán népek pedig már fajoknál fogva minden műveltség befogadására képtelenek, — a tények logikájánál fogva egyszerüen lehetetlenség.

Ugyancsak e mellett szól a finnföldet és Olonecz területét az Onega tóig magában foglaló II., vagyis az általa *nyugoti finn kőkorszaknak* nevezett részlet következő helye: «Állatfejekkel díszített kőeszközök eddigelő csakis a csoport keleti részén találtattak u. m. öt Oloneczben és egy hatodik Jääski egyházközségterületén Dél-Karjalában. Mind nyélnek való lyukkal ellátva. Az oloneczíek, melyek közül háromnak a foka medvefővel, a negyediknek pedig szarvasfővel végződik, meglehetősen csúcsos éllel vannak ellátva. Az ötödik, sulyok alakú, szintén medve (vagy talán juhfő) alakú, de az éle egészen hiányzik. Finnországban is találtak éllel ellátott s a foka végén, medvefővel díszített fejszét. Ily alakú fejszéket máshol még sehol sem fedeztek fel. De az ural-altaji bronzkorban igen is találtak a Káma vize mellett ilyetén bronzeszközöket, úgy hogy meglehetős biztossággal következtethetjük, hogy ezen a kőkorban szokatlan díszítés módja a házi eszközöknek ide visszaesésképen a bronz korbeli csoportból származott által.» Már csak ezekből is láthatni, hogy nem áll azon nézet, hogy az ural-altaji népeknél művészeti alkotások iránt hiányoznék az érzék. A különféle alakok ábrázolása iránti eme fogékonyság által szükségképen föltételezett szép-érzék még jobban nyilatkozik a bronz és vaskor mindkét felében, melyekben a külömböző alakábrázolások, valóban számosak, a nőt ábrázoló durva mívű kőszobrok pedig épen számtalanok; míg a későbbi vaskorban már a külömböző ékítmények a tökély oly magas fokát érik el, hogy az azon korban készült csinos ötvösművek közül nem egy még ma is számot tenne, a minthogy volt eset, hogy egy orosz előkelő földesasszony a birtokán talált kiásott ily női arany ékszereket legegyszerűbbnek találta, az ezredéves penésztől megtisztítva, saját ékszeréül alkalmazni. — Már pedig a bronz korról tudva van, hogy e korban ama vidékeket a finn-ugor népek lakták, s a gótok műiparára talán a velök szomszéd finn-népeket kivéve, kikhez kereskedés útján juthattak e tárgyak, éppenséggel nem szorultak, különösen a mesés gazdagságú hatalmas permiek, a kiket a gót iparnak az övékénél semmivel sem külömb tárgyai talán ki sem elégítettek volna.

Megvoltak nekik a magok ötvöseik a mindennapi szükségletek fedezésére, — a kik pedig nagyobb fényt akartak űzni, — azok bizanczi és perzsa műveket szereztek magoknak.

Fentebb egy különös nem épen ízletes, s még kevésbbé kényelmes nyakékről emlékezem vala, — mely nagyon emlékeztet az amerikai indiánok azon szokására, mely szerint szeretik legyőzött ellenségeik fejét nem levágni, hanem üstökét lenyúzni, s ékesség gyanánt magokra aggatva hordozni. De ezenkívűl találunk ennél egyszerűbb ékszereket is, — biz ezek nagyon egyszerűek, s leginkább az állatországból kerültek ki, és pedig különbféle vadak, különösen pedig farkasok, medvék, vaddisznók fogait; egyik ily medvefogba, mely a III. csoportbeli vagyis a fentebbi keleti finnföldi területen a jaroszlavi kormánymegyéhez tartozó Danilov város vidékén találtatott, a fog végén lyuk van fúrva és ebbe bronz akasztó illesztve, de azt ha ismerték is (a bronzot), nagy ritkaság lehetett, kívülről behozva; találtak ezen kívül a sírokban nyakékül használt kő násfákat és kösöntyűket, ismerték a borostyánkövet is s ékszerekül felhasználták, — valamint készítettek agyagból is primitiv gyöngyöket. Biz a mi felfogásunk szerint ezek semmiségek, de az emberiség gyerekkorában a tetszeni vágyás és más szenvedélyek felköltésének ép oly hatalmas eszközei voltak, mint ma a legművészibb alkotások. Valószínü, hogy erre a csont is felhasználtatott.

A kőkorszak lakosságának megszokott fegyverei és házi eszközei közűl legegyszerűbbek voltak azon czikkek, melyeket a házi ipar fából és csontból állított elő; az elsők természetesen nyomtalanul elenyésztek, — a csontból készültek azonban daczoltak az idő emésztő fogával, s nem egy becses mutatványczikk (specimen) maradt meg meglehetős épségben; az idő viszontagságaival azonban egyedül a kőeszközök daczoltak. Mindkét féléből (kő és csont) következő tárgyak maradtak meg, s illetőleg takartattak föl: u. m. különféle fejszék, balták, szekerczék nyelek nélkül valók, ilyennel ellátottak, ívalakuak, egyenesek, ellenesek, egy végüek, két végüek, üregesek (marok alakuak), lándzsavégek, fenkövek, nyilhegyek, lólábszárból készült vágó és szúró eszközök, árak, különféle czélra szolgáló halcsontok, cserépből készült edények, hamvedrek hálónehezékek stb.; ezekhez a következő kő és csont nemeket használták u. m. palakövet, kovát, serpentin, porphyrt, dioritot, syenitet, quarczot, calcedont. — ezeket a hol a nép Finnországban találja, egészen úgy, mint nálunk mennykőveknek tartja, e nézetet magam is nagy érdeklődéssel hallottam gyerekkoromban falusi iskolatársaimtól, kik erősen bizonyozták, hogy ily köveket néha lehet a mezőkön és réteken találni, de ritkán. A csonteszközökhöz: ló, jávorszarvas, hód, madár, és csukacsontokat. Primitiv dolgok, az igaz, de ne feledjük, hogy a mi annyira tökéletesített különféle műszereik mind csak ezeknek a primitiv fejszék és vésüknek módosításai, tökéletesítései, s még ma is egy pillanatra amazok ezek atyjainak könnyen felismerhetők. Ilyen volt az emberiség műveltsége a maga gyermekkorában, ha ugyan annak mondhatjuk, pedig az volt: műveltség, melynek kivívása talán még több gond, fáradság és anyagi erő ráfordításába került neki, mint a mai emberiségnek, s semmi okunk sem lehet abban kétkedni, hogy oly emberek a kik azon időkben a megszokott eszközökön és fegyvereken némi hasznos módosítást, tökéletesítést hajtottak végre, a bámulatnak csak oly tárgyai voltak, mint napjainkban a legnevezetesb találmányok lángeszű kigondolói.

Lássuk most már hogyan használta mindezen eszközöket az őskorbeli emberiség? Legczélszerűbbnek látom e tekintetben közölni azon tudósítást, melyet Aspelin egy mult századbeli orosz író, Kraschennikov, útleirásából közöl, melyben ez a kamcsatkai, még akkor kőkorszakot élt lakosok életmódját igen érdekesen így irja le:

«Tálak, teknők, fakéreg edények vagy az ő nyelvökön «csuman-»ok, íme ennyiből áll az egész edénykészletök és házi szükségleteik; a bögrék és teknőkben főzik az ételt, magok és ebeik számára; poharaknak kéregcsuprokat használtak, téli utazásaikon szánakat, a nyáriakon pedig hajókat. Erről tehát felesleges is volna többet írni, ha a kamcsatkaik, úgy mint más népek ismerték volna az érczek használatát. De már azt, hogyan tudták vas eszközök nélkül minden dolgaikat megkészíteni, építeni, fúrni, faragni, vájni, vágni, vésni, tüzet éleszteni, hogyan tudták faedényeikben megfőzni az ennivalójukat, s mit használtak ércz helyett? minthogy ezt nem mindenki tudja elképzelni, nem lesz tehát helyén

kívűl való ezt itt megbeszélni, annyival inkább, mert ez elbánás-módok nem valami művelt, avagy tanult népnek, hanem egy durva vadnépnek kigondolásai, a mely a számvetésben nem vitte feljebb három számnál. A nyomasztó szükség az, mely ráviszi az embereket az életszükségletei fedezésére szolgáló módok kigondolására!

A kamcsatkaiak előbbi érczei, csaknem az oroszok odaérkezteig, a csont és kő valának. Ezekből készítgették a fejszéiket, késeiket, lándzsáikat, nyilaikat, áraikat és varrótűiket. Fejszéiket jávoszarvas és czethalcsontokból, jaspiskőből is, ékalakra csinálták s úgy erősítették aztán madzaggal bele a horgas nyélbe. Ezekkel kopácsolták ki a hajóikat, tálaikat, teknőiket stb. de mindezt oly nagy bajjal és idővesztegetéssel, hogy egy hajó kivájása három évbe került, valamint egy nagyobb tálnak elkészítése nem kevesebb mint egy évbe. Ugyanazért a nagy hajók, nagy tálak vagy teknők, melyeket ők a magok nyelvén «homjág»-oknak hívnak vala, oly nagy érték és csudálat tárgyai valának mint nálunk a legdrágább érczanyagból különös nagy művészettel alkotott drága kincs, és annak tulajdonosa méltán büszkélkedhetett vele mint valami ritkasággal, és pedig annyival inkább, mert ily edényben készült egy főzetből senki meg nem vendégelhetett senki mást, minthogy ily alkalmakkor egy ember husz ember részét is megette, a mint alább látni fogjuk. Az ily edényekben a hust és halat megtüzesített kövekkel főzik vala.»

Késeiket zöld, avagy agyagszínű hegyi kristályból éleshegyesre csinálták, mint a lándsahegyet, s fanyélhez kötözgették. Ugyan ily kristályból voltak a nyilaik, lándsáik, áraik, s ezekkel szoktak még ma is eret vágni. Varróeszközüket czoboly csontból csinálják vala, s azokkal varrják vala nemcsak a ruháikat és lábbelieiket, hanem egyszersmind azok szegélyeit is nagy ügyességgel.»

«Tűzszerszámaik ezek valának: egy száraz fából készült kis táblácska, melynek széleibe kis lyukak voltak fúrva, azután szintén száraz fából készült kerek rudacska, melyet a lyukakban sodorgatva, tűzet élesztettek. Tapló helyett dörzsölt füvet használtak (ürömtapló?), melyet csóvába téve, rá fújtak, még csak a csóva tüzet nem fogott, ezután a csóvát csóválással meggyujtották.» A lappok Tacitus idejében hazájokban, hol most is laknak, a Jegestenger tundráiban (fű és csalit- borította mocsáros helyek) házi eszközeiket csaknem kizárólag csontból készítgették, de később kőeszközöket használtak egész a 14-ik századig, mint erről a zolovetzi kolostorban fennmaradt orosz kézirat tudósít, sőt a Finn-országhoz tartozó lappok még a mult század végén széltére kőeszközökkel éltek.

Vessünk most már egy pillantást az ős ember lakására. Aspelin művében nincs emlékezés olyas valami lakóhely-maradványról, mely a svaiczi czölöpépítményekre emlékeztetne, pedig azon a roppant területen a nagy tavak és folyóvizek számosabbak, mint bárhol másutt Európában. De azért a kőkorban élt emberiség tanya-helyeinek minőségére mégis következtethetni ama nagy érdekű leletből, melyet a Kumbasz folyó torkolatánál Poljakov Sz. szántás közben fedezett föl, s a melyről szóló tudosítás Aspelin művébe is át van véve.

«A homokban és termőföld-rétegben itt csaknem minden előkerült, a mi a kőkorbeli lakosság háztartásában leglényegesb, legnélkülözhetetlenebb vala, u. m. fejszék, nyilak, kések (kovakő-szilánk alakuak), vésűk, fenkövek, kovakőszilánkok, cserépdarabok, s a lakhely maradványai stb. Nehéz biztossággal meghatározni, minő helyzetben voltak eredetileg mind e tárgyak, minthogy a föld azelőtt már igen sokszor volt fölszántva, és a tárgyak legtöbb esetben helyeikből kimozdúltak. Mindazáltal a tanyahely maradványaiból mégis azon következtetésre jutottam, hogy a házi eszközök az iszapos homokban maradtak fenn. Ez a tanya-maradvány egy kövekből szerkeztett padlat, mely kétségkívül az őslakosok lakhelyének alapját képezi vala; e padlat egészen oly szerkezetü, mint azok, melyeket a reánk nézve idegen származású éjszaki népek használtak vala későbbi történelmi időkben is, s melyeket a grönlandi és éjszakamerikai eszkimók maig is így csinálnak. E padlat különbféle és különböző szerkezetű kövekből volt összerakva, voltak közöttök vízmosta kerek kövek, sőt szegletesek és gömbölyüek is; egyiknek a hossza ¾ arsin, a súlya pedig néhány pudnyi volt, voltak kisebbek is, mint egy negyed arsin hosszaságuak; ezek egymás mellett néhány sorban feküsznek vala agyag ragaszték nélkül, de mivel gondosan voltak egymásba szerkesztve, mint általában a kőkori építményekben, szilárdan együtt maradtak. Felülete síma volt, alakja kerek, területének

másfél méter az átmérője. A szélén egy kődarabot találtak, melynek felső része csiszolt vala; ezt ily alakban fenkőnek használják vala, melyen a fejszéket s más köszörülendő eszközöket készítgették. A kövek közei vagy homokkal, cserépdarabokkal, kovakő-hulladékokkal, vagy szénnel valának kitöltve; néhol találtak benne fenyő- és nyírfa-kérget is. Nyilvánvaló tehát, hogy a lakosok itt készítgették házi szerszámaikat, itt raktak tüzet s főzték az ételeiket. A házikó gyaníthatólag fenyű- és nyirfa-kéreggel lehetett födve; de ez a kőpadlatnál bizonyára terjedelmesb lehetett.»

Ezen alkotmányt így egy szántóföld közepén találták, a hol az kisded emelvény alakjában kilátszék vala. Felül termő földréteg volt rajta, mely alatt homok következett, még mélyebben találták meg magát, a kőpadlatot. Láthatni innen, hogy a kőpadlat már megvolt, mielőtt még termőföld képződhetetett rajta; a tulajdonosok ez alkotmányt üresen hagyák a homok közepett, mely aztán, úgy lehet, a szél által hajtva, belepte az egészet. Azután elkezdett gyepesedni, majd utóbb fűzfabokrok támadtak rajta, — még utóbb nyir- és fenyűfák, végre a termőföld rétegei következtek.

Azon időben, midőn az őslakosok éltek, a Kumbasz folyó még közelebb volt az ő házikójukhoz, úgy hogy azok még akkor egészen a folyó partján feküdtek, hol most is csupa homok találtatik. Előbb a folyó a kőalkotmányon fölül folyt, azután a jobb partja felé vette útját, s most mintegy 30 ölnyire van a kőalkotmányhoz s néhány méterrel mélyebben folyik. Nehéz volna megmondani, miért hagyták oda ama kedves házi tűzhelyet minden házi szerszámostul, melyek a lakosoknak tömérdek fáradságába kerültek, s melyeket úgy lehet hasonlíthatatlanul nagyobb becsben tartanak vala, mint napjainkban a legbuzgóbb régész.» Idézi még Aspelin Poljakov művéből, hogy Lusandoseró tájékán találtak a homok alatt mintegy 3 méter hosszaságú gondosan rakott kőfalat is e korból.

Ezen a maga nemében egyetlen lakóhely-maradványon kívül többet még eddig ama nagy területen nem fedeztek fel, az egyedüli nyomai a volt lakhelyeknek azon helyek, melyeken kőeszközök gyártattak. Hoikka nevű uri ember Rovaniemiben két helyen akadt kőeszköz-készítő műhely nyomára; huszonhárom részint készen lévő csiszolt és csiszolás közben eltörött, részint lepattogtatott kőszerszámot gyűjtött össze a Rovaniemiben szokásos fehér kovakőből. A harmadik ily műhely gyaníthatólag a Kauha vize melletti Szalo dombon lehetett, hol anyagúl szintén a kovakő egy másik fajtája szolgált. Kauhavában is találtak félig kész syenitből készült kalapács-fejszét, gyaníthatólag ott is készültek eszközök e ritka kőnemből.

Aspelin, ki Budapesten két ízben fordult meg, s első ízben a magyar nemz. muzeumban több hónapig tanulmányozta az itt őrzött ősrégiségeket, több ízben hivatkozik művében egyes tárgyakra, melyeket az ő vizsgálta területen találtakkal egy vagy más tekintetben szerkezetökre nézve egyezőknek talált, de ezek csak esetleges találkozások, mert a m. n. muzeum régiség-osztályában őrzött kőtárgyak, a dolog természeténél fogva, oly korból származnak, melyben még az éjszaki finn-ugor népekről sem lehet még csak hozzávetőleg is meghatározni, ott laktak-e ama területen, hol őket később a bronzkorban már ott lakóknak találjuk.

Mi azon kérdést illeti, mikor szünt meg a kőkor? erre nézve Aspelin így szól: «Skandinaviában összehasonlító vizsgálatok folytán azon eredményre jutottak, hogy a bronzkor kezdete s illetőleg a kőkorszak megszünte gyaníthatólag Kr. sz. e. több mint ezer évvel következett be, vagyis napjainkat előzőleg mintegy háromezer évvel. De igen is lehetséges, hogy a kőkor vége ennél is régibb időre esik.

A bronzkort két korszakra osztja u. m. *nyugotira*, mely igen kevés maradványaiból észlelhető, s a talált tárgyak alakjaira nézve a nyugot-európaihoz (góthoz) csatlakozik, és *ural altaira*, mely az ő buvárolta terület keleti, vagyis Uralon túli töröktatár népek lakta részén a talált tárgyaknak az első csoporttól lényegesen különböző alakjánál fogva egészen önálló csoportot képezve, nyilvánul.

Nem lehetvén czélom az Aspelin művében fölmutatott két csoportbeli mutatvány-példákat tüzetesben fölmutatni, föladatomhoz képest, miszerint a tisztelt társulat tagjai figyelmét főleg egy velünk közel rokon nép, a permiek tekintélyes műveltségére, kereskedelmére és hatalmára irányozzam, az első csoportra, — mely a szorosb értelemben vett (szuomi) finnség régészeti maradványaival foglalkozik, éppen nem, s csakis a másodikra terjeszkedem ki, — itt sem fogom az egyes mutatvány-darabokat (specimeneket) tüzetesen ismertetni, hanem csakis általános vonásokban mondani él egyetmást. Erre vonatkozólag így szól Aspelin mindjárt művének az ural-altaji bronzkort tárgyazó fejezete kezdetén:

«Ama, keletről a Bajkal-tó partjaitól nyugotra, a Volga mellékeig terjedő hatalmas bronz csoport, melyről itt szólani fogunk, a tudós világ előtt mindez ideig meglehetősen ismeretlen.»

Leghatalmasban nyilvánul a keleti bronzműveltség a Jeniszei forrásánál, a régiségmaradványairól híres minuszinski kerületben, melynek azon őskorbeli temetői I. Péter idejétől fogva úgyszólván valamennyi tudós utazók figyelmét fölköltötték. Sajnos, hogy e temetőkről szóló tudósítások egymással nagyon ellenkezők, a minek több oka van. Először is ez utazóknak nem volt főczéljok a régiségbuvárlat, s még kevésbbé készültek ahhoz elő kellően. Az első, a ki e téren beható tudományos vizsgálatokat tett, a világhírű nagy tudományú finn nyelvész és régész Castrén volt, ki ott a 40-es években Regulinkkal egyidejüleg utazott, s buvárlatait egészen úgy mint Reguly is, a nemzeti tudományosság érdekében intézte ama vidékeken; de mielőtt régészeti buvárlatai eredményét közzé tehette volna, egészen úgy mint Regulynak, kora halál véget vetett életének. Másodszor a nyugot-sziberiai ősrégi sírok, még mielőtt a tudományos utazások ama vidékeken megkezdődtek volna, már az orosz kincsásók által mind földúlattak és kifosztattak, különösen a XVII. század folyamában.

Az ős sírok eme nevezetes fosztogatása, melyről Szlovszov nevű orosz író szenteskedve azt véli, hogy az csak a mongoloknak Oroszországban való rablásaik megérdemlett büntetése volt, külön előadásra volna érdemes. Erről csak annyit említünk ezuttal, hogy az rendes életmód gyanánt űzetett, s mindaddig így vala, míg csak a sírok meg nem szűntek a kincsásókat táplálni, s az altaji aranybányák, melyeket az u. n. csúd bányák nyomain egyidejüleg szintén erősen kutatgattak, az arany-szomjazásnak új zsákmánylási forrásokat nem nyitottak. Ily sírfosztogatással a valódi szibériai lakosság soha sem foglalkozott. Ellenkezőleg Gmelin és más utazók tudósításai szerint mindig nagy bűnnek tartják vala a megholtak nyugalmát zavarni s különösen a kirgizek gyakran űzőbe vették az orosz kincsásókat, úgy hogy azután kénytelenek voltak 200—300 embernyi seregekben indulni rabló útjaikra. A sírok fosztogatása annyira megszokottá vált, hogy Sziberiának első orosz települői a vidék sírbeli gazdagságát letelepedésök föltételéül tekintik vala. A sír-arany és ezüst legnevezetesb vásárhelye Kvasznojarszk vala, és ez árúczikk oly nagy bőségben gyült ott össze, hogy vala idő, midőn egy arany zolotnikért nem adtak többet 90, sőt 50 kopékánál. Nyugoti Sziberiában pedig az irbiczki évi vásárokon (jármárk) szintén a sír-arany, és ezüst voltak a legnevezetesb áruczikkek. Müller P. F., ki 1734—44. időközben útazott Szibériában. még sok ily aranyásót talált életben, de úgy véli, hogy ez időtájban a kincsásás életnem gyanánt nem űzetett már, mivelhogy a kincsben gazdag sirok már mind ki voltak fosztva. Ugyanis a kincskeresők e munkanembe annyira beletanultak, hogy csupán a sírok külalakjából is legott tudták, mely sírok újak, melyek régibb fajtájuak, melyek gazdagok, melyek szegények. Strahlenberg tudósítása szerint e sír-rablásokban a magasb kormány-tisztviselők is részt vettek. (Csodálkozzék aztán valaki az Oroszországban napirenden lévő nagyszerű orzásokon! kár volt őket rászoktatni. . . .) Dr. Radlov szóbeli tudósítása szerint a síroknak mintegy 90 százaléka van így feldúlva.»

Hogy a dologról lehető tiszta képet alkothassunk magunknak, tudnunk kell, hogy Radlov tudósítása szerint, ki a Jeniszei folyam partjain, továbbá Abakán és a Jusz folyammelléki pusztákon, a keleti Altai, Baschkusz, Uruszul és a Tsuja mellékein fekvő eme sírokat igen jól ismeri; temető helyek csaknem szakadatlan sorban nyúlnak el a most említett folyóvizek mentében, s egy valamikor rendkívül sűrű lakosság hosszas ottani tartózkodását tanúsítják. Ismét Gmelin, ki e sírokat öt csoportra osztja, azt mondja, hogy igen számosak a Jeniszei Tessz nevű mellékfolyója partjain, s találni őket egész a Silka balpart-

jáig (Nertschinszk). Ismét Pallas a Jeniszei balpartján mondja őket legszámosbaknak, s ugyanazokat, a Jeniszei és Irtis folyamok között, két csoportra osztja, melyek közűl második csoportbeliek a Bajkal-tó innenső partjain is nagy számmal találtatnak (l. Pallas Reflexions sur les anciens traveaux des mines qu'on trouve en Siberie et sur les rapports avec ceux de Hongrie, qui se distinguent des traveaux romains. Nova Acta Acad. Sc. Imp. Petrap. pro Anno 1870. Pars poster. 53—54. l. Академич. извѣстія. IV. 1780. (Vajjon őseink nemcsak ötvösöket, hanem bányászokat is hoztak volna magokkal? a dolog nagyon megérdemelné a szakértők összehasonlító e nembeli vizsgálatait.) Ismét Spasszky az altáji és Szaján-hegyek vidékein, úgyszintén az Ob és Jeniszei forrásainál mondja őket találtatóknak. — Castrén maga részéről így szól: «Az én erős meggyőződésem az, hogy a régi csúd sírok helyeztetésében, fekvés-irányában, terjedelmében, külalakjában valamint belszerkezetében, semmi okunk sem lehet ama feltevésre, mintha e sírok külön népek temetkezései volnának.» Legfeljebb azt engedi meg, hogy közülök némelyek sokkal későbbi időkből valók. Azután a minuszinszki kerületbeli sírhalmokról így szól:

«E síkságot a természet csak oly rónának és símának alkotta, mint minden más síkságot, de az emberek egészen más alakot adtak neki. A síkságot temetkező helylyé alakították át, nagy dombokat raktak rája, a dombokat pedig körűlrakták lehető nagy kövekkel. Ugy mondják, hogy mindezt a csúdok csinálták, s ugyanazért mind a műveltek, mind a műveletlenek e halmokat «csúdhalmoknak» vagy csúd síroknak nevezik.» (Mint a m. n. muzeumi régiségőr Hampel úrtól értém, Szabolcsmegyében a «kurgán» szó még maig is ismeretes a magyar népnél, — de még ismeretesb ennél az országszerte használt «kúnhalom» elnevezés; ennek az oroszországi «csúdhalom» szóval való egybevetése azért érdekes, mert ebből az látszik, hogy a kúnok csakugyan különböző nemzetiségű nép voltak a magyartól, és a dombszerű temetők ezeknél voltak divatban eredetileg.)

A most említett halmok ritkán találtatnak hegyeken és dombokon, hanem igen is számosan róna-síkságokon, tavak és folyók közelében. Alakjokra nézve négyszögletűek, némelyek négyszög, de közönségesen hossznégyszög alakúak. Némelyek a földdel egyenlő símaságúak, mások középett be vannak horpadva, de a legtöbb mégis 1 vagy 2 lábnyira kiáll a földből; de találtatnak másfél saschen magasságúak is. Ezeknek hossza 2, 3, egész 20—30 saschen közt változik, és a szélességök is változó. A halmokat mindenfelűl kőfal környezi, mely néhol beomlott s földdel van borítva, de közönségesen néhány ujjnyira kiáll a földből. Ugyanigy a halmokon átvonuló falak a sírokat több részre osztják. A falak közönségesen palakőből valók, némelykor fekete kőnemből is.

«Mikor a sírhalomnak alakja egyenközű (paralellogram) irányú, annak végei éjszak-nyugot- és dél-keletre néznek. A négyszög- és minden derékszög-alakúak átmetszése pedig meglehetős szigorral éjszak- és délre, kelet- és nyugotra. A legtöbb sírhalom körűl kisebb vagy nagyobb számú jókora nagy köveket látni, melyek a sírhalomnak mind szögleteibe, mind széle-hosszában vannak beültetve. Némelyek csak néhány ujjnyira, mások többre, sőt 1—5 könyöknyire (rőf) is kiállanak a föld színén. Rendszerint palakőből vannak, és némelykor oldallapjaikkal, sokszor pedig széleikkel vannak a sírhalomhoz helyezve. Bárha ezek a kövek igen különböző módon vannak alakítva, mindazáltal a felső végök a legtöbben csúcsos. Sok van háromszögű is, másokban durva fej- ésválltő-rajzokat vehetni észre. A szagaiszki síkságon azelőtt egy kő áll vala, melyen egy emberi alak fővel lefelé volt kifaragva, most azonban a sírhalom föl van dúlva s a szobor felborítva. Ehhez közel egy női alak volt lapos kövön kifaragva. Ez is fel van dúlva. Ismeretes, hogy néhány ily sírhalom-kőre írásszerű jegyek vannak rajzolva.»

«Valamennyi csúd sírhalomnak, melyeket felbonték,» folytatja Castrén, «igen egyforma volt az elrendezése. A felső földréteg eltávolítása után, majdnem mindig, kivált a sír közepén kőtörmeléket találtam. Gyakran találtattak a törmeléknél valamivel följebb csontvázak is, melyek közűl némelyek nagyon késő korbeliek valának. A törmelék alatt majdnem mindenkor reves fát, lovak, juhok és emberek csontjait, összetörött agyag-edényeket stb. találtam, de egész emberi csontvázat igen ritkán. Úgy látszik, hogy talán a kő sokasága tördelte össze az elmállásnak indult csontokat. A halom oldalánál vagy épen nem voltak kőtörmelékek, vagy pedig igen kevés. Ott a csontvázak is jobban fenn maradtak. Rendesen minden sírhalomban több (4—12) többé-kevésbbé jó állapotban maradt

emberi csontváz találtatik vala. Láthatólag mindig fa- vagy kőkoporsókba valának elhelyezve, ámbár a fakoporsók már legnagyobb részt elrothadtak, a kőkoporsók pedig szintén vagy eltüntek vagy szétmállottak. A legtöbb helyen két-két csontvázat találtam ugyanegy sírhalomban, egészen egymás mellett. Minthogy a csontvázak egyike gyakran valamennyire rendetlenségbe van hozva és igen megrongálódva, azért innen azt lehet következtetni, hogy e sír ujonnan fölnyittatott az elhalt férj nejének eltakarítása végett. A testeket vagy hátukon, vagy oldalukon fekve találtam, s azt vettem észre, hogy az oldalukon fekvők közönségesen régibbek mint az elsők és legtöbbnyire a sír közepén vannak elhelyezve. A testek mindnyáján keresztben nyugosznak olyképen, hogy a holtak s különösen az oldalukon nyugvók szemei nap kelte felé vannak fordítva. A körűl fekvő földszínéhez képest a testek többnyire arschin mélységben találtatnak.»

Feltünő, hogy Castrén koránt sem panaszkodik mint Radlov, arról, mintha az ő fölásta sírok ő előtte már föl lettek volna dúlva és kifosztva, hanem az azokban találtató rendetlenségnek más megfejtését találja. Meglehet, hogy a kincskeresők e bronzkori sírokat annyira szegényeknek találják vala, hogy nagyobb részök megmaradt a maga eredeti állapotában. Erre mutatnak némely a sírok rablását tárgyazó kútforrások is. Igy beszéli Gmelin némely sírokról, melyeket ő törmelék-halmoknak nevezve külön csoportosít, s az Abakan mellékén Taszkir tájékán igen szaporáknak mond, hogy az ottani lakosok kicsinylőleg lenézik őket, mivelhogy egyéb nincs bennök, mint réz lándzsa-hegyek és ütő-eszközök, meg apró olvasztó fazék alakjára készített agyag-edények; csakis itt-ott van a csontváz feje kisded vékonyka aranylemezekkel beborítva. (A gazdagabb sírhalmokban a csontvázak több négyszögletű aranylemezekbe voltak begöngyölve, szintúgy a csontváz feje is ily aranylemezekkel volt letakarva.)

A sírok belső elrendeléséről egyes tudósok kissé eltérő tudósításokat adnak. Radlov szerint a sírgödrök 1½—3 saschen-nyi mélységűek s legnagyobb részt hossznégyszög közepén találtatnak. Szélességök mintegy harmadrésze a hosszuknak, a sírgödrök hossza pedig csak 2½—3 saschen-nyi. Azon vagy földszinti, vagy felhantolt sírokban, melyekben tíz fölálló követ talált, négyet-négyet mindkét oldalt, s így a négyszög végében hármat, a két középső oldalkő a sírgödör szélességét látszott mutatni. A sírverem alja vagy csupán le van dömöczkölve, vagy vékony kőlapokkal van kipadolva. Ebbe bocsátották le nyugalomra a holttesteket fejjel kelet felé. A ki nem mozdított csontváz feje kissé félreáll, a kezek oldalvást egyenes irányban, a hüvelyk-ujjak fölfelé fordítva. Mintegy négy hüvelyknyire a fejtől éjszakra egy agyag-edény. A holttetemek, melyek közül minden sírhalomban több találtatik — egy Júsz folyammelléki nagy halomban huszonhárom, — láthatólag férfiak, nők és gyerekek, vagy vastag faréteggel, vagy nagy lapos kövekkel takartattak be, maga a sír-üreg egészen betöltetett kövekkel, végre az egész sírhalom vagy földréteggel vagy földhalommal takartaték be. A Júsz-folyó mellékén egy nagy sírgödör mellett egy kisebbet talált. Mindkét üreg széles kőlapokkal volt betakarva.

Pallas, ki az e vidéki bronzkori sírokat két csoportra osztja, igen érdekesen írja le a második csoportbeli sírokat.

«Ezekre, a terjedelmök- és magasságokra nézve különböző halmokra, a földet a síkság fölszínéről hordták össze, mert a környéken földkiemelésnek semmi nyoma nem látszik. Néhány halom tövébe nagy kőlapok vannak a földbe ültetve, melyek a halmot köröskörűl beszegik. Ezek között találkoznak, de ritkábban, oly nagyobb kövek is, melyen emberi arczféle van kifaragva, vagy különféle jegyek avagy különféle ábrázolások vannak rajzolva. A halmok a földből 2 vagy 3, sőt néha 4 vagy 5 könyöknyire (rőf) is kiállanak 60—150 lábnyi terjedelemben. A sírhalom alatt hol egy, hol több, sokszor meglehetősen ép üreget találni vörös fenyőfából olyképen építve, mint az orosz falvak kunyhóiban szokás, s ugyancsak vörös fenyő-deszkákkal befödve, melyek ezen kívül kéreggel is be vannak borítva. Tudva van, hogy e két növényanyag évszázadon át romlatlanúl marad, és nem egy könnyen tudtak volna ez ős lakosok jobb fedélanyagot választani oly időben, midőn még a követ faragni és belőle tartós épületet rakni nem tudtak az emberek; holott a követ nem kellett volna messzire keresniök azon vidékeken, hol e sírhalmok találtatnak, a minthogy néha e fa-építményeken kőlapok vannak fedél helyett. Gyakran találni bennök bronzczifrázatokkal ékített kőkoporsókat, melyekben, úgy látszik, hogy az eltemetett

holttestek feküdtek, s melyekben egyéb ékítmények, mint durva mívű övcsatok, melyek különböző vadállatokat ábrázolnak, azt látszanak bizonyítani, hogy a lakosok vadásznép voltak. Hanem az bizonyos, hogy az e csoportbeli sírokban, néhány apró arany tárgyon, és különösen meglehetősen sok vékony aranylemezen kívül szerfölött sok réz- vagy bronz-eszközök és szerszámok találtatnak. Ezeknek réz- és aranyműveik (melyekből a szentpétervári tud. Akademiában meglehetősen nagy számú gyűjtemény őriztetik) alakjokra nézve oly sajátságosak, oly durva mívűek s oly tömegesen találtatnak mindezen sírokban, hogy kétséget kizárólag azt kell következtetni, hogy ama népnek, mely e tárgyakat temetkezéseihez is oly könnyedén tudta vesztegetni, e termények előteremtése végett bírnia kellett a szükséges eszközökkel és iparral is, mert még a legszegényebb sírok is majd soha sincsenek a most említett érczanyagból való tárgyak nélkül, a nagyobbak pedig épen dúsgazdagok voltak aranylemezekben, melyek aztán a kincskeresőket oly igen csábítgatták» stb.

A sírok oszlopairól Castrén ezeket mondja: «Hibázás félelme nélkül megállapíthatjuk, hogy minden sír annyi testet tartalmazott, a hány felálló kő volt körülötte, A sírkő a sziberiaiaknál magát az elhunytat jelképezi, s annak még aztán áldoztak is.»

Ugyanily sírhalmok szakadatlan sora találtatik a Jeniszei kezdetétől kezdve az Ob, Irsis, a Tobol és ezek mellékfolyói éjszak-nyugoti és nyugoti vidékein, egész fel az Uralig.

A bronzkori műveltség sírjainak ugyanezen külső ismertető jeleit őrizte meg, úgy látszik, annak egyik déli elágazása is.

Ugyanis a kirgizek legdélibbre fekvő pusztáin itt-ott a sírhalmokon ugyanoly alakú kőből faragott oszlopokat láthatni, mint a Jeniszei mellett. Föltalálhatók ezek ezenkívül feljebb hatolva az Aral-tó és Kaspi tenger éjszaki oldalán, a Kaukazi hegység éjszaki felén a Kuma folyó mellett, végre számosan jelentkeznek még déli Oroszországban egész az odesszai kerületig, sőt ritkásabban egész Galicziáig. Éjszakon fölnyúlnak egész a Szamara, Szaratov, Harkov, Kurszk és Minszk kormánymegyék területére, végre éjszaknyugotra egész Kališ kormánymegyéig. Uvarow gróf, a ki e részben meglehetősen teljes adatokat gyűjtött, utolján így szól:

«Mindezen elmondottakból látható, hogy azon emberi szobrok, mind a szibériaiak, mind az európaiak ugyanazon nép sajátjai, mely azon vidéket lakta vala, hol e szobrok (kő-asszonyok) találtatnak. A létező adatok segélyével könnyen meghatározhatjuk azon területet, melyen ama nép tanyázik vala. Legrégibb időben a minuszinszki kerületben a Jeniszei és Tom folyók kezdeténél, továbbá a szagaiszki pusztákon egész az Altai hegy hátáig (Falk, Spassky, Kostrow, Pallas) de csakhamar áradatkint elözönlötte a mostani Oroszország déli részét egész Kievig éjszakon, és Kališ kormánymegyéig és Galicziáig nyugaton. De Közép-Ázsiából lett kirajzása után többé vissza nem tért, mert a sziberiai kőszobrok közt nem találni más, mint a legdurvább mívűeket, s az öltözékben sem lehet nagyobb haladásnak nyomait fölfedezni.»

Ezután így folytatja Aspelin: «Eme körülmény kényszerít bennünket, hogy egy futólagos pillantást vessünk a dél-oroszországi ősrégi maradványokra. Ama szoborművekkel ellátott sírhalmok, melyekből azonban nem igen sok van megvizsgálva, meglehetősen különböző időkből látszanak származni. Egyikben kétélű, tőralakú vékony bronz szúró-eszközt találtak. Ily bronzkések és tőrök néhány Dón melléki sírokból ismertetnek. Ezek nyilván különböznek az ural-altai bronzkor alakjaitól, valamint némely más Dél-Oroszországban talált bronzkori nyomok is. Csakis a nagy bronz eszközök mindkét csoportban egyezők. Mindazáltal a kőszobrokkal ellátott sírok a vaskorból valók, az ott talált görög pénzekből ítélve, mintegy a IV. századból Kr. sz. e. Az ez időbeli vaskorszaki alakok, kardmarkolatok és az állatországból kölcsönzött díszítmények, hegyi bakok, jávorszarvasok stb., úgyszintén a temetkezések és azoknak aranyban való dúsgazdagsága nagy egyezést mutatnak a sziberiai bronzkorral, de már azt, hogy nemzeti rokonságot, avagy egy messze kihatású műveltségi kútforrást bizonyít-e mindez, bajos volna megmondani. Eichwald a talált alakokat egymással összehasonlította és a csúdokat, szkythákat és finn-ugor (török-tatár és finn-ugor) népeket a maga élénk képzelő tehetségével egységes egészszé egyesítve, úgy találta, hogy valamikor egy hatalmas világot alkottak vala.

Ebben Aspelin tulzást lát, de nincs benne semmi túlzás; maga a finn nyelv, e nyelvnek szerkezetét tekintve, sok tekintetben közelebb áll a török-tatárhoz semmint a magyar.* Említést érdemel, hogy a szythák Herodot szerint mintegy a 630. év táján K. sz. e. költöztek Európába, s hogy a masszegeták a Kaspi-tenger éjszaki oldalán még az ő idejében is (450) a bronzkorban élnek vala. Vajon ezek a bronzkorban szokatlan alakok a Fekete-tenger partjain a szkythák eredeti ősműveltségének nyomai-e, avagy talán egy a szkythákat megelőzött érczekkel bánni tudó ősnép egykori ottani tartózkodását bizonyitanák? A Kaukazus hegység éjszaki oldalán talált későbbkori szobrok, melyeken eddig megfejtetlen írást és keresztjegyeket láthatni, úgy vélik, hogy mintegy a IV-ik századból valók Kr. sz. u., midőn a keresztény vallás a Kaukazuson elterjedett.

Az általa Scythiának nevezett vidékekre tett eme kitérés után így folytatja Aspelin az Uralon túli nagy terület régészeti tárgyalását:

«Ugy látszik, hogy a bányászat főfoglalkozása volt a népnek. Az Altai és Szaján hegységekben, valamint innen kezdve az Ural folyam partjaiig, úgyszintén továbbad is a Volga és a Káma folyamok mellékein, számnélküli bányák találtatnak. Ezek láthatólag mind a legtávolabbi bronzkorból valók, minthogy bennök csakis réz- és kőszerszámok találtattak. A mostaniakhoz hasonlítva, e bányák csekély mélységűek, csakis 5—7, néha 10 orosz ölnyiek. Állványokúl gyakran használtak faállványokat, melyek azonban sokszor csaltak. Tanúsítják ezt a szegény bányászoknak az érczanyag kiszállítása végett bőrtáskákkal és bányász-szerszámokkal ellátott számos csontvázai, a kiket nyilván hegyomlás temetett oda.

Velök talált szerszámaik: rézből, dioritból, vagy más kőből készült bányász-csákányok, ékek, négyszögletű vagy kerek kalapácsok valának. Az urali bányákban gyakran találnak ezenkívül horgasalakú bronzkéseket is. Az érczanyagot nagy agyagüstökben olvasztják vala, s az ezek mellett talált agyagcsövek kétségkívül a fuvóeszköz részei. Az uralhegyi csúdbányák Spassky szerint az altáiakhoz hasonlítva, sokkal előhaladottabbak, vagyis mesterségesbek, a honnan később korbeiieknek tarthatók. E bányák és érczolvasztó helyek különösen számosak az Ural folyam nyugoti partjain, a Diome, Isjak, Tetjár és Ik folyók mellékein a Begarjak és Poldevnaja keleti felén, a Bielaja, Diom és Kargagol nyugoti részén, a Csuszovaja és Isszet folyók eredeténél a Szoszva forrásainál, és a Vágrán folyó partján a bohuszlovszki kerületben. Szavvaitov szóbeli értesítése szerint a Vologda kormánymegye keleti részén szintén vannak. A bányaművelés czélja főleg a réz és arany volt, néha de csak később ezüst is. Bárha valamennyi nevezetesb orosz bánya a történetesen fölfedezett eme ősrégi bányák nyomán keletkezett, mégis nevezetes, hogy a mint mondják, azok mindig kővel és földdel voltak betakarva, mintha csak ez ős bányásznép a közelgő ellenség elől akarta volna elrejteni gazdagsága kútforrásait. S csakugyan legalább az Altai hegységben talán másfél ezred évig voltak feledékenységbe merülve, míg az orosz bányászat megkezdődött.

Itt Aspelin a talált tárgyakat lelhelyeik szerint tüzetesen tárgyalja, melyekből én azonban csak a nevezetesbek közűl egyet-kettőt, fogok ismertetni a többieket pedig csak egyszerűen megemlítem.

Ilyen mindjárt Kosztroma kormánymegyebeli Turovszkoj faluban Galitš-Merszk város közelében tett lelet. A nevezett falu magas dombon fekszik, melynek lábában folyik a Galitškája nevü tóba szakadó Likšinka folyó. A malomhoz vezető út kiigazítása közben ugyanott a folyó partján nagy agyagedényt találtak, mely egészen tele volt ércz eszközökkel. A mint az edényt ki akarták ásni, az ásótól ütést kapott, széttört, s a tárgyak egy része a folyóba esett. Megmaradtak ezek: egy rézből öntött bálványszoborka, s a fejrésze egy csaknem egészen hasonlónak; egy rozsdás rézkés, melynek nyele nyitott szájú kigyó- vagy sárkány-fejben végződik; kisded réz állatszoborka, egy nagy réz karika, kisded réz eszköz; néhány különös alakú ezüzt eszköz; és az agyagedény darabjai.

* О чудскихъ копях. зап. Арх. Общ. IX: 169—370 és Ueber die Säugethier-Fauna der neueren Molasse des südlichen Russlands und die sich an die Molasse anschliessende vorhistorische Zeit der Erde. Bull. de la Soc. Imp des Naturalistes de Moscou 1860. No. IV. 405—487.

Mind-e tárgyak a bronzkor végéről valók, s arra vallanak, hogy ily bálványokat a bronzkorban használtak vala.

Érdekes a mit a bronzkori emberiség írás- és rajz-tudásáról mond, erre nézve így szól:

Már előbb is említők, hogy a Jeniszei mellékén található függőleges köveken néha rajzok is láthatók. Radlov azt mondja, hogy némely ily sírkő-rajzok embereket és állatokat ábrázolnak, s ilyenkor nagyon emlékeztetnek a varázsdobokra. Másokban a nap, hold, fák, álló, leeső és lovagló emberek (talán valami esemény) ábrázoltatnak; ismét más rajzokon nyilván az elhunyt nagy vagyonossága. Ezenkívül néhány sírkövön szabályos írás is látható, a milyent talált vala Strahlenberg is egy ily sírból származó tükörön. Ily megfejtetlen, de egyféle írást, melyben hasztalanúl igyekeznek vala a germán run írás nyomait fölfedezni, tudtomra a minuszinszki kerületen kívül még sehol sem találtak. Ellenben a sírköveken talált képábrázolások a folyók partjait képező kősziklákon is találtatnak. Kosztrov herczegtől nyert tudósítás szerint, ugyanő már 1857-ben a Jeniszei, Abakan és Tuba mellékein több mint 45 kőfelíratot ismert, ezekbe nyilván a sírköveken lévőket is bele számítva.

De ezen vésés által készített ábrázolásokon kívül vannak még más olyanok is, melyek le nem menő vörös festékkel vannak előállítva. Ezek azonban az előbbi ábrázolásoktól abban különböznek, hogy ámbár néhány ily képen szintén találtatnak emberek és állatok képei ábrázolva, mindazáltal leginkább mindenféle marha-bélyegjelek, nagyobbrészt függőleges vonásúak, néha pedig kerekalakúak találtatnak rajzok.

Ez ábrázolásoknak nevezetes mellékdarabjai az éjszaki Ural vidékein találtatnak. A Tagil folyó partján 60 versztnyi út hosszában hét kőszikla találtatik. melyeken ily piros festékkel írott ábrázolások láthatók, kettején ember és állatképek is. Strahlenberg Nagy Perm-ben is talált Tserdyn vidékén piros festésű kőábrázolásokat, melyeken igen sokféle sütőbélyegjelek láthatók, s különféle állatok képei. Ezen egyszerű ábrázolásoktól észrevehetően különböznek a szintén piros festékkel irott csudálatos ábrázolások; melyek az Irbit folyó partján egy u. n. feliratos kövön találtatnak. A népmonda azt tartja rólok, hogy azok az ott elesett csúd fejedelem vérével írattak, a ki maga is lovastúl a kő alá van temetve. Még kevésbbé lehet találni mellékdarabját ama gyönyörű és nyilván szabályos írásnak, melyet Strahlenberg a Pišma folyó partjáról közölt vala.

Az Abakán és Buchtarma folyók partjain találtatik ezenkívül szabályos piros írás is, melynek a sorai fölülről lefelé mennek. Habár e kőfeliratok tartalma még eddig nincs megfejtve, mégis biztosan ismertettek azok fel ujgur írásnak.

Találtak pedig a bronzkori sírhalmokban következő tárgyakat: *czelteket*, melyek itt oly gyakoriak mint nyugoti Európában, de alakjukra nézve nagyon különböznek ezektől, *töröket*, ezek keleten egészen oly általánosak, mint a nyugoti bronzműveltség idején a kardok, melyek kétségkívül az őseredetibb tőrökből nőtték ki magokat. *Késeket*, ezeket nyelestűl élestűl öntve készítették, többnyire sarló alakúra, ámbár egyenesek is találtatnak. Igen sajátságos *vágószerszámokat*, egy a nyél befogadására szolgáló, s szeglyukakkal ellátott köpüből két szár nyúlik ki, s hasonló az ácsok üregvájó szerszámaihoz, a két szár egyike hol kerek, hol négy, hol hatszögletű, s a végén hegyes, a másika, vagyis foka pedig hol domború kalapács, hol kecskebakkal van diszítve. *Fejszéket*, melyek Aspelin nézete szerint a bronzkor vége felé a fentebbi vágószerszámokból módosúltak, s alakjokra nézve meglehetősen megfelelnek a vaskor fejszéinek. Legnevezetesb ezek közt egy ily szerszám, mely Vocel szerint a magyar csákányhoz hasonlít. . . . Szintígy támadott egy másik fejszefej, melynek néhány példánya kivált az Ural nyugoti részéről ismertetik.

A magyar nemzeti muzeumban két-három ily példányt látott Aspelin. Találtak *vésőket*, *lándszahegyeket*, *nyílhegyeket*, *tűket*; ezek hossza 2—5 hüvelyknyi, négyszögletűek a nagyobbak kissé laposak, hegyök felé simán vékonyodnak, fejöknél körös-körűl mélyedés van, s gömbbel végződnek, melynek azonban kisebb az átmetszete, mint a tű vastagságának. *Zablákat*, *fejékeket*, *ruhadíszítményeket*, melyek rézből öntött különféle állatokat, u. m. zergéket, kecskéket, juhokat, szarvasokat, tarándokat és lovakat ábrázolnak a fonák oldalukon pityke alakú füllel, vagy a szélükön furott lyukkal a ruhába akasztás végett,

bronzedényeket lábakkal és két füllel ellátva. *Cserépedényeket, bálványszobrocskákat* bronzból öntve, és *állatábrázolásokat* szintén bronzból.

Ezután egy a vaskorba átmenetet képező Káma melléki temetkező hely leirására tér át s igy szól:

«Habár azon jelenségek, melyeknek előadásához kezdünk, igazság szerint a vaskorba tartoznak, helyén valónak látjuk világosság okáért azokat itt tárgyalni, minthogy azokon az ural-altáji bronzkor hatása nem eshetik kétség alá. Nekünk a fentemlített bronzkorbeli csoport ismeretére nézve azért becses adalékok, mivel most a vaskor más jelenségeit, a finn-ugor telepek keletibb részén, szándékunk vizsgálni, s keletkezésök történetét fejtegetni.

A fentemlített bronzkor legvégső, a vaskornak pedig legrégibb alakjairól legjobb fölfogást szolgáltat nekünk az ugynevezett ananjinói temetőhely a Káma folyó partján, Jelabuga városához délkeletnek öt mértföldnyire, Ananjino nevü orosz falu közelében. Ugyanis itt még a vágó eszközök legnagyobb része megtartja a letünt bronzkor idomait.

A temetőhely, mely Alabin szerint területében 219 lépésnyi és 3 aršin magas; hosszúkás dombot képez egy lapályon, melyet a Káma áradása évenkint elborít és a temetőnek a lapály felé fekvő meneteles oldalát ki szokta mosni. Fölül e domb meglehetősen sima. Régente ugy vélik, hogy a Káma is a domb tövében folyik vala. A dombon még ember emlékezetre is fekete jegenyenyárfák nőttek. A domb csucsán azelőtt ismeretlen irással és jegyekkel ellátott nagy lapos kövek valának, de a melyeket szerencsétlenségre 1835-ik év táján egy jelabugai polgár a fürdőházba kemenczéjébe beépített. Csakis egyetlen ily követ két darabra törve tudott megmenteni, mely is egy arasznyira fekszik vala a föld szine alatt, Nevostrujev tanár, Ananjino faluban. Ez alul 8 fölül pedig 7 hüvely szélességű és arasznyi vastagságu sírkő, melynek felületére teljesen fölszerelt álló férfi szembe néző képe (en face) van rajzolva. A fejében csucsos süveg, mely mintegy karikával van körül foglalva. A nyakában vaskos nyakperecz van, mint látszik ércz díszítményekből szerkesztve. Felruhájának, mely csak a felső testét szorosan fedi, szegélyei nem látszanak. Övvel van övezve, melyet sürü háromtagu ércz díszítéssel ellátott csat tart össze. Jobb oldalán tőr és a mint magyarázzák, valami vágó szerszám, balfelül pedig valami széles csíkos tárgy. Nadrága feszes, lábai kifelé forditvák.

E dombot a vidékbeli parasztok mindig temetőnek tartják vala, gyanithatólag azon okból, mert a tavaszi vízáradás évenként csontokat és szerszámdarabokat mos vala ki az oldalából. Egy Šiškin nevü jelabugai kereskedő 1855-ben egy Moszkvába Nevostrujev tanárhoz irott levelében említést tőn e temetőről s a következő évben néhány ottan talált eszközt küldött neki valamint az egész tájék térrajzát is. Nevostrujev a kereskedőnek néhány régészeti munkát külde, s fölszólítá, hogy fogjon hozzá a temetőhely átvizsgálásához, de a parasztok ezt nem engedték meg neki. A kereskedő most a vitkai kormánymegye részéről kért engedélyt, de 1857 tavaszán tagadó választ kapott. A megyei tisztviselőség e helyett a maga embereit küldötte ki a temetőhely átvizsgálására. Ezek egy négy aršin terjedelmű gödröt ástak a temetkező helyen, és egy negyed aršin mélységben egy csontvázat és néhány réz tárgyat találtak, melyeket is a szentpétervári földrajzi társaságnak küldöttek be. Némi idő mulva ismét visszatértek s ittott a domb felületén apró gödröket vájkálának, azután ismét betölték. Šiškin szerint néhány eszközt, szenet, rohadt fát és széleikkel egymás mellé rakott lapos köveket találának. Nevostrujev ez ügyben az elhunyt Szaveljev D. S. kitünő régésznek irt Sz. Pétervárra, a ki azonban az idő szerint se maga nem volt azon helyzetben, hogy személyesen láthatott volna a temetőhely átvizsgálásához sem a régészeti társulattól nem tudott kapni alkalmas egyént, mire nézve a temetkezőhely átvizsgálását jobb időre kellett halasztani. Siskin ismét a megyei tisztséghez fordult: engedtetnék meg neki a temetkezőhelynek saját költségén való átvizsgálása, igérvén, hogy valamennyi talált tárgyat a régészeti társulatnak hüségesen be fog küldeni, de mivel a megyei tisztség előtt ismeretlen ember volt, 1858 tavaszán ismét tagadó választ kapott. Most aztán a megyei tisztség

junius hóban egy kebelbeli Alabin nevü tisztviselőt küldött ki Vitkából a temetőhely átvizsgálására. Ez 40 napszámost fogadott föl, Siskint is segitségül vette, s a munkások fölibe munkavezetőkül néhány «bizalmas embert» rendelt, és a temető helyen keresztül nyugotról keletnek egy 28 sasehen hosszú és 3 arsin széles és szintoly mély árkot huzatván, az egész vizsgálatot egyetlen nap alatt bevégezte.

Az ily elhamarkodott vizsgálódások pontosságában méltán lehet kételkedni, de hálával kell elismernünk a gondos leirást, melyet nekünk a régésznek megtett hivatalnok adott azon leletekről, melyek az általa ásatott árokból napvilágra jöttek.

Az ásatás nyugatról történt a falu irányában. 3/4 aršin mélységben fekete föld alatt egy sánezolatot találtak, mely lópatkó alakban délfelé nyilt. A sáncz, melynek kerülete 28 lépésnyi, széleikkel egymás mellé rakott kőlapokkal vala beteritve. A dél felől való nyilás 8 lépésnyi szélességü volt. A sáncz belsejében kemény égetet földréteget találtak, mely a kör déli oldalán szénnel volt vegyes. Ott három egymás mellett fekvő csontvázat fedeztek fel. Ezek körül árkot ástak s Alabin maga tisztogatta le késsel vagy kiesiké kézi ásóval a csontvázakat s a mellettök talált holmikat. A csontvázak, úgy mint általában más temetkezésekben is, fejjel északnak, lábbal pedig délnek feküsznek vala, s kétséget nem szenvedőleg megvoltak ugyan égetve, de mégis ugy hogy a legtöbb csontok együtt maradtak. A legelső csontvázon talált eszközök a következők. A koponya mellett bronz bádogból hajlitott vékonyka, kissé törött cső, és egy nagy cserép fazék; a bal válla mellett vas tőr, a bal keze tenyerében pedig vas kés; a jobb oldala mellett egy nagy vas lándzsacsúcs, a mellén pedig két vas nyílhegy. A második csontváz koponyáján ketté tört réz fejkarika; a baloldala mellett vas horog, valami szijnak réz végkarikája, kovakő-darabka, kék üveggyöngy, csengő alaku réz ékszer, a mellén hat réz csat. A harmadik csontváznál, mely alatt szenesedett fát találtak, csak egy a jobb keze tenyerében volt vaskés, és egy a jobb oldalánál volt nagy cserépfazék darabjai következnek vala.

A fekete földrétegen alul egy aršint megközelitő égetett agyagréteg volt, s azon alul érintetlen áradási homok.

A sánczon kivül kelet felé futó csatornában először is 1/4 aršin mélységben egy széthányt csontvázat találtak, melyet nyilván az előbbi ásók mozditának ki. A koponya mellett eltörött agyag fazekat és réz fejkarikát találtak. Mintegy aršin távolságra keletebbre gerendákból szerkesztett szenesedett máglyát, melyben üszögdarabok hosszabbak valának egy arsinnál, a vastagságuk keresztmetszete pedig több volt 10 orosz hüvelyknél. A máglya felületén és mellette három, nyilván egyszerre temetett csontvázat találtak, melyek közül két egymás mellett fekvő s fejökkel egy ló szárcsontján nyugvó 2 aršin és közel 5 hüvely hosszaságú volt a harmadiknak azonban, mely a nyugot felől lévő lócsontváz lábainál fekszik vala, a hossza csak 6 arasznyi vala. A most említett ló száresontjánál a koponyáktól balra vas czelt fekszik vala, melynek nyéllyukában famaradványok valának, jobbra pedig réz lándzsavég: a legkisebb csontváz mellén kisded agyag «könyedény-t», a hasán pedig ennek is réz czeltet leltek; a másik két nagyobb váz között vas kést, és keletre a lábak mellett egy agyagedényt találtak, mely szájával volt a földre borítva és egy kisded madzaglyukkal ellátott kerek nyelü fenköve.

A esatornában talált minden leletet elszámlásába nem bocsátkozva, csak néhány példát mutatunk föl. Egyik csoportban öt csontvázat találtak, melyek az égetett puszta földön feküsznek vala, fejükkel mint rendesen mindig éjszaknak, lábukkal délnek. Egyik csontváznak a fején mély, karddal vagy csatabárddal tett vágás helye volt látható. E mellett a váz mellett réz ezelt, akasztólyukkal ellátott réz késnyél, lábánál vastag agyagedény volt, ebben pedig apró csontok; a fogai között agyag karika, és bronz bádogból készült szijcsat féle holmi. — Egy másik tájon 3/4 arsin vastagságú, szenesedett máglyát leltek, mely fölülről vékony föld és hamuréteggel vala símára bevonva. Ezen egy csontváz fekszik vala, melynek koponyájánál három egymásba dugott nagy agyagedényt találának, melyekben koromfekete földben apró esontdarabok valának, úgyszintén a bal pofacsontnál is három egymásba dugott de kisded agyagedényt, a koponya jobb felén 39 kék mázzal fedett agyag-gyöngyöt, a bal kéztőn egy nagy réz nyakpereczet, jobb kéz felől kisded agyagedényt, a bal csípőcsontnál egy réz tányért

(? tükör) mindkét térdénél agyagedényt; bal lábánál is egy kisded agyagedényt 60 nyelvvel ellátott csatot és réz karikát a jobb lábánál; három, lyukakkal ellátott négyszögü réz bádogot (lábszár-ékítmények) egy nagy vas árat, és szarualaku réztárgyat, melyben még a fanyél maradványai megvoltak és egy nagy réz gombot. — E csontvázhoz mintegy 3/4 aršin távolságban arrébb egynehány kőlapból szerkesztett kőrakás vala, melyben két emberi koponyát leltek; ezeknek az arczuk éjszakkeletre volt forditva. Mellettök se más csontok, se holmi eszközök nem valának. Továbbad egy csontvázat találának, mely kőlapokon nyukszik vala s mintegy kövekkel volt beboritva. Ennek a jobb oldalánál egy farkába harapó sárkány alakjára öntött és fogatékkal ellátott rézgombot; a jobb kezetőjénél — vastőrt találtak, melynek markolata és keresztvasa rézből voltak, melle alsóbb részén madzaglyukkal ellátott fenkő, a balkéztőjénél egy vaskés, a balvállánál réz czelt, a lábainál egy nagy agyagedény valának.

Az árok keleti oldalán szintén találtak egy ily kör alakú kősánczot, melynek a nyilása éjszakra szolgált Mind itt, mind továbbad csontvázakra akadtak, melyek ott fegyverestül szerszámostúl feküsznek vala.

Nem követhetjük tovább az Alabin ö·szes leleteit. A huzott árokban összesen 46 csontvázat avagy legalább ennyi koponyát találtak. Azon hitben, hogy leirásában mindazt, a mit a temetkező hely sok századokon át rejtve tartott az emberek szeme elől, a legnagyobb pontossággal adta elő, Alabin a temetkezés módjára nézve általános következtetéseket tesz. A megholt tetszésétől függ vala megégettetni a testét, vagy elégetetlenül temettetni el. A test elégetése után a máglyáról a nagyobb csontok összegyüjtetének, csontvázakká szerkesztetének, a hamvak pedig cserépedényekbe gyüjtetének. A csontvázak legnagyobb részt fővel éjszakra, lábakkal délre feküsznek vala. Két csontváznál azonban az ellenkező tapasztaltatott. Ismét két más csontváznál a lábak nyugotra voltak, a fők azonban oldalvást, ugy hogy egyiknek az arcza éjszaknak, a másiknak meg délre volt forditva. Néha a csontvázaknak lapos kövekből mintegy ágy volt készitve és egy két esetben ezenfölül a test be is volt lapos kövekkel fedve; sokszor meg a puszta földön nyugvó testnek fője aljául kő volt téve. Több feketére és porhanyóvá hamvasztott csontvázak gerendákból szerkesztett máglyákon feküsznek vala, melyeknek üszöggé égett nagy darabjai sokszor felállogatva maradtak fenn. Azon fők, melyek mellett egyéb csontmaradványokat, nem találtak, ugy lehet, rabszolgák, vagy foglyok megáldozását tanusitják. A szerszámok nem kerültek a máglyára, mert néhány ily eszközben a fanyél maradványai találtattak vala.

De e temetkezőhely távolról sem volt teljesen átvizsgálva. Lerch nevü orosz tudós 1865-ben Olonecz, Vologda és Vitka kormánymegyékben tett régészeti utja közben Sz. Pétervárról ezen temetkezőhely «végső átvizsgálására» rándult ki.

Ugy látszik, Lerch leginkább egy a temetkezőhely mellett lévő dombocskát vizsgált meg, melyet a régiség-buvárok «kis kurgán» névvel tiszteltek vala meg, a melyben ő jó csomó ős-holmit talált, ezenkívül, a parasztok állítása szerint, az Alabin-féle betöltött árok nyugoti oldalán is áskált. Öt évvel később, 1870-ben, szintén járt ott Nevostrujev tanár Moszkvából, és az ananjinói parasztoktól a temető-helyből került jókora csomó őskori tárgyat gyüjtött össze. Igen helyesen következteti vala, hogy a temetőnek csakis a közepe tája, a hol az Alabin-féle betöltött árok húzódott volt, vala megvizsgálva, de a temető mindkét oldala vizsgálatlan maradt.

«A dolgok ily helyzetében menék», folytatja Aspelin, «1872-ben a hely színére. A temetőhely egész fölszíne apró szénnel, és égett csontrészecskékkel vegyített fekete földdel volt borítva, melyen semmi megbizható nyomait nem lehet vala fölfedezni az előbbi vizsgálódásnak, mind ehhez hozzá járult még az is, hogy az Alabin-féle betöltött árok hosszában most már szekérút volt. Az előbbi vizsgálódásokról semmi helyrajz nem lévén, erre nézve az egyedüli kútforrás a parasztok valának. Hiában áskálván ama hely közelében, a hol a «szentpétervári úr» ásatott volt, az Alabin féle ároktól a temető déli oldala táján; a temető ugyanez oldala nyugotibb tájára tértem, hol is mintegy másfél arasznyi mélységben meglehetős ép csontvázat találtam, lábbal délre, fővel éjszakra nyújtóztatva. Régi tárgyakat nem találtam mellette. A csontváz kiemelte után alatta megint egy másik szénnel vegyes csontváz-csoport vala látható, melyben a csontok feketére voltak hamvasztva, s meglehetősen porhanyók valának, de

nem apró fehér szikáncsokban, mint a finnországi kősírokban. Ezek is láthatólag lábbal délnek, fővel éjszaknak voltak kinyújtóztatva. A széndarabok a rétegben meglehetős nagyok valának. Ez alatt ismét égetetlen fehér csontváz következett, ugyanazon általános irányban nyújtóztatva, mint a többiek. E csontváz jobb lábszárához mintegy három arasznyira lókoponya csontjai hevernek vala; a bal lábszáránál egy ketté törött csont nyílcsúcs, mely is a mennyiben feketére volt égve, a fentemlített csontváz tulajdona lehetett. Jobb keze hosszú vastőr markolatán nyugodott, melynek hegye a jobb ágyékától a bal szárcsontja felé terjed vala. A mint a gerinczcsontját kiemelték, a könyöke táján hosszukás csontgyöngyöt találtak. A jó állapotban maradott kaponya jobbfelén agyagedény cserepei feküdtek, s feljebb a fejtető fölött félarasznyira egy fúrott lyukkal ellátott vaddisznó-fog (agyar?). E csontváz baloldalán egy másik kisebb csontváz nyugodott, melynek szárcsontjainál egy vas kés nyomai valának. Itt most a munkát folytatni kellett volna, midőn azt néhány órára félbeszakítám, magammal vivén a faluba a szerzett tárgyakat, s a legutóbb kiemelt meglehetős jó karban maradott csontvázat, de visszatértemkor a feltártam többi csontokat szerte szórva taláłám a temetőnek különben is csontokkal borított felületén, maga a hely is, hol oly óvatosan kutatgattam, köröskörül föl volt ásóval dúlva. Igy végződött a temetőhelyen az én vizsgálódásom. Tartván a hiában való munkától, s azon véleményben, hogy Lerch az előbbi átvizsgált helyeket tisztába hozta, megszüntem a további kutatástól, melyek most már csak a zavart növelték volna. A parasztoktól jó csomó holmit vásároltam össze, de mivel tudtam, hogy a faluban még találtatnak ily régi portékák, melyeknek tulajdonosait nem találtam meg, megigérém, hogy Permből való visszatérő útamban mégegyszer beté rek a faluba. S csakugyan így is tettem, de időközben a parasztok ünnepnapokon az egész temetőt feldulták, a nekem elárusítandó holmik összegyűjtése végett. A temető egész déli része el volt pusztítva, gödör gödör mellett; még csak az éjszaki rész keleti felén is végzik vala romboló művöket. A temető éjszaki fele legnagyobb részt, a hol gyaníthatólag az Alabin-féle árok húzása alkalmával földdomb támadott, még megérdemelné a vizsgálatot, de a temető belső berendezése a maga egészében örökre el van pusztítva.

Összevonva az ananjinói temetőbeli ásatás eredményeit, constatálja A. hogy a tetemek egyaránt találtattak benne égetve és égetetlenül, — másodszor, hogy a temető közös volt, s az egyes sírok nem valának benne külön sírhalmokkal vagy emlékkövekkel megkülömböztetve egymástól; megemlíti, hogy ily közös sírhantok nélküli temetkezések mindig divatban voltak Permben és a Permtől nyugotnak fekvő területeken, Vitka megye éjszaki részén, Vologda, Archangel és Olonecz kormánymegyékben, valamint Finnországban is, mely vidékeken földből szerkesztett sírhantok hírből sem ismeretesek.

Ezután összegezvén a sírokban talált nagyobb házi eszközöket és szerszámokat, az apróbb tárgyak, nevezetesen ékszerek elszámlálására tér át, s az ékszerek között, mint az ural-altaji bronzkori műveltségre különösen jellemző két tárgyra helyez nagyobb fontosságot. Egyike ezeknek a spiral-díszítés, erre nézve ezt mondja: A lehető legérdekesb jelenségek egyike az ananjinói temetőben ama, a nyugot-európai bronzműveltség régészeti eszközeiben meglehetősen általánosan nyilvánuló spirál czifrázat.

E díszítésmód, mely az ananjinói temetőben talált tárgykészletben aránylag gyéren fordult elő, közönségesen bronzfonalból olyképen van szerkesztve, hogy a fonal mindkét vége ellentétesen van spiral alakot utánzólag két gombbá feltekerve, fonákán forrasztással összetartva és fogatékkal ellátva. A temetőhely e jelensége — így folytatja — reánk nézve azért fontos, mert ugyanazon bronzfonalból szerkesztett spiraldíszítés a vaskorban, csakhogy durvább forrasztási modorban, Perm és Bolgár területein, úgyszinte vékonyabb, alig észrevehető forrasztással a mériek területein is egészen általános divatú.

A másik nem kevésbé fontos díszítés-jelenség az ananjinói temetőhelyen az ellentett sorokban mélyitéssel elhelyezett háromszög czifrázatok. Ambár ezek sem nagyon számosan jelentkeznek. E díszítésmód is bronz öv avagy szíj-csatokon találtatik, s egyenként szint ezek is találtattak Permben is. Ez az első bizonyíték azon véleményünkre hogy e háromszeg díszítések, melyek ezüst tárgyakon követik vala az arab ezüst pénzeket Szkandináviába, s melyeket mind a szkandinav, mind az őket követő orosz tudósok is az arabság ismertetője

gyanánt tartnak vala, a finn-ugor népek ősi lakhelyein is otthonosok nemcsak, hanem épen ellenkezőleg a lehető eltérésekről nem szólva, a finn-ugor nép ős iparának ismertető jeleit képezik. Mert az egészen ily mivű ezüst tárgyakról nem is szólva, százával tudunk a finn-ugor népek őslakhelyein oly leleteket fölmutatni, melyeken ugyan e díszítésmód a legegyszerűbb, legnépiesb, legközönségesb tárgyakon, különösen karpereczeken, gyűrűkön feltaláltatik, megjegyezvén még azt is, hogy ugyan e tárgyak lelhelyüket tekintve, legnagyobb részt a helybeli sajátságokat tüntetik elő. Végre az arabság védői előtt megemlíthetjük azt is, hogy ugyan e díszítésmód, megrongálva bár, föltalálható még egy e részben igen nevezetes ezüst mellkereszten, mely Oloneczben találtaték.

Igen nevezetesek az apró 2—3 milliméter szélességű agyaggyöngyök, melyeknek zöldkék fénye az egyptomi agyagművekre emlékeztet. Ezekből az ananjinói temetőhelyen kilenczven darabot találtam együtt. Egészen hasonlókat gyűjtöttem a Tver kormánymegyei kúnhalmokban egy női csontváz nyakából.

Vessünk most egy tekintetet azon jelenségekre, melyek lehetővé teszik nekünk e temetőhely használatának idejét hozzávetőleg meghatározni. E tekintetben két kőszoborral ellátott szkytha kúnhalom: az alexandropoli és csertomliczki szolgáltatnak nekünk érdekes összehasonlítást; különösen az első, mely némely görög tárgyakból következtetve, a IV. századból való Kr. sz. e.

Igen számosak e sírokban a három tollú — nyilcsúcsok. Ilyeneket gyakran találtak hosszú sorokban nyeleiknél fogva a sírüreg falaihoz fölállogatva. A gonddal készített, arsin hosszú és ⅛ orosz hüvely vastag nyelek, vörös festékkel voltak színezve. Néha csontból is találtak. Ambár ezekben, mint általában a többi szkytha sírokban is a bronzkor nyomai nem oly fölismerhetők, mint az ananjinói temetőben, mindazáltal mégis figyelmet érdemel, hogy vas nyilcsúcsokat sokkal gyérebben találtak bennök, mint az ananjinói temetőben, Ellenben a csertomlitzki kúnhalomban gyakran találnak vas zablákat, de vas zablákon kívül bronzból is egészen olyanokat mint az ananjinóiak, — a hol mindig vasból vannak, noha itt is találkoznak réz zablák is. Meglehetősen gyakoriak e temetkezésben a csengő alakú függők. Egészen hasonlók találtatnak a másik két temetőben is a lovak aranygyöngyök és lapokkal díszített szerszámaik nyakkarikáiba aggatva. Néhány csengettyü alakú függök, melyek az ananjinói temetőbeli holmikon bronzból vannak, az alexandropoliakon arany és ezüstből vannak készítve.

Figyelemre méltó az ananjinói temetőben nyilvánuló sárkány-dísz, melyhez hasonlókat eddig csak a Pinega folyónál talált fejszéken ismerünk. Ezek néhány övkapcsúl szolgálhatott tárgyon találtattak. Az alexandropoli kúnhalmokban ezek is arany és ezüstből vannak. Találtatnak ezenkívül konty-összetartók is, milyeneket a mordvák és cseremiszek (moksák és marjaiak) maig is viselnek, ezek is a másik két temetőben többnyire aranyból, az ananjinóiban pedig bronzból vannak. A csertomliczki temetőnek nyakpereczei is egészen olyanok, mint az ananjinóiak. Végre figyelmet érdemelnek az ananjinói temetőben talált vékony három- és négyszögletű bronzlapok, melyek a fonákoldalukon nyomás által előidézett kisebb-nagyobb szemölcsökkel vannak díszítve, a csontváz lábszárainál mindkét felől kettő-kettő. Az alexandropoli kúnhalomban ezek is ezüstből. E díszítési mód a mériek sírjaiban is meglehetősen divatos.

Föltünő, hogy az ananjinói temetőben az arany és ezüst, melyek ugyanazon időben a többi scytha sírokban oly nagy bőségben fordulnak elő, egészen hiányoznak. Noha a fent említett szerszámkészlet legtöbbje a szokások- és díszítésmódban való nevezetes egyezést mutat; mindazáltal az arany- és ezüstnek ez idő szerint a Káma partján való e hiánya azt látszik bizonyítani, hogy ez egyezés inkább a szomszédság hatásának, mint a kereskedés közvetítésének vala tulajdonítandó. A három táblán a nyílcsúcsok Szkythiában még a IV. és III. században is Kr. e. használatban voltak, de Kr. sz. u. egészen hiányoznak. E körülményt tekintetbe véve, mai tudásunkkal nem lehet okunk az ananjinói temetőt a Kr. sz. u. III. századnál későbbinek tartanunk. Hanem azt nehéz volna megmondani, mennyi ideig volt használatban, mint ilyen, az ananjinói temetőhely. Fontos összehasonlítást szolgáltat nekünk Herodot mintegy 450-ben Kr. sz. e., elmondván azt, hogy a masszagethák, a kik a Kaspi-tenger keleti síkjain laknak vala, ezüst és vas hiányában csak bronzot és aranyat használnak vala; lándzsákat,

nyilakat és fejszéket bronzból, ékszereiket pedig aranyból készítvén. Meglehet azonban, hogy így volt a dolog a masszagéthák és a cyrusi háború korában mintegy 530-ban, midőn Herodot a háború alkalmából szól rólok.

Aspelin itt a csontholmikra tér át, nem mintha ezek is külön korszakot képeznének, hanem mintegy bizonyításául annak, hogy az őskorbeli ember, azt a mit egyszer fölfedezett, vagy megismerkedett valamely mások kitalálta, előtte azelőtt ismeretlen tárgygyal, azt nem egy könnyen feledte el, hanem még ha a czélszerűbb alak vagy anyag kiszorítással fenyegette is az azelőtt használatban volt kevésbbé használhatót, azért használta egymás mellett mindakettőt, ha pedig oly körülmények közé jutott, hogy az ujabbat előteremtenie lehetetlen volt, visszatért az előbbihez és úgy segített magán a hogy tudott. Ezt látszik bizonyítani — nem is említve a világosan vaskorbeli tárgyakkal együtt talált, tehát egykorú csonttárgyakat — azon körülmény is, hogy néhány pogánykori várban, melyeket oroszúl *gorodiscsé*-knek hívnak, semmi más mint csupán csontból készült holmikat találtak, holott a tárgyaknak mind idomzása mind egyéb körülmények bizonyossá teszik, hogy nem régiebbek a bronzkornál. Ily tisztán csonteszközkészletet különösen a vitkai kormánymegyében két folyóvíz egymásba szakadásánál fekvő őskori várakban találtak és pedig egyiket a Lebedka folyónak a Vitkába szakadásánál az ursumi kormánykerületben, a másikat pedig a szinte a Vitkába szakadó Pišma torkolatánál, de mivel a csonteszközökről immár fentebb is volt emlékezet, — itt tovább e tárgynál nem időzünk. — Még egy dologról akarok e helyütt megemlékezni, t. i. a várak és lakóhelyekről, melyek együtt találtatnak, E czélra legalkalmasb helyiségeknek tavak és folyóvizek partjait tartják vala; a folyóvizeknél különösen kedvelik vala a két folyóvíz egymásbaszakadása által támadott földnyelvet vagyis deltát, a meredek s nehéz megközelítésű pontokat, s ezek szomszédságában találjuk rendesen a közös temetkező helyet. Fegyvereket és háztartási eszközöket pedig egyaránt találtak mind ezekben mind azokban. Igy találjuk ezt már a bronzkorban, de azóta sem szűnt meg s méltán vethetjük össze ez erődítési rendszerrel a mi várainkat, melyek a középkorban többnyire mindig víz mellett feküdtek, a hol pedig víz nem volt, mesterségesen is, jókora távolságból is elvezették oda, a hol vár akár volt már, akár pedig csak építeni akartak. Jól tudom én azt, hogy nincs talán nép, mely ne ismerte volna föl igen korán ama nagy előnyt, melyet a folyóvizek és nagy tavak közelsége szolgáltatnak lakhelyei s várai erődítéséhez, — mert hiszen a czölöpfalvak is ily, vízzel eszközölt lakások, erődítések, várak voltak (a kettő ősidőben egyértelmű volt) de az erődítésnek e nemét oly következetesen s oly gyakori előfordulásban talán széles e világon föl nem találjuk, mint az Orosz birodalom ama rengeteg nagy területein, melyek ősidőkben az ural-altáji népek lakhelyeit képezik vala, s melyeket az oroszok a magok nyelvén gorodiscsé-knek, — mi pedig magyarúl földváraknak nevezünk. — E várakról, illetőleg lakhelyekről Aspelin így nyilatkozik: Az erődítések és sánczok által védett lakóhelyek számos nyomai, melyeket kivált a Káma és mellékfolyóinál találni, jólét és társadalmi rendről tanúskodnak. Több ily lakóhely háromszoros sáncz és árokkal van körülvéve, p. o. a Koszva melletti Szakamszkója, a Kámaparti Gubinája, a Wotka partján lévő Kamszk-Votkinszk gyár közelében lévők stb; sőt van egy Oputinája faluhoz közel a Tui vizénél, mely négyszeres erődítéssel van körülvéve. E lakhelyek romjaiból került legnagyobb része az eddig gyűjtött régiségeknek. Találnak bennök ezenkívül kohók maradványait, ekevasakat, lándzsákat, aczélozott fejszéket, zárokat és kulcsokat, melyek néha arany és ezüsttel vannak megfuttatva, mázos téglákat stb. Minde tárgyak bizonyságai annak is, hogy e népek ismerték a földművelést s az érczek földolgozásához is értettek.

Hogy az ananjinói őskori temetőt csaknem egész terjedelmében átvettem ezen ismertetésbe, annak fontos oka van, mely ránk nézve — magyarokúl — nem szűkölködik fontosság nélkül.

Ha a térképre tekintünk, azt látjuk, hogy Jelabuga városa, melyhez mint láttuk, Ananjino orosz falu öt versztnyire fekszik, a hatalmas Volga folyam keleti partján levő Bolgar és Bilarszkhoz már csak mintegy 35 mért-

földnyire van. Bolgár városa egykor a régi hatalmas bolgár birodalom hasonnevű fővárosa volt. — A Névtelen jegyző fentartotta annak emlékezetét, hogy őseinkhez még Taksony nagyfejedelem idejében is tömeges kivándorlások történtek a Bulár földről (de terra Bular) vagyis volgai Bolgárországból a mai Magyarországba. «Őseink isteneit» tárgyazó értekezésemben rámutattam arra, hogy e bolgárföldi kivándorolt s nálunk megtelepedett népek utódai bár a magyar nemzetbe teljesen beolvadva, részben még máig is viselik az ő ősrégi «Moksa» és «Boksa» nevöket. Az első az eredeti, a mely néven hívja magát mai napig a mordvín nép nagyobb része a maga nemzeti nyelvén, a másik pedig ugyane névnek török-tatáros kiejtése. Ugyanis az az úgynevezett bolgár birodalom korántsem volt valamely egyetlen nyelvet beszélő nagy nép hazája, hanem rokon népek szövetsége a török-tatár bolgárok akár főurasága, akár hegemóniája alatt. A minden politikai egységet nélkülöző őskori népeknél különösen éjszakon e szövetkezés valóságos szükség volt, mert ama a kereszténységet előző időkben mind e népek örökös harcz és háborúban éltek egymással s a hatalmasb nép a gyengébbet, ha szép szerével nem akart hozzá mint szövetséges csatlakozni, egyszerűen megtámadta, legyőzte, mely esetben nem számíthatott könyörületre, hanem alkalmazták rá a vae victis-t, más szavakkal szolgaságba taszíttatott, — hogy e rettenetes sorsot kikerülje, minden kisebb nép csak az önfentartás ösztöne sugallatát követte, midőn mint szövetséges társ a hozzá legközelebb való hatalmas nép oltalma alá menekült. E fenhatóság gyakorlására leginkább volt hivatva két, mohamedán vallásánál fogva minden másnál műveltebb török-tatár nép, u. m. a kazar és bolgár. A mi őseinkről tudjuk, hogy a kazar szövetséghez tartoztak, — de történelmi kútfőinkből azt is tudjuk, hogy a volgai bolgárokkal és szövetségeseikkel is igen szoros jó baráti viszonyban kell vala élniök. Hogy a dolognak valóban így kellett lenni, legjobban kitűnik onnan, hogy mégcsak az éjszaki szlávság is, mielőtt a várjágokat behívta, komolyan gondolkozik vala azon, hogy a kazar uralkodókat hívja meg maga és a vele szövetséges nem rokon csúd (finn-ugor) népek fölötti fenhatóság gyakorlására. De kitűnik nemzetünk történetéből is. Míg a magyar nép a honfoglalást előző időkben nemcsak nem volt különb a szomszéd rokon népeknél, de még csak annyira hatalmas sem mint ők, a kazarok szövetségese volt ő is, később, midőn ezektől megvált, úgy szólván mindenikőjök, különösen a bessenyők ellenében résen kellett lennie, nehogy meglepessék s megsemmisíttessék általuk. Midőn azonban a honfoglalás után a kereszténység elfogadásával méltó helyet foglalt el az európai népek között s nemcsak hogy úr volt saját hazájában, hanem földrészünkön a középkorban valóságos nagyhatalom; — kazarok, palóczok, kunok, tatárok, volgai bolgárok, bessenyők siettek a magyar nemzetnek meghódolni s ezáltal a kikerülhetlen megsemmisülésök elől menekülni, más szavakkal a kazar és bolgár nép szerepét most már a keresztény magyar nemzet foglalta el.

Lássuk már most, mely népek voltak a fenhatóságot gyakorló török-tatár volgai bolgárság szövetséges népei?

Hunfalvy Pál Ethnographiája 391. lapján helyesen mondja: «Ma a volgai Bolgárországban mordvinek, cseremiszek, csuvasok és tatárok laknak» én ezekhez még a votyákokat vagyis vitkaiakat veszem. Bizonyára nem volt a dolog másképen a bolgár uralom alatt sem. Ugyane népek laktak ott akkor is, a kiket ott találunk jelenleg is. Lássuk őket sorban: Legelőször is a magokat nemzeti nyelvökön *mokšá*knak és *irsá*knak (moksa, erza) nevező mordvinokkal találkozunk, valamivel feljebb éjszaknak a magokat *marja*iaknak (marjalaiset) nevező cseremiszek laknak, még feljebb a nevöket a Vitka folyótól kölcsönzött votyákok vannak. A mi a csuvasokat illeti, ezek a déli Uralon lakó tatár nyelvü baskirok szomszédságában a mordvák és cseremiszek között laknak, s magokat hegyi marjáknak vagyis hegyi cseremiszeknek hivják a magok nyelvén, a mint nevezi magát egészen így a cseremiszeknek egyik része. Figyelmeztettem volt másutt arra is, hogy nemcsak a «moksa», «boksa» és «irsa» nevekkel találkozunk hazánkban a mai napig, hanem találkozunk ezenkívül a „*marja*“ névvel is a «Marja» Bihar- és «Vitká»val is a szatmármegyei Vitka helységnevekben. Íme ezek voltak a bolgár népszövetség tagjai.

Ha már most figyelembe veszszük azt, a mit Aspelin mindjárt az ananjinói bronzkori őstemető ismertetése kezdetén mond: egy igen fontos következtetést vonhatunk le ezen ő nagyon is elfogadható következő nyilatkozatából:

«Az ural-altáji bronzkor összes területetein talált vas eszközökön világosan fölismerhetők még a bronzkorbeli idomok, különösen a tőrökön, késeken és nyílcsúcsokon.» (Ezt képpel is megvilágosítja s a vas tárgyak annyira egyeznek a bronzkorbeli ugyanily tárgyakkal, mintha csak egy ember művei volnának.) Azután így folytatja: «Csakugyan úgy látszik, mintha e bronzkorbeli vas tárgyak legalább részben öntve volnának. Ugyancsak e leletek hihetővé teszik, hogy a vaskor itt nem kezdődött új néptelepüléssel, hanem a bronzkorbeli lakosság valamiképen megismerkedett a vas érczczel», vagyis az ottani népek ott a hol most is laknak, ősidőben is ott laktak, vagyis autochtonok.

Vessünk egybe már most mindezekkel egy adatot, melyet az összehasonlító nyelvészet szolgáltat.

A rezet a finnek máig is *vaski*-nak hívják. Ez a finn «vaski» ugyanegy szó a «vas» szóval, melyet azonban a magyar nyelv a vas ércz jelölésére használ. A két szó teljes azonosságát illetőleg nem szükséges nyelvésznek lenni, mert azt a nem-nyelvész is könnyen fölfoghatja, hogy azokon az éjszaki vidékeken a beszélő szervek némileg különböznek a nyugoti népekéitől, hogy ezt fölfoghatóvá tegyem, megemlítek néhány svéd szót, s hozzájok teszem azok fölnémet alakját is, s világossá fog válni előttünk, hogy akár a magyar, akár német *s* mássalhangzó éjszakon *szk*-vá bomlik föl: schaden = skada, schaffen = skaffa, schaben = skafva, oroszúl is skoblinit, schall = skall, scham = skam, schuh = sko, stb., s ez annyira így van, hogy még csak ott is, a hol *s*-nek mondatik ki, így írják p. o. mensch = meniska, schicken = skicka, schickung = skicelse, Schiefer = skifer, a magyar mos mordvinul: musk; ezt tudva világos lesz előttünk, hogy a finn «vaski» ugyanazon szó mint a magyar «vas».

Honnan van tehát, hogy nálunk vasat, a finneknél pedig rezet jelent? Ime erre nézve szolgáltat az ananjinói őstemetőhely nevezetes fölvilágosítást, mert mintegy szemlélhetőleg mutatja fel előttünk azon kort, midőn az azelőtt egyedűl ismert fémet, a rezet egy másik nálánál hatalmasb fém a vas kezdte fölváltani. Addig míg csak a rezet (bronzot) ismerték, mind a magyarok, mind a finnnépek ugyanazon szót használják vala, az azelőtt egyedűl ismert fém jelölésére. Most azonban, midőn az új fém a régivel vegyest kezdett szerszámok is fegyverekre egyaránt használtani, mint azt az ananjinói temetőben látjuk; a dolog legott megváltozott. A finnek a «vas» (vaski) szót továbbra is megtartották a réz jelölésére, a magyarok pedig az új fémet kezdték e szóval nevezni, a mint hívjuk a vasat máig is vasnak. Eddig együtt kellett hogy éltek légyen, most azonban előttünk ismeretlen okból elváltak (lehet hogy ez az ok épen a vasércz fölfedezése volt) s az azelőtt egységes finn-ugor nép több önálló egyedre oszolva külön-külön nyelveken kezd vala beszélni.

Aspelin e vaskor kezdetebeli átmeneti sírokat az alexandropoli és csertomliczki kurgánokban talált görög eredetű tárgyakból ítélve a IV. századból valóknak tartja, Kr. sz. e. magára az ananjinói temetkező helyre is ugy vélekedik, hogy e temetkező hely nem lehet későbbi a III-ik századnál Kr. sz. e. Ime ez időszakra esik a finn-ugor népek szétválta és külön népegyedekké alakulása, s e népek egyike volt a magyar nép.

Helyén valónak láttam fentebb az Ősrégi váradokról is megemlékezni és pedig annyival inkább, mert nem hiányoztak nálunk már eddig is tekintélyes tudósok, kik magyar várak erődítési rendszerével már eddig is foglalkoztak, s ennek az őshazában divatban volt módjával való megismerkedés ép oly kevéssé lehet felesleges, a mint nem volna ilyen a magyarországi nem római eredetű, bányáknak — Pallas nyomain indulva, — az urali ősrégi bányákkal való összehasonlítgatása sem.

E tisztelt társaságban a múlt hónapokban társulati tag Tewrewk A. úr két értekezést olvasott föl, egyikben a baškirok nemzetiségét fejtegette, a másikban a permiekről azon emlékezetes nyilatkozatot tette, hogy a kőkorszakból még maig sem bontakoztak ki. E két rokon nép közül egyik u. m. a baskir, az Uralhegység déli, a másik pedig, a permi az éjszaki végén lakik. Az elsőnek régiségei azon csoporthoz tartoznak, melyet Aspelin *ural-ajtáji* bronzkori csoportnak nevezvén el, maga helyén volt róla szó. A mi a másodikat, a permi régiségeket illeti,

erre nézve érdekes tudnunk, a mit Aspelin a kőkorról szólva a permi kormánymegyéről mond, hogy sem a permi kormánymegyében, sem az Archangel és Vologda kormánymegyék keleti részén egy ott valaha létezett kőkorszak semmi nyomai nem fedeztettek föl, a honnan A. azt következteti, hogy fölső Káma és a Középural vidékei csak a bronzkorban telepitettek meg lakosokkal. — A. e nézetével meglehetős éles ellentétben áll Tewrewk A. ur nézete, a ki úgy tudja, hogy a permi nép még máig is a kőkorban él, még ma sem bontakozott ki belőle. Mennyire nem közelíti azonban meg a t. értekező úr nézete az igazságot, az a következőkből eléggé ki fog tünni:

A fölső Káma, a Vicsegda és Pecsora melléki ősrégiségek kiválólag a vaskorba tartoznak, ezt Aspelin azután két csoportra: korábbira és későbbire osztja, — de halljuk őt magát:

«A korábbi permi vaskort leginkább ember- és állat-ábrázolások jellemzik. Az ezen alakokhoz használt bronz a legtöbb esetben észrevehetőképen világosb színű, semmint a bronzkorban. Az állatképek rendszerint álló helyzetben vannak, belül üresek, fölül nyitvák. Az alakoknak, melyek hol medvét álló helyzetzetben, hol fecskéket vagy más ragadozó madarakat ábrázolnak, a mellükön gyakran emberi arcz körvonalait látni, a mi egy láthatatlan szellem jelenlétét akarja jelenteni. Ugyanez okból visel nem egy bálványka a fején állat- és madárábrákat. Leggyakrabban találni a medve ábrázolását, hol önállóan, hol ékítményűl alkalmazva. . . .»

«A vaskor második szakát pedig főkép öltözék-diszítmények, függők, arany és ezüst filigran-művek jellemzik, sőt ily filigranszerű művek bronzból is találtatnak. Valószínű, hogy a finn népek öltözetét oly igen jellemző csüngő ékítmények a permi vaskorszakban veszik kezdetöket, s csakugyan találunk e korszakban öntött kapcsokkal ellátott oly ékszereket, melyekben még a korábbi vaskorszakban divatos régi állat alakok még folyvást megvannak. Később ezen öntött kapcsok már bronzfonalból szerkesztett kapcsoknak látszanak helyt adni, melyekben a régibb állat-alakok hol fölismerhetők még, hol már az alkalmazott ércz anyagoknak megfelelőbb alakoknak adnak helyet. Ugyanakkor, mikor a bronzfonatos művek divatkozni kezdtek, kellett életbe lépnie az ezüst filigránnak is. Több körülmény azt bizonyítja, hogy e jelenség az arab kereskedés e vidéken volt elterjedtét megelőzőleg meg volt már. E mellett bizonyít mind az e műveken észlelhető természetes fejlődése a kidolgozás módjának, mind egyenesen azon ezüst filigrán-művek, melyek a kraszno-ufimszki leletben fordúlnak elő; de még e tárgyak között bactriai, szasszanid és bizanti pénzeket is találtak, melyek közül a legkésőbbi veretűek a VII. század derekáról valók; következőleg e lelet régiségre nézve az arab kereskedelmet 200 évvel előzi meg. Különben is a helybeli különleges sajátságok, melyekkel a permi filigrán-művek különböznek más keleti finnektől származó hason művektől, azt bizonyítják, hogy e művészet ott őseredeti volt.»

A diszítési részleteken észlelhető számos hasonlatosságokból következtetve, melyek az eddig tárgyalt három korszakban (korábbi és későbbi bronz-, és a korábbi vaskor) folyvást egyeznek, s csakis a későbbi vaskorban mutatnak eltérést. Aspelin azon eredményre jut, hogy ez ős műipar a fent említett vidéken folyton tartó, vagyis ugyanegy nép sajátja volt.

Íme ilyen volt a maga idejében oly híres permi nép polgárisúltsága a föld gyomrából kiemelt régiségek világánál. A legrégibb orosz történelem — nem is említve a hagyományt (traditiót) — arról értesít bennünket, hogy a permi népet benszülött fejedelmek kormányozták, a kik között azonban egyet a többiek főnöküknek ismernek vala. A becses állatbőrök, melyeket rengeteg erdeikből nyertek, lehettek az első oka a kelettel való kereskedelmi összeköttetéseiknek, melyek hosszas időhúzamon át tartottak, és a Káma partjain a keletről mesés dúsgazdagságot halmoztak össze ezüstben. Az ezüst tárgyaknak nagy bősége, melyet még folyvást ásnak ki e vidékeken, azon gondolatot keltik bennünk, hogy e kincsek miatt vesztek össze egymás közt Moszkva és Novgoród, a mint beszélnek erről a krónikák.

A legnevezetesb leletek, melyek a permiek és a kelet közötti kereskedelmi összeköttetések bizonyítékait szolgáltatják, azon számos görög, byzanti, szasszanid s más keleti származású ezüst edények, melyekre gyakran bukkannak a Perm területén ásás közben. E leletek gyakran képezték tárgyát a régészek figyelmének,

de szerencsétlenségre nem látták be azok történelmi fontosságát azon vidékekre nézve, a hol napfényre hozattak, s csak igen ritkán történik meg, hogy pontosan s önként megmondanák a helyet, a hol a kiemelt tárgy találtatott. Tekintve azon körülményt, hogy egyetlen a kharkovi kormánymegyéből kiemelt ezüst bögrének, s még egy másiknak, melyet Strahlenberg tett volt közzé, s mely egy krasznojarszki csúdhalomban találtatott, kivételével nem lehet bebizonyítani, hogy Oroszországban máshol mint a permi területen találtak volna ezüst edényeket: nagyon valószínű, hogy nagy része azon számos, mind a nyilvános, mind egyesek gyűjteményeiben őrzött ezüst edényeknek, melyek mint Oroszországban találtak szerepelnek, egyenesen innen kerültek.

Itt Aspelin az intézetek és egyesek gyűjteményeiben őrzött nevezetesb ezüst edényeket, szám szerint 30 darabot, tüzetesen elószámlálja. Ezek részint tálkák, részint kupák, ezüst lapok, rajtok görög, byzanti, arab, szasszanid s más művészeknek, mythologiai és keresztény vallási tárgyakat, vadászatokat, állatokat, úgymint elefántokat, tevéket, lovakat, halakat, fákat s az ábrázoló diszítéseikkel, az edények némelyein ismeretlen írások is láthatók, némelykor a művész neve ts olvasható. — Némelykor a tulajdonos nem elégelte a művész alkotását, hanem azonkívül helybeli, permi művészek előállításait is igénybe vette, persze, hogy ezek a görög és a keleti művészek alkotásaihoz nem állíthatók oda, de azért mégis ott állanak és első pillanatra fölismerhetők. A tárgyak legrégebbike Kr. sz. u. II. századból való.

De az itt elszámláltakon kívül csak az, a miről biztos tudomás van, hogy az újabb időben a föld gyomrából ily kincsek kiemeltettek, a nélkül, hogy idejekorán megmentethettek volna, meghaladja azt, a mit Aspelin elszámlált.

Már csak ezen aránylag igen rövid idő alatt gyűjtött adatok is fogalmat adhatnak nekünk a régi Biarmia ezüstbeli mesés dúsgazdagságáról. A régészeti tudomány alig szolgáltathatna nekünk drága érczbeli ily dúsgazdag leletek példáit még a déli országokból is, a hol rendszeres ásatások hajtattak végre. És ki számíthatná ki a tömérdek pórúl járt régiségeket, melyek századok során beolvasztattak? Permben útaztamkor beszélték nekem — folytatja Aspelin — hogy a tatárok a kormánymegye területén talált arany és ezüst tárgyakat összegyűjtik a néptől s aztán a nizsni piaczon eladogatják. Egy tatárról beszéltek, ki a parasztoktól negyven font ily ezüst régiségeket vásárolt össze, fontját 60 kopektől 1 rubelig terjedő potom áron; egy másik meg egy egész szekrényt tömött tele ily tárgyakkal.

Az itt előadott tények azon következtetésre vezetnek bennünket, hogy Biarmia kereskedelme a klasszikus korszak végétől kezdve egy évezreden át tart vala, mígnem Novgoród és Moszkva lassankint korlátolták s végre végkép elnyomták a permi nép függetlenségét. *Barna Ferdinánd.*

A bécsi császz. Akadémia állandó ősrégészeti bizottságának munkálatai 1880-ról. *(V. Bericht der prähistorischen Commission der mathem.-naturw. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften über die Arbeiten im Jahre 1880.)*

A bécsi császári Akadémia mennyiség-természettudományi osztályának præhistoricai bizottsága által 1880. év folytán eszközöltetett vizsgálatokból két barlang-ásatás vonja magára leginkább figyelmünket, Szombathy József műegyet. assistenstől.

Szombathy József, a hírneves Vypustek barlang átkutatását folytatta. Megérkezése előtt herczeg Lichtenstein János főerdésze, Heintz úr, a nyugati ágat 75 méter hosszaságban kiásatta volt már. Ennek barlangi breccia-üledékéből, mint Hochstetter tanár elnevezé, a megelőző évek alatt nagy mennyiségű csontot aknázták volt már. Innen a délkeleti ágba hatoltak; a breccia ott is uralkodó s csupán a legdélibb pontot fedte 1·5 m. mélyen finomúl elaprózott homok. Csontleletekben azonban olyan szegény ez a réteg, hogy egy Felis spelæa metatarsusánál többet nem találtak benne. Visszatértek tehát az «Oroszláncsarnokba» s 4·25 m. ásták annak üledékét le. Egy darabig világos agyagból áll az, s felette kevés csont és kőhulladékot rejt; alább sötétbarnává változik több és nagyobb kő- és csontzárványnyal. Hanem e csontok annál erősebb mállásnak indultak. Az ásatást most a «Hochstetter tárnába» helyezték át. A mészburok alatt márgás, leveles agyag fekszik, menten minden csonttól, melyre egy csontgazdag (40—50%) hasonszerű agyag következik, mely alább nagyobb

kőtuskókkal vegyül, s legalól csontokban folyvást szegényülő brecciába megy át. A csontokat rejtő réteg vastagsága 20—60 cm. közt variál, s az összes déli ágakban mindenütt azonos tartalmat és rétegzést tüntet fel. A Szombathy által felszínre hozott csontok utólagos meghatározás szerint a következő fajokat tartalmazzák: Ursus spelæus Roseum, az összes zsákmány 97—98% képezve, leginkább fiatal egyének végtagjaiból. Felis spelæa Goldf., Bison friscus Boj. Rhinoceros trichorhinus Cuv. és Equus caballus L.

Emberi nyomokat a barlang előrészének mellék öbleiben derített ki az ásatás. Durva cserépedény-töredékeken felül egy palából idomított szekercze, szilánk sok házi állat és más emlős (róka, irámszarvas, kétféle kecskenagyságú kérődző, szerfelett kis macska) képezték a zsákmányt, még pedig élesen elkülönítve a diluvialis állatcsontoktól. Az ásatás tapasztalataiból végezetre Szombathy is arra a meggyőződésre jutott, mit már Hochstetter kifejezett volt, hogy a negyedkor emlősei nem eredeti fekhelyükön vannak itt, hanem ide csak behurczolta őket a víz sodró ereje.

2. Diravica barlang, Brünntől 10 klm., K. Nyk.re Mokra felett, a Rieka völgyben, mely felett 30 m. magasságban nyilik meg a 60 cm. hosszu barlangnak 15 m. széles és középen 9 m. magas kapuzata. Három brünni tanuló próbaásatásai vezették történelmi jelentőségre. A felső televénynyel vegyült réteg alatt mindjárt 1—3 cm. vastag hamu- és széntelepfekszik; az alóla kiásott sötét földbe is vegyülnek szénnyomok, s a legalsó mészdara egészen ment attól. Ez az egymásután csak a fal mellett mutatkozik, mert a középrészek üledéke összevissza van forgatva, miután legutóbb 1866-ban is ide telepedtek be a porosz invazió elől menekülők s féltettebb holmiikat ide ásták el.

Culturtörténeti szempontból sokkal jutalmazóbb vala a barlang-száda előtti lejtő, melyen quarcz, tűzkő, szarukő, vörös jáspis szilánkok, véső s egy ezüsttel bevont bronzhuzal s két keskeny kalapács került kézhez.

A csontanyagból következő fajokat határozta meg szerző: 1. Equus caballus L. több állkapocs-töredéken kívül 100-nál több zápfog, melyek középnagyságú fajra utalnak. 2. Cervus tarandus L. 3 zápfog több végtagrészlet. 3. Cervus Elaphus L. fogai, lábtöredékei s agancsrészlete. 4. Cervus Capreolus L. 5. Sus scraf. L. törpe fajú lehetett, zápfogait állkapcsa képviseli. 6. Lepus variabilis Pall (havasi nyúl) koponya, állkapocsrészletei s igen sok lábrészlet. 7 Cricetus frumentarius Pall bal matillajával. 8. Vulpes vulgaris Briss. széttört végtagcsontok. 9. Lupus vulgaris Briss. egyetlen metacarpus s egy törpe bagolyfaj alkarja, tibiaja.

Ezek mellett a barlang felforgatott üledékében sok újabb keletű csont hevert kecskétől, házi disznótól, vadnyúl, lud és tyúk testrészleteiből. A csontok nehányát vizes festék-anyag fedte. Az ásatás adataiból két korszakra találunk utalást. Első ízben az iramszarvas, hófajd valának az ide telepedett ember eleségtárának kiegészítői; a későbbi lakosok a fémet is használták s házi állataink őseivel bírtak már.

Dr. Luschan Felix ezredorvos Bosznia és Dalmatia határán (Mrčine falu m.) Evans társaságában ásatott fel két temetkezési halmot «gomilet», mint ott nevezik. Ezek kőlapokból vannak összerakva; de kincskeresők a legtöbbet összevisszaforgatták. Mindazonáltal becses cranologiai anyagot gyüjtött Luschan. Minden ilyen sírhely a XIII. s XIV. századból eredő régi kápolnák közelében fekszik s a lakosság, úgy látszik, később is ide helyezte halottait. A koponyák alakjai is visszatükrözik ezt a gyakorlatot s azért három csoportra oszthatók: egyik tisztán præhist. korból (brachicephal jelleg); második a római uralom idejéből, s harmadszor a későbbi albanoktól. A jelentés különben az egyszerű tényekre szorítkozik csak s Luschan részletes munkája az anthropologiai társulat közlönyében látott napvilágot.

Sokkal érdekesebb a *zlonici* czukorgyár mellett 1879-ben talált emberi váz. Később öt ujabb vázat ástak még ki, két aranysodrony, több bronztű, borostyánkő-gyöngy és kézzel idomított agyagedény társaságában. A bécsi akadémia kiküldöttje, Heyer Ferencz, rendszeres ásatást rendezvén, minden sírt 30—50 cm. mélységben kőlapokkal kifalazva talált; a vázak azonban 1—1·5 m. mélységben oldalra fordítva feküdtek s egyik kezük fejük alatt nyugodott, a térd meg fel volt húzva a mell felé. Mindannyi felnőtt egyéntől származik s akárhány mellett nem volt semmi tárgy. Bár felette mállott állapotban találták a csontokat s a

fejváz rögtön szétesett: azok dolichocephal jellegét mégis constatálni lehetett. A Tschemin mellett (Csehország) és Wasseringnél (A.-Ausztria) felásott temetkezési halmokban csak urnák fordultak elé szénrészletekkel s egy pár fémtárgygyal. E sírhalmok közepe táján körbe helyezett kövekre bukkantak. Wasseringnél az edények apróbbjai korongon készültek s római mintákat mutatnak, az őket övedző falazat pedig 3/4 kör és egy belső építmény követi.

Hazánk területére is kiterjedt a bécsi akadémia figyelme, Mosonymegyében Marcz határában ásatott fel Heger Ferencz m. őrsegéd 9 halmot, melyek mint az előbbiek, körded kőrakásokon belül hamvvedreket rejtettek. Bronz és vastárgyak képezték a sírok járulékait, felette rossz állapotban talált és különféle idomú, meg nagyságú edénytöredékekkel. Egy-egy sírban 6—20 edény cserepei hevertek.

Legjutalmazóbb vala mindannyi közt az ásatás St.-Margarethanál Alsó-Krajnában. A három felásott halomból kettő alig nyujtott figyelemreméltót, hanem a harmadikból 11 bronzfibula (3 alakutánzattal), 28 gyűrű (2 lábgyűrű egyenkint 570 gr. sulyu), 6 könnyü lábgyűrű, 16 nagyobb, 9 kisebb kargyűrű, 5 nyilvég, fülönfüggő részlet s egy gyöngyörü sisak jött napfényre. Ennek egészen sajátos alakja van. Alapja fafonat, arra 6 bronzlemez van rászögezve s még a hézagokat is bronzszegekkel verték ki. Végre a hetedik bronzlemez megadja a csúcsalakot Ugyanitt nagy mennyiségü vastárgy is találtatott; így 7 lándsavég, 5 hosszudad fejsze, 3 sarlóalakú kés, 1 tű. Egész ékszertár volt itt, mert nem kevesebb, mint 800 borostyánkő s 400 üveggyöngy ásatott fel. A tárgyak azonban összevissza vannak forgatva, mintha utólagos temetkezések is történtek volna. Erre utal az a körülmény is, hogy egész váz és hamvvedrekbe rejtett csontszén váltakoznak, mint különböző időszakok szokásainak emlékjelei. A szt.-margarethai temetkezési halmok tehát úgy a leletek bőségére, mint azok tanulságos voltára nézve kiváló helyet foglal el a præhistoricus lelhelyek sorában.

A jelentések alakjára és belbecsére térve át, annyit bátran elmondhatunk, hogy akár az Archæologiai Értesítő ilyenemű közleményeit, akár a mi Akademiánk természettudományi bizottsága által kiadott őstörténelmi műveket tekintjük: csepp okunk sincs aggódni az összehasonlítás miatt. *Téglás Gábor.*

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRS. HIRDETMÉNYEI.

A társulat 1881. évi október 25-én tartott ülésében megválasztott tagok: Alapító: König Mór, kanonok, Székesfehérvár, aj. a titkár. Rendes tagok: Niertyt Vilmos, uradalmi tiszt Tatán (1881—1883), a. Marossy János. Schwiedland Jenő, tanárjelölt, Budapest, aj. a titkár. Vári Szabó Antal (1881—1883), Budapest, aj. Dr. Török Aurél,

A társulat 1881. november hó 29-én tartott ülésében megválasztattak (rendes) tagokul: Diener József, egyet. hallgató, Budapest (1881—1883.), aj. Tergina Gyula. Hattyúfy Dezső, Székesfehérvár, aj. a titkár. Melhárd Gyula, főgymn. tanár, Kaposvár (1881—1883), aj. a titkár. Vágó Pál, festő, München (Kunstakademie) (1882—1884), aj. Petheő Gyula. Weisz Zsigmond, földbirtokos (1881—1883), Felcsúth (Fehér m.), aj. a titkár.

Az országos régészeti és embertani társulat 1881. évi deczember hó 27-én tartott közgyülésében megválasztattak (rendes) tagokul: Főtiszt. Magasházy Károly, plébános, Hellemba, u. p. Szobb, aj. Tergina Gyula. Schiller József, kir. közjegyző. Ipolyságh, aj, Tergina Gyula. Reizner János, főjegyző Szegeden, aj. a titkár. Kiss Lajos, tanár Pancsován, aj. a titkár. Wolfsgruber Anna k. a. Budapest, II. Toldy-Ferencz-u. 2. Baráth Sándor, Budapest, váczi körút 56. sz.

Az országos régészeti és embertani társulat 1882. január 31-én tartott ülésében megválasztott tagok: Alapító tag: gr. Batthyány Géza, aj. dr. Thallóczy Lajos. Rendes tagok: br. Bánffy György, aj. Hampel József. Dr. Hajnik Imre, Budapest, aj. dr. Thallóczy Lajos.

A Társulati Pénztárba befolyt 1881. november 22-étől 1882. február 16-áig:

a) Alapitványi kamatok 1880. és 1881-re: Bubics Zsigmondtól 5—5 frt, — 1882-re: dr. Rómer Flóris Ferencztől 5 frt.

b) 1879. tagdíjak: dr. Brach Ferencz, Göndöcs Benedek, Kerekes Jákó, dr. Kohn Samu és dr. Szentkláray Jánostól 5—5 frt. — 1880. tagdíjak: dr. Brach Ferencz, Érdy Kálmán, Göndöcs Benedek, Kerekes Jákó, dr. Szentkláray János és Zsigmondy Vilmostól 5—5 frt. — 1881. tagdíjak: Berlicza Ferencz, dr. Brach Ferencz, Deák Farkas, Eötvös Mária, Érdy Kálmán, Gond Ignácz, Göndöcs Benedek, dr. Hampel József, Hindy Árpád, Holényi István, gr. Hunyady László, Hyross Mihály, Inkey Béla, dr. Jurányi Lajos, Kamaszy Mátyás, Kerekes Jákó, dr. Krenner József, Kurecska István, Lomniczy Endre, Löwy Sámuel, Majovszky Antal, Milecz János, Morlin Emil, Natafalusy Kornél, Radisich Jenő, Szalay Péter, P. Szathmáry Károly, Szemenyey M., Szentiványi Zoltán, dr. Szentkláray János, Tárnok Márton, dr. Thallóczy Lajos, Tilless Ferencz, Tokaji Nagy Lajos, dr. Torma Károly, Végh Jánosné, Vigyázó Sándor, Waltherr Gida és Zsivora Györgytől 5—5 frt. — 1882. tagdíjak: Békey István, Bunyitay Vincze, Bük László, dr. Chyzer Kornél, Conlegner Károly, Csoma József, Czanyuga József, a dévai főreáltanoda, Dobóczky Ignácz, Drahotuszky Ferencz, Eőry Károlyné, a fehértemplomi állami főgymnasium, Gremsberger József. Haraszty Jákó, Hudza János, Inkey Béla, Killer Frigyes, Ludaics Miksa, Margittay Gábor, b. Mednyánszky Dénes, Pálffy Sándor, dr. Pauler Gyula, Schwerer János, Teppé Albin, Nagy István, Ivánfi Ede, Várady József, Vásárhelyi Géza és Weifert Hugótól 5—5 frt.

A Társulat Pénztárába befolyt 1881. szeptember 30-ától november 22-éig:

a) Alapítvány: König Móricztól 100 frt.

b) Alapitványi kamatok 1881-re: b. Nyáry Albert és Ráth Györgytől 5—5 frt.

c) Évdijak 1879-re: Abaffy Sándor, Aughofer Adolf, b. Bakonyi György, Básthy Ignácz, Belcsák Károly, dr. Benkovics Zsigmond, Binger Ábrahám, Bokor József, Borostyány Béla, Farkas László, b. Fechtig Imre, ifj, Gyalokay Lajos, Haan Lajos, Högyes Károly, Jeszenszky Alajos, Jedlicska Pál, Kubinyi Kálmán, Mocsáry Ödön, dr. Ortvay Tivadar, Dizoncsák Szilárd, a pozsonyi régészeti egylet, Trecsányi Imre, Rollmann Adolf, Szente Bálint, Tarkőy János és Zittrics Lajostól 5—5 frt. — 1880-ra: Abaffy Sándor, Aughofer Adolf, b. Bakonyi György, Baly Albert, Bass Mihály, Básthy Ignácz, Belczák Károly, Benke Pál, dr, Benkovics Zsigmond, Binger Ábrahám, Borostyány Béla, Brosz Károly, Buzinkay Gyula, dr. Chyzer Kornél, Elek Salamon, az esztergomi érseki könyvtár, Eördögh Gyula, ifj. Gyalokay Lajos, Farkas László, b. Fechtig Imre, Haan Lajos, Hencz Högyes Károly, Hrimpfner Béla, Inkey László, Jedlicska Pál, Jeszenszky Alajos, gr. Keglevich István, Knausz Nándor, dr. Kovács György, Körner Iván, Kubinyi Kálmán, ifj. Kubinyi Miklós, Kún Róbert, Laky Mátyás, Lehóczky Tivadar, miskolczi ref. lyceum, Mocsáry Ödön, Ortvay Tivadar, Perczel Dezső, Dizoncsák Szilárd, Rollmann Adolf, Rostaházy Sándor, Saarossy-Kapeller Ferencz, Szente Bálint, Szentgyörgyi Ottó, Szmrecsányi Pál, gr. Sztáray Antal, Tarkőy János, Varasdy József, Varga Ferencz, Vlasits Nándor és Zittrics Lajostól 5—5 frt. — 1881-re: Abaffy Sándor, az aradi főreáltanoda, Aughofer Adolf, b. Bakonyi György, Baly Albert, Bárcza Sándor, Barta-Szabó, Básthy Ignácz, Belcsák Károly, Benka Pál, dr. Benkovics Zsigmond, Bertalanffy Gyula, Bikkesy Béla, Binger Ábrahám, Borostyány Béla, Brosz Károly, Butykay József, Buzinkay Gyula, Bük László, dr. Chyzer Kornél, Cséplő Péter, Cserhalmy József, Déchy Mór, a dévai főreáliskola, Dillesz Sándor, Ebner János, Elek Salamon, Ertl János, az esztergomi érseki könyvtár, b. Fechtig Imre, Ferenczy Lajos, ifj. Gyalokay Lajos, György Aladár, Haan Lajos, Halavács Gyula, Havas Sándor, Hencz

Richard, dr. Hetényi Lipót, Hőgyes Károly, Hőke Lajos, Hradczky Antal, Hümpfner Béla, Inkey László, Jedlicska Pál, Jeszenszky Alajos, Kammerer Ernő, gr. Keglevich István, Kiss Kálmán, Kiszelák Sándor, Knauz Nándor, Kroll Károly, Kovács Albert, Kovács Ferencz, dr. Kovács György, Könyöky József, Körner Iván, Kőrösi József, Krausz Jakab, Krecskay Antal, Krocska Szilárd, Kubinyi Kálmán, ifj. Kubinyi Miklós, Kún Róbert, Laky Mátyás, Lavotta Kornél, Ledniczky Ipoly, Lehóczky Tivadar, dr. Lenhossék József, Lipp Vilmos, Ludaics Miksa, a miskolczi ref. lyceum, Mocsáry Ödön, Molnár Ferencz, hg. Montenuovo Alfréd, Myskovszky Viktor, Nagy Imre, Nagy Miklós, dr. Öreg János, dr. Ortvay Tivadar, Paur Iván, Perczel Dezső, Pilaszonovics Antal, Pizoncsák Szilárd, Plelikovics Sándor, Reizner János, Rollmann Adolf, Rostaházy Sándor, dr. Roth Samu, Salamon Ferencz, Schwiedland Jenő, Sőtér Ágost, Stibert Lothár, Szemenyei István, Szente Bálint, Szentgyörgyi Ottó, Szikszay Lajos, Szmrecsányi Pál, gr. Sztáray Antal, Tallay Nándor, Tarkőy János, dr. Tergina Gyula, Téglás Gábor, dr. Téry Ödön, dr. Teutsch G. D., Trecsányi Imre, Tóth Gizella, Töttösy Béla, Varasdy József, Varga Ferencz, dr. Velics Antal, Vlasits Nándor és Zittrics Lajostól 5—5 frt.

Az országos régészeti és embertani társulat pénztári állása 1881. évi szept. hóban:

Bevétel.		*Kiadás.*	
Pénztári maradvány aug. hóról	115·96	Igazgatási költségek	31·—
A rendes tagok évdijai	45·—	Póstabérek	1·56
	160·96	Kiadás	32·56
		Készpénz	128·40
			160·96

Vagyon.

Vagyon	5000·—
Készpénz	128·40
	5128·40

Budapest, 1881 szeptember hó hó 30-án.

Pénztári állás 1881. évi október hóban:

Bevétel.		*Kiadás.*	
Pénztármaradvány szept. hóról	128·40	Rajzolásokért	13·50
Alapitvány befizetése	100·—	Nyomtatásért	4·50
Alapitványi kamatok	10·—	Póstabérek	65·04
Évdijak	370·—	Igazgatási költségek	5·—
Megtéritett póstabérek	5·65	Tőkésités	103·41
	614·05	Kiadás	191·45
		Készpénz	422·60
			614·05

Vagyon.

Értékpapirok	5100·—
Készpénz	422·60
	5522·60

Pénztári állás 1881. évi nov. hó 28-án:

Bevétel	1097·60
Kiadás	39·27
Készpénz	1058·40

Budapest, 1881 november hó 29-én.

Czanyuga József, pénztárnok.

FIGYELMEZTETÉS ÉS KÉRELEM. Kérem társulatunk tagjait, hogy a maguk körében társulatunknak pártfogókat nyerni sziveskedjenek.

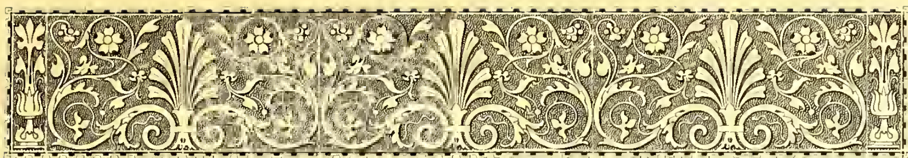
Társulatunk alapszabályai 6 §-a szerint alapitó tag lehet mindenki, *a)* a ki az «Orsz. Rég. és Embertani Társ.» céljainak megvalósítására legalább 100 (száz) o. é. forintot készpénzben vagy teljes biztosítékot nyujtó 5%-os megfelelő értékü papirban adományoz. *b)* Évdijas taggá választathatik egy tag ajánlatára, minden, e régészet és embertan iránt érdeklődő, ki kötelezi magát, hogy három éven át 5 o. é. forintot fizet. A társulati év mindenkor januáriusban kezdődik. Tagsági bejelentések a társ. titkárhoz (nemz. muzeum), pénzküldemények *Czanyuga József* társ. pénztárnokhoz (nemz. muzeum) küldendők. Társulatunk tagjainak a tagdij fejében az *Archæologiai Értesitő* jár, 30 ívnyi szöveggel, képes táblákkal és a szöveg közé iktatott számos illusztrátióval. Reclamátiók a titkárhoz intézendők.

LAKHELYVÁLTOZTATÁS. Kérem tagtársainkat, hogy saját érdekükben pontosan tudassák a titkárral lakhelyüket és lakhelyük változtatásáról is minél előbb értesitsék a titkári hivatalt. Az V. számban közölt betűrendes lajstromba netán becsúszott hibák helyreigazítását köszönettel veszszük.

KÉRELEM. Kérjük tagtársainkat, hogy előforduló leletekről és egyéb régészeti mozzanatokról a társulati titkárt vagy a n. muzeum érem- és régiségosztályát lehetőleg gyorsan értesíteni sziveskedjenek.

DISZOKMÁNYOK dolgában még nem jelentkeztek tagtársaink elég számmal, hogy azokat kellő díszszel kiállítani lehessen, azért kérjük őket, hogy minél sűrűbben jelentkezzenek.

AZ UJONNAN BELÉPŐ TAGOKAT e folyóirat borítékán szoktuk megválasztatásukról értesíteni s folyóiratunkat azonnal küldjük számukra.

HIVATALOS KÖZLEMÉNYEK.

A M. TUDOM. AKADÉMIA ARCHAEOLOGIAI BIZOTTSÁGA 1881. MÁRCZ. 9-ÉN TARTOTT ÜLÉSÉNEK

JEGYZŐKÖNYVE.

Jelen voltak Pulszky Ferencz elnöklete alatt gr. Andrássy Manó, Fraknói Vilmos, Hampel József, Henszlmann Imre, b. Nyáry Albert, b. Nyáry Jenő, Pulszky Károly, Torma Károly és mint vendég Thallóczy Lajos.

1. Olvastatott a m. évi decz. 12-én tartott ülésnek jegyzőkönyve:

e jegyzőkönyv egyik pontjának közelebbi meghatározását, illetőleg módosítását l. alább.

2. B. Nyáry Albert Krassó és Szörény egyesített vármegyék számára tervezett uj czímer iránti véleményét a következőkben fejezi ki: A tervezet: hasított paizs, jobbról kék mezőben arany méhektől körülvett arany méhkas. Ez Krassót képviseli. A czímerpaizs baloldala szintén: kék mező, abban ezüst vár áll, tornyai között a bányászatot jelző csákány és kalapács. Ez Szörény vármegyét képviseli. A paizs alsó részén a Dunát jelző habos ezüst pólya futja végig mind a két mezőt. — Ezen uj czimert ugyan nem lehet egészen a tarkaság vádja alól felmenteni, de miután két czímer összetétele, az egyszerűbb alakban alig összeállítható. E szerint a terv elfogadható, azonban véleményező a jobb oldali kék mezőt vörösre ajánlja átváltoztatandónak; mert 1. így az összetett czímer határozottabban kifejeztetik. 2 Krassó megye eredeti czimerében is az arany méhkas vörös udvarban áll. 3. Az új egyesült vármegye hivatalos színei miatt, mely a régi vármegye színeiben állapíttatván meg, e színnek okvetlenül az egyesült vármegye czimerében is elő kell fordulnia; az előttünk fekvő új tervben azonban e színnek legkisebb nyoma sincs:

a bizottság e véleményt magáévá tévén, ez az illető mellékletekkel a tud. Akadémiához felterjesztendő.

2, Dr. Thallóczy Lajos, mint meghívott vendég előadja a Bosnia czímere ügyében tett tüzetes tanulmányait, melyeket számos okmányok használatával összpontosított:

a bizottság e becses közlésért köszönetét fejezvén ki, felkéri Dr. Thallóczyt, hogy munkáját b. Nyári Albert, szaktudóssal közölje, ki ez ügyben a bizottság legközelebbi ülésében véleményét ki fogja jelenteni.

4. Előadó bemutatja a m. tud. Akadémia Igazgató tanácsának határozatát a bizottság f. évi budgetje engedélyezésének ügyében;

tudomásul szolgál.

5. Előadó bemutatja formuláréját azon körlevélnek, melyet a múlt ülés 7. pontjának értelmében az illető szakférfiaknak megküldött:

a felszólításra kevés (5) válasz érkezett; miért is ez ügyben ujabb intézkedések ajánltatnak (l. e jegyzőkönyv utolsó pontját). Az e fölött felmerült tárgyalás alkalmával, határoztatott, hogy a Monumenták czíme a jövőben ekként változtassék meg. «Monumenta Hungariæ Archæologica præhistorici ævi romani» s e különböző korszakok mindegyike külön csoportot teend; miért is b. Nyári Jenő az aggteleki barlangról szóló, sajtó alatt levő munkája czímén a «Monu-

menták» után nem leend feljegyezve a különben következő V-ik kötet megnevezés.

6. Olvastatik a II. osztálynak átirata, melyben ez «reményét fejezte ki, hogy az Értesitőnek megjelenésére vonatkozó rendetlenségeket úgy a bizottság, mint a tudomány érdekében megszüntetni kedves kötelességének ismerendi»:

a bizottság ez ügyet belügynek tekintvén és e tekintetben teljes autonomiáját fentartván, az átiratot tisztelettel félre teszi.

7. A múlt ülés 7-ik pontjának megváltozása iránt Torma Károly indítványozza, hogy tekintve a hazai régészet mai színvonalát a különböző irányú kutatások eredménye gyanánt rendelkezésre álló irodalmi apparátus bőségét: elérkezettnek tarthatni az időt arra, hogy az adatok a Monumentákban korszakok szerint állítassanak össze, illetőleg dolgoztassanak fel, a mely művek még a hazai archæologiai kutatások eddigi mérvéről s azok alapján nyert tudományi eredményről számot adnának, egyszersmind a Magyarország ó- és középkori történetét felvilágosító régészeti adatokat is mint feldolgozott kész anyagot és egyes korszakok művészete, ipara stb. egy szóval műveltsége hű képe gyanánt juttatná a történetírás kezébe, egyúttal az ezután foganatosítandó régészeti vizsgálatok irányát is kijelölvén, a mi a hazai archæologia fejlődése, főleg pedig a még itt-ott észlelhető hiányok kiegészítése tekintetéből fölötte kívánatos,

tekintve továbbá, hogy a mondottakból kifolyólag az a módszer, mely szerint egyes szakférfiak nem a különböző korszakok régészeti emlékeinek összeállítására s feldolgozására, hanem csupán készletben levő régészeti műveik bejelentésére hivattak fel, nem mutatkozik gyakorlatinak, mennyiben ekkép csak azok a művek lennének a Monumentákban kiadhatók, melyek esetleg épen készen vannak s a főczél, t. i. az egyes külön korszakok régészeti emlékeinek együttes összeállítása s a rendelkezés alatti teljes anyag rendszeres feldolgozása nem éretnék el, — küldjön ki a bizottság egy szükebb körű albizottságot, mely az iránt terjeszszen elő javaslatot, hogy

1. a Monumentákban mely korszakok lennének és minő sorrendben, s esetleg osztályokban tárgyalandók,

2. az anyag feldolgozásánál mely szempontok lennének irányadók,

3. kik lennének azok a szakférfiak, a kiket az egyes korszakok régészeti leírására egyenesen föl kellene kérni, s végül

4. a Monumenták minő beosztása, typikus előállítása stb. lenne e czélnak leginkább megfelelő:

a bizottság az inditványt indokolásával együtt magáévá tevén, eziránti javaslattételre Torma Károly elnöklete alatt dr. Hampel József és dr. Pulszky bizottsági tagokat küldi ki avval a felhivással, hogy jelentésöket f. évi ápril hó 5-éig terjeszszék a bizottság elé.

Kelt Budapesten, 1881. márcz. 9-én.

A M. TUD. AKAD. ARCHAEOLOGIAI BIZOTTSÁGA 1881. APRIL 5. TARTOTT ÜLÉSÉNEK

JEGYZŐKÖNYVE.

Jelen voltak Pulszky Ferencz elnöklete alatt: Arányi Lajos, Fraknói Vilmos, Hampel József, Hegedüs Candid, Henszlmann Imre, Ipolyi Arnold, br. Nyáry Albert, br. Nyáry Jenő, Pulszky Károly és Ráth György.

1. Olvastatott a f. é. márcz. 9-én tartott ülésnek jegyzőkönyve:

észrevétel nem történt.

2. Pulszky Károly, mint az «Arch. Értesítő» szerkesztője beadja ezen folyóirat múlt évi költségeiről szóló számadását; nevezetesen azon 300 o. é. frtról, melyek neki a szükséges illustrátiók készítésére a második félévben előlegeztettek. Az utóbbi számadást kéri megvizsgáltatni és magát a további felelősségtől felmentetni; egyuttal kéri, hogy a bizottság a m. n. Muzeum régészeti osztályának, az embertani és régészeti társulatnak és az iparművészeti muzeumnak köszönetet szavazzon azon szíves készségért, melylyel ezen intézetek számos táblát és faduczot az Értesítő illustratióiként lenyomni megengedtek:

a számadás átvizsgálására kiküldetnek Fraknói Vilmos, Henszlmann Imre és Ráth György. Köszönő levél írandó az idézett intézeteknek.

3. Előadó felolvassa Torma Károly hozzá intézett levelét, melyben ez a bizottsági tagságról való lemondását kijelenti:

A bizottság a lemondást el nem fogadja, hanem Torma Károlyt felkéri, szíveskedjék a bizottságot, mint annak rendes tagja, szakértő becses tanácsával tovább is támogatni.

4. Előadó felolvassa dr. Czobor Béla ajánlatát, melyben jelenti, hogy a középkori kisebb művészetek körébe vágó egyházi ötvösműveket, öltönyöket, egyéb szereket és paramentumokat tárgyaló készlettel bírván, annak feldolgozását a jövő 1882. év folyamán a bizottság rendelkezésére bocsáthatja:

tudomásul szolgál.

5. A múlt ülésben kinevezett albizottság beadja az ezen jegyzőkönyvhez csatolt jelentését, illetőleg a bizottság kiadványaira vonatkozó javaslatát:

helyeslő tudomásul vétetett és Ipolyi Arnold indítványa folytán határoztatott, hogy a Monumenták számára eddig szokás szerint kivetett 2500 forintból egy ezer forint a hazai tulajdonképi (ingó és ingatlan) emlékeknek, egy ezer forint pedig a hazai érmekről szóló munka kiadására fordíttassék és hogy ezen publicatiók füzetenként is jelenhessenek meg a Monumenták mostani formatumában; hogy továbbá, könnyebb áttekintés végett, a szöveg ezeknek minden oldalán két hasábra osztassék. Az érmészeti mű kidolgozására szólíttassék fel az albizottság jelentésében ajánlott Dobóczky Ignácz szaktudós, hogy a munkát megkezdje és az ügyrend által követelt birálat alá bocsássa.

6. Ez alkalommal Hegedüs Candid említi, hogy régészeti czélokra különféle segédforrások létezvén a vall. és közokt. ministerium, a m. tud. Akademia, a m. n. muzeum és az egyetem budgetjeiben, czélszerű volna ezen pénzforrásokat összesíteni úgy, hogy a bizottság publicatióira több oldalról segélyt nyerhessen:

e források kipuhatolására és összesitésére kiküldetnek Hegedüs Candid elnöklete alatt: Pulszky Ferencz, Fraknói Vilmos és az előadó.

7. Az «Arch. Értesítő» tárgyában az albizottság felhivja a szerkesztőt, hogy a füzetek pontos megjelenéséről gondoskodjék, másrészt pedig javaslatba hozza, hogy a lap évnegyedessé változtassék át:

a többség az évnegyedes megjelenéshez nem járul, hanem szem előtt tartván, hogy hosszabb czikkek az Értesítőben csak akkor jelenhetnek meg, ha füzetei több ívre terjednek; azoknak megjelenését két havi időközben czélszerűnek tartja és elrendeli.

8. Tekintetbe véve, hogy a Monumenták publicatiójára kidolgozott terv kivitelénél elkerülhetlenűl szükséges, a siker biztosítása végett, hogy valamennyi szakférfiak tapasztalataikkal és tanácsukkal közreműködjenek, Pulszky Károly szerkesztő, indítványozza, kérje fel a bizottság az Akademia II-ik osztályát, hogy kebeléből mindazokat válaszsza a bizottság rendes tagjaiul, kik ezen szakra közre működtek, és pedig: Salamon Ferenczet, Szilágyi Sándort, Pesty Frigyest, Pauler Gyulát, Thaly Kálmánt, Nagy Imrét, Ortvay Tivadart, Deák Farkast, Haan Lajost, Zsilinszky Mihályt, br. Radvánszky Bélát, Majláth Bélát és Myskovszky Viktort:

az indítvány helyeseltetik és annak idején (a legközelebbi nagygyülés alkalmával) a bizottság ezen óhaját az Akademia II. osztálya elébe fogja terjeszteni.

Kelt Budapesten, 1881. ápril 5-én.

Pulszky Ferencz, biz. elnök. *Henszlmann Imre*, előadó.

JELENTÉSEK

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMBERTANI TÁRSULAT ÜLÉSEIRŐL.

Az orsz. rég. és embertani társulat 1880 decz. hó 28-án tartotta az évben utolsó ülését Pulszky Ferencz elnöklete alatt. Első tárgy volt br. Nyáry Jenő értekezése «a magyarhoni őstelepeken, különösen pedig az aggteleki barlangban

lelt kulturnövényekről». Az értekezés mutatvány volt a szerzőnek sajtó alatt levő munkájából, mely az aggteleki barlang leirását fogja tárgyalni. A szóban levő tárgyak, nevezetesen szenesedett buza és szenesedett kenyérmaradványok be lettek mutatva.

Utána Wagner János a muhi (Borsodmegye) pusztai régiségekről szólt. Általános bevezetés után, melyben a hely kulturtörténeti fontosságát jellemzi, áttér azon ásatásra, melyet 1878-ban, mikor a magyar történelmi társulat Gömör és Borsod megyékben járt, annak egyik bizottsága a muhi pusztán rendezett; azt találja, hogy annak térein, történelmünk csaknem minden korszakában oly drámák játszattak le, melyek örökre emlékezetessé teszik előttünk e helyet. Legujabban a forradalom alatt volt véres ütközet színhelye, korábban 1596-ban a törökök a földdel egyenlővé teszik ott az ősrégi Muhi városát, mely a fennmaradt okmányok tanusága szerint pedig már a XIII-ik században népes község, Mátyás és Nagy Lajos királyok alatt pedig kiváltságokkal gazdagon elhalmozott privilegiált város volt. E város közelében folyt le 1241-ben a tatárok elleni oly szerencsétlen kimenetelű ütközet is, hol a nemzet, annyi jelesének elhulltával csaknem végképen elveszett. Még korábbi időkből egy latin helynév a «Tullus» pusztája s számos másodrangú lelet ugyan-e helyen a nagy római világbirodalom kulturájáról is beszélnek nekünk. De még ez sem utolsó lapja Muhi történelmének. Számos őskori tárgy kerül ott naponkint felszínre, a melyek bár kétségtelenül emberi kéz alkotásai; de nincs történelem, mely megnevezné a népet, a mely azokkal élt.

Borsodmegyének mintegy negyven őskori telepe veszi körül a muhi pusztát, a melyek éjszakkelet felől a hegyek közül lépésről-lépésre vezetnek le pusztánkhoz, hogy ott mintegy összpontosításukat leljék. E geographiai irányulást, egy tekintet a megye őstelepeinek térképére, teljesen igazolja. S e körülmény okozza, hogy alig van hely hazánkban, mely oly gazdag volna őskori leletekben, mint épen a muhi pusztája, a honnan csaknem minden hazai nyilvános muzeumban s nagyobb magángyüjteményben is nagyszámú tárgy van fölhalmozva.

Daczára hogy e telepek már a 30-as évek elejétől óta aknáztatnak, csak az 1878-dik év nyarán történt először rendszeres ásatás, midőn ott a magyar történelmi társulat hadtörténelmi bizottsága eszközölt kutatásokat. Ez alkalommal s később 1879-ben, valamint ez év folytán is még kétszer ásatta meg előadó az ottani telepeket s különösen a «Bala» vagy «Lapis» halmot; mely a kutatások folytán tűzpad-féle telepnek bizonyult. Tizennégy, föld s hamuból álló váltakozó rétegből állott, mely hét láb magas keresztmetszetében számos durva, majd grafitos s feltünő nagy és hegyes csücskökkel díszitett cserépedényt, több meg nem határozható rendeltetésű agyageszközt, csont árakat, tűket, nyílhegyeket és simítókat szépen csíszolva — nehány kő- és szarvasagancs-kalapácstöredéket tárt föl. Érdekes volt ezen kívül egy nagy edény, mely színig töltve volt a közönséges békatekenő (unio pictornia) héjával, valamint egy második kisebb edény, melyben apróra vágott sás-szerű növény maradványai voltak. A középső rétegek egyikében tizenegy darab agyagkúp állott, mintegy három lábnyi átmérőjű tért körül fogva a hamu között. Ez agyagkúpokra nézve előadó azon véleményben van, hogy azok sem hálósúlyok, sem szövőszéknehezékek nem lehetnek. Az előbbi nem, mert az eddigelé talált hálósúlyok rendszerint kőből készültek, gömbölyűek s jobbára egyforma nagyságuak, míg a jelen kúpok már azért is kizárják e rendeltetés lehetőségét, mert agyagból gyártvák, mint kísérletek kétségtelenné teszik a vízben rövid idő alatt szétmállanak. A hálósúlyok eszméjét *Keller* kombinált szövőszéke keltette, azonban az ő általa bemutatott súlyok szintén gömbölyűek, egyformák s jókora almánál alig nagyobbak; míg a nálunk előforduló agyagkúpok nagysága egy hüvelyktől egy lábig váltakozik.

Azon körülményből, hogy a jelen esetben fölfedett eféle kúpok a tüzelőhely körül voltak körbe állítva, valamint hogy őskori temetkezéseknél kiásott kagylófüzéreken hüvelyknyi nagyságú eféle agyagkúpok láthatólag amulettként szerepelnek, azt gyanítja előadó, hogy az agyagkúpok vallásos simbolikus jelvények valának, melyek a jelen esetben talán az áldozó helyet különítették el a többi tűzhelytől; a rajtok lévő lyukakban pedig a korlát teljesebbé tételére apró pálczikák végei dugattak.

Végül megemlitendőnek tartja, hogy a megásott telep legfelső rétegéből

már vaseszközök kerültek elő. A kiásott csontok pedig a Cervus elaphus, Sus scrofa és Silurus glavisra vallanak.

E teleptől mintegy ezer ölnyire dél felé a «Csüllő» dombon, csekély emelkedés a homokos halomban fekszik a megközelítőleg egy kat. holdnyi kiterjedésre becsült feltünően gazdag őskori hamvveder-temető. Az itt a föld színe alatt alig egy láb mélyen elhelyezett urnák mind csoportosítás, mind alak és nagyságra nézve a legnagyobb változatosságot mutatják. Előfordult magánosan álló 3 láb magas urna, belsejében öt kisebb edénynyel, majd négy 1 láb magas kisebb terimėjű egy nagy tállal letakarva. Hajlandó az egész telepet a bronzkor elejére tenni, már csak a bronzok csekély száma és kezdetleges formai alkatánál fogva is. A felolvasó által kiásott mintegy 150 urna közül átlag minden tizedikben fordult elő bronztárgy. Mindannyian ékszerek, egyszerű karpereczek, fibulák és gyűrűk, a melyek rendszerint az edény fenekén a hamu és égett csontdarabok alatt feküdtek. Innen került Kapeller Ferencz kir. tanácsos gyűjteményéből a n. muzeum gyűjteményébe azon szép karperecz is, mely végein állatfejekkel záródik.

Végül a mennyiben közvetlenül a muhi puszta határát érintve vonúl keresztűl a megyén a «Csörsz árka» elnevezés alatt ismeretes őskori földerődmű — erre vonatkozólag is elmondja előadó a maga nézetét. Szemben az általánosan hangoztatott véleményekkel nem tartja azt sem hun-avar, sem római eredetűnek. Az avar származás hite a szent galleni szerzetes krónikája mesés előadása foly- tán támadt, ki tudvalevőleg Adalbert nevű Nagy Károly seregében szolgált obsitos katona meséi után úgy írja le az avar kilenczszeres gyűrűvárat, mint a mely 20—40 mértföldnyi átmérővel birván, kőből, faczövekekből s gyeppel befuttatott húsz láb magas és széles gyepüvel van körűlvéve. Ez előadást a magyarországi Csörszárkokra nézve nem tartja elfogadhatóknak, mert első sorban azokban kő nincs, sőt összes őskori erődeinket a földmű jellemzi, s a mi fő, határozottan állítja előadó, kilencz megyében tett megfigyelései nyomán, hogy a csörsz és ördög árkok egészben véve nem köralakú vonalakban építvék, hanem főirányaik egymástól szögalakban térnek el, úgy hogy inkább óriási küllőjű csillagot, semmint kört irnak le. De az avarok folytonosan zaklatott hadhoz szokott nemzeti jelleme, mely folyton újabb diadalok után hajtja őket, valamint hadviselési módjuk — mely a zárt lovastömegbeni csatákat nyilt síkon keresi — mindannyian ellene mondanak egy így körűlsánczolt birodalom eszméjének. Nem oszthatja a római eredet iránt felállított elméletet sem. A római mérnökjellemű nemzet ritkán használta a sánczokat, a földműveket; építési anyaga a kő volt. Összekötő hadászati manipulatiója pedig a contra castrumok rendszerében és különösen a gyors közlekedés fentarthatására jól rendezett kőutak építésében állott. Ha római mű, úgy okvetlenül szerves összefüggésben kell állania a castrumokkal, holott az egy-két véletlen érintkezési ponton kívül épenséggel ki nem mutatható. Fontos ok az is, hogy a római utak sugár-rendszerben készültek, a melyeket egy köralakú ily roppant védmű lépten-nyomon megbénított volna. De nem is volt arra nekik szükségök, hiszen Tacitus feljegyzéseiből tudjuk, hogy a szarmat-jazygokkal utóbb szövetségben éltek, segítvén őket szomszédaik a quadok ellen, a mely népek pedig, mint egy egykorú római úti könyvből tudjuk, a mai Mátra- és Bükk-hegység aljában laktak, hol egyszersmind a «Csörszárkok» három ága vonul el.

A tulajdonképeni hringeket vagy gyűrűvárakat előadó is avar eredetűeknek tartja, jól megkülönböztetni kivánván azonban ezeket a csörszárkoktól; a mennyiben hringek alatt kisebb terjedelmű elips-alakú földvárak értendők, a melyekre akkor lőn szükség, midőn az avarok Nagy Károly diadalmas seregétől nyomatván, a hegyek közé menekültek.

Mindezek alapján magokra a «Csörsz-árok»-féle őskori földművekre nézve azon nézetben van, hogy azokat a korábbi őslakók az Ázsiából betörő bronzkori népek ellen építettek.

Végül ismételten fölhívja a társulat figyelmét a muhi puszta történelmi s régészeti emlékeinek méltatására.

Pulszky Ferencz a nemzeti muzeumnak ujabb szerzeményeiből legutóbb vásárolt őskori réz szerszámokat mutat be; és ezekhez a rézkor kérdésének fejtegetését fűzi. Állitását, mely szerint a bronzkort megelőzte a rézkor, azzal indokolja, hogy az őskori emberek eszközeiket kezdetben inkább termésrézből

készitették, mely itt nálunk nagy mennyiségben jön elő, mint bronzból, mely már az ónnak és réznek vegyülékéből áll.

Európában csakis Angliában jő elé az ón, Ázsiában pedig Malaccában; tehát a bronzkor idejében az európai népeknek nagyon is élénk kereskedelmi összeköttetésben kellett lenniök amaz óntermő vidékekkel, hogy az eszközeikhez szükséges ónt megszerezhessék. Már Keller a czölöpépitmények irója figyelmeztette a tudósokat, hogy Magyarországban volt rézkor. Nálunk először Fehr kezdette gyüjteni a rézeszközöket, a ki 1851-ben ment Zürichbe és az ottani muzeumnak adta a tárgyakat.

Azt az ellenvetést, hogy réz tárgyakat, ha készítettek is, csak ideiglenesen készítették esetleg olyankor, mikor kifogytak az ónból, megczáfolja azon körülmény hogy a rézeszközök alakja mindig más mint a bronz tárgyaké, a bronz tárgyak elegánsabbak, réz diszitményeket pedig eddig még nem találtak az eszközökön. Muzeumunkban eddig összesen 196 réz tárgy van, van egy Havas Sándor úrnál, egy nagy csákány Tarcsaynál, néhány darab Eggernél, 15—20 darab pedig a Bruckenthal-muzeumban, összesen körülbelül 300 réz tárgy ismeretes. A zürichi muzeumban is van vagy 50 réz tárgy. Réz kard csak kettő ismeretes, melynek egyike a rapirhoz hasoló és a n. muzeumban van, a másik pedig az erdélyi Bruckenthal-muzeumban, a mely Gyulafehérvárott találtatott.

Nagy rézkori leletekre eddig nem akadtak. A marosvásárhelyi pap állitása szerint 1872-ben egy paraszt több mázsa réz tárgyat hozott volna Gyulafehérvárra, a melyek beolvasztattak, ez azonban bizonytalan. Másik nagyobb lelet a Lippik melletti (Horvátországban), melyből 4 réz balta a n. muzeumba került.

A tárgyak kevés száma még nem elegendő arra, hogy ezekből a rézkort meg lehessen állapitani, de a leletek nagyobb száma és más körülmények idővel lehetővé teszik a rézkor voltának tudományos bebizonyitását. Igy érik lassan a rézkor kérdése.

A titkár az előtte szóló két előadó értekezésére néhány észrevételt tesz. Nevezetesen a Wagner János által fölemlített «vallási vagy symbolikus» rendeltetéssel bíró agyagkúpokra nézve nem vonja ugyan kétségbe, hogy rendeltetésök az lehetett, de egyelőre kellő bizonyitás hiányában ezen feltevést nem is fogadhatja el. Ellenben hazai és külföldi leletekből e kúpoknak többféle rendeltetését épúgy megállapítva látja. Egyik, és erről az ó-budai mint a szeged-öthalmi ásatások alkalmával meg lehetett győződni, hogy tűzhely körül állitva, e kúpok tűzpad helyét pótolták; más rendeltetésök az volt, hogy a szövő székeken lecsüngő szálakra akasztva nehezékül szolgáljanak. Igy tekintették azokat Keller és más sweizi tudósok, kik nagy számmal lelték azokat a czölöp-épitményekben. Némi megjegyzéssel megtoldja azután a társulati elnök előadását, felemlíti ugyanis, hogy 1876 óta a külföldi muzeumok őrei is figyelmesek lettek a gyüjteményekben őrzött őskori réz tárgyakra és ott is ugyanily alakú réz vésőket, különösen lapos réz vésőket lehetett találni.

Áttérvén saját jelentésére, f. é. november elején és deczember hóban tett régészeti kirándulásairól szóllott. A muzeum érdekében novemberben Nyitra és Bars megyékben járt. Nyitrán egy napot szentelt a székesegyház kincstárának, melyben Jeszenszky Alajos úrral együtt néhány kiváló fontosságú műemléket beható vizsgálat alá vett. A nyitrai kincstár egyes tárgyai Steindl tanár és tanitványai által még a mult esztendőben lerajzoltattak és a novemberi ülésen P. Szatmáry Károly Jeszenszky úr szivességéből néhány fényképet be is mutatott.

Előadó ezuttal csak egy műtárgyat említ és annak a hazai iparművészet története szempontjaból fontos voltára figyelmeztet: a Bornemissza féle kelyhet. Előadó fontosnak tartaná a nyitrai kincstár közzététélét, és igen óhajtandónak vélné, hogy a magyar egyházi kincsek az egyes megyés püspökök által olyforma publikátiókban tétetnének közzé, minő az esztergomi kincstár nagyfényü publicatiója. Bars megyei Kis-Tapolcsányba tett kirándulása alkalmával megtekintette a Tapolcsányi János síremlékét az ottani templomban. A vitéz 1598-ban halt meg és síremléke különösen mint costumekép érdekes, rajta van még a sodronyos ing, fölötte mérsékelt terjedelmü hasas pánczél, czombja közepéig érő kabát, a sodronying alatt szük nadrág, magassarkú csizma, rajta nagytaréjú hosszúszárú sarkantyú, görbe kard, jobbjában gombos commando-bot, fején csúcsba futó sisak, elől tollas taréjjal és orrvéddel. Előadó megnézte gr. Keglevics István kalauzolása mellett a műgyűjteményeket, melyeket az ős Rákóczy-vár magában rejt, s itt kiemel egy

érdekes kultur-képet a kápolnában, Rákóczy Pál felesége képét 1663-ból, a kor szokása szerint teljes díszben halottas ágyán elterülve. Hozzá teszi, hogy hálás munkát végezne, a ki főurainknál még nagy számmal meglevő ilyen XVI. és XVII. századbeli costume-képek tanulmányozására adná magát; csak ezekből lesz megírható a magyar costume valóságos története.

Második kirándulása az előadót más vidékre, s más emlékek körébe vitte. Specialis föladatai voltak a régi Brigetio, a mai Ó-Szőny területén, meg kellett szemlélnie az ó-szőnyi castrumban folyó ásatásokat, másolnia nehány újonnan lelt föliratos emléket, és a szerte-széjjel heverő régi emlékek biztosításáról gondoskodni.

A füzitői pusztának — melyen a castrum a Dunáig vonul — jelenlegi tulajdonosa Feige Tódor, a mintegy 33 holdnyi területből a törmelék köveket szedetvén ki, ásatás közben feliratos és domborműves emlékek és egyéb kisebb emlékek jöttek elő s gyakran egy-egy épületnek az alapfalai mutatkoztak. Ezentúl mindenkor, a mikor érdekesebb épületre bukkan az ásató, a n. muzeumot értesíti róla, valamint biztosítva lesznek számára az összes ott lelt régiségek. Előadó Zsigmondy Gusztáv és Feige Tódor úr társaságában átrándult azután a legiói várral szemközt a Duna tulsó partján fekvő Leányvárra, megtekintette a körülbelül hat holdnyi területü vár mintegy két méternyi szélességű több helyütt még fönálló hatalmas őrfalát. Ez épület kétség kívül olyan rendeltetéssel bírt mint az Ó-Budával szemközt a Rákos patak befolyásánál elhelyezett angyalföldi váracs, csakhogy annál még fontosabb volt, mert Brigetio a középdunai hajóhad kikötője volt. Előadó két legujabban lelt föliratos emléket említ, egyik egy sírládán van, melyet alig egypár napja Vázsonkeöy Imre földbirtokos felső pannóniai birtokrészén találtak. Ez Marcus Aurelius Emeritus sírhelye volt, a ki mint centurio szolgált a brigetiói hadcsapatnál, a legio prima adiutrixnál. A másik augustális pap áldozati oltára, annak megjelölésével, hogy ő Brigetiumban a municipiumban vitte hivatalát. Ó-Szőnyön nagy számu római emlékek hevervén széjjel, eddig már sok kár történt; több emléket Bécsbe szállitottak, biztosítani kellett tehát ezen emlékeket a muzeum számára. A füzitői puszta tulajdonosa a legnagyobb készséggel oda igérte a saját birtokában levőket, sőt magára vállalta az összes ó-szőnyi emlékek hajóhoz való szállitását is.

A harmadik kirándulás az almási ős temetőket illeti. Weninger Mátyás társulatunk buzgó tagja kétféle temetőre akadt ottan, az egyik urna-temető égetett csontmaradványokkal és bronz tárgyakkal, melyek az ercsii leletre és urnákkal, melyek a hatvani és pilini temetőkben lelt urnákra emlékeztetnek; egy másik temető, hol guggoló helyzetben találtattak a csontvázak, miként Letenyén, Geszteréden, Keszthelyen, Szeged-öthalmon, Anárcson. Egy apró tekercses fülbevaló, minők az említett helyekről is előkerültek, mutatja, hogy népvándorláskori temetővel van dolgunk.

Tavaszszal, mikor a temetőket nem fogja víz borítani, ha a társulat pénzereje engedi, előadó kérni fogja, hogy a társulat az aránylag nem nagy költségeket a temetők földeritésére megajánlja. A társulat végül előadó inditványára főt. Jeszenszky Alajos urnak Nyitrán, Feige Tódor urnak Füzitőn s Weninger Mátyás urnak Duna-Almáson buzgalmukért, melylyel ügyünket felkarolják, elismerését fejezi ki. Következvén a szokásos havi jelentés,, titkár jelenti, hogy Keleti Károly minist. tanácsos szives volt elkészíteni a memorandumot az anthropologiai statisztika dolgában és az a m. k. vallás és közoktatásügyi minisztertumnak már benyujtatott, jelenti továbbá, hogy Lipp Vilmos társ. tag társulatunk költségén rendezett keszthelyi ásatásait ujabban kedvező siker koronázta.

A választmány azután elhatározta, hogy Roskoványi Agoston nyitrai megyés püspöknek a társulat iránt tanúsított jóindulatát meghálálandó, társulatunk folyóiratának eddigi két évfolyamát meg fogja küldeni.

A társulati ülések napja jövő esztendőre ismét minden hónap utolsó keddje lesz. Számvizsgáló bizottsági tagokúl ismét azokat kéri föl a választmány, kik a mult évben teljesítették e tisztséget, nevezetesen br. Nyáry Jenő elnöklete alatt Kőrösy József és dr. Thallóczy Lajos társ. tagokat. A választmány azután dr. Tergina Gyulának a segédtitkári czímet adja, megválasztja az újonnan bejelentett tagokat, és meghallgatja a pénztári kimutatást. A megválasztott tagok névlajstromát és a pénztári kimutatást a füzet hátlapján adjuk.

Zárt ülésében a választmány a társulati szolgaszemélyzet számára megálla-

pítja az újévi jutalmakat, mire a társulati választmány ez évi hivatalos ülései véget érnek.

Az orsz. régészeti és embertani társulat f. évi január hó 25-én d. u. 5 órakor tartotta ez évben nyilvános közgyülését a m. tudományos akadémia termében, nagyszámú hallgató közönség jelenlétében, Pulszky Ferencz elnöklete alatt.

Elnök a gyülést gyászhírrel nyitotta meg, gr. Erdődy Sándor, társulatunk kezdettől fogva buzgó tiszteletbeli elnökéről és nagy pártfogójáról emlékezett meg, a ki néhány nap előtt sírba szállt. Gr. Erdődy Sándor, társulatunk üléseinek is rendes látogatója volt, és még nem rég, deczemberi ülésünkön is itt láttuk magunk közt a tiszteletreméltó ősz férfiut. A társulat, a mely az elhunytban oly buzgó tagot vesztett, szomoruan vette tudomásul a gyászhírt.

Ezután *Pulszky Ferencz*, a Tisza Lajos kormánybiztos szívességéből felküldött igen érdekes szeged-öthalmi, szilléri és sövényházi legujabb leleteket mutatta be és ismertette azokat; ezek közt igen érdekesek a népvándorláskorbeli ékítményes késnyelek, csatok, szíjvégek, bronz és ezüst karpereczek, hengerded idomú agyagedények, melyeknek oldalfala helylyel-közzel át van lyukasztva; rendeltetésök kétséges, talán érczolvasztásra használták, és a szilléri dombról egy teljes rézlelet, csákány és vésők. Fejtegeti ezután a tudósok véleményét e leletek egyes tárgyairól. A francziák az e korbeli leleteket merovingieknek, az angolok angolszászoknak, a németek franko-alemanniaknak nevezték, pedig a közös jelleg az e nemü leletek tárgyain felismerhető. Magyarországban ezek a tárgyak eddigelé jobbára mint kincsek és nem mint sírleletek találtattak, Szegeden azonban sírokban fordúltak elő, más tárgyakkal együtt.

Elnök határozottan avarkorbelieknek tartja, melyeket az avarok különösen nyugati Európában összeraboltak, s azután itt talán szolgáik által utánoztattak. Koruk a nyugatrómai birodalom bukásától (476. Kr. u.) a független nemzetek föllépteig terjed. A leletek tárgyai közűl a legtöbb bronzból van készítve, de van közöttük néhány ezüstből is. Elnök azután a Szeged vidékén talált régiségek alapján, melyek a kő-, bronz- és vaskorszakból származnak, érdekes képet ad a szegedi őskori népek állapotáról, kik ép oly szívós kitartással ragaszkodtak egyszer megválasztott lakóhelyeikhez, mint a mostani szegedi polgár, a kit a Tisza dühe sem tudott kimozdítani azon helyből, melyhez áldott termékenysége miatt vonzódik. *

Elnök előadására Pulszky Károly reflectált, különösen kiemelvén az avarkori leletek fontosságát, főleg az ornamentika tekintetéből, azon véleményének adva kifejezést, hogy míg az avarkori leletek tárgyának művészete egyrészt a sassanidák korának, másrészt az Európa éjszaki vidékein lelt tárgyak művészetével függ össze némileg, addig egyes leletek a bizanti styl nyomait mutatják és talán előképei a román művészetben sokszor előforduló és oly buján felsarjadzott ornamentikai alakoknak. Kutatni kellene tehát az összekötő kapcsot ezen avarkorbeli művészet és az előtte meg az utánna való művészet és diszítési mód között.

Utána dr. *Thallóczy Lajos* Ujlaky Miklósnak (Bosnia királya) és Ujlaky Lőrincznek az illoki (Ujlaki) várban levő síremlékeit ismertette. Minthogy a fényképek e két sírról nem készültek el, ezeknek csak a Török János által közzétett rajzai bemutatására szoritkozik, röviden adja a sírok leirását, Bosniának ez időben (1463—1474) használt czímerével.

Br. *Radvánszky Béla* a XVI. és XVII. századból fennmaradt magyarhoni bőrkárpitokról szóllott és részletesen leírta mindazokat, melyekről az általa átkutatott családi leltárakban említést talált és bemutatott egy igen díszes bőrkárpitot gr. Andrássy Manó gazdag gyűjteményéből, meg más kisebbeket a saját gyűjteményéből, melyeket az iparmuzeumnak ajándékozott. Értekező azután áttért annak a fejtegetésére, hogy mily könnyen lehetne e mai napság már egészen kihalt díszbútorzatot ujból használatba hozni.

P. *Szathmáry Károly*, Kemény János erdélyi fejedelem dúsgazdag kincstáráról értekezett, és az ily gyűjtemények leírásának fontosságát emelte ki, különösen műtörténeti szempontból.

Előadta miként jött létre (rendesen erőszak, házasság vagy vétel utján),

* Értekező e fontos leletekről folyóiratunk hasábjain részletes értekezést közöl.

mit tartalmazott és mi lett sorsa e gazdag kincstárnak, és mi van még meg ez idő szerint belőle. E kincstárban volt 180 drb női ékszer, gyémántokkal, rubinokkal, smaragdokkal és keleti gyöngyökkel gazdagon kirakva, díszfegyver mintegy 100 drb, lószerszám 60—70 drb, férfi díszruha 32, 5 aranyos vért, női díszruha 36—40 drb, szőnyegek stb. Mindezekből csak két kard (egy jobboldali), egy nyereg, egy fékemelő és egy óra (a n. muzeum birtokában[?]) van meg. A többi úgy kallódott szét a mint jött, erőszak, házasság és eladás utján.

Érdy Kálmán felhívja a társulat figyelmét a biharmegyei sárréti és érmelléki őshalmokra, melyeket eddig még nem kutattak át, pedig az itt megejtendő régészeti ásatások szép sikerrel járnának. Lóczy Lajos a hasonfekvésű chinai sírokra figyelmeztet.

Az értekezők sorát dr. *Lenhossék József* zárta be, a ki egy ős makrokephal koponyát mutatott be, melyet Feige Tivadar úr Ó-Szőny mellett, az úgynevezett Pannonia-téren talált. E koponyának feltünő jelenségei, hogy nem boltozatos, hanem magasan emelkedik, homloka és nyakszirte össze van nyomva és rajta egy két újnyi benyomás látszik. Az ily makrokephal koponya csak mesterséges eltorzítás által állítható elő, a minő eltorzításokról már Hippokrates (350 Kr. e.) is emlékezik fenmaradt irataiban, minőket ő a sarmát néptörzseknél látott. Amerika őslakói nagyban űzték ezt az eltorzítást, úgy hogy az most háromféle alakban tűnik elénk, fejedelmi, aristokratiai és népi módban. A bemutatott koponya aristokratiai jellegű.

Az értekező erre előadja a módot, hogy mikép bántak a gyermekkel 12 éves koráig, hogy ily alaku koponyával bírjon. Ez az ó-szőnyi és a nemrég Székelyudvarhelyen talált makrokephal koponya, a mely Bécsbe került, a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, minthogy egész Európában mindössze is csak 9 ilyen koponyát találtak és e számból is hazánkra 3 esik; az említett kettő és egy harmadik, melyet Csongrád megyében találtak és a melyet az értekező szintén bemutatott.

Végül a titkár 4 új tagot jelent be, kiket a társulat egyhangulag megválaszt.* Az idő már nagyon későre járván, kivonatilag előterjeszti évi jelentését,** előterjeszti a számvizsgáló bizottság jelentését, melyet a közgyülés elfogad, megadván a társulat pénztárnokának a szokásos fölmentést. Ezzel az ülés véget ér.

Az országos régészeti és embertani társulat *február hó 22-én* tartotta ez évben második nyilvános ülését az akadémia termében nagyszámú közönség jelenlétében Pulszky Ferencz elnöklete alatt.

Az első előadó Herman Otto volt, a ki «a rovaralakú ékszerekről az antik korban» czím alatt értekezett.*** Előadásának bevezetésében kiemelte, hogy minél jobban fogja fel az összes tudomány a maga feladatait, annál inkább kitünik, hogy az egyes ismeretkörök, nem heterogen elemek, hanem inkább a munkafelosztás elvén alapulnak és sokféleképen érintkeznek. Ilyen szempontból véve, az állattan sokszorosan érintkezik az archæologiával is.

A modern állattan rendszerének megalapítója, Linné, arra fektette a fősúlyt, hogy találjon egy elnevezési módot, hogy a milliónyi állatok fajait ezáltal is megkülönböztethesse. Ennek a rendszernek alapja az, a mi a mi társadalmunké. Vannak családi nevek, melyek a család valamennyi tagjára tartoznak s állandók, vannak ismét külön nevek, a melyek a család egyes tagjainak a megjelölésére szolgálnak.

Ezután következett a nevek præcisirozása. Erre nézve Linné első sorban a régi classikusokban foglalt állatnevekhez folyamodott, de tekintettel volt arra is, hogy a neveket a régiek miféle állatokra használták.

Az előadó is tett etymologiai kutatásokat, különösen a sáskák elnevezése körül. Különösen megragadta figyelmét egy név: tettix. Ez az antik korban egy állatnak és egy görög ékszernek volt a neve. A német magyarázóknál ez cikada vagy Grille név alatt fordul elő. Ebből a megkülönböztetésből nem tudhatta meg, mit tartottak a régi görögök és rómaiak cikádának.

A n. muzeum érem- és régiségosztályának gyüjteményeiben tett kutatásai

* Lásd a megválasztott új tagok névlajstromát a füzet borítékán.

** Lásd más helyütt egész terjedelmében az évi jelentést.

*** Az értekezés jelenleg a következő czímet viseli: «Az antik Tettix és rovartársai. Adalék a rovaralaku antik ékszerek stb. ismeretéhez».

közben végre sikerült megtudnia, mi a tettix és mi a cikada. Az archæologiai gyüjteményben ugyanis vannak rovaralakú ékszerek, a melyeknek a typusa más, mint a cikáda nem lehet. Tovább menve kutatásaiban, a berlini muzeum egyik gemmájának gipsz lenyomatán talált egyet, a melyen a cikáda alakja ritka pontossággal látható.

Mert a régi görögök és a rómaiak a tücsköt absolute nem ismerték. A tettix alatt határozottan a cikádát, az acridion alatt pedig a sáskát értették. Hogy milyenek voltak a görögök acridionjai és a rómaiak locustái, erre nézve felvilágosítást ád Aristoteles, az idősebb Plinius és Aelianus. A modern állattani rendszer Gryllidáinál és Locustiáinál ugyanis a szárnyakon van a dobhártyás hangszer, a másik csoportnál az Acrididáknál a szárnyakon nincsenek dobhártyák, hanem az ugró lábakon van egy lemez, amely gyöngyszerüen van reszelve, A cikáda hangszere pedig a hasfélen létező két lemez alatt van.

Nézzük most a stilizálást. Mi az a mi a régieket arra vitte, hogy ékszereiket a cikádák formája után készítették? Főleg az a körülmény, hogy a cikáda tekintélyes rovar, hangjával magára vonta a figyelmet, s hogy felső teste diszes stilizálásra alkalmas, így ez állatnak a formája kiválóan alkalmas volt ilyen alakú ékszerek készítésére; hogy itt tücsökről szó sem lehet, ezt az bizonyítja, hogy a mondott ékszereken s egyéb ide tartozó alakokon a tücsök habitusának elemeit föl nem találhatjuk. A tücsök alakjánál az ugró czombok vaskosak, a szárnyak egymást födve, nem mutatnak symmetriát, a fej vaskos, a hosszú csápok, a lábak fegyverzete föltünők, s az egész alak typusa olyan, hogy legprimitivebb reproductió sem ejtheti el egészen. Az ékszereken és gemmákon nem akadt oly alakra, mely tücsöknek bevehető volna. Sokszor azonban azt látjuk hogy az ilyen cikáda alakú ékszereknél a szárnyak — a természetes szárnyalkotásból eltérőleg kifelé kanyarodnak. Ez abban leli magyarázatát, hogy a szárnyak alakjának természetes formálása még a rajzolásban is egyike a legnehezebb dolgoknak.

Értekezése további folyamában rovartani tanulmányaival bebizonyította, és nagyított rajzokban ki is tüntette, hogy ezek az antik ékszerek a cikáda és a sáska formája után készültek. Szólt azután a sáskák hangszereiről és énekéről, melyet ókori költők, nevezetesen Anakreon, oly nagyon dicsérnek, sőt egy nagy sáska-készülékkel ezeket a hangokat utánozta is. Az előadás mindenesetre érdekes összekapcsolása volt a rovartannak a régészettel, a melyben Herman szépen kimutatta azt a határt, a melyen az állattan az archæologiával érintkezik.

Erre gróf Sztáray Antal mutatta be lucskai leleteit. Ung megye nyugati részén, Vihorlat hegység tövében egy tág medencze terül el, melynek helyén valaha nagy tó lehetett, mert ez még ma is vizes nedves hely. Ezen területet dél felől egy domb határolja, ehez közel fekszik Lucska. Ennek határában, a Blattára eső részen találtattak ezen tárgyak, melyeket a gróf szíves volt bemutatni, körülbelül két kilométernyi távolságban egy tó partján. E helyen egyes cserépedény-darabok már előbb is előjöttek, de csak a hetvenes években találtak egy ép urnát, azután több évig ismét semmit sem leltek. 1880 tavaszán újból találtak egy urnát és egypár cserépedényt. A gróf ekkor hozzálátott az ásatásokhoz, egy dombcsoportnál. Ezen dombcsoportban minden egyes domb két három méter távolságnyira volt egymástól és mindegyikében 4—6—8 edényt találtak, ezek közől egy nagy urna és a többi kisebb edény volt. Azon felül mindegyik domb mellett voltak egy magas, helylyel közzel átlyukaszott állványon felül tálban végződő edények. Ezek az edények körülbelül 30 cmnyi mélységben voltak a földben, egy méternyi mélységben már nem fordult elő edény sehol. Az edények alatt voltak obsidián és kova fegyverek, kőbalták. Négy nagyobb urnában hamut és csontokat is leltek, három domb felbontásánál pedig a csuprok kiszedésekor emberi és gyermekfogakat találták. Nevezetes az is, hogy az egyik ilyen dombban találtak egy réz fegyvert is, a mely az egyetlen réz szerszám volt az egész leletben; némely edényekben azonban rézolvasztás nyomai voltak láthatók. Három helyen pedig körbe halmozott graphitköveket találtak. Előfordult ezen felül több darab őrlőkő, agyagorsógomb, nehezékek és egy mécses; terület el volt lepve cseréptöredékek által, melyeket kosár számra lehetett szedni. A leletben állatcsontok is jöttek elő, ezek közt egy medvének az állkapczája s a mi szintén figyelemre méltó, ez az,

hogy a leletekben előforduló kőzetek olyanok, milyenek a vidéken nincsenek, és így azokat más helyről kellett hozni.

Erre az elnök a társulat nevében köszönetet mond gróf Sztáray Antalnak szívességeért, hogy a társulattal az igen érdekes lucskai leleteket megismertette, és fölemlítette, hogy a mult gyülésen bemutatott szegedi edények alakja egészen egyező a lucskaiakkal, csak hogy ezeknél a magos és átlyukgatott nyakon végződő tál hiányzott, mig a lucskai leletből ilyen több példányt épen birunk.

Óvári Lipót a nápolyi Anjou-kori magyar emlékeket ismertette. Először is az egyes palotákban és templomokban levő falfestményekről szól s azok egyes alakjait magyarázza. Különösen kiemel egy festményt a mely Máriának V. István király leányának, királyi udvarát ábrázolja, a mely általa emelt templom falait díszíti. A templom fenmaradt része most iskolahelyiségül, az oratorium pedig esküdtszéki helyül szolgál. A falfestmények Mária királyné életének főbb mozzanatait állítják elénk. Sz. Erzsébet életéből is van 5 ilyen képcsoportozat, melyek még meglehetős jó karban vannak.

Az öt csoportozat a következő:

1. 1211 a thüringiai gróf bevonulását tartja.

2. Thüringiai Lajos és Erzsébet egybekelése, körülök vannak egybegyülve Thüringia nagyjai, egy barát adja rájok az áldást, s mellettök van az özvegy thüringiai grófné, a háttérben pedig az udvari nép látható.

3. Erzsébetet egy zárdában találjuk szegényes öltözetben, a mint egy apácza lábai elé borul.

4. Erzsébet egyik főerényét: jótékonyságát ábrázolja.

5. Végre halálát tünteti elő.

A másik igen nevezetes emlék: Mária királyné síremléke, a mely az általa alapított régi templomban volt felállítva 1727-ben pedig az új templom egy mellékkápolnájába helyeztetett el. Galváno és Chiro szobrászok műve.

Ismerteti ezután Endrének I. Lajos királyunk fivérének síremlékét, melyet Capeche nápolyi kanonok állíttatott neki, és az 1508-ban elhalt Beatrixnak, Mátyás király özvegyének síremlékét.

Elnök ezután Lipp Vilmosnak legujabb keszthelyi leleteit mutatta be, melyeket a társulat költségén ásatott föl. A leletnek tárgyai: fülbevalók, karpereczek, szíjvégek, csatok és vas tárgyak. Ezen tárgyak főleg azért érdekesek, mert azon időkor emlékei, mely Kr. u. 476-tól Nagy Károlyig tart. Ezekkez hasonló tárgyakat leltek Francia és Németországban is, melyekre először Delinas éb Lindenschmit forditottak figyelmet, és az utóbbi azokban találja föl az igazi német művészetet.

A keszthelyi leletek azért is nevezetesek, mert azt bizonyítják, hogy azok stylje nem kizárólag germán népeké, hanem el volt terjedve egész Európában.

Delinas ezeket a sassanidáknak tulajdonítja, az bizonyos, hogy nem függnek össze a római művészet tárgyaival. Nagy Károly kora után Németországban megszünik ez a jellemző styl, nálunk azonban még tovább is tart, mert az avarok, bár Nagy Károly által legyőzettek, teljesen nem semmisültek meg, hanem egész a magyarok bejöveteléig fentartották magokat, és velök együtt fenmaradt ez a díszitési mód is. Sőt e styl még a magyarok bejövetele után sem szünt meg teljesen, mint ezt azon tárgyakon lehet látni, melyeket br. Nyáry Jenő Pilinben ásatott ki, sőt még a gerendási sírok is torqueseikkel csatlakoznak ezen idők tárgyain látható díszitéshez.

A titkár azután egy érdekes őskori tálat mutat be, melyet Péczelen leltek ifjú Fáy Béla földbirtokos kertjében a Rákos patak mellett, s a melyet Tankó János tanár úr küldött be a muzeumnak megtekintés végett. A tál egy közép oldalfal által két részre van osztva, minőhöz hasonlót eddig még nem ismerünk

Az elnök azután a muzeum legujabb szerzeményét egy kis alabastrom szobrot mutatott be, melyet Nagyszebenben egy régi bástyafalnak lerombolása alkalmával találtak. A szobor a XVI. század végéről vagy a XVII. század elejéről való, és egy az akkori erdélyi divat szerint öltözött szász polgárt ábrázol, török szokás szerint félig leborotvált fejjel, bajuszszal, szakállal, csizmáig érő dolmánynyal és hosszú száru csizmával. Végül a titkár három új tagot jelent be, kiket társulat egyhangulag megválasztott. Ezzel az ülés 7 óra után véget ért.

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMBERTANI TÁRSULAT TITKÁRÁNAK JELENTÉSE 1880-IKI ÉVRŐL.

Tisztelt Társulat!

Midőn ezelőtt két évvel az országos régészeti és embertani társulatot megalapítottuk, oly nagyszabásu feladatokat tűztünk eléje, oly szélesre szabtuk munkakörét, hogy nem kell csodálkoznunk, ha még a második év végén is kénytelenek vagyunk bevallani, hogy még mindig a kezdet nehézségeivel küzdünk. Mint minden kezdő társulaté, mely a tudomány érdekében tért foglalni kiván, a mi életünk is küzdelem volt. Küzdelem a kor kedvezőtlen viszonyai, a társadalmi előitéletek, a közöny, tétlenség, gyakran felületesség ellen. Ily tömérdek nehézséggel szemben csak erély és kitartás viszen czélhoz. Czéljaink tisztán állanak előttünk. Felébreszteni, fokozni, a laikus közönségben a társulatunk által képviselt szakirányt, érdeklődést a hazai régészeti tudomány iránt, a lehetőség szerint előbbre vinni a tudományt, a mennyiben erre a társulati élet képes: ezek legfőbb czéljaink. A sok nehézség daczára mindkét irányban sikerült az elmult esztendőben is előbbre mennünk. Sikerült ügyünket népszerűvé tenni, sikerült tudományszakunkat a laikusokkal is megkedveltetni. Az egész esztendő alatt kilencz havi ülésünk volt, és hogy e kilencz alkalommal sikerült fölébreszteni a közönség figyelmét, arról a nagyszámu díszes hallgatóság tanúskodik, mely nyilvános üléseinkre eljárt. Mult évi üléseinket, *hozzávetőleges* számítás szerint, több mint másfél ezer egyén látogatta. Vendégközönségünk máris bizonyos előszeretettel gyülekezik keddi estélyeinkre, és így az a sok előadás, melyet az év folyama alatt itt elmondottunk, nem volt a pusztában hiába elhangzó szó.

Lassabban mint a *külvendégek* és lassabban mint a rohamos haladás barátai kivánnák, gyűlnek zászlónk alá az áldozatkész honleányok és honfiak; mégis tagtársaink száma tekintetében is elég örvendetes a haladás. A mult 1880. évben 62 új taggal (köztük három alapító) szaporodott társulatunk, és így a mult év végén 437 volt társulati tagjainknak a száma.

Ha ezen kézzelfogható eredményekből kiindulva, ürkészszük az okokat, hogy mi módokon sikerült ügyünk népszerűsítésében csak ennyire előrehaladnunk, a siker bizonyára üléseink tárgyi és alaki mivoltában keresendő. Mindjárt kezdettől fogva tisztán fogtuk fel tudományunk népszerüsítésének helyes módját, midőn a tudományos előadásokat mindig szemlélődő oktatással kötöttük egybe. Mult évben is több százra ment azon eredeti régiségek, vagy rajzok és vázlatok sokasága, melyekhez magyarázatainkat fűztük, és így nemcsak a képzelethez szólt szavunk, hanem a néző nyomról-nyomra kisérhette a magyarázatot. Míg tehát ez által egyrészt minden kutató szakférfiunak lehetővé tettük, hogy ellenőrizze a magyarázatok hitelességét, másrészt a laikus közönséget is lassanként beavattuk tudományos kérdéseink titokszerűnek látszó tömkelegébe.

Tehát egyik tudományos főfeladatunk megoldására nézve nyugodtan azt mondhatjuk, hogy a két évi gyakorlat czélszerűnek bizonyult. Nem tartozik a társulat titkárára latolgatni azt, valjon az egyes előadások, magyarázatok, tudományos viták és alkalmi jelentések tudományunk különféle szakait mennyiben vitték előbbre, és ezért miként a mult évi jelentésemben csak arra szorítkozom, hogy azokról itt szakok szerint csoportosított sommás áttekintést nyujtsak.

Az (I.) ősrégészeti szakosztály körébe tartozó előadások:

az 1880. jan. 27. ülésen: Pulszky Ferencz ismertette ifj. Storno Ferencznek Sopronváros kavics-bányáiban eszközölt ásatásait.

A febr. 24-iki ülésen Pulszky Ferencz bemutatta a borjasi (Torontálmegye) leletet, melyet dr. Szentkláray Jenő küldött be.*

A márczius 30. ülésen dr. Lipp Vilmos a keszthelyi sörházkertben rendezett régészeti ásatásokról értekezett.**

Az ápr. 27-iki ülésben: dr. Lenhossék József osztályelnök a rendes, rendellenes és eltorzított koponyákról értekezett; — Majláth Béla «a felső Vág-völgy védművei az őskorban» czímű értekezését olvasta fel; — gr. Zichy Jenő Gózon

* Arch. Ért. IV. füzet.
** Arch. Ért. III. füzet.

Imre szentgyörgyi tanitónak kő- és cserép-régiségeit ismertette; — Pulszky Ferencz és Kuliffay Adolf az ercsii bronz-leletet mutatták be. [1]

A május 25-én tartott ülésen: Az elnök Lehoczky Tivadar beregmegyei régészeti kutatásairól szóló jelentését olvasta föl és bemutatta a podheringi bronzkardok fényképeit,[2] valamint az érdekes magyarbényei őskori arany karpereczet. [3]

A szept. hó 28-án tartott ülésen: Zsolnay Teréz k. a. Pécsről a Pécs vidékén összegyűjtött házi ipari himzésekből és szövetekből álló gyűjteményét állította ki, és az akadémiai ülésterem ez alkalommal egy nagy és érdekes népipari gyűjtemény kiállítására nyujtott helyet. — A titkár a szilágy-nagy-falusi ásatásokról adott jelentést.

Az október 26-án tartott ülésen: Pulszky Ferencz a keszthelyi legújabb leletről szólott, — Tergina Gyula az ordasi népvándorláskori temetőről értekezett. [4]

A nov. 30-án tartott ülésen: Keleti Károly ismerteti a németországi kutatásokat a gyermekek haj- és szemszínéről, és értekezik e kutatások folytatásáról Magyarországon. — Zsilinszky Mihály a legutóbbi békésmegyei leletekről ád jelentést.

A decz. 28-án tartott ülésen: Br. Nyáry Jenő értekezett a magyarhoni őstelepeken, különösen pedig az aggteleki barlangban lelt kultur növényekről; — Wagner János a muhi pusztán rendezett régészeti ásatásról tesz jelentést. — Pulszky Ferencz a muzeum számára utóbb szerzett őskori rézszerszámokat ismertette, — titkár a Duna-Almásra tett kirándulásáról adott jelentést, és az ott talált urna-temetőre hívja fel a társulat figyelmét. Értekeztek tehát tizennégyen.

A (II.) antik emlék- és éremtani osztály körébe tartozó előadások;

1880. jan. 27-iki ülésen: Dr. Pasteiner Gyula a görög profilról.

A febr. 24-iki ülésen: Dr. Kammerer Ernő egyházasbükki Dervarits Kálmán alsó-lendvai (Zalamegye) régészeti kutatásairól adott jelentést.

Május 25-iki ülésen: Dr. Arányi Lajos a pilisi járásban tanulmányozott és összeírt (többnyire classikus) régiségekről értekezett.

Az okt. 26-iki ülésen: Dr. Thallóczy Bosniában és Herczegovinában a folyó évben tett útjának eredményéről adott számot.[5]

A nov. 30-iki ülésen Pulszky Ferencz bemutatja a felcsúthi, Tergina Gyula a budaujlaki római sírleletet.

A decz. 28-iki ülésen titkár Ó-Szőnyre tett régészeti kirándulásáról ád jelentést, és az ottani római kori emlékeket ismerteti. Értekeztek tehát heten.

A III. osztály körébe tartozó előadások voltak:

1880. febr. 24-iki ülés: Br. Radvánszky Béla: XVII—XVIII. századbeli díszhimzéseket és kelméket mutatott be, és e mutatványok fonalán értekezett azon korban dívott himzési módokról. — Deák Farkas: XVI. századbeli zománczos ékszerműveket mutatott és magyarázott. — P. Szathmáry Károly: a régi magyar fegyverzetről értekezett, melyhez hozzá szólottak Thaly Kálmán, dr. Pulszky Károly és dr. Henszlmann Imre. — Dr. Thallóczy Lajos: egy gr. Bethlen András birtokában levő 1589. évből való taraczkot mutatott be és ismertetett; [6] hozzá szólottak Pulszky Ferencz, dr. Pulszky Károly, Thaly Kálmán, Szilágyi Sándor.

A márczius 30-iki ülésben gr. Andrássy Manó gazdag régiséggyüjteményéből fehérvári, brassói XVI. századbeli ezüst ékszereket, valamint az Albert király sírjából való aranykincs nála levő részeit, továbbá a XVI—XVII. századbeli diszserlegeiből és billikomaiból a történeti vagy művészeti szempontból legérdekesebb példányokat mutatta be. — Dr. Ballagi Aladár Killer Frigyes csanádi plébánosnak a régi Csanád fekvésére és történetére vonatkozó kutatásait adta elő. — Deák Farkas: egy XVI. századbeli zománczos násfát, és egy zománczos álló órát a XVI. század végéről, Szentiványi Zoltán egy XVI. századbeli 4 oldalt czímerrel ellátott ezüst szelenczét, egy zománczos zsebórát és egy XVII. századbeli zománczos mentekötőt mutattak be.

[1] Arch. Ért. VI., VII. füzet.
[2] Arch. Ért. VI., VII. füzet.
[3] Arch, Ért. VI., VII. füzet.
[4] Arch. Ért. VIII—X. füzet.
[5] Arch. Ért. VIII—X. füzer.
[6] Arch. Ért. III. füzet, 130. lap.

Apr. 27-iki ülés: Pulszky Ferencz: Dobóczky Ignácz ezüst poharát és Egger Dávidnak a Demidoff-féle gyűjteményből megvett násfáját ismertette.

Május 25-iki ülés: Dr. Henszlmann Imre a műemlékek országos bizottsága által rendezett rajzkiállitást ismertette.— Thaly Kálmán II. Rákóczy Ferencz régészet-kedvelését érdekes adatokkal illustrálja.

Szept. 28. ülés: Deák Farkas: a külföldi muzeumokban őrzött műemlékekről szóló jelentését olvasta fel.[1] Értekeztek tizenegyen.

A IV. osztály köréből valók a következő előadások:

Dr. Czobor Béla a br. Révay Ferencz kincseivel a muzeum birtokába került beszterczei monstrantiát mutatta be. Az ápril 27-ki ülésen Varázséji Gusztáv Brandl Rudolf pozsony-szent-györgyi rajztanárnak rajzait mutatja be az ottani templomról és a rajzokat magyarázatokkal kiséri. A szept. 28-iki ülésen Wagner János a viski (Mármarosmegye) templomról értekezett.[2] P. Szathmáry Károly a nyáron tett utazása alkalmával útjába ejtett műemlékekről értekezett, különösen kiemelte a nyitrai székesegyházban őrzött érdekes ötvösműveket, melyeknek sikerült fényképeit a társulatnak bemutatta. A nov. 30. ülésen dr. Pulszky Károly bemutatja dr. Dankó József díszművét az esztergomi főszékesegyház kincseiről.[3] Végül a deczember 28-iki ülésen titkár Nyitramegyében tett rég. útjáról adott rövid jelentést, és a nyitrai székesegyház kincstárát ismertette.

Értekeztek heten. Kilencz társulati ülésünkön tehát volt egészben. 39 előadás.

Társulatunk, mint olyan, a szó szoros értelmében vett irodalmi munkásságot nem fejtett ki, legfölebb azon hivatalos jelentéseket sorolhatom ide, melyek a társulat közlönyében időről-időre megjelentek, és a távol levő tagoknak számot adtak munkásságunkról.[4] Azonban az előadásokat feltüntető áttekintés eléggé mutatja, *hogy a hazai szakirodalom mult évi emelkedése* társulati értekezéseinkben és magyarázatainkban lelte súlypontját.

Mindenki előtt fekszik szakirodalmunk főközlönye az «Archæologiai Értesítő», mely dúsgazdag tartalmával minden elfogulatlan szemlélő beismerése szerint a korábbi évfolyamokat messze túlszárnyalja, és minden figyelmes olvasó látja, hogy nagyobbára az itt, társulatunk kebelében bemutatott tárgyak adták hozzá az anyagot. De tartozunk elismerni, hogy közlönyünk az akadémiai archæologiai bizottság jelentékenyebb anyagi támogatásában részesült mint eddig.

Az «Archæologiai Értesítőt» a nemzeti muzeum régiségtára is bőséges mértékben gyámolította rajzokkal és közleményekkel.

A mi társulatunk eddig csekélyebb anyagi erejéhez képest csak néha-néha járulhatott egypár illustrátióval a rajztáblák díszes sorozatához.

Folyóiratunkon kívül még mást is — évkönyveket vagy monographiákat — adni tagjainknak eddig nem volt elegendő anyagi erőnk; de el nem ejtjük szándékunkat, és mihelyt megnő a számunk és megnő az erőnk, irodalmi működésünket is kibővíthetjük.

Régészeti ásatásokra a társulat a mult évben nem költött, mert választmányi tagjai közül többen közköltségen úgyis több nevezetes ásatást rendeztek, és itt első helyen azt az ásatást említjük, mely az ó-budai emlékek földerítésében bizonyára epochalis fontossággal fog birni, értjük a kormány költségén Torma Károly választmányi tag vezetése alatt folyt ásatásokat, az aquincumi amphitheatrum felderítését.

Ezen tudományos esemény, az amphitheatrum felderítése alkalmából Torma Károly választmányi tagtársunknak annak idején társulatunk is méltóképen fejezte ki örömét. Az ország más részében Szilágy-Nagyfaluban a megye költségén népvándorláskori halmok ásatása folyt mult évi augusztus hó elején, a melyeknél az intéző szerep társulatunk elnökére, az első osztály elnökére és a társulat titkárjára volt bízva.

Társulatunk másodelnöke Pilinben, kitünő tagtársunk gróf Sztáray Antalné pedig lucskai jószágán nagy sikerrel rendeztek ásatásokat, Lipp Vilmos leletei pedig, melyeket a keszthelyi temetőben rendezett, a népvándorlási kor felderítésére nézve nagymérvű fontossággal birnak, a miről a társulatnak a leletek

1 Századok 1880. évf. VIII. füzet.
2 Megjelent az Egyházművészeti Lap 1880. évfolyamában.
3 Arch. Ért. 1880. évf. VIII—X. füzet.
4 Adtunk jelentéseket az Arch. Ért. VII—XIII., XXI—XXII. és XXIX—XXX. lapjain.

bemutatásakor több ízben volt alkalma meggyőződni. Az ordasi temető leletei szintén ezen kor emlékei közé tartoznak; a társulatnak annak idején szintén be lettek mutatva.

Áttérve az anyagi viszonyokra, ezeket is kedvezőknek mondhatnók, ha társulatunk tagjai egyforma buzgósággal rónák le kötelességeiket.

Az ország felkutatása dolgában sokkal többet tehetne a társulat, ha az a jelentékeny összeg, melylyel t. tagtársaink hátralékban vannak, a társulat pénztárába befolyna, mert a társulati pénztárnok kimutatása szerint, a két évi tagsági díj hátralék egészben véve 1420 frtra rúg.

A társulati pénztárnok kimutatása szerint társulati alaptőkénk 5000 frtra szállt fel, jövedelmünk a mult évben 1993 frt 14 kr. volt, kiadásaink 1768 frt 84 krra rúgtak.

Társulatunk ez évben négy halottat gyászol. Tipray Tivadar, Dregán Péter, dr. Csorba Lajos és Hollósy Károly tagtársainkat vesztettük el, kik mind a négyen lelkes ügybarátaink voltak. Legyen áldott emlékük.

Végül úgy mint a mult évi jelentésemben, ez évben is azt inditványozom, mondjunk köszönetet a m. n. muzeum érem- és régiségosztályának, azon szives előzékenységeért, melylyel az intézet gazdag tárházát rendelkezésünkre bocsátotta, és azonfelül társulatunk ügyét lényegesen előmozdította az által, hogy évtizedek óta szerzett népszerűségével bennünket támogato t, és a hozzá érkezett érdekesebbnél érdekesebb leleteket társulati üléseink rendelkezésére adván, azokat oly élvezetesekké tette. Köszönettel tartozunk még a m. t. akadémia archaeologiai bizottságának is, mely addig, míg saját erőnkből folyóiratot indíthatunk, az ő folyóiratát juttatja mérsékeltebb áron a mi társulatunk tagjainak.

E két intézettel karöltve fogunk ezentúl is, magunk elé tűzött nagy czélunk valósítására törekedni. Fáradozásunk legszebb jutalma lesz, ha hazai régészeti tudományunkat virágzóvá és szakunkat népünk minden rétegében kedveltté, népszerűvé fogjuk tenni.

Budapest, n. muzeum, 1881 elején. *Hampel József*, t. titkár.

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMBERTANI TÁRSULAT SZÁMVIZSGÁLÓ BIZOTTSÁGÁNAK JELENTÉSE AZ 1880-IKI ÉVRŐL.

Tisztelt választmány!

A mult 1880. évi decz. hó 30-án tartott választmányi ülés határozatából, mi alulirottak küldettünk ki jelzett év pénztári kezelésének s egyátalján a pénztári állapot megvizsgálására. Mi a ránkruházott feladatot f. évi januárhó 24-én a társulati titkárnak is jelenlétében teljesítettük; az egyes kiadási tételeket mellékelt utalványaikkal egybehasonlítottuk, a készpénz állapotot, nem különben a társulat alaptőkéjét képező értékpapirokat szemle alá vettük s ennek következtében az 1880. évben:

a bevételek rovatát 1993·14 forinttal
a kiadások rovatát 1763·84 forinttal helyesnek s így a fennmaradó követelési egyenleget 224 frt 30 kr. készpénzzel correcte elszámolva találtuk.

A pénztári vizsgálat alkalmával meggyőződtünk a kezelés helyességéről, a kiadások alkalmával követett utalványozási eljárásnak lényegileg véve szabatosságáról, a bevétel és kiadási tételeknek a mellékletekkel való összhangzásáról s az értékpapirok gondos megőrzéséről:

minek következtében indítványozzuk, hogy Czanyuga József társ. pénztárnok urnak a t. Elnökség az 1880. évre a szokásos fölmentvényt kiadni, s a t. választmány pedig buzgó eljárásáért és hívséges kezeléseért köszönetét kifejezni méltóztassék.

T. választmány! Egy körülményre kivánjuk felhívni a társulat vezetősége becses figyelmét; arra, hogy a tagsági díjak lehetőleg az év derekán s bizonyos erélyességgel hajtassanak be, mert midőn izmos társulatok is e szokásos magyar

egyesületi bajban sínlődnek, fejlődésben levő társulatunknál kétszeresen kell præservativ eszközökről gondoskodnunk.

Budapesten, 1881. január 24-én

a T. Társulatnak alázatos szolgája

dr. Thallóczy Lajos, a számvizsgáló bizottságnak jegyzője.

br. Nyáry Jenő, másodelnök.

AZ ORSZ. RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1880. ÉVI SZÁMADÁSAINAK ÁTNÉZETE.

Bevétel		*Kiadás*	
Pénztármaradvány 1879. évről	47.50 frt	Igazgatási költségek	617.39 frt
Alapítványok befizetése	300.— «	Kiadványok	703.79 «
Alapítványi kamatok	110.— «	Postabérek	68.65 «
Évdíjak	1100.— «	Ásatási kiküldetés	50.— «
Értékpapirok kamatjai	277.60 «	Tőkésítés	319.46 «
Adakozások	150.— «	Vegyes kiadás	9.55 «
Takarékpénztári kamat	8.04 «	Kiadás	1768.84 frt
	1993.14 frt	Készpénz	224.30 frt
			1993.14 frt

Budapest, 1880. deczember 31-én.

Czanyuga József, társulati pénztárnok.

VAGYONKIMUTATÁS:

Aranyjáradék kölcsönkötvények	800.— frt
Földhitelintézeti záloglevelek	1700.— «
A m. kereskedelmi bank záloglevelei	2300.— «
Szőlőváltsági kötvény	100.— «
«Pesti Lloyd» részletkötvény	100.— «
Készpénz	244.30 «
Összesen	5244.30 frt

Jelen kimutatás a társulat könyveiben elősorolt tételeknek — ezek helyesen elszámoltaknak találtatván — megfelelőleg készült, mit is a megejtett pénztárvizsgálattal kapcsolatban ezennel hivatalosan megerősítünk.

Budapest, 1881. január 24-én.

Dr. Thallóczy Lajos, s. k. a számvizsgáló bizottság jegyzője.

Br. Nyáry Jenő, s. k. másodelnök.

A NEMZETI MUZEUMI RÉGISÉGTÁR ŐRÉNEK JELENTÉSE AZ ORSZÁGGYŰLÉS ÁLTAL KIKÜLDÖTT MUZEUMI BIZOTTSÁGHOZ.

Nagytekintetű országos bizottság!

Fölszólíttatván, hogy a n. múz. érem- és régiségosztályának végleges szervezése dolgában véleményes jelentést adjak; van szerencsém a nagytek. orsz. bizottság kivánalmának a következőkben eleget tenni.

Már 1873-ban, midőn hasonló fölszólítás intéztetett az osztály akkori őréhez az országgyűlés által kiküldött szakbizottság által, készült osztályom részéről egy javaslat, mely egész kiterjedésében az akkori országos bizottság által el lett fogadva és annak hivatalos jelentésébe fölvétetett.

Az azóta letelt hét esztendő alatt némely akkor jelzett hiány meg lőn szüntetve, többnemű kérésünk teljesült, de még sok kivánni való maradt a jövőre nézve.

I. Évenkénti jelentéseinkből, melyeket a múlt esztendők alatt a nagymélt. vallás- és közoktatási miniszteriumnak benyújtottunk, kitünik, hogy osztályom évről évre nagyobb gyarapodást mutat. E gyarapodás tudományunk évről évre fokozódó népszerűségének, buzgó hazafiak áldozatkészségének és a személyzet ügybuzgalmának köszönhető. Osztályom hivatása levén az országban színre kerülő leleteket a tudomány számára lehetőségig megmenteni és tárlóiban megóvni,

mindeddig erejéhez képest e hivatásának megfelelni iparkodott. Azonban attól kell tartani, hogy ezen hivatásának osztályom már a legközelebbi időkben sem fog eleget tehetni, ha az utóbbi időkben megváltozott viszonyok arányában nem növesztjük minden tekintetben erejét. Az által, hogy a közfigyelem a régészeti leletek felé irányul, már is oly hatalmas versenytársai akadtak az intézetnek, melyekkel a jelenlegi erőkkel meg nem küzdhetünk. Régiségkereskedők serege járja be az országot, mindenütt lesik a leleteket, a nagy verseny fölcsigázta az árakat és ha meg is kinálják áruikkal a n. muzeumot: a régiségek nemzetközi árukká váltak és a muzeum kénytelen külföldi intézetekkel és gazdag gyűjtőkkel versenyre szállani.

A magyar törvények területén hiányos szabályrendeletek bizonyos pontig biztositják ugyan a n. muzeumnak az értékesebb leleteket, de a fiskus 3-da legtöbbször aranyművesek, kereskedők, gyűjtők kezére juttatja azokat titokban.

A n. muzeumot csak egy általános lelettörvény biztosíthatná hatályosan ily veszélyek ellen; hatálya csak oly törvénynek volna, mely midőn minden találót arra szorít, hogy leletét fölmutassa, nemcsak védi a jogos tulajdonost tulajdonában, de biztosít neki a rég. érték fejében bizonyos többletet. A fiskusnak 3-dáról le kell mondania, mert ez a 3-ad örökös kútfeje minden titkolásnak, minden sikkasztásnak.

Ha ilyenformán törvényhozásilag gondoskodunk a tudományos kincsek fönntartásáról, akkor tekintve, hogy az évente színre kerülő kincsek értéke, ha csak azokat vesszük szemügyre, melyeknek megvétele érdemes, jóval fölülmúlja a muzeum dotatióját. Természetesen első és föltétlen szükséglet, osztályom dotatiójának lényeges fölemelése.

Ha a nemzet törvényben kimondja, hogy a tudományos kincsek közkincseknek tekintendők, melyeknek megóvása első sorban a n. muzeumot illeti: akkor fölmerül az a kérdés, hogy az országban fönnálló nem országos muzeumok mennyiben részesülhetnek a leletekben.

Ez idő szerint semmiféle törvényes rendelkezés nem szabályozza a vidéki múzeumok competentiájának igen fontos kérdését. Eddig ezen intézmények egyesek buzgósága folytán emelkedvén vagy sülyedvén, néha a tudomány hasznára, máskor kárára voltak. Ezentúl törvény alapján legszorosabb orsz. fölügyelet alá veendők, mert akár adakozásokból, akár máshonnan gyűljenek össze bennök a tudományos leletek, e leletek megóvásához országos érdek fűződik s ezt nem lehet egyesek akaratától, szeszélyétől függővé tenni. Nem túlzott centralisatió érdekében, de káros verseny elkerülése céljából és a tudományos közérdek helyesen fölfogott megóvása végett szükséges a vidéki múzeumok kérdését szabályozni. És azért e kérdést is ajánlom a nagytekintetű bizottság figyelmébe.

II. Midőn a n. muzeum számára ilyen formán a színre kerülő tudományos kincseket biztosítjuk, megtettünk annyit, hogy a mi színre kerül, el ne pusztuljon. A szerencsés véletlen kincsleletekkel bővelkedő hazánkban már eddig is hatalmas lendületet adott a tudomány ügyének. Tudományos rendeltetése öntudatával bíró intézet azonban ennyivel nem érheti be. Az összes ősrégészeti tudomány, tudásunk a rómaiak művelődéséről vidékeinken mindaddig nélkülözni fogja a kellő alaposságot, a míg menten a véletlen szeszélyeitől, öntudatosan nem nyomozzuk a lelhelyeket, fölkutatjuk a régi temetőket, sírhalmokat és telepeket, és míg azokban nem rendezünk tudományos ásatásokat.

A n. múzeumnak mindig oly csekély volt a dotatiója, hogy még a véletlen leletek nagy tömegéből sem menthetett meg mindent, a mi fontos volt. Rendszeres ásatásokra kedvező esetekben egyeseknek volt költségük; a n. muzeumnak csak nagy ritkán és más lényeges tételek rovására. Azért kérem a nagytek. bizottságot, adja meg az anyagi lehetőséget arra, hogy osztályom ezentúl ne pusztán a véletlenre, és ne pusztán egyesek szivességére legyen utalva, hanem öntudatosan törekedhessék tudományos föladata megvalósítására.

III. Az emlékek gyűjtése és megóvása nem egyedüli hivatása egy múzeumnak. Bármily gazdag vagy bármily szegény legyen egy muzeum: az, hogy méltó-e pártfogásra és megérdemli-e az áldozatokat, mindig attól függ, hogy a közműveltségnek általában minő hasznot hajt és a szaktudomány előmozdításához mennyiben járul?

A ki az érem- és régiség-osztály legközelebbi múltját ismeri, bevallja,

hogy a viszonyokhoz képest iparkodott megfelelni ez utóbbi két kivánalomnak. De a viszonyok ebben a két tekintetben is sok, igen sok kívánni valót hagynak.

Legyen szabad a legfontosabb szükségleteket fölemlíteni.

a) Talán legnagyobb baj, mely ez évtizedben még türhető leend, de azontúl már alig lesz türhető, *a térhiány.* Abban az időben, mikor még senki nem sejtette a múzeum jövendőbeli gazdagságát, azt vélték, hogy az óriási épületben a legheterogenebb tudományok tárai talán egy évszázadra békésen összeférnek. Alig múlt négy évtized azóta, hogy az épület áll és íme, mindegyik osztály a másikat terjedésében megakasztja. Még ebben az évtizedben talán nagy nehezen megfér a soknemű gyűjtemény egy házban, de mi az érem- és régiségosztályt illeti, már most is szükséges arról gondoskodni, hogy a meglévő kiállítási térhez újabb helyiségeket nyerjünk. Mert mi haszna a közművelődésnek abból, hogy ősrég. gyűjteményünk egyike a leggazdagabbaknak Közép-Európában, ha annak jelentékeny részét tér hiánya miatt el kell zárnunk? Mi haszna a közönségnek abból, hogy egész Pannoniából összehordjuk a római föliratú és dombormüves emlékeket, ha raktárszerűen kell őket elhelyeznünk? Továbbá, hogy egészítsük ki az általános népízlés javítása szempontjából oly fölötte fontos antik gipsz-gyűjteményt, ha nincs hová helyezni az újabb növedéket? És hogy egy más gyűjteményt említsek, melynek megalapítását egypár év óta nagy gonddal czélba vettük, hol férjünk el a hazai középkor és a renaissance szobrászati emlékeivel, vagy az emlékekről vett hű másolatokkal?

Itt csak négy emlékcsoportot említettem, de végig lehetne menni valamennyi specialis gyűjteményen, fegyvertáron, pecsétgyűjteményen, éremgyűjteményen stb. Itt-ott egypár évi növedéket, az eddigi arányokat tartva szem előtt, még belé lehet állítani a meglévő sorozatokba, de hová leszünk, ha az ország végre megadja nekünk azt az anyagi támogatást, mely nélkül, miként I. és II. alatt jeleztem, el nem lehetünk többé.

Azt tartom, hogy a múzeumi hátsó udvar egy emeleti vasszerkezetű üvegcsarnokkal való beépitése e szorúltságban az egyedüli mentőeszköz. Az üvegház első emeletén az antik gipsz-másolatok foglalnának helyet, a ház földszinti termében pedig néhány száz római emlék fölállítására elég tág tér ajánlkoznék. A többi gyűjtemények fölállítására ilyen formán megnyernők a VIII. számú termet és a hátsó udvar körüli első emeleti egész folyosót. Továbbá teljesen a magyar plastikának maradna a múzeum nagy előcsarnoka.

E jelentékenyebb rendkivüli költség mellett csekélyebbek azon rendezési és bútorzási költségek, melyeket osztályomban négy teremnek és három folyosónak kellő fölszerelése igényelne. Ezekre nézve csak arra kérem a nagytek. bizottságot, hogy az évente bútorzásra szánt múzeumi tételt fölemelni méltóztassék.

A javaslatba hozott módon meg lesz adva a lehetőség, hogy a mindenünnen beözönlő kincseket kellő fölállításban: tudományos rendben és a csiny igényeinek megfelelőleg tárjuk a közönség elé.

b) A kincsek beszerzése és czélirányos elhelyezése föladatainkat nem meríti ki, de administrationalis mindennapi munkánk jó részét igénybe veszi. Szóval és írásban fölkeresni a kutatókat, gyűjtőket és találókat; gondoskodni a leletek kellő beszállításáról; a szerzeményeket szakszerűen leltározni és kiállításra alkalmassá tenni s fölszerelni; ország-világnak mindennemű szakkérdésekben fölvilágosításokat adni stb.: ezekben és sok másfélékben telik el mindennapi munkánk jó ideje. Jegyzőkönyveink és naplóink ebbeli tevékenységünkről a nagytek. bizottságnak hozzávető képet nyújtanak. Eddig 3 tisztviselőnek majdnem egész munkásságát emésztette föl e pillanatnyi elintézést igénylő soknemű tevékenység.

Előre látható, hogy ha olyan mérvekben, mint az utóbbi időkben gyarapodik az osztály, még ezen legszükségesebb teendőket sem fogjuk győzni.

Pedig méltán várhatja a nagy közönség, hogy a szeme elé állított kincsekről magyarázó lajstromot adjunk kezébe; méltán várja a hazai tudományos világ, hogy azok, kik a tudományos kincseket fölhalmozzák, e gazdag anyag tudományos értékesítéséről is gondoskodjanak.

Hogyan és mikor teljesítse az osztály e jogos kivánalmakat, mikor a kevés számú munkaerő csak megfeszített szorgalommal képes az előbb említett még

szükségesebb feladatoknak megfelelni? Már ezen indokból is fölötte szükségesnek tartom a személyzet szaporítását legalább egy tisztviselővel.

Más indok is elodázhatlanná teszi a személyszaporítást.

A jelen viszonyok közt olynemű szakfelosztás, mint az minden nagyobb muzeumnál fennáll, hogy minden egyes tisztviselő az arch. és érmészeti disciplinák széles köréből egy bizonyos csoportot szakszerűleg míveljen, nem volt lehetséges. E fonák helyzet hátrányait tudományos férfiak előtt nem szükséges bővebben részletezni. Megkivánni mai nap azt, hogy valaki az érmészet körében alapos szakember legyen és azonkívül az ősrégészeti, római, középkori stb. archæologia szakmáit egyformán bírja, lehetetlen kivánság. Intézetünk más osztályaiban minden tisztviselőnek megvan a maga speciális szakköre, csak az én osztályomban teszi eddig a mindennapi administratió százféle sürgős szükséglete lehetetlenné, hogy tisztviselőim kimért szakok szerint dolgozzák föl az osztály tudományos anyagát.

Tehát a tudományos haladás is megkivánja a tisztviselők számának fölebb emelését.

c) Ha ilyen módon kellő munkaerőről gondoskodva leend, megindulhat az osztály egyes gyűjteményeinek tudományos közzététele.

Egyes oknyomozó katalogusok kiadására már az elmúlt években is történtek előkészületek és így kellő dotatió esetére már a legközelebbi években napvilágot láthatnak a nagy mű egyes kötetei, mire a következő sorrend volna megtartható:

I. kötet. Ősrégészeti gyűjtemény.
II. kötet. Antik gipszmásolatok lajstroma.
III. kötet. Pannoniai római emlékek.
IV. kötet Népvándorlási kor maradványai.
V. kötet. Keresztény közép- és új-kor gyűjteményeinek leírásai, fegyverek, ötvösművek, pecsétek stb. csoportjai szerint.
VI. kötet. Éremgyűjtemény leíró lajstroma.
VII. kötet. Szakkönyvtár lajstroma.

IV. Az előbbi pontok mindegyike alatt arra törekedtem, hogy a nagytek. bizottság előtt a n. muzeum tárgyi dotatiójának emelését indokoljam.

Utoljára hagytam azt a szükségletet, mely még sokkal inkább, mint az előbb fölsoroltak, valóban égető szükséglet és melyre azért különösen bátorkodom a nagytek. bizottság figyelmét irányozni.

Értem a személyes járandóságok emelésének szükségletét.

Az ország azt kivánja, hogy nemzetünk egyik első tudományos intézetének tisztviselői ez intézetnek szenteljék összes erejüket, egész életüket; a nemzet büszkesége kivánja, hogy ez intézet nemcsak relative az ő körében álljon a tudomány színvonalán, nemcsak azt kivánja, hogy a hazai tudományt szóval, tettel lankadatlanúl előmozdítsa, de többet kiván. Kivánja, hogy a n. muzeum a világ népeinek hasonló institutiói közt is méltó helyet foglaljon, hogy szakférfiai az európai szakférfiak tanácsában megállják helyüket, és ugyanez ország arra kárhoztatja őket, hogy a mindennapi fentartásukról nagy ügygyel-bajjal gondoskodni kénytelenek.

A régiségtárban alkalmazott tisztviselőknél tudományos qualificatió dolgában a legszigorúbb mértékkel mérhet a nagytek. bizottság. Az osztály őre a m. t. egyetemen szakmáját 4 év óta tanítja, a segédőr hasonlókép több esztendeje mint magántanár működik s az őrsegéd bölcsészet-doktor és középtanodai tanár. Mindhárman évek óta az irodalom terén működnek és számbavehető tudományos munkásságot fejtettek ki.

Nem méltánytalan kivánság részükről, ha a nagytek. bizottságot arra kérik, hogy az intézet újjá szervezésénél az őrnek rendes egyet. tanári, a segédőrnek rendkívüli egyet. tanári, az őrsegédnek pedig fővárosi középtanodai tanári állás és fizetés biztosíttassék.

V. Egy végső kérelmem az osztály szolgaszemélyzetének szaporítását és sorsa javítását illeti.

Osztályom kétszer hetenként és azonkívül minden harmadik vasárnap a nagy közönség előtt nyitva lévén, a nagyterjedelmű helyiségek tisztántartása, a szekrényekbe nyomuló por eltávolítása és azon fölül sok egyéb hivatalos munka végzése a rendes hivatalos időben túlhaladja az osztálynál alkalmazott két szolga

erejét, különösen a jelen viszonyok közt, midőn az egyik szolga egyúttal mint mintázó, idejének nagy részét a mintázó műhelyben kénytelen tölteni.

A hazai műtörténeti emlékek mintázása ily körülmények közt csak lassan halad, pedig igen fontos volna, hogy e néhány évóta megindult mintázás serényen haladjon és a hazai emlékeket lehető rövid idő alatt a muzeumban legalább hű másolatokban összegyűjtsük.

Ez úgy válnék lehetővé, ha az osztálynál e gipszmintázó egészen e fontos feladatnak szentelhetné erejét és magasabb képességének megfelelőleg jobb fizetésben is részesűlne.

A szolgáknak pedig egyáltalában fizetésüket kérném emeltetni, hogy tisztességesen megélhessenek, mert fontos érdekek függnek az ő megbízhatóságuktól és mert a fönnemlített alantabb foglalkozásokon kívül (söprés, porolás), bizonyos fokú szakképzettség, idegen nyelvek ismerete kivántatik tőlük.

Ezek azon lényegesebb nézpontok és kérelmek, melyeket osztályom érdekében a nagytek. orsz. bizottság figyelmébe ajánlani bátorkodom.

Egyéb kevésbbé lényeges, de szintén kivánatos újítások és javítások tekintetében bátor vagyok az 1873-ki muzeumi országos szak-enquête emlékiratára hivatkozni.

Dr. Hampel József,
a nemz. muzeum régiségtárának őre.

A PILISI JÁRÁSBAN FÖLLELT NEVEZETES RÉGISÉGEK

(EMLÉKÉPÜLETEK, ROMOK, RÓMAI FÖLIRATOS KÖVEK STB.)

LAJSTROMA,

MELYEKRŐL DR. ARÁNYI ALAJOS ÉRTEKEZETT 1880-KI MÁJUSHÓ 25-KÉN AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI TÁRSULAT ÜLÉSÉN.

A műemlékek ideiglenes országos bizottsága megbizásából 1875-ben egy segéd kiséretében Pestmegye *pilisi* és *váci* járásának valamennyi helységét azon czélból útaztam be, hogy a régi műemlékeket keressem föl, és azoknak *lajstromát* írjam össze; — ha idővel a pénzviszonyok kedvezőbbek leendenek, a megye valamennyi járásában történendenek efféle kutatások, s végre az ország minden megyéjében, hogy az *egész haza műkincsei leltárával* bírhassunk.

18 nap alatt beútaztam a pilisi járás 46 helységét, és a felmerült nevezetességek bejegyzésére bizonyos hét hasábot használtam, a hasábok nevei ezek:

I. *Érdekes leletek*, és pedig *A)* történelemelőtti meg barbárkori tárgyak, *B)* rómaiak, *C)* román, *D)* átmeneti, *E)* góth vagyis csúcsíves koriak, *F)* oly tárgyak, nevezetesen épületek, melyek túlnyomólag a török által elpusztíttatván ú. n. czopf- (elkorcsúlt renaissence-)stilben tataroztattak ki.

II. Azon helyek, melyek az *A) B) C) D) E)* és *F)* alatt említett tárgyak érdekében *ásatásokat* igényelnek.

III. Régi *anyakönyvekre* vonatkozó adatok.

IV. Régi *pecsétekre*.

V. A buzgó *gyüjtők* lajstroma, megemlítvén az illető gyüjtemények különös érdekű tárgyait.

VI. A *nemzeti muzeum* számára megszerzett, és magammal elhozott, továbbá a megszerzésre ajánlatos tárgyak elősorolása.

VII. A félhold által kipusztított magyarság helyébe beköltözött nemzetiségek viszonyai egy népleírási térképpel.

Függelék, melyben a bevándorlott szerbek nagyszámú, nevezetesen szentendrei templomai, és érdekes egyházkerületei soroltatnak föl.

Tizenöt írott ívre terjed a szóban levő tárgyak leírása, és 12 folio-ívre a fölvilágosításra szolgáló rajzok és a néptani térkép. A terjedelmes szöveg kivonatát eme lapokba rakom le, rajzaimat pedig a műemlékek bizottsága levéltárának nyújtom át, hol azok az érdeklődöttek szolgálatára, szokás szerint, mindenkor készen állanak.

A rajzok, bár kifestvék, csupán vázlatiak, de az épületek méretei mégis pontosak.

Miután authodidakt úton és szapora külföldi útazásaim nyomán szerzett régészeti ismereteim túlnyomólag az építményekre, egyházi készletekre és fegyverzetre vonatkoznak : a római föliratok olvasásában, és fejtegetésében az ú. n. «amateur», de buzgó amateur színvonalánál magasabbra nem emelkedhettem : gyámolításra kértem föl Torma Károly, és Hampel József szaktudósainkat, ők lehellettek értelmet és életet erőm szerint lemásolt darab föliratos római kő-gyűjteményembe mely lovagias és kartársi eljárásukért ezennel hálás elismerésemet rovom le.

I. ÉRDEKES LELHELYEK.

A) TÖRTÉNELEMELŐTTI TÁRGYAK, AZ ILLETŐ HELYEK NEVEI :

1. *Perbál*, és pedig a malomtól kelet felé, miről Vásárhelyi Géza úr szíveskedett értesíteni.

2. *Tinnye*, nevezetesen a békási dülőn, egy, valaha arra csavarodott de évezred előtt kiszáradt folyam partján. Ezen helyre is a vendégszerető és útbaigazító tinnyei birtokos Vásárhelyi Géza úr szíveskedett figyelmeztetni.

B) RÓMAI TÁRGYAK LELHELYEI :

1. *Békásmegyer* (korsók, fibulák, érmek, kőkoporsó).

2. *Kalász* (fegyverek és érmek).

3. *Pomáz*, találtattak itt is fegyverek és érmek ; a «Glissza» dombon egy igen zömök falazatnak nevezetes (4 öl magasságú) maradványa áll, közel esik onnan éjszakfelé a «Csikóhegy» rajta pedig egy elpusztúlt várnak omladéka.

4. *Promontor*, hol római határkövet talált, és a n. muzeumba vitetett Rómer Flóris.

5. *Torbágy*, honnan föliratos római kő, fegyverek, s érmek kerültek a n. muzeumba.

6. *Budakesz*, itt domborművű föliratos kövek, szobortöredékek, érmek, és egy csinos római öblöny ásattak ki. Budakesznek éjszaki határán látszik a hajdani *sípszászi* román templomnak nyoma, nevezetesen galagonya-, mogyoró-, csipke- és kökénybokrok között. Az ásatás nem volna érdeknélküli.

7. *Szt.-Endre*, domborművü és föliratos kövek, és pedig a szerb püspök udvara közfalának belfelületén (az éjszaknak és éjszaknyugatnak tekintve).

8. *Sziget-Monostor* az ú. n. szent-endrei szigeten, ezen falunak délkeleti határán, egy római hídfőnek jég és ember által igen megrongált maradványa. Táb. ábra a köveknek nagy része a «Horányi csárda» építésére használtatott föl.

9. A *Tahi* nevű pusztán Sziget-Tótfaluval szemben, és pedig az ú. n. «Tormakert» mellett egy tisztán kivehető római kis vár (castrum stativum), melyet a nép *várad*-nak nevez, hol a fölötte elvonult 16 század folytán történt beiszapolás miatt másfélméternyi mélységre a sánczon belül és kivül ásván, lehetne antikályiákra bukkanni, mert a nép turkálgatott a várad belsejében s talált is, hol érmeket hol fibulákat, — a falakat is mind elhordotta, csupán a délkeleti szegletnek déli oldalán fut el még nehány méternyire a fal, de ennek is hiányoznak faragott kövei.

A Tahipusztán létező ú. n. Pogonyháton Maróthi János tótfalusi gazda vályús téglákba beágyazott egy ólomcsövet talált valamely a földig lerombolt római épület alapfalai között, ezen hely irányában, de vagy 10 öllel magasabban, a közellevő hegyoldalban forrás létezik, valószínű, hogy a cső onnan szolgáltatta le a vizet a 3 hüvelyk átmérőjű ólomcsövön a hajdani római nyaralóba. Nemcsak érdekes, de értékes is volna az ásatás eredménye.

10. *A leányfalusi puszta :* Tahitól délnek a Dunának jobb partján ; itt sok a faragott kő és római tégla, találni 3 hüvelyk vastag téglát is, meg több, de fájdalom, összetördelt föliratos követ. Igen ajánlatos lenne az ásatás.

11. *Bogdány :* a faluban föliratos kövek ; A falunak alsó vége alatt újra egy a Horányi-féle pusztabelihez hasonló hídfő, melynek köveit a szorgalmas bogdányi nép házépítésre nagyobbrészt elhordotta — ezen hídfőt a nép «Bolhavárnak» nevezi. Igen sok falépítésre és házfedezésre szolgáló tégla hever a Bolhavár között, mit a Horányi-féle hídfőnél nem látni. Egy bogdányi sír fenekén egy nagy téglát leltek, föliratfal.

12. *Sziget-Tótfalunak :* délkeleti határán, a Duna bal ágának jobb partján

római hídfőmaradvány áll, de ez már annyira elhordatott a tótfalusi házak fölépítésére, hogy csupán alacsony vízállásnál látható, — láttam e tájon a függélyesen mutatkozó, és a víz által nem régiben elmosott parton, nevezetesen 5—6 lábnyira a mai talaj fölszíne alatt alapfalmaradványokat, és több ölnyi hosszúságban másfélhüvelyk széles sávokat (stráfokat), melyek a hajdani padozatot (talán mozaikot) ábrázolják.

13. *Pilis-Szt.-László:* domborművű és föliratos kövek de elpusztultak. 10 év előtt az odavaló J. N. gazda egy tenyérnyi aranyéremre bukkant, melyért a vevő házaló 2 frtot adott és 150 forintot kapott, mit a vendégszerető lelkész úrtól hallék.

14. *Pilis-Szántó:* igen sok domborművű és föliratos kő. a templom előtt pedig két igen elkopott betűkkel ellátott mértföldmutató féle oszlop.

15. *Vörösvár* domborműves és föliratos kő a templom déli oldalába befalazva, a kő nagyterjedelmű, és mind az alakok, mind a betűk igen jó állapotban maradtak fönn.

16. *Pilis-Csaba:* domborművű föliratos kő.

17. *Perbál:* domborművű föliratos kő, kőkorsó, hamvvedrek, téglák.

18. *Tök:* föliratos kő és érmek.

19. *Zsámbék:* érmek.

20. *Páty:* kiterjedt római falomladékok, részint kőből részint téglából épültek, látni a község udvarában egy afféle hipokausztumnál alkalmazott négyoldalú téglacsöveket, továbbá egyet a Várady-féle jeles gyűjteményben.

21. *Kis-Kovácsi:* föliratos kövek befalazva.

22. *Solmár:* egy föliratos kő bizonyos Brunquell konyhája előtt, — továbbá egy ódon kőmozsár, egy ódon malomkő. Egy bádogbárcza «Buda 1624» föliratttal Pollák Mátyás jegyzőnél nem ugyan római tárgy, de érdekes. Végre az ú. n. «Krautgarten», és a «Steinriegel» nevü dülőkön sok római falmaradvány létezik és ajánlkozik ásatásra.

23. *Üröm:* a temető közelében egy föliratos kő. tábla, ábra.

24. *Csepel:* római érmek.

25. *Lóré:* föliratú kő, mely már a muzeumba került és hamvvedrek.

26. *Ó-Buda* (Aquincum): számos föliratú és domborművű kő, ú. n. fogadalmi oltárok az ismert D.O.M. = Deo Optimo Maximo czímmel, sírkövek a szintén ismert D.M. = Diis Manibus jelentő első betükkel, kőkoporsók (sarcophagok), mértföldmutatók, a római *cohors* vagy *ala*-féle czímű katonai testületek nevét viselő téglák, párkányzati faragott kövek, egy jeles «hipocaustum» a Flórián-téren és sok alapfal, ezen falazatok tetemes számát a fáradhatlan Zsigmondi Vilmos mérnök úr kutatta, mérte és iktatta be aquincumi térképébe; különös figyelmet érdemlenek az egykori aréna, egy faragott kövekből épült s jó karban levő ódon falazat a ref. templom közelében, mely aligha nem castrum stativum maradványa, mert 1 és fél méterrel áll lentebb a mai talajnál, végre a római vízvezetéknek még néhány, bár fölötte megrongált, pillére, melyek szokásos faragottkő burkolatuktól megfosztattak, de valószínűnek tartom, hogy mintegy másfél méter mélységben a mai talaj alatt még reá akadhatunk a pillérlábazat koczka-köveire és a hajdani kövezetre, nemkülönben érdekes «anticagliákra».

Azon sejtelmet, hogy mintegy másfél méter mélységben rejlik az ős római kövezet, s ekként az útak és útczák fölszine is, egy sajátszerű észlelet serkenti bennem, azt tapasztaltam t. i., hogy a rómaiak által lakott helyeken az azóta lefolyt 18 vagy 16 század alatt 1 és fél egész 2 méter magasságban rakodott le az ú. n. alluvialis vagy beiszapolási föld, ez föltünt nékem magában *Rómában* (pl. az egykori forumon), *Trierben* (Treviriumban), *Darmstadtban*, *Wiesbadenben*, *Várhelyen* vagyis Gredistyén (az ős *Szarmisz Egethuszá*ban) és végre Ó-Budán, többi között a hipocaustum táján, és az említett castrum stativum-féle falazaton.

Az említett beiszapolás majd lassan észrevehetlenűl, majd rohamokban,

* Megemlítendő Vörösváron egy 1299-ben faragott és 1725-ben kijavitott B.-Asszony szobor, a Jézuska *görög* áldást ád három ujjával, nevezetes végre szt. Margit oltára, mely a clarissa szűzek tulajdona volt, s melynek hátterén a szt. Margit szigetén levő hajdani templomok (ha nem csalódom) történelmi hűséggel vannak lefestve.

hatalmas rohamokban, történt rendkívül erős felhőszakadások alkalmával, minőt 1837-ben és 1875-ben tapasztaltunk a főváros környékén, az utóbbi volt az, mely a Tabánon az «ördögárka» fölötti boltozatot és az arra épült nehány házat elsülyesztette; pár hétre ama rémes tüneményre kezdettem meg ezen pilisi járási körútamat, és volt alkalmam látni, miként rakodott le pl. Ó-Buda és Békás-Megyer között 20—30 cm, (8—12 hüvelyk) magasságban a hegyekről (nyugatról) a Duna felé lejtő dülőkön az iszap.

C) ROMÁNKORI TÁRGYAK; AZ ILLETŐ HELYEK EZEK:

1. *Kalász*, és pedig az erdő azon részében, melyet magam ugyan nem kerestem föl, de a melyet a gazdasági igazgatóság kész a netalán kutatni kiinduló szaktudósnak megmutatni.
2. *Szigetmonostor:* az elpusztúlt monostor alapfalai között és körött.
3. *Hidegkút:* a puszta-templom körött.
4. *Pilis-Szt.-László:* az egykori monostor környékén.
5. *Pilis-Szt.-Kereszt:* az egykori monostor környékén.
6. *Telki* vagy *Telek:* az egykori monostor környékén.
7. *Sziget-Újfalu:* (a Csepelszigeten) romok.

D) ÁTMENETI IDŐSZAKI TÁRGYAK.

1. *Békás-Megyer:* a puszta-templom határán. A békásmegyeriek a templom támadásakor a XIII. század közepén a mai nap egy magában álló templom körött laktak, de a Duna áradásai őket a múlt századelején a templomtól egy kilométer távolságban a hegyoldalra szorította. A XIII. század óta mindinkább növekedő áradások azt tanusítják, hogy a Dunának medre folytonosan beiszapodik és *emelkedik*, s hogy a Dunameder beiszapodása gyorsabban halad, mint a partoké.
2. *Zsámbek:* a valóban magasztos puszta-templom és a hajdani monostornak pinczéje.
3. A budavári plebánia-templom.

E) GÓTH STYLŰ TÁRGYAK, ÉS PEDIG:

A) *Szentegyházak*, nevezetesen:

a) bántatlan eredeti alakban csupán egy létezik, t. i. a ráczkevei szerb templom.

b) Oly góth stylben épült egyház, mely tűz által (többnyire török fölperzselés folytán) rongáltatván meg, a félhold uralmának megszüntével, tehát 1686 után elkorcsúlt renaissance-stylben tataroztatott ki, van *nyolcz*, a helyek ezek:

1. *Budavár*, értvén a helyőrségi templomot, melynek csupán *tornya* a régi, bár ez is csak belülről, miután kivülről nem kerülhette ki az ú. n. elczopfosítás átkát.
2. *Tétény*, hol csupán a *toronynak alsó fele* maradt meg bántatlan.
3. *Torbágy*, hol a nyolczszög felével záródó, s kissé megnyújtott szentély hirdeti a reformatió előtti keletkezést.
4. *Tököl* (a csepeli szigeten), itt ugyan az *egész torony* meg *maradt* ős góth stylű alakjában, de a templom renaissance szabású (innen egy 1470-iki jeles kazsula került Rómer F. buzgó közbenjárása folytán iparművészeti muzeumba).
5. *Makád* (a Csepelszigeten), 90 éves emberek emlegetik, hogy a templom, melyet ma a reformált atyafiak bírnak, a ráczkevei szerb templom módján emberi alakokkal (szentekkel) volt kifestve, tehát *régi*, jó keletelése is a mellett tanuskodik.
6. *Ráczkeve*, és pedig a reformált templom, melynek támjai tagozottak, s mely templomnak mai négyszögű ablakai között a bevakolt hajdani csúcsíves ablakok nyomait kivülről a gyakorlott szem észreveszi, a 8 szög felével záródó szentély belső fölszinén pedig a kívül simára bevakolt csúcsíves ablakok elég gazdag tagozatai tisztán láthatók.
7. *Szt.-Endre*, nevezetesen a r. kath. egyház, melyen csupán a *nyolczszög felével záródó szentély*, *a tagozott támok*, meg az *ős lábazat* árulják el a középkori eredetet, — mind a boltozat, mind az alacsony ablakok megfosztattak egykori

csúcsíveiktől. A dombon álló templom valaha körfallal bírt, a templom, mint képzelhetni, igen jól keletelt.

B) *Világi épületek.*

Budavárában 75 oly házat sikerült fölfedeznem, melyek a XIV. meg a XV. század jellegével bélyegezvék és pedig: vagy a kapun, vagy a kapualjban, vagy az udvaron; ódon utczai ablakot csak két házon találtam, — a házak belsejét nem igen nyílt még alkalmam rendszeresen kutathatni; — öt házban leltem csúcsíves, de donga boltozatot, ily hegyes boltozatú szoba két háznak első emeletén is mutatkozik. Fölötte érdekes az országház-utczában a Sztojaszkovics-féle házban egy földszinti szoba (a kapualj déli oldalán), mely valamely kápolnához hasonlítván, két járomra van (egy gazdagon tagozott heveder által) osztva, a jármakat négy-négy borda (körte-alakú átmetszettel) ékesíti egy-egy csínos zárkő.

Budavárban az említett 75 ház egész homlokzatán viselné csúcsíves párkányzat, kapuzat és ablakzattal a középkor jellegét, épen úgy mint a például maiglan jó karban álló bambergi, nürnbergi, kanstatti, trieri, égeri és egri,* kölni, szászvárosi, brassai, kassai, kolozsvári stb. ódon házak, ha az 1721-diki nagy tűzvész után, mely a vár valamennyi házát megrongálta, bekövetkezett renaissanc-féle kitatarozások ki nem vetkeztetik az épületeket tisztes és ékes ódon külemükből. Bárcsak egy *békés antireformáczió* virradna a szerencsétlenül elczopfosított házak homlokzataira, hogy régi ékes szűz fényükben diszelegnének csúcsíves ablakaikkal, mérműveikkel, fiálos erkélyekkel, bonyolódott tagogozatú kapuikkal stb.** mint hihetlen számmal a velenczeiek, és jeles számmal az említett nürnbergiek, landshutiak, trieriek stb.

II. ÁSATÁSRA AJANLKOZÓ HELYEK.

Ásatásra (nevezetesen ősemberi, római, román és csúcsíveskori tárgyak kiaknázása czéljából) a következő helyek ajánlkoznak, és pedig:

A) TÖRTÉNELEM ELŐTTI TÁRGYAK ÉRDEKÉBEN:

1. *Tinnye* (a békási dülőn).
2. *Perbál* (a malomtól keletnek). Útbaigazítónak ajánlkozik a már említett igen előzékeny és lelkes gyűjtő, a Tinnyén lakozó Vásárhelyi Géza birtokos úr.

B) RÓMAI TÁRGYAK ÜGYÉBEN, AZ ILLETŐ HELYSÉGEK NEVEI:

1. *Kalász:* a Bezda-hegyen.
2. *Pomáz:* a Gliszsza-dombon.
3. *Tahi:* Málnay tr. (jeles borászunk) udvarán.
4. Tahi éjszaki határán és pedig:

a) az ú. n. Pogonháton egy (mint már említém) Maróthy János, tótfalusi gazdának telkén a hegy menedékes oldalán, hol római alapfalak, sok fedélcserép és a hegyen levő forrás vizéhez vezető ólomcsövezet találtatott, melynek csupán egy méter hosszuságú részletét ásta ki a közömbös gazda.

b) a nép által «várad»-nak nevezett valóságos római «castrum stativum», gyalog egynegyed óra az ú. n. *Torma*-kerttől éjszak felé, melynek köveiből (mint említém) csupán a délkeleti szegleten hagytak meg a Tahi nevű pusztát újból serényen benépesítő tótfalusi zselléremberek.

8. egy a Tahi és Leányfalu nevű puszták közt emelkedő jelentékeny domb, mely az országút és a Duna között fekszik, s melyet a nép még nem kutatott, míg a leányfalusi pusztán sok érdekes föliratos követ talált, de mindent összerombolt, mert pénzt sejtett a betűk alatt.

* Az egri várban fenálló laktanya mutat egy a vajdahunyadi vár építkezéséhez hasonló, tehát *1540 körül támadhatott* díszes pillércsarnokot.

** Ha a 75 ódon háznak birtokosai (hazafiui lelkesedésből és az ősök iránti kegyeletből) csupán 300 frtot tőkésíttetnének meg végrendeletükben (vagy akár még éltükben), hogy *100 év mulva* az addig 40,000 forintra növekendett pénzzel ódon modorban restauraltatnának meg házaik a város díszére és a haza dicsőségére, egy e czélra készitendő ú. n. aranykönyvben örökithetnék meg nevüket. Miután itt közvetlen a városra, közvetve pedig az egész országra háramlanék a dicsőség; nem kellene az illető házbirtokosoknak azon törődni, hogy kicsoda birandja 100 év múlva az illető házat, vajjon a takarékos dédunokák-e vagy más emberséges ember!?

6. *Sziget-Tótfalu:* különösen az ú. n. péteri dülőn (Sziget-Tótfalu szemben áll nyugotnak Tahival, keletnek Váczczal).

7. *Pilis-Szántó:* a «Dörfl» nevű dülőn.

8. *Pilis-Szt.-Kereszten:* az egykori monostor helyén hol, mint a sipszári templom táján galagonya-, mogyoró-, csipke- és kökénybokrok bujálkodnak.

9. *Perbál:* a malomtól kelet felé (fölvilágosítást Tinnyén kérhetni említett Vásárhelyi Géza úrtól).

Ismét *Perbál:* a temetőtől nyugatnak.

Megint Perbál: a Báréten vagy Bánréten. Perbál egy hasonló nevű jámbor szerzetestől kapta nevét, ki itt egy remetelakba huzódván meg, oktatta a hozzája zarándokolt népet, — még mai nap is élő monda szerint mise alatt szt. István király *szolgált* nékie a hányszor Esztergamból Fehérvárra lovagolván, Perbál remetelakát s illetőleg kápolnáját érinté.

10. *Tök:* a pinczék közelében, az ú. n. *Libamezőn.*

11. *Solmár:* a «Steinriegel» (Steinhügel) nevű dülőn.

C) ROMÁN TÁRGYAK ÜGYÉBEN, A HELYEK NEVEI:

1. *Kalász:* az erdőben, a helyet tüzetesen a buzgó gyűjtő *Takács N.* úr szíveskedik megmutatni.

2. *Hidegkút:* a puszta-templom körött.

3. *Sziget-Monostor* (vulgo: Monostor): az egykori zárda alapfalai között és körött.

4. *Pilis-Szt.-László:* az egykori zárda alapfalai között és körött.

5. *Pilis-Szt.-Kereszt:* az egykori zárda alapfalai között és körött.

6. *Zsámbék:* a templom környékén és a monostor pinczéjében.

D) GÓTH VAGY CSÚCSÍVES KORSZAKI TÁRGYAKRA NÉZVE:

1. *Budavár:* a díszpiaczon, hol a vörös márványkút helyén valaha a szt. Magdolna czímű *magyar* plébániatemplom állott, s melynek környezetében egykori sírokra, s azokban részint góth, részint románkori ékszerekre (keresztekre, boglárokra, gombokra, fegyverekre) bukkanhatnánk.

2. *A budai várhegy nyugati oldalának* azon része, mely az 1849-ben tört résnek alján van, s hol 1860-ban több budai tanuló s köztük fiam is kardokra, rézből öntött ágyugolyókra, sarkantyukra stb. akadtak, de csakhamar eltiltattak a rendőrség által, midőn az oktalan ásókra nagy földtömeg omlott s egyiknek lábát is ketté törte.

3. a budavári plébánia-templom előtti téren, hol egy *kifestett* hajlék rejlik a föld színe alatt.

4. *Budavárban:* több pinczében lehetne elrejtett ódon tárgyakat találni, főleg azokban, melyek szokatlan mélyen 100—500 és még több ölnyire terjednek el a várdomb gyomrában, ilyen házak:

a) a díszpiaczon a Jankovics-féle ház (szemben az udvari gyógyszertárral), melynek pinczéjéből egy alagút a Szentháromság szobráig vezet, melyet 1826 körül falaztak a «fortificatio» meghagyására be.

b) egy alagút, mely a szt. György-tér déli végén 1830-ban beomlott, melyben „*haszonvehetlen rozsdás vérteket*“ leltek, s mely nyilást csakhamar betemettek;

c) a budai kapitánysági hivatallal, a hajdani Margarics-féle házzal (melyben ma dohánytőzsde van) szemben, létezik egy némileg hátrahuzódott ház, melynek pinczéjéből egy alagút a kapuczinusok zárdája felé vezet;

d) a városház-utczában egy háznak

e) és az országház-utczában egy háznak pinczéje annyira terjed, hogy azok végét a háztulajdonosok még nem ismerik;

f) a díszpiaczon és

g) az úri utczában levő házak pinczéi azért igen nevezetesek, mert tó létezik bennük;

h) a bécsi kaputól nyugatnak elterjedő bástyafal alatt 150 lépésre a kaputól a hatvanas években bizonyos alagút omlott be, mely kimondhatlan messze terjedt lejtőleg Újlak és Ó-Buda felé, de a kutatást eltiltotta a «fortificatio» és a beomlott nyílást is csakhamar betemettette.

4. *Solymár;* nevezetes a „*Teufels-Höhle*" nevű alagútszerű barlang, mely állítólag a pilisi hegy barlangjával közlekedik, ebben özönvízelőtti állatok csontjai és tatár meg törökkori tárgyak lappanghatnak; a kutatás minden esetre érdekes lenne.

5. *Makád* (a Csepel-szigeten): hol Mátyás király *nyereggyártó gyarmatot* alapított és a budai oldalról a Duna, s így a sziget alá húzódó sziklába két kutat töretett, azon kutak egyike, daczára hogy igen jó vizet tartalmaz, bizonyos babonás oknál fogva betakartatott, s melyet a község elöljárósága mai nap is vonakodik fölbontatni. Nem lehetlen, hogy ezen mistificátióból nem csupán valamely regényes adat merülend föl, hanem valamely tudományos is, ha azon értelmes egyének, kiktől ezen adatokat nyertem, óhaja szerint a megye meghagyásából bontatnék föl a kút, és tétetnék haszonvehetővé.

III. ANYAKÖNYVEK.

Ezekről régészeti tekintetben sokkal nem szolgálhatok, mert a török uralom *előttiek* elpusztultak; legrégibb a tinnyei reform. gyülekezeté, mely 1663-tól kezdődik és a lelkészek névjegyzékét tartalmazza, a pátyi régiebb volt, mert 1640-ből származott, de fájdalom nem rég elégett.

A kathol. hiveket a török bitorlás alatt nagyobbrészt vándor-szerzetesek dajkálták, még Mária Terézia alatt is a *trinitariusok* és *kapuczinusok* jártak el a pilisi járási egyházi ténykedésekre, mert a szóban levő falvak mind a budai anya-templomoknak «filiái» voltak.

IV. PECSÉTEK.

Pestmegye a 60-as években a falusi pecsétek lenyomatát összegyűjtötte; e tárgyról is csak keveset mondhatok, megjegyezvén röviden a következőket:

1. többnyire ekét és egy nyaláb buzakalászt mutatnak föl czímerűl a falusi pecsétek;

2. többnyire eme fölirattal bírnak: Sigillum pagi N. N. a megfelő évszámmal;

3. legrégibb a visegrádi 1697-ből, latin fölirattal, aztán jő a makádi ezen körirattal «Makád falu *pecséti.* 1711».

V. GYŰJTŐK.

a) *Jelentékeny gyűjteménynyel bírók:*

Várady Pátyon, — *Vásárhelyi G.* Tinnyén, — *Takács I.* meg *Luppa Péter*, Pomázon, — *Ludaics Miklós*, Ráczkevén.

b) *Alábbrendett gyűjteménynyel ellátvák:*

Molenta György (vendégfogadós) Csabán, kinél egy sz. László képével biró arany is szemlélhető, — *Scholz Ferencz,* jegyző Békás-Megyeren, — *Pintér János,* jegyző Sziget-Szt.-Mártonban, kitől egy ódon velenczei tükröt olcsó pénzen vásárolhatna meg a n. muzeum. Alig csalódom, midőn azt vélem, hogy a tükör szavojai Jenő herczegnek hajdani ráczkevei palotájából került Sziget-Szent-Mártonba.

VI. A NEMZETI MUZEUMNAK

csupán három — alábbrendelt jelentékű — tárgyat szerezhetem meg, úgymint:

1. Török-Bálinton: egy XVI. századbeli kulcsot, meglehetős ékes lakatos művet, mely alkalmasint Török Bálint lerombolt várából való.

2. Csobánkán: egy ezüst érmet eme fölirattal: Octo Grossi, Venceslaus II.

3. Pomázon: egy terjedelmes vaslándzsát vagy kelevézt *Luppa Péter* ajándékát, — de figyelmeztetem újból a n. muzeum t. igazgatóságát ez említett 1299-ből származó boldogasszony-szoborra és a szt. Margit oltárképére, melyen az illető szigetbeli ódon templomok *valószínűleg* híven leábrázolvák; végre a tüstént következő VI. czikkben fölhozandó *pomázi* evangeliarumra (incunábulumra) és a szentendrei *pozserovácska* nevű templomban kellőleg nem becsült fa-filigrán ódon pacificaléra!

VII. A PILISI JÁRÁSI NEMZETISÉGEK.

1. A magyarok a törökök által elannyira kipusztíttattak, hogy a hajdani 46 helység között csak 12 magyar maradt meg, a többibe német, tót és szerb telepedett le.

A *tótság* rideg bérczes honából lejövet a pilisi járásnak is legzordonabb erdős és bérczes részeit lakja. Pilis-Szt.-Keresztet, Pilis-Szántót és Pilis-Szt-Lászlót lakják a tót atyafiak, kiknek foglalkozásuk: mészégetés meg facsempészés.

A *németek* (túlnyomólag würtembergiek:) ama jeles gróf Zichy Ferencz által hivattak meg, ki Budavár visszavételénél fényesen tüntette ki magát, és számos faluval fényesen is jutalmaztatott meg. Összesen 24 német falu van a pilisi járásban, ezek számra, de vagyonosságra is túlnyomók. A német szántóvetők az eladósodott régi földes urak jószágait nagy számmal vásárolgatják, fiaikat (Csabát kivéve:) nagy buzgalommal küldik «magyar szó» tanulásra cserébe, és iparban, takarékosságban s tisztaságban túltesznek a többi három nemzetiségen, — de örömmel tapasztalni, hogy néhány magyar falura is ragad a német szorgalom és a tisztaság, valamint a németre a magyar vendégszeretet, ha nem volnék bornemissza, jócska bort üríthettem volna ezen körútam alkalmával a németeknek jó szivvel fölajánlott kancsóibúl.

A szerbek hol németekkel, hol magyarokkal vegyest 8 faluban vannak mai nap elszórva, de nagyon fogynak, és Solymáron már 130 év óta egészen kihaltak; letelepedésükről ezeket emlegetik «historia domus»-féle jegyzetek:

Az 1686-ban Budából kiűzött török igen kezdette sanyargatni Szerbia lakósait, kik a határtalan gyötréseket tovább nem türhetvén Magyarhonba *kérezkedtek*, és *bevándorlási engedélyt* nagy Lipóttól nyervén, Csernájevics Arszén (nem Arzén) patriárcha vezérlete alatt seregesen be is vándoroltak az országba; a legvagyonosabbak Szt. Endrére költöztek, kik közül öt dúsgazdag család a már megvolt szerb püspöki és r. k. templom mellé még öt uj szentegyházat emelt, egyet a görögök, és négyet a maguk számára, ezek saját, és pedig az odahagyott szerbiai megyékre vonatkozó névvel birnak, úgymint: *Opovácska*, *Pozserovácska*, *prezbrazsenszka*, *tyiprovácscka* (subintelligentur crkva = ecclesia). A szerbek letelepedési helyei nyolczan vannak, és ezek: Lóré, Ráczkeve, Tököl, Kalász, Pomáz, Csobánka, Szent Endre és Izbég.

A szerbek a mi, hozzájuk képest éjszaki, éghajlatunkhoz nem birnak szokni, és mindenhelyt, kivétel nélkül fogyton fogynak, s míg hazájukban erős brontesféle emberek, (mint a napjainkban beköltözgető *bolgár* konyhakertészek) lassan elcsenevészednek, és falkánkint halnak ki; szorgalomra nézve messze állanak a bevándorlott németektől, iparra alig szentelik magukat, de a vallási szertartásokat buzgóan gyakorolják, számos ünnepeiket törvényszerüen megülik, valamint gyakori, és hosszúra elnyúló böjtjeiket is szigoruan szokták megtartani, melyek alól a beteg ember, és a gyermekágyas még a szoptató nő sincs föloldva! A keleti egyház böjti napokon a tej, sajt tojásevést is eltiltja.

Régészeti tekintetben érdekesek a szt.-endrei templomokban az ódon «pacificálék» a különféle szent czélra szolgáló templomi ezüst edények, melyek a r. katholikusokénál, s annál inkább a — még kevesebb készlettel megelégedő — protestáns testvérekénél sokkal számosabbak, jelesek a dús keleti bekötésben ragyogó evangeliumos, és misemondó könyvek, jeles a szt. endrei görög templom sekrestyéjében 20 foliánsból álló könyvtár, de annak olvasására és templom látogatására *csak egyetlen egy görög hív létezik Szt. Endrén.* — A Pozserovácska nevű templomban nevezetes egy fa-filigrán alakokkal diszelgő és aranyozott ezüst csipkézettel körül vett pacificále. A kalászi szerb templomról megemlítendő, hogy Eliszabétha (nem tzárovna, vagy cárítza — mint a szerbek mondják — hanem) *imperatritza* egy igen drága bekötésű evangeliariumot ajándékozott 1700-ban, melyet egy ú. n. «cameriére» hozott arany brokád-kelmébe begöngyölgetve át, mely könyvről az a nevezetes, hogy 1554-ben nyomatott, és gedig *stereotip* modorban, továbbá *fa-klissével* vagyis xilografice. Ezen könyvet egy hasonló külemü újjal kicserélhetné a n. muzeum, valamint az említett sz. endrei pozserovacska templombeli fa-filigram pacificalet is. Dixi, et salvavi animam meam.

JELENTÉS

A NAGYVÁRADI FÖLFEDEZÉSRŐL.

A nagyváradi várkaszárnya alapozása alkalmával egy régi templom nyugati homlokzatának maradványai födöztettek fel, melyeket N.-Váradon sz. László basilikájáénak tartottak. Erről Oláh Gyula tanfelügyelő f. é. aug. hó 27-kén ministeriumunkat táviratilag értesítette. A távirat és felhívás intézkedésre még az nap a bizottság irodájába érkezvén, Steinhausz László építész az ügy megvizsgálására rögtön kiküldetett.

Augusztus hó 29-én elnökünk gr. Zichy Jenő ugyan a lelet megvizsgálása végett kiküldötte Zsigmondy Gusztáv b. mérnököt.

Steinhausz aug. 30-kán visszatérvén és rajzait bemutatván, a nm. minister úr, ugyan az nap a közös hadügyministerhez táviratot menesztett, melyben kéri, hogy a laktanya további építkezése beállíttassék és az ásatások az igen tág udvaron, hová a templom terjed, engedtessenek meg.

A szeptember 1-jén megérkezett válasz, a beállítás lehetetlenségét hangsúlyozván, ministeriumunk által a Nagy-Váradra kiküldendő megbizottnak értekezletét, illetőleg egyezkedését az ottani katonai hatósággal ajánlotta; hanem az ásatási engedélyről az udvaron nem szóllott.

Szept. 2-kán, ministeri rendelettel, Nagy-Váradra kiküldetett az előadó, ki is Steinhausz építész társaságában még az nap a helyszinére utazott.

Szept. 3-án előadó értekezik a káptalan több tagjával, a térparancsnokkal, a tanfelügyelővel, az építkezés vállalkozójával és főleg az építkezést vezető kapitánynyal; ki is egész készséggel nem csak megengedi, hanem elősegíti is a homlokzat déli torony-sarkának fölkeresését, mely már az építkezés mezejére esik, megengedi továbbá, hogy a közel levő régi kapuzat maradványai saját embereink által legnagyobb óvatossággal kiszedessenek; végre parancsot ad, hogy minden alakos és faragott régi kő, melyet a kiküldöttek megjelölnek, fentartás végett félretétessék.

Szept. 3-kán előadó táviratot intéz ministerünk ő Excellencziájához, melyben kéri, hogy általa az udvaron való ásatás engedelye, melyet a közös hadügyminister nem adott meg egyenesen, kieszközöltessék.

Szept. 4-kén az előadóhoz az államtitkártól távirat érkezik, melyben az előbbi odautasíttatik, hogy a helyszínelési tervet haladéktalanul küldje be, mit az előadó még az nap megtesz.

Szept. 5-kén az építkezési területet deszkakerülettel körülveszik,

de az előadónak és Steinhausz építésznek megadatik a közlekedés engedélye.

Szept. 6-án az államtitkár előadóval táviratilag tudatja, hogy az ásatási engedély végett ismét Bécsbe felírt.

Szept. 8-án előadó értesítést kap, hogy a bécsi hadügyministerium ismét csak általánosan egyezkedést a magyar kiküldöttek és az építkezési igazgatóság közt javasol. A megbeszélés eredménye az, hogy, ha a legnagyobb zavart elkerülni akarjuk, az ásatás az udvaron csak akkor kezdhető meg, ha majdan a laktanya felépülő szárnya készen lesz. A félretett faragott kövek átengedése az aradi Genie-Directio hozzájárulásától függ.

Szept. 11-kén Trefort ő Excellencziája az előadónak táviratoz, hogy Hegedüs ministeri tanácsos, az ügy elintézése végett, Nagy-Váradra ki van küldve, hogy előadó annak utasításához tartsa magát és a tárgyalások a tanácsos megérkeztéig függőben tartandók. A további tárgyalás eredményét adja a ministeri tanácsos jelentése, valamint az albizottság és az építési igazgatóság közt megállapított egyezség jegyzőkönyve.

A katonai laktanya, az úgynevezett nagyváradi várban tág, öt oldalu udvart fog körűl. E laktanyának nyugati szárnyát, megviselt állapota miatt, földig le kellett bontani, és midőn új fölépítése végett új alapzatot ástak, 2.60 mnyi mélységben egy középkori templom nyugati homlokzatának maradványaira akadtak, melyek kapuzat és ikertorony aljából állanak. A kapuzat béllete nehány deciméter magasságban megmaradt s így a mesterív (archivolte) gerinczhordóinak kezdete megvan, melyekből eredetökre a XIII. század második felére következtethetni. A törmelékben a mesterívnek pár kis darabja is találtatott, melyet az egész ív reconstructiójára felhasználhatni. Megvan a déli toronynak erős fala is, valamint annak egyszerű kajácsból álló talppárkánya. E toronynak délnyugati sarkát, ámbár ez már egészen az új épület területén fekszik, mégis az építést vezető kapitány előzékenységéből fel lehetett ásni s így az egész homlokzat szélességét 22,50-re meghatározni; mert ámbár az északi torony alapzata a még fennálló, hanem szintén lebontandó épületszárny alatt fekszik, mégis némely részére rá lehetett ismerni és feltenni, hogy a déli toronynak más, ugyanazon kiterjedésű északi felelt meg. E szerint a régi templom szélességi elterjedése meg levén határozva, annak irányát nyugatról keletre is pontosan lehetett megállapítani; miből kitűnt, hogy a templomnak csaknem egész teste, kivéve az északi torony kis részét, a tágas udvaron szabadon fekszik és hogy maradványainak kiásásában nincsen akadály, kivéve egy kutat, mely a templom keleti végén áll, ha t. i. az egyház hosszát háromszoros egész szélességére előlegesen és feltevőleg veszszük, a kérdéses kút még a szentélybe fog esni. Ezen föltevés némi igazolást nyer egy a Jankovics-féle gyűjteményből a nemzeti muzeuméba átszármazott drága

arany karperecz által, mely Jankovics följegyzése szerint «in puteo Varadensi», hihetőleg e kút ásása alkalmával régi sírban találtatott. Bunyitay Vincze, egyházmegyei könyvtárnok, ki «A váradi székesegyház» czím alatt a kérdéses templomról tüzetesebben értekezett az «Archæologiai Közlemények« XIII. kötetében (1880. évf.), e sírról azt jegyzi meg: «Midőn gróf Forgách Pál, váradi püspök, 1756-ban ama kútat ásatá, ásás közben megtalálták Nagy-Lajos királyunk leányának, Máriának hamvait, ki tudvalevőleg szent László sírja lábainál temetteték el».

Miután mult augusztus hóban a kérdéses régi templom nyugati homlokzatának maradványai megtaláltattak, ezeket sz. László basilikáénak tartva, nagy lelkesedés és az óhaj támadt a nagy király és nemzeti hős ezen emlékének egészbeni fentartására. Azonban a kapuzat stylje nem sz. László korára, hanem azon stylre mutat, melyet kora és szigorú csúcsívesnek nevezünk és mely nálunk a XIII. század második felének épületeit jellemzi. Hozzá járul, hogy sz. László épülete igen hihetőleg igazi, azaz oszlopos, kis mérvű basilika volt, mely az akkori szokás szerint, csak famennyezettel bírt s így a tatár pusztításban leégve, alapzatáig elenyészett. A tatárok visszavonulása után tehát új templomra és a kor kívánata szerint, tágabbra volt szükség s ennek alapítóját talán nem ok nélkül, a későbben (1279-ben) az esztergami székre emelt, akkor még váradi püspöknek, a nagyhírű Lodomeriusnak tulajdoníthatjuk. Bunyitay erre nem talált irott adatot ugyan, hanem a kapuzat stylje világosan eredetére a XIII-ik század második felében mutat. Későbbi okmányok Báthory püspököt (1329—1345), mint az újabb templomnak alapítóját említik, megjegyezve, hogy egyházát boltozatáig felvitte, melyet Meszesi Demeter, utódja, bevégzett. A törmelékben, építési anyagul felhasználva, fordulnak elő faragott és alakos kövek, melyek nem csak a XIII-ik századnál régibb, hanem a XIII., XIV. és XV. század styljét is elárulják, sőt láthatók ezek közt, pedig nem csekély számmal, renaissance-félék is, de ezeket kevésbé a templom, sem mint későbben ennek szomszédságába épített palota maradványainak tekinthetni.

A fenmaradt különböző csúcsíves stylű faragott és alakos kövekből következtetjük, hogy a későbbi templom nem egyszerre és szakadatlanul épült fel, vagy legalább hogy többszörös nevezetes módosításnak volt alávetve s így csak rendszeres ásatás után lehetend meghatározni, vajjon a XIII-dik század homlokzata nem állt-e addig folytatás nélkül, míglen Báthory és Meszesi a templomot befejezték, melyen bizonyosan új módosítások történtek még a XV-dik század egész folytán, mit az e korból származó faragott kődarabok bizonyítanak. Bunyitay okmányokat idéz, melyek értelmében Báthory elébb a templomot keletfelé meghosszabbította, utóbb pedig annyira tágította, hogy építkezése sz. László basilikáját egészen körül fogta. Mindezek iránt csak is rendszeres és nevezetesen a mélybe terjedő ásatás

adhat kellő felvilágosítást. Ezen adatok nyomán sz. László basilikájának netalán fennmaradt alapját a későbbi templom maradványa közepén és alján kell keresnünk. Talán ott a legrégibb sírokat, bár nehezen érintetlen állapotban, fogjuk találni. A basilikának hajdani létéről e helyen mintegy kezeskedik több már eddig is napra került és építési anyagként felhasznált faragott kő, melyeket styljök és durva kidolgozások után sz. László régi korába helyezhetni, nevezetesen:

számos töredék, mely felső lapján igen szorosan egymás mellé helyezett oszlopkát vett fel, oldalán pedig a legrégibb félköríves friessel van diszítve;

van továbbá Rómer apát-kanonoknál egy igen durván faragott Sirena, mely e helyről származik;

hasonló jelképes jelentésű két phönix-madár, mely a kettő közé eső ürben mintegy kehely alakot veszen körűl;

van továbbá egy kőlapra vésett byzanti abroncs koronával diszített durva rajzu fő, mely a fundatio legujabb idejében találtatott, végre még másokon kívül ide számíthatni

egy felirat-töredéket OE+RVNEN, melyet talán Noe Ravenensisre kiegészíthetni és az építőmester sírkövének tekinthetni.

Mindezekből kitetszik, mily nagy reménynyel kecsegtet egy rendszeres ásatás, mely mindenesetre nem csak Báthory és a Báthory előtti templomnak igen érdekes maradványait, hanem hihetőleg sz. László basilikájáét is annyira fogja megismertetni, hogy képesek leszünk azok alaptervét biztosan rajzban reconstruálni és alkalmasint sírjaikban is régészeti és történelmi tudományunkat nevezetesen elősegítő példányokat újra meg újra napfényre hozni.

Budapest, 1881. szept. 24-én.

Henszlmann Imre,
a magyarországi müemlékek országos bizottságának előadója

II. KÖTET. UJ FOLYAM. III. RÉSZ.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. T. AKAD. ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS
AZ ORSZ. EMB. S RÉG. TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

PULSZKY KÁROLY.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1882. VÉGSŐ FÜZET.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.
1883.

Napisajtónk két tekintélyes lapja, a «Fővárosi Lapok» — 1882. decz. 22. 294. sz. és 1883. február 23. 454. sz., — s az «Egyetértés» — 1883. febr. 18. 48. sz. — adott helyet hasábjain az Arch. Értesitőt, illetőleg szerkesztésemet rosszaló felszólalásoknak. Az első fölszólalásra annak idején feleltem — Főv. Lapok 1882. 294. sz. — az ujabbakkal azonban archæologus létemre nem állhatom meg, hogy egy kevés kútforrás-kritikát ne gyakoroljak. Az Egyetértésben névaláirás nélkül közölt levél Sátoralja-Ujhelyről érkezett oda; az pedig, mely a Fővárosi Lapokban jelent meg, Békésről kelt s Kovács Péter nevét viseli. E két felszólalás tehát első pillanatban egymástól függetlennek látszik. Azonban, ha a kettőt pontosan összehasonlítjuk, meggyőződünk, hogy a Fővárosi Lapok levele szóról-szóra megegyezik az Egyetértésével, csak ennek első bekezdése maradt el. Kovács Péter írta-e az első levelet is? E kérdésre csak az Egyetértés tisztelt szerkesztője felelhetne — én csak annyit állapithatok meg, hogy a békési buzgó férfiú ki a hazai archæologia ügyét annyira szívén hordja, *sem a régészeti társulat sem az A. Ért. egyéb előfizetői sorában nem létezik* s így még öt forintot sem szentel évenként arra, hogy archæologiai tudományszomját oltsa.

E kérdés egyébiránt közönyös; a közönséget sokkal jobban tisztelem, semhogy meg ne felelnék az ő színe előtt emelt vádakra akkor is, ha az ki megtámad, jobbnak tartja zárt sisakban föllépni. Vádjai a következőek: 1. «Régészeti irodalmunk jelen pangásának oka, a régészeti szakfolyóiratok gyér, időhöz nem kötött, rendetlen megjelenése.» Ez nyilván helytelen logika; ha régészeti irodalmunk termékeny volna, a folyóirat rendesen jelenhetnék meg; gyér, időhöz nem kötött megjelenése következménye annak, hogy régészeti íróink keveset és lassan hoznak létre, és ez természetes, mert kevesen vannak. A természettudományi, földtani és történeti társulatnak rendelkezésére áll számos dolgozótárs, ki foglalkozásánál fogva szakember az illető tudományban. Minden gymnasiumnál, minden reáliskolánál van legalább egy természettudós, a tudomány-egyetemek philosophiai és orvosi karának s a polytechnikumnak fele szintén az geologiával és mineralogiával foglalkoznia kötelessége a földtani intézet tekintélyes tisztikarának, a bányász-akadémia tanári testületének, a bányák igazgató hivatalnokainak; történettel a philosophiai karok körülbelől egy harmadának, a jogi karok és jogakadémiai tanárok mintegy felének, az országos levéltár tisztviselőinek s a középiskolák történet tanárainak. Foglalkozásánál fogva archæologus van Magyarországon összesen hét: a nemzeti muzeum régiségosztályának négy tisztviselője, az archæologia tanárai a budapesti és kolozsvári egyetemen és a műemlékbizottság előadója, ki egyuttal a művészet történetének tanára. Világos, hogy nem méltányos mennyiséget és gyorsaságot illetőleg az archæologiai irodalmat a természettudományival vagy a történetivel összehasonlitanunk. 2. «Az Értesitő... évenként két füzetecskét képez... Hasonlitsa össze bárki az Arch. Ért. Rómer, Geduly, Henszlmann és báró Nyáry Albert szerkesztése idején megjelent vaskos és tartalomdus köteteit a mostani füzetekkel; mily külömbség! Pedig akkor nem is létezett még régészeti társulat, számos pártoló tagjával». Engedek e felszólitásnak s megteszem az öszszehasonlitást báró Nyáry A. szerkesztésének utolsó évfolyamával az A. Ért. XIII. kötetével, mikor a régészeti társulat számos pártoló tagjával nem csak létezett, hanem e folyóiratot már közlönyéül is választotta. — L. 30 old. — E kötetet 412 oldal szöveg s VII. oldal tárgymutató képezi. A szövegből mintegy 4 oldalt a 10 füzet állandó czime, 9 oldalt egyszerü könyvhirdetések foglalnak el «Régészeti könyvtár» név alatt, 12 oldalt pedig a «Régészeti tár hirdetményei» melyek szerkesztésem alatt a boritékon közölvék s igy a tartalom-mennyiség összehasonlitásánál nem jöhetnek számba. Épp igy elkülönitendő a 18 oldal, melyet b. Nyáry bizottságaink hivatalos jelentéseivel töltött meg, és még 28 oldal, melyben számot adott a rég. társ. üléseiről s hazai régészeinkre vonatkozó személyi hireket közölt, mert a jelentéseket én más lapszámozással, külön közlöm. Levonva e 75 oldalt, b. Nyáry adott 341 oldalt, melyek közül egyet rajz foglal el teljesen. 244 van cicero betüvel szedve, melyből egy sorban 48 fér el, egy-egy lapon pedig 36 sor, tehát az évfolyamban összesen körülbelül — minthogy a közbeeső czimeket és apróbb ábrákat is szedés számba veszem — 421,632 cicerót találunk. 96 oldal van borgissal szedve. Ebből minden sorban 57 betü fér el s egy-egy oldalon 39 sor áll; tehát a borgis összege az évfolyamban 213,408. Összesen a régi kötetben mintegy 635,040 betü felel meg a jelen kötet tartalmának, eltekintve a mostani hivatalos melléklettől; az egész mostani évfolyamnak pedig a régi kötet 728,388 betüje. Az 1882-ki kötetben van az indexen, tárgymutatókon, czimlapokon, boritékokon és hivatalos közleményeken kivül 313 oldal. Ebből 22 oldalt egész ábrák foglalnak el, a megmaradó 291 oldal közül 144·5 a cicero — 52 egy sorban és 39 sor —; a kötetben a cicero betük száma 293,046. Garmondbetüs 119 oldal — egy sorban 59 betü és 45 sor — összesen 315,945 betü. Borgis szedés 27·5 oldal — 65 betü soronként és 61 sor — összesen 109,027 A betük összege a szorosan tudományos részben 718,018. E szerint itt már 82,978 betüvel vagyis a régi Értesitő 48 cicero oldalának megfelelő mennyiséggel többet közöltem. Ha számba veszem a hivatalos rész 108 oldalát, melyen mintegy 428,220 betü van, b. Nyáry 728,388 betüjével szemben 1,146,238 betü áll, szóval a mostani Értesitő az Index nélkül annyi, mint a réginek 41½ íve, ez pedig csak 25¾-nyi volt. B. Nyáry kötetében egy rajz foglalt el egész oldalt s egy másik lithographiában volt mellékelve; szóval ő összesen

HIVATALOS KÖZLEMÉNYEK.

A MAGYARORSZÁGI MŰEMLÉKEK ORSZÁGOS BIZOTTSÁGA 1882. SZEPT. 14-ÉN TARTOTT RENDES ÜLÉSÉNEK

JEGYZŐKÖNYVE.

Jelen voltak: Hegedűs Candid elnöklete alatt Arányi Lajos, Geduly Ferencz, Havas Sándor, Henszlmann Imre, Pulszky Ferencz, Schulek Frigyes, Steindl Imre, Szumrák Pál és Zsigmondy Gusztáv.

1. Olvastatott a június hó 10-én tartott rendes ülésnek jegyzőkönyve (38. sz.) Észrevétel nem történt. 2. Olvastatott a július hó 13-án tartott rendes ülésnek jegyzőkönyve. (47. sz.) Észrevétel nem törtért. 3. Havas Sándor b. t. indítványozza, hogy a vallás és közoktatásügyi miniszter ő Excellentiájához, 10 évi miniszteri jubileuma alkalmából bizottságunk részéről is, melynek irányzásában ő nagyméltósága annyi érdemet szerzett, üdvözlő felirat menesztessék. Az indítvány csak most tétetik, mert a kellő időben bizottságunknak nem volt iilése. (67. sz.) Az indítvány közhelyesléssel elfogadtatván, egy üdvözlő adresse szerkesztésével, melynek átadására a bizottság elnöke fog kéretni, megbizatnak: Pulszky Ferencz, az előadó és a titkár. 4. Klasshon Antal vésnök a műemlékek orsz. bizottsága számára készített új pecsétnyomóról és dombornyomó bélyegző vasról szóló s 5 frt 50 krra kitett számláját bemutatja. (39. sz.) A számla június 20-án felterjesztetett. (Lásd e jegyzőkönyv 13-ik pontját.) 5. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Foltin János alesperes és alsó-ábrányi plebános a kácsi templom ügyében adott jelentését megküldi. (40. sz.) E jelentésből kitetszik, hogy az egyszerű templom csakis a régi kácsi apátsági templom helyén épülvén fel, gondozása bizottságunk körébe nem tartozik. 6. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a nógrádi várrom fentartása tárgyában Nógrádmegyéhez intézett határozatának mását megküldi. (41. sz.) Tudomásul szolgál. 7. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Torma Károly b. t. az ó-budai amphitheatrum kiásásának befejezéséről szóló jelentését hivatalos használat végett megküldi. (42. sz.) Használat végett őrzendő. 8. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Divald Károly fényképésznek a hazai műemlékeket ismertető képes füzetek megindítása iránt benyújtott folyamodványát véleményezés végett megküldi. (43. sz.) Kiküldetnek Schulek Frigyes, Steindl Imre és az előadó, hogy Divalddal együtt ez ügyre nézve tüzetes programmot készítsenek és azt a legközelebbi ülés elébe terjeszszék. 9. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a keszthelyi dobokói őstemető területén megindított ásatások folytatására Lipp Vilmosnak 800 frtot engedélyez (300 frtot a múzeum, 400 frtot a bizottság budgetjéből). (44. sz.) Tudomásul szolgál. 10. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Kilián Frigyes könyvárusnak a bizottság részére szállított könyvekért 88 frt 2 krt utalványoz. (45. sz.) Tudomásúl szolgál. 11. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a bizottságot értesíti, hogy a közmunka és közlekedési miniszter az előadó számára kérelmezett szabad vasúti és gőzhajózási jegy ki-

szolgáltatását a szabályrendeletek értelmében nem engedélyezheti. (48. sz.) Tudomásúl szolgál. 12. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter az előadó részére július 15-től számítandó hat heti szabadságidőt engedélyez. (49. sz.) Tudomásúl szolgál. 13. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a megrendelt új hivatalos pecsétnyomó és bélyegvas kifizetésére 5 frt 50 krt utalványoz. (50. sz.) Tudomásúl szolgál. (L. e jegyzőkönyv 4-ik pontját.) 14. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a m. tud. Akadémiának Mátyás király születése házának Kolozsvár városától átvétele iránt felterjesztett kérelmét véleményes jelentéstétel végett leküldi. (51. sz.) Az ügynek kettős része lévén, az előadó megbízatik, tudja meg Jakab Elektől, mennyire hiteles azon alap, melyen a kérdéses házat Mátyás király születése házának kell felismernünk; másrészt Schulek Frigyes megbízatik, tekintse meg Harinára teendő útja alkalmával a kérdéses házat, adjon jelentést annak állapotáról és netalán szükséges helyreállítási költségeiről. 15. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a kolozsvári polgármesternek Mátyás király születési házának államköltségen leendő stylszerű restauratiója és valamely közművelési czélra leendő felhasználása tárgyában tett felterjesztését véleményezés végett megküldi. (65. sz.) (Lásd e jegyzőkönyv előbbi, 14 ik pontját.) 16. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a bizottságot értesíti, hogy az aracsi templomrom és a pusztaszeri templom romjainak megvizsgálására gr. Khuen Antal másodépítészt a helyszinére kiküldte. (53. sz.) Tudomásúl szolgál. 17. Vallás és közoktatási m. kir. miniszter a bizottságot értesíti, hogy Geduly Ferencz titkárnak a nógrádi vár megszemlélése alkalmából bemutatott költségjegyzéke 33 frt 22 krról érvényesíttetvén, a 773—1882. sz. a. rendelettel nevezett részére előlegezett 40 frtból 6 frt 78 krnak visszafizetése elrendeltetik. (53. sz.) Lásd e jegyzőkönyv következő (18.) pontját. 18. Geduly titkár a visszafizetett 6 frt 78 krról szóló nyugtát bemutatja (54. sz.). Tudomásúl szolgál. 19. Steindl Imre b. t. a körmöczbányai vártemplom restauratiójára vonatkozó véleményes jelentését beterjeszti. (55. sz.) Steindl kijelentvén, hogy szándéka legközelebb Körmöczbányára kirándulni és a tervrajzok iránt, melyeket már a városnak átküldött, a helyszinén értekezni; az ügy egyelőre tudomásúl vétetik. 20. A nagyszebeni Orsolyarendű zárda-főnöknő a zárdatemplom helyreállítására segélyt kér. (56. sz.) Gróf Khuen, ki jelenleg Vajda-Hunyadon van, kiküldetik a kérdéses templom megvizsgálására és véleményadására, mely czélból a grófnak az Orsolyarendű főnöknő folyamodása is megküldendő. 21. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a veszprémi székesegyház és sz. Anna kápolna, a soproni szentgyörgyi parochialis templom és kismartoni egyház rajzáért Storno Ferencz k. tagnak 360 frtot utalványoz. (57. sz.) Tudomásúl szolgál. 22. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a haraszti, káposztafalvi, nagyszáloki, nagysárosi templomoknak, szent Erzsébet kápolnának, a bártfai városház lépcső-erkélyének, a Ganzaugh és Ferencsievics ház kapuzatának és a Tököly-várnak — végre Szakmáry György czímere és Corvin Mátyás czímer-részletének rajzaiért Myskovszky Viktornak 500 frtot utalványoz. (58. sz.) Tudomásúl szolgál. 23. Vallás és közoktatási m. kir. miniszter a bizottság másodépítészéhez az amphitheatrum ügyében menesztett rendeletet másolatban megküldi. (59. sz.) Tudomásúl szolgál. 24. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Steindl Imre b. t. a varanoi templom és falfestményeiről szóló jelentését beküldi. (60. sz.) A bizottság óhajtandónak tartja, hogy a Krakker által festett falképek fentartassanak; midőn azonban ez a stylre nézve kevésbbé érdekes templomnak mintegy öt, egész hat ezer forintba kerülő restauratiója nélkül nem történhetik, a nm. miniszter bölcs belátása szerinti intézkedését megkéri, ha netalán ezen restauratió más, mint a bizottság pénzalapjából történhetnék. A képek a falhoz erősítése végett teendő kisérletre keressék meg a nm. minisztert, kegyeskedjék 300 frtot engedélyezni. 25. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a nógrádi várromok tárgyában a váczi püspöki uradalmi felügyelőhez intézett rendeletének másolatát megküldi. (61. sz.) Tudomásúl szolgál. 26. Saszinek V. Ferencz a zniováralyai erdőben levő sz. Margit kápolnájának rovatos leirását megküldi. (62. sz.) A törzsívek gyüjteményébe besorozandó. 27. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a zsámbéki templomromnak tárgyában a közmunka és közlekedési miniszteriumhoz intézett átiratát másolatban megküldi. (63. sz.) Tudomásúl szolgál. 28. Vallás és közoktatási m. kir. miniszterium Dulánszky Nándor pécsi püspököt a műemlékek országos bizottságának tagjává kinevezi. (64. sz.) Örvendetes tudomásúl

szolgál. 29. A m. nemz. múzeum igazgatója átküldi a székesfehérvári polgármester jelentését, mely szerint a Fazekas-utczába kiszökő és a szent István basilika alapjának teljes megismertetését akadályozó ház a város által megvétetett és e napokban le fog bontatni, a mely ház telkén ásatásokat lehetne tenni. (66. sz.) A háztelek megvizsgálására és netalán szükséges ásatások vezetésére az előadó Fehérvárra kiküldetik, annak idején jelentését a bizottságnak beadandó. 30. Előadó bemutatja munkája azon részletét, melyet a június 10 én tartott ülés jegyzőkönyvének 13-ik pontja értelmében készített. A műemlékek lajstromzását Abaujvár 48 emléke lajstromzásával kisérletképen megkezdvén, azokat és mű- és történeti becsök iránti észrevételeit beadja. Ezen munkálat birálat és illetőleg javaslattétel végett Schulek Frigyes és Steindl Imre bizottsági tagoknak kiadatik. 31. Előadó bemutatja Storno Ferencz b. t. a soproni temetőkápolnát tárgyaló restaurationalis tervét. (68. sz.) Annak birálatára s illetőleg javaslattételre Szumrák Pál b. t. felkéretik. 32. Előadó szóval jelenti, hogy engedélyezett szabadságideje alatt kirándulást tett Árvaváraljára, hol neki sikerült a legrégibb várrészben a kettős donjont és a lovagterem helyét constatálni és a vár felvétele iránti igéretet az uraság főerdőmestere részéről megnyerni. Előadó egyúttal felmutatja a várnak három nagyobb méretű fényképét és Kubinyi Miklós monographiáját. (69. sz.) Tudomásúl szolgál, s a Rózsahegyről Árvára s visszatett útazásával tett költségeit tartalmazó számolvány felterjesztendő a nm. miniszter úrhoz. 33. Előadó szóval jelenti, hogy Kassát is meglátogatta és jelen volt a Sedlnitzky-féle koporsó felnyitásánál. Előmutatja a koporsó, a hulla és czímere rajzát, valamint a templom szentségháza ajtaján előforduló czímer aquarelljeit is; és jelenti, hogy egyúttal a város levéltárában a kassai emlékeket illető adatokra nézve is tett tanúlmányokat. Tudomásúl szolgál.

Kelt Budapesten, 1882. szept. 14-én.

Hegedüs Lajos, h. b. elnök. *Henszlmann Imre*, előadó.

A MAGYARORSZÁGI MŰEMLÉKEK ORSZÁGOS BIZOTTSÁGA 1882. DECZEMBER 16-ÁN TARTOTT RENDKÍVÜLI ÜLÉSÉNEK

JEGYZŐKÖNYVE.

Jelen voltak gróf Zichy Jenő elnöklete alatt: Arányi Lajos, Geduly Ferencz, Hegedüs Candid, Henszlmann Imre, Szumrák Pál, Torma Károly és Zsigmondi Gusztáv.

1. Olvastatott a szeptember hó 14-én tartott rendes ülésnek jegyzőkönyve. (70. sz.) Észrevétel nem történt. 2. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a bizottságot értesíti, hogy a hivatalnoki lakbérek ezentúl a fővárosi házbér évnegyedek szerint számított évnegyedes részletekben legyenek fölveendők. (71. sz.) Tudomásúl szolgál. 3. A vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Myskovszky Viktornak és Storno Ferencznek a bizottság számára készített fölvételeit megküldi. (72. sz.) A bizottság levéltárában őrzendők. 4. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter megküldi gróf Kuun Géza jelentését, melyben a várhelyi Mithras templom feltakarásának folytatására 500 frtnyi segélyt kér. (73. sz.) A hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat eddigi kitünő és muzeumának eddig is nevezetes szaporítása e társulatot a kért segélyre igen érdemesnek tüntetvén ki, a nm. miniszter a bizottság részéről a kért segély megadására kéretik. 5. Krajcsik Benedek zárdafőnök az okolicsányi (Liptómegye) zárdatemplom befedésére 968 frt 80 krnyi segélyt kér. (74. sz.) A késő csúcsíves stylben épített templom hazánknak kiválóbbjai közé tartozván és föntartása országos érdekűnek tekintethetvén, a nm. miniszter megkeresendő, sziveskedjék a kért segélyt megadni, a bizottság budgetjéből e czélra 500 frtot felajánlhatónak vél. 6. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Dochnál Béla könyvkötőnek a bizottság könyveinek bekötéseért 26 frt 30 krt utalványoz. (75. sz.) Tudomásúl szolgál. 7. Szumrák Pál b. t. a soproni szent Jakabtemető-kápolnának Storno Ferencz által készített restaurationalis tervezetére vonatkozó jelentését és javaslatát beterjeszti. (76. sz.) A nm. miniszter megkérendő, kegyeskedjék Soprony városánál odahatni, hogy ezen kiváló érdekű régi emlékünk fentartása és illető-

leg restauratiója biztosíttassék, ha bár erre részben országos segély kivántatnék is. Szumrák b. t. jelentése Storno rajzaival felküldendők. 8. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Havranek József székesfehérvári polgármesternek szent István basilikája tárgyában tett legújabb ásatásokról szóló jelentését használat végett a bizottságnak megküldi. (77. sz.) A jelentés és az ásatások tervrajza a bizottság levéltárában őrzendők. 9. Myskovszky Viktor k. t. 50 drb. törzsívet kér. (78. sz.) Tiz drb neki megküldetett. 10. A vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a bizottság hivatalos helyiségének fűtésére 90 frtot utalványoz. (79. sz.) Tudomásúl szolgál. 11. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Medgyaszay Lajosnak, Aradmegye területén fölfedezett romok kiásására engedélyét és a szükséges költség fedezésére segélyt esedező kérelmét megküldi. (80. sz.) Kérelmező kérelmétől pénzsegélyért utóbb elállott ugyan, hanem miután folyamodásában sem az ásatásra alkalmas helyek, sem szakértelme nincsen kimutatva, a bizottság az engedély megadását nem ajánlhatja. 12. Myskovszky Viktor k. t. a kassai székesegyházban fölfedezett sírkőről szóló jelentését beterjeszti. (81. sz.) A jelentés a levéltárban őrzendő. 13. Szumrák Pál b. t. a pécsi ó-keresztény sírkamráról szóló jelentését beadja. (82. sz.) A nm. miniszter megkérendő, sziveskedjék a pécsi püspöknél odahatni, hogy ő a cubiculum föntartása biztosítását a székesegyház restauratiója keretébe befogadja. 14. Killer Frigyes k t. az általa Német-Csanádon eszközölt ásatások megvizsgálására, illetőleg azok folytatása elintézésére egy szakértő kiküldetését kéri. (83. sz.) Torma Károly b. t. jövő tavaszszal Német-Csanád táján régészeti kutatásokat tenni szándékozván, a kiküldetést részéről elfogadhatónak véli, mely ajánlatát a bizottság köszönettel elfogadja. 15. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a tolnamegyei régészeti és történelmi alakuló félben levő társulatnak alapszabályait a netalán felmerülő észrevételekről teendő jelentéstétel végett leküldi. (84. sz.) Előadó egy, a czélbavett ásatásoknál netalán előforduló, ingó régiségekről szóló pontot javasol az alapszabályokba felveendőnek; a bizottság javaslatát helyeselvén, előadó megbízatik, hogy a nemz. múzeum igazgatója hozzájárultával e pontot szerkeszsze és rövid úton felterjeszsze. 16. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter előadónak az árvaváralyai vár megszemlélése alkalmából felmerült úti költségeinek fedezésére 28 frt 88 krt utalványoz. (85. sz.) Tudomásúl vétetik. 17. Horváth Miklós rajztanár Déván, a beregszói templomban felfedezett falfestmények és a templom alaprajzának felvétele czéljából a helyszinére teendő úti költségeinek fedezésére 50 frtot kér. (86. sz.) Torma Károly b. t., ki e falfestményeket leirta, a bizottságot figyelmezteti a két alapitónak igen érdekes arczképére és korbeli jelmezére, melyek Horváth rajztanárnak beküldött próba aquarelljeiben hibáznak, egyúttal észreveszi, hogy a templomkát igen rongált állapota miatt fentartani nem lehet. Ezen ötletből a bizottság a nm. miniszter urat megkérendi, hogy az igen szerényen kért 50 frtnyi úti segélyt utalványozni kegyeskedjék. A kérelem a rajzmellékletekkel együtt felterjesztendő és Horváth Miklós rövid úton figyelmeztetendő a legérdekesebb képekre, melyekről színes átrajzolások (Pausen) kivántatnak. 18. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Zsigmondi Gusztáv b. tagnak a zsámbéki templom megvizsgálása alkalmából felmerült költségei fedezésére 28 frt 99 krt utalványoz. (87. sz.) Tudomásúl szolgál. 19. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter ugyanis Zsigmondi Gusztáv a nevezett templom romjainak fentartására szükséges munkálatok felmerült napi dijai fejében 10 frtot utalványoz. (88. sz.) Tudomásúl szolgál. 20. Könyöki József k. t. Strecmi, Budetin, Lietava, Hricsó, Szulyó, Lednicze, Vág-Beszterczé, Kasza, Illava, Oroszlánykő, Jókő, Korlátkő, Berencs, Éleskő, Szomolán, Óvár, Szent-György várromoknak, valamint a varini, teplicskai, zsolnai, halusiczi templomoknak alaprajzait és a pominoczi templom rajzát, s mind ezeknek leirását (33 rajz) küldi. (89. sz.) A bizottság ezen megrendelt rajzok értékét 500 frtra becsüli, a nm. miniszter úr e szerint megkérendő, kegyeskedjék Könyöki Józsefnek 500 frtot utalványozni. 21. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a tolnamegyei régészeti és történelmi társulat alapszabályai iránti jelentést felterjesztetni sürgeti. (90. sz.) L. e jegyzőkönyv 15-ik pontját. 22. Sándor Lajos szolgabiró, a pominóczi templom helyreállítását kérelmezi. (91. sz.) A templom állapotának megvizsgálásával és restaurationalis költségei iránti jelentéstételével Könyöki József k. t. megbízatik. 23. Steindl Imre b. t. a rudobányai ref. templomban levő síremléknek Stehlo Ottó által felvett rajzát és jelentését beterjeszti. (92. sz.) E je-

lentésből nem tűnik ki, mennyiben érdemes a nevezett templom országos költségen való fentartásra. Steindl Imre felhivatik e tekintetben véleménye nyilvánítására s illetőleg a restaurationalis költségvetés előterjesztésére. 24. Előadó jelentést tesz a legújabb székesfehérvári ásatásokról, melyeket szept. 18-ától okt. 8-ig vezetett és melyek főeredményei a basilika délnyugati tornyának és N. Lajos sírkápolnájának feltalálása, egyszersmind e király általa (az előadó által) restaurált sírtáblájának rajzát előmutatja. Tudomásúl szolgál. 25. Hegedűs Candid b. t. bemutatja a pécsi székesegyházban legújabban felfedezett falképek másait, melyeket Schmidt Frigyes építészeti főtanácsos és bizottságunk tagja készített, és melyeket a pécsi püspök azon megjegyzéssel megküld, hogy — bár szándéka azokat díszmunkában kiadni — mégis a bizottságnak némelyeknek kiválasztását és levéltára számára való lemásolását szivesen megengedi. (93. sz.) A pécsi püspöknek köszönő levél irandó; a választást Hegedűs Candid és az előadó megteendik. 26. Torma Károly b. t. jelentést tesz a gelenczei (Háromszékm. Sepsi Szent-György közelében) templomban levő falképekről, melyek annyival érdekesebbek, mert tárgyukat három magyar legendáé, szent Lászlóé, szent Margité és szent Kálmáné képezik. Igen kivánatos volna tehát e falképek lemásolása. (94. sz.) A nm. miniszter úr megkérendő, kegyeskedjék az illető főispánnál odahatni, hogy bizottságunk e falképek legalább vázlatos, ha lehet színes másét egyelőre kis mérvben megkaphassa. 27. Ugyanis Torma Károly figyelmezteti a bizottságot a sárospataki várban látható régi és későbbi renaissancekori művekre, jelesen a Perényiek korából származókra. (95. sz.) A másolás végett Myskovszky Victor k. t. Sárospatakra küldendő, ki e munkát a húsvéti iskolai szünnapok alatt megtehetné. Különös figyelmébe ajánlandó a donjon, a r. kath. templomban a Perényi-féle sírkövek. 28. Zsigmondi Gusztáv megemlíti, hogy ez idő szerint czélszerűnek véli egy az ingó régiségek biztosításáról hazánk számára gondoskodó törvényjavaslatot indítványozni. (96. sz.) Ily törvényjavaslat készítése nem tartozik ugyan szorosan véve bizottságunk teendői közé, másrészt annak szerkezete inkább pénzügyi és jogi tudósok hozzájárulását első sorban kívánja: mindazonáltal bizottságunk részéről is megkérhető miniszter ő Excellentiája, kegyeskedjék az ily törvényjavaslatot előkészítő bizottságról és a többi illető m. kir. miniszterek hozzájárulásáról gondoskodni.

Kelt Budapesten, 1882. deczember hó 16-án.

Gróf Zichy Jenő, elnök. *Henszlmann Imre*, előadó.

A MAGYARORSZÁGI MŰEMLÉKEK ORSZÁGOS BIZOTTSÁGA 1882. DECZ. 29-ÉN TARTOTT RENDES ÜLÉSÉNEK

JEGYZŐKÖNYVE.

Jelenvoltak gróf Zichy Jenő elnöklete alatt: Arányi Lajos, Geduly Ferencz, Havas Sándor, Hegedüs Candid, Henszlmann Imre, gróf Khuen Antal, Schulek Frigyes, Steindl Imre, Szumrák Pál, Torma Károly és Zsigmondi Gusztáv.

1. Olvastatott a deczember hó 16-án tartott rendkívüli ülés jegyzőkönyve. (97. sz.) Észrevétel nem történt. 2. Olvastatott Hegedüs Candid b. t. a pécsi székesegyház megkezdett helyreállításáról szóló jelentése, melyhez Hegedüs hozzáadja, hogy számos szobrászati művek találtattak és a püspök azoknak lerajzolását szivesen eszközölteti. (98. sz.) A jelentés tudomásúl szolgál, a püspök megkérendő, hogy a nevezetesebb műveket lerajzoltatni sziveskedjék. 3. Olvastatott Zsigmondy Gusztáv jelentése a zsámbéki templom állapotáról és annak fönntartására vonatkozó javaslata. Zsigmondi a vizsgálat végett, mint annak főmérnöke, a közmunka és közlekedési miniszterium által volt kiküldve. E miniszterium Zsigmondi jelentését tárgyalta is, de észrevételei a bizottsághoz nem érkeztek. Egyébiránt Hegedüs Candid b. t. megjegyzi, hogy a tárgyalásnak főészrevétele az északnyugati toronyra vonatkozik, melynek sisakját felépíteni Zsigmondi javasolja, míg a tárgyalásban kétség támadt, vajjon ez czélszerű volna, és vajjon a rosz toronyfal a sisak súlyát meg fogja-e bírni ? (99. sz.) A templomrom isteni tiszteletre nem szolgálván és Zsámbék község új templommal bírván, a rom biztosításának költsége sem a vallás-alapból, sem a község hozzájárulá-

sából nem fedezhető; mindamellett ezen emlék hazánk legjelesebbjei közé tartozván, a bizottság annak, bár csak mint romnak biztosítását teendői közé tartozónak véli, a nm. miniszternek ajánlja, hogy saját budgetjéből évenként 1000 frtot e czélra fordítani kegyeskedjék. Egyúttal javasolja, hogy gróf Khuen másodépítész Zsigmondi Gusztávval kiküldessék az északnyugati torony erejének tüzetes megvizsgálására és hogy gróf Khuen a tatarozás felügyelésével megbízassék. 4. Olvastatott Hofhauser Antal műépítész kérvénye, melyben a zsámbéki templomról általa készített terveket a bizottságnak 200 frtért felajánlja. (100. sz.) A rajzok a bizottságnak be nem küldettek, ezért ez ügynek tárgyalása azok beküldéséig felfüggesztetik. 5. Geduly Ferencz b. titkár a bizottság könyvtárának folytatólagos leltárát bemutatja. (101. sz.) A leltár a miniszteriumhoz felterjesztendő. 6. Geduly Ferencz indítványozza, hogy Richling Ferencz a m. tud. Akadémia kapusának a bizottságnál teljesített szolgálatáért az 1882. évre is a szokott 20 frtnyi jutalomdíj megadassék. (102. sz.) A bizottság az indítványt helyesli és annak értelmében felterjesztés történjék. 7. Havas Sándor b. t. megemlíti, hogy az aquincumi topographia készítésére fölötte fontos a castrum stativum kiterjedésének meghatározása, mi végett szükséges a castrum sarkainak kiásása. E czélra a nm. minisztertől egy legfölebb 500 frtra rúgó költség-engedélyezés kérendő. Torma Károly erre megjegyzi, hogy mivel e sarkokat jelző nyomok meglehetősen ismeretesek, az 500 frtnyi összeget nemcsak e czélra, hanem az amphitheatrum melletti Nemesis templomának feltakarására elegendőnek tartja. (103. sz.) Az indítvány helyesléssel találkozik, a nm. miniszter tehát megkérendő, hogy e czélra Havas Sándornak egy 500 frtnyi hitelt nyitni kegyeskedjék. Egyúttal a megelőző teendők végrehajtására egy Havas Sándor, Torma Károly és az előadóból álló albizottság kineveztetett. 8. Henlszmann Imre előadó olvassa a bizottság 1882. évi munkálkodásáról szóló jelentését. (104. sz.) Mely helybenhagyatván, felterjesztendő.

Kelt Budapesten, 1882. deczember hó 29-én.

Láttam: *Zichy Jenő.* *Henszlmann Imre,* előadó.

ÉVI JELENTÉS

A MŰEMLÉKEK ORSZ. BIZOTTSÁGÁNAK MŰKÖDÉSÉRŐL 1882-BEN.

A műemlékek orsz. bizottsága tartott négy rendes (február 18, junius 10, szeptember 14 és deczember 29) és négy rendkívüli ülést (márczius 15, márczius 28, julius 13 és deczember 16), melyekben az évi teendőit végezte. A nm. miniszter Dulánszky Nándor, pécsi püspököt a pécsi székesegyház restauratiója ügyében szerzett kiváló érdemei miatt a bizottság tagjává kinevezte. A julius 13-iki rendkívüli közülés tartatott az ó-budai aquincumi amphitheatrumban. Torma Károly, b. t. a bizottságnak átadja a teljesen kiásott és körgát által körülvett amphitheatrumot. A bizottság szakértői és fáradhatatlan működése iránt teljes megelégedését és hálás köszönetét kifejezi. Ezentúl az emlék régészeti működést nem, hanem építészetit vévén igénybe, annak teljesítése gr. Khuen Antal másodépítészre bízatik, ki is az általa már kidolgozott tervrajzokat bemutatja. A bizottság czélszerűnek tartja, hogy a kör-gát nyugati részén bezárassék és a bejárás az országút mellett nyitva legyen; itt a körgátat át kell hidalni és a lépcsőzetet a hid alatti egyszerű kapu két oldalára elhelyezni. Kivánatos a körgátnak begyepesedése és befásítása. Az amphitheatrum közelében a főváros költségén tavaly egy nagyobb római castrum-fürdő ásatott ki. Ezen ásatást kelet felé tovább folytatván, Torma Károly más kisebb római fürdőt fedezett föl, melynek szakértői feltakarása alkalmával a füstöt elvezető csatornák is feltüntek, minők az eddig feltakart római fürdőknél nem találtattak. Az ásatás e helyen a főváros költségén a jövő évben is tovább fog folytattatni. Szumrák Pál, b. t. a bizottságot figyelmezteti a pécsi székesegyház szomszédságában levő és mind inkább pusztulásnak induló ó-keresztény cubiculumra. A pécsi püspök megkéretett, hogy a pécsi székesegyház kinálkozó restauratiója alkalmával ezen az Alpeseken innen egyetlen cubiculumot templomának restaurationalis keretébe foglalni szíveskedjék. A pécsi székesegyház minden bizonynyal a legrégibb és

legnagyobb egyházi magyar emlékünk. Dulánszky Nándor nagy érdeme, hogy a minden kitelhető erővel folyamatba vett stylszerű restauratióját initiálta. A Schmidt Frigyes, b. t. által készített nagyszerű tervek a bizottság elébe terjesztetvén, annak teljes helyeslését kivívták. Hegedüs Candid, b. t. előmutatta az e restauratió alkalmával feltakart falképek maradványainak aquarelljeit; egyúttal jelentette, hogy a püspök ő Excellentiája, bár a restauratióra vonatkozó rajzokat teljesen díszmunkában kiadni szándékozik, mégis másolatát a bizottság archivuma számára egyelőre szívesen megengedi; mit a bizottság elismerő köszönettel fogad. Ugyanis Hegedüs Candidnak jelentése a f. évi restauratió részleteiről felolvastatott a bizottság zárülésében. Kelen Armin, a pécsi székesegyházban levő Szakmáry püspök diszes oltárának másolatát a bizottság archivuma számára megvette. Székesfehérvár város egy a régi templom maradványai megismerését akadályozó házat megvevén és leromboltatván, az előadó igazgatása alatt újabb ásatások történtek, melyek által a basilika harmadik (délnyugoti) tornya lett feltakarva, valamint Nagy Lajos sírkápolnája is felismerve. Van remény, hogy a tervbe vett várostérnek rendezése alkalmával a basilika negyedik tornya maradványait is meg fogjuk ismerni. A nagyváradi várban levő templomrészlet, mely tavaly fedeztetett föl, további vizsgálatra és illetőleg ásatásra felhiván, ez utóbbival Rómer Flóris, b. t. és nagyváradi lakos bizatott meg; azonban a kaszárnya illető szárnyának felépítése elkésvén, az udvar az építészeti anyagtól nem tisztíttatott meg s így az ásatás sem foganatosíttathatott ez idén. Kolozsvárott azon ház, melyben Corvin Mátyás király született, a város birtokában levén, bizottságunk felszólíttatott e háznak stylszerű restauratiójára. A történelmi rész kipuhatolásával az előadó, építészeti megszemlélésével és illetőleg restaurationalis tervkészítéssel Schulek Frigyes, b. építész bizatott meg. Az első kérdésre Jakab Elek «Kolozsvár története» czímü munkájának 454. s k. lapja felel, hol okmányokkal be van bizonyítva, hogy Mátyás király valóban az óvári vagyis kolozsvári első tizedének 258. számu házában született; az építészeti jelentés beváratik. Azóta Szabó Károly, az eredeti főokmányt megtalálta, melyben Mátyás király e születési háza tulajdonosát, Koll Istvánt, adómentessé teszi. Nógrádvár romjának megvizsgálásával a bizottság titkára bizatván meg, tüzetes jelentésében kiemeli a várnak történelmi és egykor hadászati fontosságát; ez ötletből a váczi püspök e vár fentartására megkéretvén, feleletéből van okunk hinni, hogy e vár további rongálástól meg lesz mentve. Thaly Kálmán, b. t. már múlt évben felhivta a bizottság figyelmét az országban meglevő várromokra, különösen a végvárakéra. E tekintetben már múlt évben Könyöki József, k. t. némely várakat felmért és helyszínelési terveiket elkészítette. Ez idén a régibbekhez a következő terveket hozzácsatolta: a strecsnói, budetini, lietavai, hricsói, ledniczei, vág-beszterczei, kaszai, illavai, oroszlánykövi, jókői, korlátkői, berencsi, éleskői, szomolányi, óvári, szent-györgyi várakét; nemkülönben a varini, teplicskai, zsolnai, halusiczi és pominóczi templomok rajzait. A pominóczi templomka (Trencsénm.) a tiszta román stylű egyházak kiváló példánya levén, annak fentartása kivánatos; miért is a bizottság Könyöki Józsefet, annak tüzetes megvizsgálásával és illetőleg restaurationalis terv és költségvetés készítésével bízta meg. Storno Ferencz, b. t. beküldte a soproni temető kápolnájának általa készített restaurationalis tervét, mely Szumrák Pál, b. t. birálata értelmében némi módosítással és elhagyással elfogadtatott és a nm. miniszter megkéretett, hogy hatalmas pártfogása alatt ezen felette érdekes emlék, Storno terve értelmében tataroztassék és fentartassék. Ugyanis Storno Ferencz, k. t. készitett a bizottság birálata alá bocsátott tervet a szent-benedeki templom restauratiója ügyében. E tervnek módosítására czélzó, Steindl Imre és az előadó beadott véleménye a bizottság által elfogadtatván, közöltetett, mint a fölötte érdekes templom tulajdonosával, az esztergomi főkáptalannal. Továbbá beküldte Storno Ferencz a bizottságnak a következő emlékek rajzait: a veszprémi székesegyházét, a veszprémi szent Anna kápolnáét, a szentgyörgyi (Sopron m.) parochiális templomét és a kismartoniét (Vas m.). Továbbá a bizottság elébe kerültek Storno Ferencz és Schulek Frigyes a budavári főtemplom ablakfestményeire tervezett aquarelljei, melyek, mivel a végleges határozat a budavári főtemplom bizottságát illeti, egyszerü tudomásul vétetett. Myskovszky Viktor, k. t. a következő emlékek rajzait beküldte: a haraszti plebánia templomét, a káposztafalviét (Szepes m.), a nagyszálókiét (Szepes m.), Szakmáry György czímerét (kassai

városházon), Corvin Mátyás czímerét (a m. nemz. muzeumban), a bártfai városház lépcső erkélyét, a Ganzaugh-féle ház kapuzatáét (Bártfán), a Ferencsiecs féle ház kapuzatáét (Bártfán), a szent Erzsébet kápolnáét (Nagy-Sároson, Sárosmegye), összesen 30 tábla 11 törzsívvel. Ugyanis Miskovszky Viktor jelentést tesz a kassai székesegyház restauratiója alkalmával feltakart sírkövekről. Horváth Miklós, rajztanár Déván, jelentést tesz a beregszói (Déva mellett) templomban felfedezett falfestményekről és nehányának mását megküldi. E képek Torma Károly b. t. megjegyzése szerint is nagy érdekkel bírván, Horváth kiküldetik azok másolatára és a templom felvételére. Ugyancsak Torma Károly felemlíti á gelencsei (Háromszékm.) templomban levő igen érdekes, a magyar szent legendákat ábrázoló falképeket. A nm. miniszter megkéretik, hogy bizottságunknak e falképek legalább vázlatos másolatát megszerezni kegyeskedjék. Ugyanis Torma Károly említi a sárospataki várban látható renaissancekori műveket. Ezek másolása végett Myskovszky Viktor küldetik ki. Schulek Frigyes b. építész folytatja a budavári főtemplom restauratióját, miről külön jelentése beváratik. Kiküldetett a kis-szebeni (Sárosm.) toronynak megvizsgálására, melynek stylszerű megújítására a város segélyt kér. Ugyanis ő megvizsgálandja Mátyás születési házát Kolozsvárott. Steindl Imre b. t. folytatja restaurationalis munkálkodását Bártfán és a kassai székesegyházban ; ez utóbbiban a tövek erősíttettek és az igen rozzant állapotban levő déli előcsarnok lebontása megkezdetett. Steindl külön jelentése beváratik. Steindl jelentést tesz a varanoi (Zemplénm.) templom falképeiről. A bizottság kisérletet ajánl azoknak megerősítésére. Ugyanis Steindl Imre megbízatik a körmöczbányai régi templom megvizsgálásával, melynek tatarozására a város segélyt kér. Ugyanis Steindl Imre bemutatja a rudobányai (Borsodm.) templom részleteinek mását. Felszólíttatik bővebb megismertetésére, hogy a bizottság meggyőződhessék, vajjon e templom megérdemli-e a restauratiót országos költségen ? Gróf Khuen Antal másodépítész megbízást kapott a következő emlékek tüzetes megvizsgálására, illetőleg restaurationális tervek készítésére: az aracsi temploméra, mely egészen magánosan áll ugyan, hanem a zsámbékival rokonstylű rom, a pusztaszeriére, melynek alapját Göndöcs apát kiásatta, a nagyszebeni Orsolya apáczákéra. Előadó megtekintette az árvai várat és lépést tett, hogy annak fölvételét Rowland főerdőmester eszközölje. A főerdőmester a legrégibb felsővárnak tervét elkészítette. Jelen volt az előadó a kassai székesegyházban kiásott Szedlnitzky-féle kettős koporsó felnyitásánál, és tanulmányozta a kassai levéltárban levő, a székesegyházra vonatkozó okmányokat. Három hétig igazgatta a székesfehérvári ásatásokat, és a bizottság felszólítására megkezdte emlékeink lajstromozását, azok művészeti értékök tekintetében. A vázlat, mert emlékeink még csak tökéletlen ismeretünk mellett a munkát csak kisérletnek nevezhetni, vonatkozik Abaujmegye emlékeire, melyek közt a Kassa városéit kivéve, csak a felső-regmeczi és a petőszinyei különös műrégészeti érdekkel bírnak ; miért is a bizottság már eddig is restauratiói budgetjéből segítette. A bizottság segélyt kért és nyert Lipp Vilmos keszthelyi régi temetőhelyen folytatandó ásatására, a vajda-hunyadi régészeti társaság ásatása és jelentékeny múzeuma berendezésére, az okolicsnai (Liptóm.) késő csúcsíves stylű csinos templomnak betetőzésére és az esztergomi Bakócs-féle kápolna szobrászati műveinek leöntésére gypszbe. A bizottság könyvtára az idén is jó kézi munkákkal szaporodott. Rajzkészlete szaporodását fentebb említettük. A zárülést megelőző napon érkezett Forster Gyula oszt. tanácsos és Zsigmondi főmérnök jelentése a zsámbéki templomrom állapotáról és fentartására szükséges költségekről. A bizottság fölötte óhajtja e jeles műemléknek, bárcsak rom állapotban is fentartását, és e czélra, mivel annak költsége sem a vallás alapból nem fedezhető, sem a zsámbéki községnek terhére nem eshetik, a nm. minisztert kéri, hogy saját budgetjéből 1000 frtot engedélyezni kegyeskedjék. A zárülés napján érkezett Hofhauser Antal műépítész kérvénye, melyben a zsámbéki templomrom általa készített felvételét és távlati képét a bizottságnak 200 frtért felajánlja; de a rajzok a bizottságnak meg nem küldetvén, ezen ügynek tárgyalása azok beküldéséig elhalasztatik. Ugyan a zárülésben Havas Sándor b. t. az aquincumi állótábor területének meghatározását annak sarkai felásatása által sürgeti, mire saját és Torma Károly nézete szerint még a Nemesis templomának felásatását is hozzávéve, 500 frtnyi költség elegendő volna. A bizottság az indítványt helyesli és e czélra a nm. miniszter engedélyezését kérni fogja. A szükséges előmunkálatok megtéte-

lére egy Havas Sándor, Torma Károly és az előadóból álló albizottság kineveztetik.

Kelt Budapesten, 1882. év deczember hó 29-én.

Henszlmann Imre, előadó.

Az ó-budai, hajdan a bold. szűz Máriáról nevezett «Fehéregyház» és Árpád sírja.

Midőn Budapest főváros közönsége az ó-budai «Papföldön» 1882. évben folytatandó római régészeti ásatásokra kért 3000 frtot 1882-ik évi február hó 8-án és 9-én tartott közgyülési 107. számú határozatával megszavazta, ugyanekkor b. Kaas Ivor biz. tag indítványára utasította az ezen ásatások felügyeletére elnökletem alatt kiküldött régészeti szakbizottmányt, hogy «működésük folyamán ezentúl ne csupán a római régiségek föltárását tűzze ki czéljáúl, hanem figyelemmel lévén hazánk történelmi régiségeire is, különösen a honalapító sírját, és illetve Fehéregyház romjait is igyekezzék föltalálni, mi ha sikerűlne, s ezen örvendetes esemény folytán az ásatási munkák, netán nagyobb mérvű kiterjesztésével további fedezeti összegre volna szükség: a közgyűlésnek annak idején indokolt előterjesztést tegyen.»

A főváros közönségének ezen nagylelkű intézkedése folytán tehát, — mely minden magyar embert hálára kötelez — újra előtérbe lépett Árpád sírjának, illetőleg a történelem által ennek helyéűl megjelölt ó-budai hajdani Fehéregyháznak keresése, melynek létezéséről számos, egész a mohácsi vész utáni időkig terjedő történelmi okiratunk tanúskodik, a mely azonban a törökök berohanása után nemsokára ezen név alatt létezni megszűnt s három század lefolyása óta nyoma is elenyészett.

Újra keressük, mondom, az ó-budai Fehéregyházat, mert előttünk már több, régészet-történelmi működéséről ismert hazánkfia foglalkozott e kérdés megoldásával a nélkül azonban, hogy az időközönkint nyilvánított vélemények közűl egyikénél is megállapodhatott volna az ez ügyben csakis kifogástalan bizonyítékokat elfogadni kész közönség.

Maga a kérdés mindeddig csak kisebb körben mozoghatott; körűlbelűl harmincz évvel ezelőtt lett határozott alakban fölvetve. A nagy közönség érdeklődött ugyan iránta, kezdettől fogva, a mennyiben a kutatások eredményéről hírlapok útján értesűlt, arra azonban, hogy Árpád sírjának keresése a kedélyeket fölvillanyozó nemzeti ügygyé válhassék, nem kedveztek a viszonyok és hiányzott a közelebbi impulsus, mely mindenkor vagy valami meglepő esemény, vagy az által adatik meg, hogy a kérdést maga az idő érleli nagygyá, s ekkor azután a közvélemény hangosan követeli annak megoldását.

Ime a korszerű, a hatalmas lendület most meg van adva! Most, midőn a magyar nemzet ezredéves fennállása ünnepének előestéjén állunk, s minden magyar ember érzülete a forró vágyra buzdúl föl: bár tudnók, hol van eltemetve honunk megalapítója, Árpád, hogy

ezredéves fennállásunk évfordulóján a történelem által megjelölt sírjánál áldozhassunk nagy szellemének! — elég volt egy fölszólalás, hogy az ország fővárosa föllelkesüljön, s megparancsolja küldöttjeinek: menjetek s keressétek e sírt, az ennek helyéül jelölt Fehéregyházát! És a főváros közönségének e fölhivása bizonyára visszhangra talált országszerte, s most van e föladat iránt igazán az egész ország érdeklődése felköltve.

Arról, hogy kik, mikor és mily eredménynyel tettek nyomozásokat e téren? azt hiszem, most nem kell szólnom, különben előadásom ma nagyon is hosszúra nyúlnék. Annyit azonban meg kell említenem, hogy tüzetes és kitartó kutatás tárgyát Fehéregyház nem képezte eddig soha, mert a kik azzal foglalkoztak, ezt inkább csak mellesleg, s más dolgokkal együtt tették, vagy egyszerű véleményt mondottak, melyhez az okmányszerű és meggyőző bizonyíték hiányzott.

Fiatalabb búváraink pedig, kik öregebb kartársaik nyomán indúlva, hazafias buzgalommal láttak a munkához, s ásatások útján akarták Fehéregyházát meglelni, nemcsak biztos útmutatók hiányával, hanem az idők mostohaságával is küzdöttek, mint 1860-ban ifj. gróf Nádasdy Ferencz és Thaly Kálmán, vagy mint 1880-ban fáradhatlan régészünk, dr. Thallóczy, ki maga meggyőződött, hogy ott, hol mások bizonyítása után Fehéregyházát kereste, az épenséggel nem állhatott. Mindazonáltal nem mondhatjuk, hogy mind e fáradozás veszendőbe ment volna. Ellenkezőleg! mind e kísérletek okvetlenül szükségesek voltak ahhoz, hogy valahára kis fény derüljön a századok homályára. A nem igazolt föltevések és helytelen vélemények mellett mindig maradt néhány kétségtelen becsű adat, minővel mindazoknak műveiben találkozunk, kik e tárgy körül eddig nyomozásokat tettek.

Ezekkel ugyan úgy vagyunk, mint a régész egyik-másik nagybecsű leletével, melynek csak töredékeit tudta megkapni. Ezeket egy egészszé alakítani nem képes, mert az idomzat több alkatrésze hiányzik. Ámde a régészet újabb adeptusainak föladata ép abban áll, hogy keressék a hiányzó részeket tovább s állítsák helyre a kapcsolatot a meglevők közt, ha s a mennyire lehetséges.

Így fogta föl föladatát a fővárosi régészeti szakbizottmány, midőn f. é. martius hó 24-én tartott teljes űlésében a mód fölött tanácskozott, mikép lehetne legjobban a közgyűlés óhajtásának eleget tenni.

Mindenek előtt tisztában voltunk azzal, hogy nem lehet közvetlenűl a honalapító Árpád sírját, hanem a hazai krónikánkban ennek helyéűl megjelölt hajdani Fehéregyházát keresnünk, mi ha sikerűl, föladatunkat már megoldottnak tarthatjuk.

Árpád sírját magában véve tíz évszázad lefolyása után hiában is keresnők, mert az bizonyára nem volt kőből rakott s a föld fölé kiemelkedett építmény, hanem az ókori vándornépek szokásaihoz képest, dombszerű nagyobb földhányás, melynek belseje lehet hogy czölöpökkel, vagy az itt bőven talált faragott kővel volt kirakva, de

felülete idők folytán a föld színével egyenlő lett, s mint Szalay László mondja: «az itt nyugvónak hamvai rég elvegyűltek a haza földével». Láttuk ugyan, hogy az Ó-Budán kiásott nyolcz-kilenczszáz évvel régiebb római sírok mindegyikében a csontvázak bámulatos épségben maradtak meg.

E részben hivatkozom különösen a Margit-híd budai bejáratával szemközt a török-utczában 1880-ik évi őszszel fölbontott sarcophagra, melynek kinyitásánál — úgyszólván — hívatalosan vettem részt. A főváros ugyanis az utcza hosszában csatornát ásatván, a mérnök jelentést tett, hogy a kiásott gödör mélyében nagy kőkoporsóra bukkantak. A polgármester azonnal utánam küldött, hogy a sarcophag fölbontásáról s a benne találandó tárgyaknak a nemzeti muzeumba sértetlen elszállításáról gondoskodjam. A rögtön értesített muzeumi igazgatóság dr. Tergina Gyula, muzeumi segédőrt, küldötte ki, s midőn a nyirkos s szinte meleg sárga iszapból egyenkint kiszedtük az itt talált gyönyörü üveg, ezüst és arany tárgyakat, melyek most muzeumunk megannyi díszei, alig mertem szemeimnek hinni, midőn a koporsó alján teljes emberi csontváz került napszínre.

Sok más kősírban szintén leltek ép koponyákat és csontokat, melyek külön zsákokba rakva, ott feküsznek muzeumunk római alsó osztályában, mely ezáltal valóságos római s középkori csontházzá lett.

Ezt csak mellesleg, s azok kedvéért jegyzem meg, kik merő képtelenségnek tartják, hogy Árpád földi maradványaiból most már bár mi is föltalálható volna. Ha a török-utczai sarcophag lakója a hővizek gőzében s átnedvesűlt talajban a föld alatt másfél ölnyire 1700—1800 évig meg tudta számunkra tartani csont-termetét, miért ne tehetné ezt Árpád is, ki ugyancsak 700—800 évvel későbben került a földbe és a kinek csontjai, mint hiszszük, nem áztak folyton vízben és gőzben, mint említett római szomszédjáé, és midőn bízvást föl lehet tennünk, hogy Árpád koponyája s szárcsontjainak rostjai voltak legalább is oly tömör és ép szervűek, mint Aquincum bármely lakójáé, ki előtte szállott sírba.

Ha azonban Horváth Mihálylyal azon következtetésnek is adunk helyet, hogy elődeink a vezérek korában halottjaikat megégették, mert a szt-galleni kolostor tetőzetéről lezuhant és szörnyet halt két magyar tetemeit bajtársaik azonnal égő máglyára tették; ha tehát, fölteszszük, hogy hasonló sors érhette Árpád holttestét is, ez esetben szóról szóra áll történetírónk mondása: hogy Árpád «hamvai rég elvegyűltek a haza földével», s ekkor csakugyan hiában ásnók föl Árpád sírhantját, ha még oly biztosan tudnók is helyét.

A teljes bizottmány vezetésem alatt, Henszlmann, Salamon, Thallóczy, Torma és Zsigmondy Gusztáv tagtársainkból alakított szűkebb körű bizottságot küldött ki oly utasítással, hogy ez kizárólag Fehéregyháza keresésével foglalkozzék.

A műemlékek országos bizottsága kebeléből ennek elnöke, gróf Zichy Jenő lett megkeresve, hogy az albizottsághoz csatlakozzék.

Május hó utolsó napjainak egyikén az ó-budai III. ker. elöljáróság székhelyén találkozva, a legjobb reménynyel kecsegtettük magunkat. Zsigmondy Gusztáv tagtársunk ugyanis egy ócska — talán a múlt század végéről — való térképet bontott ki, melyen az ó-budai határ észak-nyugoti részén egy hely «Vestigia ruderorum Ecclesiæ Albæ B. M. V.» följrattal volt megjelölve. Zsigmondy e térképet a kir. kincstári levéltárból vette volt ki évekkel ezelőtt, s a mint azt Thallóczy Lajos megpillantá, nagy örömmel kiáltott föl: hála Istennek, hogy megvan, ezt hajhászszuk már vagy tíz év óta!

A ker. elöljáró kalauzolása mellett tehát örömmel s azon reményben indúltunk útnak, hogy most már Fehéregyháznak biztos nyomában vagyunk. Utunk a szt-endrei országúton, a Schwanfelder, most Vidéky-féle nyaraló felé vezetett, mely dúsan bugyogó langyos forrásaival az Érdy- és Rupp-féle leírásokban mint Fehéregyházának vélt helye oly nagy szerepet játszik.

Ugyanezen Schwanfelder-féle telep közelében ásattak 1860-ban ifj. gróf Nádasdy Ferencz és Thaly Kálmán, 1880-ban pedig Thallóczy. Ez utóbbi maga jelenté ki a bizottság előtt azon véleményét, hogy itt a XIV. században kápolna, de nem Fehéregyháza állhatott.

Azután az elöljáró részéről megjelölt mogyorós kúthoz, ú. n. Haselnussbründl-forráshoz értünk, hol azonban romoknak semmi maradványaira nem akadtunk.

Innét azon hegyláncon keresztűl, mely a szent-endrei út környékét a bécsi út völgyétől elválasztja, fárasztó dűlő útakon értünk ama helyre, melyen a kincstári uradalmi térkép szerint Fehéregyháza állott egykoron.

Mily nagy volt azonban csalódásunk, midőn azt láttuk, hogy sem e pontnak helyrajzi fekvése nem felel meg a csak némileg is igazolható vélelemnek, hogy itt Fehéregyháza állhatott, sem pedig egy templom alapfalait sejtető rommaradványokat nem láttunk, hanem a szőlő mesgyéjére fölhányt s több helyütt kupaczokba rakott törmelék közt, tisztán római eredetű tégla-, ragacs- és födélcserép-töredékekre akadtunk, melyek arról tanúskodtak, hogy e hegytetőn a rómaiak idejében őrtorony vagy specula állhatott, mely a felső Pannoniába, különösen pedig Bregetium és Carnuntumba vezető tábori, most úgynevezett bécsi útat tarthatta szemmel.

Miután még a többi hegytetőt is megnéztük, s szemlét tartottunk a külső bécsi út mindkét oldalán elterülő lejtők fölött, azon negativ eredménynyel kelle beérnünk, hogy e tájon hiában keressük Fehéregyházát.

Elválásunkkor azonban szavunkat adtuk egymásnak, hogy mindegyikünk kutatni s nyomozni fog tovább a maga körében s positiv eredmény esetén jelentést teend a bizottmánynak.

Reám ezen első, annyi szép reménynyel kezdett kísérlet meghiúsulása leverőleg hatott. Úgy éreztem, hogy az adatok ily megbízhatlansága mellett és számbavehető helyi hagyomány teljes hiányában vajmi bajos lesz Fehéregyházát föllelnünk, mely az ellentétes föltevések, s eredményökben hiúknak bizonyúlt hypothesisek homályából nem tudott mindeddig kibontakozni.

A főváros közgyűlésének engem igen megtisztelő kiküldetését azonban magamra nézve oly parancsolatnak tekintém, melynek tehetségemhez képest részemről is megfelelni erkölcsi kötelességemnek tartám. Hozzáláttam tehát magam is adatok gyűjtéséhez, kutattam a Fejér-féle okmánytárban, valamint az Ó-Buda középkori történelmére vonatkozó művekben, szem előtt tartva különösen az Ó-Budán hajdan fennállott társas káptalan székesegyházát, melyet szt Péter és Pál apostolok tiszteletére szent István alapított s a melynek építését szent László és II. Geiza királyaink fejezték be.

E munkálkodásaim közben akadtam Fejéregyházának első nyomára, s ez kezdettől fogva oly biztosnak látszott előttem, mikép meg voltam győződve, hogy e nyomon tovább haladva, biztosan meg lehet állapítani Fehéregyháza hollétét.

Mellőzve már most minden más dolgot, ezen vizsgálódásaim eredményét kívántam a t. társulatnak bemutatni. Chronologicus sorrendben idézem a többnyire ismert kútfőket, s ezek közt a tárgyilagos összefüggést iparkodom kimutatni. Ott hol a kútfők magyarázatára nézve másokkal nem értek egyet, okaimat elmondom leplezetlenűl, s ekép vélem elérhetőnek azt, hogy kiki saját meggyőződése szerint ítélhessen adataink értéke fölött. A művelt közönség véleményét bármelyikünk is hiában akarná meghódítani, ha nyomozásaink nem alaposak.

Tudvalevőleg az egyedűli positiv adat, mely a honalapító Árpád temetkezési helyét említi, Béla király névtelen jegyzője chronicájának 52-ik fejezete, mely szerint Árpád 907. évben egy kis, Attila városába kőmederben lefelé folyó patak forrásánál, azon helyen lőn eltemetve, hol a magyarok megtérése után a Bold. Szűz Mária tiszteletére, fehérnek nevezett szentegyház épült.

«Anno dom. inc. 907. Dux Árpád migravit de hoc sæculo, qui honorifice sepultus est supra caput unius parvi fluminis, qui descendit per alveum lapideum in civitatem Athilæ regis, ubi etiam post conversionem Hungarorum ædificata est Ecclesia quæ vocatus alba, sub honore Beatæ Mariæ Virginis.»

Figyelve az elbeszélés minden szavára, azt tanúljuk belőle, hogy

1. Árpád sírja és Fehéregyháza helyrajzilag ugyanazonosak.
2. Fehéregyháza Ó-Budán, illetőleg ennek területén állott.
3. A magyarok megtérése után, tehát szent István korában épült.
4. Anonymus idejében is fehérnek neveztetett.

Az «ubi etiam», hol is szócskák pedig azt látszanak bizonyítani, hogy mert ott Árpád vezér lőn eltemetve, szent István azért építette oda Fehéregyházát.

Hogy az Alba Ecclesia csakugyan szent István uralkodása idejének első felében épült, a következőkből tudjuk meg.

Dr. Wenzel Gusztáv, 1855-ben a történelmi tár I. kötetében ezeket irja:

«1015 körül szent István építette Ó-Budán a bold. szűz Mária tiszteletére azon templomot, mely «fehér»-nek neveztetett, és a melyet Anonymus 52. fejezetében említ: hogy ez már 1015-ben készen állt, kitetszik a pécsváradi apátságnak ezen évben kiadott alapító leveléből.»

Az ugyanitt kútfő gyanánt idézett Fejér Cod. dipl. I. köt. 296—300. lapján pedig maga ezen alapító levél foglaltatik, mely miután a pécsváradi apátságnak adományozott 116, az ország külön részeiben fekvő, de itteni elnevezésökről most már alig fölismerhető falvak és jobbágytelkek neveit és egyéb kedvezményeket elősorolta, tárgyunkra vonatkozólag így szól:

«Duas præterea *capellas regias*, capellam videlicet — B. Petri monasterio connexam, et alteram, quæ vulgo Alba ecclesia vocatur, cum earum parochiis et omnibus pertinentiis contulimus profato monasterio.»

Ugyanezen oklevelet megújította 1158-ban II. Geiza király, mondván, hogy az apátság tűz által elpusztíttatván, szent István korabeli alapító oklevele is oda veszett, ezt azonban saját házi oklevéltárából jól ismervén, azt az eredeti kéziratból iratta le.

Átiratta, illetőleg megújította még ezen okmányt II. Endre 1228, Robert Károly 1329 és Zsigmond király 1399-ben. Fölvette azt saját okmánytárába IX. Bonifácz pápa, utoljára pedig az esztergami főkáptalan készíttetett róla hiteles leiratot 1657-ben (l. Fejér Cod. dipl. idézett helyen).

Az Alba Ecclesia neve és emléke tehát századról századra megújíttatott külön királyi oklevelekben. Élt az folyton és szakadatlanúl a nép emlékezetében is, mire nézve nemcsak az okmány szavaira utalhatunk «quæ *vulgo* Alba Ecclesia vocatur», hanem az alább idézendő másik okmányból is meg fogunk győződni.

E szerint tehát a Fehéregyház kezdetben szt István *királyi kápolnáinak* egyike s a benczék külön beneficiuma volt.

Árpád halála óta még alig múlt el egy század, midőn szt István ezen Alba Ecclesiát építé.

Vajjon nem kívánt-e az első keresztyén király hős elődje iránt, benne és az egész nemzetben élő kegyeletnek azáltal is hódolni, hogy épen annak sírja fölé építtetett egy templomot, melyben a hazafias nemzeti érzület az új vallás buzgalmával vala egybeforrandó.

Anonymus elbeszélésének, ki ezen Fehéregyházat Árpád temetőjére helyezi, nagy súlyt kölcsönöz a körülmény, hogy az ő hivataloskodása s a II. Geiza részéről megújított oklevél kelte között csak néhány évi időköz van. Akkor sem mondhatjuk a kor-különbséget nagynak, ha Anonymust III. Béla idejére teszszük. A királyi oklevéltár, mely ekkoron bizonyára nem vala oly terjedelmes, naponta kezei közt

forgott, s a hiszékeny képzelődés minden gyanúja nélkül föltehetjük, hogy Anonymusunk úgy szt István eredeti, mint II. Geiza megújított oklevelének kéziratait olvasta, s talán épen annak köszönhetjük, hogy oly határozottan jelölte meg a Fehéregyház megemlítésével Árpád sírját. Ezután Fehéregyházára Nagy Lajos királynak 1355-ki határjáró oklevelében akadunk, melynek tartalmát alább bővebben fogjuk ismertetni. Hogy a nemzet századokon át hitte, mikép Fehéregyház alapítása a keresztény hitre térés, tehát szt István korára vezetendő vissza, s hogy ezen egyház iránt mindig a legnagyobb kegyelettel viseltetett, erről kiválólag tanúskodik Corvin Mátyás királynak 1479. évi jun 24. IV. Sixtus pápához írt levele, melynek egész tartalmára később még visszatérvén, belőle itt csak a következőket idézem:

«Sita est prope hanc meam Civitatem Budam una Ecclesia sub honorifico vocubulo Dei Genitricis in Campo Vért, milliari uno a regia distans, quæ vetustatis opinione celebris — *prima enim ante omnes alias in ipso conversionis exordio fundata traditur* et ob frequentiam et devotionem fidelium, in omnibus festis Dei Matris ad eam concurrentiam venerabilis.» (Act. Paulin. Az országos levéltárban.)

Ugyanezen okmány szerint Fehéregyháza Corvin Mátyás idejében parochia vagyis plébánia volt. Mivel azonban a budai prépostsággal volt egybekötve s a plébánus, egyúttal budai prépost, az egyházat egészen elhanyagolta, az oda helyezett káplánok pedig fegyelmetlen életet folytattak, úgy hogy e miatt a szentegyház, a búcsújárások kivételével, elhagyottan állott, Mátyás király arra kérte IV. Sixtus pápát, engedné meg, hogy oda Paulinus szerzeteseket telepíthessen.

«*Ea olim parochia erat*, nunc longa desvetudine mutata locorum, in campo sub monte sola eminet, *retinet tamen plebaniae nomen*, et destituta parochianorum copia fere diserta jacet, nisi quod concursus ad eam frequens ex devotione habetur, raro tamen ibi celebrantur divina, *quoniam plebanus qui budensis Ecclesiae praeposituram et alia plura beneficia tenet*, Ecclesia illa tamquam modica, et inutili contemta, neque residentiam in eius dote facit, neque capellanos nisi duos, vel vero minus retinet, qui vicem eius supplere, et confluentibus ad illam populis divina celebrare possent, *ii vero* qui ibi resident multa plerumque scandala comittunt, qui confluentis populi devotionem et Ecclesiæ eius authoritatem plurimum diminuunt. Ob eam vero causam ipsa Ecclesia ad hanc desvetudinem negligentiamque devenit, quod per plures annos semper ad alia beneficia maiora possessa est.»

A parochiát 1484-ben a paulinusok meg is kapták; 1493-ban mégis VI. Sándor pápa rendeletére a lelkipásztorkodás tőlük elvétetett. (L. Rupp Jakab Budapest helyrajzi története. Pest, 1868.)

Fehéregyháza azonban kezökben maradt. Erről tanúskodik Perényi Imre nádornak 1510-ben az ó-budai káptalan javára kiadott parancslevele, melyet Knauz Nándor az ó-budai káptalan regestáiban adott ki (1862. tört. tár.), 1868-ban pedig Rupp Jakab, Podhraczki névtelen jegyzője után közölte kivonatban.

Ezen okmány tartalmát alább ismertetvén, ide vonatkozólag csak következő szavait idézzük:

«in fine horti Religiororum fratrum Eremitarum, apud Albam Ecclesiam, *supra scilicet eandem veterem Budam fundatam degentium.*»

A pálosok tehát 1510-ben Fehéregyháznál laktak, s ennek szomszédjában állott kertjük.

Ugyancsak Knauz Nándor említett regestáiban akadunk következő másik okiratra.

1512. nov. 25. A budai káptalan egyik budahegyi szőlejét eladja 12 forinton János ó-budai áldozárnak. Datum in festo B. Katherine Virg. et Mart. Prot. 137. l. 97. sz. a.

«Quod Nos-Quasdan, Vineas honorabilis condam magistri Riliary de Buda concanonici nostri, *unam supra Albam Ecclesiam loppan dictam*, cui ab occidentali Custodie ecclesie nostre, ab orientalis vero plagis Valentini Koszszyv de superioriribus calidis agnis Buden. vineæ dicuntur vicinari etc.»

Ezen okirat reánk nézve azért érdekes, mert benne Fehéregyháza mint szőlőkkel határos telep említtetik, minek később, midőn a hely meghatározásáról lesz szó, nagy hasznát fogjuk venni.

Végre van még Knauz regestáiban, XIII. fejezet alatt, a budai káptalani protocollumból mutatványkép közlöttek közt, 725. sz. alatt következő jegyzőkönyvi kivonat:

Tholvay Máté polgár de veteri Buda civitate Reginali ugyanott fekvő szőlejét indíttatva azon tisztelettől, melylyel erga Claustrum Religiosorum fratrum heremitarum ordinis sancti pauli primi heremite Apud Scilicet Albam Ecclesiam B. Marie V. supra prædictam Budam Veterem sitam, *Nunc de novo fundatum* viseltetik, e zárdának Immo specialiter ad magnum altare ipsius B. Marie V. *in capella ibidem situata, quae olim titulo Alba Ecclesie denominabatur, fundatum* adományozza. Feria 5, prox. ante f. b. Galli. 1519.

Ebből kettőt tanulunk:

Először, hogy a fehéregyházi pálosok 1519. év táján klastromukat újra fölépítették.

Másodszor: mi sokkal fontosabb, hogy azon kápolna, mely hajdan Fehéregyháznak neveztetett, tehát ugyanazon régi kápolna, melyet szt István épített, bent a templomban állott, ennek talán apsisát képezte, a mennyiben a főoltár, melyről itt szó van, a főhajó, illetőleg az ennek befejezését képező szentélyben a főbejárással szemközt szokott állani.

1536-ban Oláh Miklós esztergami érsek és királyi főkanczellár, II. Lajos özvegyét, Mária királynét, Brüsselbe kísérvén, itteni tartózkodása alatt írta «Hungaria et Attila» czímű könyvét és ennek I. könyve VI. §-ában nyíltan említi a Fehéregyházat s az itt lakott pálosokat.

«Ad ipsum vero aquilonem partim alii exturgunt montes, vitibus frugiferi, in quorum radice monasterium *est* Eremitarum Dive Virgini sacrum, quam Albam Mariam apellant, partim Sicambriæ urbis . . . reliquia adhuc cernuntur.»

Az utolsó okmány, mely a fehéregyházi pálosokról szól, 1539-ből való.

Ez a budai káptalan részéről 1539. nov. 19-én kiadott idéző levél, melylyel a Fehéregyházán székelő paulinus atyák (PP. Paulini apud Ecclesiam Albam B. M. V. in Buda Veteri consistentes) a király ítélőszéke elé idéztetnek, hogy Tabajd, Kenderes és Ecseg községek evictionális ügyében helyt álljanak.

Ugyanezen idéző levelet átírta 1552-ben a nagyváradi káptalan és lemásolta a pozsonyi, hová a budai káptalan irattárával együtt menekült, hogy Budára, hol ötszáz s annyi éven át székelt volt, többé vissza ne térjen.

Ennél későbbi okmányra, mely Fehéregyházáról s az itt lakott pálosokról említést tenne, az orsz. levéltárban nem találtam.

Innen túl Fehéregyháza Ó-Budáról eltűnik, mintha csak a föld nyelte volna el. De hasonló sors érte a Budán, Ó-Budán és a Margitszigeten létezett, Schier Xistus szerint, számra nézve 30 más templomot is, az egyetlen várbeli főegyház kivételével. Földig leromboltatott mindnyája, csak a várban és a Margitszigeten áll még romja egy-kettőnek, legnagyobb része pedig elpusztúlt, úgy hogy kő kövön nem maradt, legalább Fehéregyházáról nem, melyről előbbi létére ismerhetnénk.

A törökök vad csordái vitték e rémítő pusztítást végbe?

Nem, — ők csak megkezdték, a mennyiben a templomokat mindig gondosan ápolt lovaik számára megannyi istállóvá alakították át, s istállózás közben néhánya kigyúlt, mint a budai várbeli is, másika pedig harczi dulakodás közben válhatott a lángok martalékává, különösen az Ó-Buda felőli részen, honnét Buda vára ellen főtámadás intéztetett.

Hozzá tehetjük, hogy a hosszú viadal alatt az egyházak, klastromok, székházak s más középületek tetőzeteit a katonák leszedték tűzre valónak, miben szükséget szenvedtek. De a falak, habár romladozó állapotban, megmaradhattak volna akár mostanig, mint ezt a Margitszigeten látjuk. A templomok falait a törökök nem bántották, mert nem volt miért. A várbeli templomokat azért döntötték le, hogy az innét nyert kővel és törmelékkel az ostrom által támadt réseket tömhessék be.

Folytattatott és befejeztetett a teljes rombolás Budának visszavétele után, midőn t. i. a megsérült várfalak s erődítmények helyett újakat kelle fölállítani. E nagy építkezésekhez az anyagot az időközben elhagyott s romokban hevert előbbi egyházak, klastromok, és senki részéről tulajdon gyanánt nem védett középületek szolgáltatták. Egy tekintet a budai várfalakra meggyőz bennünket arról, hogy a számos faragott kő, melyet a falazat rétegeibe rendszertelenűl beillesztve látunk, mind más, természetesen régiebb építményekből került.

Ugyanily régi anyagból épültek a múlt században az újabb egyházak, laktanyák, uradalmi lakok, plébániák, a városháza stb. A mostani ó-budai templom jobbára ily romok ép maradványaiból, részben pedig a *római vízvezetéknek* a múlt század derekán még fennállott falazatából építtetett föl. Az 50-es években az óbuda-szentendrei országútat ugyanazon vízvezetékből tatarozták.

Aquincum, melynek nagyszerű faragott köveit s 1900 év múlva is érczhangon kongó tégláit a régi budai és ó-budai várakba, s a tör-

ténetírók részéről pompásoknak állított itteni szentegyházakba falazták be, kegyetlenűl megboszúlta magát az újabb koron. Emezeknek egy-két század múlva hírmondója sem maradt: míg amannak reánk szállott műemlékei, s az eddig napfényre került monumenták fennhangon hirdetik s hirdetni fogják örökre a római nép állami s culturális nagyságát.

Fehéregyháza hollétének legkisebb nyomát nem tartotta meg, a különben szájról szájra kelő hagyomány sem, mert Ó Buda királyi városnak előbbi tősgyökeres magyar lakossága a törökökkel vívott hosszú küzdelem alatt szintén elpusztúlt.

Ha Ó-Budának régi magyar lakossága megmarad, ez bizonyosan megőrizte volna az ősök s ősi építmények, különösen pedig Fehéregyháza emlékét, hová hatodfél századon át évente ezerekre menő néptömegek zarándokoltak.

De a Futamodók, Kömlődiek, Sziták, Somogyiak, Kenczelek, Solymáriak, Feketék, Kövérek, Talyigások, Seresek, Nyirők, Ispánok, Szűcsök, Igaliak, Csehek, Mészárosok, Tímárok, Csapók stb. eltűntével, kik a budai káptalan regestáiban sok más magyar névvel együtt «Judex, Jurati Cives, et incolæ Civitatis Budæ Veteris» megjelölés alatt szerepelnek, elenyészett a helyi történelmet híven megőrízni szokott magyar hagyomány is. Buda visszavétele után Ó-Buda kétszer lőn betelepítve, először a birodalmi sereg mindenféle nemzetbeli maradékai által, mindjárt Budának visszavétele után, későbben pedig szintén I. Leopold alatt. Ó-Budának jelenlegi derék lakói nemzeti érzület és a haza iránti kegyelet dolgában bizonyára nem állanak magyar elődeik mögött, de saját eleiktől nem örökölhették oly dolgok emlékét, melyek iránt ezek nem érdeklődhettek, vagy a melyek ide településük alkalmával talán már nem is léteztek.

Most tehát a régi okmányokban kell kutatnunk, hogy megtudhassuk, hol állott Fehéregyháza?

Szerencsénkre van egy-két elsőrendű s minden tekintetben főfontosságú okmányunk, melynek hitelessége minden kérdésen felűl áll és a mely erős meggyőződésem szerint bennünket az ó-budai Fehéregyház biztos nyomára fog vezetni.

Az első okmány Nagy Lajos királynak 1355-ben aug. 17-én Visegrádon kelt, az ó-budai birtok becserélése alkalmából készített határjáró oklevele.

Ezen oklevél Fejér Codex Diplom. Hung. IX. kötetének II. könyvében CLXXLIV. sz. a. a 370—382. lapon foglaltatik.

Ebben Nagy Lajos király előadja, hogy mivel az ó-budai prépost és káptalan közt egyfelől, másfelől pedig az ó-budai királyi várnagy és a polgárság között, régtől fogva soknemű villongások, perpatvar és botrányos czivódások állottak fenn, melyek a király és anyja a királyné elé vitt örökös panaszokra szolgáltattak alkalmat, ezek pedig onnét keletkeztek, mivel a prépost és káptalan a város és polgárai fölött hatósági és földesúri jogot kívánt gyakorolni, mit emezek elis-

merni vonakodtak: a király és anyja, a királyné, e viszályoknak véget vetendők, a budai székesegyháznak hajdan adományozott ó-budai birtok egy részét saját tulajdonukba vették vissza, s ezért cserébe adta a király Somogy- és Zalamegyékben fekvő Komár, Galambok, Szent-Péter és Kóros nevű birtokait, melyek jövedelmeűl évenkint budai veretű kétszáz markát biztosított az említett prépost és káptalan számára.

És tekintve, hogy a *királyi vár közelsége* miatt a prépost és káptalan többnemű jogaiktól eleshettek, melyek élvezetében azelőtt voltak, a király ezen csereszerződésben megirt föltételek alatt magához vette mindazon jogokat és javadalmakat, melyeket a most királyivá lett városrészben ezelőtt a prépost és káptalan magáénak tartott vala, ellenben hasonlóknak teljes élvezetét biztosította a székesegyháznak azon városrészben, mely ennek ezentúl maradt (Considerantes igitur, quod *propter vicinitatem castri nostri prædicti* etiam jura stb. 373. lap).

Ugyanekkor beszüntette azon egy marca arany fizetését is, melyet a királyi várnagy a budai székesegyháznak minden évben fizetni tartozott azért, mert ezen királyi vár Ó-Buda város területén létezett, és azt hajdan nevezett székesegyház építteté.

Most ezen vár területével együtt a királynak jutott városrészhez tartozván, e városrész, ezen oklevél erejénél fogva, királyi várossá lett. És a kétféle városrész és terület szoros elkülönítése kedvéért tartatott meg az itt szóban levő határjárás.

«Cæterum quia *castrum nostrum in ipsius Civitatis, seu oppida latere constitutum in territorio*, iam dicta Ecclesia Budensi olim ædificatum extiterat, et constructum, et *ob hoc* Castellanus noster, nomine dicti castri quolibet anno unam marcam auri Præposito et Capitulo solvere tenebatur, quia iam in portionem territorii nostri cessisse dignoscitur, iidem Præpositus et Capitulum ab ipsius solutione unius marcæ auri perpetuis temporibus expeditum et liberum reddiderunt, renunciando omni iuri quod in eo hactenus habuissent. Quam quidem oppidi seu Civitatis partem sic nobis cedentem, civitatem regiam fore constituimus et metali distinctione . . . , a portione Ecclesiæ ipsiusque semitis, tenutis his metis duximus separandam.»

Vegyük már most elő a főváros legjobb térképének a III. kerületet, illetőleg Ó-Budát és környékét ábrázoló szelvényeit és kísérjük figyelemmel a határjáró oklevélben elősorolt határjelzőket egyenkint, és pedig elejétől egész végig.

Mit már előbb kellett volna tennem, most jegyzem meg, hogy én a latin Codexből vett idézeteket a Knauz-féle javítások és pótlások figyelembevételével írtam le. Összehasonlítás kedvéért a Knauz-féle változtatások, melyeket ő Fehér nyomtatott Codexének az eredeti okmányokkal egybevetése alapján tett, nála nagyobb betűkkel vannak nyomtatva.

Adom most az oklevél e részének magyar fordítását:

«Az első határjel *kelet felől*, a Duna ágán túl, a Nyúlsziget szent Klára klastromának sarkától kezdődik, és így menve, s átkelve a Dunán *nyugat felé*, magának a Dunának partjához két határkőhez ér, melyek egyike Ó-Budát, másika pedig szt. Jakab apostolról nevezett városzrészt (villam parochia) választja.

Ugyanazon, t. i. *nyugati irányban* keveset haladva, gömbölyű kőhöz jut, mely most nevezett szent Jakab egyházának felső részén *s azon út mellett van elhelyezve, melyen Uj-Budáról Ó-Budára járunk.* Ezen kőnél egy másik kő van határjel gyanánt letéve és ettől a határ a völgy partjáig, partfalazatáig (crepidinem vallis) s ezen át egész e völgy partja végéig viszen. Itt két új határjel lett földből felhányva s itt határol nevezett budai egyháznak *Topsa* nevű földje.

Schier Xistus Buda Sacrajában ide vonatkozólag írja; In villa ab eodem sancto (S. Jacobo Ap.) dicta postmodum in jus parochialis Ecclesiæ erecta et Archiepiscopo Strigoniensi subjecta, cuius mentio flt in Bulla Pii II. de anno MCDLXIV. A fent említett gömbölyü kőre és szt. Jakab apostol egyházára nézve pedig idézi II. Lajos oklevelét, mely szerint: Quod primo iidem Præpositus et Capitulum demonstrationem eandem cepissent *a quodam lapide rotundo in superiori parte Ecclesiae Beati Jacobi Apostoli juxta viam, per quam de Buda nova itur ad veterem* — situm et habitum. Idézi továbbá Windeck Eberhard civis budensis chronicájában előforduló e jegyzetet: «Templum S. Jacobi ist vor diesem gestanden ausser des Kaisers Badt, wo nunmehro ein rothes Kreutz aufgestellt ist unter Alt-Ofen».

Ezután a határ éjszaknak fordul, s fölmegy Uzahashege (Huzahaza hegye) nevü helyre, hol két határhalom (metæ terreæ) van fölállítva, ezek egyike nevezett Topsa földjét, másika a király birtokát határolja.

«Prima meta incipit a parte orientali ultra partem Danubii ab angelo claustri Sanctæ Claræ, de insula leporum, et sic procedendo et transeundo Danubium versus partem occidentalem, venit ad rippam ipsius Danubii ad duas metas lapideas, quarum una separat Budæ veteri, et altera villæ Sancti Jacobi Apostoli; et ab inde ad eamdem partem modicum procedendo, venit ad quendam lapidem rotundum, in superiori parte dictæ Ecclesiæ S. Jacobi situm; iuxta viam per quam itur de nova Buda ad veterem Budam, iuxta quem est alter lapis pro meta positus, et inde vadit ad crepidinem vallis et per eam crepidinem usque ad finem ipsius crepidinis, et ibi sunt duæ metæ novæ terræ erectæ; et ibi metantur terræ Topsa eiusdem Ecclesiæ Budensis, deinde reflectitur ad partem Septemtrionalem, et ascendit ad locum qui dicitur Urahashege et ibi sunt duæ metæ terræ erectæ quarum una separat prædictæ terræ Thobsa, et alia Domino regi.»

Innét ugyanazon (éjszaki) irányban Monyorós nevü hegyre a két határhalomig megyen, melyek egyike mrr mondott Tobsa földét, másika pedig a király birtokát választja. Azután ugyanazon Monyoróson halad egy magas hegy csúcsára, mely hegycsúcson nagy határt jelző kő vagyon, hol a Topsa-föld határa végződik és az ó-budai egyház határaival egyesül.

A határjárás *eddigi részére* megjegyzem, mikép az ugyanazonos ama határ megjelölésével, mely *az ó-budai káptalan birtokáról* II. Endre királynak 1212. évben kiadott két rendbeli okleveleiben, valamint János kalocsai érseknek ezeket 1295. jan. 12-én átiró okiratában foglaltatik. (Ez utóbbi datum in Castro Budensi). Lásd Fejér Cod. dipl. III. 1. 118—124. lap és VI. 1. 378. l. a Knauz-féle javításokkal. Csakhogy a Margitsziget mint kiinduló pont itt megemlítve nincs.

II. Endre ezen oklevelének ide tartozó részei *a)* az első III. 1. 119. lapon:

Territorium vero Budensis ecclesiæ metis talibus circumcingitur: prima meta est inter Budam, et calidas aquas, videlicet lapis rotundus coopertus in terra, et inde vadit ad crepidinem vallis, et ascendit ad locum qui dicitur *Vzhashage*, et inde vadit ad montem qui dicitur Monnoroshegye, et inde vadit ad lapidem, qui vulgo dicitur Cemarkeo, et inde descendit in vallem, et ducit inter duas vias inde vadit ad agrum Verhardi.

A másik: III. 1. 122. lapon: Prima meta stat inter Budam et calidas aquas, videlicet lapis rotundus coopertus in terra, et inde vadit ad crepidinem vallis, et ascendit in locum qui dicitur Wzahas Hege et inde vadit ad mon-

tem qui Morolhel dicitur, inde ad lapidem qui vulgo dicitur Chemarkw, et inde descendit ad vallem et ducit inter duas vias et inde vadit ad angulum Verhardi.

Az itt többször előforduló Topsa — magyarúl talán Dobsza, vagy Dobsa — nevű dűlőre nézve Schier Xistus idézett könyvében: «*Buda Sacra*» utolsó lapján, az ó-budai káptalan levéltárából vett okmányra akadunk, mely szerint ezen Topsa-dűlőn már 1246-ban szőlők állottak.

. . . Insinuatione presentium universitati vestræ significamus, quod constitutus coram nobis Gysen concanonicus noster eterne beatitudinis bravium pietatis operibus cupiens obtinere, *quandam vineam suam in Tapsa sitam* quam ab uxore Semen comparaverat, *quae conterminalis est vinee Pocha filii Pozor*, intuitu externorum Præposito Sancti Michaelis confratribus suis de insula Leporum contulit perpetuo possidendam . . . Actum Anno Verbi incarnati MCCDLVI. fent: Ex transumpto originali eiusdem capitull, dato Johanni de Zalok a. 1435.

És ez az oka annak, hogy a határjárásban itt említett mons excelsusnak nem a Kecskehegyet vettem, mit különben minden nehézség nélkül tehettem volna, de vettem a nagyobbik Mátyás-hegyet, mely szintén elég magas (1065 lábnyi a tenger színe fölött), csúcsa alatt szőlőkkel van borítva, holott a sokkal magasabb Kecskehegy csúcsához közel szőlő nincs, és azt tartom, magasságánál fogva nem is volt soha.

Folytatva most a határjárást:

A hegy *csúcsáról egész keletnek* fordul — a latin szövegben: reflectitur viszszafordul — mintha t. i. keletnek már előbb járt volna, mielőtt a hegyre érkezett — tehát keletnek fordul egészen, és egy völgyön át ismét hegyre ér, melynek végében egy másik hasonló határjellel ellátott kő áll. E kő mellett két határhalom lett fölhányva, melyek egyike dél felől a király, a másik pedig éjszak felől az egyház birtokát választja.

Innét leszáll ugyancsak keletnek tartva, a völgybe két határdombhoz, mely egy ösvény mellé földből lett fölhányva. Azután a szőlők között másik két újból fölhányt határhalomhoz és az ösvény meghaladtával a nagy úthoz ér, mely a Bold. Szűzről nevezett Fehéregyházhoz vezet. Itt ugyanezen út mellé egy határhalmot hánytak föl földből.

Innét ugyanazon a nagy úton a mondott Fehéregyháza körül az esztergomi nagy útra *jut, melynél két határhalom állíttatott.* Ezek egyike kelet és dél felől a király, másika pedig nyugat felől a budai egyház birtokait határolja.

Azután *ugyanazon nagy esztergomi úton haladva, éri a hegy alatt folyó víz medenczéjét* (Deinde *per eandem magnam viam Strigoniensem ad puteum sub monte fluentem*) és ugyanezen medenczétől, ugyanazon nagy út mellett, a szőlők árkánál állíttatott egy határdomb; azután ugyancsak a szőlők árkánál kissé haladva (Knauz szerint parum eundo) egy másik határdomb lőn felhányva, és innét folyvást ugyanazon út mentében egy körtefa alatt ugyancsak a szőlők árkánál ismét egy másik, ezek után a nagy út *mellé*, innen túl pedig a nagy út és egy ösvény *között* földből lőn egy-egy határdomb állítva. Innét ezen ösvényen, ugyanazon nyugati oldalnak tartva, három szögletbe állított földhányáshoz jut, melyek egyike dél felől az egyház, nyugat felől Urs (Ewrs) földét, kelet felől a király területét választja.

A latin szöveg: 378. lap 20. sor; «inde per eandem plagam vadit ad montem qui dicitur Monyoroshegy, et ibi sunt duæ metæ terreæ erectæ, quarum una separat dictæ terræ Tobsa, et alia Domino regi; deinde per idem Monyorós vadit ad cacumen montis excelsi in cuius cacumine est lapis magnus pro meta signatus: ubi metae terrae Tobsa prædictae terminantur, et iungitur metis Ecclesiæ Veteris Budensis et abinde reflectitur ad partem orientalem, et transeundo quandam vallem, pervenit ad quendam montem, in cuius fine est lapis alter similiter pro meta signatus circa quem sunt duæ metæ terreæ ere-

ctae, quarum una separat ex parte meridionali Domino regi et alia ex parte septemtrionali eidem Ecclesiae Budensi, et abinde descendit ad eandem plagam orientalem in vallem, ad duas metas terreas erectas circa quandam semitam. Deinde inter vineas ad alias duas metas terreas de novo erectas et abinde finita ipsa semita pervenitur ad magnam viam quæ ducit versus *Albam Ecclesiam* Beatae Virginis, et ibi circa eandem viam unam metam terream erexerunt, et inde per ipsam magnam viam venit circa dictam *Albam Ecclesiam* ad viam magnam Strigoniensem, circa quam sunt duæ metæ terreæ erectæ; quarum una a parte orientali et meridiei separat Domino regi et alia parte occidentali Ecclesiae Budensi prædictae. *Deinde per eandem viam magnam Strigoniensem ad puteum sub monte fluentem et ab ipso puteo circa eandem viam magnam ad unam metam* terream circa *fossatum* vinearum erectam et deinde parum eundo similiter circa fossatum vinearum alia meta terrea est erecta et abinde circa eandem viam eundo sub arborem piri similiter circa fossatum vinearum similiter est una meta terrea erecta; inde circa eandem viam magnam una meta terrea est erecta, et inde ad unam metam terream inter eandem viam magnam et quandam semitam erectam, et inde per eandem semitam vertendo ad eandem plagam occidentalem ad tres metas terreas angulares, quarum una separat ex parte meridionali Ecclesiæ Budensi et a parte occidentali terrae Vrs a parte orientali Domino regi.»

E hármas határtól, átkelve az esztergami országúton éjszakra Fenőmál nevü hegynek tart, melynek oldalán lévő mogyoróbokor (dumus nucis) mellé határdombot állitottak; s innét fölfelé menve, ugyanezen hegyen át jut egy útra, mely folyvást a hegyen a szőlők mellett halad tovább s itt van ismét egy határdomb.

Innét fölmenve a hegy tetejére: itt is határhalmot állítottak; azután egy ösvényen lefelé menve a szőlők között, ugyanazon éjszaki irányban Tebesere nevü helyhez jutott és itt két régi határjel van. Ugyancsak itt egyesül *Megyer* község határával s itt új határdomb állíttatott.

Onnét visszafordul (reflectitur) *keletnek* s megy egy úton, melyen átkelve, jut egy nagy kaszáló (prati) oldalához egy gödör mellé, hol hajdan határnak jelölt kő állott, s itt hánytak föl egy földhalmot; és ezen kaszálón áthaladva, egy átlyukasztott kőhöz jutott, mely a Szentlélekről czímzett keresztes barátok szentegyháza malmánál van.

Mivel ezen átlyukasztott kőre több, Fehéregyházára vonatkozó dolgozatban mint kiváló határjelzőre történik hivatkozás, itt különösen megjegyzem, hogy a Szentlélekről nevezett keresztes barátok malma a kórházzal együtt a mostani, báró Lipthay Béla tulajdonát képező, lőpor-malom helyén, az itt fakadó melegvíz források mellett állott, mi Oláh Miklós, esztergomi érsek, már idézett munkájából tünik ki: (22. lap)

«Supra hoc oppidum (Veterem Budam) eodem tractu est Xenodochium Sancti Spiritus, in quo thermæ salubres erumpunt.»

A keresztes barátok ezen malmánál a határ ismételve érinti az egyház földjét, úgy hogy nyugatra a király, keletre pedig az egyház birtoka esik.

Innét *dél* felé tart egy falazat romjain át, melynek kövei egész az utolsóig határjelzők gyanánt jegyeztettek meg. Azután pedig egy határtöltésen haladva, *a minoriták (fratrum minorum) székháza faláig jutott, melynek kapuja a Bold. Szüz Fehéregyháza felé néz;* innét *átkelve, az utczán* a királyné udvari jobbágyának majorja, illetőleg háza mellett, kerteken át jut az árkolathoz (fossatum), mely a vár előtt vagyon. Ezen árkolat pedig egy nagy út által hasíttatik (dividitur), melyen a Bold. Szűz fentnevezett Fehéregyházához járnak.

Ezen árkolat mindkét oldalán áll két határkő, melyek egyike éjszak felől a város azon részét, mely az egyháznak jutott, dél felől pedig a király birtokát választja. Ezen uton a vár előtt a Dunának tart egy utczán át, mely egyfelől Tumpa (Tompa) László házánál kezdődik, s e ház alatt földbe ásott magas kő áll; más oldalról pedig Imre fia Péter házánál, s egész a Duna partjáig megyen a Bold. Szűz oltármestere és Tót Miklós (Nicolai Sclavi) házai közé és a Dunán átkelve, a Nyulak szigetére ér, mely már előbb említtetett, a romokban heverő vár felső része mellé és itt végződik. Ennek latin szövege a 379. lapon: et abinde transeundo ipsam viam magnam Strigoniensem versus plagam septemtrionalem tendit ad quendam montem Fenőmal dictum et in latere ipsius montis est

dumus nucis, iuxta quem metam terream erexerunt; et abinde ascendendo per eundem montem venit ad quandam viam, per quam transitur per eundem montem iuxta vineas ubi unam metam terream erexerunt et abinde ascendendo ad verticem ipsius montis, unam metam terream erexerunt. (Knauz kiigazítása szeriint megjegyzem, hogy itt a 380. lapon a 3-ik sortól kezdve: «per eundem mon., egész a 7-ik sorig ad verticem montis, a Knauz-féle kiadással ismétlődnek az előbb mondottak, ezeket tehát kihagytam) deinde per semitam descendendo inter vineas per eandem plagam septemtrionalem peruenitur ad locum qui dicitur Tebesere et ibi sunt duæ metæ antiquæ; ubi iungitur metis possessionis *Megyer* et ibi est una meta terrea erecta; et abinde reflectitur versus partem orientalem per quandam viam et transeundo eandem viam peruenit ad latus cuiusdam prati magni, ubi est quædam fovea, ubi olim erat lapis pro meta signatus, et ibi unam metam terream erexerunt; et abinde transeundo pratum illud venit ad lapidem perforatum qui est iuxta molendinum cruciferorum Sancti Spiritus; et ibi iungitur iterato metis Ecclesiae, ita quod a plaga occidentali separat Domino regi, a plaga orientali Ecclesiae Budensi, et abinde versus meridiem per *murum dirutum* cuius lapides, usque ad finalem lapidem sunt pro metis signati et inde per quandam metam terream ad murum curiae *fratrum minorum* cuius porta respicit versus Ecclesiam Albam B. Virginis, et abhinc transeundo vicum circa allodium seu domum coloni reginalis curiæ per ortos (sic) ad quoddam fossatum, quod est ante castrum; quod quidem fossatum dividitur per quandam viam magnam, per quam itur ad prædictam Ecclesiam Albam Beatæ Virginis; in cuius fossati utroque latere sunt duæ metæ lapideæ; quarum una ex parte septemtrionali separat portionem civitatis Ecclesiae cedenti, et alia ex parte meridionali portionem regalem, per quam viam ante castrum tendit versus Danubium per vicum qui inchoatur inter domos Ladislai Tumpa dicti ex una parte sub cuius domo est lapis longus fixus in terram, et ex altera parte Petri, filii Emerici venit usque in ripam Danubii inter domos magistri Altaris B. Virginis et Nicolai Sclaui ex alia parte; et abinde transit Danubium ad insulam leporum iam prædictam, iuxta superiorem partem castri diruti, et ibi terminatur.

Nagy Lajos ezen határjáró oklevelét átirta, illetőleg újra kiadta 1412-ik évben augusztus havában Zsigmond király.

Az országos levéltárban pedig annak jövén nyomára, hogy a budai káptalan actái közt, melyek, mint említém, a pozsonyi káptalannál őriztetnek, egy 1468-ból való ó-budai határjárás is foglaltatik, kérésemre megkaptam az ott létező eredeti okiratot, mely azonban nem más mint ugyancsak I. Nagy Lajos királynak most ismertetett oklevele, melyről gróf Palócz László országbiró 1468-ban, bizonyos Gercsei Fonó Mihály, és ugyancsak gercsei Henczy Balázs részére hivatalos transsumptumot készíttetett. Tehát e határjárásra magán felek is mint főbizonyítékra hívatkoztak egy század lefolyása után is.

Alkalmazva most az oklevélben megjelölt határ vonalát, a jelenleg dívó helyrajzi elnevezésekre: a határjárás a Margitsziget közepén s ennek keleti oldalán látható romok déli sarkától indul ki, innét *nyugotnak* tartva, átkel a Dunán, kikötött a Gyártelep gőzmalmának éjszaki fala mellett, metszi a Zsigmond-utczát, bemegy az ürömi utczába és ezen halad a völgyben a Holtzspach-féle téglavető mellett, és a budai zsidótemetőnél azon pontig, hol a határnak *éjszaknyugot*, illetőleg *éjszaknak kell* fordulnia. Éjszaki irányban, de azután inkább keletnek tartva, meghaladja a nagy Mátyás-hegyet, innét egy völgyhajláson át jut a kis Mátyás-hegy keleti oldalára, hol szőlők kezdődnek, s innét egészen keletnek szőlők között leszáll a völgybe, ama kis magaslat

déli lejtőjeig, melyen a budaujlaki temető áll. Itt érte el a *nagynak* nevezett kocsiútat, mely a kis magaslat fensíkjára; a mostani *Kis Czell-hez fel*viszen; ezen nagy úton *le*felé haladva, egyesül az esztergom bécsi országúttal, azután tovább menve, ezen esztergom-bécsi országúton eléri a Radl-malomnál, illetőleg a Finaly-féle festőgyárnál lévő víz-medenczét és folyókáját, és mindig az esztergom-bécsi út és a szőlők árka közt járva, előbb nyugot, azután pedig Ó-Buda éjszaki határa felé tart, átmetszi az esztergom-bécsi útat, érinti a Goldberget, az ürömi és Péterhegyet, (az előbbi Fenőmál) s ez utóbbi szőlőhegyek között éjszakkeleti irányban Békásmegyer határát éri. Innét keletnek tart s a most kissingi pusztának nevezett nagy kaszálón át, a b. Lipthay-féle lőporos malon hoz jut. Innét egyenes *déli* irányban a római vízvezeték pillérei mellett menve, egész a Flórián-utcza tájáig jutott, és itt kellett az utolsó pillérnek állania. Mert a római vízvezeték, melynek utolsó pillérje délről most u. n. Mária Stein, miután a lőpormalmi forrásokból a castra stativa, és a prætorium fürdőit látta el vízzel, ugyanezen langyos meleg vizet szolgáltatta a Florián-utczában lévő, valamint a hajógyári szigeten a dunagőzhajózási társulat részéről kiásatott, s most igen szépen fentartott polgári köz, és magánfürdőknek. A vízvezeték tehát és ennek pillérei meg nem szakított vonalat képeztek a mai lőporos malomtól egész a flórián-utczai hypocaustum közeléig. De minthogy a várostól éjszakra eső földterület, az ezelőtt földesuri viszonyban állott ó-budaiak úrbéri illetményeibe esett, az e vonalon állott vízvezetéki falat, és annak pilléreit az illető telkek tulajdonosai már rég eltávolították. Ugyanezen sors érte volna a még fennmaradtakat is, mert az 1879-ben végbe ment legelő arányosítás folytán a lakosoknak jutott vonal hosszában a pillérek maradványait már is lőporral kezdték repesztgetni, hogy azokat végkép eltávolítsák, azonban a műemlékek orsz. bizottságának föllépése folytán a vallás és közoktatásügyi miniszter e műemlékek megmentése végett a fővároshoz fordult, ez pedig Rózsa Péter tanácsjegyzővel, és a III. kerületi elöljáróval együtt engem küldött ki, hogy a hajdani nagyszerű építmény utolsó maradványait a végső pusztulástól megmentsük.

Körülbelül a Flórián-tér nyugoti oldalától délnek ment folyvást a határ, azután is egy vonalig, melyet a mostani kis-czelli utczával párhuzamosnak, vagyis olyannak kell képzelnünk, mely Ó-Budát nyugotról keletre egyenes irányban metszette át. Mert a határ itt érte az e tájon létezett királyi vár külső árkolatát (fossatum), melyre egyenszögben támaszkodott. És e leirás maga megmutatja nekünk a helyet, hol az oklevélben említett királyi vár (castrum) állott volt. Ez t. i. nem más mint most «Königsberg», királyhegynek nevezett, rendetlen kört képező háztömb, melynek telkei a kör központja felé megannyi ékek csúcsaival nyúlnak be.

Tehát a Pacsirta-utczán haladva, érte a határ a vár külső árkolatát, betér a Perczutczába, ezen végig vonul, metszi a Lajos-utczát, kijő

az ó-budai rakpartra, a gőzhajó-állomás táján s átkelve a Dunán, a Margjtszigetre tér vissza, körülbelül a mostani felső vendéglő tájára.

Ezen határjárás tanúsítása szerint tehát Fehéregyháza azon kis magaslat fensíkjának keleti oldalán, vagy ennek lejtőjén állott, hol jelenleg a Kis-Czellnek nevezett, múlt századbeli klastrom most pedig katonai kórháznak használt laktanya áll.

Ugyanezt bizonyítja egy másik, tárgyunkra nézve nagy fontossággal bíró okmány, melyre Knauz Nándor «Budai káptalani regestái»-ban akadtam, s mely a most ismertetett határjáró oklevéllel is a legszorosabb összefüggésben áll.

Ez Perényi Imre nádornak 1510. évi január 20-án kelt parancsa, melyben a váczi káptalan által meghagyja Ó-Buda város hatóságának, hogy a káptalan birtokát képező területeken, a biráskodástól, s mindennemű rendelkezéstől óvakodjék.

Láttuk ugyanis Nagy Lajos oklevelében, hogy a királyi vár tájáról Fehéregyházára fölvezető, s innét ismét az esztergom-bécsi útra levezető nagy úttól, valamint az ennek folytatását képező esztergom-bécsi úttól nyugotra eső szőlőhegyek és területek egész az Vrs földénél éjszakon érintkező hármas határig a káptalan tulajdonában maradtak, s e tulajdon jogánál fogva a káptalan nemcsak a szokásos tizedet, vagyis dézsmát, hanem ezenkívül csöbörpénzt, vagy illetéket is szedett e szőlők után, s ezen szőlők és területek birtokváltozása eseteiben, a biráskodási s rendelkezési jogot magának föltétlenűl föntartotta. Ennek daczára az ó-budai tanács (nescitur quali astucia excogitata) e szőlők fölötti biráskodást és adás-vevés, vagy másnemű vagyonátruházás eseteiben a hatósági intézkedést magához ragadta: ettől tehát a nádor, hívatkozva Nagy Lajos király fentemlített oklevelének határozmányaira, az ó-budai tanácsot szigorúan eltiltandónak rendelte.

Nehogy pedig kétség támadhasson az iránt: a határnak melyik része az, mely a káptalan reservált fenhatósága alá tartozik, a nádor ennek helyrajzi fekvését újra röviden, de igen szabatosan jelölte meg.

A nádori parancsnak ide vonatkozó része magyarúl eképen hangzik:

Perényi Imre . . . Ó-Buda város birájának és esküdt polgárainak. Panaszképen elénk adatván a budai székesegyházi tiszt. káptalan képviseletében, hogy ámbátor ennekelőtte, midőn t. i. panaszttevők előbb nevezett várostokul legfenségesebb fejedelem Lajos magyar király hajdani urunknak s édes anyjának csereszerződésileg átadták és becserélték vala az itt létező szőlőhegyeket és bizonyos más ottani területeket, t. i. kezdve az úttól, mely dél felől az O-Buda fölött alapított Fehéregyházán lakozó eremita-szerzetes barátok kertje végénél a hegyre föl és az esztergomi útra leviszen, és ugyanezen úton éjszak felé egész az Ewrs nevezetü hegyoldalig, illetőleg pusztáig menve — tehát mindent mit ezen esztergomi út maga nyugat felé befoglal, azt panaszlók minden hatósági jogokkal együtt önmaguknak tartották fenn stb.

A latin szöveg: (Knauz Nándor, «A budai káptalan regestái, Magyar történelmi tár 1863. 12. kötet 42. lapon 68. sz. a.) Datum Tercio die festi B. prisce virg. et mart. 1510. Jan. 20.

«Emericus de Peren... Judici et Juratis Civibus Civitatis Budeveteris... Exponitur nobis in personis Hon. Capituli Eccl. Buden. Quod licet alias, dum scilicet ipsi Exponentes predictam Civitatem vestram excellentissimo principi quondam domino Lodouico Regi hung. eiusque genitrici In concambium dedissent et permutassent, promontoria vinearum inibi existentia certa etiam alia inibi territoria, utputa incipiendo a via quadam, a parte scilicet meridionali. In fine Orti Religiosorum fratrum heremitarum apud *albam Ecclesiam* supra scilicet eandem Veterem Budam fundatam degencium, ad montem sursum ascendente, et ab eadem via descendente ad viam publicam Strigoniensem et eundo in eadem via ad plagam septentrionalem usque ad promontorium sive predium *Ewrs* vocatum, quidquid scilicet ad plagam occidentalem via ipsa Strigoniensis includeret ea ijdem exponentes cum omni Jurisdictione . . . sibi ipsi . . . retinentes» stb.

Ez okmányból kettőt tanulunk.

Első az, hogy az 1355-ik évi határjárás még 1510-ben, sőt bátran mondhatjuk ezután is, t. i. mindaddig, míg a budai káptalan létezett: 1540 ig, teljes érvényben állónak ismertetett.

A második pedig az, hogy, ha az esztergom-bécsi országúttól nyugotra eső egész hegyoldalnak legdélibb része azon nagy feljárónál, illetőleg útnál kezdődött, mely előbb föl-, azután pedig lemenve, az esztergomi úttal egyesül, és ha ezen feljáró kezdetén állott a fehéregyházi remeték kertje, akkor lehetetlen Fehéregyházát másutt mint azon fensík közelében keresnünk, hol mostan az úgynevezett Kis-Czell katonaépület áll. Quod erat demonstrandum.

Ezt állította épp husz évvel ezelőtt Knauz Nándor «A budai káptalan regestái»-nak érdemes szerzője is, ki a most idézett nádori parancs szövegében zárjel alatt magyarúl megjegyzé, hogy itt a mai Kis-Czell értendő.

A minden tekintetben classicus tájnak helyszíni bejárása alkalmával is akadunk néhány adatra, mit nem hagyhatunk figyelmen kívül.

Annak daczára, hogy a határ különböző részeinek, s a dülök régi magyar nevei: az Uzháza hegye, Monyoróshegy, Mořahely, Csomárkő, Fenőmál; a Málkút, Nagy-Kereked, Kis-Kereked, Rétszeg, Lopány, és Kigyós nevű (szőlőhegyek és dülők), melyekkel a régi okiratokban találkozunk, az ősmagyar lakossággal együtt eltüntek, s most ezek helyett ott látjuk a nagy és kis Mátyás-hegyet, illetőleg a Mátyás-hegységet, az Ürömer Berg, Peters-Berg és Gold-Berget az Einsiedler-Hut, Kapuciner-Hut, Neue Hut, Mühlhut, Roth-Einsiedler-Hut, Lagerhut, Brüderhut és Sturm-Thurmhut nevű dülőket, melyek csak utóbbi évtizedekben lettek megmagyarosítva; a németség is megtartotta a Fehéregyházán lakott paulinusok emlékét, a mennyiben mai napság is a Kis-Czell körül elterülő szőlőhegyet Einsiedlerhut — Remetedülőnek, a magaslatot pedig, melyen Kis-Czell áll, Einsiedlerberg — Remetehegynek nevezi.

Ez elnevezést bizonyára nem az 1745-ben özvegy gróf Zichy Péterné szül. Székesi Bercsényi Zsuzsánna részéről e helyre telepített trinitariusoktól kapta, kik a keresztény raboknak a török kézből való kiszabadításával foglalkoztak, bizonyára nem voltak «remeték», mert ott

a grófné bőkezűségéből a most meglévő palotaszerű nagy épületet állították, a templomnak is elkészülte óta pedig, 1760-ban, huszonhárom év múlva: 1784-ki február hó 1-én II. József császár rendelete folytán föloszlattattak.

Különben a trinitariusok a múlt század derekán végbement itteni nagyszerű építkezése volt a legnagyobb csapás, mely a talán ép e helyen állott Fehéregyházat annyi század folyamán érhette. A terjedelmes épület alapozása, különösen pedig az alatta létesített sírbolt és pinczék helyeinek kiásása alkalmával bizonyára kiásattak a régi fehéregyházának alapfalai is, legnagyobb részben, ha nem is talán az utolsó kőig. A jókora négyszögű udvarban, és az épület előtti tágasabb téren talán lehetne még némi sikerrel ásatásokat eszközöltetni. Előre el lehetünk azonban készülve, hogy csak töredékekre fogunk akadni.

Mi már most ama kis «patakot», a parvum flument illeti, melynek tövénél Anonymus Árpádot eltemetettnek mondja, és a melynek természetesen Fehéregyháza közelében, és pedig alatta kell meglenni, a fővárosi régészeti bizottmány elé terjesztett jelentésemben arra utaltam, mikép az ó-budai kalvária kápolnájából és annak közelében egy-két kődobásnyira azon fensík szélétől, melyen Kis-Czell áll, most is forrásvíz csergedez két helyütt, mely koronkint egész csermelylyé duzzad föl, de soha ki nem apad.

A helyrajzi situatio teljesen megfelel Anonymus szavainak; ámbár pedig közvetlenűl Kis-Czell alatt még két másik, ennél sokkal dúsabb, forrás fakad, melyre hívatkozhattam volna, mégis a kalváriahegyi forrást különösen említém azért, mert ez oly árok szélén áll, mely világosan arról tanúskodik, hogy itt talán még nem oly régen nagyobbacska patak is folyt.

A helyrajzi viszonyok jelenlegi megállapításánál általában figyelembe kell vennünk, hogy azon sok század alatt, mely Árpád temetése, Anonymus kora vagy akár csak Nagy Lajos király határjárása óta lefolyt, ezen egész vidék, és pedig különösen Fehéregyháza, a mai Kis-Czell tája roppant átalakuláson ment keresztűl.

A kis-czelli épület déli oldalától alig két ölnyire, körülbelül 10.000 □ ölnyi térfogattal dél felé, ezen egész fensíkon, le egész ennek déli lejtőjeig egymást érő 3—8—10 ölnyi mély kőbánya nyílt, s innét sok millió köbméterre menő kő és törmelék hordatott ki. A Kis-Czell fölött emelkedő hegyhát még e század második évtizedében gyönyörű erdővel volt fedve; e hegység alatt elterülő fensík pedig s annak egész configuratiója arra vall, hogy ez nem rég, mielőtt t. i. emberi kéz a természet alkotta rend erőszakos megbántásához nyúlt volna, a csapadék- és forrás-vizeknek nagy és természetes gyűlhelye volt.

Erre vallanak az itt még most is létező dús, és soha ki nem apadó források, ilyen, mint mondám, a kalváriahegyi kettős, mert az oltár előtt legalább is egy köbmetert tartalmazó medenczébe a víz felülről a kápolna tetőzetén át foly az oltár alá, a másik pedig a kápolna

fölötti árokban fakad s e két forrás együtt, adna most is annyi vizet, mennyi a disznófői forrásból a nyáron át csurogni szokott.

Ilyen a Kis-Czell alatti Liegl-féle «Zum blauen Montag» czímzett nyári vendéglő bejáratánál lévő két méter mély és 1 és fél méternyi átmérőjű medencze, mely szintén a fölötte lévő soha ki nem apadó forrásból kapja a vizet és közvetlen e mellett van a katonaság részére ásott, s most nem használt szivattyuskút, mely színig tele van vízzel.

Valóban csodálkoznunk kell még azon, hogy a körülfekvő talajnak ily nagy mérvű kiaknázása után, mely egész más alakításokat hozott a föld színére, mint a melyek előbb valósággal léteztek volt, még maradt egy csöpp víz is, a fenekestül föltárt és máshová hányt rétegek közt; átalában, hogy megmaradt még a régi állapotoknak valami nyoma, melyekről ezekre ismerhetünk.

Itt csak mellesleg említem meg, hogy épen most ássa Holtzspach téglagyára ama hegyormot, és annak a Duna felé hajló lejtőit, melyeken, véleményem szerint, a hajdani Etelevára — Eczelburg állhatott. Ó-Budán ugyanis két vár volt a középkorban, az egyiket, Etelevárát, a magyarok már itt találták, a másikat, a Nagy Lajos király oklevelében említett castrumot, a budai prépost és káptalan építé, látszólag a tatárjárás után. Mindkettő egymáshoz közel, s úgyszólván egymás mellett fekszik, a buda-ujlaki templom mellett fölmenő Szépvölgy-utcza végétől jobbra.

Ezen hegyormon most még több rom és leásás látható, melyben az ott hajdan állott épületek vagy falazat alapjait ismerjük föl. Sok épületkövet, ezekhez tapadt ragacsot, téglát stb. találtam itt még a napokban, de épen most folyvást hordják az alapkőnek és útburkolatnak használt kőanyagot s néhány hó múlva hijában keressük majd *Attila* várát.

Nehogy ezen állításom hiú és semmi alappal nem bíró képzelődésnek lássék, a következőket adom elő.

Fentebb láttuk, hogy a Nagy Lajos király részéről a káptalantól átvett vár, melyet a budai káptalan a tatárjárás után bizonyosan újra épített föl, ha már azelőtt létezett, e vár, mondom, ama keskeny *sík* nyugati oldalán állott, mely itt a hegyek és a Duna közé szorul. E *vár*nak rendeltetése pedig nem annyira strategiai, hanem főleg pénzügyi, vagyis az volt, hogy e keskeny síkot *zárt* helylyé alakitván, lehetővé tegye a káptalannak, hogy az előbbi királyoktól nyert javadalmait, az u. n. tributum fori-t, a vásár- és helypénz-szedést, a hajó- és borvámot stb. értékesíthesse.

Hogy ez nem lehetett az az «Etelevára», Echulburc, melyet Kézai Simon említ, melyet a magyarok, Anonymus 46. fejezete szerint már itt találtak (facti sunt læti ultra, quam dici potest, quod capere meruerunt sine bello civitatem Athilæ Regis) és nem lehetett Erzsébet és Borbála királynék székhelye, mely utóbbi saját itteni székhelyét Holczler János bécsi biróhoz 1425-ik évben kelt levelében *Eczelburg*-nak nevezi

(Fejér Cod. dipl. X. VI. 730. lap), tehát nem a Niebelungen német hőskölteményben előforduló, s magyar mondákból vett Etzelburg és nem is azaz Ezilaburg, hol 1189. évben III. Béla I. Barbarossa Fridrik császárt megvendéglé, ez dr. Wenzel Gusztávnak ide vonatkozó kutatásai után is előttem kétségtelennek látszik. Kellett tehát a káptalani, Lajos királynak jutott váron kívül már előbb egy másik várnak is léteznie, hol a királyok időközönkint udvart tartottak és a királynék laktak, mert alig lehet föltenni, hogy ezek a mélyen fekvő s posványos rétektől környezett káptalani várban foglaltak volna lakást.

Én tehát azt tartom, hogy ezen Etzelburg vára az előbbivel szomszédos kis magaslat ormán állott, mely Lajos király oklevelében leirt várterülettől épen nyugotra fekszik, s kétségkívül a várterülettel határos. illetőleg ezzel együtt, azután hogy Lajos király a káptalanit megszerezte, *egy* területet képezett. És itt meg kell jegyeznem, mikép ezen egész, itt nyugotra emelkedő, s a most említett várterület tőszomszédjában lévő magaslat, mely a Mátyás-hegységtől minden oldalról különvált, s önállóan, igen szépen kiemelkedő kis dombot, vagy hegyet képez, egész a mai napig szintén Königsbergnek hívatik, és bizonyosan ettől szállott a hasonló elnevezés az előbb ezzel egy birtoktestet képezett alantabb részre, melyre a *hegy* elnevezés különben épenséggel nem illenék.

Az újabb nemzedék e tájat «Amerikának» kezdi hivogatni, találóan jelezve a valóban amerikai állapotokat, melyek az itt lakó mindenféle fajú gyári munkások közt léteznek. Bizonyosak lehetünk benne, hogy a Königsberg elnevezés, mely kétségtelenűl az ókor emlékét tartotta meg, végképen el fog nemsokára enyészni, mint elenyészett sok más legérdekesebb hely emléke.

Hænfler (Buda-Pest II. 16, 17. l.) ugyanazt állítja, hogy Ó-Budán hajdan két vár volt, s az egyiket a mai Kis-Czellre teszi, melyben Erzsébet királyné I. Károly özvegye lakott, a másikat pedig oda, hol az ujlaki temető áll, tehát ugyanazon hegyormon, hol szerintem a régi királyi vár létezett, és itt volt úgymond I. Lajos király lakhelye. Az ellen azonban, hogy Kis-Czellen királyi vár lett volna, először az szól, hogy e terület egész 1355. évig, midőn t. i. az itt többször említett csereszerződés megtörtént, a káptalan tulajdonát képezte, s csak ekkor ment át a király birtokába, de szól főleg az ezen évbeli határjárás, mely szerint itt Fehéregyháza, nem pedig a királyi vár állott.

Mióta ily tartalmú, de csupán csak Fehéregyháza hollétének megállapításával foglalkozó jelentésemet a fővárosi régészeti bizottság előtt fölolvastam, s ennek lényege köztudomásra jutott, több czikk jelent meg a napi lapokban, mely imént kifejezett véleményemmel ellentétes álláspontot foglalt el. Ez alkalommal az eddig tudomásomra jött ellenkező véleményekre is kívánok kiterjeszkedni s kötelességemnek tartom előadni az okokat, melyek engem arra bírnak, hogy ne fogadjam el a velem szemközt vitatott nézeteknek egyikét sem, hanem maradjak

meg rendületlenűl a mellett, mi a kérdés kellő tanulmányozása után teljes meggyőződésemmé vált, hogy t. i. Árpád sírja a hajdani Fehéregyház, a mostani Kis-Czellnek nevezett magaslat környékén állott, és hogy a kezeinknél lévő okmányok tanúsítása szerint másutt nem is állhatott.

Salamon Ferencz úr mindjárt a főv. régészeti bizottság ülésében előadásomra több ellenvetést tett, melyekre legottan feleltem. Ezeket nem akarom itt ismételni, mert nem érzem magamat följogosítva a nagy közönség előtt vitatni oly dolgokat, melyek csak kis, hogy úgy mondjam, bizalmas körben mondattak.

Szorítkozom a «Nemzet» 1882. október 4-ki tárczájában Salamon úrtól megjelent czikkre, melynek fölirata: „*Kell-e még keresnünk Árpád sírját?*"

E czikkben Salamon úr nem támadja meg a részemről fölállított tételt, hogy Fehéregyházát a mai Kis-Czell táján kell keresnünk, de nem is csatlakozik véleményemhez. Ő elvileg támadja meg Árpád sírja keresését, mert a «mi tudósítás van erről, úgymond, azt még hagyománynak, vagy nemzeti mondának sem lehet elfogadnunk. — Nem egyéb az egy együgyü régi író ferdítésénél. Ez pedig az Anonymus Belæ regis notarius, ki annyi vizet zavart már történelmünkben s Buda történetében is.»

Bocsánat! én e térre Salamon tisztelt tagtársunkat nem követhetem. A főváros törvényhatósága nem azért küldött ki bennünket, hogy Anonymus megbízhatóságát bírálgassuk, hanem hogy keressük Fehéregyházát, hová Anonymus Árpád sírját helyezi. A főváros közönsége hisz Anonymus szavainak és azt tartom, hisz a magyar nemzet nagy zöme. A tagadást — a nemzeti történelmünk nagyszerű eposa elleni harczot bízzuk elleneinkre, a szláv írókra, kiknek élén már 1827-ben Dobrovszki cseh apát nyiltan hirdeté, hogy «nem fog névtelen jegyzőnkön egy hajszálnyi becsületet sem hagyni». Merl hát Anonymusunk, midőn halottaiból föltámadt, a szláv történetiró uraknak nagyon is a tyúkszemökre talált hágni. Ne tépjük szét mimagunk történelmünk legérdekesebb lapjait.

Mi engem illet, Salamon úr ezen czikkében foglaltak után is azt vallom, hogy én hiszek Anonymus ezen tárgyra vonatkozó elbeszélésének. Nem tudom magammal elhitetni, hogy Béla nevű királyaink bármelyike is együgyű embert fogadott volna jegyzőjének; hiszek azért, mert mit Anonymus Árpád temetéséről mond, azt legjobb történetíróink: Katona, Szalay, Szabó Károly, Horváth Mihály s az újabb történetírók talán mindnyája szó nélkül elfogadta; és végre azért, mert ámbátor minden ember, ki történelmet olvas, önálló ítélethozásra is van hivatva, és ezt csekély tehetségemhez képest magam is teszem, még sem tudtam fölfedezni semmi okot, mely engem arra bírhatna, hogy Anonymusunk ezen ártatlan, épen egyszerűsége által meggyőző elbeszélésében valótlanságot keressek.

Hol és miben tévedt Anonymus, azt történetiróink kimutatták, de a miben mindnyája egy véleményen van, ezt kétségbe vonni én ugyan nem tarthatom föladatomnak.

Teljesen egyetértek azonban tisztelt tagtársunkkal abban, hogy hibáztatja azokat, kik «még hozzátétellel is akarták emelni a névtelen hitelességét, mondván, hogy későbbi időben azt a tájat nevezték Árpád völgyének». Reménylem, ezen «némelyek» közé Salamon úr engem nem sorol, mert én is azt vallom, hogy egyhamar alig történt valamely okmánynyal nagyobb félreértés, mint III. Béla király 1195. évben kelt oklevelével (Fejér Cod. diplom. II. 283—290. lap), melynek tartalmára hivatkozott tudtommal először Érdy, utána mások, s ennek alapján akarták Árpád völgyét — mely ez oklevélben említtetik — erőnek erejével az Ó-Buda fölötti síkra terelni.

Végig olvasták-e az illetők e terjedelmes okmányt, melyben III. Béla a szt Istvánról nevezett székesfehérvári Hospitalarius szerzetnek az itt elősorolt jószágokat adományozza, vagy kiszakították belőle egy passust, melylyel kedvencz állítmánya valódiságát akarták beigazolni s szántszándékkal ringatták-e magukat és másokat egy nagy tévedésbe? azt nem tudom. Mit tudok, az, hogy ezen egész okmányban egy betű sincs, mely arról szólna, hogy az itt említett Árpád völgye valaha *Ó-Budán* létezett volna.

Aláirom Salamon úrnak ama kijelentését is, mely szerint mesének tartja Bonfinius állítását, ki azt mondja, hogy Fehéregyházát Nagy Károly császár épitette volna a legyőzött s megkeresztelkedett avarok számára 791. és 811. között. Ezt már megczáfolhatjuk Anonymusból, megczáfolta maga Corvin Mátyás is, fent idézett levelében. De különben is — tudomásom szerint — történelmi adatokkal a vezérek korában csak három kőből épített keresztény templomnak létezését tudjuk bizonyítani: a pécsit, a zalavárit (akkor Moosburg, Mosaburg) és a nyitrait.

Hogy sem Bonfin, sem Corvin Mátyás, midőn Fehéregyházáról írtak, nem említették meg különösen Árpád sírját, az szinte természetesnek látszik. Az előbbi csak nagy búcsújáró helynek ismerte Fehéregyházát, mint idegen róla mást tán nem is tudott, de különben is az egyházi férfiak szemeiben egy pogány vezér sírja és a bold. Szűz cultusa nem fértek meg egymás mellett. Mátyás pedig a pápához intézett kérelmét csak nem indokolhatta azzal, hogy azért kíván oda pálosokat telepíteni, mert ott Árpád első magyar pogány vezér van eltemetve.

Czikke végén Salamon úr egyetért Fehéregyháza keresésével, «bár sokkal fontosabb volna, úgymond, az ó-budai székesegyház és királynői vár meghatározása».

Erre rövid megjegyzésem az, hogy ha Fehéregyházát Anonymus legendájából kivetkőztetjük, akkor annak keresése reánk nézve — a műtörténelmi szempontot kivéve, mely itt kellőleg nem is érvénye-

sülhet — épen semmi jelentőséggel nem bír. Az ó-budai székesegyház szintén csak mint román korbeli építmény bírhat reánk nézve érdekkel, a történelemnek semminemű jelentékeny mozzanata nem fűződik e templomhoz.

Nagy és fényes történelmi múlttal csakis a budavári, most helyreállítás alatt lévő főegyház dicsekszik, mely megérdemelné, hogy külön történetírója akadjon. Érdekes volna azonkívül a Krisztus szent testéről nevezett kápolnának keresése, az Ó-Budára vezető úton egy dombon, hol Thuróczy, Bonfin, és Ranzanus tudósításai szerint a Zsigmond király idejében lefejezett 30 nemes lőn eltemetve, hol továbbá egy éven túl Hunyady László holtteste feküdt, míg azt nagybátyja, Szilágyi Mihály Gyulafehérvárra el nem vitette.

Erzsébet királyné budai vára helyét, véleményem szerint, fent már meghatároztam.

Ezekben Salamon Ferencz úrnak megfelelve, áttérek most Tolth Titus úrnak, a «Függetlenség» idei október 12-ki és 13-ki számában megjelent czikkeire, «Hol van Árpád sírja?» fölirat alatt. Ezekre teendő megjegyzéseim szolgáljanak válaszúl egyúttal a «Pesti Napló» f. é. október 22-ki és a «Budapesti Hirlap» szintén október 22-ki számában «Árpád emléke» és «Árpád sírja» föliratok alatt névtelenűl megjelent czikkekre. Együvé foglalom erre feleletemet az oknál fogva, mert mindhárman Fehéregyházát nem a részemről fölállított Kis-Czell tájára, hanem az esztergomi út tövében lévő úgynevezett Radl malom, illetőleg Finali-féle festő-gyár és a «Victoria» téglagyár közelébe teszik. Véleményöket az itt dúsan fakadó forrásvízre, az átelleni hegy tövében észlelt romokra, a Victoria téglagyár telepén kiásott középkori templom rommaradványaira és a helyrajzi situatió igazolására fölhozott okmányok tartalmára alapítják.

A távolság különbsége, mely Kis-Czell és a Radl malom tája közt fekszik, mindössze egy negyedórai útat teszen, tehát épen nem oly nagy, hogy az kölcsönös capacitatió útján talán kiegyenlíthetőnek ne látszanék, azonban előre is ki kell jelentenem, hogy én Kis-Czell tájáról nem mozdulhatok a nélkül, hogy az általam fölhozott okiratok határozott útmutatásával merő ellentétbe ne jőjjek, és így meg ne ingassam az alapot, melyen biztosnak, s mondhatom, erősnek érzem magamat.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznem, hogy az eddig e téren tett nyomozások a véleményem szerint el nem fogadható præmissumból indúltak ki, hogy mindenekelőtt ama parvum flumennek, a kis pataknak vagy forrásvíz-folyókának kell meglennie, hogy aztán ilyennek közelében keressük Fehéregyházát.

Ekép történt, hogy Ó-Buda területén, sőt még azon kívül is létező nevezetesebb források s ezekből fakadó folyókák mindegyike Fehéregyházának lelhelye gyanánt szerepelt.

Érdy, Rupp és Karácson Mihály a békás-megyeri határban levő

Schwanfelder-, most Vidéky-féle nyaralónál fakadó meleg forrás tövéhez tették Fehéregyházát. Rupp térképet is adott hozzá, mely Budapest helyrajzi története czímű munkájához van fűzve. Ezen már Árpád völgye, Fehéregyháza mint külön falu (!) és Árpád sírja is külön van följegyezve. Most, úgy hiszem, tisztában vagyunk az iránt, hogy egyik sem létezett itt soha.

Mások, alapúl véve a b. Lipthay-féle lőpormalmi dús forrásokat, részint az innét északnyugotra eső hegyek tövében, a római vízvezeték ez irányú képzeletes folytatásában keresték a nyomokat. Marsilius komolyan mondja, hogy a vízvezeték a hegyek tövéből a mocsáron keresztűl vitt a mostani lőpormalomhoz, s hogy a mocsárban is kell pilléreknek lenniök. Hæufler pedig, ugyancsak a vízvezeték irányában, de ettől délre a városhoz közel állítja Fehéregyházat, és ennek kapcsában oly vélemény is nyilvánúlt, hogy «e vízvezetmény mellett, az esztergami út irányában állt hajdan a híres Fehéregyház».

Most legújabban mind e deductiókat halomra döntő más nézet kíván érvényre jutni, és igen szép tárgyilagossággal iparkodik bebizonyítani, hogy Fehéregyháza a Radl malom és a Victoria téglagyár közelében állott légyen.

Mi először is az egész vitában a legnevezetesebb? Az, hogy a hány véleményt itt elősoroltam, mindnyájának igazolására *ugyanazon* közkézen forgó okmányok hozatnak elő.

Vajjon e sajátszerű jelenség okát az illetők buzgósága vagy tárgyszeretete hiányában keressük-e, vagy más körülménynek róvjuk azt föl? Bizonyára mindannyian, kik ez ügyben nyomozásokat tettek, legjobb tudomásuk és meggyőződésük szerint jártak el, ámde ép az eljárás módszerében tévedtek, mert előre kijelölt helyhez kötötték le a bizonyítást, mit a meglevő adatokból meríthetőnek véltek, holott megfordítva, előbb kellett volna az okmányokban a hely meghatározását keresni, tekintet nélkül arra, hogy az az ó-budai terület melyik pontjára esik, és ha ezzel tisztában voltak, akkor következhetett volna csak a helyrajzi állapot további bizonyítása.

Hogy ez nem történt, ebben hibáztatnunk kell azokat, kik elsők voltak e nyomozások terén. Érdy és Rupp annyira beleszerettek Árpád völgyébe és a Schwanfelder-nyaraló kristálytiszta szép tavába, melynek lombos fák közt elterülő örökké zöld virányát szánták Árpád sírjának, hogy még hallani sem akartak valamely okmányról, mely őket e kedvencz véleményökben megingathatta volna.

Bátorkodom reményleni, hogy sikerült eddig mindazokat, kik ezen előadásomat figyelmökben részesíteni méltóztattak, meggyőznöm arról, hogy Nagy Lajos király határjáró oklevele, melyet az imént ismertetni volt szerencsém, a legfontosabb okmányok egyike, melyek a fenforgó kérdésnél szóba jöhetnek. Rupp említett munkájában a Fehér Boldog Asszony templomáról szóló 5-ik §-ban 32—38. lapon 40-re menő okmányt és kútfőt idéz, hogy ezekkel Fehéregyházának

a «Schwanfelder csendes nyaralója» melletti létét bebizonyítsa; de a főokmányt, melyben az Alba Ecclesia négyszer fordúl elő, melyet ő jól ismert, mert az előbbi szakaszban reá többször hivatkozik, ezen kizárólag a Fehér Boldog Asszony templomának szánt czikkében egy szóval sem említi. Érdy pedig az Árpád sírját 1860-han keresni indúlt fiataloknak, ifj. gróf Nádasdy Ferencznek és Thaly Kálmánnak, átadott ugyan egy csomó jegyzetet és térképet, ezek közt azonban az 1355-ki határjárásból csak a vízvezetéki fal romjaira vonatkozó három sornyi idézet foglaltatik, az okirat egyéb tartalmáról pedig fiatalaink mitsem tudtak. (L. ifj. gróf Nádasdy Ferencz és Thaly Kálmán «Az ó-budai Fehéregyház mint Árpád temetkezési helye» Pesten 1860-ban Pfeifernél megjelent füzetét, 3. pont alatt.) És még feltünőbb, hogy ámbár ugyanitt a 18. pont alatt idézi Katonát, ki azt mondja, hogy: «Legyőzve az unalmasságot, az 1355-ki határ apró fölsorolását, leginkább az oknál fogva írta le, hogy ha valaki Fehéregyházát akarná keresni, hol Árpád lőn eltemetve, emitt magán segíthessen,» még sem vette számba e határjárást sem Érdy maga, sem arra a nála megjelent s tőle tanácsot kért fiatalokat nem figyelmeztette.

És ép úgy jártak el az újabbkori kutatók is, t. i. Nagy Lajos király határjáró oklevelének oda sem néztek. Egyik-másik idéz belőle egy-egy kis helyet, mire talán másutt akadt, mely kiszakítva az egészből, épen semmit sem bizonyít, de az egész okmányt a maga nagy és e kérdésnél döntő jelentőségében nem tanúlmányozta eddig és azt nem adta elő senki. És ebben kell fő-, hogy ne mondjam egyedűli okát keresnünk annak, hogy minden eddigi nyomozások eredmény nélkül maradtak.

Nagy Lajos király 1355-ki határjáró oklevele és Perényi Imre nádor 1510-ik évi parancsa a hely meghatározására döntő befolyással bíró egyedüli irományok, melyek rendelkezésünkre állanak, a többi adat egytől egyig mind csak a keret kitöltésére szolgál, mit ezen két főokmány elénk szabott; de biztosak lehetünk benne, hogy szinte önmagától megtalálja helyét mindegyik.

Tolth Titus úr idézett czikkében ezen határjáró oklevélből, mely Fejérnél 13 sűrűn nyomatott oldalt teszen, következő hatodfél sornyi passust vett föl:

«A határ vonala érkezik egy átlyukasztott kőhöz, mely a szentléleki keresztesek egyházának malma mellett van, innét délfelé egy ledült kőfalon át és onnét egy földből felhányt határdombhoz ér, a minorita szerzetesek házának faláig, melynek kapuja a bold. szűz Fehéregyházával szemközt van».

Ha úgy állana is az idézet, mint itt reproducáltatik, akkor sem bizonyítana Fehéregyháza helyének megállapítására nézve semmit, mert ebből csak azt tudjuk meg, hogy a minoriták kapuja Fehéregyházára nézett — (respicit) ez nem azt teszi, hogy szemközt állott vele — de mely helyen állott Fehéregyháza? azt annál kevésbbé tudhatjuk ez idézetből, mert az előtte lévő 1510-ki nádori parancsból egészen tisztán kivehető situatiót teljesen figyelmen kívül hagyja.

De más baj is van még itten! A magában rövid 1355-ki idézetből *kimaradt a fő és az egyedüli mondat, melyből czikkíró úr magát a minoriták háza ubicatiójára nézve teljesen tájékozhatta volna.* E mondat latin szövegéből kimaradtak a «murum dirutum» után a következő szavak: «cuius lapides, usque ad finalem lapidem sunt pro metis signati», tehát a magyar fordításnak így kell hangzani: innét dél felé egy ledűlt kőfalon át, *melynek kövei egész az utolsó kőig határjelek gyanánt jegyeztettek meg* s onnét egy földből fölhányt» sib. Láttuk fent, hogy amaz átlyukasztott kő, melyről itt szó van, a Szentlélekről nevezett szerzetesek malmánál, tehát a mai b. Liptay-féle lőpormalomnál állott. Innét egy ugrással csak úgy lehet a Radl malomhoz jutni (ha épen ezt akarjuk, mert különben el lehet menni, a hová tetszik), ha a fentebbi határjelzőkül állított vízvezetéki pillérekről szóló passust kihagyjuk; de ha ezeket követjük, mint azt máskép nem is tehetjük, akkor a minoritákat nem a Radl malomhoz, hanem a Flórián-utcza közepe tájára kell tennünk, hol t. i. a vízvezetéki pillérek utolsójának lennie kellett. Itt tehát körűlbelűl fél mértföldnyi távolsági különbözet állott elő a fent idézett mondat kihagyása által.

De eltekintve ettől, részemről azon oknál fogva nem tehetem Fehéregyházát a Radl malom mellé, *mert ezt a határjárás nem engedi.* Ez, mint láttuk, Fehéregyházát elhagyva, tér le az esztergami országútra s itt határjelt állít. Azután tovább halad az esztergami országúton és csak ezután éri el ama medenczét és folyókáját (puteum sub monte fluentem), mely a Radl malom alatt létezik. Tehát épen két métányi távolság van Fehéregyháza és a Radl malomnak helye között, a határjárás félremagyarázhatlan kijelentése szerint.

Ha ezen főérven felűl még más okokat is fölhozok, melyek a Radl malom ellen szólanak, ezt csak a helyzet annál nagyobb illustratiója kedvéért teszem.

Fehéregyházát 1484-től 1540-ig, tehát 56 éven át paulinusok lakták. Ezen asketikus magyar szerzet többnyire előkelő, művelt és okos férfiakat, bölcsészeket, természettudósokat, művészeket és jeles írókat számlált körében, kik a szerzet egyik főszabályát, hogy t. i. kezeik munkájával keressék élelmöket, azáltal követték, hogy klastromjaik körűl létesített terjedelmes kertjeiket maguk művelték, ott a kertészet minden nemeit, ide értve különösen a gyümölcstenyésztést, a méhészetet és haltenyésztést, és lehet mondani a természettudományok minden ágát mesterileg és szenvedélyesen űzték. Terjedelmes kertnek és halas tónak nem vala szabad hiányozni sehol, hol paulinusok laktak, ez utóbbira különösen az előírt bőjtök megtarthatása kedvéért volt szükségök.

Ki valaha paulinus-telepet látott és Kis-Czell tájára néz, lehetetlen hogy föl ne ismerje az egész tájon a pálosok keze műveit. Azon részen, mely nem adatott el magánosoknak, hanem megmaradt a kincstár kezében, meglátszanak most is a szép földágyak, terrasseok,

ott van még a Liegl vendéglője fölött a halastó világos helye. Az itt még meglevő négyszögű mélyedés kivájása által, most is lehetne itt, a körűl csergedező forrásvizek bevezetésével halastavat előállítani.

Vajjon van-e a Radl malom mellett ilynemű kertnek nyoma, vagy csak képzelhető helye is?

Továbbá a határjárás azt mondja, hogy külön nagy út vezetett fel a hegyen Fehéregyházához, innét meg letért az esztergami útra; továbbá hogy a minoriták házától *útczán* ment keresztűl a királyné jobbágya majorjáig (et abhinc transeundo *vicum* circa allodium seu domum coloni reginalis), de hogyan gondolhatunk ide külön nagy útat, azonkívül pedig útczát, mikor még ezen század elején a jelenlegi vörösvári, kis-czelli, pacsirta-útczák nem is léteztek, s úgy Kis-Czell, mint a Radl malom egész pusztán állott vala? Előbbi dél felől mégis állott az újlaki városrészszel némi összeköttetésben, de a Radl malom messze esett a várostól.

Idézik még Windeck Eberhard, budai polgár följegyzését: «Templum B. M. V. ist unweit von des Francken Pölchen mill, alwo rechter Hand auch ein closter gestanden, hat geheissen Tereighház». Ez azonban épen a Radl malom ellen, és Kis-Czell mellett bizonyít. Mert e két hely közt alig van egy negyed órányi távolság, tehát csakugyan nincsenek távol egymáshoz, de ha Fehéregyháza a Radl-malommal szemközt lévő szőlődombon állott, akkor nem alkalmazhatta az unweit határozót, hanem azt mondotta volna: Windeck ist nebenan vagy gegenüber.

Itt van még — mondják a Radl-malom mellett szólók — Borbála királynénak 1421. évben kelt alapító oklevele, melyben az ó-budai apáczáknak adományozza: molendinum nostrum prope Albam Ecclesiam eiusdem B. M. V. in rivulo calidæ aquæ situm et decurrens (Fejér Cod. dipl. X. II. 790 l.) és midőn Zsigmond király ezt megerősítve, ennek birtokába az apáczákat beigtatja, azt mondja: cuiusdam molendini *ante fores* Alba Ecclesiæ in *promontorio* civitatis Budensis in comitatu Pilis (Fejér Cod. dipl. X. VI. 416 l.). E két okmány tartalma — mondják — egyenesen a Radl malomra vall.

Épen nem! a Radl-malom helyrajzi helyzete e föltevést nem engedi. Hogyan kell tehát Borbála királyné adománylevelét értelmeznünk? Véleményem szerint, csak úgy, hogy hajdan a római vízvezeték által a városba hozott langyos víz a vízvezeték lerombolása után is ez irányban folyt tovább a várárokba, és innét aztán a Dunába, míg a folyást egészen a Krempl malomtól a Dunáig nyúló külön árokba nem terelték. A malom tehát, melyről itt szó van, ezen pataknál s a minoriták házához, és Fehéregyházához vezetett városi úthoz közel állhatott, s csak is így van értelme a «prope» és az «ante fores» Albæ Ecclesiæ szavaknak.

Mások épen a Radl malom közelségénél fogva hajlandók azt

hinni, hogy talán a «Victoria» téglagyárnál kiásott templom alapfalai lehetnek Fehéregyházáé, vagy hogy a minoriták klastroma állhatott itt s Fehéregyháza a Radl malomhoz közelebb esett? E nézet a műemlékek országos bizottságánál is évekkel ezelőtt fölmerült anélkül, hogy e kérdés ekkoron érdemleg tárgyaltatott és megoldathatott volna.

Ily combinatiót azonban teljesen el kell ejtenünk, mert ez ellen is ugyanazon érv szól, mint a melyet a Radl malom ellen hoztam föl, t. i. hogy sehogy sem illik a határjárás keretébe, a mennyiben a határ vonala csak ezután jutott e helyhez, *miután Fehéregyházát már elhagyta*, másodszor pedig, mert a templom, melynek romjai a Victoria téglagyár telepén kiásattak, *az 1355-ki határjáráskor még nem is létezett*, nem létezett pedig azért, mert különben a határjárás, mely az útjába esett minden külön tárgyat: követ, körtefát, mogyoróbokrot, gödröt stb. megemlített, okvetlenűl megemlítette volna az esztergomi út szélén a templomot is, mely mellett el kelle haladnia, ha az t. i. akkor ott állott volna.

Végre még határozott válaszszal tartozom a kérdésre, vajjon ugyanaz volt-e az esztergom-bécsi országút vonala a határjáráskor, mint most?

Katona is (Hist. Crit.) idézett helyén, midőn a Lajos király határjárását ajánlja mindenkinek, ki Fehéregyházát keresi, csakhogy tanácsát eddig nem fogadta senki, ugyanezen kérdést veti föl, mondván, hogy ő ugyan bejárta az itteni hegységet s több itt elősorolt határjelt meg is talált, de mivel nem bizonyos úgymond az esztergomi út ugyanaz-e most, mely előbb volt, bizonyosan meg nem határozhatja, vajjon nem-e állott Fehéregyháza, mint ő sejti, a budai szőlők mögött valamely kis forrásnál, a mai esztergomi út irányában?

«. . . sed quia certum non est, eandem nunc quam tunc viam Strigoniensem esse, certo definire nonpossum, an, quod suspicor post Budenses vineas ad aliquem fonticulum versus hodiernam Strigoniensem viam ea steterit.» Tom. III. ordine X. 140—141. lap.

E kérdésre a helyrajzi viszonyok, és a már idézett okmányok tanulmányozása után (melyek közűl Perényi nádor 1510-ki parancsát Katona nem ismerte) határozottan azt mondhatjuk, hogy igenis: az esztergomi út még a rómaiak idejében és az után századokon át mindig ugyan azon irányban ment, mint most — és ezen irányt maga a természetes helyzet s a helyszíni viszonyok jelölték ki, úgy hogy attól eltérni nem is lehetett.

Hogy már a rómaiak idejében az aquincumi municipium polgári útja erre vitt Bregetium és Carnuntum felé, azt nemcsak a ft. Rómer Florián által a Victoria téglagyárnál kiásott római sírok bizonyítják, melyeket a rómaiak mindenkor az útak mentében helyeztek el, de bizonyítják az itteni állandó tábor (Castra stativa) fölépítése által teremtett helyi viszonyok is, melyeknél fogva az Amphitheatrum és a Krempl malom alatt a szent-endrei útat nyugotról keletre átmetsző

castrum négyszögébe az út egyenes vonalon indult ki a városból, a castrumot kétfelé metszve innét a mai esztergomi, és a Duna folyását követett szent-endrei útba, tehát kétfelé ágazott. Aquincum polgárai pedig bizonyosan nem kerültek oly nagyot, hogy a tábort ketté hasító, azután igen éles hajlítással nyugotnak tartó katonai útat használták volna, mi talán nem is volt szabad, ha Bregetiumba, vagy Carnuntumba akartak menni, midőn a vörösvári völgynek egyenes és sokkal rövidebb úton mehettek.

Ezt tudakozódásomra Torma Károly tagtársunktól nyertem fölvilágosításúl a római korszakra nézve.

De tudjuk mindnyájan, hogy az Ó-Budát éjszakról közvetlenűl határoló terület *állandó ártért* képez, melynek legalantabb része a város és a hegyek közti síkon fut végig. Ezen árvízjárta síkságot különösen e tájon, melyről itt szó van, nyugotra meredeknek mondható szőlőhegyek határolják; az út tehát az itteni táj helyrajzi alakulásánál fogva sem mehetett, másutt mint most, s ezt bizonyítja a határjárás, valamint a nádori parancsnak e tájról szóló minden szava.

És most a város és a hegység között, valamint a várostól éjszakra nyúló síkság az árvizek által állandón látogatott területet képez, s e városrésznek az árvizektől megóvása érdekében építtette a főváros nagy költséggel az úgynevezett filatori védgátat, ez oknál fogva nem magyarázhatom én a Corvin Mátyás említett levelében előforduló «campus» szót aképp, hogy Fehéregyházának a síkmezőn, illetőleg ennek szélén kelle állania, mi, úgy mondják a velem különböző véleményben lévők, kizárja azt, hogy a kis-czelli magaslat táján keressük Fehéregyházát — nem fogadhatom el, mondom, e következtetést, mert «Vértmező» kétségkívül az egész tájnak elnevezése, melybe az erre lenyúló hegyek lejtői is tartoztak, minthogy ezeknek ekkor külön elnevezésök nem volt, de nem vehetem a «campus» szót irányadónak, azért sem, mert Zsigmond király beigtatási levele meg határozottan *promontoriumon* lévőnek mondja Fehéregyházát.

És az itt előadottakkal bebizonyítottnak vélem azt, *hogy Fehéregyházát a ma Kis-Czellnek nevezett remetehegyi magaslat táján, illetőleg ennek az esztergom-bécsi útra hajló lejtőjén kell keresnünk.*

Havas Sándor.

AZ Ó-BUDAI «FEHÉREGYHÁZ ÉS ÁRPÁD SÍRJA».

Havas Sándor úr, a fővárosi régészeti bizottság buzgó elnöke s társulatunk nagyérdemű tagja, társulatunk 1882. november 14-én tartott nyilvános ülésében «Fehéregyháza és Árpád sírja» czím alatt igen érdekes felolvasást tartott, melyben azzal foglalkozott: hogy megállapítható-e még azon hely, hol nemzetünk legrégibb történetirójának feljegyzése szerint a honalapítót eltemették, s hol a kereszténységre térésnek első emléke is állott? Én, ki e kérdéssel

már szintén foglalkoztam, s kinek véleménye főbb vonalaiban a sajtó útján (Függetlenség 1882. octob. 12. és 13.) már közzé téve s azon felolvasás alkalmával szintén említésre méltattatott, részemről mindenek előtt köszönetemet fejezem ki felolvasó úrnak azért, hogy e kérdést végleges megoldás végett fáradhatlan kutatásai eredményét képező felolvasása által azon társulat elé vitte, mely erre leginkább hivatva van.

Felolvasó úr, ki a főv. régészeti bizottság 1882. octob. 2-án tartott ülésében Fehéregyházát határozottan az ó-budai Kis-Czell nevű katonai kórház helyére, Árpád sírját pedig az ettől délre eső újlaki temetődomb lejtőjén egy kápolnácskában kiszivárgó kis forrás fölé helyezte, felolvasásában már úgy Fehéregyházát mint Árpád sírját is majd a kis-czelli kórház helyén, majd a kis-celli magaslatnak keleti oldalán vagy lejtőjén, majd pedig végül általánosságban Kis-Czell környékén véli keresendőnek; egyúttal azonban kijelenti, hogy az Ó-Budán a Radl malomtól nyugatfelé emelkedő hegy tövét, hol véleményem szerint Fehéregyháza állott, bár az Kis Czelltől éjszakfelé alig $\frac{1}{4}$ órányi távolságra fekszik, Kis-Czell környéke alatt már nem érti s Kis-Czell környékéről nem mozdúlhat anélkül, hogy az általa tanulmányozott és idézett történeti adatokkal és helyrajzi viszonyokkal ellenkezésbe ne jönne.

Ha a dolog így állna, a felvetett kérdés ma alig lenne közelebb megoldatásához, mint évekkel ez előtt.

Egy közel ezer éves sírt, vagy egy kisszerű régi templom maradványát oly romdús, változatos felületű, téglavetők által sokféleképp átalakított területen, mint a kérdéses táj, keresni akarni és nem tudni, hogy a felásatandó terület határai hol kezdődnek és hol végződnek tulajdonképen, — oly roppant feladat, hogy azon esetben, ha felolvasó úr Kis-Czell környékének tág fogalma alá a Radl malomtól nyugatra eső hegy tövét is hajlandó lenne foglalni, épen igazat lehetne adni azoknak, kik azt mondják, hogy nincs ez országnak annyi pénze, hogy Ó-Budának határát, Árpád sírjának és Fehéregyháza rom maradványainak feltalálása végett, kisajátítsa és több méternyi mélységre felásassa.

Véleményem szerint azonban a dolog nem így áll. Ha ugyanis nem csupán a felolvasó úr által úgyszólván egyedül irányadónak vett, Nagy Lajos által 1355-ben kiállított okmányt, hanem a többi különböző időkből és helyekről eredő egyenértékű történeti adatokat is vizsgáljuk s a helyrajzi viszonyokkal egybevetjük, azon meggyőződésre jutunk, hogy a felolvasó úr által előterjesztett vélemény lényegében tarthatatlan, hogy Fehéregyháza sem Kis-Czell helyén, sem pedig annak környékén nem lehetett, a királynői város határvonalai több helyen nem úgy, mint azt felolvasó úr megjelölé, hanem egészen másképen haladtak s mi fő, hogy csakugyan a Radl malom előtt fakadó és azon malmot hajtó, dús vízforrástól nyugat felé képzelt vonalban, a hegyfok alsóbb pontján kellett Árpád fejedelem sírjának és Fehéregyházának is lennie, e ponttól délfelé a vízmosáson túl eső Victoria téglagyár éjszaki részén a Minoriták kolostorának, e két épület közti kissé lejtős síkon pedig a fehéregyházi Pálos remeték kertjének kellett egykor állnia.

Nagy Lajos királyunk 1355. évi nevezetes csereokmánya egészen kifogástalan hitelességű, kimerítő és elég határozott okirat ugyan, de hogy az akkori helyrajzi viszonyok együttvéve 1355-ben sem voltak elegendők a csere tárgyát képező ó budai terület határainak megjelölésére, — az magából eme csereokmány szövegéből kivehető; mert ezen okmány szerint ily czélra a budai egyháznak és Nagy Lajos királynak emberei, mintegy 40 helyen voltak kénytelenek határjelzőket készíteni, melyeknek legnagyobb része nem volt más, mint földből felhányt domb, kisebb része pedig ily czélra a földbe illesztett kő; most fél évezred múlva tehát midőn e mesterségesen ily czélra készült határjelzők úgy mint az azon csereokmányban határjelzőül említett ösvények, árkok, gödör, körtefa, mogyoróbokor és épületek rég nyomtalanul elenyésztek, az útak s tájnevek többszörösen megváltoztak, pusztán e határlevél fonalán a volt királynői város s területének határait, az így megállapítandó határokból pedig még az ott 1355. évben állott épületek fekvését is megállapítani, nemcsak nehéz, hanem kétes eredményű feladat, s legbiztosabban úgy járunk és feladatunk megoldottnak csak akkor tekinthető, ha az összes rendelkezésünkre álló történeti adatokat vizsgáljuk, azokat egymással s a helyrajzi viszonyokkal egybevetjük, és azok

sem egymással sem a helyrajzi viszonyokkal ellenmondásban állni nem fognak, hanem egybevágnak; czélszerűbb lesz azonban elébb a többi történeti adatokat taglalni s a határlevelekben megjelölt határvonalak megállapításához csak azután fogni.

Béla király névtelen jegyzője krónikája 1-ső fejezetében ezeket jegyzé fel:

«Moger fejedelem nemzetségéből származott a legnagyobb nevű és hatalmú Attila király is, ki az Ur igéjének megtestesülése utáni 451. év táján Szkithiából kijövén, nagy hadsereggel Pannonia földjére rontott, onnét a rómaiakat elűzte, birodalmát megalapította és királyi székhelyét a Duna mellett a hévvizeken felül ütötte fel s mindazon régi műveket, melyeket ott talált, kijavíttatta és erős fallal vétette körül, mely magyar nyelven most Budavárnak, németűl pedig Ecilburgnak neveztetik.» Továbbá a 46., 47., 49., 50. fejezetben: «Árpád átkelvén a *Dunán*, a *folyam mellett* a *hévvizeken felül* tábort ütött, *másnapon* hadseregével bevonúlt Attila városába; látván a királyi palotákat, melyek részben már romban voltak, részben nem, igen csodálták a kőépületeket s kimondhatlanúl örültek, hogy harcz nélkül foglalhatták el Attila városát. — Árpád Etelvárában tanácskozott a törzsfőnökökkel a további hadjárat iránt. Eltelvárából inditotta meg hadsergeit, hogy Pannoniát egész a Dráváig elfoglalja; a diadalmasan visszatérő vezérek Árpáddal a turbágyi erdőben találkozván, onnét őt Etelvárába követték. Miután már minden szomszéd országokat meghóditottak, a katonákat övéikhez bocsátván, a fejedelmi vezér s népének főbbjei tíz napig vadásztak a Duna melletti nagy erdőben s onnét Etelvárába mentek.» Az 52-ik fejezetben pedig: «Az Ur igéjének megtestesülése utáni 907-ik esztendőben Árpád a világból elköltözött s ünnepélyesen eltemettetett egy kis folyónak forrása felett, mely kőmederen át száll alá Attila király városába, ugyanott hol a magyarok megtérése után azon egyház épült a boldogságos szűz Mária tiszteletére, mely fehér nevet visel.»

Mária királyné, Nagy Lajos király leánya, 1380-ban egy Krumhelt ferdejének nevezett a Fehéregyháztól a Clarissák kolostora felé futó patakocskát ajándékoz az ó-budai Clarissáknak.

Ó-Buda városa 1411. évben egy levelet állít ki egy szőllőről, mely a fehéregyházi hegyfok Nádasd nevű dülőjében feküdt és eladományoztatott.

Zsigmond király neje, Boris. 1421. évi levele szerint az ó budai Clarissa apáczáknak egy malmot ajándékoz, mely Fehéregyháza közelében a melegvizű pataknál (prope Albam Ecclesiam in rivulo calidae aquae) feküdt.

Zsigmond király 1421. évi beigtató levelében ugyanazon malmot Fehéregyházának kapuzata előtt (ante fores Albae Ecclesiae) Ó-Buda városnak hegyfokán (in promontorio) Pilis megyében fekvőnek mondja.

Borbála királyné 1425. évben Holzer János bécsi bírónál ó-budai vára újraépítése végett téglavetőket rendel meg s e várat *Etzelburgnak* nevezi. (Unser Sitz in Etzelbug für sich gepauren, dazu wir Ziegelprenner alhie zehande nicht gehaben.)

V. László király 1455-iki levele szerint az Ó-Budáról Fehéregyház felé vezető *út felett* a *felső hévvizeknél, keleti oldalon egy malom* feküdt, — *kőházzal* és *elpusztult curiával* együtt.

Mátyás király 1464. évi levelében *Fehéregyháznak a szomszéd forrást* adományozza.

II. Ulászló király 1505-ben kelt megújító levelében e *forrást* a *fehéregyházi kolostor alatt* levőnek mondja.

Hunyadi Mátyás király 1473. évben Sixtus pápához intézett levelében igy ir:

«Ezen budai városom közelében, Vért mezején, alig egy mértföldnyire királyi palotámtól az Isten anyjának tiszteletére egy annak nevét viselő egyház fekszik; igen réginek tartatik ez s a szájhagyomány szerint ez az, mely mindjárt a megtérés alkalmával, legelőször alapíttatott, és azon nagy ájtatosság miatt, melylyel a hivők az Üdvözitő anyjának minden ünnepein látogatják, az oda sereglők előtt nagy tiszteletben áll, hajdan plébánia volt, de a helyi viszonyok megváltozván, most a *mezőn* a *hegyek alatt* már egészen magányosan áll; megtartá ugyan még a plébánia nevét, a plébániához tartozó hívek azonban megfogyván, most csaknem egészen elhagyatva fekszik; mindamellett hogy az ájtatoskodók most is folytonosan oda sereglenek, ott ritkán tartatik isteni tisztelet, mivel a plébános, ki a budai prépostságon kivül több más javadalmakat élvez, azon kisszerű egyházat mint hasznot nem hajtót elhanyagolja, sem ott nem lakik, sem káplánokat, kettőn vagy még ennél is kevesebben kivűl, nem tart, kik őt helyettesítenék és az oda zarándokló népnek az isteni tiszteletet végeznék. — Azok pedig, kik ott székelnek, sokféle botrányokat okoznak, mi az oda özönlők kegyeletét és azon egyház tekintélyét igen csorbítja. Ez oka annak, hogy azon egyház ily szomorú sorsra jutott s ennyire elhanyagolva van, daczára annak, hogy sok évek óta többféle nagy javadalmakat bír; ezért elhatároztam, hogy

ezen egyház bajait, ha ez Szentségednek akaratával megegyezik, orvosolni és az isteni tiszteletek tartását megszaporítani fogom; hogy a népnek vallásos kegyelete szűz Mária iránt, annál inkább fokoztassék, mivel az ezen ország védszentjeképen itt van felállitva, hogy az itt elhelyezendő vallásos személyek az isteni tiszteletet megfelelőkép végezhessék. — Kérem ennélfogva mint hódoló fia Szentségedet, kegyeskedjék beleegyezni és hozzájárulni ahhoz, hogy amaz egyházat a Szent Pál rendű remete barátokra bízhassam, kiknek szigorú magaviselete és példás élete általánosan elismerve van, és azon helyet most említett rendnek átadhassam.»

Oláh Miklós, esztergomi érsek és királyi kanczellár, 1536. év táján írt történeti művében Ó-Budáról következőket jegyzé fel:

«Épen *éjszaknyugot felé* (ad ipsum vero aquilonem) egyrészt más szőlőtermő hegyek emelkednek ki, melyeknek tövében a remetéknek boldogságos szűzről nevezett zárdája van, melyet fehér Máriának hívnak; más részt pedig Sicambria város rommaradványai láthatók. E város fölött van *Szent-János vitézeknek* Szent-lélekről nevezett kórháza is, melyben *gyógyerejű meleg* vizek fakadnak.

Schier Sixtus «Buda sacra» czímű művében egy budai polgárnak igen régi, eredeti jegyzetét idézi, melyben Fehéregyházáról következők olvashatók:

«Templum B. M. v. ist unweith von der Frankl Pölchen mill, allwo rechter Handt auch ein Closter gestanden, hatt geheissen Feireg-haz.»

Bél Mátyás pedig 1719. évben írt művében a Fehéregyháza közelében fakadó vizeket így írja le:

A vizek ott kettős forrásból fakadnak; azoknak egyike a hegy tövéből oly dús forrásból ered, hogy nyomban mintegy száz lépésnyi körfogatú tavat képez. Ama vizek maradandó bőségére abból lehet következtetést vonni, hogy a forrástól számítva alig harmincz lépésnyi távolságban már malmot hajtanak.

Már ezen adatok, bár különböző időkből és helyekről erednek, mutatják:

1. Hogy Ó-Budán mindjárt a magyarok megtérése után, tehát a XI-ik század elején a boldogságos szűz Mária tiszteletére csakugyan egy Fehéregyház nevű templom és plébániaház építtette, mely még a XVI-ik században is fennállott, de sőt rommaradványai még újabb időben is láthatók voltak.

2. hogy Fehéregyháza az ó-budai szöllőhegyek egyik fokán, a hegy tövében, és pedig oly helyen állott, mely Ó-Budához közel volt ugyan, de már 1479. évben környéke nem igen volt lakott, maga Fehéregyháza ezen időben is az ó-budai egyház területén állott; s környéke forrásokban gazdag volt.

3. hogy Fehéregyháza közelében, valamivel mélyebben fekvő ponton, egy meleg vizű dús forrás volt, mely évszázadok óta mindjárt forrásánál malmot hajtott, s maga ezen egyház úgy mint a közelében levő dús meleg forrás és malom is *Ó-Budától éjszaknyugat felé* feküdt.

Mi mind arra vall, hogy a Radl malom és esztergomi út között fakadó forrás a Béla király névtelen jegyzője által említettel azonos; Fehéregyházának tehát úgy mint Arpád sírjának is ezen forrástól nyugatra a hegy felé képzelt vonalban és pedig a hegy tövében kellett lennie; mivel e forrás ma is bő, maradandó és meleg vizű, Ó-Budától nem messze és pedig épen éjszaknyugatnak esik, s azonnal forrásánál a Radl nevű, kincstári tulajdont képező malmot hajtja; mely ott a hol most áll, mint azt a homlokzatára alkalmazott domború számok mutatják, utoljára 1761. évben épült; a fakorláttal bekerített és deszkákkal befedett hatalmas forrásból kiözönlő víztömeg a mellette levő malomba maig is egy földalatti szilárd anyagból épült medren át jut; mely meder újabb eredetű ugyan, de nem szenvedhet kétséget, hogy előbb, midőn a malom a forrástól 30 lépésre, tehát távolabb, feküdt, szintén fennállnia és hosszabbnak lennie kellett, s a rómaiak ezen dús és meleg forrás vizét, mely coloniájukhoz közel esett, ipari vagy fürdői czélokra szintén felhasználták, s mint a kőfaragás és építés nagy mesterei, legalább ily hosszuságban, szintén szilárd anyagból készült medren át vezették arra felé, hol Aquincum, később Attila városa állott; mivel ily kőmeder nélkül a víztömegek mindjárt a forrásnál alászálltak, a mélyebben fekvő síkon elterűltek volna; — s mi legfőbb Ó-Budától *éjszaknyugat felé* más forrás, mely ehhez fogható, bő, s meleg vizű lenne, — Ó-Buda határában nincsen; különben pedig e forrástól nyugatra emelkedő hegyfok a *Vértes* hegységnek végső nyulványa s forrásokban gazdag; a mennyiben a most említett hatalmas forrástól nyugat felé képzelt vonalban, az esztergomi út melletti

vörös fakereszt alatt, még egy második sőt ezen vonalban még felebb a hegyen az úton és árkon felűl még egy harmadik kisszerű forrás is van, melynek vize hideg; s e hely mindjárt a hegy tövében, éjszakra és délre, de kivált keletre magasztos kilátást nyújt; milyen helyet őseink hajdan temetkezési helyűl, a keresztények pedig templomépítésre, nagy előszeretettel választani szoktak.

Vegyük elé most a határleveleket már:

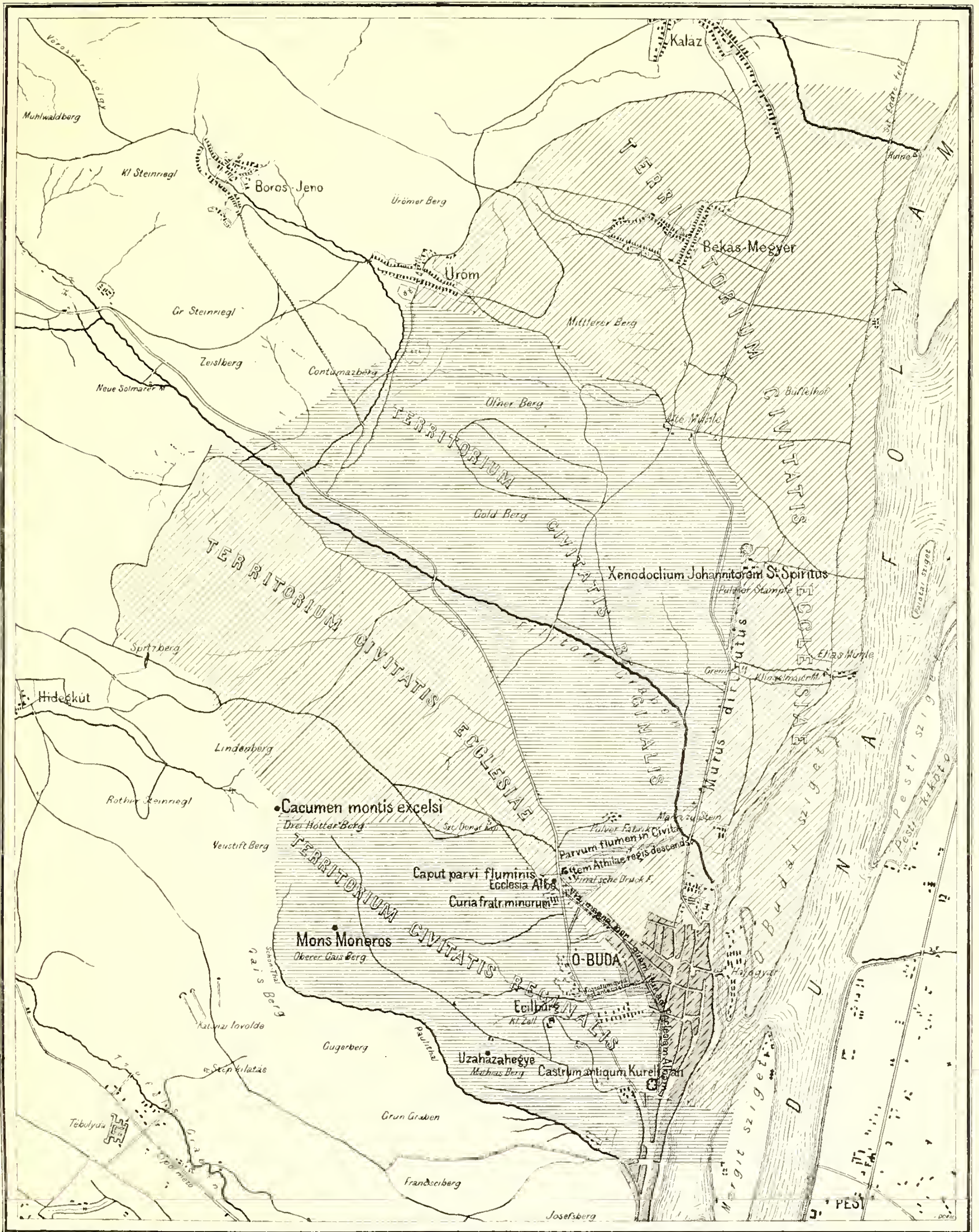
II. Endre király 1212. évi adományleveleben az ó-budai egyház birtokának határai következőleg vannak megjelölve:

A határvonal Buda és hévvizek közt kezdődik; innét felmegy a meredek völgyületen át Uzahazahugye nevű helyre, innét Monyorós nevű hegyre, innét a völgyhez két út közé, innét Verhard mezejére; innét felmegy Görcse hegy szőlőkerteihez és leszáll Hegyes hegy alá az úthoz s azt metszi, innét felmegy Pilis hegyre, innét leszáll a nagy esztergomi úthoz, innét felmegy Tebeara-hegy közepére. innét három Megyer és két Pazanduk községnél a Dunához ér.

Uzahazahegye a mai Mátyáshegynek, Monyorós mai Kecske és Háromhatárhegynek, Görcsehegy a Klein-Lindenbergnek, Hegyeshegy a Hidegkút melletti Spitzbergnek, Tebeara Aranyhegynek, Megyer három község*e*, Békásmegyernek s az attól éjszakra eső szomszédos községeknek felelvén meg, és egymással azonos levén, — kiderűl ebből: hogy a budai káptalan birtoka 1212-ben nemcsak azon egész területet foglalta magába, mi a főváros egyesítésekor Ó-Buda városát és határát képezte, hanem délre és éjszakra még tovább is terjedett; mely óriási területen a káptalan nemcsak a földesúri hatóságot gyakorolta, hanem az ezzel járó jövedelmeket is élvezte egészen Róbert király koráig.

Erzsébet királynénak Zách merénylete után Visegrádon többé maradása nem volt. Elhatározta tehát hogy székhelyét oly helyre teszi át, mely a világ zajától félreesik s erre legalkalmasabbnak találta azon ősrégi várat, mely Ó-Budától oldalra (in latere oppidi) a budai egyház területén feküdt s itt hosszú éveken át vallásosságban és jótékonyságban keresett és talált enyhülést. Maga ezen vár után azonban várnagyai a budai egyháznak a földesúri jog elismeréseül évenkint egy márka aranyat tartoznak fizetni s az egyház által birtokán szedett vámok, csöbörpénz és egyéb hasonló jövedelmek miatt s a hatósági jogok gyakorlása körül is a királyné várnagyai s az ó-budai egyház és polgárok közt számtalan viszályok és bonyodalmak keletkeztek; hogy tehát ezen a királyi méltósággal össze nem férő viszonynak és állapotnak egyszer mindenkorra vége vettessék, fia, Nagy Lajos királyunk 1355. évben nemcsak azon helyet magát, hol anyjának vára állott, hanem magának Ó-Buda városnak és határának is jókora részét csere útján a budai egyháztól anyja részére megszerezte; ezért cserébe a káptalannak több Zala és Somogyvármegyében fekvő birtokot adott, s a megszerzett városrészt és határát egészen önálló «*királynői várossá*» (Civitas vetero-budensis reginalis) alakította; Ó-Buda és határának többi része pedig tovább is az ó-budai káptalan és prépostság birtokában maradt. Az erre vonatkozó csereokmányban 1355. évben Nagy Lajos király a királynői városnak és határának határvonalait következőleg írja le:

«Az első határvonal kelet felől a Dunán túl a Nyulak szigetén levő szent (Klára)-kolostor sarkánál kezdődik, és így haladva a Dunán át, nyugat felé magának a Dunának partján két határkőhez érkezik, melyek közül egyik Ó-Budának, a másik pedig Szent-Jakab falvának határát jelzi; és innét ugyanazon irányban kissé haladva, egy kerek kőhez, mely most említett Szent-Jakab egyházának felső részén fekszik, azon út mellett, melyen át Uj-Budáról Ó-Budára járnak, hol egy másik határkő van; és innét a völgy meredekségéhez jut, és ezen meredekségen át magának ezen meredekségnek végéig, és itt két új, földből felhányt határdomb van; és itt érintkezik ugyanazon budai egyháznak Thobsa nevű földjénél, innét éjszaknak fordúl és azon helyre halad felfelé, mely Huzahazahegye nevet visel, és itt két földből felhányt határdomb van, melyek közül egyik most említett Thobsa földjének, a másik pedig a királyi területnek határa; innét ugyanazon irányban haladva egy hegyhez, mely Monyoróshegynek neveztetik és itt két földből készült határdomb van, melyek közül egyik Thobsa földjének, a másik pedig a királyi területnek határát képezi; innét azon Monyoróson át a magas hegy csúcsára, mely hegycsúcson egy nagy kő jelzi a határt, hol nevezett Thobsa földje végződik és az ó-budai egyház határával érintkezik; és innét keletfelé kanyarodik, és egy völgyön áthaladva, egy hegyhez ér,

CIVITAS VETEROBUDENSIS REGINALIS TÉRKÉPE.

melynek végén egy más határkő van ; mely mellett két földből felhányt határdomb van ; melyek közűl egyik déli oldalról a királyi területnek, a másik pedig éjszaki oldalról ugyanazon budai egyháznak határát jelzi ; és innét ugyanazon keleti irányban leszáll a völgybe két földből felhányt határdombhoz egy ösvényre. Innét a szőlőkön át, két más újból felhányt határdombhoz, és onnét magának az ösvénynek végénél érkezik a nagy úthoz, mely a boldogságos szűz fehéregyháza felé vezet, és itt ugyanazon út mellett egy földből való határdomb készíttetett, és innét ugyanazon úton át említett Fehéregyháza mellett, a nagy esztergomi útra ér, hol két földből felhányt határdomb van, melyek közűl egyik kelet és dél felé a királyi területnek, a másik pedig nyugat felé említett budai egyháznak határát jelzi. Innét ugyanazon nagy esztergomi útmeneten a hegy tövéből fakadó kúthoz és e kúttól ugyanazon nagy út mentén a szőlők árka mellett egy földből felhányt határdombhoz és innét tovább is csak a szőlők árka mellett tovább haladva, egy más határdomb van, és innét ugyanazon út mentén haladva egy körtefa alatt szintén a szőlők árka mellett ismét egy földből felhányt határdomb van, és innét egy földből felhányt határdombhoz, mely ugyanazon nagy út mellett földből felhányva van, és innét egy határdombhoz, mely ugyanazon út és egy ösvény közt földből felhányva van ; és innét ugyanazon ösvényon nyugatfelé kanyarodva, három földből felhányt szögletes határdombhoz, melyeknek egyike déli oldalról a budai egyháznak, nyugati oldalrúl Ewrs pusztának, keletről pedig a királyi területnek határát jelzi ; és onnét átmetszve magát a nagy esztergomi útat, éjszaki irányban egy Fenőmál nevű hegy felé tart, és e hegy oldalában van egy mogyorófabokor, mely mellett földből egy határdombot készítettek és onnét ugyanazon hegyen felfelé haladva egy úthoz ér, mely azon hegyen át a szőlők mellett viszen, hol földből egy határdombot készítettek, és innét azon hegy gerinczére felmenve, egy földből felhányt határdomb készült honnét egy ösvényen át szőllők közt lefelé menve, ugyanazon éjszaki irányban egy Thebesere nevű helyhez érkezik és itt két régi határjelző van, hol Megyer község határával érintkezik és itt egy földből készült határdomb van ; és innét keletfelé fordul egy úton át, melyen keresztűl menve egy nagy rét széléhez érkezik, hol egy bizonyos gödör van, ugyanott hol hajdan egy határkő állott, és itt földből egy határdombot keszítettek ; és innét e réten át haladva érkezik az átlyukasztott kőhöz, mely a szentléleki keresztes vitézek malma mellett van, és itt ismét az egyház határaival érintkezik, akképen, hogy nyugati oldalról a királyi területnek, keleti oldalról pedig a budai egyháznak képezi határát, és innét délfelé a ledűlt kőfal mentén, melynek kövei egészen az utolsó kőig határjelzőkűl vannak jegyezve, és innét érkezik egy határdombhoz a minorita szerzetesek házának falánál, melynek kapuja a boldogságos szűznek fehéregyházával szemközt van, és innét a házcsoporton át a major vagy a királyi telepítvényes háza mellett haladva, kerteken keresztűl egy árokhoz fut, mely a vár előtt van, mely árkot azon nagy út, melyen a boldogságos szűz fehéregyházához járunk átmetszi, s ezen árok mindkét partján két határkő van, melyek egyike éjszakfelé az egyház városának jutó birtoknak, a másik pedig délfelé a királyi birtoknak határát képezi ; mely úton a vár előtt a Duna felé tart, a házcsoporton keresztűl, mely egyfelűl bizonyos Tompa László házánál, mely alatt egy hosszú kő van a földbe ültetve, másfelűl pedig Imrefi Péter házánál kezdődik, egészen a Duna partjához jut a boldogságos szűz oltármesterének és Szlávy Miklósnak házai között és a Dunán átkelve, a már említett Nyulak szigetére ér, a romokban heverő vár felső része mellé és itt végződik.»

Mielőtt még e határvonalak megjelöléséhez hozzá fognánk, következőket kell megjegyeznünk.

Ó-Budának nyugati oldalán, ott hol most a pacsirtamező és szőlőhegy utczák elvonúlnak, csak ötven évvel ez előtt is, házak még nem állottak s ott útcza sem volt, s a vörösvári úton is csak egykét ház állott, a Flóriántér közelében — mint ezt minden kissé öregebb, a helyrajzi viszonyokkal ismerős ember megmondhatja s mint azt ó-Budának valamivel régibb térképei is mutatják — e helyett azonban ugyanott, hol most a pacsirtamező és szőlőhegy-utczák vannak s a vörösvári útnak belső kis része van, egy út vonúlt el Ó-Buda mellett, mely gyönge hajlású körív-darab alakjával bírt, tehát méltán Ó-Buda körútjának nevezhető, azon egy különbséggel, hogy maga a város nem e kör belső, hanem külső oldalára esett ; Ó-Budának főközlekedési vonalából, a Lajos-utczából, de sőt a Lajos útczának Budaújlakon levő részéből is a közlekedés mindig ezen körútra irányúlt ; mit azon sok útcza, mi a Lajos utczából éjszak felé haladva mindig balra vezet, ma is szembeszökőleg elárul.

Ugyanezen körút a vörösvári útnak Flórián-térhez most közel álló részéből a mezőn át egyenes irányban az esztergomi országútnak azon pontjához vezetett, hol most a Kapuzinerhuth és Mühlhuth közti vízmosás árka az esztergomi úttal érintkezik ; ezen ponttól fogva pedig e körút a Kapuzinerhuth és Mühl-

huth közti vízmosás árkában tovább is éjszaknyugati irányban a hegy felé vezetett s alig 500 lépést így haladva, csatlakozott azon kocsiúttal, mely innét fogva most is ezen árokban a Donáti-Kápolna és Hidegkút község felé vezet; s *ez* azon *nagy út*, melyen, Nagy Lajos királyunk levele szerint, az ő korában O-Budáról Fehéregyháza felé jártak s mely O-Budát az esztergomi nagy országúttal is összekötötte. Még nincsen több 40 événél, hogy azon kocsiút, mely most a Radl malom előtt az esztergomi országúttól a szőlőkön át kelet felé a Mühlhuth és Kapuzinerhuth közti árokig vezet, arra a hol most az van — vezetve és készítve lett, s az elébb az esztergomi úttól a vízmosásnak árkában a Mühlhuth és Kapuzinerhuth közt a hegyre felvonúlt utnak az árok ezen pontjáig terjedő legalsóbb része azon egyszerű oknál fogva abbanhagyatott, mivel a közeli (Mariawiesen) forrásból lefelé futó, különösen pedig a hegyekből záporesők alkalmával lerohanó vizek az útnak ezen részét minduntalan járhatlanná tették; s mivel azoknak, kiknek gondjára a hegyi vizek levezetése és kocsiútak jó karban tartása O-Budán akkor bízva volt, azon gondolatra nem jutottak; hogy a bajon sokkal jobban és könnyebben lehetett volna úgy segíteni, hogy ha ezen ároknak az esztergomi út és azon pontja között, hol most abba a Radl malom előtti kocsiút betorkolva van, a kocsiútat az *árokból* az *árok mellé* helyezték volna át.

A mostani helyrajzi viszonyok szerint tehát a királynői város határvonalai következőleg mentek:

Kezdődött az első határvonal a Margitszigetnek azon pontján, mely a Luizamalom átellenében van, innét nyugatfelé átkelt a Dunán a Luizamalom déli oldalához, innét a Szépvölgyutezán át a budaújlaki templom éjszaki oldala mellett nyugati irányban haladt a Holtzspaeh-féle téglavetőhöz; innét éjszaknyugati irányban a meredek Pálvölgyön át felment a Mátyáshegy tövéhez, innét a Kecskehegy nyugati tövénél a Szépvölgyön át érkezett a magas Három határhegy ormára; innét keletnek fordúlva érkezett azon kocsiúthoz, mely a Donáti kápolna mellett O-Budáról Hidegkútra vezet, és ezen kocsiúton a Donáti kápolnától délkeleti irányban eleinte a mostani kocsiúton, azután pedig a Mühlhuth és Kapuczinerhuth közti vízmosás árkában tovább is délkeleti irányban haladva érkezett az esztergomi országútnak azon pontjáig, hol abba a Mühlhuth és Kapuczinerhuth közti vízmosás árka betorkolva van; innét éjszakra fordúlva az esztergomi országútnak nyugoti oldalán, az országút és a szőlők közt levő árokban, ment azon kútforrásig, mely azon árokban a vörösre festett fakereszt mellett van; innét tovább és mindig éjszaki irányban az esztergomi országút és a szőlők közt levő árokban haladt az esztergomi országútnak azon pontjáig, hol hajdan egy körtefa állott s hol most is az esztergomi út a hegy tövétől távozni kezd; ezen ponton az esztergomi út melletti árokból nyugatra kanyarodott s egy ösvényen át azon pontra érkezett, hol most a fővárosnak határa a solymári határral érintkezik; innét éjszaknak fordúlva metszette az esztergomi országútat, s az Aranyhegyre, innét éjszakkeleti irányban haladva, a Péterhegy déli lejtőjére, innen keleti irányban haladva s a szentendrei útat a Schwanfelder-féle nyaraló és malom táján metszve, délkeleti irányban a b. Lipthay-féle lőpormalom melletti forráshoz érkezett; innét déli irányban a római vízvezeték rommaradványain át ennek azon oszlopáig ment mely a mostani «*Maria zu Stein*» nevű kápolnácskával azonos, vagy legalább ettől nem messze lehetett; innét délnyugati irányban a mezőn át egyenes vonalban az esztergomi országútnak azon, keleti oldalon levő pontjáig ment, hol a Mühlhuth és Kapuzinerhuth közt elvonuló vízmosás árka az esztergomi országútat metszi; innét délkeleti irányban mezőn és kerteken át az esztergomi országút és földutcza közt elvonuló és ezeket összekötö ároknak azon pontjáig, hol az a szőlőhegy és Pacsirtamező-úteczán át a Pacsirtamező-útcza legdélibb pontjáig ment; itt pedig a Königsbergl nevű házcsoport előtt keletre fordúlt s a határutczán át keleti irányban a Duna partjához ért, innét pedig ismét keleti irányban haladva s a Dunán átkelve a Margitszigetnek azon pontján végződött, mely az Ó-Budát Budáujlak városrésztől elválasztó határutczától keletre esik.

Látjuk ebből: hogy a budai egyház birtoka e határvonalak által *négy* darabra volt osztva; melyek közűl kettő tovább is a budai egyház birtokában maradt, kettő pedig a királynői város és határának alakítására fordíttatott, akképen: hogy a királynő városa Budaújlak városrésznek Szépvölgy utczától éjszakra fekvő részéből s azon házcsoportból állott, mely Königsbergl nevet visel s O-Budához tartozik; O-Budának összes többi része ellenben tovább is a budai egyház birtokában maradt s épen a Mühlhuth és Kapuzinerhuth közti vízmosásnak az esztergomi országúttal érintkező végénél, vagyis a Victoria tég-

lavető területének éjszakkeleti sarkánál volt azon fontos pont, hol a királynői terület egyik darabja a királynő területének másik darabjával s viszont a budai egyház területének egyik darabja az egyházi terület másik darabjával érintkezett és csatlakozott.

Ó-Buda területének ilyszerű eldarabolása első pillanatra igen sajátszerűnek látszik ugyan, rövid utángondolás azonban be kell ismernünk, hogy ezen módja után az eldarabolásnak és felosztásnak az akkor fenforgott viszonyok között a leggyakorlatibb s a csereokmányban kitűzött végczélnak leginkább megfelelő volt; e szerint ugyanis a királynő vára (Kis-Czell) a királynő területére, Fehéregyháza pedig, mely a budai egyház gondjaira bízva volt s melynek ezen egyház javadalmai nagy részét köszöné, a budai egyház területére esett, a határnak szőlőtermő és legelőt nyújtó hegyeiből szántóföldeiből és réteiből, úgy mint magából a városból is, nemcsak az egyháznak, hanem a királynőnek is arányos rész jutott; s e mellett a közvetlen közlekedés az egyházi terület egyik és másik darabja s a királynői terület egyik és másik darabja között lehetővé vált anélkül: hogy e végből elébb idegen területen, vagyis oly úton haladni kellett volna, melynek mindkét oldala idegen területhez tartozik; mi a csöbörpénzeknek bor után szedésénél s egyéb földesúri jövedelmek behajtásánál úgy mint a marhaállománynak közlegelőre naponkint ki- és behajtásánál is akkor *igen irányadó* körülményt képezett.

Perényi Imre, nádor, 1510. évi parancslevelére nézve csak azt kell előrebocsátanunk, hogy ily parancslevelek az illető panaszló fél egyoldalú kérelmére s az illető érdekelt ellenfél meghallgatása nélkül bocsáttattak ki, minek igen természetes következménye az volt, hogy ily parancslevelekben soha sem hiányzott azon ominosus rövid záradék, mely következő szavakban foglalható össze:

«ezért parancsoljuk, miszerint azon esetben, ha a dolgok csakugyan úgy állnak, mint a miképen azt panaszló elénk terjesztette» (Pro eo mandamus, quatenus præmissis suo modo se habentibus),

s mely Perényi Imre nádor kérdéses parancslevelében is előfordúl; mi ily parancslevelek értékét bármely birói intő kérvényre, óvásra vagy magánlevélre, sőt még ennél is alább leszállítja; mivel ily parancslevél voltaképen nem volt más, mint a panasznak kivonatos ismétlése s ha ezen kivonatos ismétlés sikerült nem volt, még az sem volt a parancslevélből kivehető határozottan, hogy tulajdonképen mi volt a panasz tárgya.

De lássuk magát e parancslevelet:

«Perényi Imre, Abaujmegye örökös főispánja, Magyarország nádora stb. Ó-Buda város okos és körültekintő birájának és esküdt polgárainak. A tisztelendő budai székesegyház képviseletében azon panasz emeltetett előttünk, hogy habár panaszt emelők akkor, midőn most említett várostokat dicső emlékű fejedelmünknek Lajos magyar királynak és anyjának cserébe adták, bizonyos szőlőhegységeket és más ott levő területeket, — nevezetesen kezdve egy úttól tudniillik a déli oldaltól, az Ó-Buda felett alapított Fehéregyház mellett lakó szerzetes remete barátok kertje végénél a hegyre felfelé haladva és azon úttól az esztergomi országúthoz lemenve, és azon úton éjszaki irányban a hegyfokig vagy Ewrs nevű pusztáig menve, tehát mindazt a mit az esztergomi országút nyugatfelé befoglal, — maguknak minden hatósági jogokkal együtt teljes tulajdonúl visszatartottak és megtartottak, a várostok részére átadott más hegységektől és egyéb területektől a határok megjelölése és bejárása által elválasztották, akképen: hogy ezen visszatartott szőlőhegyektől nevezett panaszlóknak azon időtől fogva úgy mint a csere előtti időkben is minden egyes szőllőkertetek után földesurasági jövedelmül a dézsmán felül mostanig csöbörpénzt is fizettetek és évenkint fizetni tartoztatok; — ti mégis most említett szőlőhegyet és területeket valami elképzelhetlen, kigondolt ürügy alatt minduntalan birtokba veszitek, azok tulajdonát alattomban így bitoroljátok és elsajátitani igyekeztek.»

E parancslevélből is kivehető ugyan, hogy Fehéregyháza Ó-Buda felett s az esztergomi országút mellett, tehát ó-Budától éjszaknyugatfelé feküdt, s hogy Fehéregyház közelében az ottani remeték kertjének végénél egy út vezetett a szőlőhegyre, melyen a Fehéregyházba jártak; egyébkint azonban e parancslevél csak arra alkalmas: hogy azt, ki olvassa s eléggé tájékozva nincsen, tévedésbe ejtse s zavarát fokozza.

A parancslevél szövege szerint ugyanis maga panaszló budai egyház sem állította azt, hogy a Nagy Lajos 1355-iki csereokmánya által megállapitott határok

valami újabb csere vagy másnemű egyezmény által megváltoztatva lettek volna, sőt ellenkezőleg a budai egyház képviselője panaszlevelében ezen nevezetes 1355-iki csereokmányra maga is mint egészen és egyedül irányadóra hivatkozott, az egyház panaszának tárgya tehát minden esetre azon terület akart lenni, melynek délnyugati oldala a Műhlhuth és Kapuzinerhuth közti vízmosás árkán vezetett, Donáti kápolna mellett elvonuló kocsiút mentén a Háromhatárhegy csúcsáig a királyi területtel, nyugati oldala a Háromhatárhegy csúcsától a Spitzberg csúcsáig, az ugyanazon egyház tulajdonát képezett Thobsa földjével (Hidegkút), éjszaki oldala a Spitzberg csúcsától a mostani ó-budai határ mentén a 3 szögletes határdombig Ewrs pusztával, vagyis Solymár községgel; éjszakkeleti oldala ezen három sarokhatárdombtól az esztergomi útnak azon pontjáig, hol egy körtefa állott, a királyi területtel, keleti oldala pedig e körtefától fogva az esztergomi ut mentén ezen útnak ama pontjáig, hol abba a Műhlhuth és Kapuzinerhuth közti vízmosás árka betorkolva van, ugyancsak a királyi területtel volt határos és szomszédos.

Épen ezen vitás területnek délkeleti sarkában feküdt Fehéregyháza. S minthogy a budai székesegyház prépostja és káplánjai ott többféle hanyagságokat és botrányokat követtek el s az ennek folytán a Hunyady Mátyás által IV. Sixtus pápához intézett kérelem még 1479. évben teljesítve, a fehéregyházi plébániában a lelkipásztorkodás a budai egyháztól elvéve s a Pálos remetékre átruházva lett, könynyen elképzelhető: hogy ez a budai egyház tekintélyét általában, a fehéregyházi szőlőhegységen pedig különösen megcsorbította és tulajdonképen *ez* volt azon ok, vagy, mint a parancslevélben mondatik, ürügy, mely miatt 1479. év óta e területen az ó-budai polgárok az egyház hatósági és földesúri jogait többé elismerni nem akarták. — Hogy tehát legalább a törvényes 32 évi elévülési időköz minden óvás nélkül el ne teljék, a budai egyház képviselője szükségesnek találta ugyan 1510. évben, tehát 1479. évtől számítva 31-ik évben a nádornál e részben panaszt emelni, a hatóság jogai és földesúri hatalma alúl akkor már régen tényleg kisíklott területnek határait azonban már maga sem tudta egészen pontosan megjelölni.

De ha e határokat panaszában pontosan is jelölte volna meg, bizonyos: hogy az ki ezen panaszlevelet fogalmazta, sem az ottani akkori helyrajzi viszonyokat és Nagy Lajos 1355. évi nevezetes csereokmányát elegendőleg nem ismerte, sem pedig a panaszlevél értelmét helyesen felfogni s kivonatilag híven idézni nem tudta.

Ha ugyanis az egyház területének határvonala az esztergomi úttól a Kapuzinerhuth és Mühlhuth közti vízmosás árkán és tovább az abban haladó kocsiúton haladva a Háromhatárhegy csúcsára felment és innét egy darabig a hegyeken át éjszaki irányban haladva ismét az esztergomi útnak bármely O-Buda határában levő éjszakibb pontjához leszállt, akkor e határvonal e ponttól tovább éjszakfelé O-Buda határában tovább már teljességgel nem mehetett; mert hisz e parancslevél szerint is a Háromhatárhegytől éjszakra eső bármely pontról csak azért szállhatott le az esztergomi úthoz, mivel az esztergomi útnak ezen pontjától fogva azon útnak nyugati oldalánál éjszakfelé fekvő terület már nem az egyházé volt; az esztergomi országútnak keleti oldala mellett levő terület ellenben nemcsak azon ponttól fogva éjszakfelé Ewrs határáig, hanem O-Buda egész határában a királynői városhoz tartozott s csakis a Victoria téglavetőnél érkezhetett az egyház birtokának határvonala az esztergomi út keleti oldalához ék alakjában, az esztergomi *út mellett* sehol a *keleti* oldalon nem haladt, a budai egyháznak tehát 1355. év óta az esztergomi út keleti oldala mellett elvonuló birtoka nem volt; az egyház birtokát nyugatfelé sehol az esztergami országút be nem foglalhatta; oly határvonal, mely az esztergomi országútnak azon pontjától, hol ahhoz az egyház birtokának határvonala a hegyről nyugati oldalon leszállt, még tovább is az esztergomi úton éjszakfelé Ewrs pusztáig haladt volna, már sem az egyik, sem a másik oldalon, vagyis az útnak sem keleti, sem nyugati oldalán, egyházi birtokot nem határolhatott, hanem oly területen ment volna Ewrs puszta (Solymár) határáig, mely az esztergomi országútnak mindkét oldalán a királynő birtokához tartozott.

Mi a szó szoros értelmében vett képtelenség lett volna.

E határlevelek tehát, eltekintve Perényi Imre nádor parancslevelének ezen értelmetlen részétől, nemcsak hogy a többi történeti adatokkal ellenmondásban nincsenek, hanem azon adatokkal úgy mint az azokból elébb levont igazságokkal teljesen egybevágnak; de sőt azokat több tekintetben, nevezetesen arra nézve: hogy merre jártak az ájtatoskodók Fehéregyházába s hol volt a fehéregyházi Pálos remeték kertje? — még jobban kiegészítik — a Havas úr által megjelölt határvonalak pedig ezen határlevelekkel ellenkeznek, s az általa felhozott állítások, ezen határlevelekkel s a többi történeti adatokkal sehogy meg nem férnek, — de sőt állításai magukkal az általa megjelölt téves határvonalakkal is ellenmondásban vannak.

Könnyű lesz ezek után kimutatni, hogy a felolvasó ur által véleményem ellen felhozott ellenvetések úgy, mint abbeli állításai is, mintha Fehér egyháza a kis-czelli fensík keleti szélén, lejtőjén vagy környékén, a minoriták kolostora és temploma pedig a Flórián tér táján állott volna, egyaránt tarthatatlanok.

Nevezetesen nem mehetett a királyi birtoknak a Margitsziget egyik pontjáról induló s nyugat felé a Dunán átkelő határvonala a budapesti gőzmalom részvénytársulat «gyártelep» nevű malmának éjszaki oldala mellett el, innét tovább haladva, nem metszhette a Zsigmond-útczát és nem haladhattot az ürömi útczán át a Holtzspach-féle téglagyárig; mivel Nagy Lajos határlevele szerint e határvonal a Duna partjától azon pontig, hol a Holtzsprach-féle téglagyár van, mindig nyugat felé haladt; az ürömi u'czán át pedig inkább *éjszak* mint nyugat felé haladott volna; de különben is e határlevél szerint a határvonal épen akkori O-Budának és Szentjakab falvának határán vagyis Ó-Budának déli s Szent-Jakab falvának éjszaki *széle* között vonúlt el; már pedig egyéb történeti adatokkal annyi kiderítve van, hogy Nagy Lajos korában Szent-Jakab falvát a mai Ujlaknak Szépvölgy-útcza és Császárfürdő közt, tehát déli része képezte, maga a Császárfürdő és a mai Országút nevű városrésznek legnagyobb része ellenben Felhévvíz nevű mezőváros volt; ha tehát a határvonal a gyártelep éjszaki oldala mellett vonúlt volna el, Szent-Jakab falvát már épen területének közepén átmetszette, s nem annak éjszaki széle mellett haladt volna.

A Mátyáshegy csúcsáról pedig a határvonal sem lefelé nem szállhatott, sem pedig a kis Mátyáshegyre, újlaki temetőhez s innét Kis-Czellen át az esztergomi úthoz azért nem vezethetett, mert Nagy Lajos okmánya szerint Huzahazahegy vagyis Mátyás-hegy nyugati tövétől a határvonalnak tovább is éjszaki irányban, felfelé a Monyoróshegyhez, vagyis a mai Kecskehegyhez, innét pedig, még mindig felfelé haladva, a nagy hegy, vagyis a mai Háromhatárhegy csúcsáról pedig a kis Mátyáshegyre s újlaki temetődombra már azért nem mehetett a határvonal, mivel akkor csaknem ugyanazon úton kellett volna visszajönnie, a melyen a Háromhatárhegy csúcsára felment volt s ily esetben a Háromhatárhegyről lefelé nem keleti, hanem déli irányban haladt volna; holott a határlevél szerint a Háromhatárhegy csúcsáról egészen a Fehéregyházhoz vezető út egyik pontjáig nem déli, hanem keleti irányban haladt; a határvonal tehát nem a Mátyáshegy nyugati tövénél vagy csúcsán, melyre fel sem ment, hanem csak a Háromhatárhegy csúcsán kanyarodhatott keletnek, s magas hegy (mons excelsus) alatt ezen három különböző magasságú ormú hegygerincznek nem épen egy legkissebbik csúcsa, vagyis Mátyáshegy, hanem csak annak legmagasabb csúcsa vagyis Háromhatárhegy érthető; azonfelül pedig a határvonal, ha a Háromhatárhegy csúcsáról a kis Mátyáshegyhez s innét az újlaki temetődombra vezetett volna, egy szerfelett keskeny, aránytalanúl hosszú, kopár és kelettől csak nem egészen hozzáférhetlen területet foglalhatott volna csak keleti oldalról be, mely tulajdonképen csak magából a hegy gerinczéből állott volna, s hogy Nagy Lajosnak és anyjának épen ilyenre lett volna vágya, várnagyainak és a királynői város polgárainak pedig szüksége, semmi valószinűséggel nem bir. — Azt pedig, hogy e hegygerinczen, vagy ormokon szőlők lettek volna, a határlevél sehol sem mondja. — A határlevél szerint tehát a határvonal a Háromhatárhegyről Kis-Czellre, innét az esztergomi útra, innét pedig a mostani kis-czelli útczába vezető kocsiúthoz nem juthatott, ezen út azon úttal, melyen Fehéregyházhoz jártak, azonos nem lehet, s Fehéregyháza ezen útnak közelében sem egyik, sem másik, oldalon nem lehetett.

A hegy alatt kifolyó kútforrás (puteum sub monte fluens) alatt pedig a Radl malom ajtaja előtti nagy forrás medenczéje, mely most fakorláttal bekerítve és deszkával befedve van, nem; hanem csak a Radl malomhoz ugyan szintén közel eső, de az esztergomi országútnak nyugati oldala mellett, a vörösre festett fakereszt tövében fakadó s a szőlők és esztergomi országút közti árokban délnek futó, kisebbszerű, hideg forrás és vize érthető; mivel a Radl malom ajtaja előtti nagy forrás medenczéje az esztergomi országútnak keleti oldalán fekszik, hogy tehát a határvonal azon út nyugati oldaláról e nagy medenczéhez juthasson s ismét a szőlők és esztergomi országút közti árokba ezen országút nyugati oldalára érhessen, az esztergomi országútat itten

kétszer metszenie kellett volna; a határlevél szerint pedig ez itten egyszer sem történt.

Bizonyos ugyan, hogy a b. Lipthay-féle puskaporos malom mellett fakadó dús és meleg vizű forrástól a flóriántéri vízgyűjtő és hüsítő medenczéig vezetett római eredetü vízvezetéki mű utolsó vagyis legdélibb falpillérének, akkor midőn O-Buda Aquincum volt s benne a legió II. adjutrix tanyázott, vagyis Kr. u. 3. 4. 5. században a flórián-téri vízmedencze mellett kellett állnia; Nagy Lajos alatt, 1355-ben azonban e vízvezetéki műnek legdélibb pillére a Flórián-téren vagy ennek közelében már alig állhatott; mivel Ó-Buda éjszakfelé nemcsak a Flóriántérig, hanem még azon felül is terjedt Nagy Lajos korában, s épen Nagy Lajos korában, midőn ez királyi állandó székhelyét a mostani uj budavári palotába áttette, veszi kezdetét azon átalakulás, mely egész O Budának délfelé irányulását, később pedig hanyatlását is maga után vonta, s melynek Uj-Buda felvirágzását köszönheti; ily pillérek és falak tehát a Flórián-téren a városi közlekedést és forgalmat nagy mértékben akadályozták volna s ha Ó-Buda akkori lakói ily római eredetű műemlékek iránt valami kegyelettel viseltettek is volna, s azoknak jó építési anyagát történeti jelentőségüknél többre nem becsülték és házak, présházak építésére, mint az legújabb időkig történt, felhasznalni kedvük nem lett volna, e flórián-téri vízvezetéki fal- és pillérmaradványt már a piaczi és városi közlekedés szempontjából minden esetre lebontották volna; ily kegyelettel azonban római műemlékek iránt Ó-Buda lakói egészben és nagyban véve soha sem viseltettek, mi leginkább abból tűnik ki, hogy ezen vízvezetéki mű falának és pilléreinek épsége azoknak a mostani városhoz való közelségével épen megfordított viszonyban áll, mentől közelebb esnek Ó-Budához, annál kevesebb, mentől távolabb állanak Ó-Budától, annál több, nagyobb nyomaikat lehet ma is találni; egészen valószínűtlen tehát, hogy a Flórián-téren, tehát a városhoz legközelebb eső, sőt magában a városban levő vízvezetéki fal és pillér Nagy Lajos korában, midőn e vízvezeték már szintén több mint 1000 éves volt s a határlevél szerint legészakibb végén is összedűlve még fennállott, s a határlevélben említett utolsó pillér alatt ily flóriántéri pillér értetett volna; s ellenkezőleg, csaknem egészen bizonyosnak vehető, hogy Nagy Lajos korában is már ugyanazon a Vörösvárról a Duna felé futó vízárkon túl északra eső pillér volt (északról délfelé haladva) a legutolsó, mely ma is a legutolsó, «Maria zu Stein» nevet visel, s mely a városhoz való közelsége daczára mégis inkább kikerülte a lebontatás veszélyét, mint sok a várostól távolabb fekvő társa, nyilván épen azért, mivel Nagy Lajos korától fogva évszázadokon át igen fontos határjelzőül szolgált, utóbb pedig valami istenfélőnek épen e pillér falmaradványába egy most is ott levő «Maria zu Stein» nevű kápolnácskát vésetni jutott eszébe; egyébiránt magából Nagy Lajos határleveléből is kivehető, hogy ezen utolsó pillérszem akkor is sem magában a városban, sem ennek közvetlen közelében *nem* állott; hogy ellenkezőleg egy jó hosszú métát kellett még haladni, míg az ember a minoriták székháza közelében állott, földből felhányt határdombhoz, tehát némileg lakott helyhez ért; s ha csakugyan a flórián-téri pillér 1355-ben még fennállott s a határlevél *ezt* és nem inkább a közelében levő utczát vagy házat választotta volna határjelzőül, minden esetre legalább azt emlitette volna fel, hogy kinek a háza közelében vagy előtt áll ezen pillér? hogy így a többi pillérektől megkülönböztetve legyen; s abból, hogy a határlevél ezt *nem* teszi, szintén csak azt lehet következtetni, hogy ezen utolsó pillér 1355-ben a várostól jókora távolságra feküdt s egyéb műtárgy, mely határjelzőül választható lett volna, annak közelében akkor sem állott.

A flórián-téri vízvezetéki medenczéhez tehát északról a határvonal ezen okok miatt nem érkezhetett; s ha ide érkezett volna is, már itt a Percz-utczához igen közel lett volna, minthogy a csereokmány szerint innét délkeleti irányban haladt tovább, a Flórián-tértől délkeleti vonalban pedig már mindenütt házak álltak, a határvonal már egészen a Duna partjáig mindenütt csak utczákon át, s nem mint a csereokmány mondja, kerteken, árkon s városon kívül, tehát mezőn fekvő, Fehéregyházához vezető nagy úton át jutott volna azon pontra, hol határozottan keletre kanyarodnia s a Duna partjához így érkeznie kellett; s abból, hogy a határlevél szerint, a határvonal csakis ezen legutolsó keleti irányú kanyarodása után haladt keleti irányban egy *utczán* át, mely Tompa

László és Imrefi Péter házai között kezdődött, szintén csak azt lehet következtetni, hogy előbb, vagyis a minoriták kolostora közelében való határdombtól és ennek közelében állott házcsoporttól fogva egészen Tompa László házáig, oly tájakon át ment, hol sem utczák, sem egyes elszórt házak nem állottak s így a Percz-utczán át, mindjárt keletnek, nem indúlhatott.

Hogy Ó-Budán már Árpád fejedelem korában két várszerű palota volt, könnyen igazolható, magának Béla király névtelen jegyzőjének feljegyzéseivel is. Ezek közűl egyik magának Árpádnak székkelye volt s Etelvára (Etzelburg) nevet viselt, Árpád ebben lakott, ebben tanácskozott vezéreivel hadjáratai megindítása iránt, ebből indította meg hadjáratokra seregeit, ebben tartotta diadalünnepeit, mint az Anonymusnak elébb már idézett feljegyzéseiből kitűnik. Hogy pedig Ó-Budán Árpád korában még egy másik várszerű palota is volt, azt Anonymus krónikájának következő, 46. fejezetbeli feljegyzése mutatja:

«Ekkor Árpád övéivel Attila király városában 20. napig maradt. És ugyanazon helyen Kundnak Kurhan atyjának földet adott Attila király városától Százhalomig és Gyógig; fiának pedig egy *várat* népének védelmére. Ekkor Kurchan megparancsolta, hogy ezen város az ő nevéről nevezzék, mely név egészen a mai napig sem ment még feledékenységbe.»

Szóval Kurchannak is jutott és Árpádnak is maradt egy vár Ó-Budán. — Etelvára az, melyben Árpád s utóbb Erzsébet, Mária és Borbála királynék laktak, s melyet ez utóbbi királyné, Holzer János bécsi biróhoz intézett levele szerint, 1425. évben újraépített, vagy legalább kijavíttatott s németűl Etzelburgnak nevezett. Kurchannak vára pedig ugyanaz, melyet Jakab szepesi gróf 1363. évben és Zsigmond király 1406. évben kelt levelében említ és világosan «Kurchan ó-várának» (antiquum castrum Kurchan) nevez.

Ezért osztom ugyan Havas úr véleményét, hogy Ó-Budán 1355-ben a királynő területén, több mint egy várszerű palota állott; nem oszthatom azonban abbeli véleményét, mintha ily régi várak száma akkor ott háromra rúgott, ezek mind egy rakáson a Königsbergl nevű házcsoport helyén és ettől nyugatra fekvő kis dombon állottak volna; mintha Erzsébet királyné Königsbergl helyén vagy szomszédságában átkelt, s különösen: mintha a Nagy Lajos csereokmányában, a minoriták kolostora és a Duna partja közti határvonal mentén, kétszer említett vár (castrum) alatt, mindig *egy*, és pedig a Königsbergl helyén állott vár értetett volna. — Valahányszor ugyanis Nagy Lajos csereokmányában valamely határjelző tárgy ismételve említtetett, a csereokmány szövegében e körülmény az ugyanazonosság feltüntetése végett mindig világosan kiemelve van, abból tehát, hogy e csereokmány a minoriták és Duna partja közti határvonal mentén kétszer említ várat s nem mondja azt, hogy mindig ugyanazon egy várat értette ez alatt, következtetni kell, hogy ott két egymástól különböző és egymástól elég távol álló várról, és pedig első ízben azon várról, mely a mai Kis-Czell helyén állott és Etelvára, németűl Etzelburg nevet viselt; második ízben ellenben azon várpalotáról van szó, mely a mostani Königsbergl helyén állott és Kurchan ó-vára nevet viselt.

Nagy Lajos 1355. évi nevezetes csereokmányában azon várpalota, melyben anyja, Erzsébet lakott, s mely Etelvár, németűl Etzelburgnak neveztetett, világosan a várostól *oldalt* fekvőnek (in ipsius civitatis seu oppidi latere constitutum) mondatik, mi a Kis-Czell nevű katonai kórház fekvésének egészen megfelel; azonfelűl figyelmen kívül nem hagyható az sem, hogy az elébb már megállapított határvonalak szerint, a Königsbergl nevű házcsoport a királynői területnek szélén, a Kis-Czell helyén állott várpalota ellenben minden oldalról illő távolságra, a királynői területtől körülvéve, mondhatni annak központján feküdt; továbbá: hogy Erzsébet királyné a zajtalan magányt kereste, mit az országúttól jókora távolságra uralkodó, magas ponton fekvő kis-czelli várpalota sokkal inkább volt képes neki nyujtani, mint az esztergomi országút és elébb leírt Fehéregyháza felé vezető nagy út között, magánházak szomszédságában, mély posványos helyen fekvő Königsbergl házcsoport helyén állott várszerű palota (castrum); mely körülmények mind arra mutatnak, hogy a Kis-Czell helyén állott vár az, melyben Attila, Árpád, Erzsébet, Mária és Boris királynék laktak; a Königsbergl házcsoport helyén volt várpalota pedig az, mely egykor római theatrum lehetett, Attila korában szintén várpalotává átalakíttatott, Árpád által Kurchannak Kund

fiának adatott, mély fekvése miatt azonban árvizeknek mindig kitéve levén, többet újraépítve vagy javítva nem lett s ezért még hamarább tönkre ment, mint Etelvára.

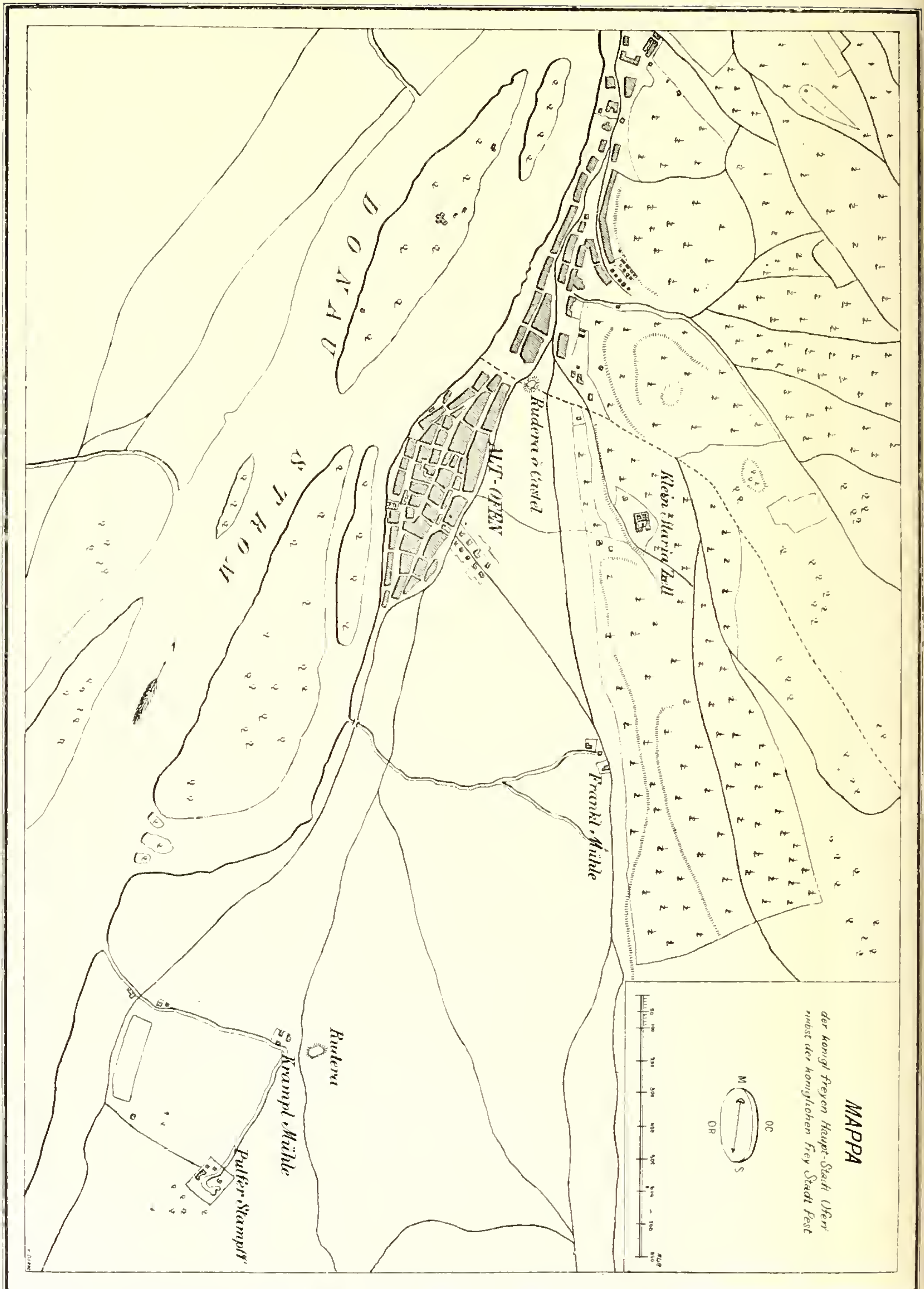
Hogy e két váron kívül Nagy Lajos korában Ó-Budán, s épen a királynő, területen még egy harmadik várpalota (castrum) is lett volna, arra nézve semmi megbízható történeti adat nincsen, annak fekvésével foglalkozni tehát egészen feleslegesnek látszik.

Ezekből látható, hogy azon árok, mely Nagy Lajos 1355-iki csereokmányában a vár előtt levőnek mondatik, nem lehetett más, mint azon nagy árok, mely (az esztergomi úton északról délfelé haladva) Kis-Czell előtt van, az esztergomi országútat most a Föld-utczával összeköti; várerődítési czélokra talán soha, hanem legújabb időkig arra volt rendelve, hogy a Mátyáshegy és Kecske hegy völgyületeiből záporeső alkalmával lerohanó víztömegeket az esztergomi út és Ó-Buda közti mély fekvésű mezőn és a városon át a Dunába nyugatról keletre elvezesse s így ezen mezőt és a várost a koronkinti elöntéstől megóvja; a Szőlőhegy-utcza táján pedig ezen árok a határlevél szerint a Fehéregyházához vezető nagy út által volt Nagy Lajos korában átmetszve; a Königsbergl helyén állott várpalotának árka azonban már azon nagy távolság miatt, mely e két tárgy között van, nem lehetett.

Hogy Nagy Lajos korában Fehéregyház környékén több ház s a királyné jobbágyának majorja is ott állott, azt Nagy Lajosnak 1355. évi, V. Lászlónak 1453. és Mátyásnak 1479. évi idézett levelein kívül több magánügyletre vonatkozó bevallások is bizonyítják, s igen természetes, hogy a királynői város polgárai itt az esztergomi és Fehéregyházához vezető út közötti sarokban gazdasági épületeket emeltek volt, mivel határuk legnagyobb része, innét az Aranyhegy és Péterhegy felé fekvő vonalban feküdt, maga városuk ellenben onnét délre, a mostani Ujlak városrész felső táján volt, e telepítvény által tehát mezei munkáikat megkönnyíteni akarták.

Szembeszökő az is, hogy ha a határvonalak úgy haladtak volna, mint azt Havas úr megjelölé, a budai egyház a városból területének azon részére, mely az esztergomi út nyugati oldala mellett feküdt s melyben Fehéregyháza és bortermő hegyein kívül a marhaállomány hegyi legelője is volt, csak idegen területen át haladva juthatott volna, mi a csereokmány kitűzött czéljával homlokegyenest ellenkezett volna; másrészt pedig minthogy az egész kis-czelli domb és ettől délre fekvő terület Havas úr által vont határvonalak szerint is Erzsébet királynő területéhez tartozott, bizonyos, hogy épen azon helyen, mely alatt mint látszik, Kis-Czell környékét leginkább érti, Fehéregyháza már azért nem fekhetett, mivel Corvin Mátyás 1479. évi levele szerint Fehéregyháza oly területen állott, mely még azon időben is a budai egyház tulajdona volt.

Hogy a Flórián-térre képzelt minorita-kolostor, sem a Kis Czell helyére vagy környékére képzelt, sem pedig a Radl malomtól nyugatra fekvő hegylejtő tövében állott, tehát mindkét esetben több mint ¼ órányi távolságra eső Fehéregyházával szemközt állónak; a Flórián-tér tájára képzelt malom pedig e helyekre képzelt, illetve állott Fehéregyháza alatt, kapuzata előtt, vagy ahhoz közel fekvőnek nevezhető nem lett volna; továbbá, hogy «unweit» és «nahe», vagyis «nem messze» és «közel» szavak hasonértelmű fogalmat jelentenek, az bővebb fejtegetésre nem szorúl; egyébiránt Frankl Pál (Pölchen Franckl) malma a Flórián-tér táján már azon oknál fogva sem lehetett, mert ott oly forrás, mely 30 lépésre forrásától számítva, malmot hajtott volna, soha sem volt, most sincsen; a malmot hajtó víznek bizonyos magasságból esése ott ily forrás esetében sem lenne elképzelkető; a báró Lipthay birtokán, a puskaporos malom mellett fakadó hatalmas forrás vize pedig a Flóriántérre sem a legközelebb múlt századokban, sem Nagy Lajos korában nem juthatott; mert hiszen a báró Lipthay birtokától hajdan a Flórián-térig terjedett római vízvezeték fala Nagy Lajos 1355. évi csereokmányában is már összedűlt falnak, átlyukasztott kőnek (murus dirutus, lapis perforatus) neveztetik; tehát ezen római eredetű remekmű akkor már rég romokban hevert, s az előbb azon át vezetett víztömegeknek, ha előbb nem, a Vörösvárról jövő és Ó-Buda felett Dunába ömlő víz patakjánál okvetlenűl keletre kanyarodniok s ezen vörösvári patakkal egyesülten még jóval Ó-Buda felett a Dunába szakadnia kellett.

BUDA A FŐV. MÉRNÖKI HIVATAL RÉGI TÉRKÉPE SZERINT

Hogy pedig Franckl Pölchen malma, mely Schier Sixtus budai polgárnak eredeti feljegyzésében Fehéregyházhoz *közel* fekvőnek jeleztetik, néhány évszázaddal ezelőtt csakugyan ott, hol most a Radl malom áll, s nem a Flórián-téren feküdt, azt egy igen régi eredetű, hivatalos térkép, mely előbb szab. kir. Budafőváros levéltárában őriztetett, most pedig a főváros egyesítése óta, a fővárosi mérnöki hivatalban (19. szekrény, 14. fiók, 8. lap, 185. invent. szám alatt őriztetik), minden kétségen kívül helyezi. Ezen «Mappa der königl. freyen Haubt Stadt Ofen nebst der königlich frey Stadt Pesth» czímű, szembetünőleg Buda sz. kir. főváros határainak hivatalos megállapítására készült, s egy erre vonatkozó okmányhoz mellékletűl szolgált; az eredeti térképen ugyanis, melyet csak néhány nappal ezelőtt voltam szerencsés a fővárosi mérnöki hivatalban feltalálni, azon malom, mely előbb a mostani Radl malom helyén állott, ott kitüntetve s határozottan «Frankl Mühl» felírattal van jelezve. — Ugyanezen térképen, azon hely, hol most Königsbergl nevű köralakú házcsoport áll, «Rudera v. Castell» felirattal van jelezve, de sőt e térképen a nemrég kiásott ó-budai amphitheatrum is feltüntetve van.

Hogy végül a Radl malom ajtaja előtt fakadó és ezen malmot nyomban hajtó hatalmas forrás vize nem hideg, hanem ma is meleg, és pedig körülbelül épen oly hőfokú, mint a báró Lipthay birtokán a puskaporos malom mellett fakadó, és azért legerősebb téli hideg időben sem fagy be soha, hanem párologva tovább folyik, arról hőmérő útján vagy ujjának bemártása által bárki könnyen meggyőződhetik; s ezen, vagy pedig többi, elébb már körülirt kisebb hideg források vizének felhasználásával tehát a paulinusok, kik Fehéregyházában 1479-től 1541-ig laktak, halastavakat könnyen alakíthattak; az esztergomi országút és a Mühlhuth és Kapuzinerhuth közti árok által befoglalt, egyházuk és kolostoruktól délnek esett, több holdnyi kiterjedésű, csaknem egészen lapos, északnyugati szelektől védett, jó talajú területet gyönyörű kertté varázsolhatták át, mit Perényi nádor 1510. évi levele szerint meg is tettek, Kis-Czell környékén pedig malmot hajtó, vagy kisebb számbavehető forrás nincsen, — és nincs is arra történeti adat, hogy előbb lett volna.

Ha Ó-Buda maig oly magyar város maradt volna, mint a milyen hajdan volt, valószínű, hogy legalább a fehéregyházi szőlőhegynek neve el nem mosódott, hanem megmaradt volna s így a szájhagyomány Fehéregyháza fekvésére nézve némi támpontot nyújthatott volna; a mostani német tájnevek azonban erre, nézetem szerint is, nem alkalmasak. Einsiedlerhuth névből tehát a pálos-remetéknek Kis-Czell környékéni tartózkodására következtetn való nem lehet, egyébiránt a Mühlhuth, vagyis Radl malomtól nyugatra fekvő szőlőhegy-dűlő neve annyit mindenesetre mutat, hogy azon hegy alatt, a mostani Radl malom helyén, századok óta, mindig malom állott; az ettől délre eső «Kapuzinerhuth» dülőnév pedig a történeti adatokkal összevág, mivel a Victoria-téglagyár területén csakugyan a Szent-Ferencz rendű minoritáknak *azon* osztálya bírt klastrommal, mely «kapuzinus» nevet viselt, de sőt a Mühlhuth nevű dűlő felett ma is van egy kis forrás, mely «Maria-Wiesen», rövidítve pedig «Mariesen» név alatt ismeretes, mi Mária közeli Fehéregyházával szintén némi összefüggésben lehet.

Nem tájnevek, hanem az elébb kifejtett okok voltak tehát azok, mik engem teljesen meggyőztek arról, hogy Árpád fejedelem sírjának úgy, mint Fehéregyházának is a Radl malom előtti nagy forrástól nyugat felé képzelt vonalban, az ottani szőlőhegyek tövében; ettől délfelé a Mühlhuth és Kapuzinerhuth közti vízmosás árkáig, a fehéregyházi remeték kertjének, azon árkon túl tovább, délfelé, a Victoria-téglagyár területének északi részében pedig a minoriták kolostorának kellett lennie; hogy pedig Fehéregyháza és a minoriták kolostora csakugyan ezen helyeken állottak, azt az általam 1882. évi november hó elején a Radl malomtól nyugatnak eső (Popp, Lindmayer és Leitkamm nevű ó-budai gazdák tulajdonát képező) szőlőkertekben eszközölt kisebbszerű próbaásatások által több helyen láthatóvá tett ősrégi templomalapfal-maradványok, továbbá a múlt télen a Victoria téglagyár területén ipari czélokra véghezvitt földmunkák által láthatóvá tett rommaradványok kézzelfoghatólag mutatják; mely rommaradványokat legszakavatottabb régészeink azóta már ismételve megtekintvén, az elsőkben hozzávetőleg 10-ik vagy 11-ik, utóbb említettekben pedig 13-ik vagy 14-ik századbeli eredetre valló középkori építmények maradványait ismerték fel; mi azon emlékek

keletkezésének idejével teljesen összevág, mivel Fehéregyházáról először Szent István királyunk, egy 1015. évben a pécsváradi apátság részére kiállított adománylevélben emlékezik meg; a délfelé szemközt állott minorita-kolostort ellenben, egy 1331. évben XXII. János pápához intézett levele szerint, Nagy Lajos királyunk anyja, Erzsébet királyné építtette.

Kinek még kételyei lehetnének, nézzen, vizsgáljon meg, vessen össze a helyszinén mindent, mi a kérdés lényegére vonatkozik s kételyei oszlani s a meggyőződésnek tért engedni fognak.

Sok jel arra mutat, hogy az imába, melyet Fehéregyházban a hivők az egek urához intéztek, kezdetben a nagy honalapító előd és fejedelemnek ott nyugvó porai iránti kegyelet is vegyült. Kupa lázadása óta azonban maguk Árpád véréből származott apostoli királyaink attól tartottak, hogy ismét jöhetne idő, melyben a megtért nemzet azon ősi vallásra, mely még Árpádé is volt, visszavágyni fog, s ez lehetett oka annak, hogy a honalapító sírjának helye annyira feledékenységbe ment s hogy Béla király névtelen jegyzőjének feljegyzésén kívül e tekintetben semmi más történeti adatunk sem maradt.

Bizonyos azonban annyi, hogy Béla király névtelen jegyzője attól, mitől első apostoli királyaink tartottak, nem tartott; ma attól senki se tart és a félhold kétszázéves uralma is csak emlékeinktől, de nem vallásunktól vagy nemzetiségünktől tudott megfosztani.

Reményt nyújthat az, hogy oly idők sem fognak reánk virradni, melyekben csak annak van becse, mi anyagi hasznot hoz, s melyekben a vallásnak és nemzeti múltnak emlékei iránti kegyelet egyaránt kihal!

Kérem tehát a tisztelt országos régészeti és embertani társulatot, vegye kezébe a felvetett kérdésnek tudományos és végleges megoldását, s ha az, mint hiszem, igenlőleg oldatik meg, az erre illetékes helyen, tegye meg az e tekintetben kivánatos további kezdeményező intézkedéseket is. *Tholt Titusz.*

AZ ORSZ. RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1882. ÉVI ÁPRIL HAVI ÜLÉSÉNEK

JEGYZŐKÖNYVE.*

Az országos régészeti és embertani társulat 1882. évi ápril hó 25-én d. u. 5 órakor tartotta ez évben negyedik ülését Pulszky Ferencz elnöklete alatt a m. t. akadémia kis termében. Első előadó Barna Ferdinánd volt, a ki a finn-ugor népek fejalkatáról értekezett. Az értekezést egész terjedelmében társulatunk folyóiratában vették t. olvasóink.

Második előadó volt dr. Tergina Gyula, a ki Erdély érmészetét ismertette. Előadása egész terjedelmében társulatunk folyóiratában látott napvilágot.

A harmadik értekező, Diner József, a Homer előtti idők fegyverzetéről értekezett. Értekezését szaklapunkban, az Archæologiai Értesítőben, ismertettük.

Az értekezések végeztével dr. Hampel József inditványozza, hogy a társulat kérje fel dr. Zalka János, győri püspököt, hogy a püspök ő exja rákosi birtokán még a hatvanas években földeritett s azóta gondos figyelemmel őrzött római mithreumot régészetileg átkutattatná. Feltehető ugyanis hogy a szentély közelében akadnak oly emlékek, melyek benne őriztetvén, még a régi korban mikor a mithreumot lerombolták, széthányattak. Továbbá feltehető, hogy ezen mithreum közelében is, úgy mint más hasonló áldozó helyek szomszédságában, reáakadhatni azon helyre, mely az évtizedek alatt felgyűlt áldozati maradványok cserepek s hasonlók elhelyezésére szolgált, végre miután a speleum a római telep közvetlen területén meglehetősen kivül esett; és így melléképületek létesitését feltételezhetjuk, puhatoló árkok segítségével e melléképületek nyomai volnának fürkészendők. Hampel József ajánlja a társulatnak, hogy azon esetre, ha a püspök ő Nagyméltósága a társulat kérelmének helyt ad, keressék fel Ebenhöch Ferencz, győri kanonok, s Paur Iván, társulati tagok, az ásatások vezetésére. A társulat az inditványt egyhangúlag elfogadta s elhatározta, hogy az

* Az előbbeni füzetből kimaradván, itt közöljük.

inditvány értelmében fog eljárni, s a nevezettekhez kérő leveleket intéz. Ezzel az ülés véget ért.

Budapest, 1882. április hó 25. *Pulszky Károly*, társ. titkár..

AZ ORSZ. RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1882. NOVEMBER HAVI ÜLÉSÉNEK

JEGYZŐKÖNYVE.

Az orsz. régészeti és embertani társulat 1882. évi november hó 14-én d. u. 5 órakor tartotta ez évben hatodik nyilvános ülését Pulszky Ferencz elnöklete alatt, nagyszámu közönség jelenlétében.

Havas Sándor, Fehéregyháza és Árpád sírja czímén adta elő e tárgyra vonatkozó összes kutatásának eredményét, melyeket a főváros tanácsának megbizásából a nyár folyamán eszközölt. Előadásának megvilágításául fel voltak állítva Budapest legrégibb és újabb térképi felvételei, melyek segélyével az egyes határjárásokat nyomról-nyomra kimutatta. Értekezését a közönség nagy érdeklődéssel hallgatta végig, s előadása végén Tholt Titusz szólott a tárgyhoz, hogy a saját álláspontját védje. Az idő azonban későre járt; s három óráig tartó értekezés különben is kimerítette a közönség figyelmét; azért az elnök Tholt Titus urat arra kérte, hogy e tárgyra való kutatásainak eredményét a jövő deczemberi ülésen olvassa fel, s indítványozta a társulatnak, hogy Havas és Tholt urak értekezései a társulat folyóiratában kiadassanak Az indítvány egyhangulag elfogadtatott.

Titkár a pénztári kimutatást olvasta fel s az új tagokat jelentette be, s ezzel az ülés véget ért.

Budapest, 188z. nov. 15. *Pulszky Károly*, társ. titkár.

AZ ORSZ. RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1882. ÉVI DECZ. HAVI ÜLÉSÉNEK

JEGYZŐKÖNYVE.

Az országos régészeti és embertani társulat 1882. évi deczember hó 12-én tartotta ez évben hetedik nyilvános havi ülését a m. t. Akadémia kis termében Pulszky Ferencz elnöklete alatt.

Tárgysorozata volt: Fehéregyháza és Árpád sírja, Tholt Titusztól.

Henszlmann Imre: Nagy Lajos székesfehérvári sírkápolnája.

Deák Farkas: gr. Károlyi László cornetája.

Ifj. Kubinyi Lajos: az árvamegyei leletekről.

Az értekezések a társulat folyóiratában az Archæologiai Értesítőben egész terjedelmökben fognak megjelenni. Tholt Titus előadásában bebizonyitani iparkodott, hogy a régi Fehéregyháza és Arpád sírja szerinte egészen más helyen feküdt, mint a melyre Havas Sándort vezették kutatásai. A társulat e nagy fontosságú kérdés eldöntésére nem érzé magát hivatottnak, ezt csak rendszeres kutatások fogják eldönthetni; addig is mig ezeket a tavaszszal meg lehet kezdeni, oda nyilatkozott, hogy mind Havas, mind Tholt úrnak értekezése társulatunk folyóiratában adassék ki, s a tavaszszal esetleg a helyszinen ásatások rendeztessenek. Ezzel az ülés véget ért.

Budapest, 1882. decz. 12. *Pulszky Károly*, társ. titkár.

AZ ORSZ. RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1883. ÉVI JAN. HAVI KÖZGYÜLÉSÉNEK

JEGYZŐKÖNYVE.

Az országos régészeti és embertani társulat 1883. évi január hó 16-án tartotta évi közgyülését a m. t. akadémia kis termében Pulszky Ferencz elnöklete alatt.

Pulszky Ferencz az emberi művelődés rézkorszakáról értekezett; értekе-

zése hasonló czímű nagyobb művének — mely nem sokára önállóan fog megjelenni — részletét képezte. Az értekezést, még inkább a hasonló czímű munkáról való jelentést zajos tetszéssel fogadta a nagy számmal egybegyűlt közönség.

Utána Hampel József a m. n. muzeum egy legújabban szerzett zománczos ötvösművét mutatta be, hasonló művű ékszerek kiséretében; egy sodrony zománczos díszfeszületet a XVI. századból és egy zománczos arany nyakékszert.

Előadása bevezetésében ismertette a zománcz fejlődését, annak különböző nemeit s technikáját, s szóba hozta a hazai zománczos ötvösműveket, s ezekkel kapcsolatosan mutatta be a m. n. muzeum kincstárának e nemű legkiválóbb példányait. Előadásához egy inditványt is csatolt. Ismeretes ugyanis a terv, hogy Ráth György az országos iparművészeti muzeum igazgatója, a jelen évben a fővárosban egy országos ötvösmű-kiállítást óhajtana létrehozni, a melyen együtt lennének mindazon ötvösművek, a melyek az országban szerteszét magánosoknál és a gyüjteményekben őriztetnek. — Ily módon a kincseknek ily egy helyre hozatala által alkalom adatnék a szaktudósoknak az ország különböző részeiben levő kincsekkel megismerkedni, azokat leírni, s tudományosan feldolgozva, kiadni. Hampel inditványa oda irányul, kérje meg a társulat, Ráth Györgyöt, hogy ezen tervét mint igen fontosat tegye kivitel tárgyává, s indítsa meg a mozgalmat a létesítendő országos ötvösmű-kiállítás iránt. Az indítvány egyhangúlag elfogadtatott.

Utána Könyöki József jelentése olvastatott fel a pozsony-detrekő-szt.-miklósi őskori barlangról.

Titkár felolvasta az 1882-ről szóló titkári jelentést, melyet egész terjedelmében alább vesznek t. olvasóink a pénztárnoki jelentéssel egyetemben, kinek jelentése alapján a választmány a szokásos felmentvényt megadta.

Titkár jelenti, hogy özv. Batthyány Lajosné a társulat alapító tagjai közé lépett. Örömmel vétetik tudomásul.

Henszlmann osztályelnök jelenti, hogy Székesfehérvár polgármestere arra kéri a társulatot, hogy a társulat tulajdonát képező tervrajzot a legújabb székesfehérvári ásatásokról adja át a városi levéltárnak, hol az előbbi ásatásokat feltüntető tervrajzok is őriztetnek. A választmány utasítja a titkárságot, hogy a tervrajzot küldje el a városi levéltár számára.

Ezzel az ülés véget ért.

Budapest, 1883. január 16. *Pulszky Károly*, társ. titk.

TITKÁRI JELENTÉS

AZ ORSZ. RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT MŰKÖDÉSÉRŐL AZ 1882. ÉVBEN.

Országos társulatunk az idei évben fennállásának negyedik évét töltötte be. Működésünkben szorosan ragaszkodtunk a múlt években követett gyakorlathoz. Társulatunk működése most is főleg az üléseken nyilvánult, s az érdeklődés a szakférfiak munkálkodása következtében első sorban topographiai kérdések felé fordult.

Üléseink közül kettőt szenteltünk ezen kérdések egyik legfontosabbikának tisztázására, arra, hogy hol feküdt Árpád sírja. Két ülésben megint igyekeztünk áttekintést nyujtani az országos könyvkiállításban levő gazdag művészettörténeti és régészeti anyagról és ezt az illető bizottság szíves engedelmével külön összeállítva, bemutattuk a szakközönségnek, az előadásokban iparkodván a fölötte érdekes tárgyakból hazánk művelődésének történetére nézve az eredményeket levonni. Üléseinken ezenkívül örömmel észlelhettük vidéken kutató szaktársaink közreműködését, mert ez biztat, hogy az összeköttetés a vidéki társulatokkal, mely a régészeti kutatásra oly szükséges, idővel megerősödik. Az üléseken tartott előadások tárgy szerint csoportosítva a következők voltak:

Az I. ősrégészeti szakosztály körébe tartozó előadások:

Az 1882. jan. 31-ki ülésen: Barna Ferdinand, Aspelin R. J. a finn-ugor ősrégészeti elemei czímű művét ismertette.

Ugyanezen ülésen Pulszky Ferencz a legujabb keszthelyi népvándorláskori leleteket ismertette.

Az 1882. márczius 28-ki ülésen Széll Farkas a Karczag vidéki kúnhalmokról értekezett.

Ugyanezen ülésen Nagy Géza, a székely muzeum őre, jelentést adott a Székely nemzeti muzeumról.

Az 1882. april 25-ki ülésen Barna Ferdinand a finn-ugor népek fejalkatáról értekezett.

Az 1882. október 10-ki ülésen dr. Márky Sándor értekezését a szentannai avar ringről Torma Károly olvasta fel.

Az 1882. november 14-ki ülésen Havas Sándor Fejéregyházáról és Árpád sírjáról értekezett.

Az 1882. deczember 12-ki ülésen Tholt Titus Fejéregyházáról és Árpád sírjáról tartott felolvasást.

Ugyanezen ülésen Kubinyi Miklós az árvamegyei leletekről értekezett.

A II. antik emlék és éremtani szakosztály körébe tartozó előadások:

Az 1882. april 25-ki ülésen Diner József a Homer előtti idők fegyverzetéről értekezett.

Az 1882, október 10-ki ülésen dr. Fröhlich Róbert: Egy aquincumi castrumról tartott felolvasást.

A III. magyar emlék-, érem-, czimer- pecsét-, és fegyvertani szakosztály körébe tartozó előadások:

Az 1882. febr. 28-ki ülésen Br. Radvánszky Béla a régi magyar ezüst edényekről tart felolvasást.

Ugyanezen ülésen Pulszky Ferencz a Magyarországon irott és díszített kéziratokról a XII—XIV. században értekezett. A társulat ezen ülése kiállítással volt egybekötve, a szóban forgó régi magyar ezüst edények a n. muzeum gazdag kincstárából, a könyvek a könyvkiállításból egy órával az ülés előtt közszemlére voltak kitéve.

Az 1882. márczius 28-ki ülésen dr. Thallóczy Lajos a handzsárokról értekezett.

Ugyanezen ülésen Pulszky Károly a Corvin-könyvtár Attavante codexeiről tartott felolvasást.

Az 1882. april 25. ülésen dr. Tergina Gyula Erdély érmészetéről értekezett.

Az 1882. decz. 12-ki ülésen Deák Farkas gr. Károlyi László cornetáját mutatta be.

A IV. egyházi régészeti szakosztály körébe tartozó előadások:

Az 1883. deczember 12-ki ülésen dr. Henszlmann Imre: Nagy Lajos székesfehérvári sírkápolnájáról és a legujabb fehérvári ásatásokról értekezett.

Értekeztek 16-an. Hét társulati ülésünkön volt összesen 18 előadás.

A társulatból kiléptek 1882-ben.

Br. Bakonyi György Felső Zsember; Básthy Ignácz, Heves; Berlicza Ferencz, Beszterczebánya; Borostyány Béla, Lőcse; Brandl Rudolf, Pozony; Szt-György; Bükk László Tóti, Bihar m.; Demján Elek, Podbjel-Turdossin; Hulényi István, Beszterczebánya; Hyross Mihály, Beszterczebánya; Kamassy Mátyás, Beszterczebánya; Kiszelák Sándor, Nádudvar Hajdú m.; Lóczy Lajos, Budapest; Hajovszky Artur, Beszterczebánya; Réthy Lajos, Déván; dr. Róth Samú, Lőcsén; Tillesz Ferencz Beszterczebánya; Zelenka Pál, Miskolcz.

A társulat halottai 1882-ben:

1. ft. August Gerő, Zirczen. 2. Demkó János, Budapest. 3. Gyalokai Ferencz, Sátoralja-Ujhely. 4. Mlt. Itebei Kiss Miklós. 5. Dr. Kaán Agost, a

társulat volt ügyésze. 6. Dr. Kovács György, Pozsony. 7. Körner Iván, H.-Szoboszló. 8. Boleman Adolf, Nagy-Kálnán.

A társulat tagjainak létszáma a jelen évben:

Alapító: 66. Rendes: 401. Meghalt 8. Kilépett 17. Összesen 25. Belépett 17.

Társulatunk a lefolyt évben a külföld előtt is életjelt adott magáról. Ama kegyeletes ünnepély alkalmával, melyet a német régészek rendeztek De Rossi János 50 éves irói működésének tiszteletére, társulatunk elnöke és másodelnöke meleg hangú felszólítást intézett a társulat összes tagjaihoz, hogy aláírásaikkal minél tömegesebben lépjenek az ünnepelt tisztelői sorába, s ennek eredménye volt, hogy mintegy ötvenen képviseltették magokat az említett ünnepélyen.

Vagyoni állásunk elég kedvezőnek mondható. Négy évi fönnállás után van 5400 frt jól elhelyezett alaptőkénk és deczember végeig folyó kiadásaink törlesztésére 751 frt, 58 kr.

Köszönettel tartozunk a m. n. muzeumnak, mely társulatunkat az előbbi évek szokásához híven folytonosan támogatta, rendelkezésünkre bocsájtva gazdag gyűjteményeit, újabb leleteit, szerzeményeit és rajzait, hogy azokat üléseinken bemutathassuk és értékesíthessük.

Pénztári számvizsgáló bizottság jelentese.

Tisztelt közgyülés!

A mult év deczember hó 12-én tartott választmányi ülés határozatából, mi alulirottak küldettünk ki a f. é. pénztári kezelésnek s általában a társulat pénzügyi állapotának megvizsgálására, — Mi e tisztünket 1883. január hó 12-én a társulati segédtitkár jelenlétében teljesítettük; az egyes kiadási tételeket egybe vetettük a mellékelt utalványokkal, nemkülönben a bevételek rovatait, s a készpénz állapotát; szemle alá vettük a tűzmentes, biztos helyen őrzött értékpapirokat, s azt találtuk, hogy 1882. deczember hó 31-ig

a bevétel	2556 frt	80 kr.	
a kiadás	1805 frt	22 kr.	
maradék pénzül	751 frt	58 kr.;	

mihez hozzáadva az 5400 frt névértéket képviselő értékpapirokat, a társulat 6151 frt 68 kr. vagyonnal rendelkezik.

A pénztári vizsgálat alkalmával meggyőződtünk a kezelés pontosságáról, a bevételi s kiadási tételeknek igazolt bevezetéséről s a kimutatott pénztári állapot teljes megbizhatóságáról, valamint az értékpapirok rendes kezeléséről: minélfogva inditványozzuk, hogy a t. Elnökség Czanyuga József t. pénztárnok úrnak 1882. deczember 31-ig a szokásos felmentvényt kiadatni, a t. választmány pedig neki a pontos kezelésért az elismerést kifejezni méltóztassék.

Minthogy pedig a rendes kiadások fedezése után is az év végével a társulat jelentékeny összegű átvitelt mutathat fel, inditványozzuk, hogy 300 frtért az alaptőke növelésére biztos értékpapirok vásároltassanak.

Budapest, 1883. január hó 12-én.

Dr. Tergina Gyula
mint társulati segédtitkár.

Br. Nyáry Jenő
mint a számvizsgáló bizottság elnöke.

Dr. Réthy László
mint a számvizsgáló bizottság jegyzője.

Deák Farkas
mint számvizsgáló bizottsági tag.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1882. ÉVI PÉNZTÁRI SZÁMADÁSAINAK KIVONATA.

Bevétel:		*Kiadás:*	
Pénztári maradvány 1881-ről	1188.94	Igazgatási költségek	614.91
Alapítványi befizetés	100.—	Kiadványok	788.28
Alapítványi kamatok	55.—	Postabérek	37.77
Évdíjak	895.19	Tőkésítés	308.91
Értékpapirok kamatjai	317.67	Kiküldetések	40.75
Összes bevétel frt	2556.80	Rendkivüli kiadás	14.60
		Összes kiadás frt	1805.22

Bevétel	2556.80
Kiadás	1805.22
Készpénz	751.58

Vagyon:

Értékpapirok	5400.—
Készpénz	751.58
	frt 6151.58

Hogy ezen pénztári kivonat az 1882. évi általunk megvizsgált számadásokkal megegyez, bizonyítjuk.

Budapest, 1883. január 12-én.

Br. Nyáry Jenő, társ. II. elnök.

Deák Farkas, számvizsgáló. *Dr. Réthy László*, számvizsgáló. *Dr. Tergina Gyula*, számvizsgáló.

AZ ORSZ. RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT F. É. FEBRUÁR HAVI ÜLÉSÉNEK

JEGYZŐKÖNYVE.

Az országos régészeti és embertani társulat f. évi február hó 13. d. u 5 órakor tartotta ez évben második havi ülését a m. t akadémia kis termében Pulszky Ferencz elnöklete alatt.

Első előadó dr. Fröhlich Róbert volt, a ki az agathyrsekről értekezett. Értekezése egész terjedelmében nyomtatásban fog megjelenni.

Utána Szendrey János a diósgyőri őskori barlang-ásatásokról szóló jelentését adta elő. Előadó a társulat költségén és megbizásából kutatta át a diósgyőri őskori barlangot, s erről szóló jelentését társulatunk folyóiratában veszik t. olvasóink.

Ezzel az ülés véget ért.

Budapest, 1883. február 13. *Pulszky Károly*. társ. tit.

ÁSATÁSOK A DIÓSGYŐRI BARLANGOKBAN.*

Mindenki érzi, tudja ma már, hogy a világ története többé nem az ó-kori classikus népek a görögök és rómaiak s még csak nem is az egyptusiak történetén kezdődik, hogy a biblia időszámítása többé meg nem áll, — hogy ama roppant időköznek, mely a geologia ismert rétegeinek alakulásától, a jégáraktól, az özönvíztől, a mammuttól kezdve a történelmi korszakig lefolyt, szintén története van. Története, melyet különösen *az ember* szereplése szempontjából megteremteni, a roppant időközt epochákra osztani s az őskor reánk maradt nevetlen emlékeiből s kihalt állatvilága és emberi társadalma csontvázaiból ama korszakok *erkölcsi emberét* reconstruálni ismét az ősrégészettan hivatása.

Azt a sok problemát, melyet az őskori leletek elénkbe tárnak, kifogná különben megfejteni?

* Fölolvastatott az orsz. rég. és embertani társulatnak február 13-án tartott ülésében.

Homér Iliásának dalait, a heroikus ó-kori költő hőskölteményeit, *Schliemann* régészeti ásatásai Trója falai között csaknem történelemmé avatják.

Ki fogja valaha az emberiség különböző népeinek őstörténetét, a nagy népvándorlás lefolyását megirhatni pusztán nyelvészeti összehasonlítások alapján? Nagyra becsülöm, habár nem fogadom is el teljesen az összehasonlító nyelvészet tudományát, még úgy sem mint azt a kitünő német tudós *Müller* megalapította. De kérdem, és azt hiszem méltán kérdhetem, vitte-e csak annyival is előre tudásunkat ama homályos korban, mint azt a régészet tudománya tette?

Ismeretesek a vaskos kötetek és bennök az elkeseredett harcz, melyet éppen nemzetünk őseredetének és rokonságának felderítése érdekében két nyelvészeti tábor vív. És kérdem tudjuk-e azért, hogy a török-tatárok, vagy a finnek-e édesebb testvéreink?

A mithra-cultus emlékei hazánkban, vagy *Torma Zsófia* erdélyi ásatásainak eredményei, melyek oly csudálatosan megegyeznek *Schliemann* trójai ásatagaival: a kapocs Erdély és Ilion tárgyai között, nem ily problema-e?

Herodotus II-ik könyvében azt mondja, hogy a hellenek eredetileg nem görögök, — hanem jasves; azaz szászok. — Bármilyen furcsán hangzik is a mai kritikai történetírás fülébe e mondás, — ott van, meg van írva. — Ezzel bizonyára csak bonyolódottabbá lesz a kérdés.

Vagy vessünk csak egy pillantást a mi nemzetünk őstörténetére és még mindekkorrig bizonytalan rokonságára. — Eredetileg hét nemzetségből: a magyar jász, kun, haram (palócz), székely, vaal és uz családokból állott. Jelképes nemzeti czímerül s az egyes törzsek önállósága kifejezéseül a hét oroszlánt használták, — melyet csakugyan négy mezőben még az arany bulla pecsétjén is ott találunk.

Egész sora emlékezik az ó és középkori íróknak arról, hogy a mai Anglia ős népei ugyanazonosak az Ázsiából elökerült scitha népekkel; ki tudná ma hirtelenébe e kérdést eldönteni? De az tény, hogy a nemzetiségi eredet kifejezéseül Anglia czimerében a britt oroszlánok mai napig is teljes számban díszlenek; míg a magyar nemzeti czimerből végképen eltünt emlékezetök és csak négy üres pólyájuk maradván meg, melyek utóbb négy folyam nevét kapták.

Ime csak egy pár vonást vetettem oda a kérdések roppant sorozatából, a melyek megfejtésében a nyelvészet mellett bizonyára a mi tudományunkra vár az oroszlánrész.

A jelen alkalommal ott keressük fel az embert, hol az még legfeljebb szűkkörű családjában küzd a természet ridegsége ellen; hol az idők vihara elől szintén a természet adta menedékhelyre, a sziklák barlangjaiba vonul. E barlangokról, illetőleg azok képződéséről földrajzi tekintetekben is szólanom kell.

A barlangokat rendszerint a víz alkotja. A kréta- és különösen mész-sziklák belseje némely helyen lazán tömörült. A felülről folytonosan leszivárgó víz a meglazult kőzet szemcséit valamely hasadékon át lassankint elhordja, mígnem ott üreg képződik. Ez üreg előbb csak a leszivárgó esővíznek lesz gyűjtő medenczéje, majd egy patak szakad belé s ez végzi be, amit a cseppvíz megkezdett. Az üreg helyén egész sorát a barlangoknak alkotva meg. A folyóktól és patakoktól ásott e barlangok korántsem szabályos sikátorok. A repedések s a különböző keménységű sziklakőzet okozza, hogy a barlangok itt-ott széles csarnokokká tágulnak ki, másutt meg keskeny sikátorokká szorulnak s labyrinthszerűen összevissza kanyarognak. Az üregeket nagy víz idején gyakran betölti a víz, mely ilyenkor nagy tömegével oly roppant nyomást gyakorol a falakra, hogy annak teteje beszakad. A leomlott sziklát ismét szemenként a folyó tisztítja ki. E földalatti folyók és patakoknak is megvannak a maguk zuhatagjaik, tavaik, kanyargásaik, szigeteik, ezek is áradnak és apadnak, van kis és nagy vizök. De egészben véve jóval érdekesebbek a fölszini vizeknél. Ha azután forrásuk elapad, vagy fönt valahol egy medrökbe szakadt szikla más irányt ad folyásuknak, vagy valahol új üregre lelve, egy emelettel mélyebb rétegre esnek alá — elhagyják fölalatti régi medröket s a kiszáradt régi talaj a

barlangok szellős csarnokainak egész sorát tárja föl az ember és oda menekülő állatok előtt.

De csakhamar a legtöbb barlangban új tényező kezd müködni, mely megkeskenyíti őket, sőt gyakran egészen el is rekeszti. Ezen tényező megint csak a víz, még pedig az, mely a felső rétegek óriási szürőjén keresztűl cseppenkint beszivárog. A mészkő-tömeget átjárván, minden vízcsepp bizonyos mennyiségű szénsavas meszet old fel, mely miután maga a víz a szabad légen elpárolgott, a barlang bolthajtásain hagy annak oldalán maradt vissza. A leeső vízgyöngy a kövön egy piczi fehér gyűrűt hagy; ez a csepkő csírája. Jön egy második vízcsepp, kissé megremeg a gyűrün, leesik s maga után ő is ott hagy egy vékony mészréteget. Így követi véges végtelenig egyik csepp a másikat, mindegyikök egy kevés mésztől szabadul meg, s így lesznek hosszú idő múlva a törékeny csövek, melyek köré mészlerakodások ülepednek. A fölepről alábocsájtkozó függöny csúcsa lassankint eléri a földről felemelkedő hegyeket s ezekkel egyesülve, a téres üregeket lassankint apróbb és apróbb kamarákra osztja fel, hol a működő, soha nem nyugvó hatalomnak jelenlétéről a gyenge nesz tanúskodik, a mint a boltozatos ívek alatt a vízcseppek óraszerű pontos időközökben alácsepegnek, mint a homokóra, kimérve az évek végtelen sorát. És e közben tudjuk, mily tündériesen diszíti fel e cseppkő-barlangokat a bolthajtásaikról leszivárgó víz. A földön kevés oly szép és megragadó látvány van, mint eme földalatti csarnokok, melyeknek fehér vagy különféle színű oszlopzatait, számtalan függönyeit, ragyogó jegeczeit és a legkülönfélébb, mintegy elfátyolozott képszobrokhoz hasonló alakcsoportjait a szövétnekek füstje még el nem undokította.*

A legnagyobb csepkő-barlang, melyet ismerünk, Kentukhyban a mamuthbarlang. Számos barlanggal bír ezenkívül Franczia-, Angolország és Belgium, továbbá Krajna és Istria, mely utóbbi helyen leghíresebb a Pestoina, vagy Adelsbergi barlang, hazánkban pedig az aggteleki barlangról bizonyára mindenki hallott.

A barlangok titokzatos sötétségétől való félelem sokáig visszatartotta a tudósokat az azokban való kutatástól, míg nem az angolok, francziák és németek uttörőkül léptek fel e téren is. Egymást felül muló tudományos eredményekkel kutatták át a gailenreuthi, kentucky, brixhami, abbevillei, kenti és perigorádi barlangokat *Cuvier*, *Buchland*, *Schmerling* és *Dawkins*.

A kutatásoknak csaknem egybehangzó eredménye volt, hogy a kihalt ásatag iramszarvas, hosszú szőrű mamuth és barlangi medve csontjaival együtt ember használta durva kőeszközök, majd emberi csontok is oly körülmények között találtattak, melyek kétségtelenné teszik, hogy ezen állatokkal egy időben élt már az ember is. Természetes, hogy e messze fekvő, inkább már csak geologiailag meghatározható kor, — midőn mint az említettem állatok jelenléte bizonyítja Közép-Europa egészen elütő klimával bírt a maitól, — hogy hány ezer évvel előzte meg időszámításunk kezdetét, még eddigelé csak hozzávetőleg sem volt meghatározható.**

Hazánkban daczára, hogy barlangokban jóformán bővelkedünk, kevés ősrégészeti szempontból nevezetes lelet merült fel. Mindjárt első helyen kell azok között említenem a társulatunk tudós alelnöke báró *Nyári Jenő* úr ő méltósága által megásatott s valóban páratlanúl nevezetes tudományos leleteket eredményezett aggteleki barlangot Ugyancsak tudományunk szempontjából nevezetes barlangok, hol ásatások történtek, a *Majláth Béla* és *Lóczy* urak által megásatott liszkovai és baráthegyi, továbbá a straczenao, porácsi, haligóczi, a bihari és nádori barlangcsoportok.

Bizonyára megérthetik tehát a szaktársak örömemet, midőn hírét vettem a múlt tavaszon, hogy Borsod vármegyében a diósgyőri, úgy nevezett magyar Tempe völgyében kőfejtés közben egy barlangra akadtak és ott egy csepkővel bevont emberi koponyát találtak. Azonnal írtam összes azon a vidéken lévő ismerőseimnek, meg-

* Elisée *Reclus:* A földgömb életjelenségeinek leírása. I. k. 263–4. lap.

** *Lubbok:* Történelem előtti idők. W. Boyd. *Dawkins:* Die Höhlen und die Ureinwohner Europas, *Hellwald:* Vorgeschichtliche Mensch.

kerestem a megye alispánját s az illető járás szolgabíráját, hogy a leletet mentsék meg a mi számunkra, — magam is, mihelyt dolgaim csak engedték, a hely szinére utaztam. A barlang kicsiny nyilását, melyen még ember nem férhetett be, megmutatták ugyan — de a koponyát, — mint azt már a munkások rendesen szokták. — úgy szét vágták, hogy egy porczikáját sem tudtam megkeríteni.

Késő őszszel, október hó végén, másodszor utaztam le Diósgyőrbe azon elhatározással, hogy rendszeres ásatásokat eszközöltessek. Az első barlang kinyitásához, melyben a koponyát találták, 14-én kezdtünk. Előző nap estétől fogva szakadt a hideg őszi eső. A vármegye alispánja s a járás szolgabírája által előzékenyen kirendelt közmunkával mind a mellett neki fogtunk a dolognak. A szűk bejárást délre a bányász-munkások többször lőporrobbantással tették járhatóvá, a leszakított sziklákat eltávolíttatva, délután egy órakor bocsájtkoztam a kisded barlangba. Az egésznek űrméretét 30 köbméterre becsülöm. Közete szilárd mészkő, belső falazata kristályosan csillámló sárgás csepkővel van bevonva. Teljesen érintetlen tiszta, mintha az egész hab, vagy czukorból volna. Falai símák, minden mellléküreg nélkül. Talaja porhanyó csepkőváladék, minden lépésre tompán dobog, bizonyságáúl, hogy alant uj üreg van. A talajt ásatni kezdvén, minden kapavágásra szétmállott porhanyó csontrészek emeltettek ki, melyek minden rendszer nélkül telitették a talajt. Egészben egy darabot sem emelhetvén ki, hogy állat- vagy embercsontok-e, azok megállapítható nem volt. E közben három lábnyira haladván lefelé, az üreget a beszivárgó víz töltötte meg, lehetetlenné tevén a további kutatást. Az egész délutánt hasztalan kísérletekkel töltöttük el. Mihelyt az említettem mélységre értünk, a víz felbugyogott s meghiusította ez úttal az eredményes ásatást.

Másnap kora reggel az előbb leírttól, mintegy száz méternyire a diósgyőri várkastély regényes romjaival szemben nyíló második barlanghoz siettünk,

Sokszoros és fokozott kíváncsisággal léptem ez üregbe. Igazolja ezt, hogy ember emlékezet óta az a monda él a közel vidék népénél, hogy e barlang tulajdonképen alagút, melyen által a diósgyőri várból az egri várba lehet jutni. Másrészt gyermekkorom óta emlékezem, hogy akár hányszor voltam itt, a barlang mindig színig volt vízzel, annak kristály tiszta vizéből oltván szomját a város közel fekvő negyede. Most mintegy két, harmad fél év óta a víz egyszerre csak eltünt, a barlang pedig annyira kiszáradt, hogy a község alkalmasnak találván, annak előcsarnokát a biró számára pinczévé alakíttatta által.

Ez előcsarnok körülbelől olyan kiterjedésű, mint az előbb leírt egész barlang, csakhogy jóval magasabb és szabályos négyszög alakú. Fala szintén csepkő, azonban a víz hatása folytán sötét zöldesbarna színű.

Az előcsarnok délkeleti oldalán a talajtól mintegy egy méternyi magasságban van a barlang két méter szélességben nyiló első folyosója. E folyosó talaja észrevehetőleg lépésről lépésre, emelkedik felfelé, viszont ez emelkedéssel arányban mind szűkebbé lesz. Úgy hogy utóbb már csak hason csúszhatni előre, míg száz tizenkét méternyi távolságban végképpen járhatatlanná lesz, jól lehet a sötét nyilás arra hagy következtetni, hogy a különben is meglehetős magas hegy belsejében még bizonyára újabb barlangok nyílhatnak. Úgy e folyosó talaja, mint falazata erősen ki van mosva a víz által, bizonyságául, hogy az előcsarnokot éveken keresztűl betöltő víz ez úton folyt ide. Visszafelé jövet egy helyen, hol a főfolyosóból jobbra és balra mellékágak futnak be a hegység mélyébe, de mindannyian oly szűkek, hogy ember nem férhet rajtuk keresztűl — a jobb oldali falazatban egy fülkeszerű üreget pillantottam meg. Bele nyúlva, onnan egy kerekded őskori *őrlőkő* fele töredékét vettem ki. Az őrlőkő anyaga szilárd trachitos homokkő, mely a teljesen mészközetű Bükk vidékére bizonyára messze földről kerülhetett. Egyik fele a használattól vályuszerűen ki volt koptatva.

Az előcsarnok nyugati felén két, illetőleg három méternyi magasságban ismét két folyosó nyílik egymás felett, azonban felmászván oda, láttam, hogy ezek is csak pár ölnyire járhatók, azután végképpen összeszűkülnek. Az egész barlang képződé-

sét megvizsgálva, világos, hogy itt azon esettel állunk szemben, midőn a barlangok visszaképződnek, vagyis a tágas, nagy üregeket a leszivárgó csepkő lassankint mind jobban, jobban összeszorítja.

Visszatérve az előcsarnokba, annak közepén széles árkot mérve, keresztbe munkásaimmal ásatni kezdtem. Számítva eleve a netalán felfakadó vízre, a városban két szivattyút kerítettem. A felső réteg humussal telített állóvízi iszap volt, minden növényi maradvány nélkül. Egy lábnyi mélységben azután a legkülönbözőbb állati csontok kerültek elő, nagyobbára kevésbbé régiek, bizonyságául, hogy a víz valahonnan felülről hozta magával. Három lábnyi mélységben egy emberi hátgerinczoszlopcsont emeltetett ki, rendkívül szivagos állapotban, az enyvtartalomnak csaknem teljes hiányával, mi annak nagy régisége mellett bizonyít. Úgy ezt mint a többi csontokat dr. *Sassy János* barátom, társulatunk tagja, határozta meg, ki behatóan foglalkozik anthropologiai tanulmányokkal s ásatásaimnál mindvégig a legnagyobb önfeláldozással segédkezett.

Negyed fél lábnyi mélységben kezdett mutatkozni a hamúval és őskori cseréptöredékekkel telített culturréteg. Azonban ezzel egyidejűleg felszivárgott a víz is. A vízzel telt üregek felett most a szivattyúkat hozattam mozgásba. Míg ezek a vizet szívták ki, addig az ásókkal mélyítették az üreget. Azonban ez is hiú kísérletnek bizonyúlt. Amint mélyebb rétegre szálltunk alá, a víz oly mennyiségben és erővel buggyant fel, hogy a szivattyúk merítő képességét végkép legyőzte. Be kellett már itt látnunk, hogy ha igazi eredménynyel akarunk eljárni, a legközelebbi nyár legszárazabb időszakát kell választanunk.

A talált őskori tárgyakon kívül, mi az ember itteni tartózkodását bizonyítja, egyszersmind a fentebb érintett mondát is megdöntöttük, hogy t. i. innen Egerig lehetne menni.

Részemről a helyi viszonyok pontos tanulmányozása után hiszem, hogy a hegy belsejében nagyobb szabású barlangcsoport fekszik, melyhez az útat járhatóvá tenni némi fáradsággal, nem nagy feladat volna. E körülményt kellő módon Borsod vármegye közönségének is figyelmébe ajánlottam.

Hátra volt még programmom utolsó pontjának beváltása. Az u. n. «Kecskelyuk» barlang megásatása. — Míg a két előbbeni barlang, hogy úgy mondjam szűz talaj volt, melyet előttünk senki sem kutatott át; addig a «Kecskelyuk» évtizedek óta ismeretes barlang ugyan, de tudományos kutatások ebben sem eszközöltettek.

Diósgyőr mezővárosától mintegy egy óra járásnyira a Bükk rengetegeinek közepén az ú. n. «Királykút» forrás közvetlen közelében fekszik e nagy fontosságú telep. Bejárata egy ferde állású derékszögű háromszöget ábrázol s csaknem teljesen hasonlit az aggteleki barlang kapuzatához. Az előcsarnok azonban tudtunkra adja, hogy nagyszabású barlang előtt állunk. A mintegy 25 méter hosszú tornáczívei fent 20 méternyi magasságban sötétlenek. Ez előtornácz falán még a csepkő-képződés nem észlelhető, síma mész-sziklák azok. A tornácz befelé hirtelen előbbi szabályos téglány alakjától eltérve, megkeskenyedik. Míg e szorulaton átérve, ismét hirtelen és a tornácznál sokkal nagyobb arányokban kiszélesül. Jobbra egy 10 méter magas félköríves kapuzat sötétsége tátong, melyen egy patak gyors hullámai sietnek ki, végig folyván az egész barlang talaját. Balról pedig két méternyire emelkedését tapasztaljuk a talajnak. A patakon és annak keskeny partján gázolva, többször forduló, néhol csak 3 méter magas s két méter széles folyosóban járunk, mely egy negyed órányi hosszaság után bezáródik, míg maga a patak a kőzet felsőbb rétegéből bugyog ott fel. A folyosó falai szilárd képződésű csepkövek, melyek között ittott szabályos és erős fényű mészpát-jegeczek ragyognak elő.

Visszatérve a közép csarnokba, valóban szép látvány tárul elénk. A hatalmas csarnok gyönyörű csepkő függönyei 30—32 méter magasságban függenek fejünk felett. Fent a főfalazatban két üreg sötétlik, figyelmeztetve bennünket, hogy oda fent a barlangok egy újabb emelete van. Az alsó üreg nyilásán, amint aláömlött a mésztar-

talmú víz, a csepkő egy tizenöt méter magas gyönyörű tömeget képez, mely a barlang talaján elfutva, úgy néz ki, mint egy megfagyott vízzuhatag.

Ennek a zuhatagnak a tövében a legnagyobb örömmel láttuk, hogy egy *sírláda* (dolmen) áll.

Az egésznek alakja szabályos tégläny, két méter hosszú, egy méter széles, s fél méter magas. Lapos-részben természetes s részben durván faragott kőlapokból van összeállítgatva és befedve. A kövek anyaga a barlang hajdani falazatáról lefeszített csepkő-réteg, zöldes trachit és néhány palalap, — mely utóbbi két kőzet pár kilométernyire e helytől, mint a felületre törő kőzet, csakugyan elő is fordúl a Bükkben.

A dolmen keleti sarka le volt ütve, ugyanott a tetőzetet képező fedőlapok is hiányzottak. Mohón kutattunk benne — de fájdalom a sírláda, noha alján némi csontporladékszerű sárgás föld még most is volt, — ki volt rabolva. És pedig annál barbárabbul, mert mint biztosan hiszem, nem is emberi kezek, hanem állatok pusztították azt el.

Szokás levén a Bükkbe a közeli községek sertésnyájait makkoltatás végett az erdőre hajtani, e nyájakat éjjelre hideg és esős időben rendesen e barlangba hajtják be. Lehet képzelni, hogy mit mívelnek azok ott.

Úgy az itt leírt dolmenre, mint általában a barlangokban találtatni szokott kősírokra nézve véleményem az, hogy azok korát az ősrégészettanban felvett időszámítás, illetőleg korszakok keretén belől meghatározni igen nehéz. Hazánkban tudtommal az aggteleki barlangon kívül egyebütt nem fordúltak elő. Az aggteleki barlang dolmenje * pedig szerintem semmi esetre sem kőkori, alighanem valamelyik bujdosó nép újkori temetkezése. — E hozzávetőleges kor-meghatározáshoz bizonyára a kősírban talált csontváz van hívatva az adatok túlnyomólag számbavehető részét szolgáltatni. — A mi dolmenünknél azonban éppen ez hiányzott. Azonban mindamellett az adott viszonyok pontos megfigyelése után állíthatom, hogy a mi dolmenünk az aggteleki barlangénál sokkal régibb.

Még az nap délután próbaásatásokat tétettem a barlang talajának emelkedettebb részein. A csepkőréteg áttörése után hamúval kevert égetett agyagrétegek s köztük elszórva durva cserépdarabok mint culturréteg jelenkeztek; azonban két, három lábnyi mélyítés után a víz itt is fatumszerűleg oly rohamosan tört elő, hogy az ásatásokat ez idejűleg annyival kevésbbé lehetett folytatni, mert a künt folyton szakadó eső folytán a barlangon átfutó patak is oly rohamosan kezdett áradni, hogy ki felé már erősen gázolnunk kellett a vizet. — Bár jelen kutatásaink eredményei is kielégítők, el vagyok határozva a jövő nyáron, midőn az itteni munkások állítása szerint e barlangok teljesen szárazok, — azokat folytatni.

Kétségtelen, hogy e barlangokat emberek lakták, azonban, hogy mely korban, azt majd a jövő részletes és pontos kutatások lesznek hívatva földeríteni. Gyakran épúgy mint künt a halmokat és földvárakat, úgy e barlangokat is a legkülönbözőbb népek és emberek vándorlása járta be A barlang ú. n. culturrétegében azonban bizonyára mindegyik ott hagyta nyomát. Elég legyen e tekintetben csak az aggteleki barlang többször idézett példájára hívatkoznom, hol a kiásott tárgyak valóban tanulságos képét tárják elénk a korok és culturák e rétegenkint egymásra következésének a kőkortól kezdve egészen a legújabb korig. Valamint azt is elmondhatni, hogy még ma napság is vannak barlanglakók.

Hogy azonban a barlangi lakás és élet, a culturának úgy ma, mint talán évezredekkel ezelőtt is, nem éppen magas fokát jelenthette, az kétségtelen.

A barlangok leletei körülbelől meglehetős hű képét adják már ma is ez életnek. Fő foglalkozás, melynek rúgója az élet fentartásának puszta ösztöne, tehát animalis intentio — a prédalesés, a vadászat, hol az erősebb legyőzi a gyengébbet. És nem ritka eset, hogy a gyengébb az ember lesz, a ki elesik a vadállatok csapásai alatt. A ruházat az elejtett állat szörméje. Fegyver a kő és durung, majd sokkal később a dárda és nyíl.

Maga az élet tartama a folytonos veszélyek között bár külsőleg edzett — de

nem lehet hosszú. A barlangok nedves, dohos levegője és sötétsége felemészti az emberi szervezetet, mely hiába — úgy idegrendszerének nagyszerű szervezete s agyának materialis súlya és fizikai minőségénél fogva is künt a nagy fényes természetben van hívatva magasztosabb dolgokra.

A barlangokban eszközölt kutatások a barlangi ősemberek csontjain csaknem kivétel nélkül mindenütt bizonyos betegségeket észlelnek. Legközelebb Francziaországban foglalkoznak szakemberek behatóbban e kérdéssel s egy őskori sajátságos csont-siphylist és csontszút constatálnak a barlangi őscsontokon, melyek éppen a barlangi élet és tartózkodás folyamányaiként tekintendők.

A mi a diósgyőri barlangokat illeti, hiszszük, hogy sikerülni fog hazánk ősember lakta barlangjainak földrajzához hárommal többet fűznünk.

Szendrei János.

AZ ORSZ. RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT F. ÉVI MÁRCZIUS HAVI ÜLÉSÉNEK

JEGYZŐKÖNYVE.

Az országos régészeti és embertani társulat f. évi márczius hó 13-án tartott ez évben harmadik nyilvános ülését délután 5 órakor a m. t. Akadémia kis termében, Pulszky Ferencz elnöklete alatt. A tárgysorozatot egyetlen előadás képezte: Pulszky Ferencz az őskori és népvándorláskori ötvösművekről értekezett. Előadását a n. muzeum gyűjteményéből összeállított gazdag mutatványokkal illustrálta, s a nagyszámú — köztük kiváló szakemberek — közönség élénk érdeklődéssel hallgatta végig az érdekes előadást. Az előadást egész terjedelmében az Archæologia Értesítőben veszik t. olvasóink.

Az előadás után báró Nyáry Jenő, nagy hazánkfiának, Kossuth Lajosnak, levelét olvasta fel, melyben magát a társulat alapító tagjai közé kívánja fölvétetni. Kossuth belépése a társulatba kitörő éljenzéssel fogadtatott. A levél, melyet társulatunk elnökéhez, báró Nyáry Jenőhöz intézett, így szól:

«Tisztelt báró úr! Az aggteleki ásatásokról írt jeles munkájának olvasása közben papirra vetett jegyzeteim, melyeket érdeklődésem tanuságául volt szerencsém megküldeni, az archæologiai értesítőben felvételre méltatván, azon értesítés folytán, hogy 2½ nyomtatott ívre terjedő ez igénytelen dolgozatom a bevett ügyrend szerint száz forint irói tiszteletdíjjal díjaztatik, szabadságot veszek magamnak tisztelt báró úrnak azon kéréssel alkalmatlankodni: szíveskedjék az «országos régészeti és embertani társulatot» nevemben felkérni, hogy a száz forintot tőlem alapítványul elfogadni méltóztassék. Kiváló nagyrabecsüléssel maradván tisztelt báró úrnak alázatos szolgája Kossuth Lajos.»

Ezután felolvastatott a pénztárnok jelentése, melyet más helyütt vesznek t. olvasóink.

Titkár ezután két indítványnyal lép föl. Az első a társulati tagdíj hátralékok behajtása. A titkárság összeállításából kitünik, hogy a társulatnak következő hátralékai vannak tagdíjakban:

1879-ben	60	à 5	frt	=	300	frt
1880-ban	75	à 5	«	=	375	«
1881-ben	112	à 5	«	=	560	«
1882-ben	248	à 5	«	=	1240	«
			összesen		2475	frt

Ily tetemes összegnek hiánya által, a társulat sok kárt szenved, a titkár arra kéri a választmányt, intézkedjék, minő módon lehetne a tagdíj hátralékokat legczélszerűbben behajtani. A választmány úgy intézkedett s határozatképen kimondotta, hogy az 1882. évi hátralékosoknak az Archæologia Értesítő 1882. utolsó füzete postai utánvéttel küldessék meg, az előbbi évek tagdíjával hátralékosoknak pedig levélben küldjünk egy udvarias felszólítást, s ha erre sem

* Báró *Nyáry Jenő:* Az aggteleki barlang mint őskori temető, Budapest, 1881. Lásd a 3-ik számú fénykép-nyomatú táblán a dolmen rajzát.

folynának be a tagdíjak, társulatunk közlönyének 1883. évi első füzete küldessék meg utánvéttel, s ha ez sem vezetett eredményre, a tartozók névjegyzéket adjuk át az Archæologiai Értesítőnek, melynek borítékán azok közöltessenek. A titkár második indítványa volt, hogy a társulat hazai régészetünk népszerűsítése és terjesztése czéljából a közönség körében népszerű könyveket terjeszszen, minő az akademia által kiadott Műrégészeti Kalauz volt, a mely azonban már el is fogyott, azóta sok tekintetben elavult, de azonkívül, a mi szintén azt bizonyítja, hogy ilyen munkáknak kelendősége is, haszna is van.

Ilyen régészeti könyvek elsejéül ajánlja dr. Hampel József kézi atlaszát, a mely 80 táblából áll, s melynek czíme: A magyarországi őskori bronzemlékek, magyarázó szöveggel ellátva, melynek költsége mintegy 900 frtnyi lesz. E 900 frt fedezetére a titkár a választmánytól megbízást kért, melyet a most behajtandó 1876—1881. évi tagdijakból (1235 frt fog befolyni) a választmány meg is szavaz, és éljenzéssel fogadja az indítványt.

Arra nézve, hogy a szóban levő kézi atlaszt ingyen kapják-e a társulat tagjai, vagy igen mérsékelt áron (talán 2 frt), a választmány későbbre tartotta fel határozati jogát. Ezzel az ülés véget ért.

Budapest, 1883. márcz. 15. *Pulszky Károly*, társ. titkár.

JELENTÉS A KRISZTINA-VÁROSI MÉSZÁROS-UTCZAI RÓMAI SÍRRÓL.

Az I. ker. Krisztina városi alagút-utcza déli oldalán, azon út szélén, mely a déli vaspálya rakodó udvarára vezet, a hegyoldalba házhelynek való helyet vágván be annak tulajdonosa, a szőlőhegy illetőleg az ebbe vájt négyszög déli vonalán római kőkoporsóra akadtak a munkások. Az épen átellenben lakó Lernbacher fővárosi gazda azonnal betiltotta a további ásatást, és nekem izent, hogy vegyem a sírt szemügyre.

Tegnap reggel kimentem s az igen egyszerű darab kőből és födéltáblából álló sarkophagot minden oldalról fölszabadíttatván, nagy vigyázattal leemeltettem födelét, azon szándékkal, hogy ha a sértetlen sír belseje érdekes leletet tartalmazni látszik, hírt adok a muzeumi régészeti őrnek, hogy a találandó régészeti tárgyakat vegye vagy vetesse át.

Azonban a durván kifaragott kősírban, mely félig be volt iszapolva, egy férfi, részben elkorhadt, de legnagyobb részben ép *csontváznál* s ennek lábainál egy *egyszerű üveg csészénél* egyebet nem találtunk. Mind a csontokat, mind a csészét Lernbacher fővárosi gazda őrizetére bíztam, maga a koporsó födelével együtt szintén a főváros gazdászati raktárában van, mely a Krisztina városi templom háta mögött az úgynevezett *«koronaőrségi laktanya» épülete udvarán van.*

Visszatérve a koporsó további leírására: annak elhelyezése *éjszak-keletről délnyugatnak tartó* irányban történt volt, a benne lévő csontváz arczczal éjszakkeletnek volt fordítva, a koponya el volt a hátgerinczoszloptól válva, bizonyosan a koporsóba tolúlt vizek és föliszapolások által választatván el természetes helyétől s mivel a fej alatt a koporsó feneke különben is magasabbra volt hagyva. Első tekintetre úgy látszott, mintha lenyakazott ember volna a koporsóban, mert a koponya a hátgerinczoszlop oldalán feküdt. Durván faragott, szegénysorsú ember koporsójával lévén dolgunk, mely semminemü felirattal nem bir, semmi érdekes tárgyat az egy kis üveg csészén kivül nem tartalmaz; az egész lelet nem is érdemelne említést; maga az esemény azonban történelmi és Aquincum helyrajzi viszonyai tekintetében annyiben mégis nagy fontosságú, a mennyiben a lelet arról tesz tanuságot, hogy a hajdani Aquincum telepei messze lenyúltak délfelé, miről eddig tudomásunk nem volt. Méltóztassék a régészeti osztályt utasítani, hogy Lernbacher főv. gazda úrtól a csontokat és az üvegcsészét, esetleg a koporsót is átvétesse. Ha pedig a koporsóra nincs szükség, ezt határozottan kérem kijelentetni, mert akkor azt víztartónak a hegyek közé fognám elvitetni.

Budapest 1883. január hó 6. *Havas Sándor*, a főv. rég. bizott. elnöke.

II. KÖTET. UJ FOLYAM. I. RÉSZ.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. T. AKAD. ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS
AZ ORSZ. EMBERT. S RÉG. TÁRSULAT KÖZLÖNYE.

SZERKESZTI
PULSZKY KÁROLY.

KIADJA
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.
1882.

TARTALOM.

HIVATALOS KÖZLEMÉNYEK.